QIRIM MÜHENDİSLİK VE PEDAGOGİKA UNİVERSİTETİ
QIRIMTATAR VE TÜRK FİLOLOGİYASI FAKÜLTETİ
QIRIMTATAR VE TÜRK TİLŞINASLIĞI KAFEDRASI
TÜRKOLOGİYA ARAŞTIRMA MERKEZİ

«QIRIMTATARLARINIÑ KEÇMİŞİ—BUGÜNİ—YARINI»
III. HALQARA TÜRKOLOGİYA SİMPOZİUMINIÑ

MARUZALARI ve TEZİSLERİ

(15—17 oktâbr 2012, Simferopol — Qırım / Ukrayna)

KIRIM MÜHENDİSLİK VE PEDAGOJİ ÜNİVERSİTESİ
KIRIM TATAR VE TÜRK FİLOLOJİSİ FAKÜLTESİ
KIRIM TATAR VE TÜRK DİLLERİ BÖLÜMÜ
TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMA MERKEZİ

«KIRIM TATARLARININ DÜNÜ—BUGÜNÜ—YARINI»
ULUSLARARASI III. TÜRKOLOJİ SEMPOZYUMU

BİLDİRİLERİ ve ÖZETLERİ

(15—17 Ekim 2012, Simferopol — Kırım / Ukrayna)

КРЫМСКИЙ ИНЖЕНЕРНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ КРЫМСКОТАТАРСКОЙ И ТУРЕЦКОЙ ФИЛОЛОГИИ
КАФЕДРА КРЫМСКОТАТАРСКОГО И ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ
ЦЕНТР ТЮРКОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

III МЕЖДУНАРОДНЫЙ ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЙ СИМПОЗИУМ
«ПРОШЛОЕ—НАСТОЯЩЕЕ—БУДУЩЕЕ КРЫМСКИХ ТАТАР»

СБОРНИК ДОКЛАДОВ и ТЕЗИСОВ

(15—17 октября 2012 г., Симферополь — Крым / Украина)

Симферополь
2014

ББК70(4Укр-6Крм)
С23

Рекомендовано к изданию Ученым советом
РВУЗ «Крымский инженерно-педагогический университет»
(Протокол № 3 от 30 октября 2013 г.)

Редакционная коллегия: **Керимов И.А.,** д. филол. н., профессор (РВУЗ «КИПУ»); **Зюхаль Юксель,** профессор, доктор (университет Гази, Анкара, Турция); **Осман Йылдыз,** профессор, доктор (университет Сулеймана Демиреля, Спарта, Турция); **Мария Иванич,** профессор, доктор (Венгрия); **Абибуллаева Э.Э.,** к. пед. н., ст. преп. (РВУЗ «КИПУ»); **Ганиева Э.С.,** к. филол. н., доцент (РВУЗ «КИПУ»); **Гафарова Р.И.,** к. филол. н., доцент (РВУЗ «КИПУ»); **Селимова Л.Ш.,** к. филол. н. (РВУЗ «КИПУ»); **Сеитягьяев Н.С.,** к. филол. н., ст. преп. (РВУЗ «КИПУ»); **Сейдаметова Н.С.,** к. филол. н., ст. преп. (РВУЗ «КИПУ»)

Muarririyet kollegiyası: Prof. Dr. **İsmail Kerimov** (QMPU); Prof. Dr. **Zühal Yüksel** (Gazi Üniversiteti, Ankara, Türkiye); Prof. Dr. **Osman Yıldız** (Süleyman Demirel Üniversitesi, İsparta, Türkiye); Prof. Dr. **Mariya İvaniç** (Macaristan); Yrd. Doç. Dr. **Enise Abibullayeva** (QMPU); Doç. Dr. **Emine Ganiyeva** (QMPU); Doç. Dr. **Raneta Gafarova** (QMPU); Dr. **Leniyara Selimova** (QMPU); Yrd. Doç. Dr. **Nariman Seyityahyayev** (QMPU); Yrd. Doç. Dr. **Nariye Seydametova** (QMPU)

Cıyıntıq aşağıdaki alicenap insanlarnıñ maddiy destekleri sayesinde neşir etildi:
Refat Çubarov, Aslan Omer Qırımlı, Riza Şevkiyev, Mustafa Muhteremov, Ayder İsmailov, Zair Smedlâyev, Qurtseit Abdullayev, Ruslan Yakubov, Eldar İbraimov, Aziz Abdullayev, Mustafa Mauş .

С23 **«Qırımtatarlarınıñ keçmişi—bugüni—yarını» : III. Halqara türkologiya simpoziumınıñ maruzaları ve tezisleri** *(15—17 oktâbr 2012, Simferopol — Qırım / Ukrayna)* / mesul redaktor *N.S. Seydametova.* — Simferopol: QCI «Qırımdevoquvpedneşir» neşriyatı», 2014. — 332 s. : res. — Qırımtatar, turk, rus, ukrain ve ingliz tillerinde.

ISBN978-966-954-593-6 **ББК70(4Укр-6Крм)**

С23 **Збірник доповідей і тез. III Міжнародний тюркологічний симпозіум «Минуле—теперішнє—майбутнє кримських татар»** *(15—17 жовтня 2012 р., Сімферополь — Крим / Україна)* / відпов. ред. *Н.С. Сейдаметова.* — Сімферополь: КРП «Видавництво «Кримнавчпеддержвидав», 2014. — 332 с. : іл. — Кримськотатарською, турецькою, російською, українською та англійською мовами.

ISBN978-966-954-593-6 **ББК70(4Укр-6Крм)**

ISBN978-966-954-593-6

© **РВНЗ «КІПУ»,** 2014
© **КРП «Видавництво «Кримнавчпеддержвидав»,** 2014

SİMPOZİUM TEŞKİLİY KOMİTETİ

Prof. Dr. Fevzi Yakubov (Qırım Mühendislik ve Pedagogika Universiteti Rektorı)
Doç. Dr. Natalya Kropotova (Qırım Mühendislik ve Pedagogika Universiteti Rektor Müavini)
Prof. Dr. İsmail Kerimov (Qırımtatar Tili ve Edebiyatı ilmiy tedqiqat merkeziniñ Müdiri, Qırım)
Doç. Dr. Ömer Özkan (Türkoloji Araştırma Merkezi Müdürü, Türkiye)
Prof. Dr. Zühal Yüksel (Gazi Üniversiteti, Türkiye, Ankara)
Hacı Bayram Bolat (TİKA Ukrayna-Qırım koordinatoru)
Doç. Dr. Raneta Gafarova (Qırımtatar ve Türk Filologiyası Fakultetiniñ Dekanı, Qırım)
Doç. Dr. Emine Ganiyeva (Qırımtatar ve Türk Tilşınaslığı Kafedrasınıñ Müdiri, Qırım)
Dr. Leniyara Selimova (Qırımtatar ve Türk Edebiyatı Kafedrasınıñ Müdiri, Qırım)
Doç. Dr. Enise Abibullayeva (Qırımtatar ve Türk Tilşınaslığı Kafedrası)
Dr. Nariman Abdulvaapov (Qırımtatar ve Türk Edebiyatı Kafedrası)
Doç. Dr. Refik Kurtseitov (Tarih Kafedrasınıñ Müdiri, Qırım)
Yrd. Doç. Dr. Nariman Seyityahyayev (Qırımtatar ve Türk Edebiyatı Kafedrası)
Yrd. Doç. Dr. Nariye Seydametova (Qırımtatar ve Türk Tilşınaslığı Kafedrası)
Doç. Dr. Fera Seferova (Qırımtatar ve Türk Edebiyatı Kafedrası)
Yrd. Doç. Dr. Gayana Yüksel (Qırımtatar ve Türk Edebiyatı Kafedrası)

ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ КОМИТЕТ СИМПОЗИУМА

Якубов Ф.Я., д. тех. н., профессор (ректор РВУЗ «Крымский инженерно-педагогический университет»)
Кропотова Н.В., к. хим.н., доцент (проректор по научной работе РВУЗ «Крымский инженерно-педагогический университет»)
Керимов И.А., д. филол. н., профессор (директор научно-исследовательского центра крымскотатарского языка и литературы РВУЗ «Крымский инженерно-педагогический университет»)
Озкан Омер, доцент, доктор (директор центра тюркологических исследований РВУЗ «Крымский инженерно-педагогический университет», Турция)
Юксель Зюхаль, профессор, доктор (университет Гази, Анкара, Турция)
Хаджы Байрам Болат (координатор программы ТИКА в Украине и Крыму, Турция)
Гафарова Р.И., к. филол. н., доцент (декан факультета крымскотатарской и турецкой филологии РВУЗ «Крымский инженерно-педагогический университет»)
Ганиева Э.С., к. филол. н., доцент (заведующая кафедрой крымскотатарского и турецкого языкознания РВУЗ «Крымский инженерно-педагогический университет»)
Селимова Л.Ш., к. филол. н. (заведующая кафедрой крымскотатарского и турецкого языкознания РВУЗ «Крымский инженерно-педагогический университет»)
Абибуллаева Э.Э., к. пед. н., ст. преп. (РВУЗ «Крымский инженерно-педагогический университет»)
Абдульваапов Н.Р., ст. научн. сотрудник (РВУЗ «Крымский инженерно-педагогический университет»)
Куртсеитов Р.Дж., к. ист. н., доцент (РВУЗ «Крымский инженерно-педагогический университет»)
Сеитягьяев Н.С., к. филол. н., ст. преп. (РВУЗ «Крымский инженерно-педагогический университет»)
Сейдаметова Н. С., к. филол. н., ст. преп. (РВУЗ «Крымский инженерно-педагогический университет»)
Сеферова Ф.А., к. филол. н., доцент (РВУЗ «Крымский инженерно-педагогический университет»)
Юксель Г.З., к. филол. н., ст. преп. (РВУЗ «Крымский инженерно-педагогический университет»)

MÜNDERİCE / СОДЕРЖАНИЕ

TİLŞINASLIQ / ЯЗЫКОЗНАНИЕ

ABİBULLAYEVA E. Qırımtatar tilinde tasil — halqnıñ saqlanıp qalınmasınıñ temeli olaraq ... 7
ABLAYEV R.YA. Qırımtatarcada til metaforaları (tarihı ve zemaneviy halı) ... 10
АДЖИМАМБЕТОВА Г.Ш. Къырымтатар тилинде зарфларнынъ синтактик хусусиетлери ... 12
ACİUMEROVA R. Kırım Tatar Türkçesinde organ adlarıyla kurulmuş deyimler ... 16
ARSLAN MUSTAFA. Türk dillerinde yeni kelime yapımı üzerine öneriler ... 22
АЛІЄВА С.Р. Словниково-наочні ігри у крос-культурному просторі ... 22
ASANOVA Z.A. Qırımtatar tilinde adyektivatsiya meselesi ... 26
БАТАЛОВА А. Концепт «Дом» в крымскотатарской паремиологической картине мира ... 28
BAVBEKOVA NAZMİİE. Kırım Türkçesi Romanya Köstence ağzı (ses değişmeleri) ... 30
BERBERCAN MEHMET TURGUT. Kırım Tatar şarkılarının dil-tarihsel açıdan fonolojik perspektifi ... 38
ДЖЕЛИЛОВ А.А. Языковая картина мира в зеркале фразеологии крымскотатарского, турецкого и английского языков ... 44
FOZİLOVA ZURE. Şevqiy Bektöreniñ «Tatarça sarf, nahv» grammatika kitabı: nazariy meseleler ve üslübi ... 51
ГАЛИУЛЛИНА Г.Р. О влиянии территориальных и социальных диалектов на современный татарский ономастикон ... 53
GANİYEVA E.S. Qırımtatar tilinde quş adlarınıñ semantik imkânları ... 54
KARTALCİK VEDAT. Kırım Tatar Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasında yalancı eş değerler ... 56
KEFİLEVA ALİYE. Qırımtatarlarnıñ tildeki dünya nazarını tedqıq etüvi: problemalar ve perspektivler ... 56
KÖROGLU L. «Terciman» gazetasında rastkelgen «Yani» bağlayıcısınıñ funktsional emiyeti ... 58
МАМУТОВА З.С. Къырымтатар тилини огренювинде лингвокультурологик янашма ... 60
MAZİNOV AHTEM SEİT-AMET. Qırımtatar tilinin şive sistemi. Gradatsion birlemlernin terkibi ... 63
MEMETOVA Z.E. Qırımtatar ve Ukrain tillerinde menfiy manalı sıfatlarnıñ teñestirilüvi ... 65
RÜSTEMOV O. Kırımtatarca sanayı terimler luğat düzenlişi esas prensibleri ... 67
САТТАРОВА С.С. Къырымтатар тилинде дереджеликлернинъ синкретик аляметлери ве семантик хусусиетлери ... 70
САТТАРОВА З.М. Къырымтатар тили омонимлер лугъатыны тизюв меселелери ... 74
SEYDAMETOVA NARİYE. Qırımtatar tilinde fitonimlerniñ leksik-semantik gruppaları ... 76
СИМАНСКАЯ Е.Э. Оппозиция «мужчина» — «женщина» в лексической системе крымскотатарского языка ... 80
ТИЩЕНКО-МОНАСТИРСЬКА О.О. Функціональні аспекти порівняльних конструкцій у кримськотатарській мові ... 82
YILDIZ OSMAN. Birleşik kelimelerde görülen fonetik hadiseler, terimleri, tanımları ve örneklerinin tasnifi üzerine ... 83
YÜKSEL ZÜHÂL. Kırım Tatarcasında «-A/-Y ber-» tasviri fiilinin işlevleri ... 92
ЮСУПОВА А.Ш. Тематическая группа «одежда» в двуязычных словарях XIX века ... 93
ЭЙВАЗОВА Р. Наклонения глагола в «Диван»е Кишвери ... 93
ЯЯЕВА А.М. Аилевий тербиелевде ана тилининъ эмиети ... 99

EDEBİYATŞINASLIQ / ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ABDÜLVAHAP NARİMAN. Qırımtatar edebiyatında tarih tüşürme sanatı ... 102
АБЛАЕВА А.Т. Свое и чужое в поэтике Эрвина Умерова (на материале рассказа «Одиночество») ... 106

AÇA MEHMET. Kırım Tatar atasözlerinin toplum hayatının işleyiş kurallarını hatırlatma ve öğretme işlevi ... 108
АСАНОВА Л.Н. Къырымтатар тили ве эдебияты дерслеринде тюркюлерни къулланув ... 114
ÇETİN KAMİLE, AKGÜL AHMET. Âşık Ömer'in şairname'si ve şuara tezkirelerinin içerdikleri biyografik bilgiler yönünden mukayesesi ... 117
DURGUT HÜSEYİN. Kırım Tatar göçmen edebiyatına Dobruca'dan bir örnek: «Mehmet Niyazi'nin şiirlerinde Kırım sevgisi ve Tatar kimliği» ... 125
GÖKÇEK FAZİL. Fatih Kerimi ve Avrupa seyahatnamesi ... 131
IŞILAY IŞAKTAŞ SAVA. Kırım ve Türk dünyası arasında edebî münasebetlerge misal: şair Şakir Selimniñ şiirlerinde Türk dünyasından edebî şahsiyetler ... 131
КЕРИМОВ И.А. Дженктен эввель иджат эткен базы эдиплеримизнинъ тахаллюслери ве ачыкъламалары ... 136
МЕМЕТОВА Л.А. Проблема национального просвещения в поэме Х. Одабаша «Altın yarıq» («Золотой свет») ... 146
ÖZÇELİK MEHMET, GÖDE HALİL ALTAY. Âşık Ömer divanında sevgili ve güzellik unsurları ... 148
KARAASLAN MEHMET. Bekir Çobanzade'den Mehmet Nüzhet'e Kırım şiirinde beşkoşma ve Türk şiirinde beşkoşmalar ... 163
ABDULLAZADE NAZİLE ABDUL KIZI. Matters on Azerbaıjanı literature in creativity of Crimean Turkish writer and scientist Bekir Chobanzade ... 168
SARANAYEVA H.N. Şair Gazai'nin eserlerinin türleri ... 169
СЕЙТЯГЪЯЕВ Н.С. История изучения литературного наследия Хурреми Челеби ... 170
SELİMOVA LENİYARA. Qırım Türk Tatar baştaşlarına dair qayıtlar ... 176
СЕФЕРОВА Ф.А. Влияние Карасувбазарского социо-культурного пространства на поэтическое творчество Бекира Чобан-заде ... 181
СЕФЕРОВА Ф.А. Творческая эволюция Шамиля Алядина-романиста ... 184
ŞEN FATMA MELİHA. An unknown book of Nidaî on history of Crimea: Gazâ-yi Sahîb Geray khan ... 186
UÇKUN RABIA, ÖYKE CEYDA. Kırım Tatar efsaneleri hakkında bir değerlendirme ... 188
ЭМИРОВА А.М. Фигура умолчания в поэтике Эрвина Умерова ... 189
ЭМИРСУИНОВА Н.К. История становления крымскотатарского сказковедения ... 191
YOLCU MEHMET ALİ. Kalgay dergisinin Kırım Türkleri folklorunun derlenmesi, yayimlanmasi ve incelenmesindeki yeri ... 195
YÜKSEL GAYANA. Çağdaş Kırımtatar gazeteciliği ... 201

TARİH VE MEDENİYET / ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА

АБДУРАМАНОВА С.Н. Женское головное покрывало как элемент традиционного костюма крымской татарки ... 205
АКЧУРИНА-МУФТИЕВА Н.М. Искусство Крыма периода Золотой Орды (XIII—начало XV вв.) ... 209
АПСЕЛЯМОВА А.И. Законодательный и партийный механизмы в представительстве этнических интересов ... 213
АСАНОВА У.К. Реорганизация музейной сети в Крымской АССР и роль Крымохриса в этом процессе ... 216
BAŞARSLAN ZEKERİYA. Yahya Şerfedinov'un Kaytarma kitabı üzerine bir inceleme ... 222
ВАШАРИ ИШТВАН. Му'ин Ал-дин Натанзи о Золотой Орде ... 225
DEMİRTAŞ EMRE ZEKİ, YEŞİLOT OKAN. Kırım mecmuası'nda Kırım'ın bağımsızlığı ve Türk birliği düşüncesi (1918—1919) ... 230
FEVZİ FİRUZ. A study on Tatar Turks living in Afghanistan past and present abstract ... 233
ИВАНИЧ МАРИЯ. Дерево рода в Дафтар-и Чингиз-наме ... 234
ИСМАИЛ ТОГРУЛ. Турецко-крымские отношения в новых геополитических условиях (1991—2011 гг.) ... 235
КЕРИМЛИ ВУГАР. Культура тюркских народов Кавказа и Крыма ... 246
KILIÇ MURAT. Türkçülük hareketi ve İsmail Gaspıralı ... 250

КОНДРАТЮК Г.Н. Крымские татары в органах власти и управления Крымской АССР в контексте национальной политики (20—30-е годы XX ст.) 252
КУРТСЕИТОВ Р.Д. Массовый героизм солдат и офицеров крымских татар во второй мировой войне (по данным центрального архива министерства обороны Российской Федерации) 256
ЛЕВИЦКАЯ В.А. Особенности художественного оформления женского караимского костюма и других текстильных изделий 18—19 веков..... 266
ЛУНЯК Е.Н. Українсько-Кримські взаємини в XVIII ст. в дзеркалі французької дипломатії 270
МОВСУМОВА ЛАЛА ДЖАФАР КЫЗЫ. Древнетюркские богини Хумай и Йер-Суб..... 274
НЕПОМНЯЩИЙ А.А. Новые материалы об истории изучения крымских татар в 30-х годах XX века 277
NURİYEVA (TEKLELİ) MİNAHANIM. Kırım'ın çar Rusiyası işgalinden sonra ve Sovyetler döneminde değiştirilmiş yer adlarının tarihı ve dilbilimsel özellikleri üzerine 284
СОЕГОВ МУРАДГЕЛДИ. Полузабытые лица и страницы из истории тюркологии в Туркменистане..... 285
SÜMER KUTLUK KAĞAN. Kırım yarım adasının yatırım potansiyelleri..... 293
ŞAHİNDOKUYUCU MELEK. Kırım'ın sürgün çocuklarının imgelerinde 'Vatan'sızlık' resimleri 308
УЗУНОВА Л.В. Наврез-байрам: истоки и современность (этнокультурологический анализ)..... 315
УСМАНОВА С.А. Неизвестные страницы деятельности Тотайкойского педтехникума 1922—1931 гг. 320
VEYSOVA VETANA. Sürgünlikten soñ (1990—2012 ss.) devirde qırımtatar teatri..... 324

QIRIMTATAR TİLİNDE TASİL — HALQNIÑ SAQLANIP QALINMASINIÑ TEMELİ OLARAQ

Abibullayeva E.,
pedagogika ilimleri namzeti
Ukrayna, Qırım

Qırımtatar halqı ana Vatan — Qırımğa qaytıp başlağanlarından soñra, milletiniñ saqlanıp qalınması ve inkişafını belgileycek baş unsurı — ana tilinde tasil sisteması olacağını belgilediler. Belli ki, bu sistema 14 asırdan başlap 1944 senesine qadar balalar bağçasından aliy oquv yurtlar seviyesine qadar faaliyet köstergendir. Sürgünlik devirinde ise tilni saqlap kelmege yardım etken tek muit — ailedir. Tasil sistemasınıñ yoqluğı neticesinde 3 nesil ana tilini büyüklerinden öğrenip keldi ve tilniñ ömürniñ çeşit saalarında işletilmemesi, onıñ inkişaf yollarını toqtatqandır.

Onıñ içün kunümizde ana tilinde tasilni canlandıruvı milletimizniñ saqlanıp qalacağınen bağlı. Til olsa — millet bar, til olmasa — millet yoq.

1989 senesi Qırımda Qırımtatar tili Rus tilinde tasil bergen mekteplerniñ oquv planlarına seçmeli ders olaraq kirsetildi. Vaziyet bu küngecek böyle — Qırımtatar tili seçmeli ders seviyesindedir.

1993 yılından başlap Qırımtatar tilinde tasil bergen mektepler açıldı. Kunümizde Qırımtatar tilinde tasil bergen 15 mektep mevcut. Olar Qırımnıñ farqlı bölgelerinde yerleşeler ve anda 10—13% Qırımtatar balaları oquylar. 7% talebeler Rus ve Ukrain mekteplerniñ erkanında yerleşken Qırımtatar tilinde tasil bergen sınıflarında oquylar. Qırım unikal polietnik bölge ve bir mektepte farqlı milletlerniñ balaları oquğanları içün tasil Rus, Ukrain ve Qırımtatar tilinde alıp barıla. Ukrain — devlet tili olğanı içün, Rus— milletlerara qonuşılğan til, Qırımtatar tili — ana-babalarnıñ istegine binayen. 75% Qırımtatar balaları ise tasilni Rus ya Ukrain tillerinde alalar. Bu tür mekteplerde ana tili dersleri ya seçmeli ola ya da asılında olmay.

Esas mesele ana tilinde tasil almağan talebelerge ana tilini öğrenmek içün imkanlar yaratmaq ve Qırımtatar tilinde tasil bergen mekteplerinde fenlerni ana tilimizde bere bilmek. Sürgünlik bizni böyle imkanlardan mahrum etti ve bugün tamçı-tamçı küçümizni toplap, fenler boyünca terminologik luğatlar, keyfiyetli fen derslikleri, ocalar içün kurslar ve fakültetlerni ayaqqa qoymaqmaq baş meseleleri olaraq belgilene.

2010 ve 2011 seneleri Qırım Muhtar Cumhuriyetiniñ tasil ve ilim, gençler ve sport nazirliginen beraber keçirgen tögerek masalar ve seminarlarda Ukrainada mevcut olğan qanunlarğa binayen ve Avropa regional tilleri ve minoritar tilleri Hartiyasına esaslanaraq böyle meseler böyünca tekliflerde bulundıq ve olarnı mutlaqqa çezilmesi şart olğanını qayq ettik ve olarnı maqalemizde açıqlaycaqmız: Qırımtatar tilini yoq olama tehlikesi altında bulunğan til olaraq Qırım Muhtar Cumhuriyetiniñ mektepleriniñ oquv planlarına mecburiy fen olaraq kirsetilmeli; Qırımtatar tilinde hayat boyü tasilini belgilegen sistemanı inkişaf etmek; İspaniya, Latviya, Kanadanıñ misalinde bilingual ve üçlingval tasil modellerini ilmiy esasta işletip çıqarmaq (Qırımtatarca-Rusça; Qırımtatarca-Ukraince; Qırımtatarca -Rusça-Ukraince).

Anahtar sözler: Qırımtatar tili, Qırımtatar tilimde tasil, tilniñ ve tasilniñ inkişafı, tasil sisteması, hayat boyü tasil (LLL).

Ключевые слова: крымскотатарский язык, образование на крымскотатарском языке, развитие языка и образования, система образования, непрерывное образование.

Mevzunıñ aktualligi

Dünya tecribesi köstere ki, tasil er bir devletlerniñ inkişafında birinci ve prensipial yerini tutmaqta. Oqutuv ve ögrenüv tehnologiyaları progressniñ en pahalı ve ileri ketirici bir vasıtasıdır. Devlette yaşağan er bir milletniñ ve vatandaşnıñ inkişafi da tasil ile bağlıdır, hususan, globalleşken dünyada, bir taraftan cihan standartlarına uymaq, diger tararaftan da — medeniyetini, tilini yani özgünligini saqlap qalmaq meselesi ğayet aktual tura.

Halqara pedagogik nazariyesi ve praktikası şunı köstere ki, er bir halq umumiy qanunlarğa esaslanaraq, özüne has tasil ve terbiye sistemalarını qurmaqta. Ana tilini ögrenmek ve ana tilinde tasil almaq insan haqları mevzusı çerçevesine kire ve böyle halqara vesilarda aks oluna:

— Milliy ya da etnik, diniy ya da til azlıqlarnıñ haqları aqqında Deklaratsiya (1992);

— Birleşken Milletler teşkilatnıñ tamır halqları aqqında Deklaratsiya (2007): tamır halqlarğa ana tilinde tasil sistemelarını ve mahsus oqutuv müessiselerini qurmaq ve böyleliknen, kendi medeniyetine has olğan talim ve terbiyeni bermek «Regional tiller ya da azlıqlar tilleriniñ Avropa hartiyasınıñ tasdıqlanması» adlı qanunnıñ ekinci maddesi boyunca Ukraina 13 halqnıñ tilleriniñ, şu cümleden qırımtatar tiliniñ qorçalamasını ve inkişaf ettirmesini boynuna aldı [Emirova, 2011, s.13].

Maqaleniñ maqsadı

Qırım Muhtar Cumhuriyetiniñ tasil sistemasında Qırımtatar tilinde tasilniñ yerini köstermek ve inkişaf yollarını belgilemek.

Esas münderice

Qırımtatar milleti sürgünlik topraqlarından ana-vatanına kütleviy sürette qaytıp başlağandan soñra, birinci nevbette ana tillerini saqlamaq ve inkişaf etmekni baş mesele olaraq belgiledi. 50 senelik sürgünlik asırlar devamında qurulğan talim-terbiye sistemasını tamamınen yoq etmesini yol açqan edi. Yarım asır devamında yalıñız 8% halq Özbekistannıñ bazı mekteplerinde aftada bir qaç saat ders alma imkanlarına malik edi. Tilni saqlağan yekane yer aile olğan edi. 2—3 nesil mektepsiz ve tasilsiz öz medeniyetini qorçalamağa tırıştılar. İlimde belli olğanı kibi, aileniñ til muitini yaratuvında emiyeti sonsuzdır, çünki mında grammatik qaideler öğretilmey, til — medeniyetniñ bir parçası olaraq yaşatıla.

2009 senesi UNESCO tarafından yanınlanğan **'Atlas'ta** Qırımtatar tili yoq olma tehlikesi altında bulunğanı belgilendi. Cedvelge köre, tilimiz 6 pozitsıyada tura yani onda daa çoq yaşlı neşil laqırdı etkeni, gençler tarafından lisan faal qullanmağanı qayd etile.

Kene de, ilimden belli ki, til tasil sistemasında da özüne has yerini almalı. Balalar bağçasından başlap, mektep, zenat oquv yurtlarında, aliy oquv yurtlarında yani üniversitetlerde, ihtisasını yükseltüv oquv müessiselerde, ilmiy kadro azırlav seviyesine qadar er bir basamaqta ana tilinde tasil almağa imkan olmalı. O vaqıt til ve tasil yoq olma hafı astında bulunmaz, inkişaf eter, ileri keter.

Qırımtatar tiliniñ kelecegi içün bu sistemanıñ çalışması ğayet muim, çünki bazı ailerde ana tilinde terbiye berilmese (ana-babalar tilini bilmegenlerinden sebep), oquv yurtları tuvğan tiliniñ saqlanıp qalması içün ve ğayırdan ailege, cemiyetke qaytarılması içün bir köpürdir.

Ukraina'da devlet tasil sisteması içinde ana tilinde tasilni inkişaf etmege haq berile. Buña yüqarıda qayd etilgen qanunlar yol bere. Em de Ukraina mahsus öz qanunınen Avrupa Hartiyasını qabul etkende (madde 2), Qırımtatar tiline kelgende II 'Til' ve III 'Tasil'qısımlarınıñ bazı maddelerini tanıdı.

III 'Tasil' qısımınıñ 8 maddesi "a (iii)", "b (iv)", "c (iv)", "d (iv)", "e (iii)" Regional ya da azlıqlarnıñ tillerinde balalar bağçası, başlanğıç, orta ve yüqarı sınıf mektebi, zenaat-tehnikiy ve aliy oquv yürtlarında ana tilinde oqumağa imkanları olğanını qabul etti. Ondan da ğayrı, III 'Tasil' qısımınıñ 8 maddesinde:

— f (iii) ana tilinde hayat boyu tasil bermek;

— 'g' buyük nesillege ana tilini, tarih ve medeniyetini öğretmek;

— "h" milliy mekteplerde çalışqan ocalar içün ihtisasını yükseltmek kurslarnı teşkil etilmesini belgiley.

Keçirilgen talil köstere ki, qanuniy taraftan butün imkanlar yaratılğan. Mında qayd etilecek ince noqta şu ki, ana tilini öğrenmek ve ana tilinde tasil almaq ana-babalarnıñ istegine qaldıra. Fikirimce, konferetsiyamızda köterilecek baş meselelerinden biri — yoq olma tehlikesi altında bulunğan tilleriniñ statusı, olarnıñ qorçalanması ve tasil sistemasında mahsus yerini belgilemek. Bu statusnı alğan tiller, ana-babalarnıñ istegine qaldırılmay, mecburiy şekilde öğrenilmeli.

Ukraina tarafından tasdıqlanğan «Regional tiller ya da azlıqlar tilleriniñ Avropa hartiyasınıñ' qısımları ve maddelerine kelgende, fikirimizce, bu vesiqa tolusınen qabul etilgen olsa, Qırımtatar tiliniñ inkişafı içün daa buyük imkanlar açılır edi.

Yuqarıda kösterilgen qanuniy imkanlar esasında, Qırım Muhtar Cumhuriyetiniñ Tasil ve ilim, gençler ve sport nazirliginiñ malümatına esaslanaraq şunı qayd etmemiz kerek ki, künümizde Qırımtatar tilinde tasil alğan talebelerniñ sayısı 5498 (13,1%). Olar esas olaraq Qırımtatar tilinde tasil bergen mekteplerinde ve Rus ya da Ukrain tilinde tasil bergen milliy sınıflarda oquğan talebelerdir [Buyakeviç, 2011, s. 3].

Rus ya da Ukrain tilinde Qırımtatar tilini fen olaraq öğrengen talebelerniñ sayısı — 22555 (54%), belli sebeplerden asılında ana tilini öğrenmegen talebelerniñ sayısı — 8218 (20%).

Ukrainağa bağlı Qırım Muhtar Cumhuriyetiniñ tasil sistemasında ana tilinde tasil bergen oquv yürtlarınıñ unikal bir tecribesi bar, hususan, Qırımtatar milliy mekteplerindeki bu tecribeni bir taraftan ciddiy ilmiy talilini yapmaq, ekinci taraftan da — ilmiy-metodologik esaslarını belgilemek.

Bu tecrfibeniñ unikalligi şundan ibaret ki, künümizde Qırımtatar tilinde tasil bergen 15 milliy mektep mevcut. Bunıñnen beraber, 232 Rus ve Ukrain mekteplerinde ana tilimizde oqutqan sınıflar bar.

Qırımnıñ çeşit bölgelerinde, yüqarıda qayd etkenizmiz kibi, 15 milliy mektep faaliyet köstere. Bu oquv yürtlarına butün Qırımtatar balalarnıñ sayısından yalıñız 6,9% qatnay. Milliy sınıflarğa — 6, 2%.

Milliy mektep ve sınıflarda oqutuv-tebiyeviy ceryan tolusınen ana tilimizde alıp barılmay. Buda da sürgünlikniñ aqibetlerinden biri. Eñ esası bu tip mektep ve sınıflarda ana tili, edebiyat, bazı fenlerde luğat işleri ve terbiyeviy ceryan Qırımtatar tilinde teşkil etile. Mında yetişip kelgen talebeler öz medeniyetiniñ içinde yetişeler ve rus ya da ukrain tillerinde oquylar. Böyleliknen, devlet ya da rus tilinde üniversitetlerde tasilini devam etebileler em de öz kimligini ğayıp etmeyler.

Qırımtatar balalrınıñ çoqusı ise Rus yada Ukrain mekteplerinde ana tilini fen olaraq öğrenmege imkanları bar. Resmiy malümatlarğa köre, bu raqam 54% teşkil ete. Yüqarıda, UNESCOnıñ ekspetleri gençler öz tilinde az qonuşqanlarını belgilegenini qayd ettik. Onıñ içün mekteplerde til ve edebiyat saatleri yoq olma tehlikesi altında bulunğan tillerge kibi ayırılmalı. Tecribe köstere ki, Qırım'da başlanğıç sınıflarda (1—4 s.) ana tili derslerini aftada 1 saat, oquvğa 1 saat ayrıla; orta sınıflarda (5—9) ana tili derslerini aftada 2 saat, oquvğa —1 saat; yüqarı sınıflarda ise (10—11) ana tili derslerini aftada 0,5 saat, oquvğa — 0,5 saat. Bu saatler miqdarı tilini saqlap qalmaq ve edebiyatnı öğrenmek içün ğayet az.

Teklifim, yoq olma tehlikesi altında bulunğan tillerniñ öğrenilmesine dünyada tanılğan standartlarını belgilemek.

Böyleliknen, mektepte Qırımtatar tilinde tasil bergen oquv yürtlarını belgileycek olsaq, esas 3 danesinde toqtalır edik:

Mektep A. Qırımtatar tilinde tasil bergen mektepler ya da milliy mektepler.

Mektep B. Rus ya da Ukrain tilinde oqutqan mekteplerde Qırımtatar tilinde tasil bergen sınıflar ya da 2/3 tilli mektepler.

Mektep C. Rus ya da Ukrain tilinde oqutqan mekteplerde Qırımtatat tilini fen olaraq öğretilüvi.

Belgilegen mekteplerniñ keyfiyetli oqutuv-terbiyeviy ceyanını teşkil etmek içün Ukrainağa bağlı Qırım Muhtar

Cumhuriyetiniñ tasil sistemsınıñ qısımı olaraq Qırımtatar tilinde tasil sistemasınıñ er bir komponenti umum tasil siyaseti çerçevesinde ilmiy-metodologik tedqiqatlarğa muhtactır. Yaşayış şunı köstere ki, birinci milliy mektep 20 sene evel açıldı, amma Qırımtatar tilinde Devlet Tasil Kontseptsiyası 2010 senesi tasdıqlandı (Postanovleniye, 2010), Qırımtatar tilinde Devlet Tasil Programması ala daha yapıla yani mektep ilimden ögge kette.

Qırım Mühendislik ve Pedagogika Üniversiteti milliy mektepni ilimnen bağlamaq içün bu yönelişlerde bir sıra konferentsiyalar ve seminarlar keçirdi: 2008 senesi "Qaradeñïz bölgesindeki azlıqlarnıñ tillerini qorçalanması" mevzusında halqara seminar (Mamut, Osman, 2011, s. 19); 2010 s.— 'Qırımtatar tiliniñ vaziyeti ve inkişafı: Ukraina ve halqara tecribesi'; 2011s.— 'Ukraina tasil sistemasınıñ islâhat şaraitinde qırımtatatar tilinde tasil problemaları'; 2012 s.— Qırımtatar tilinde Devlet Tasil programmasınıñ leyhasını azırlamaqta.

Firimizce, Qırımtatar tilinde tasil böyle etap ve modelerden ibaret olmalıdır ve olar parallel şekilde çalışıp biri-birinen sıqı bağda olamalıdır:

1 etap — aile terbiyesi ve balalar bağçası tasili;

2 etap — mektep tasili ve mektepten tış tasil;

Başlanğıç tasil (1basamaq)— oqutuv ve terbiye Qırımtatar tilinde.

Ortatasil (2 basamaq) ve tolu orta tasil (3 basamaq) — Qırımtatar tilinde ve Rus ya da Ukrain tilinde tasil, zamanınen butün oqutuv-terbiyeviy ceryan Qırımtatar tiline keçirilmesini belgiley.

İstidatlı ve hasta balalalırnen işni teşkil etmek.

3 etap — zenaat-tehnikiy tasil ve aliy tasil;

4 etap — ihtisasını yükseltüv ve ilmiy potensialnı şekillendirüv.

Etaplanıñ konseptual mündericesini modeller belgiley (Redkina, 2011, s. s.3—4). Bu etaplarğa has modeller:

1 model — aile terbiyesi Qırımtatar tilinde,

Balalar bağçasında tasil Qırımtatar tilinde.

2 model — 1—4 sınıflar Qırımtatar tilinde tasil, Ukrain, Rus ve yabancı tillerniñ

5—9/10—11 sınıflar — gumanitar fenler Qırımtatar tilinde öğretmek, diger fenler Rusça ya da Ukraince ve Qırımtatarca terminler ögrenilüvi;

3 model — zenaat-tehnikiy tasil ve aliy tasil 2 tilde öğretmek (Qırımtatarca-Rusça, Qırımtatarca — Ukraince).

4 model —ihtisasını yükseltüv ve ilmiy potensialnı şekillendirüv ceryanı 2 tilde aalıp barılması (Qırımtatarca-Rusça, Qırımtatarca — Ukraince, Qırımtatrca — yabancı til).

Netice

Maqalemizde Ukrainağa bağlı Qırım Muhtar Cumhuriyetiniñ tasil sistemsınıñ qısmı olğan Qırımtatar tilinde tasilniñ aktual meselelerini aydınlatmağa tırıştıq.

Köterilgen meseler arasında ileride bu mevzular üstünde çalışmaqnı teklif etem:

— yoq olma tehlikesi altında bulunğan tilleriniñ statusını belgilemek;

— yoq olma tehlikesi altında bulunğan tillerniñ öğrenilmesine dünyada tanılğan standartlarını belgilemek;

— Qırımtatar tilinde tasil bergen mekteplerni eksperimental meydançıq olaraq belgilemek ve olarnıñ inkişafi içün halqara ilmiy-metodologik tedqiqatlar keçirmek.

Faydalanğan edebiyat

1. Буякевич В. А. О состоянии образования на крымскотатарском языке в Автономной Республике Крым в 2011 / 2012 учебном году / В. А. Буякевич // Ukraina tasil sistemasınıñ islâhat şaraitinde qırımtatatar tilinde tasil problemaları. — 2012. — № 1. — С. 3—7.

2. Emirova A.M. Qırımtatar tili 'Regional tiller ya da azlıqlar tillerniñ Avropa Hartiya'sınıñ obyekti olaraq / A.M. Emirova // Qırımtatar tiliniñ vaziyeti ve inkişafı : Ukraina ve halqara tecribesi. — 2011. — № 1. — S. 13—16.

3. Mamut E., Osman N. Romaniya'da Qırımtatar tiliniñ inkişaf yolları / E. Mamut, N. Osman // Qırımtatar tiliniñ vaziyeti ve inkişafı: Ukraina ve halqara tecribesi. — 2011. — № 1. — S. 17—20.

4. Редькина Л.И. Понятие модели и моделирования. Свойства модели. Классификация моделей (по форме представлений) / Л. И. Редькина // Проблеми сучасної педагогічної освіти. — 2011. — № 3 (2). — С. 3—7.

5. Постановление Верховной Рады Автономной Республики Крым от 20 октября 2010 года № 1915—5/10 «О Концепции образования на крымскотатарском языке в Автономной Республике Крым» // http://zakon2.rada.gov.ua

QIRIMTATARCADA TİL METAFORALARI (TARİHI VE ZEMANEVİY HALI)

Ablayev R.Ya.,
kafedra hocası
Ukrayna, Qırım

Аннотация. Языковая метафора, несмотря на исчисляющуюся тысячелетиями историю своего исследования (Аристотель, Гераклит, Платон…), по-прежнему представляет большой интерес для языковедов, ибо она является весьма продуктивным элементом развития и обогащения языка. И только в последние десятилетия лингвистические свойства метафоры были подвергнуты системному лингвистическому анализу (Виноградов, 1953; Бельский,1954; Лясота, 1957; Черкасова, 1959; Черкасова, 1968; Крылова, 1967; Басилая, 1971; 1988; Арутюнова, 1978; 1990; Бессарабова, 1979; 1987; Телия, 1981; 1990; Скляревская, 1994; Апресян, 1992; Каменская, 1997; Булыгина, Шмелев. 1997). Исследование метафоры актуально и в настоящее время, поскольку она представляет собой феномен, онтологически связанный с человеком и языком; она отражает взаимообусловленность мышления с особенностями языковой реализации. Необходимость создания модели категориального описания метафоры как универсалии, выявление универсальной сущности метафорических единиц, служащих неиссякаемым источником пополнения словарного состава языка, дает возможность отразить метафорическую картину мира в современном крымскотатарском языке, исследовать представленность метафорических полей в его семантическом пространстве.

Ключевые слова: Языковая метафора, крымскотатарский язык, модели метафор, современное состояние

Summary. Despite the thousands years of history of the study (Aristotle, Heraclitus, Plato, …), linguistic metaphor is still of great interest to linguists, because it is very productive element in the development and enrichment of language. Only in recent decades linguistic properties of metaphor have been analyzed systematically (Vinogradov, 1953, Belsky, 1954; Lyasota 1957, Cherkasova, 1959 Cherkasova, 1968 Krylov, 1967 Basilaia, 1971, 1988, Arutyunov, 1978, 1990; Bessarabova, 1979, 1987, Telia, 1981, 1990; Sklyarevskaya, 1994, Apresyan, 1992, Kamensky, 1997; Bulygin, Shmelev. 1997). Study of metaphor is relevant in the present time because it is a phenomenon that is ontologically linked to the person and the language; and it reflects the interdependence of thinking and the features of language implementation. The necessity to create a model of categorical description of metaphor as a universal, revealing the universal nature of units of metaphor serving an inexhaustible source of new vocabulary of the language makes it possible to reflect the metaphorical image of the world in the modern Crimean Tatar language, explore representation of the metaphorical fields in its semantic space.

Keywords: language metaphor, the Crimean Tatar language, metaphor models, the current state

Tilde sözler bir ya da çoqmanalı olur. Çoqmanalı sözlerniñ doğru ve köçme manaları ayırıla. Mecaz (metafora) köçme manalarnıñ bir çeşiti olıp, tilni zengin ve ifadeli olmasına hızmet ete.

Söz manalarınıñ çeşitlerini ögrenmek ğayet faydalı ve tilniñ luğat terkibi ne derecede inkişaf etkenini talil etmege imkân yarata. Şunıñ içün de işimizde mecaz ve onıñ tildeki funktsiyalarını ögrenmek maqsadını qoymağa niyet ettik. Bu mesele tilcilerniñ diqqatını daima celp etip kelgenine baqmadan, qırımtatar tilcileri tarafından tavsilâtlı ögrenilmedi. Bir sıra alimlerniñ işlerinde söz manalarınıñ çeşitleri, köçme manalarnıñ çeşitleri aqqında umumiy malümat berilgen. Amma mecaznıñ tilde becergen vazifeleri yeterli derecede tasvir etilmegen.

Adeti üzre ilmiy edebiyatta mecaznıñ aşağıdaki funktsiyaları ayırıla [6].

1. Nominativ funktsiyası (metafora adlarda).
2. Ritual funktsiyası (metafora ve merasim).
3. Informativ funktsiyası (metaforik malümatnıñ hususiyetleri).
4. Metaforanıñ uslüplerni meydanğa ketirüvde rolü (bediy eserlerde işletilgen metafora).
5. Mnemonik funktsiyası (metaforanıñ aqılda tutuvğa tesiri).
6. Metaforanıñ metinlerni meydanğa ketirüvde rolü (metafora ve tekst).
7. Janrlarnıñ meydanğa ketirilmesi funktsiyası (metafora ve janr).
8. Metaforanıñ evristik funktsiyası (ilmiy keşflerde işletilgen metafora).
9. Iza etici funktsiyası (metafora ve añlayış).
10. Emotsional —qıymet kesüv fonktsiyası (metafora ve qıymet kesüv).
11. Etik funktsiyası (metafora ve terbiye).
12. Konspirativ funktsiyası (metafora ve sır).
13. Autosuggestiv funktsiyası (metafora ve oz ozüni qandıruv).
14. Oyun funktsiyası (metafora ve şaqa).

Mevzunıñ kenişligini közde tutıp, bu işimizde metaforanıñ tek nominativ, ritual ve uslüplerni meydanğa ketirüv funktsiyalarını açıqlamağa niyet ettik.

Metaforanıñ nominativ funktsiyası. Metaforanıñ bu vazifesini ögrenmek içün ösümliklerniñ adları keniş malümat bere. Türkiy tillerde fitonimlerniñ hususiyetlerini ögrengen alimler de bu fikirni bildire [3].

Şunı qayd etmek kerek ki, ayvan ve quşlarnıñ adları, ayvan ve insanlarnıñ beden qısımlarınıñ adları ösümliklerni

adlandıruvda keniş işletile. Meselâ: *borsuq ağaçı, eşek baqla, qozu lâlesi, mışıq nanesi, arslanağız, çoçqa tamır, ayuv gülü, at qulaq, itdudaq, qoyan çiçek, sıçan bercimegi, köpek yüzümi, tilki cilegi, tekesaqal, tilki quyruq, ulaq otu, mışıq sütü, qoyun közü, torğay köz, turna bercimegi, torğay yüzümi, qarğa soğanı, ciger otu, qansiyer, tırnaq ot, süyel otu, qaş-qaş, qızılbaş, damar yapraq, tiş otu, qarabaş, qoyunközü, qırqboğum, qatır tırnağı, tüye toban*.

Ondan da ğayrı aşerat ve yılışqanlarnıñ adları da metaforik nominatsiyada keniş qullanıla: *pire otu, kiyik qurt otu, yılan til, baqa yapraq, baqa otu, baqa qonağı, qurt otu, baqa qoray*.

Metaforik adlar ayatımızny zenginleştire ve ozüne ait estetik turmuşnı yarata. Sözniñ farqlı manaları çeşit türlü faaliyetlerde qullanıla. Meselâ: *qulaq — adamnıñ qulağı* (doğru mana), *televizornıñ qulagı, kemaneniñ qulağı* (metaforik manalar); *köz — adamnıñ közü* (doğru mana), *evniñ közü, ineniñ közü* (metaforik manalar); *baş — adamnıñ başı* (doğru mana), *özenniñ başı, ay başı, sarımsaq başı, qapısta başı, elli baş qoy, dağ başında, rale başında* (metaforik manalar); *etek — kölmekniñ etegi* (doğru mana), *dağ etegi* (metaforik mana); *gül — çiçek* (doğru mana) *yanağında gülü bar* (metaforik mana); *ağız — adamnıñ ağzı* (doğru mana), *çuvalnıñ ağzı, şişeniñ ağzı, özen ağzı, yanardağ ağzı, qoba ağzı, pıçaq ağzı, toplarnıñ ağzı* (metaforik manalar).

Metaforanıñ nominativ funktsiyası coğrafik adlarda da açıq aydın körüne. Coğrafik terminlerni talil etsek, çoqusı adlar metafora esasında peyda olğanını körmek mumkün. Bu nominatsiyalarda da ayvan ve quşlarnıñ adları, ayvan ve insanlarnıñ beden qısımlarınıñ adları keniş qullanıla. Meselâ, *Burun qaya, Quş qaya, Qartal qaya, Ayuv dağ, Şeytan merdveni, Baqa taş, Sıçan töpe* ve digerleri. Fikrimizce, mecaz esasında meydanğa ketirilgen coğrafik adlar añlaşılmağan ve qıyın coğrafik obyektlerni tasvirlemesi ayatımızny zenginleştire, toponimik nominatsiyalarnı daa meraqlı ete.

Şunı da qayd etmek kerek ki, metaforik nominatsiya bir de bir halqnıñ adetleri ve ad berüv medeniyeti ile sıq bağda buluna. Meselâ, doğğan balağa ad qoyğanda ana-baba onıñ içki hususiyetleri yahud tışqı körünişi dülber olsun dep, çevredünyada olğan güzellikler ile bağlamağa tırışa. Meselâ, *Gülzade* — «gül asıllı», *Seyrane* — «bayram», *Veis* — «dinni alıp kelgen», *Zera* — «parıldağan çeçek», *Ülviye* — «büyük, yüce», *Gülzara* — «gül bahçası», «taş» — *Bektaş*; «can» — *Bekcan*; «demir» — *Bektemir*, «gül» — *Aygül*. Diger türkiy halqlarnıñ adlarında da böyle metaforik isimler çoq rastkele: *Ayja*n — «şaqalı ay», *Gülçehra — Gülbahor* — «baar çiçegi»,— «çiçekni külgüsi», *Altınay* — «altın ay». Böyle kibi adlar başqa tillerde de rast kele, misal içün litva tilinde *Audra* — «boran».

Metaforanıñ nominativ hususiyetleri, tek konkret tilde degil de, tillerara seviyesinde de qullanıla. Obraz, başqa tilden alınğan sözni tercime etkende peyda olmaq mumkün ve, aksine, ana tilden başqa tillerge tercime etilgen sözlerden de peyda ola. Meselâ, *yanardağ* (vulkan), *uçansuv* (vodopad).

Insanlar duyğu ve fikirlerni doğru ifade etmek içün çoqça söz bilmek kerekliginen beraber sözge qıymetli bir degerlikke kibi davranmaq, ve onıñ içinde olğan gizli, teren manalarnı körmek kerekler. Tedqiqatçı YE. M. Bebçuk insanlar tarafından sıq qullanılğan birlemlerni talil etip, 198 eñ çoq qullanılğan isimni ögrendi, olarnıñ añında bu ya da diger isim nasıl bir obraz doğurğanını talil etip, onıñ neticesinde obrazlılıqnıñ mini -luğatını tertip etti [V. K. Harçenkonıñ işine esaslanıp (21)].. Misal içün: *küneş* — parlaq, sarı ya da altın sarı alevli, nurlarını saçqan ve yarıq bergen kurre; *orman* — yapraqlı tereklerden ibaret, yelden şıtırdağan, pek çoq yemişleri olğan, quşlar çiviltisi eşitilgen yer. *Tınçlıq* — insanlar susıp turğanda, insan bir özü boş odada olğanda, saatnıñ yürgeni eşitilgendeki al.

Belli ki, balalar olarğa belli olmağan şey ve adiselernen rastkelgende, metaforik nomintsiyanı tez menimsey. Meselâ: *menim hatıram uzun; men er şeyni çoq vaqıt hatırlayım; ana, baq, ay yandı!*

Asırlar devamında sözniñ içinde saqlanıp qalğan obrazlılıq, sözge ekinci ayat bağışlay ve bu söz metafora olıp qala.

Metaforanıñ ritual funktsiyası. Adet üzre, metafora hayırlavlarda, selâmlaşuvlarda, toy-dügün merasimlerinde em de taziye bildirgende, duyğudaşlıq ifade olunğanda keniş qullanıla. Metaforanıñ bu funktsiyasını ritual funktsiya dep adlandırmaq mumkün. Metaforanıñ bu funktsiyası insanlarnıñ kündelik turmuşında büyük rol oynay. Qırımtatarlarınıñ çeşit merasimlerde qullanğan ve mecaziy mana taşığan söz ve ibarelerniñ sayısı az degil. Mecaziy mana taşığan birlemler yardımı ile insanlar özüniñ musbet duyğuları ve tileklirini ifade eteler.

Teessüf ki, bizim tilimiz çoq ritual sözlerni — obrazlarnı coya yata. Şunıñ içün de metaforanıñ ritual funktsiyasına ait pek az misal köstere bilemiz. Meselâ, cenaze merasimi olğanda: *emir Allah, başıñız sağ olsun*, cevabı: *dostlar sağ olsun*; mezar taşlarında böyle sözler oyalar: *yatqan yeri nur olsun, yatqan yeri cennet olsun, Allah rahmet eylesin*. Yañı evlengenlerge: *bir yastıqta qart olsunlar, bir yastıqta ömür keçirmege nasip etsin, bir nikâhnen qart oluñız*! Evlâtnen hayırlağanda: *yañı dünya hayırlı olsun, adınen qart olsun*!

Uslüplerni meydanğa ketirüv funktsiyası. Metaforanıñ uslüplerni meydanğa ketirüv funktsiyası degende, onıñ uslüplerni, ve eñ evelâ, elbette, bediy edebiyat uslübini meydanğa ketirüvini közde tutamız. Ilmiy edebiyatta bediy eser tiliniñ hususiyetleri arasında mıtlaqa obrazlılıq qayd etile [4, s. 22]. Meselâ, qırımtatar şair ve yazıcılarınıñ eserleri köçme, mecaziy manalarda qullanılğan söz ve ibarelernen zengindir:

Yigirmide, deli qan
Yaqıp-yıqqan yaşlarnı,
Elâ közler, yay qaşlar
Aylandırğan başlarnı (E. Şemyi-zade, «Aslıhan»)

Men onı dünya yüzündeki eñ temiz qalpli ve aziz adamlardan biri sayam. (YU. B.); *Kaştanovğa olğan temiz-pak sevgisini yüreginiñ eñ teren köşesinde saqlay*. (Ç. A.); *Yaznıñ eñ sıcaq vaqtında bile olarnıñ omuzlarında beyaz qar çarşafını körmek mumkün ola.* (S. E.); *Qıznıñ yeşilce kelgen açıq, temiz közleri inci kibi yıltıradı, küneşten yanıp, baqır renkke kirgen qadimiy yunan çeresi tögereklendi.* (Ş. A.); *Eñ yaqın qadın köydeşine ciddiy ve suvuq baqış attı*. (I. P.); *Tarihniñ eñ qanlı saifeleri onı otuzıncı yıllarnıñ acınıqlı künlerine qaytardı.* (I. P.).

Yuqarıda kösterilgen cümleler bediy eserlerden alınğanını olarnıñ terkibinde qullanılğan metaforalar yardım ete. Bediy metinde sözniñ ilk obrazlılığınıñ rekonstruktsiyası peyda ola. Meselâ: *Esmanıñ közleri aylana, yüregi qaltıray, çırayı ap-aq kesile.* (A. O.); *Ayşe onıñ içün ömür zevqı, bu evniñ birden bir çırağı edi.* (YU. B.); *Qorqunçlı fikirlerni başından quvıp, artıq tüşünmeycek oldı, lâkin iç bir şey kâr etmedi.* (YU. B.); *Tumanlı ufuqnı ağartıp, bulutlarnı yırtıp, saba keldi*. (C. S.)

Bazı alimlerniñ fikrine köre, sözniñ obrazlılıq rekonstruktsiyası ananeviy bediy uslüpte qullanılğan tasviriy vasta, şairniñ, yazıcınıñ ustalığı kibi tanıla. Aslında ise bu yerde vasta aqqında degil de, netice aqqında, yani obraznıñ peyda olması sözniñ doğru manasınen yapılğan işler (söz manasınıñ kenişletmesi,) aqqında laf yursetmek kerektir [6, s. 21].

Sözniñ esas manasınıñ obrazlılığını tiklemek içün köçme manada qullanılğan sözler yardım ete. Ve aksine, bazı silingen köçme manalarnıñ obrazlılığını tiklemek içün, olarnıñ doğru manaları yardım ete. Aşağıdaki dörtlükte *nur* sözüniñ obrazlılığı *köz* sözüniñ doğru manası yardımınen ifade oluna.

Suvsuzlıqtan Emirniñ
Köz nurları tökule,
Ölgen — talğan atınıñ
Ayaqları büküle. (E. Şem'i-zade)

Böylece, mecazlar tilde çeşit vazifelerde qullanıla. Qırımtatar tilinde ögrenilgen mecaz funktsiyaları arasında eñ çoq misaller nominativ ve uslüplerni meydanğa ketirüv funktsiyasına aittir. Amma bu şartlı bir hulâsadır, çünki mecaznıñ er bir funktsiyası digerlerinen sıqı bağda buluna. Bu meseleni diger işlerimizde tedqiq etermiz, degen umüttemiz.

Qullanılğan edebiyat

1. Memetov A. M. Leksikologiya krımskotatarskogo yazıka : Uçebn. posobiye / A. M. Memetov. — Simferopol: Krımuçpedgiz, 2000. — 288 s.
2. Musayev K. M. Leksikologiya türkskih yazıkov / Musayev K. M. — M. : Nauka, 1984. — 328 s.
3. Saberova G. G. O printsipah nomnatsii fitonimov v tatarskom yazıke / G. G. Saberova // Yazıki, duhovnaya kul'tura i istoriya türkov : traditsii i sovremennost. — S. 214—216.
4. Memetova E. Ş. Qırımtatar tiliniñ uslübiyeti ve nutuq medeniyetiniñ esasları / E. Ş. Memetova. — Simferopol : Qırımdevoquvpedneşir, 2002. — 82 s.
5. Krımskotatarska mova: Fonetika. Leksikologiya. Frazeologiya. Leksikografiya. — Simferopol: «Krimnaçpedderjavvidav», 2008. — 208 s.
6. Harçenko V. K. Funktsii metaforı: Uçebnoye posobiye. Izd. 2-ye. / V. K. Harçenko. — M. : Izdatelstvo LKI, 2007. — 96 s.
7. Emirova A. M. Slovar-spravoçnik lingvistiçeskih terminov / Emirova A. M. — Simferopol : Krımuçpedgiz, 1995. — 96 s.
8. Harçenko V. K. Perenosnıye znaçeniya slova. Izd. 2-ye. / Harçenko V. K. — M. : Knijnıy dom «LIBROKOM», 2009. — 200 s.

КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИНДЕ ЗАРФЛАРНЫНЪ СИНТАКТИК ХУСУСИЕТЛЕРИ

Аджимамбетова Г.Ш.,
к. филол. н.
Украина, Крым

Анотація. Стаття присвячена вивченню прислівників у кримськотатарській мові. Описуються досягнення тюркських лінгвістів у дослідженні адвербів. Проведено аналіз прислівника на морфологічному і синтаксичному рівнях, тобто впроваджено комплексний підхід до вивчення цієї частини мови. Джерелами аналізованого матеріалу стали тексти художньої літератури відомих кримськотатарських письменників, створені у різний час (починаючи з кінця XIX століття — до наших днів), і перекладна література, опубліковані фольклорні твори, періодична преса та жива розмовна мова, а також одиниці, які зустрічаються в історичних пам'ятках.

Ключові слова: тюркські мови, кримськотатарська мова, прислівник, лексико-граматичні особливості, синтаксичні функції.

Аннотация. Статья посвящена изучению наречий в крымскотатарском языке. Описываются достижения тюркских лингвистов в исследовании адвербов. Проведён анализ наречия на морфологическом и синтаксическом уровнях, т. е. внедрён комплексный подход к изучению данной части речи. Источниками анализируемого материала послужили тексты художественной литературы известных крымскотатарских писателей, созданные в разное время (начиная с конца XIX века — до наших дней), и переводная литература, опубликованные фольклорные произведения, периодическая печать и живая разговорная речь, а также единицы, встречающиеся в исторических памятниках.

В синтаксическом плане крымскотатарские наречия характеризуются тем, что их главная синтаксическая функция — обстоятельство (времени, места, цели, причины, образа действия, меры и степени). Кроме того, они могут выступать и в роли других членов предложения, в частности в роли определения, дополнения, в составе

Ключевые слова: тюркские языки, крымскотатарский язык, наречие, лексико-грамматические особенности, семантические, морфологические, словообразовательные, синтаксические функции.

Summary. The research work is dedicated to the study of adverbs in the Crimean Tatar language. The achievement of Turkish linguists in research of adverbs is described. The category of adverb was analyzed on the morphological and syntactical levels, id est the complex approach to the study of this part of speech was implemented. Special attention is given to the morphological categories that make adverbs differ from other parts of speech; the criteria of the adverbs classification are proved, and the ways of their appearance are studied.

The sources of the analyzed material are texts of imaginative literature by famous Crimean Tatar writers that was created in different periods of time (from the end of XIX c. till the present day) and books in translation, published folk opuses, periodicals and newspapers and colloquial speech, and the units that occur in historical monuments. The conclusion shows the results of systematic description of adverbs in the Crimean Tatar language.

Keywords: Turkish languages, Crimean Tatar language, adverb, lexico-grammatical peculiarities, syntactical functions.

Макъаленинъ макъсады: зарфларнынъ синтактик хусусиетлерини ачыкъламакъ.

Зарфларнынъ синтактик хусусиетлери онынъ семантикасындан келе. Зарфлар джумледе фииль ве сыфатларнен багъланып келелер. Фиильнен багълангъанда олар а) чешил ал джумле азаларыны, б) фииль алямети (айырыджы) функцияларны бильдирелер.

Сыфатларнен багълангъанда зарфларнынъ джумле аза ролю азлаша. Онынъ ичюн джумле аза киби айырылмай. О тек айырыджынынъ манасыны азлаштыра, я да къуветлендире [3, 138].

Айырыджы, тамамлайыджы, хабер функциясында олгъан зарфлар

Зарфлар эсасен джумледе ал функциясында ишлетиле. Амма бунен онынъ функциясы сынъырланмай. Олар дигер джумле азасы да ола билелер, яни хабер теркибинде айырыджы, тамамлайыджы. Бу ерде олар предикатив косьтергичлерни къабул этелер:

*Талебелернинъ эписи **мындамы?** Бабанъ **бу ердеми**?*

Зарфларнынъ ери де денъише. Хабер киби джумленинъ сонъунда келе.

Кимерде хабер-зарфларнынъ предикативлик костергичлери олмаз:

*Акъыллы эр вакъыт **огде**. Саат десенъ де **еринде**. Сен **анда** — мен **мында.** Акъыллы экенсинъ, айткъанынъ **догъру*** [8, 100]. *Сизде эр шей **аксине*** [8, 110]. *Лякин оларны огренмек **кучь*** [6, 127]. *Койде адам **пек аз*** [8, 85].

Вакъытны косьтермек ичюн хаберлерде ***эди*** ярдымджы фиили ве ***экен, эмиш*** модаль сёзлери ишлетиле биле.

чокъ эди: *Одаларда адам **чокъ эди.***

чокъ экен: Багъчада джевиз ***чокъ экен***.

чокъ эдилер: *Базар ичиндеки чайханеде Темирбекнинъ таныш-билишлери **чокъ эдилер**.*

Менфий шекильде кельген зарф-хаберлер ***дегиль*** менфий дереджеликтен багълана:

*Огълан **анда дегиль эди**. Тапкъанынъ джойсанъ **языкъ дегиль**.*

Кимер зарф шекиллери, сыфат сёз чешитине кечип (конверсия олып), предметнинъ аляметини бильдирелер ве айырыджы функциясыны беджерелер:

чокъ алма. **Аз** одун кетирдинъ.

Къырымтатар тилинде тамамлайыджы зарфлар аз расткелелер. Субстантивация олып, зарфлар тамамлайыджы ролюнде ишлетиле. Олар келиш аффикслерни къабул этелер:

Бугунни къоюнъыз да, **ярынгъысыны** ойланынъыз.

Берильген джумлелерде коремиз, зарфлар хабер теркибинде айырыджы, тамамлайыджы функцияларында ишлете билелер.

Зарфлар иш-арекетнинъ аляметини бильдирелер ве олар иза эткен сёзнинъ огюнде ерлешир. Adv V; Эсасен зарфлар фиильни иза ететелер.

Бу меселелерни джумлелерде бакъайыкъ. Бу чешитлери энъ чокъ расткеле. Не ичюн зарфлар фииллерге бойле ер айыра екен? Биринджиден, джумледе энъ чокъ расткельген функция бу ал функциясыдыр. Алнынъ функциясы иш-арекетни конкретлештирмек, онынъ ерини, выкътыны, шартыны, алыны косьтермек. Амма иш-арекетни бильдирмейлер [4, 341].

*Бираз вакъыттан сонъ нефес ала башлады, **къайта-къайта** эснеди* [5, 161]. *Бутюн полк **джесюрдже** курешти* [5, 175]. *Анифе битайны мен **сюфте** корьдим* [5, 198].

Зарфларнынъ экинджи синтактик хусусиети бу сыра багъынен дигер сёз чешитлеринен багъланувы.

Эсасен олар фииллерге багъланалар: ***Яхшы** чалыштырынъыз, къурсагъы семсин.*

— зарф исимлернен багъланыр: *Биз **анда** мектепте турдыкъ. Керекмей, **якъында** эвде ичип чыкътыкъ* [6, 106].

— зарфнынъ шахыс фииллернен багъланувы: *Мустафа агъам **къатты** юкълады* [8, 160]. *Сен **ботен** агълайсынъ. Бир-биримизни **яшлыкътан** бильсекте… О шей эсиме **энди** тюшти.*

— сыфатфииллернен бирикюви: ***Узакъта** тургъан къыз меним аптем эди. Балабанов цех ёлбашчыларыны **яхшы** тызыкътыргъан сонъ, ишини битти сая* [7, 171]. *Энвер **саба** тургъан сонъ, геджедеки вакъианы хатырлады.*

— алфииллернен бирикюви: ***Бу ерде** отурып, джевизли лакъша ашады* [6, 53]. *Саат онда чыкъып кете, бешлерде **зар-зорнен** къайтып келе* [7, 171].

— исимфииллернен бирикюви: *китапны **явашtан** окъумагъа башлады. Энди эписини **енъиден** башламакъ керек оладжакъ* [6, 121].

— зарфларгъа конверсия олып кечкен сыфатлар исимлернен багъланмакъ мумкюн: *Мейданда **чокъ** адам топланды.*

— сыфатларнен багълана, бу ерде аляметини кучьлендире: ***чокъ*** *кучьлю олгъаны ичюн* …

— зарфларнен: *Мелек анте исе* ***сальте терс*** *тыраш эте* [7, 162]. *Токътаргъазы башыны* ***енгильден онгъа-солгъа*** *къакъытты* [6, 105].

Къырымтатар тилинде джумледе эки вакъыт зарфлары ян-янаша келип, бириси умумий мананы, дигери исе конкрет мананы ифаделей. Я да вакъыт зарфы ер зарфынен ишлетиле:

Экинджи куню саба *зияде сандыракълады* [7, 160]. ***Акъшам аш вакътында*** *мен Эсманен къаршы-къаршыгъа отураджагъым* [7, 86]. ***Ярын… уйледен сонъ*** *келирсинъиз* [6, 202].

— зарфлар замирлернен бирикюви: ***Бугунь*** *биз мусафирликке бардыкъ*. ***Бир заман*** *манъа да мавы дуракъта корюнди дюнья*.

Бойле этип зарфлар исимлернен, фииллернен, сыфатфииллернен, исимфииллернен, сыфатларнен, зарфларнен бирикип келелер.

Бир чокъ мисаллерни талиль эткен сонъ бойле нетиджеге кельдик: фииллернен выкъыт зарфлары, ер зарфларына коре, даа чокъ бирикип келе.

Эгер джумледе бир къач зарф ишлетильсе, бириндже вакъыт ве ер зарфлары ишлетилир, сонъра исе дигерлери келир:

Шу куню акъшам устю *Али къартбабанынъ торуны Энвер чёльге якъарлыкъ топламагъа чыкъты* [8, 185].

Бойле джумлелерде зарфлар бир сёзге дегиль де олар джумледе кечкен иш-арекетнинъ вакъыт ве ерини бильдирелер.

Тарз алы функциясында ишлетильген зарфлар

Джумледе тарз аллары эсасен арекет бильдирген зарфларнен ифаделенелер. Оларнынъ арасында эм асыл, эм япма зарфлар расткеле. Бакъылып чыкъкъан джумлелерден корюне ки, тарз алы функциясында япма зарфлар, асыл зарфларгъа коре, чокъ ишлетилир.

Зарфларнен ифаделенген тарз аллары бойле аляметлерини бильдирелер:

— иш-арекетнинъ кейфиет характеристикасыны:

Рус тилини ***мукеммель*** *бильсем, мен де окъутыр эдим* [6, 107]. ***Темелли*** *кельдинъми? [*6, 110]. *Нечюндир акъшамгъа таба о* ***яхшыджа*** *ишлей эди.*

— иш-арекетнинъ косьтерилюв дереджеси: ***Чалт*** *окъуй.* ***Бутюнлейин*** *битирмеге истейлер. Энди* ***аджеле-аджеле*** *келип кетмек* [6, 181]. *Дефтерни къолтугъына къысты,* ***бирден*** *токъталды* [6, 135].

— иш-арекетнинъ япылув усулы: *Талебелер* ***бирге*** *кирдилер. Абдурешид Медиевни* ***бир агъыздан*** *шеэр управасынынъ гъалавасы сайладылар* [6, 147]. *Не олгъан* ***бедава*** *гъайып олмадылар!*

— тарз алы вазифесинде ишлетильген зарфлар. Олар иш-арекет не олсада япыладжакъ олгъаныны косьтерелер. ***насыл*** зарфы ишлетиле: ***Насыл олса да*** *бу китапны сенден алмагъа керек.* ***Эп бир*** *къайтып кельди* [6, 165].

— тарз алы вазифесинде ишленильген зарфлар иш-арекетнинъ сырасыны косьтере: ***невбет-невбет***: *Репетициялар* ***невбет-невбет****, оджаларнынъ эвинде олды* [6, 180].

— тарз алы вазифесинде ишлетильген зарфлар мунасебетчилернен бирикип келе: *Эм де унутмай айт:* ***вакътындан эвель*** *атылып чыкъмасын.* ***Сонъки кере*** *сорайым, анълайсынъмы? Олар* ***чокътан берли*** *чалышалар, — мен машинагъа* ***бу йыл сюфти*** *миндим.* [7, 110]. *Сачлары* ***сол якътан сагъ тарафкъа*** *таралгъан* [6, 137].

Иш-арекетнинъ дередже ве ольчю функциясында ишлетильген зарфлар

Иш-арекетни микъдар тарафындан косьтергенде зарфлар джумледе ольчю алыны бильдирелер. Бу маналар бойле зарфларнен ифаделенир:

аз зарфы: *Огъланны* ***аз*** *коре* [6, 168].

чокъ зарфы: ***Чокъ*** *корьген,* ***чокъ*** *билир* [аталар сёзлери].

бираз зарфы: *Ишке киришмезден эвель* ***бираз*** *къапынайыкъ* [8, 91].

баягъы зарфы: *Албуки вакъыт* ***баягъы*** *олгъан* [6, 176].

аз бучукъ зарфы: *Даянынъыз* ***аз бучукъ****, Бори агъа* [8, 99].

Аз, чокъ зарфлары диген сёзлернен де бирикип келелер ве ольчюни ифаделейлер: ***аз олса да: Аз олса да*** *кетиринъиз*.

Иш-арекетнинъ дереджеси текрарлавыны анълаткъан зарфларнен ифаделенмек мумкюн:

янъыдан: ***янъыдан*** *япмакъ*;

къайтабаштан*:* ***къайтабаштан*** *къурмакъ*;

текрар-текрар, **бир даа**, **къач керелер**: ***Къач керелер*** *шиир язувны быракъмакъ ичюн тевбе эттим* [6, 107].

кене: *Оджа гизлиден* ***кене*** *бакъты* [6, 135].

вира: *Хызметчи отура… озю* ***вира*** *тютюн иче* [6, 136].

Зарфлар ***микъдарда*** сёзюнен бирикип келе: ***аз микъдарда, чокъ микъдарда***, ***чокъ дефа:*** *Ничюндир* ***пек аз микъдарда*** *нешир этильди* [6, 131]. ***Эп бир*** *айтмам.* (сынъырланув манасы бар).

Ер алы функциясында ишлетильген зарфлар

Зарфнен ифаделенген ер алы бир де бир тарафкъа ёнелишни бельгилей: ***солгъа, онъгъа, тёпеге***, ***арткъа, огге, алдгъа-арткъа, ичериге***.

Ал иш-арекетнинъ япылув ерини конкретлештирмек мумкюн: ***анда***, ***мында, къаршысында***‘, ***солда***, ***ичериде***, ***бу якъта***, ***алчакъта***, ***юксекте, алдында***, ***артында***, ***тюпте***:

Зарфнен ифаделенген ер алы япылгъан иш-арекетнинъ ерини ифаделей: ***узакътан***, ***андан***, ***мындан***, ***усттен***, ***асттан***, ***тёпеден***, ***теренден, юкъарыдан, ичериден***:

Пакъыл киби, къапу ачылды, ***ичериден*** *эсли киши чыкъты* [6, 135]. *Мусафир* ***узакътан*** *кельди. Яшлар* ***андан, мындан*** *топланды. Таш т****ёпеден*** *тюшти.*

Зарфнен ифаделенген ер алы арекетнинъ бельгисиз ерини ифаделей: ***бир ерден***, ***ким биле къайда***, ***къайдадыр***, ***бир ерде***, ***бир де бир якъкъа***: Токътап турмакъ мумкюн дегиль… ***бир де бир якъкъа*** юрмек керек [6, 106].

Вакъыт алы функциясында ишлетильген зарфлар

Вакъыт аллары арекетнинъ алямети айры бир вакъытынен багълы олгъаныны косьтере. Олар эсасен фиильхаберлерни изалайлар.

Бугунь, ***бу заман***, ***бу вакъыт***, ***шимди***, ***шу анде***, ***шу вакъытта***, ***янъчыкъ***: ***Янъчыкъ*** *юкълагъан эдилер* [6, 169]. *Башы багълы адам* ***бу дефа*** *чай ичмекте* [8, 90].

— Вакъыт аллары арекетнинъ конкрет вакътыны я да алыны анълаталар. Бу ерде вакътыны анълаткъан зарфларны ишлетелер: ***куньдюз***, ***акъшам, сабалайын***, ***эртен***, ***танъда***, ***кузьде, язда***, ***къышта, тюневин акъшам***, ***кечь маальде****: **Тюневин акъшам** Феми эфенди эвге **кечь маальде**, нешэли алда кельди* [6, 77].

— Арекетнинъ япылувы белли олгъан иштен эвель олып кечкенини ифаделей: ***тюневин***, ***о кунь***, ***эвель, башталары***, ***яшлыкъта***, ***бир вакъыт***, ***бир заман***, ***былтыр, якъында.***

— Арекетнинъ вакъыты дигер арекеттен сонъ олувыны косьтерер: ***ярын, сонъ***, ***келеджекте***, ***бираз вакъыттан сонъ***, ***экинджи куню***, ***илериде***, ***бурскюнь.***

— Вакъыт алы арекетнинъ чокъ олгъаны, я да аз текрарланувыны костерер: ***кимерде***, ***сийрек, вакъыт-вакъыт***, ***ара-сыра***, ***кимерде бир***, ***сыкъ***, ***арада бир, тосат-тосат.***

— Вакъыт алы арекетнинъ девамлыгъыны анълатыр: ***омюр билля***: *Сув* ***омюр билля*** *сакъанен котериле эди* [6, 147].

чокъ йыллардан берли, ***чокъ вакъытлардан берли***, ***сабадан акъшамгъадже***, ***уйледен акъшамгъаджа.***

— Вакъыт алы арекетнинъ бир вакъыт олмагъаныны анълата билир: ***ич къачан, ич бир вакъыт: Ич бир вакъыт*** *ёкъ деме.*

Макъсат алы функциясында ишлетильген зарфлар

Иш-арекетни, бир-де бир макъсатнен япылгъаныны бильдирген аллар макъсат зарфларынен ифаделене билирлер: ***аселет***, ***энъкъастан***, ***махсус, нафиле***: *Баба баланынъ пармагъыны агъызына къапты,* ***энъкъастан*** *тишлеген олды* [6, 122]. *Шишени* ***махсус*** *сындырды.*

Эсасен макъсат мунасебетлери бир субъект ве бир объектни назарда туталар. S — макъсат — Д

Мен ***энъкъастан*** *джыгъылсам къавгъа чыкъа.*

Субъект истегенине коре, иш-арекет махсус япылы: *Сейяр* ***аселет*** *бизден къачып кеткен беллемесинлер.*

Кимер сёзлернинъ лексик манасында иш-арекетнинъ конкрет макъсат манасыны коре билемиз: ***пахыл киби***. Дигер сёзлерде исе бу компонент имплицит шекильде олур: *Викагъа исе* ***аселет*** *эки-учь кунь корюнмез*.

Себеп алы функциясында ишлетильген зарфлар

Себеп зарфлары джумледе себеп алы олып келелер. Себеп алы иш-арекетнинъ не себептен олувыны ве япылувыны косьтере: ***чаресизликтен***, ***медарсызлыкътан***, ***ойланмастан***, ***меджбурен***, ***анъсызлыкътан***: *Бу инсан* ***чаресизликтен*** *агълай. Меджбурен ишни къалдырды.*

Бу категория — логик категориясыдыр, чюнки компонентлернинъ арасында багъ логик мунасебет иле япыла. Бу анълам эки тарафлы олгъаныны козь огюнде тута: себеп ве нетидже. Джумледе бойле корюниши ола билир:

Д¹ — сёз, сёз шекли, себеп манасыны ташыгъан предикатив бирлем, Д²,

Д² иш-арекетнинъ (Д¹), нетиджеси олур. Иш-арекетнинъ субъекти айны олмакъ мумкюн. Меселя:

Ойланмаздан *эр шейни айтып берди.*

(Д²) *Айтып берди*, чюнки (Д¹) *ойланмады*.

Къырымтатар тилинде себеп ве макъсат зарфлары сонъуна къадар даа шекилленмеди. Буларны зарфларнынъ чокъ олмагъанында, сынъырлары конкрет дегиль.

Нетидже

Бойле этип, зарфлар джумледе чешит синтактик функцияларыны беджере билирлер. Зарфларнынъ эсас синтактик функциясы — вакъыт, ер, макъсат, себеп, тарз, микъдар алыдыр. Амма джумледе зарфларнынъ функциясы тек ал функциясы дегильдир. Зарфлар джумледе хабер теркибинде айырыджы, тамамлайыджы функцияларыны да беджерелер.

Къулланылгъан эдебият

1. Дмитриев Н. К. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Морфология / Н. К. Дмитриев. — М. : Изд-во Вост. литературы, 1955. — 336 с.

2. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. — М. : Большая Российская энциклопедия, 2002. — 709 с.

3. Меметов А. М. Крымтатарский язык. Морфология / А. М. Меметов, К. Мусаев. — Симферополь: Учебно-педагогическое издательство, 2003. — 288 с.

4. Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи / И. И. Мещанинов. — Л.: Наука. Ленинградское отделение, 1978. — 387 с.
5. Абдураман Иса. Октябрь ёлунен / И. Абдураман. — Ташкент: Гъафур Гъулям адына эдебият ве санъат нешрияты, 1968. — 420 с.
6. Алядин Шамиль. Иблиснинъ зияфетине давет / Ш. Алядин. — Ташкент : Эдебият ве санъат нешрияты, 1979. — 216 с.
7. Умеров Э. Йылдызларгъа догъру / Э. Умеров. — Ташкент : Эдебият ве санъат нешрияты, 1983. — 280 с.
8. Эмиров Иззет. Икяелер / И. Эмиров // Ягъ, ягъ ягъмурым. — Ташкент : Гъафур Гъулямадына эдебият ве санат нешрияты, 1986. — С. 78—99.

KIRIMTATAR TÜRKÇESİNDE ORGAN ADLARIYLA KURULMUŞ DEYİMLER

Aciumerova R.,
doktora öğrencisi
Türkiye

Özet. Türk dilinin temel söz varlığı içinde organ adları önemli bir yer tutmaktadır. Eşya, giysi, bitki, hayvan, meslek, renk, yemek ve yer isimleri oluşturan organ adları, geniş bir kullanım alanına sahiptir. Bunun yanı sıra, Türkçenin bütün lehçe ve şivelerine ait pek çok deyimin bünyesinde organ adlarının bulunması da dikkat çekicidir.

Çeşitli araştırmalar, organ adlarının mecazi kullanımlarının deyim üretmeye elverişli olduğunu kanıtlamıştır. Kırım-Tatar Türkçesindeki deyimlerde de bu duruma rastlanmaktadır. Kırım Tatar Türkçesi deyimlerinde geçen başlıca organ adları şunlardır: *köz, yürek, ağız, baş, til, el/qol, ayaq, yüz (bet, çere, çıray)* vs. Genel olarak birer eylemi ifade eden veya isim tamlaması biçiminde kullanılan bu deyimlerde, organ adlarına somutlaştırma amacıyla başvurulduğu gözlenmiştir.

Bu çalışmada Kırım Tatar Türkçesinde organ adı içeren deyimler yapı ve anlam açısından ele alınmış, ayrıca bu yapıların Türkiye Türkçesindeki karşılıkları araştırılmıştır. Her iki lehçede, içerisinde organ adı bulunan deyimlerin birbirleriyle ortak, benzer ya da farklı olan yönleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Kırım-Tatar Türkçesi, somatik deyim, organ adı, anlam.

Abstract. The names of organs take an important place in the fundamental meaning of Turkish Language existence. In addition to the wide use of organ names composed of stuff, clothes, plant, an animal, career, a part of the organ, color, food and place of names, it's also interesting that there are a lot of idioms in all Turkish dialects and accents.

Different researches showed that it's convenient to create idioms when the organ names are used in their metaphor meaning. This paper deals with the structure and meaning of idioms which include the names of organs in Crimean Tatar and also the contraries in Turkish have been taken to the research. It was also trying to be determined the common, similiar and different parts of idioms which include organ names between both idioms.

The primary organ names in Crimean Tatar idioms as follows: köz "eye", yürek "heart", ağız "mouth", bas "head", til "tongue", el/qol "hand", ayaq "foot", yüz/bet "face" and etc. In such phrases which in general denote some act or contribute as noun phrases, the organ names are used in the aim of concretization of their contextual meaning.

Keywords: Crimean Tatar language, idiom, the names of organs, semantic meaning.

Her dilde, belli bir durumu, bir kavramı, bir duyguyu dile getirmek üzere deyim adını verdiğimiz öğeler kullanılır (Aksan, 2003: 91). Türkçe, deyimler açısından çok zengin bir dildir, ayrıca bütün lehçe ve şivelerinin söz varlığı içinde bu kalıplaşmış sözcük yapıları önemli bir yere sahiptir. Gerçekten de deyimler, Türklerin hayata bakışını, dış dünyayı algılayışını, zihnî alt yapısını, düşünme ve anlatım biçimini çok net bir şekilde gözler önüne sermektedir. Deyimlerimizde sıklıkla doğa olayları, hayvanlar dünyası, vücut organları ve sayılar temel unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dilbilimde insan vücuduyla ilgili kelimeleri içeren deyimlere *somatik deyimler* denir. Tıp biliminde kullanılan *somatik* terimi Eski Yunancadaki *soma* 'vücut' kelimesinden gelir. Bu terimi dilbilimde ilk olarak Eston bilim adamı F. Vakk kullanmıştır. Eston dilindeki organ adlarını içeren deyimleri incelerken onlara somatik adını vermiştir. Bu tür deyimlerin söz varlığında çok eski bir katmanı oluşturduğuna dikkatleri çekmiştir. (Vakk, 1968: 23)

Aslında organ adlarını içeren deyimler her dilde yaygın olarak görülür ve son zamanlarda da bununla ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Konu ile ilgili Adile Emirova özetleyici nitelikteki şu görüşü öne sürmüştür: "Vücut, insan için ömrünün ilk adımlarından başlayarak en ulaşılabilir ve araştırılmış gözlem objesidir. Bulunduğu çevredeki yönelişini, etrafının değerlendirmesini kendi vücudunun parçalarıyla ilişkilendirerek yapmak en kolay olanıdır" (Emirova, 1972: 41—42).

Bu çalışmamızda Kırım-Tatar Türkçesinde organ adlarıyla kurulmuş deyimleri yapı ve anlam açısından incelemek amacıyla *Russko-Krımskotatarskiy Uçebnıy Frazeologiçeskiy Slovar (Rusça — Kırım Tatarca Deyimler Sözlüğü)* (2004), *Qırımtatarca — Rusça — Ukraince Luğat* (2008) ve *Atalar Sözleri ve Aytımlar* (2002) kaynaklarına başvurduk. Ayrıca bu kaynaklarda yer almayan ancak aile içinde kullandığımız deyimleri de çalışmaya dâhil etmeye uygun gördük. Tüm bu kaynaklardan yararlanarak Kırım-Tatar Türkçesinde organ adları ile kurulmuş beş yüzden fazla deyim tespit ettik.

Tespit ettiğimiz somatik deyimleri yapı açısından ele alırken eylem öbeği ve ad öbeği biçimindekiler olarak ikiye ayırdık. Eylem ifade eden öbekler, çokluğu teşkil etmekte olup, genellikle iki öğeli, bazen de üç veya daha fazla öğeli olarak karşımıza çıkmaktalar.

İki öğeli deyimlerden örnekler: ***ayaq çalmaq*** ‘engel olmak’, ***baş kestirmek*** ‘inat etmek, ısrarla kendi istediğini yapmak’, ***baş kotermek*** ‘isyan etmek’, ***boynunı urmaq*** ‘öldürmek, mahfetmek’, ***kemigi qatmaq*** ‘bir işi çok iyi bilmek, tecrübeden ötürü işin ustası olmak’, ***tiş qayramaq*** ‘kin beslemek’, ***yüregi bitmek*** ‘uykusuzluk çekmek; çok acıkmak; üzüntüden kahrolmak’ vs.

Üç öğeli deyimlerden örnekler: ***közleriniň kirini almaq*** ‘gerçekleri göstermek’, ***yüregine pıçaq saplanmaq*** ‘üzücü haber veya olayla karşı karşıya kalınca acı hissetmek’, ***qanı başına urmaq*** ‘çok öfkelenmek, hiddetlenmek’, ***elleri altın kesmek*** ‘çok becerikli, maharetli olmak’, ***miyine süme tüşmek*** ‘zihnî gücünü yitirmek, bunamak’, ***içinde içek qalmamaq*** ‘çok gülmekten katılmak’, ***yüreginiň yağları irimek*** ‘çok duygulanmak’ vs.

Sayıca az olsa da zarf-fiil ve sıfat-fiil öbeği biçiminde deyimler de bulunmaktadır:

ağzına şap qıstırsaň da ‘iyice anlatsan da’, ***baş kotermeyip*** ‘bir işi aralıksız sürdürerek; iyileşemeden, yataktan çıkamadan’, ***köz açıp yumğance*** ‘göz açıp kapayıncaya kadar (çok kısa bir süre için)’, ***yürek aşayıcı*** ‘konuşmalarıyla, söylenmeleriyle karşısındakini bezdiren, bunaltan’, ***tiline şeytan tükürgen*** ‘kırıcı ve ağır konuşan, söven’; ***beti-sıfatı qalmağan*** ‘beti benzi kalmamış’ ***közge çarpqan*** ‘görünürde olan, üzerine dikkat çeken’, ***tilini yutqan kibi*** ‘dilini yutmuş gibi konuşamaz olma durumu)’, ***ağzınıň sarısı ketmegen*** ‘çok genç ve toy’, ***yürek tutqan (aş)*** ‘doyurucu (yemek)’ vs.

Ad öbeği biçiminde karşımıza çıkan deyimleri sıfat tamlaması ve isnat grubu biçimindeki deyimler olarak ikiye ayırabiliriz. Sıfat tamlaması deyimlerinden örnekler: ***aq süyek*** ‘seçkin tabaka insanı’, ***qara süyek*** ‘ alt tabaka insanı’, ***açıq ağız*** ‘uyanık olmayan’, ***belalı baş*** ‘sıkıntılı, dertli insan’; ***tatlı tilli*** ‘gönül alıcı, hoş sözlü’***, ince (yufqa) yürek*** ‘kötü olaylardan, durumlardan çabuk etkilenen, üzülen’, ***keskin qulaq*** ‘çok iyi işiten’, ***taş yürek*** ‘acımasız, merhametsiz’ vs.

İsnat grubu (iyelik öbeği) deyim örnekleri: ***arqası kuçlü*** ‘çok ciddi ve güçlü desteği bulunmak’, ***tili ötkür*** ‘iğneleyici, gönül kırıcı tarzda konuşan’ ***tili yaman*** ‘ağır ve kırıcı konuşan’, ***tili uzun*** ‘incitici sözler söyleyen, küstah, saygısız’, ***qolu yengil*** ‘acıtmadan, tedirgin etmeden iş gören’, ***qolu/eli çeber*** ‘becerikli, maharetli’, ***qolu açıq*** ‘cömert’***, yüregi tar*** ‘çabuk sıkılan’, ***yüregi bol*** ‘yeterli imkanlardan yoksun olmasına karşın cömert, eli açık davranan’, ***burnu balaban*** ‘kibirli’, ***burnu tik*** ‘gururlu, kibirli’ vs.

Örneği az omakla birlikte cümle yapısına sahip deyimler de bulunmaktadır:

Özü aytmasa, közü aytır ‘gizlediği şey gözünden illa ki belli olur’

Sen onı ense çuqurıňnı körgende körersiň ‘hiçbir zaman göremezsin’

Başımdaki saçımdan çoq işim bar ‘işim başımdan aşkın’

Bir yanağından ursaň, ekincisi patlaycaq ‘yüzünden sağlık fışkıran kişi’

Başını qaşıtmağa vaqtı yoq ‘başını kaşımaya zamanı yok, çok meşgul’

A***ytmasam yüregim patlaycaq*** ‘söylemezsem dayanamam’

Q***olunı qayda uzatsa yete*** ‘yetkisi ve etkisi geniş’

Köz közge türtseň bir şey körünmey ‘zifiri karanlık’ vs.

Kendi arasında şiir gibi uyumlu ve ölçülü olan iki öbekten oluşan sıralı cümle biçiminde birkaç deyim de bulunur: ***ağzı bar, tili yoq*** ‘ağzı var, dili yok’, ***boyu uzun, aqlı qısqa*** ‘boyu uzun, aklı kısa’, ***boyu sırıqday, miyi tavuqday*** ‘boyu uzun, aklı kısa’, ***köz qorqaq, qol batır*** ‘göz korkar, el yapar’.

Somatik deyimlerde anlam olayları

Deyimleşen dil birimlerinin birtakım anlam olaylarından geçtiği, göndergesel anlamının dışında bir anlam kazandığı görülür. Deyimleştirme adı verilen olay, sözcüklerin kendi anlamları dışında kullanılarak birkaç sözcükle ortaklaşa yeni bir anlamı yansıtmalarıdır (Aksan, 1996: 172). Örneğin: ***qol tutmaq*** ifadesi direkt olarak birinin elini tutmak anlamında kullanılmayıp, ‘desteklemek, kollamak’ kavramını karşıladığına göre bu ifade artık deyimleşmiştir; ***otmegini qolundan (elinden) çekip almaq*** öbeği iki insanın bir araya gelince birinin diğerinin elinden ekmeğini çekip almasını değil de, kavram ilişkisi kurularak, başka bir kavramı karşılamktadır.

Deyimlerde en sık karşılaşılan anlam olayı, deyim aktarmasının bir türü olan somutlaştırmadır. Bunun dışında ad aktarması ile oluşan deyimler de bulunmaktadır. Bazı deyimlerin de, deyim aktarmalarının temelini oluşturan benzetmelerle kurulduğu görülür. (Tor, 2007: 122)

Deyim Aktarması (Yun. Metaphora)

Herhangi bir kavramın, onunla ilişkisi, benzerliği, yakınlığı olan bir başka kavramla dile getirilmesidir. Bu benzerlik, ilgi, bağlantı deyimi oluşturan kavramların aslıyla değil, onlarda görülebilecek ya da görülemeyecek durumlar ya da niteliklerle ilgilidir. (Tor, 2007: 122) Kırım-Tatar Türkçesindeki somatik deyimlerden deyim aktarmasıyla ilgili örnekler böyledir: ***tırnaq tübünden maya (kir) qıdırmaq*** ‘hatasını, kusurunu bulmaya çalışmak’; ***qanat altında/tübünde olmaq*** ‘birisi tarafından korunup kollanmak’; ***ayaq çalmaq*** ‘engel olmak’; ***etten tüşmek*** ‘zayıflamak’; ***qolları altın kesmek*** ‘çok becerikli, maharetli olmak’; ***çırayından qarlar yağa*** ‘öfke veya küskünlükten ileri gelen can sıkıntısıyla suratı asık olmak’ vs.

Somutlaştırma

Somutlaştırma, deyim aktarması (ya da iğretileme) denilen aktarmaların bir türüdür. Soyut, anlatımı güç durumların, olayların, kavramların somut kavramlar aracıyla örneklendirilerek dile getirilmesidir (Aksan, 2003: 92). Somutlaştırma, Türkçede çok sık başvurulan bir anlatım yoludur. Kırım-Tatar Türkçesine ait aşağıdaki somatik deyimlerde somutlaştırmanın varlığı tespit edilmiştir: ***ayaq astına almaq*** ‘tekmelemek, horlamak, aşağılamak’; ***başını tik tutmaq*** ‘onurunu korumak’; ***kopek yürek*** ‘acımasız, merhametsiz’; ***yüregim şuv etti*** ‘yüreği hop etmek’; ***içi bağrı yanmaq*** ‘acı çekmek, yüreği yanmak’; ***ağlamadan közleri ağarmaq*** ‘çok ağlamak’; ***ötü patlamaq*** ‘çok korkmak’; ***közü batmamaq*** ‘cesaret edememek’; ***köz boyamaq*** ‘kandırmak’;

közleri yolda qalmaq ‘çok beklemek’; **köz açtırmamaq** ‘başka bir iş yapmasına vakit veya imkân vermemek’; ***qaş yaqam dep köz çıqarmaq*** ‘işi düzelteyim derken büsbütün bozmak’; ***miy sasıtmaq*** ‘durmadan konuşarak rahatsızlık vermek, bıktırmak’; ***miyini qaqıp qoluna bermek*** ‘durmadan konuşarak rahatsızlık vermek, bıktırmak’ vs.

Ad Aktarması (İng. Metonomy)

Eski Yunan’da metonümia terimiyle (Fr. métonymie, İng. metonomy) adlandırılan bu olay yazın ve özellikle şiir dilinde çok yararlanılan bir anlam biçiminde tanıklık eder. Her dilde görülen bu anlam olayı, anlatılmak istenen kavram kullanılmadan, onunla ilgisi, ilişkisi bulunan bir başka kavramla dile getirilmesi yoluyla gerçekleşir (Aksan, 1999: 69). Kırım-Tatar Türkçesinde ad aktarması aşağıdaki somatik deyimlerde görülmüştür: ***ağır ayaqlı*** ‘hamile’, ***ağız açılqan vaqıt*** ‘iftar vakti’, ***ağız qapalğan vaqıt*** ‘sahur vakti’, ***ense çuqurıñnı körgende*** ‘hiçbir zaman’, ***közlerini yummaq*** ‘vefat etmek’, ***miyine kirmemek*** ‘anlamamaq’, ***quru kemik*** ‘çok zayıf’, ***köz közge körünmey*** ‘zifiri karanlık’ vs.

Benzetme

Bir durumun, varlığın bir başka durum ya da nesneyle benzerliği kurularak, benzetme öğesi de kullanılarak anlatım bulmasıdır. Bazen bu olay somutlaştırma ile örtüşebilmektedir (Tor, 2007: 123). Kırım-Tatar Türkçesindeki somatik deyimlerde benzetme olayını şu örnekler gösterir: ***boyu sırıqday, miyi tavuqday*** ‘kuş beyinli, akılsız, aptal’; ***beş parmağı kibi bilmek*** ‘adı gibi bilmek’; ***köz bebegi (qaraçığı) kibi qorçalamaq/saqlamaq*** ‘gözbebeği gibi korumak’; ***közlerini fal taşı kibi açmaq/közleri filcan kibi olmaq*** ‘büyük şaşkınlık veya öfkeden dolayı gözleri doğal olmayan bir biçimde açılmak’; ***başı qabaq kibi olmak*** ‘kafası şişmek’; ***tili yılannıñ tili kibi*** ‘acı sözlü, dili keskin’; ***yüregi at başı qadar olmaq*** ‘çok sevinmek’ vs.

Kırım-Tatar Türkçesi ile Türkiye Türkçesindeki somatik deyimlerin karşılaştırılması

Her iki lehçede de aynı anlama gelen, ortak öğelerle kurulmuş, ancak aralarında ses veya küçük yapı farklılığı görülen çok sayıda deyim bulunabilmektedir:

KTT ***ağzınıñ qaşığı degil*** — TT ***(bir şey, birinin) ağzının kaşığı (kalıbı, lokması) olmamak:*** ‘bir şey, bir kimsenin uğraşabileceği konulardan olmamak; bir şey, bir kimsenin sözünü edemeyeceği kadar değerli olmak’

KTT ***soramağa/aytmağa tili barmay*** — TT ***dili varmamak*** ‘bir sözü söylemeye çekinmek, cesaret edememek’

KTT ***ağzı daa süt qoquy*** — TT ***ağzı süt kokmak*** ‘çok genç ve toy olmak’

KTT ***ağzına kelgenini/kelgen şeyni aytmaq*** — TT ***ağzına geleni söylemek*** ‘çok ve düşüncesizce konuşmak; nezaket dışına çıkarak ağır ve kırıcı sözler söylemek

KTT ***ağzı suvlanmaq*** — TT ***ağzı sulanmak*** ‘imrenmek; yeme, içme isteği artmak’

KTT ***başını taştan taşqa urmaq*** — TT ***başını taştan taşa vurmak*** ‘çaresiz kalarak çok pişman olmak’

KTT ***baş-köz etmek*** — TT ***baş göz etmek*** ‘evlendirmek’

KTT ***burnu bile qanamamaq*** — TT ***burnu (bile) kanamamak*****:** ‘zarar görmemek, yarasız beresiz olmak; tehlikeli bir durumdan yara bere almadan kurtulmak’

KTT ***közü (közleri) yolda qalmaq*** — TT ***gözü yolda (yollarda) kalmak (olmak)*** ‘birinin gelmesini merak, istek veya özlemle beklemek’

KTT ***köz közge kelmek*** — TT ***göz göze gelmek*** ‘iki kişinin aynı anda bir birine bakması’

KTT ***közden qaçırmaq*** — TT ***gözden (gözünden) kaçırmak*** ‘dalgınlıkla görmemek’

KTT ***közüni almamamaq*** — TT ***gözünü alamamak*** ‘bir şeye, bir yere bakmaktayken, gözünü oradan başka bir yere çevirememek’

KTT ***közü açıq ketmek*** — TT ***gözü açık gitmek*** ‘gerçekleşmesini çok istediği bir dileğine erişmeden ölmek’

KTT ***köz ögüne ketirmek*** — TT ***göz önüne getirmek*** ‘zihinde canlandırmak, tasarlamak’

KTT ***közü toymaq*** — TT ***gözü doymak*** ‘çok istenen bir şeyin yeterli miktarı elde edildikten sonra daha çoğunu istememek’

KTT ***köz qulaq olmaq*** — TT ***göz kulak olmak*** ‘görme, işitme yoluyla bilgi edinmeye çalışmak; gözetmek, korumak, bakmak’

KTT ***aşı elden, suvu gölden*** — TT ***ekmek elden su gölden*** ‘kendisi çalışmayıp başkasının kazancıyla geçinme durumu’

KTT ***on parmağında on üner*** — TT ***on parmağında on hüner (marifet) olmak*** ‘elinden her iş gelmek, çok becerikli olmak’

KTT ***parmağı bar (bir işte)*** — TT ***(bir işte) parmağı olmak*** ‘bir işi olumsuz yönde etkilemek, bir işe karışmış olmak’

KTT ***parmağı ağzında qalmaq*** — TT ***(birinin) parmağı ağzında kalmak*** ‘şaşakalmak, şaşmak, hayret etmek’

KTT ***yüregi sızlamaq*** — TT ***yüreği sızlamak*** ‘çok acımak, çok üzülmek’

KTT ***yürek bermek/yüreklendirmek*** — TT ***yürek vermek*** ‘yüreklendirmek, cesaretlendirmek’

KTT ***yüzü külmek*** — TT ***yüzü gülmek*** ‘sevinci yüzünden belli olmak; feraha kavuşmak’

KTT ***yüz çevirmek*** — TT ***yüz çevirmek*** ‘gösterdiği ilgiyi kesmek’

KTT ***yüzüni bürüştirmek/çeresini ekşitmek*** — TT ***yüzünü buruşturmak (ekşitmek)*** ‘yüzüne öfke ve hoşnutsuzluk gösteren bir biçim vermek’

KTT ***yüzüne/betine urmaq*** — TT ***yüzüne vurmak (çarpmak)*** ‘ayıplayarak kusurunu yüzüne söylemek’

KTT ***yüz tapmaq*** — TT ***yüz bulmak*** ‘ilgi ve yakınlık görmek’

Bu örnekleri daha da çoğaltmak mümkündür.

Aynı öğelerle kurulmasına karşın, farklı anlamlara gelen ya da aralarında ince anlam farklılığı bulunan deyimler:

Kırım-Tatar Türkçesinde olumsuz duyguyu anlatan deyim Türkiye Türkçesinde tam tersi olumlu anlamıyla karşımıza çıkmıştır: KTT ***qanı qaynamaq*** ‘çok kızmak, öfkelenmek’ — TT ***kanı kaynamak*** ‘coşkun ve kıpırdak olmak; birine çabucak sevgi duymak’

Kırım-Tatar Türkçesinde olumlu duyguyu anlatan deyim Türkiye Türkçesinde tam tersi olumsuz anlamıyla karşımıza çıkmıştır: KTT ***yüreginiň yağı irimek*** ‘bir şeyden zevk almak, zevk duymak’ Örnek kullanım: *Öyle yahşı çala ki, yüreğinniň yağlarını irite.— Öyle güzel çalıyor ki, yüreğinin yağlarını eritiyor’*. TT ***yüreğinin yağı (yağları) erimek*** ‘çok üzülmek; çok korkmak’ anlamlarını karşılar.

KTT ***belini bağlamaq*** ‘bir işi kendi yapmaya hazır olmak, bir işi başarmaya azmetmek’ — TT ***bel bağlamak*** ‘birisinin kendisine yardımcı olacağına inanmak, güvenmek’

KTT ***tili tañlayına yapışmaq*** ‘ağzı kurumak, çok susamak’ anlamı ile birlikte ***tilim tañlayıma yapışsın*** biçiminde ‘yalan söylemediğine dair yemin etme ifadesi’ olarak kullanılır. TT ise ***dili damağına yapışmak*** sadece ‘ağzı kurumak, çok susamak’ anlamını bildirir

KTT ***ayaq astına almaq*** ‘tekmelemek, aşağılamak, horlamak’ — TT ***ayağının altına almak*** sadece ‘tekme ile dövmek’ anlamında kullanılan deyimdir.

KTT ***boynunı urmaq*** ‘perişan etmek, mahvetmek’ — TT ***boynunu vurmak*** ‘başını keserek öldürmek’.

KTT ***ağzında baqla sılanmaz*** ‘çok konuşkan’ — TT ***ağzında bakla ıslanmamak*** ‘sır saklamamak’

KTT ***qulağına qoymaq*** ‘tekrar tekrar anlatmak’ anlamında kullanılırken — TT ***kulağına koymak (sokmak)*** ‘bir duruma veya söze hazırlamak için önceden kısaca anlatmak; düşünce aşılamak, telkin etmek’ anlamında kullanılmaktadır’

KTT ***parmağını tişlep qalmaq*** ‘şaşkınlık duymak; pişmanlık duymak’ — TT ***parmak ısırmak*** ‘büyük şaşkınlık duymak’.

KTT ***burun şişirmek*** ‘küsmek, darılmak’ — TT ***burun şişirmek*** ‘kibirlenmek’

Her iki lehçede de aynı organ adının kullanıldığı, anlamdaş ya da benzer anlamlı ad veya eylemler aracılığı ile kurulan deyimlerle de karşılaşmaktayız:

KTT ***ayaqlarına yatıp yalvarmaq*** — TT ***ayaklarına kapanmak***

KTT ***bir ayağı mezarda olmaq*** — TT ***bir ayağı çukurda olmak*** ‘yaşlılık veya hastalık sebebiyle ölümü yakın olmak’

KTT ***eki ayağını bir çızmağa soqmaq*** — TT ***iki ayağını bir pabuca sokmak*** ‘birini bir işi hemen yapması için çok sıkıştırmak’

KTT ***başını qalpaq sığmaq*** — TT ***başı sıkılmak (sıkışmak)*** ‘herhangi bir güçlük karşısında kalmak, bunalmak’

KTT ***dudaqlarını salındırmaq*** — TT ***dudak sarkıtmak*** ‘somurtmak’

KTT ***deli damarına basmaq*** — TT ***cin damarına basmak*** ‘kişiyi çok sinirlendirecek söz söylemek, çileden çıkarmak’

KTT ***tiş qayramaq*** — TT ***diş bilemek*** ‘kötülük yapmak için fırsat beklemek, hıncını gösterir bir tavır almak’

KTT ***köz qıyığından baqmaq (seçmek)*** — TT ***göz (gözünün) ucuyla bakmak*** ‘fark ettirmeden gözetmek, belli etmemeye çalışarak başını çevirmeden yandan bakmak’

KTT ***köz taşlamaq*** — TT ***göz atmak*** ‘kısa bir süre, fazla dikkat etmeden bakıvermek’

KTT ***közlerini qan basmaq*** — TT ***gözünü (gözlerini) kan bürümek*** ‘öldürecek kadar öfkelenmek’

KTT ***közleri yıltıramaq*** — TT ***gözleri parlamak*** ‘gözlerinde sevinç ve istek belirmek’

KTT ***közlerine qaranlıq (kolge) tüşmek (çökmek)/közlerini qaranlıq basmaq*** — TT ***gözü (gözleri) kararmak*** ‘başı dönmek, hafif baygınlık geçirmek; umutsuzluğun veya aşırı bir isteğin etkisi altında ne yaptığını bilmez duruma gelmek’

KTT ***közü artta qalmaq*** — TT ***gözü arkada kalmak*** ‘bırakılan bir şey veya kimse ile ilgili tedirginliği sürmek’

KTT ***közünden aylanayım*** — TT ***gözünü sevdiğim*** ‘sevgi gösterme amacıyla söylenen bir söz’ Burada KTT aylanmak ‘etrafı dönmek’ fiilinin mecazi olarak ‘sevmek’ anlamında kullanılışına rastlamaktayız.

KTT ***tili kürmekleşmek*** — TT ***dili düğümlenmek*** ‘iyi konuşamamak, söylemek istediğini iyi anlatamamak’

KTT ***tilini yibere bermek — dilini tutamamak*** ‘sonunu düşünmeden gelişigüzel konuşmak’

KTT ***tili taymaq*** — TT ***dili sürçmek*** ‘konuşma sırasında kelimeleri yanlış söylemek; istenmeyen bir konudan söz etmek’

KTT ***tilini tıymaq*** — TT ***dilini tutmak*** ‘sonunu düşünmeden gelişigüzel konuşmaktan sakınmak’

KTT ***yürek kerek*** — TT ***yürek ister*** ‘cesaret, dayanacak güce ihtiyaç duyulan durumlarda kullanılan tabir’

KTT ***yüregine tiymek*** — TT ***kalbe dokunmak*** ‘acı veya üzüntü vermek’

Aynı organ adlarıyla kurulmuş ve aynı anlama gelen, ancak anlatılan kavramı başka ad ve eylemlerden yararlanarak yansıtan deyimler:

KTT ***ağzına qoymamaq*** — TT ***ağzına sürmemek*** ‘bir şeyden hiç yememek’

KTT ***ağzınıň pervazı yoq*** — TT ***ağzının perhizi yok*** ‘ağzına geleni konuşan, gelişi güzel konuşan’

KTT ***ayağı tartmamaq/çekmemek*** — TT ***ayağı gitmemek*** ‘gitme isteğinin olmaması’

KTT ***başına çıraqlar yaqmaq*** — TT ***başına iş açmaq*** ‘birine sıkıntı vermek, kötü bir duruma düşürmek’

KTT ***başından aşağı suvuq su tökülgen kibi*** — TT ***başından aşağı kaynar sular dökülmek*** ‘üzüntülü veya kötü bir olay karşısında birdenbire büyük bir sıkıntı duymak’

KTT ***burun kotermek*** — TT ***burun şişirmek*** ‘kibirlenmek’

KTT ***burnundan çıqmaq*** — TT ***burnundan (fitil fitil) gelmek*** ‘elde edilen güzel şeyin, sonradan gelen üzüntüler sebebiyle kişiye zehir olması’

KTT ***burnundan çıqarmaq*** — TT ***burnundan getirmek*** ‘birine elde ettiği şeyi zehir etmek’

KTT ***çırayından qarlar yağa*** — TT ***yüzünden düşen bin parça*** ‘öfke veya küskünlükten ileri gelen can sıkıntısıyla suratı asık olmak’

KTT ***köz qaraçığı kibi qorçalamaq/saqlamaq*** — TT ***gözbebeği gibi korumak*** ‘önem vererek, titizlikle korumak’

KTT ***közden çıqmaq*** — TT ***gözden düşmek*** ‘eski değerini, sevgiyi ve ilgiyi yitirmek’

KTT ***közü yol çekmek*** — TT ***gözü dalmak*** ‘gözü bir noktaya dikili olarak dalgın dalgın bakmak’

KTT ***qulağını burmaq*** — TT ***kulağını çekmek*** ‘ceza olarak kulağını tutup bükerek çekmek, uyarmak için hafif bir ceza vermek’

KTT ***parmaqlarını yalamaq*** — TT ***parmaklarını (birlikte) yemek*** ‘yemeği çok beğenmek’

KTT ***yüregi yengillik duymaq*** — TT ***yüreği ferahlamak (hafiflemek)*** ‘kaygıdan kurtulmak’

KTT ***yüregi ağırmaq/bitmek*** — TT ***yüreği bayılmak*** ‘karnı çok acıkmak’

KTT ***yüregi sezmek/duymaq*** — TT ***kalbe doğmak*** ‘bir işin olacağını veya olduğunu hiçbir belirtiye dayanmadan önceden sezinlemek, bir şeyin malum olması’

Farklı organ adlarıyla veya organ adı olmayan kelimelerle meydana gelmesine rağmen, her iki lehçede aynı anlamı bildiren deyimler:

KTT ***ağız patlatmaq —*** TT ***çene patlatmak*** ‘birisine bir şeyi anlatabilmek veya karşı tarafın kabul etmesini sağlamak için bir konu üzerinde uzun uzun konuşmak’

KTT ***ağızğa bermek —*** TT ***dile vermek*** ‘gizli tutulması gereken bir şeyi açığa vurmak, duyurmak, yaymak’

KTT ***beti-sıfatı qalmağan —*** TT ***bet beniz kalmamak*** ‘herhangi bir sebeple yüzü sararıp solmak, kötü görünmek’

KTT ***boynuna qalmaq*** — TT ***başına kalmak*** ‘ istemediği hâlde bir işi yapmak veya bir kimseye bakmak zorunluluğu ile karşılaşmak’

KTT ***canını-cigerini yaqmaq*** — TT ***canını yakmak*** ‘acı verecek bir biçimde ezalandırmak; bir kimseyi, çok sıkıntı ve zarara sokmak’

KTT ***içi-bağrı ağırmaq/yanmaq*** — TT ***bağrı yanmak*** ‘üzüntü çekmek, çok acı duymak; çok susamış olmak’

KTT ***qaşını bile oynatmamaq*** — TT ***kılını kıpırdatmamak*** ‘durum ve davranışını değiştirmemek, aldırış etmemek, umursamamak’

KTT ***beş parmağı kibi bilmek*** — TT ***adı gibi bilmek*** ‘çok iyi bilmek’

KTT ***tırnağından saçınace*** — TT ***tepeden tırnağa*** ‘baştan aşağı, her yanı’

KTT ***yüregi qarışmaq/bulanmaq —*** TT ***midesi bulanmak*** ‘kusacak gibi olmak, iğrenmek’

KTT ***yüregine yatmaq —*** TT ***aklına yatmak*** ‘doğru olduğunu kabul etmek’

KTT ***yüregi qaytmaq*** — TT ***hevesi kalmamak*** ‘şevki kırılmak, isteği kalmamak’

KTT ***yüregini boşatmaq*** — TT ***içini boşaltmak*** ‘sıkıntı ve derdini söylemek’

Kırım-Tatar Türkçesinde organ adlarıyla kurulmuş deyimler arasında standart Türkiye Türkçesinde hiç rastlanmayan deyimler bulunmaktadır. Bu deyimlere Anadolu ağızlarında veya Kırım göçmenleri ağzında rastlama ihtimali vardır. Ölçünlü dilde bu biçimde kullanılmayan deyimler anlamca yakın farklı deyimlerle karşılanmış olabilir. Örnekler:

ağlamadan közleri ağarmaq ‘çok ağlamak’ — TT anlamca buna yakın deyim: ***ağlaya ağlaya gözünde yaş kalmadı***. ***Gözünü ağartmak*** deyimi *TT* ‘gözlerini belertmek, iyice açmak’ anlamındadır.

ağzına/tiline şeytan tükürgen ‘kırıcı ve ağır konuşan, söven’

başını kütmek ‘birinin kafasını karıştırmak, düşüncelerini altüst etmek’

başını aşağı almaq ‘başkasına yerini vermek, başkasına müsaade etmek’

bir ayaq kirip çıqmaq ‘kısa ziyarette bulunmak, uğramak’

etten tüşmek ‘kilo vermek, zayıflamak’

kemigi (süyegi) qatmaq ‘tecrübeyle bir işin ustası olmak, bir işi çok iyi bilmek’

kemiginde et ösmey ‘kilo almayıp hep zayıf olmak’

közleriniň kirini almaq — ‘görüşünü değiştiren bilgi vermek, uyarmak, gerçeği görmesini sağlamak’ TT bu anlam ***gözünü açmak*** deyimi ile karşılanır

közü qaytmaq (bir şeyden/kimseden) ‘değerini yitirmek, birine karşı sevgiyi, ilgiyi yitirmek’ deyimine TT rastlanmamaktadır, sadece biçim olarak benzeyen ***gözü (gözleri) dönmek*** deyimi de çok farklı olan ‘aşırı bir isteğin, öfkenin etkisiyle ne yaptığını bilmez duruma gelmek’ anlamını karşılar.

ela köz, qara qaş için: Örnek kullanım: Ela közüň, qara qaţýň için yapam men bu işni yapam belleysiňmi? — Harfiyen: Bu işi ela gözün, kara kaşın için yaptığımı mı zannettin?

köz yarığınen ‘gündüzün, gün ışığıyla’.

qaş qararğan vaqıtta ‘akşamleyin, akşam karanlığıyla’

qulaqlarını sasıtmaq ‘durmadan konuşarak rahatsızlık vermek, bıktırmak’

saqalı qaşınmamaq ‘inanmamak, güvenmemek’. Örnek kullanım: *Menim oňa saqalım qaşınmay* — ‘ona inanmıyorum’.

sen onı ense çuqurıňnı körgende körersiň ‘hiçbir zaman göremezsin’

talağı qatmaq (Harfiyen ‘dalağı katılaşmak’): *Quvançtan talağı qattı ‘çok sevindi’*

Talağı qatıp çapıp keldi ‘nefes nefese koşarak geldi’

til qaytarmaq ‘birinin söylediklerine olur olmaz karşılık vermek, çene yarıştırmaya kalkmak’ TT bu anlam ***laf yetiştirmek*** tabiriyle karşılanmaktadır.

tili qaşınmaq ‘susulması gerektiği yerde/durumda sonunu düşünmeden konuşmak’

tırnaq tübünden maya (kir) qıdırmaq ‘hatasını, kusurunu bulmaya çalışmak’

bir yanağından ursaň, ekincisi patlaycaq ‘yüzünden sağlık fışkırıyor’

töpe saçım tiklendi ‘üşümekten veya korkmaktan saçların dipleri kabarmak’ — TT bu deyimin anlamını karşılayan ***tüyleri diken diken olmak*** deyimi vardır.

eki yürek olmaq/yürmek ‘birbirine karşıt iki kişi arasında ne yapacağını bilemeyerek şaşırmak’ — TT bu deyimin anlamını karşılayan ***iki arada bir derede kalmak*** deyimi vardır.

yürekke yaqın almaq ‘bir olay veya durum karşısında kalpten kayırarak yoğun duygular yaşamak’

yip boğazına öğüt ve uyarı dinlemeyenler için “ne yaparsa yapsın, beni ilgilendirmez” anlamında kullanılan bir ifadedir. TT bu deyimin anlamını karşılayan ***ne hali varsa görsün*** deyimi vardır.

Türkiye Türkçesinde kullanılmayan organ adları ile kurulmuş deyimler:

- İçek ‘bağırsak’:

içekleri bağlı olmaq ‘çok yakın samimi arkadaş olmak’

içinde içek qalmamaq ‘çok gülmek’

- Mañlay ‘alın’:

mañlay teri tökmek ‘alın teri ile kazanmak’

mañlayında ne yazılğan olsa.. ‘alın yazısı ne ise..’

- Miy ‘beyin’

miyi buzlamaq ‘korkudan donakalmak’

miyine siñdirmek ‘iyice anlamak, kavramak’

miyine siñip qalmaq ‘aklına iyice yerleşmek’

miyine süme tüşmek ‘zihnî gücünü yitirmek, bunamak’

miyine urmaq ‘alkol veya sıcak baş ağrısı yapmak’ — TT ***başına vurmak***

miyini aşamaq (çoqumaq, sarsıtmaq) ‘karşısındakini bezdirinceye, bıktırıncaya kadar konuşmak, söylenmek’ — TT ***başının etini yemek***

miyini sasıtmaq ‘karşısındakini bezdirinceye, bıktırıncaya kadar konuşmak, söylenmek’

miyini qaqıp, qoluna bermek ‘karşısındakini bezdirinceye, bıktırıncaya kadar konuşmak, söylenmek’

boyu sırıqday, miyi tavuqday ‘boyu uzun, aklı kısa’,

tıy tiliñi, qozğala miyiñi ‘dilini tut, aklını çalıştır’

- Tamaq ‘boğaz’:

tamağını baqmaq ‘beslemek, geçindirmek, bakmak’

tamaqtan keçmemek — TT ***boğazından geçmemek*** ‘sevdiği bir kimsenin yokluğu veya yoksulluğu dolayısıyla bir yiyeceği yalnız başına yemekten üzüntü duymak’

tamaq toqluğına — TT ***boğaz tokluğuna*** ‘çok az bir ücretle çalışmak’

Sonuç

Kırım-Tatar Türkçesinde organ adları ile kurulmuş deyimlerin sayısını kesin olarak belirtmek zordur. Bunun ne kadar doğru olduğu da tartışılabilir, çünkü dil canlı ve yaşayan varlık olarak sürekli üretir. Sadece bu çalışma için kurucu öğelerinden birinin organ adı olması veya içinde organ adı geçmesi şartıyla derlediğimiz toplam deyim sayısı varyantlar hariç 530’dur. Taranan deyimlerde, varyantlar ve eşanlamlıları da dâhil olmak üzere, organ adlarından ***köz*** 128, ***yürek*** 70, ***ağız*** 60, ***baş*** 56, ***til*** 40, ***qol*** 32, ***ayaq*** 24, ***yüz (bet, çere, çıray)*** 23, ***qulaq*** 20, ***miy*** 13, ***burun*** 11, ***boğaz*** 10, ***boyun*** 10, ***parmaq*** 8, ***kemik*** 6, ***qan*** 6, ***qaş*** 6, ***tiş*** 6 ve ***tırnaq*** adı 6 kez geçmektedir. ***Arqa (sırt)***, ***avuç***, ***bağır***, ***ciğer***, ***et***, ***içek***, ***mañlay***, ***mıyıq***, ***saqal***, ***talaq***, ***tamaq***, ***tañlay*** gibi organ adlarıyla kurulmuş deyimler sayıca azdır. Tartışmalı söz öbekleri de deyim olarak alındığı takdirde tüm bu sayıların artacağı kesindir.

Gördüğümüz gibi organ adlarıyla kurulan deyimler insanların davranışlarını, ruhsal ve fiziksel özelliklerini dile getirmektedir. Bu deyimlerle halkın dünya görüşü ve bilgi birikimi çok açık bir şekilde kavramsallaştırılmıştır. Şöyle ki, ‘köz’ kelimesi aydınlıktan karanlığa, inanmaktan kandırılmaya, üzülmekten sevinmeye, değer vermeye kadar pek çok durum ve duygunun ifadesine yardımcı olmuştur. ‘Yürek’ ve ‘kalp’ kelimelerini içeren deyimler daha çok sevinme, acıma, üzülme, bunalma gibi hislerle cesareti, kahramanlığı, aynı zamanda da korkaklığı ifade etmiştir. ‘Bağır’ ve ‘ciger’ kelimeleri de ‘yürek’ ve ‘kalp’ kelimeleri gibi yoğun duyguları ifade etmekte kullanılmıştır. ‘Ağız’ kelimesi şaşkınlık, suskunluk ya da konuşkanlığı, gevezeliği; ‘baş’ saygı, şaşırma, idare, isyan ve diğer farklı anlamları, ‘til’ övgüyü, sövgüyü, ‘burun’ bireyi, gururu, kibri, bencilliği; ‘el’ (‘qol’) yardım, cömertlik ve gücü, ‘ayaq’ yalvarma, değerini yitirme, ezilme, horlanmayı vs. simgelemiştir. ‘Boyun’ kelimesi temelini teşkil ettiği deyimlerde sorumluluk, itaatkârlık anlamlarını yansıtmaya, ‘beyin’ (‘miy’) kavrama, anlama işini anlatmaya yaramıştır.

Sonuç olarak, Türkçede kavramlaştırma yollarının ne kadar geniş olduğunu gösteren somatik deyimlerin, tüm özlü ve veciz ifadeler arasında ayrı yere ve öneme sahip olduğu kanısına tekrar varmış olmaktayız.

Kısaltmalar

TT — Türkiye Türkçesi

KTT — Kırım-Tatar Türkçesi

Kaynakça

1. Aksan D. Türkçenin Gücü, Genişletilmiş 8. Basım / D. Aksan. — Ankara : Bilgi Yayınları, 2003.
2. Aksan D. Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi / D. Aksan. — Ankara : Engin Yayınevi, 1999.
3. Aksan D. Türkçenin Sözvarlığı / D. Aksan. — Ankara: Engin Yayınevi, 1996.
4. Вакк Ф. О соматической фразеологии эстонского языка. (Vakk. F.O, Eston Dilinin Somatik Deyimlerine dair) / Ф. Вакк // Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей. — Баку, 1968.

5. Эмирова А. М. Некоторые актуальные вопросы современной русской фразеологии. (Emirova A. M. Rus deyim biliminin bazı aktüel meseleleri) Учебное пособие для студентов университетов / А. М. Эмирова. — Самарканд: Изд-во Сам.ГУ, 1972.
6. Tor G. Kazakçada Organ Adlarıyla Kurulan Deyimler / G. Tor // Kazakistan ve Türkiye'nin Ortak Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri. — Almatı : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı; Abay Milli Devlet Pedagoji Üniversitesi ve Çukurova Üniversitesi ortak yayını, 2007. — S. 119—127.
7. Atalar Sözleri ve Aytımlar (Qırımtatar Tilinin paremiologik luğatı) / [Toplağan ve tertip etken Asanov Ş.]. — Aqmesci t: Qırımdevoquvpedneşir, 2002. — 183 s.
8. Qırımtatarca-Rusça-Ukrainсe Luğat / Tertip etken: Useinov S. M. — Aqmescit : Tezis yayınları, 2008. — 835 s.
9. Русско-крымскотатарский учебный фразеологический словарь (Rusça-Kırım Tatarca deyimler sözlüğü) / Сост.: Эмирова А. М. — Симферополь: Доля, 2004—175 s.
10. http://www.tdk.gov.tr / (Türk Dil Kurumu Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü Veri Tabanı)

TÜRK DİLLERİNDE YENİ KELİME YAPIMI ÜZERİNE ÖNERİLER

Arslan Mustafa
Doç. Dr.
Bosna-Hersek

Tebliğ özeti: Türk halkları yeni kelime yaparken ilk önce kendi lehçe ve şivelerinde söz konusu kavramı karşılayacak bir sözcük olup olmadığını araştırmalıdırlar. Bu yolla türetilecek kelime dilin fonetik ve morfolojik özelliklerini taşıması bakımından da önemlidir. Türk halklarına ait tarihi kaynaklarda geçen Türkçe kelimeler, kökler incelenmeli ve onun üzerine yeni kelime yapma yolları aranmalıdır. Bu bağlamda yapılacak ortak çalışmalar Türk dili ve halkları arasındaki ilişkileri geliştirecektir. Türk halkları arasında yeni kelime yapımı üzerine çalışacak bir komisyon kurulmalı ve bu konuda yetkilendirilmelidir. Bir dilin var olma ve yaşama nedeni onu kullanan, köklerine bağlı, onu yaşatan ve geleceğe taşıyan bir toplumla mümkündür.

СЛОВНИКОВО-НАОЧНІ ІГРИ У КРОС-КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ

Аліева С.Р.,
к. педаг. н.
Україна, Сімферополь

Анотація. Висвітлено проблему використання словниково-наочних ігор у крос-культурному просторі як методу формування крос-культурних цінностей у молодших школярів. Крос-культурний простір — це простір взаємодії двох і більше культур. Крос-культурні цінності ми розуміємо як цінності, які виникають на перетині двох і більше культур. Методику „Мовні ігри", адаптовану нами, ми використали на основі нового підходу до крос-культурної лінгводидактики, запропонованою Н. Алієвою. Сутність даної методики полягає в тому, що навчання мови здійснюється на основі крос-культурної лінгвістики, що враховує його як лінгвістичні й психологічні особливості, так і мовленнєву особистість, котра повинна володіти міжкультурною компетенцією. Тобто мовленнєва особистість як медіатор культур пізнає особливості різних культур й особливості їх взаємодії через вивчення різних мов. Таким чином, крос-культурна лігводидактика може поєднувати у собі лінгвокультурологічні аспекти лінгводидактики державної мови та мови національних меншин.

Ключові слова: Словниково-наочні ігри, крос-культурний простір, крос-культурні цінності, крос-культурна лінгводидактика, культурологічний матеріал, міжкультурна компетенція, метод роботи з народною казкою.

Аннотация. Освящена проблема использования словарно-наглядных игр в кросс-культурном пространстве как метод формирования кросс-культурных ценностей у младших школьников. Кросс-культурное пространство — это пространство взаимодействия двух и более культур. Кросс- культурные ценности мы понимаем как ценности, которые возникают на пересечении двух и более культур. Методику «Языковые игры», адаптированную нами, мы использовали на основе нового подхода к кросс-культурной лингводидактике, предложенной Н. Алиевой. Суть данной методики состоит в том, что обучение языку осуществляется на основе кросс-культурной лингвистики, которая учитывает его как лингвистические и психологические особенности, так и языковую личность, которая должна владеть межкультурной компетентностью. То есть языковая личность как медиатор культур познает особенности разных культур и особенности их взаимодействия посредством изучения разных языков. Таким образом, кросс-культурная лингводидактика может объединять в себе лингвокультурологические аспекты лингводидактики государственного языка и языков национальных меньшинств.

Ключевые слова: словарно-наглядные игры, кросс-культрное пространство, кросс-культурные ценности, кросс-культурная лингводидактика, культурологический материал, межкультурная компетентность, метод работы над народной сказкой, младшие школьники.

Abstract. Consecrated the problem of using dictionary-visual games in a cross-cultural environment as a method of forming a cross-cultural values in primary school children. Cross-cultural space — a space of interaction of two or more cultures. Cross-cultural values, we understand how the values that arise at the intersection of two or more cultures. Methodology

"Language Games", adapted by us, we have used a new approach to cross-cultural linguodidactics proposed N. Aliyeva. The essence of this technique is that language learning is based on cross-cultural linguistics, which considers it as a linguistic and psychological characteristics, and linguistic identity, which must own intercultural competence. That is, linguistic identity as a mediator of culture recognizes differences among cultures and especially their interaction through the study of languages. Thus, cross-cultural Didactics can combine the linguistic-cultural aspects of didactics official language and minority languages.
Keywords: verbal and visual games, cross-cultural space, cross-cultural values, cross-cultural Didactics, cultural material, intercultural competence, method of work on the folk tale, younger students.

Özet. Bildirimizde, ilkokul çocukların kültürler arası değerlerin oluşturması için, görsel-sözlük oyunlar yöntemini kullanma problemi açıklanacak. Kültürler arası alan — iki veya daha fazla kültürün etkileşim alanıdır. Kültürler arası değerler, iki veya daha fazla kültürün kesişme noktasında ortaya çıkan değerlerdir. Tarafımızdan uyarlanmış "Dil Oyunları" yöntemi, bizler N. Aliyeva'nın önerdiği, kültürler arası lingvodidaktiğe (dil öğretme) yeni bir yaklaşım esasında kullandık. Bu tekniğin özü, kültürler arası dilbilime dayalı dil öğrenme, dilsel ve psikolojik özellikleri ve kültürler arası yetkinlik sahibi olan dilsel kimliği bulunmaktadır. Yani dilsel kimlik, farklı kültürlerin özelliklerini araştıran ve o kültürleri öğrenmesi de ancak farklı dilleri öğrenme sonucunda elde edilebileceğini anlatır. Böylece, kültürler arası dil öğretme alanı devlet dili ve ulusal azınlıkların dillerinin dilsel-kültürel yönlerini kapsayabilir.
Anahtar kelimeler: sözlü ve görsel oyunlar, kültürler arası alan, kültürler arası değerler, kültürler arası dil didaktiği, kültürel çalışmaların malzemeleri, kültürler arası yetkinlik, halk masalları üzerinde uygulama, küçük öğrenciler.

Постановка проблеми. Останнім часом у силу глобалізаційних процесів значно посилилася взаємодія етносів й представників різних культур. Створюється простір взаємодії культур й культурних цінностей, який має назву крос-культурний простір. Однак в одних ситуаціях це призводить до загострення етнокультурних суперечностей, в інших — до інтеграційних процесів. Тому важливо й доцільно досліджувати спільне й своєрідне у крос-культурному просторі з метою пошуку шляхів добросусідства й толерантного ставлення. Відкриття багатокультурності світу й розуміння того, що жодну культуру не можна зрозуміти без співставлення й порівняння з іншими культурами актуалізує проблему пошуку ефективних методик формування крос-культурних цінностей, тобто цінностей, які перетинають дві та більше культури.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми показав, що вченими досліджувалися різні аспекти гри, а саме теоретичні засади педагогічного керівництва ігровою діяльністю молодших школярів у позаурочному навчально-виховному процесі знаходимо у роботах Н. Кудикіної, гру-драматизацію у практичних наробках Л. Артемової, календарно-обрядові й орнаментальні ігри народів Криму зібрані у збірку Л. Мухоморіної «Граємо разом», методику «мовні ігри» у крос-культурному просторі представлено у російсько-дагестанських дослідженнях Н. Алієвої.

Формулювання цілей. Метою даної статті є висвітлення проблеми використання словниково-наочних ігор у крос-культурному просторі як методу формування крос-культурних цінностей у молодших школярів.

Виклад основного матеріалу. Вивчення й порівняння української культури як державної та кримськотатарської як локальної для Криму, а саме в архітектурі, побуті, одязі, традиціях, спільній лексиці, сприяло формуванню відкритості, емпатії та міжкультурної толерантності учнів молодшого шкільного віку.

У процесі проведеної роботи ефективність довела використана у 1—2-му класах модифікована нами техніка Т.Ілляшенко „Формування мисленевих операцій на змістовному матеріали з опорою на наочність" [7, с. 98], де замість математичних понять використовувався культурологічний матеріал. Виконуючи завдання діти, оперували наочними образами, розвивали абстрактне мислення, знаходили смислові зв'язки, встановлювали відповідність між предметами і поняттями, на основі культурологічного матеріалу. У процесі виконання завдань дітям пропонувалось спочатку роздивитися, потім назвати елементи і з'єднати стрілочками назви частин будівель, одягу, предметів побуту з відповідними їм елементами на малюнку. Таким чином, діти засвоювали назви будівель, одягу, предметів побуту двома мовами, у них формувалася культурна ідентичність на основі відповідності зі своєю та іншою культурами. Під час роботи в парах дітям також пропонувалося усно скласти по кілька речень, використовуючи назви будівель, вбрання, предметів побуту. Змінюючи самостійну роботу учнів на обговорення складених ними речень, вчитель контролював, спрямовував і формував позитивну мотивацію в учнів щодо впевненості у власних силах, почуття власної гідності й відкритого ставлення до своєї та іншої культури. У 2-му класі учні визначали найоригінальніші речення, записували їх у зошити. На цьому етапі були задіяні когнітивний, емоційно-ціннісний та саморегулятивний компоненти крос-культурних цінностей. Задля усвідомлення крос-культурної інформації завершальне обговорення будувалося на основі запитань: „Що нового ви дізналися на уроці?", „Чи може це бути корисним у житті? У яких ситуаціях?", „Що вам сподобалося на уроці?".

У 3-му класі, використовуючи методи словниково-наочних ігор та роботи в парах, учням пропонувалося уважно роздивитися українські та кримськотатарські народні вбрання та перелічити спочатку усно, потім письмово відомі їм елементи одягу двох народів.

Методику „Мовні ігри", адаптовану нами, ми використали на основі нового підходу до крос-культурної лінгводидактики, запропонованою Н. Алієвою [1, с. 13—14]. Сутність даної методики полягає в тому, що навчання мови здійснюється на основі крос-культурної лінгвістики, що враховує як лінгвістичні й психологічні особливості, так і мовленнєву особистість, котра повинна володіти міжкультурною компетенцією. Тобто мовленнєва особистість

як медіатор культур пізнає особливості різних культур й особливості їх взаємодії через вивчення різних мов. Таким чином, крос-культурна лігводидактика може поєднувати у собі лінгвокультурологічні аспекти лінгводидактики державної мови та мови національних меншин.

За допомогою згаданої методики дітям пропонувалося скласти та записати речення, використовуючи елементи одягу одного з двох народів мовою оригіналу. Під час обговорення завдання вчитель доповнював відповіді учнів, ознайомлюючи їх з елементами одягу двох народів мовою оригіналу.

За аналогією проводилися словниково-наочні ігри „Предмети побуту українського народу", „Предмети побуту кримськотатарського народу". Дітям пропонувалося подискутувати за такими питаннями: «Де і як використовують дані предмети побуту: в українській культурі: декоративна скриня, коновка, горщики, писанки; у кримськотатарській культурі: гугюм (глечик для води), налын (дерев'яні капці на високій підошві), чарыкъ (постоли), фес (жіночий головний убір)?»; «Чи використовуються ці предмети в сучасному побуті?».

Метод дискусії дав можливість з'ясувати різні позиції з даної проблеми, формував навички контактності. Щоб дискусія мала відвертий характер, необхідно створити атмосферу довіри та взаємоповаги. Тому у класі бажано виробити правила культури ведення дискусії, а саме: говорити по черзі, а не всім одночасно; не перебивати того, хто говорить; критикувати ідеї, а не особу, що їх висловила; поважати всі висловлені думки; не сміятися, коли хтось говорить, за винятком жартів; не змінювати тему дискусії; намагатися заохочувати до участі в дискусії інших учнів тощо [2;8].

Далі дітям письмово пропонувалося скласти невеличке оповідання чи казку про предмети побуту одного з двох народів (бажано мовою оригіналу). Презентація оповідань давала можливість учням погарти з вивченими словами, змоделювати ситуації із ними, розвивала дитячу уяву, творчість та мовлення дитини. Обговорення на занятті закінчувалося спрямованістю дітей на подальшу пошукову роботу через бесіду-інструктування, де робився наголос на те, що нечасте використання предметів побуту призвело до того, що їх назви стали маловживаними. Дані назви тепер можна зустріти лише у текстах легенд, казок та поем.

З метою ознайомлення з багатством спільних слів у різних культурах, а також пояснення обставин виникнення даних слів, з метою виховання відкритості, контактності, толерантності до інших культур, розвитку допитливості й уважності учнів початкових класів у 4-х класах на виховних годинах було проведено низку словникових ігор „Спільні слова", „Народні заняття", „Знайди зайве слово". Когнітивний етап формування крос-культурних цінностей (спільних слів та традицій україно-кримськотатарських взаємовідносин) реалізовано інтерактивним методом аналізу ситуації. Діти розповіли про наявність мовних запозичень в українській та кримськотатарській мовах з інших культур, а потім записали разом зі вчителем ряд спільних слів та їх значень, а також поділилися думками з приводу „ Яким чином відбуваються мовні запозичення?".

У своїх відповідях діти відзначили значущість торгівлі, мандрівок, воєн, освіти та ін. На запитання „Які ви знаєте спільні українські та кримськотатарські слова?" Діти назвали: козак (казак), шаровари, очкур (учкъур), кисет, тютюн, постоли, казан, сірник (серник), безмін, кантор, терези (теразе), базар, майдан (мейдан), чабан (чобан), отара, аркан, толока (талакъа) та ін.".

Роздумуючи над тим, яку на вашу думку відіграють роль спільні слова, діти дали такі відповіді: „Для кращого спілкування та порозуміння" (К. Дінара); „Для успішної торгівлі" (Х.Ізєт); „Для обміну ідеями та думками" (К. Ельвіра). На наступному етапі вчитель пропонував уважно прочитати слова і подумати, що вони означають? Типовими були наступні відповіді: „Одна група слів — шаровари, очкур, кисет, постоли — стосуються одягу, який носили козаки та кримськотатарські татари" (Т. Ремаль); „Слова „кисет" та „тютюн" пов'язані з шкідливою звичкою тютюнопаління" (А. Ерадж); „Слова „чабан", „отара", „аркан" використовувалися в двох культурах у сільському господарстві" (Б. Роман); „На кухні українці і кримські татари використовували казан та сірники" (Н. Саша); „Взаємовідносини у торгівлі сприяли тому, що у двох культурах використовували слова „базар", „кантор", „терези" (Х. Ельзара); „Місце зібрання людей у двох культурах називалося однаково: майдан/мєйдан. На ньому люди вирішували суспільні й політичні питання" (К. Сусанна); „Традиція взаємопідтримки, взаємодопомоги у двох культурах мала однакову назву і значення „толока" й „талакъа" (Ю. Гульшен).

На питання вчителя, що є головним у взаємовідносинах двох культур, діти переважно відповідали: „Щоб народи дружили, спілкувалися, торгували" (А. Дінара). „Не важливо, хто ти за національністю: татарин чи українець чи хтось інший, головне, аби був хорошою людиною" (Т. Коля).

Вчитель також звертав увагу на те, як здійснювалися мовні запозичення в українській та кримськотатарській мовах. Зокрема, молодші школярі наводили такі аргументи щодо виникнення культурних запозичень: „Потрібно було якось пояснити, що ти продаєш на ринку" (В. Костя). На запитання „Коли декілька народів живуть на одній території, спілкуються, відбувається перехід слів з однієї мови в іншу, тобто запозичення. Подумайте над тим, як це може вплинути на спілкування між людьми різних народів?". Відповіді дітей були такими: „Цікаво було б вивчити мову іншого народу" (О. Данило); „Мені хотілося би купувати та використовувати товари виробництва іншого народу" (І. Саїд-Умар); „Запозичити географічні назви, власні імена" (К. Діана). Таким чином, діти дійшли висновку, що взаємодія культур у різних сферах життя сприяла мовним запозиченням, виробленню спільних традицій і спільних народних занять. Звертає на себе увагу припущення одного з учнів: „Але цього могло б не статися, якби народи рідко спілкувалися між собою" (Ю. Гульшен). Наявність спільних слів та запозичень означає, що контакти між народами були частими, особливо в політичній, соціальній та економічній сферах.

З метою трансформації крос-культурних цінностей в особистісні надбання й закріплення уявлень дітей 4-х

класів про взаємозв'язок культур, з метою розвитку спостережливості та уважності було проведено словникові ігри „Народні заняття" та „Знайди зайве слово". Під час гри „Народні заняття" учні знайомилися з деякими народними ремеслами і заняттями, розвиненими в обох культурах: гончарство, землеробство, скотарство, різьбярство, ткацтво. Дітям пропонувалося „сховати" слова „землероб", „гончар", "вагар", підібравши до них синонімічні описові вирази. Результати роботи учні записували у зошити: „Землероб — той, хто обробляє землю" (М. Діана); „Гончар — той, хто працює із глиною" (Ш. Регіна); „Вагар — людина, яка зважує продукти, дорогоцінний метал, корм для тварин" (С. Євген).

У словниковій грі „Знайди зайве слово", розробленій за методикою Т.Ілляшенко „Четвертий — зайвий" [7, с.99], модифікованою нами з метою розвинення навичок систематизації та узагальнення за певною ознакою молодшим школярам пропонувалося у кожній групі слів знайти та підкреслити зайве слово та виділити ознаку, за якою можна об'єднати групи слів. Відповіді дітей були такими: „У групі слів „очкур, аркан, шаровари, постоли" слово „аркан" є зайвим, тому що інші слова можна об'єднати за ознакою національний одяг й взуття українців й кримських татар" (М. Енвер); „Слова „козак, кисет, тютюн, кушак" можна об'єднати за двома ознаками: предмети народної культури, тоді слово „козак" буде зайвим; якщо об'єднати ці слова за ознакою предмети, що пов'язані із козаком, тоді у даній групі немає зайвих слів" (А. Еліна); „Групу слів „казан, терези, майдан, сірники" можна поєднати за ознакою „предмети побуту", що використовувались на кухні у двох культурах, тоді слово „майдан" буде зайвим, тому що це площа, де збиралися люди" (Х. Айдер); „Народні свята — „Янъы Йыл, Новый год, Новий рік", що мають однакове значення зустрічі нового року у трьох культурах: кримськотатарській, російській, українській, тоді свято „Масляна" зайве, тому що пов'язане і іншою традицією — проводжати зиму" (М. Олеся). Звертають на себе увагу відповіді дітей: „Можна об'єднати народні свята української та російської культур — Новий рік, Масляна, тоді споріднене свято на кримськотатарській мові „Янъы Йыл" належатиме до іншої групи слів" (З. Руслан, К. Елеонора). „У групі слів „Трійця, Різдво, День захисту дітей, Великдень" свято „День захисту дітей" буде зайвим, тому що воно має загальнодержавне й міжнародне значення, а свята — Трійця, Різдво та Великдень — є релігійними православними святами" (А. Сабрі); „Серед свят „Ораза, Къыдырлез, Дервиза, День Конституції України" три перших є кримськотатарськими народними святами, а День Конституції України — є загальнодержавним святом, тому не входить до групи, поєднаних за названою ознакою" (К. Вікторія).

Також в межах змістового блоку „Ознайомлення з навколишнім світом", враховуючи когнітивний етап формування крос-культурних цінностей української та кримськотатарської, а в полікультурній школі і російської культур, з дітьми початкових класів було проведено години позакласного читання, на яких активно використовувався метод роботи з народною казкою. Культурологічні особливості використання даного методу ґрунтувалися на педагогічній спадщині С. Русової, В. Сухомлинського, І.Франка, З. Асанової, А. Велієва, А. Веліулаєвої та ін. [11; 13; 14; 4; 5; 6]. Психолого-педагогічну основу методу роботи з народною казкою було запозичено з досвіду роботи сучасної грузинської психологічної школи [8]. Таким чином, робота з народною казкою була проведена з молодшими школярами у вигляді фольклорно-комунікативних вправ.

Заняття починалися з книжкових виставок дитячих казок українського, кримськотатарського, а в полікультурній школі і російського народів. Бесіда з учнями була орієнтована на ознайомлення з дитячим фольклором. Також вчитель спрямовував думку дітей на те, що у кожного народу є свої казки, загадки, прислів'я, пісні, традиції та звичаї і що знання їх не лише збагатить внутрішній світ, а й навчить народної мудрості, доброти та уважності до тих, хто живе поруч.

З метою проектування відносин у крос-культурному просторі з дітьми 1—4-х класів було проведено роботу з казками про тварин та про людей [9; 12]. Користуючись методом антиципації, діти 1—2-го класів за малюнком намагалися передбачити зміст казок. Набутий досвід діти інтерпретували через людські стосунки. З метою тренування пам'яті, дітей вчили передавати отриману інформацію, концентрувати увагу: з цією метою дітям пропонувалося спершу прослухати народну казку, а потім по черзі стисло передати її зміст. Робота здійснювалася методом ланцюжка: починав один учень і по черзі перехоплювали ініціативу інші. Такий метод надав можливість дітям слухати і чути один одного, ділитися враженнями від почутого. Запитання, які ставив вчитель наприкінці кожної казки, були спрямовані на усвідомлення моральної сутності казки і на особистісні враження учня.

З метою трансформації та проектування набутого досвіду крос-культурних цінностей учням 3—4-х класів було запропоноване домашнє завдання — прочитати на вибір казку українською, російською та кримськотатарською мовою та намалювати ілюстрацію до казки. На наступному занятті учні демонстрували свої малюнки та передали зміст казки своїм однолітками.

Висновки даного дослідження та перспективи. Таким чином висвітлено проблему використання словниково-наочних ігор у крос-культурному просторі як методу формування крос-культурних цінностей у молодших школярів. Використання означеного методу вирішує дидактичні, виховні й розвивальні завдання, а саме навчає дитину користуватися культурологічним матеріалом, розвиває в неї комунікативні й аналітичні здібності, виховує позитивне й толерантне ставлення до вивчених культур.

Крос-культурний простір — це не лише простір взаємодії двох і більше культур, це можливість усвідомлення власної культурної приналежності й навчання навичок взаємовивчення, взаємозбагачення культур. Слід зазначити, що крос-культурні цінності — це особливе комплексне соціокультурне й соціально-психологічне утворення, результат складного процесу самовизначення людини в соціальному просторі відносно самої себе, іншої людини та відносин особистості щодо своєї та іншої культури. Крос-культурні цінності — це не лише усвідомлення та розуміння, але

й сприйняття, емоційна та етична оцінка дійсності, переживання своєї приналежності до певної культури, а також прийняття себе та іншого, прийняття своєї та іншої культури.

Література

1. Алиева Н. Н. Коммуникативное обучение синтаксису русского языка в национальной школе (кросс-культурный подход): автореф. дис. на соискание учен. степени доктора пед. наук: 13.00.02 «Теория и методика обучения и воспитания (русский язык, уровни общего и профессионального образования)» / Н. Н. Алиева. — СПб., 2007. — 43 с.
2. Артемова Л. В. Педагогіка та методика вищої школи: Навчально-методичний посібник для викладачів, аспірантів, студентів магістратури / Л. В. Артемова. — К.: Кондор, 2008. — 272 с.
3. Артемова Л. В. Театр і гра. Вдома, у дитячому садку, в школі: Навчальний посібник: [Пер. з рос. — 2-ге вид.] / Л. В. Артемова. — К.: Томіріс, 2002. — 291 с.
4. Асанова З. Т. Національно-психологічні особливості кримських татар та їх врахування у виховної роботі / З. Т. Асанова // Педагогика и психология: Вестник АПН Украины. — 2002. — № 4. — С. 40—45.
5. Велиулаева А. В. Къырымтатар эдебияты: учебник-хрестоматия [на крымскотат. языке для 7 класса средней школы] / А. В. Велиулаева, Л. А. Алиева. — Симферополь: Крымское учебно-педагогическое государственное издательство, 1992. — 192 с.; ил.
6. Велиулаева А. В. Къырымтатар эдебияты: 7-нджи сыныф ичюн дерслик / А. В. Велиулаева, Л. А. Алиева, Г. А. Муртазаева. — Симферополь: Къырым девлет окъув-педагогика нешрияты, 2002. — 204 с. — Къырымтатар тилинде.
7. Ілляшенко Т. Д. Чому їм важко вчитися? Діагностика і корекція труднощів у навчанні молодших школярів: [методичний посібник]/Тамара Дмитрівна Ілляшенко. — К.: «Початкова школа», 2003. — 128 с.
8. Интерактивное обучение: рекомендации по проведению педагогического тренинга / Нино Беселия, Ирина Джалагания, Тамар Мейпариани, Леула Микиашвили; под ред. М. Габашвили, Л. Сантеладзе. — Тбилиси: ООО «Сиеста», 2004. — 71 с.
9. Казки Карпат: українські народні казки / [упоряд., вступ. ст., прим. та слов. І. В. Хланти; оформлення і мал. Б. Р. Пікулицького]. — Ужгород: Карпати, 1989. — 418 с.: іл.
10. Кудикіна Н. В. Теоретичні засади педагогічного керівництва ігровою діяльністю молодших школярів у позаурочному навчально-виховному процесі: дис. … док. пед. наук: 13.00.01/Кудикіна Надія василівна; Інститут педагогіки НАПН України. — К.,2004. — 324 с.
11. Русова С. В оборону казки / Софія Русова // Світло. — 1913. — № 7. — С. 3—8.
12. Сказки и легенды татар Крыма: [фольклорный сборник] / Алупкинский государственный дворец-музей. Тексты записаны Фольклорной бригадой Алупкинского музея под руководством Я. П. Бирзгал, подготовка текста к печати и вступительная статья С. Д. Коцюбинского, Госиздат Крым, АССР, 1936.; отв.ред. Н. В. Озерова. — М.: Издательство «Новости», 1992. — 352 с.: ил.
13. Сухомлинский В. Сто советов учителю / Василий Сухомлинский. — К.: Рад.школа, 1984. — 254 с.
14. Франко І. Я. Найновіші напрямки в народознавстві // Франко І. Я. Вибране. Суспільно-політичні і філософські твори. — К.: Держ. вид-во політліт. УРСР, 1956. — С. 338—351.

QIRIMTATAR TİLİNDE ADYEKTİVATSİYA MESELESİ

Asanova Z.A.,
yüksek lisans öğrencisi
Ukrayna, Qırım

Аннотация. Адъективация в теоретическом отношении является одним из самых дискуссионных вопросов в современной трансформациологии. Статья посвящена проблеме адъективации в крымскотатарском языке. В результате исследования выявлено, что основным источником пополнения имён прилагательных за счёт диахронных трансформационных процессов в крымскотатарском языке являются причастия.

Ключевые слова: транспозиция, конверсия, адъективация, функциональные омонимы, имена прилагательные, причастие.

Özet. Modern transformasyolojinin en çok konuşulan sorunlarından biri teori olarak adjektivasyon sorunu kabul edilmektedir. İş bu makale Kırım Tatar dilindeki adjektivasyon problemi ile ilgilidir. Kırım Tatar dilindeki diakron transformasyon süreçleri içerisinde sıfatların sayısının artmasının temel kaynağı sıfat fiillerin olduğu araştırma neticesinde anlaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: transpozisyon, konversiya, adjektivasyon, fonksyonel homonims, sıfatlar, sıfat fiiller.

Annotation. Adjectivation theoretically, is one of the most controversial issues in modern transformatology. The article deals with the problem of adjectivation in the Crimean Tatar language. The study revealed that the participles are the main source of formation of the adjectives by diachronic processes of transformation in the Crimean Tatar language.

Keywords: transposition, conversion, adjectivation, functional homonyms, adjectives, participle.

Konversiya esnasında başqa söz çeşitleriniñ sıfatqa keçüvi — eñ meraqlı ve davalı adiselerden biridir. Türkologiyada bu adisenen bağlı bir qaç noqtai nazar bardır. Birinci noqtai nazarnı türkologiyada F. A. Ganiyev [2], A. A. Yuldaşev [13] bildireler. Olar deyler ki, bir çoq isimler konversiya neticesinde sıfatlarnıñ leksik-grammatik sınıfına keçtiler. Yani tilde *taş, demir, ağaç* isimlerden ğayrı aynı sıfatlar qullanıla. Demek, aynı söz farqlı söz çeşitlerine ait ola bile. Amma böyle noqtai nazarnı doğru saysaq, sözlerni söz çeşitlerge ayırmağa kerekligi coyulır.

Ekinci noqtai nazarğa köre *altın yüzük, demir qapı* kibi söz birikmelerinde birinci komponentler sıfatlar degiller, olar isimlerdir, ve böyle söz birikmeleri I izafetke aittir (bu söz birikmeleri türkiy tillerniñ hususiy çizgisidir). Bu misallerde bir söz çeşiti başqa söz çeşitine keçüvini qayd etmeyler, böyle vaqıtta hususiyetniñ tek sintaktik funktsiyası deñişe. Konversiyağa tek *başqa, anavı* kibi morfologik paradigmadan çıqıp qalgan sözler oğraylar. Bu noqtai nazarnı M. Z. Zakiyev [3], D. A. Salimova [9] ve b. bildireler.

Üçünci noqtai nazarğa köre türkiy tillerde adyektivatsiya protsessine tek sıfatfiiller oğraylar. Bu noqtai nazarniñ tarafdarları L. G. Latfullina [4], A. M. Memetov [8] ve b.

Qırımtatar tilinde adyektivatsiya meselesi kerekli derecede ögrenilmegen. Ve bu meseleni açıqlamaq içün başta transpozitsiya, sintaktik ve morfologik transpozitsiya añlamlarını baqıp çıqmaq kerek.

Bir söz çeşitinden başqa söz çeşitine keçüv, ve aynı zamanda sözniñ leksik manasınıñ ve grammatik hususiyetlerniñ deñişüvine transpozitsiya deyler. Transpozitsiya añlamı keñ ve tar manada qullanıla. Transpozitsiya añlamınıñ keñ manada qullanıluvı degende, til şekiliniñ her türlü köçme manada kelmesi közde tutula. Tar manada transpozitsiya ya da funktsional transpozitsiya, bir söz çeşiti başqa söz çeşitine keçüv ya da onıñ başqa söz çeşiti funktsiyasında qullanuvınen bağlı.

Funktsional transpozitsiyanıñ eki sistemanı ayıralar.

1) tolu olmağan ya da sintaktik transpozitsiya, sözniñ tek sintaktik funktsiya deñişe amma onıñ morfologik aitligi deñişmey. Yani buña köre tilde zarflar, isimler sıfatlarnıñ rolünde qullanuvı ola bile. Böyle vaqıtta qayd etilgen söz çeşitleri bütün öz morfologik hususiyetlerini saqlap qalalar, olarnıñ ekilemci sintaktik funtsiyada qullanuvı ise sözniñ **sintaktik çeşitligidir**.

2) tolu ya da morfologik transpozitsiya, başqa söz çeşitiniñ sözü meydanğa ketirile. Morfologik transpozitsiyanıñ ifade vastaları affiksleme ve konversiyadır. Konversiya — bu söz yapıluvınıñ semantik-morfologik-sintaktik usulı, tış şekilini deñişmeyip söz bir söz çeşitinden başqa söz çeşitine keçe. Şu arada söz yapıluvı vastası bu semantikanıñ yılışuvı, morfologik paradigmanıñ ve sözniñ grammatik şekillenüvidir. Söz qaysı bir söz çeşitine keçüvine köre substantivatsiya, adyektivatsiya, verbalizatsiya, adverbializatsiya ve nominatsiya adiselerini ayıralar. Morfologik transpozitsiyanıñ neticesi — funktsional omonimler. Bu protsess neticesinde peyda olğan transformantta öz leksik-grammatik hususiyetleri ve yañı paradigması bar [5].

Konversiyanıñ yönelişini qayd etmege pek qıyındır. Yapma ve asıl sözni tayin etmek içün bir qaç ölçüt bar. Birinci ölçütke köre, yapma sözniñ semantikasına baqqanda asıl sözniñ semantikası keñce ola. Ekinci ölçüt olaraq, bunı qayd etmek mümkün, asıl sözniñ söz yapıluv yuvası kölemce büyükçe ola. Amma, böyle ölçütler esasen tevsiye olaraq tayin ete bilemiz ve olar kesin olğanını ayta bilmeymiz.

Konversiyanı eki çeşitke ayıralar: ananeviy, böyle vaqıtlarda konversiya neticesinde yapılğan sözü tilniñ luğatına kire, ve tesadufiy, individual, eger konversiya neticesinde yapılğan sözü umumiy qullanılmağan, tek bir kere qullanıla ya da tilniñ luğatına funktsional omonim olaraq daha kirmedi [5].

İndividual konversiya olaraq böyle misallerni ketirmek mümkün: 1) I tipke ait olğan izafetlerde ”isim+isim”, eger birinci isim ayırıcı funktsiyada köçme manda qullanılsa, böyle isim sıfatqa keçe bile: *taş yürek, altın küz*. Tek bu vaqıtta *taş, altın* isimler sıfatlarğa keçeler. Sıfat söz çeşitine keçken söz sıfatnıñ bütün grammatik alâmetlerini qabul ete. İsimler köçme manada sıfatlarğa keçkende, sıfat kibi, keliş, sayı, mülkiyet affikslerni qabul etmey, yani öz paradigmasını deñiştire ve sıfatnıñ leksik-semantik, formal-terkibiy alâmetlerini qabul etken soñ olar da turğun söz birikmesiniñ bir çeşitniñ (frazeologik birikmesi) komponenti olalar. [11, 205—206, 247; 12, 313]. *Taş yürek* söz birikmesinde *taş* isim metaforik mananı taşıy, yani *duygusız, qalpsiz* sıfatı yerine qullanıla.

2) *Birinci, ekinci* ve b. sıra sayıları belgilengen şahıs ya da şeyniñ hususiyetlerinden peyda olğan munasebetini ifade etip başlağanınen individual şekilde adyektivleşken sözlerge de keçeler: *birinci talebe, ekinci sort*. Böyle allarda sayılarnıñ transpozitsiyanıñ keñ manada qullanuvı ya da sayılar tarafından sıfatlarğa has olğan funktsiyanıñ ifadelenüvini közetemiz.

Zemaneviy qırımtatar tilinde sıfatlarğa ananeviy konversiya yolu ile sıfatfiiler keçtiler, bu protsess neticesinde funktsional omonimler peyda oldılar.

Sıfatfiiller sıfatlarğa keçkende zaman manasını coyalar ve konkret zaman ile bağlı olmağan predmetniñ daimiy alâmetini bildireler. Sıfatfiillerde em fiil, em de sıfat hususiyetleri bar. Olarnıñ bu kontaminativ ve gibrid harakteri sıfatlarğa keçkende esas olıp keledir. Amma tilde mehanik protsessler olmay, şunıñ içün zemaneviy transformatsiologiyada nazariy baqımdan adyektivatsiya meselesi disskussion suallerden biridir [10, s.17]. Misal içün V. V. Vinogradov [1] qayd ete ki, «sıfatfiillerniñ adyektivatsiyası vaqtında şekilniñ omonimlerge tolu dağıluvı pek sıq olmay». Amma başqa noqtai nazarğa köre, adyektivleşken sıfatfiiller sıfatfiillerge nisbeten bu «leksik-grammatik omonimler», yani adyektivatsiya bu söz yapuv usullarından biri. Yañı söz mahsus söz yapıcı formantsız yapıla [6]. Adyektivatsiya vaqtında sözniñ formal deñişüvi olmay, demek paradigması ve sözniñ sintaktik funktsiyası deñişmey, çünki sıfatlarnıñ ve sıfatfiillerniñ paradigması, sözniñ sintaktik funktsiyaları aynı. Böyle vaqıtta sıfatfiillerniñ grammatik semantikası deñişe, yani fiilniñ grammatik semantikası coyula.

Demek, adyektivatsiyanıñ şartları ve sebepleri şulardır: a) sıfatfiilniñ prepozitsiyası, b) fiil idaresiniñ coyuluvı, v) birinci leksik mananıñ deñişüvi.

Bu ve diger faktlarnı köz ögüne alsaq, sıfatfiilerniñ sıfatlarğa keçüv esasında eki esas yolnı qayd ete bilemiz: 1) leksik-grammatik yol, 2) grammatik yol.

Birinci, yani **leksik-grammatik** adyektivatsiyanı köz ögüne alsaq, bu adyektivatsiya bir çoq faktlarnen bağlı. Sıfatfiiller bir qaç manada qullanıla bileler: a) doğru manada (*donatılğan oda, faydalanğan edebiyat*), b) metaforik manada (*çaynalğan kölmek, çezilmegen iş*) ya da metonimik manada (*tuvğan til, aşalğan detal*); v) terminler içinde (*qısqartılğan söz, kelecek zaman*).

Adyektivatsiyanıñ **grammatik** yolu şunen harakterlene ki, esas faktorlar bu grammatik, sözniñ ve transformantnıñ semantikasında deñişüv deyerlik qadar olmay. Bu yol tek doğru manada qullanılıp kelgen sıfatfiillerge hastır.

Grammatik faktorlarğa bularnı aidet eteler: 1) keçken zaman sıfatfiillerde şimdiki zaman şekilniñ yoqluğı (*bozulğan, quruğan*) ve aksine şimdiki zaman sıfatfiillerde keçken zaman şekilniñ yoqluğı (*başlayıcı, uslandırıcı*); 2) infinitiv ile söz yapıluv bağınıñ qopması (*keskin, tolğun*); 3) sıfatfiilniñ parallel şekilniñ birisiniñ eskirmesi (*qızğın, keskin*) [7, s. 171—173].

Sıfatfiillerde adyektivatsiyasınıñ üç neticesini qayd etmek mümkün: 1) sıfatfiilerde zaman manasınıñ coyulması; 2) teñeştirüv dereceleri yapıla bilmesi; 3) sıfatfiilde yañı leksik mananıñ peyda olması.

Qurucılıqta çalışqan insan degen ibarede, *´çalışqan´* sözü konkret zaman manasını taşıy ve sıfatfiil olıp kele, *Çalışqan insan* ibaresinde ise *´çalışqan´* sözü predmetniñ daimiy alâmetini bildire ve şunıñ içün sıfat olıp kele.

Sıfatfiilniñ çeşit şekilleri farqlı imkâniyet ile sıfatlarğa keçeler. Eñ faal sıfatqa keçken zaman sıfatfiilleri keçeler, siyrekçe şimdiki zaman sıfatfiilleri ve eñ az kelecek zaman fiilleri keçeler.

— keçken zaman sıfatfiilleri: *keçken yıl, keçken zaman, yaralanğan soldat, bozulğan evler, tuvğan til, quruğan çoqraq, oquğan oğlan, tırışqan talebe, içilgen suv, faydalanğan edebiyat, aqqan suv*.

— şimdiki zaman sıfatfiilleri: *patlayıcı tutuqlar, zeerleyici madde, besleyici maddeler, yekünleyici netice*.

— kelecek zaman sıfatfiilleri: *kelecek zaman, kesir sayı*.

Menfiy şekilde olğan sıfatfiiller de rastkeleler: *çezilmegen iş, toymağan qursaq, sönmegen çıraq. uymağan areket (söz), olmaycaq adam*.

Netice: sintaktik funktsiyanıñ deñişüvi sözniñ başqa söz çeşitine keçüviniñ isbatı degildir. Qırımtatar tilinde sıfatfiilniñ şekilleri sıfatlarğa keçeler. Böyle vaqıtta sıfatfiiller sıfatlarnıñ leksik-semantik ve formal, yani terkibiy alâmetlerni qabul eteler. Olar predmetniñ ya da şahısnıñ alâmetlerini bildireler ve olarnıñ teñeştirüv dereceleri yapıla bile, yañı leksik manaları peyda ola. Sıfatfiiler böyle vaqıtta zaman manasını coyalar. Sıfatfiillerniñ adyektivatsiyası tek diahronik hususiyetini taşığan ve leksik adisedir.

Qullanılğan edebiyat

1. Виноградов В. В. Русский язык/В. В. Виноградов. — М.-Л., 1947. — С. 284.
2. Ганиев Ф. А. Современный татарский литературный язык. Словообразование по конверсии / Ф. А. Ганиев. — Казань: Изд-во «Дом печати», 2004. — 160 с.
3. Закиев М. З. Классификация частей речи и аффиксов в тюркских языках / М. З. Закиев // Советская тюркология. № 6. — Баку, 1973. — С. 3—8.
4. Латфуллина Л. Г. Категория качественного прилагательного в современном татарском языке: автореф. дис. … на соиск. ученой степени канд. филол. наук: спец. 10.02.02 / Латфуллина Ландыш Гиниятовна. — Москва, 2003.
5. Лингвистический энциклопедический словарь / Ред. В. Н. Ярцева. — Москва: Советская Энциклопедия. — 1990. — 685 с.
6. Лопатин В. В. Адъективация причастий в ее отношении к словообразованию / В. В. Лопатин // Вопросы языкознания. — 1966. — № 5. — С. 27.
7. Лукин М. Ф. Морфология современного русского языка/М. Ф. Лукин. — М.: Просвещение, 1973. — 232 с.
8. Меметов А. М. Земаневий къырымтатар тили / А.М. Меметов. — Симферополь: Къырым девлет окъув педагогика нешрияты, 2006. — 320 с.
9. Салимова Д. А. Части речи в разноструктурных языках: системно-функциональный подход на материале татарского и русского языков Текст.: дис. докт. филол. наук: 10.02.02, 10.02.01 / Д. А. Салимова. Елабуга, 2001. — 379 с.
10. Сидоренко Е. Н. Теоретические и практические материалы по морфологии современного русского языка (части речи и контаминанты). Учебно-методический комплекс в 5-ти частях / Сидоренко Евдокия Николаевна. Ч. 2. — Симферополь: Крымское учебно-педагогическое государственное издательство, 2005.
11. Телия В. Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке/В. Н. Телия. — М.: Наука, 1981. — 269 с.
12. Шмелев Д. Н. Современный русский язык. Лексика / Д. Н. Шмелев. — М.: Просвещение, 1977. — 335 с.
13. Юлдашев А. А. Конверсия в тюркских языках и ее отражение в словарях Текст / А. А. Юлдашев // Советская тюркология № 1. — Баку, 1970. — С. 70—81.

КОНЦЕПТ «ДОМ» В КРЫМСКОТАТАРСКОЙ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКОЙ КАРТИНЕ МИРА

Баталова А.,
аспирант
Украина, Крым

Аннотация. В статье рассматривается этноконцепт «дом» на материале пословиц и поговорок крымскотатарского языка. Анализируется структура этноконцепта «дом».

Ключевые слова: концепт, пословицы и поговорки, языковая картина мира, пословичная картина мира.

Постановка проблемы. Конец XIX и начало XX вв. в лингвистике характеризуются возрастанием роли антропоцентрического подхода к изучению языка. В центре внимания оказывается два круга проблем:

1) определение того, как человек влияет на язык, и 2) определение того, как язык влияет на человека [13, с. 9]. В связи с этим, актуальным объектом исследования становится языковая картина мира и ее составляющие — концепты.

Актуальность предложенной статьи обусловлена новым подходом к изучению паремий, а также отсутствием специального исследования пословиц и поговорок, объективирующих концепт «дом» в крымскотатарском языке. Как отмечает Н. Ф. Алефиренко, паремии занимают особое место в языковой картине мира, поскольку они наиболее

образно, аргументировано и лаконично позволяют выразить целый комплекс культурных смыслов, связанных с феноменом человека, человеческого сознания и человеческого общества. Причина особой роли таких значимых для национальной культуры категорий заключается, прежде всего, в их богатом семантическом потенциале [1, с. 311].

Паремиологической фонд языка является одним из продуктивных источников исследования лингвокультурных концептов. Так как пословицы и поговорки хранят в себе знания о мире и о человеке в этом мире, появилось понятие пословичной картины мира [5, с. 3], а также понятие пословичного менталитета (это отраженный в пословичном фонде менталитет народа) [4, с. 49].

Цель исследования — описать концепт «дом» в крымскотатарском языке на материале пословиц.

Объектом исследования являются паремиологические единицы, репрезентирующие концепт «дом» в крымскотатарском языке.

Для достижения поставленной цели необходимо выполнит следующие **задачи**: определить понятие концепта, языковой картины мира и пословичной картины мира как ее составляющей, рассмотреть структуру этнокультурного концепта «дом», который еще не был предметом специального исследования в крымскотатарском языке. Материалом исследования послужили паремиологические единицы с лексемой «эв», отобранные методом сплошной выборки из словарей [3, 7—9].

Анализ научных исследований в современной лингвистике показывает, что пока не сложилось единого мнения по определению термина «концепт». Под концептом понимают «факт образа жизни, выраженный в языковой форме» [12, с. 161], «представление о фрагменте мира», «национальный образ» [2, с. 14]. Более полно характеризует объект нашего исследования термин этноконцепт, введенный Л. В. Савченко. Под этноконцептом понимается этнокомпонент смысловой структуры концепта на обозначение этнически ориентированного ментального образования (концепта). Также, в системе культурных концептов исследователь выделяет макроэтноконцепты и микроэтноконцепты. Макроэтноконцепты, по мнению исследователя, это сложные ментальные образования, ядро этноконцептов, в котором концентрируется разноплановая обобщенная информация, фиксирующая лингвистическую, культурологическую, историко-этимологическую, психологическую характеристики. Микроэтноконцепты — это этнокомпоненты, которые обладают конкретной лингвокультурологической характеристикой, анализируют определенный пространственный или временной период в жизни человека, событие, факт, объединены определенным полем или группами, которые в свою очередь делятся на микрополя и микрогруппы [14, с. 120—122].

Большая часть информации о мире приходит к человеку по лингвистическому каналу, следовательно, через паремии можно воспроизвести определенную информацию, т. к. паремии занимают особое место в ряду репрезентантов ценностных концептов. Именно в контексте паремий базовые национальные ценности переосмысливаются в соответствии с национально-культурным опытом [1, с. 314].

Концепты являются непосредственными составляющими языковой картины мира. Под языковой картиной мира понимается целостная совокупность выраженных в языке понятий и представлений о мире, которая формируется в зависимости от экономических, политических, культурных факторов [12, с. 140]. Пословичная картина мира является фрагментом языковой картины мира, причем фрагментом, связанным с той частью национальной концептосферы, которая представляет базовые культурные ценности [1 с. 312]. Следовательно, изучение наиболее значимых концептов языковой картины мира, дает возможность описать систему жизненных ценностей народа.

Трудно уменьшить значение дома для человека. Все мы приходим в свой дом, чтобы отдохнуть, приготовить пищу, набраться сил. Домашний очаг — это место, где можно найти уют и тепло. Для крымского татарина иметь собственный дом — необходимое условие для жизни: *Къуш ювасыз олмаз, инсан — эвсиз.* — ‘Не бывает птицы без гнезда, а человека без дома’*; Къурулгъан эв бош къалмаз.* — ‘Построенный дом пустым не останется’. Следующие пословицы подтверждают исключительное отношение крымских татар к дому как домашнему очагу и важность уюта: *Догъып оськен эвинъ алтын-кумюш ягъгъан ерден яхшыдыр.* — ‘Место где ты родился лучше чем то, где идет золотой дождь’*; Бир эвнинъ бир адети, бир низамы бар.* — ‘В каждом доме свои порядки и законы’*; Бирлик эде берекет бар.* — ‘В дружной семье (доме) бывает достаток’*; Бирлик эв — берекетли эв, къавгъалы эв — алекетли эв.* — ‘В дружной семье (доме) бывает достаток, в скандальной — беспорядок’*; Эв ичеринден япылыр; Эвинден айырылгъан, еди къат яткъа хор олур.* — ‘Отдалившийся от дома в семь раз больше будет унижен ‘*; Гъурбетлик гульни солдурыр.* — ‘Розы на чужбине вянут’.

Густав Радде в своей работе «Крымские татары» пишет об отличительных чертах в характере крымских татар. Есть немало описаний и традиционного жилища крымских татар: «… три качества составляют необходимую принадлежность татарского характера: именно, особенная заботливость о чистоте жилища, честность между собою и гостеприимство для всякого»,«войдите в жилище самого бедного татарина в какое угодно время года и дня, и вы всегда найдете в нем чистоту и порядок» [6, с. 380]. Там же, исследователь описывает гостеприимство крымских татар: «Гостеприимство, они оказывают не только единоверцам, но всякому, кто только пожелает войти к ним в дом». Эти черты отразились и в фольклоре народного творчества, что выражено в следующих пословицах: *Эвинъни темиз тут — мусафир келир, озюнъни темиз тут, Азраиль келир.* — ‘Держи дом в чистоте — гость придет, душу в чистоте — Азраиль придет’*; Эвге киргенджe мусафир утана, кирген сонъ — къонакъбай.* — ‘Гость стесняется пока в дом не войдет, а войдет — хозяин’; *Еди яшлы мусафирни етмиш яшлы къонакъбай къаршылайджыкъ’.* — ‘Если приходит семилетний гость, его встречает семидесятилетний’; *Кельген мусафирни къувма, кетеджек мусафирни тутма* ‘Пришедшего гостя не гони, уходящего не держи’; *Къонакъбай мусафирнинъ эшеги.* — ‘Хозяин — раб гостя’; *Мусафир кельсе — эт пише, эт пишмесе — бет пише.* — ‘Гость пришел — мясо вари, не сваришь — лицо сварится (т. е. покраснеет); *«Ашайсынъмы?»*

дегенинъ «Ашама!» деген киби'. — 'Сказать гостю «Не съеш ли?» все равно, что заявить: «Не ешь!»; *Мусафирнинъ эки кере хатирини саялар эки бир кельгенде, бир кеткенде*. — 'Гостю дважды угождают, когда приходит и когда уходит'.

Понятие семьи у крымских татар неразрывно связано с домом. Традиционный типичный дом у крымского татарина был небольшой. Гораздо большее значение имеют домочадцы, проживающие в нем. Идеальный образ семьи, отраженный в пословицах, это — гостеприимная, дружелюбная, живущая в мире и взаимопонимании семья: *Эвге сыгъмагъан, ильге сыгъмаз.* — 'Кому в доме места мало, тому и в стране будет тесно'*; Эвинъ тар олса да, гонъуль бол олсун.* — 'Даже если в твоем доме места мало, пусть душа будет широкой'; *Бош софрагъа отуртмайлар*. — 'За пустой стол не сажают'.

В работе «Картина Крыма» Михаила Дмитриевского упоминается о роли женщины в ведении домашнего хозяйства*:* «татарки упражняются в домашней экономии: они смотрят за скотом и птицей, шьют белье, прядут, ткут и белят холст, который по доброте своей не уступает Анатольскому, вышивают полотенца разными шелками и золотом, и наконец, по наступлении вечера, когда муж возвратится домой, насождается плодами своих трудов» [6, с. 151]. Идея женщины как хранительницы домашнего очага отразилась и в крымскотатарких пословицах*: Эвни эв эткен де къадын, эрни эр эткен де.* — 'Только женщина делает дом домом, мужчину мужчиной'; *Онъгъан къадын эвини къандалай тутмаз.* — 'В доме расторопной женщины клопы не водятся'.

Таким образом, исследование показывает, что концепт «эв» в паремиологической картине мира крымскотатарского языка является макроэтноконцептом, который в свою очередь подразделяются на микроэтноконцепты «уют», «родина», «женщина», «гость».

Выводы. Развитие когнитивной лингвистики и лингвокультурологии открывает новые возможности изучения паремиологического фонда в рамках данных наук. Изучение паремиологической картины мира, как неотъемлемой части языковой картины мира, также внесет значительный вклад в развитие лингвострановедения, лингвокультурологии, когнитивной лингвистики.

Список использованной литературы

1. Алефиренко Н. Ф. Фразеология и паремиология / Н. Ф. Алефиренко, Н. Н. Семененко. — М.: Флинта, Наука, 2009. — 344 с.
2. Антология концептов: Том 1 / [под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина]. — Волгоград: Парадигма, 2005. — 352 с.
3. Аталар сёзлери ве айтымлар / [сост. Ш. Асанов]. — Симферополь : Къырымкъувпеднешир, 2002. — 183 с.
4. Иванова Е. В. Мир в английских и русских пословицах / Е. В. Иванова. — СПб.: изд-во СПб. ун-та, 2006. — 280 с.
5. Карасик В. И. Базовые характеристики лингвокультурных концептов / В. И. Карасик // Антология концептов / Под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. — Волгоград: Парадигма, 2005. — С. 13—15.
6. Крымские татары: хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре [сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен]. — Симферополь: Доля, 2005. — 576 с.
7. Къайда бирлик анда тирлик: къырымтатар аталар сёзлери / [сост. Р. Фазыл] — Ташкент: Эдебият ве санат нешрияты, 1971. — 192 с.
8. Къырымтатар аталар сёзлери / [сост. Р. И. Музафаров]. — Симферополь : Къырымкъувпеднешир, 2007. — 142 с.
9. Къырымтатар аталар сёзлери. Пословицы и поговорки крымских татар / [сост. Р. И. Музафаров]. — Симферополь : Къырымкъувпеднешир, 2007. — 142 с.
10. Маслова В. А. Лингвокультурология / В. А. Маслова. — М.: Издательский центр «Академия», 2001. — 208 с.
11. Пименова М. В. Методология концептуальных исследований / М. В. Пименова // Антология концептов / Под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. — Волгоград: Парадигма, 2005. — С. 15—19.
12. Полный словарь лингвистических терминов / [Т. В. Матвеева]. — Ростов-на-Дону : Феникс, 2010. — 562 с.
13. Попова З. Д. Язык и национальная картина мира / З. Д. Попова, И. А. Стернин. — Воронеж : Истоки, 2003. — 60 с.
14. Савченко Л. Відображення етноконцептів опозиції *народження / смерть* у дзеркалі української фразеології та пареміології / Л. Савченко, О. Данилова // Культура народов Причерноморья. — 2010. — № 182. — С. 120—122.

KIRIM TÜRKÇESİ ROMANYA KÖSTENCE AĞZI (SES DEĞİŞMELERİ)

Bavbekova Nazmiie,
doktora öğrencisi
Türkiye

Özet. Köstence Ağzı ile ilgili geniş kapsamlı çalışmalar henüz yapılmamıştır. Bugüne kadar Romanya Türkçesi ile ilgili yapılan çalışmalarda daha çok genel konulara değinilmiş diyebiliriz. Romanya Türkçesiyle ilgili yapılmış olan akademik çalışmalara baktığımızda karşımıza ancak iki çalışma çıkmaktadır, biri Ciden Sena Menabit tarafından yayımlanmamış Doktora tezi olarak 2006 senesinde "Yazılı ve Sözlü Kaynaklara Dayalı Romanya Türklerinin Dili ve Söz Varlığı" adlı çalışma, diğeri de Süer Eker'e ait "Ekstra Küçük Bir Dil Olarak Romanya 'Tatar Türkçesi'" adlı bir makaledir. Biz de Dobruca bölgesine ait ve yazılı bir dili olmayan Köstence ağzı ile ilgili daha kapsamlı ve ayrıntılı bir inceleme yaptık.

Bizim sunduğumuz çalışmada günümüzde Romanya'nın sınırları içerisinde bulunan Dobruca vilayetinin Köstence şehri ve şehre bağlı köylerdeki ağız özellikleri araştırılmıştır. Bu yöredeki ağzın konuşma dilindeki kelimeler tarihte geçen en eski şekillerine dayanarak incelenmiştir. Çalışmamızın asıl konusu olan ses değişmeleri, ses hadisesi sonucunda seslerde meydana

gelen değişikliklerin kalıcı hale gelmesidir. Bu çalışmada Köstence'deki Kırım Türkçesi ağzında eski zamanlardan bugüne kadar gerçekleşmiş ve kalıcı hale gelmiş tüm ses değişmeleri ele alınacaktır.
Anahtar kelimeler: ağız incelemesi, ağız özellikleri, Köstence ağzı, Romanya Kırım Türkçesi, ses değişmeleri.

Abstract. There is no comprehensive research related to Constanta dialect. Till now all researches related to Romanian Turkish covered only general topics. We can only find two researches related to Romanian Turkish; one of them is Ciden Sena Menabit's "Romanian Turks' language and vocabulary in written and verbal resources" PhD thesis, 2006 and other is Süer Eker's "Extra Small Language Romanian "Tatar Turkish" article. We made a comprehensive research of the Constanta local dialect, non-written language at the Dobrujia region.

In our presented paper we researched the local sound features of Constanta city and nearby villages. The research of local spelling was made based on the oldest vocabulary. The topic of our research was pronunciation changes and permanent impact of spell changes. In this research, we analyzed all the spelling changes from the past to the present that became permanent.
Keywords: dialectics, Constanta dialect, Romanian Crimean Turkish, local dialect, sound changes.

Ses hadisesi sonucunda seslerde meydana gelen değişikliklerin kalıcı hale gelmesine ses değişmesi denilir. Bu çalışmada Köstence'deki Kırım Türkçesi ağzında eski zamanlardan bugüne kadar gerçekleşmiş ve kalıcı hale gelmiş tüm ses değişmeleri ele alınacaktır.

1. t ≥ d değişmesi

Türkiye Türkçesi'nde **t > d** ötümlüleşmesi tam gerçekleşirken Köstence ağzında bu değişme tam olarak gerçekleşmemiş görünmektedir. Bazı kelimelerde tam gerçekleşmiş, bazı kelimelerde muhafaza edilmiş, bazı kelimelerde de her iki sesin kullanıldığı görünmektedir. Hem korunmuş hem değişmiş her iki sesin kullanılması incelediğimiz ağızda Türkiye Türkçesi'nin tesirinden meydana gelen tabakalaşmanın sonucudur.

#t ≥ #d

at (OY:123) > atım (1-1), o + teg (OY:172) > onday (17-71), tal (DLT:563) > dalları (3-63), ti- (ETG:299) > dedım (1-49), tayan- (ETG:298) > dayanmamĭz (1-144), tuy- (EUTS:167) > tuya (1-149), tamır (ETG:296) > tamırlar (2-67), tur- (IB:61) > durum (2-77) turdım (2-114), tovıl (DLT:642) > dawul (12-17), toŋuz (IB:61) > domız (14-25), taŋ (EUTS:1 6) > daŋĠalaĶlarğa (16-169), taġ (OY:170) > daĠ (3-63), tebe (IB:60) > dew (9-290), toķsun (DLT:635) > doĶsan (17-85), taġay (CC:176) > dayım (13-41), tam (EUTS:1 5) > damĭn, töbesın (12-219), teŋiz (KB:436) > deŋızge (8-70).

t/ ≥ d/:

ötä- (ETG:291) > odermē (1-66), ata (ETG262) > ata (1-124), ķatun (OY:148) > ĶatĭN (2-85), otuŋ (ETG:2 9) > odın (1-6), munta (EUTS: 9) > mında (10-117), anta (IB:49) > anda (2-71), alta- (ETG:260) > aldatamaz (18-27), kintik (ETG:281) > ķunduķ (11-75).

2. d/ > t/ değişmesi

Ele aldığımız ağızda bazı kelimelerde ötümsüzleşme sonucunda meydana gelen bu değişme kalıcı hale gelmektedir.

abdullah (Ar.) > aptuĺĺā (1-4), eşid- (EUTS:140) > eşıtmedıķ (1-45).

3. d/ > y/ değişmesi

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bu değişme Köstence ağzında da tamamen gerçekleşmiş durumundadır. Eski Türkçe dönemindeki kök ünlüsünden sonra gelen tüm d/ sesleri Köstence ağzında y/ sesine geçiş yapmış görünmektedir.

adır- (ETG:25) > ayırıp (1-191), küdegü (ETG:2 5) > kiyevleri (1-211), yadaġ (OY:184) > cayaw (2-43), käd- (EUTS:69) > ķıyĭngen (3-119), bod (EUTS:30) > boyĭnda (2-56), tod (OY:175) > toy (12-9), badruķ (EUTS:20) > bayraĶ (12-19), bıdıķ (DLT: 9) > mĭyĭĶ (2-126), ķudruķ (IB:56) > ĶuyruĶ (12-185), ķod- (ETG:281) > Ķoyayĭm (18-18), yad-(ETG:307) > cayğanda (11-95), udıķ (EUTS:171) > yuĶŭdan (19-81), ķuduġ (ETG:284) > Ķuyıŋ (12-133), öd (OA:107) > iylede 'öğle' (3-12), adıġ (EUTS:3) > ayuw (1 -19), bedük (DLT:77) > biyük (17-16), boduġ (EUTS:30) > boyalandı (20-243).

d/ > [z/] > y/ değişmesi

d/ sesinin **y/** sesine geçerken arada bir geçiş hadisesinin olduğu görünmektedir. Bir ses değişmesinin meydana gelmesi arada başka bir ses değişmesini meydana getiriyorsa bu geçişmedir. Birden fazla ses olayı sonucunda meydana gelen bir değişme varsa buna geçişme denmektedir. Geçişme fonetik bir hadise değil, fonetik geçiş değişmesidir. Bir sesin nitelikleri değişirken niteliklerinin değişmesine yardımcı olan ara sesler vardır. Ses hadiseleri meydana gelirken kalıcı hale gelen değişmelere baktığımızda, sesin değişmesi sırasında bir geçiş sesi görünmektedir. Bir fonetik olayı zincirinde bir sesin diğer bir sese geçerken arada oluşan ses değerleri geçişme olarak ifade edilmektedir. Bir ses diğer bir sese ancak birer derecelik geçişmelerle geçmektedir.

Bu değişmenin gerçekleşmesinde arada bir [**z/**] sesinin geçtiği görünmektedir.

adaķ (OA:82) > azak (DLT:56) ayak (DLT:54) > ayaķ (NF:35) > ayaķ (CC:17) > ayaĶ (11-14); ķadın (EUTS:107) > kazın (DLT:2) > ķayın (NF:20) > ķayın (CC:93) > Ķaynatam (5-120)- Ķayın (20-88).

4. g/ > y/ değişmesi

Köstence ağzının karakteristik özelliklerinden biri **g/ > y/** değişmesidir. Araştırdığımız bölgede düzenli bir şekilde yayılmaktadır.

beg (OY:128) > bey (3-49), tegre (DLT:594) > töyerek (3-39), ögränmiş (ETG:290) > ũyrend m (1-140), o + teg (OY:172) > onday (12-263), taġay (CC:176) > dayım (13-41), oġat- (EUTS:93) > uyat- > yatmadan (12-259), yıġ- (ETG:310) > ciydıĶ (13-59) > ciyın (5-34), sıġır (CC:164) > sıyır (5-18)- (20-97).

g/ > [ğ/ > v/] > y/ değişmesi

g/ > y/ değişmesi gerçekleşirken arada geçiş seslerinin yer aldığı görünmektedir. Bölgede az rastlanan, ama dikkatimizi çekecek kadar önemli olan bazı kelimelerde Türkiye Türkçesi'nin tesiri sonucunda bir tabakalaşma olarak **g/ > y/** değişmesi g/ > ğ/ değişmesine dönüşmektedir.

tüg- (ETG:303) > tügme (DLT:667) > tüvme (CC:203) > tüymeli (17-76) > tuymúşŭḳte (2-179);

baġla- (EUTS:21) > bağla- (DLT:60) > baġla- (NF: 2) > bavla- baġla- (CC:21) > baylap (1-98) > baylaylar (2-177) > baylağan (3-119) bağlantı (9-213) > bağlanmağa (1-4) > bağları (3-62).

5. n/ > ŋ/ değişmesi

Eski Türkçe döneminden bugüne geçerken bölgemizde az da olsa rastlanan **n/ > ŋ/** damaklılaşması bulunmaktadır. Bu değişmenin gerçekleştiği örneklere nadir rastlanmaktadır. Düzenli olarak bir kelimede görünmektedir.

ḳonşı (ETG:282) > Ḳoŋşĭlarğa (2-95)-Ḳoŋşı (19-64) (8-80)-(13-99)

6. ŋ > nğ, nĠ değişmesi

ŋ ünsüzünün geçirdiği ses olayları sonucunda meydana gelen değişmeleri başlıca dört grupta toplandığı görünmektedir. Bu değişme örneklerinin ana grubu **ng** ve **ŋg** şekillerinin yanında, sadece **g'**li ve **n'**li şekilleri de bulunan kelimeler oluşmaktadır.

ŋ > nğ

Ayrışma ve g > ğ sızıcılaşmaları (**ŋ > ng > nğ**) ile meydana gelen bu değişme Köstence ağzında nadir görülüp düzenli şekilde bir kelimede rastlanmaktadır

aŋa- (EUTS:11) > anğa- > ağnatayım (22-15),

ŋ > nĠ ayrışması

Ayrışma ve g > Ġ aşırı patlayıcılaşma (**ŋ > ng > nĠ**) ile meydana gelen bu değişme Köstence ağzında az görünmektedir.

yalıŋ (ETG:308) > calanĠayaḲ (3-213).

7. ŋ/ > ŋĠ/, ŋg/ değişmesi

ŋ > ŋĠ

Ayrışma, **g > Ġ** aşırı patlayıcılaşma ve **n > ŋ** damaklılaşmasının[1]

sonucunda (**ŋ > ng > n Ġ > ŋĠ**) meydana gelen bu değişme bölgemizde yaygın şekilde rastlanmaktadır.

yaŋıl- (ETG:308) > yaŋĠĭş (1-16), yalaŋuz (ETG:30) > caŋĠıs (3-13), taŋ (EUTS:146) > daŋĠalaḲ (16-175).

ŋ > ŋg

Ayrışma ve damak benzetmesi sonucunda (**ŋ > ng > ŋg**) meydana gelen bu değişme incelediğimiz Köstence ağzında sadece bir kelimede görünmektedir.

yäŋä (ETG:310) > ceŋgenelerım (9-47) > ceŋge (20-170) > ceŋgem (22-3) > ceŋgeme (5-131) > ceŋgem (8-84).

8. ŋ > n değişmesi

ŋ > n

Ayrışma ve **g**'yi elemekle (**ŋ > ng > n**) meydana gelen bu değişmeyi geçiren örnekler bölgemizde yaygın şekilde rastlanmaktadır.

ḳaraŋġu (ETG:278) > ḲaranlıḲta (1-13), otuŋ (ETG:2 9) > odın (18-6), kiŋ (ETG:281) > genışledı (1-31), tırŋaḳ (B:60) > tırnaḲ (14-65), yaŋa (E TS:190) > gene (2-45), ḳaŋ (KBS:403) > hanım (1-212), toŋ- (DLT:639) > tondım (18-12), yüŋ (EUTS:199) > yün > cınden (4-66).

ŋ >[n]> m

Ayrışma, **g**'nin elenmesiyle ve **n** sesinin dudaklaşmasıyla (**ŋ > ng > n > m**) meydana gelen bu değişme az da olsa bölgemizde yer almaktadır.

toŋuz (B:61) > tonguz > tonuz > domız (14-25), köŋlek (DLT:361) > könglek > ḳonlek > ḳomlek > ḳoĺmek (17-75).

9. ŋ > ng > g/ değişmesi

Ayrışma ve **n** sesinin elenmesiyle (**ŋ > ng > g**) meydana gelen bu değişme araştırdığımız bölgede az sayıda görünmektedir.

öŋ > oġ > oġne (4-2)

10. ñ/ (ny) > n/ değişmesi

Ayrışma ve **y** sesinin elenmesiyle (**ñ > ny > n**) meydana gelen bu değişmenin örneklerine Köstence ağzında çok nadir görünmektedir.

çıġañ (ETG:272) > şiŋgene (5-26).

11. ñ/ (ny) > y/ değişmesi

Ayrışma ve n sesinin elenmesiyle (**ñ > ny > y**) meydana gelen bu değişmenin örneklerine bölgemizde sık rastlanmaktadır.

ḳañu (EUTS:110) > Ḳaysı (2-88) > Ḳayda (8-56) > Ḳaydiy (20-206), yañ- (ETG:310) > yay-> cayıp (11-21), ḳoñ (B:55) > Ḳoy (5-18).

12. ç/ > c/ değişmesi

Ötümlüleşme sonucunda meydana gelen bu değişme araştırdığımız bölgede yaygın şekilde görünmektedir.

açı- (ETG:258) > acındım (1-93), oçaḳ (ETG:288) > ocaḲ (1-94), ilinçü (ETG:62) > eglence (22-13), kiçä (IB:55) > gecesı (11-105), inçḳä (ETG:275) > ıncecik (18-43), ḳıçıḳ (EUTS:115) > ġıcıḳlı (12-209).

13. ç ≥ ş değişmesi

ç'nin sızıcılaşmasıyla meydana gelen bu değişme bölgemizin en önemli karakteristik özelliklerinden biridir. Köstence ağzındaki hemen hemen tüm **ç** sesleri **ş** seslerine dönüşmektedir.

[1] **n > ŋ** damak benzetmesi sonucunda arka damak **Ġ** sesinin **n** sesini kendine benzeterek **n > ŋ** damak sesine dönüştürmüştür

İncelediğimiz Kırım Türkçesi ağzında eskiden **ç** sesleri hiç bulunmamaktaydı. Yıllar boyunca Türkiye ile sıkı ilişkide bulunan Köstence Kırım Türkleri Türkiye Türkçesi'nin etkisiyle **ç** sesini benimsemiş durumdalar. Gerçekleşmiş değişmeye paralel olarak yeni bir ç'li tabaka önemli yer almaktadır (Kişisel görüşme,2009).

#ç ≥ #ş

çıḳ- (DLT:1) > şıĶtı (1-38), çal- (ETG:271) > şala (1-209), çalış- (DLT:133) > şalĭştı (2-6) -çalışaman (6-141), çün-kim (CC:53) > şünkü (2-24) çünkü (6-83), çeşit > şeşit (2-43), çıpçık (CC:50) > şipşelernı (9-42).

VçV > VşV

üçün (ETG:305) > uşún (1-5), köçür- (EUTS:76) > ḳoş- (1-124), kiçä (B:55) > gecesı (11-105)- keşe (3-184), çiçek (KB:131) > şeşek (20-336).

VçK > VşK

keç- (DLT:289) > geştı (1-14), ḳuç- (EUTS:122) > ĶuşaĶlağan (2-174), ḳoçḳar (EUTS:119) > ĶoşĶarnı (12-22).

ç# > ş#

avuç (KB:38:) > awuş (1-44), iç (ETG:274) > ışıne (1-121), ḳaç (EUTS:106) > Ķaşta (2-17), genç > genş (2-27), aç (ETG:25) > aş (2-67).

14. c > ş değişmesi

Sızıcılaşma sonucunda meydana gelen bir değişme olarak Köstence ağzında yaygın rastlanmaktadır.

haccı (Ar.) > aşĭlar (1-206), aḳmescit > aĶmeşit (2-88), abur cubur (TTS) > abır şàbır (3-47).

15. #y ≥ #c değişmesi

İncelediğimiz bölgede kelime başında bulunan tüm y sesleri patlayıcılaşarak c sesine dönüşmektedir. Bu değişme Köstence ağzının önemli karakteristik özelliklerinden biridir. **y**'lerin korunması bölgede oluşmuş yeni tabakaya işaret etmektedir.

yol (ETG:312) > colımnı (1-11), yorı- (OY:191) > curdım (2-4) yure -yure (2-43), yat-(IB:63) > catĶanları (1-22), yer (OY:187) > cerıne (1-67) yerde (8-68), yenil- > cenıle (1-120), yaŋı (ETG:308) > canıdan (1-123), yaḳ- (DLT:731) > caĶa (2-4), yadaġ (OY:1) > cayaw (2-43), yıġla- (ETG:310) > cılay (2-106), yar- (IB:63) > carĭp (2-127), yalaŋuz (ETG:308) > caŋĠız (1-50), yigit (ETG:311) > cıġıtı (3-10), yaruḳ (KB:527) > carıĶ (12-249), yılıġ (EUTS:191) > cıllı (18-15), yemiş > cemíş (17-66), yumurtḳa (EUTS:198) > cımırta (3-267), ımaḳ (EUTS:57) > ı + ber- > iber- > yiber- > cıberemız (6-184), yoġur- (EUTS:196) > cuwurĭp (13-56).

Bazı kelimelerin morfofonetik açısından aynı olmaları karışıklık yaratabileceği için iki kelimeden birinde y'nin korunmuş şekli kullanılmaktadır:

yaş (ETG:309) > caş (2-86) 'genç'- yaş (8-87) 'yaş'.

16. y > g değişmesi

y > k değişmesi bölgemizde sadece bir kelimede gerçekleşmiş görünmektedir. Daha sonra **k** sesinin ötümlüleşmesiyle **g**'li şekli de meydana gelmektedir.

yaŋa (EUTS:190) > kene (1-161) gene (17-82).

17. f ≥ p değişmesi

Patlayıcılaşma yoluyla meydana gelen bu değişme bölgemizin en önemli karakteristik özelliklerinden biridir.

Köstence Kırım Türkçesi ağzında **p** konsonu bulunmamaktaydı, diğer Türk ağızlarının etkisi altında kaldığından yeni **p** tabakası meydana gelmiştir.

#f > #p

falan > palan (2-139), fidan > pidansıŋ (5-68), fincan (Ar.) > pıĺcanımsın (18-45), frank > praṅġ (18-57).

f/ ≥ p/

nefis > nepĭs (2-84)-nefıs (10-108), şeftali (TTS) > şeptalí (3-61), hafta (Ar.) > aptada (17-91) - afta (10-75), sofra > sĭpranı (18-21), elifba > elippa (17-59), sofra (NF:376) > sıprağa (13-70).

f# > p#

herif > erıp (2-107), hoşaf (Far.) > Ķoşap (9-182).

18. w/ > [f/] > p/ değişmesi

Bu değişmenin çok az sayıda örnekleri bulunmaktadır. **w > p** değişmesinin gerçekleşmesinde arada bir **[f]** geçiş sesinin bulunduğu görünmektedir. **w**'nin **p** olabilmesi için önce **f** sesinden geçmesi şarttır.

tüwek (DLT:679) > tüfek (KBS:941) > tüpeġı (2-120).

19. #m ≥ #b değişmesi

m konsonunun süreksizleşmesi sonucunda meydana gelen bu değişme bölgemizde sık rastlanmaktadır. Bazı kelimelerde m konsonun hem değişmiş hem muhafaza edilmiş şekli kullanılmaktadır.

men (OY:158) > ben (2-75) - men (8-72), miŋ (EUTS: 7) > biŋ (9-1), min- (KB:316) > bĭndı (3-15) - mınıp (12-80), möŋrä- (EUTS:88) > baĶırıp (5-66).

20. #b > #m değişmesi

Bölgemizde nadir rastlanan **b** konsonun süreklileşmesi sonucunda meydana gelen değişme sadece bir kaç kelimede görünmektedir.

bıdıḳ (DLT: 9) > mĭyĭĶ (2-126).

21. p > b değişmesi

Köstence ağzında ötümlüleşme sonucunda meydana gelen bu değişme bölgemizde sık rastlanmaktadır.

p/ > b/

çupan (DLT:161) > şobannan (2-92), tapış- (ETG:297) > tabïldım (1-10), kalapa (KBS:356) > ĶalabalıĶ (3-125), töpü (EUTS:163) > damın töbesın (12-219).

#p > #b

palaz (KBS:684) > bala (9-114).

22. p/ > m/ değişmesi

p konsonun süreklileşmesiyle meydana gelen değişmenin örnekleri Kırım Türkçesi ağzında nadir görünmektedir.

top (EUTS:161) > tümalaĶ(12-119) 'yuvarlak'.

23. b ≥ p değişmesi

Ötümsüzleşme sonucunda meydana gelen bu değişme bölgemizin karakteristik özelliklerinden biridir. **b**'nin değişmiş şekli korunmuş şekliyle bir sırada kullanılmaktadır. **b**'nin korunmuş şeklinin kullanılması tabakalaşmanın göstergesidir.

#b ≥ #p

bütün (ETG:271) > pïtïn (1-195) bŭtŭn (2-20), bit- (CC:35) > pïtken (1-118), besle- (CC:30) > pesliymen (2-93), bazar (Ar.) > pazar (4-80), bıçaķ (E TS:27) > pïşağ (3-120).

b# > p#

kitab (Ar.) > kitap (1-8), harab (Ar.) > Ķarap (1-187).

p/ > b/

tapa (EUTS:147) > taba (8-28)- (12-118).

24. # > [#g] > #y değişmesi

Bölgemizde bu değişmeye uğrayan örnekler çok az bulunmaktadır. Bu değişmenin gerçekleşmesinde **[#g]** geçiş sesinin yer aldığı görünmektedir. Değişmenin gerçekleşebilmesi için **k**'nin önce **g** olması şarttır.

kafir (Ar.) > ќafır (19-74) > gavur (TTS) > yawurler (3-5).

25. b/ > [w/ v/] y/ değişmesi

Eski Türkçe devrinden bugüne geçerken **b > y** değişmesi bazı kelimelerde gerçekleşmiş görünmektedir. Sızıcılaşma sonucunda meydana gelen bu değişme bölgemizin önemli karakteristik özelliklerinden biri olup sık rastlanmaktadır. Bu değişmenin gerçekleşebilmesi için arada **[w/ v/]** geçiş seslerinin bulunması şarttır. Yıllardır Türkiye Türkçesi'nin etkisi altında kalan Köstence Kırım Türkçesi ağzındaki bu değişmeye uğrayan kelimelerin geçiş hallerine dönmesi gözlemlenmektedir. Değişmenin bozulması v tabakalaşmasının sonucudur.

seb- (B:59) > sew- (DLT:508) > sew- sev- (NF:369) > sev- söy- (CC:163) > süydım (6-153) -sewdım (3-132);

eb (OY:136) > ew (DLT:205) > ew (NF:139) > ev (CC:71) > üy (20-2)- evın (6-102).

26. b/ > [v/] > w/ değişmesi

b/ > w/ sızıcılaşması sonucunda meydana gelen bu değişmeye bölgemizde geniş olarak rastlanmaktadır. Değişmenin gerçekleşmesinde arada **[v/]** sesinin bulunduğu görünmektedir. **b**'nin **w** olabilmesi için v sürecinden geçmesi gerekmektedir.

tebe (IB:60) > teve tewe (DLT:608-609) > tewe (NF:424) > dew (9-290);

sub (OY:167) > suv (KB:410) > suw (3-108);

ab (IB:49) > av (DLT:50) > aw (NF:27) > awlamağa (6-44);

gebr (Far.) > gavur (TTS) > yawurler (19-75).

27. b > v w değişmesi

Sızıcılaşma sonucunda meydana gelen bu değişme bölgemizde sık görünmektedir. Köstence ağzının karakteristik özelliklerinden biridir.

#b ≥ #v

Kelime başında **b** sesinin korunmuş şekline değişmiş şeklinden daha yaygın rastlanmaktadır. Değişmiş şeklinin bulunması yeni v tabakasının oluşmasından kaynaklanmaktadır.

bar (OY:125) > var (3-3) - bar (14-39), bar- (IB:50) > vardıĶ (2-19) - bardım (5-93), ber- (OY:129) > verdı (3-11) - bereler (13-71).

b/ > v/ w/

yabaş (ETG:307) > yawaş (11-169), ķabşur- (EUTS:106) > Ķawuşmışlar (2-161).

28. ġ > [(ğ) > v] > w Ø değişmesi

Sızıcılaşma ve erime sonucunda meydana gelen bu değişme kök ünlüsünden sonra ve kelime sonunda görünmektedir. Bölgemizin en önemli karakteristik özelliklerinden biridir. **g**'nin **w** olabilmesi ve eriyebilmesi için **[(ğ) > v]** sürecinden geçmesi gerekmektedir.

ġ/ > [(ğ/) > v/] > w/ Ø değişmesi

oġul (ETG:288) > ogul (DLT: 25) > oġul (NF:319) > oğul ovul (CC:142) > uwulları (9-235) ul (7-10);

yaġ- (ETG:307) > yag- (DLT:726) > yaġ- (NF: 65) > yaġ- yav- (CC:214) > cawun (12-115);

aġız (ETG:2) > agız (DLT:10) > agız (NF:) > avuz - aġuz (CC:3) > awuzïmïznı (2-152);

tuġ- (ETG:302) > tuġ- (NF: 32) > toġ- tuv- (CC:191) > tuwdım (1-1) –tūmasın (2-101);

taķıġu (EUTS:145) > takagu (DLT:562) > taķuķ (NF:401) > tavuķ (CC:181) > tawuĶların (9-50);

soġıķ (ETG:294) > soguk (DLT:526) > suvuķ (CC:161) > suwuğ (17-91);

taġ (ETG:296) > tağ (DLT:560) > taġ (NF:393) > taġ tav (CC:176) > taw (11-6) – dağlar (3-374);

buzaġu (ETG:271) > buzagu (DLT:121) > buzaġu (NF:90) > buzav (CC: 3) > bŭzaw (12-27).

ġ # > [ğ# > v#] > w# Ø değişmesi

adıġ (EUTS:3) > ayığ (DLT:5) > ayu (CC:19) > ayuw (21-43) - ayu (18-21);
küdegü (ETG:285) > küyegü - küyov (CC:129) > kiyewge (11-14);
arıġ (ETG:261) > arığ (DLT:32) > arıġ (NF:20) > arov (CC:11) > arū (2-21).

29. g, ġ > w değişmesi

Sızıcılaşma sonucunda meydana gelen bu değişmeye Köstence KırımTürkçesi ağzında yaygın rastlanmaktadır. Bu değişme bölgemizin önemli karakteristik özelliklerinden biridir.

aġrıġ (ETG:259) > awuriy (9-72), tegül (DLT:595) > tuwul (1-58), ķıraġı (KTG:1) > Ķraw (2-230), yadaġ (EUTS:181) > cayaw (2-43), ikigü (EUTS:61) > ekewı (7-9), yoġur-(E TS:196) > cuwurı°p (13-56).

30. g, ġ > ğ değişmesi

g'nin sızıcılaşması sonucunda meydana gelen bu değişmeye incelediğimiz ağızda düzenli bir şekilde ve sık rastlanmaktadır. İki vokal arasında kalan g sesinin sızıcılaştığı görünmektedir.

ġ/ > ğ/

ķızġan- (ETG:280) > Ķızğanğan (18-45), ıġaç (IB:53) > ağaç (12-115), baġla- (CC:21) > bağlamağa (1- 48), baġ (DLT:59) > bağları (3-62), aġır (ETG:259) > ağır (1-161), soġan (ETG:294) > soğan (6-170), ķabirġa (KBS:449) > Ķabırğalarım (20-301).

#g > #ğ

gayri (Ar.) > ğayrı (2-194).

31. g, ġ > , Ķ değişmesi

g'nin ötümsüzleşme ve aşırı patlayıcılaşması sonucunda meydana gelen bu değişme bölgemizde yaygın şekilde rastlanmaktadır.

#ġ > #Ķ

ġayıb (Ar.) > Ķayıb (1 - 6), ġaliba (Ar.) > Ķalib (3-70).

g/ > k/

ägsül- (ETG:263) > eksıĺmeye (9-18).

ġ# > Ķ#

baġ (ETG:266) > boĶşalar (17-73), batıġ (DLT:75) > bataĶlıĶ (12-230).

ġ/ > Ķ/

ķurtġa (ETG:2) > ĶurtĶa (20-312), yaġın (EUTS:182) > yaĶın (1-219), ķısġa (ETG:280) > ĶısĶa (2-148).

32. K (k, ķ) ≥ G (g, ġ, ğ,) değişmesi

k'nin ötümlüleşme ve sızıcılaşması sonucunda meydana gelen bu değişmenin bölgemizdeki kelimelerin başında ve iki vokal arasında gerçekleştiği sık rastlanmaktadır. Bölgemizde kelime başında **k** seslerinin korunmuş şekilleriyle bir sırada ötümlüleşmiş şekillerinin kullanılması görünmektedir. İncelediğimiz Köstence ağzında kelime başında bulunan kseslerinin ötümlüleşmesi tabakalaşmanın göstergesidir.

#k ≥ #g

kibi(DLT:328) > gibı (1-61) - ķıbı (1-3), keç- (DLT:289) > geştí (1-14) > geşe (2-50) -keşken (1-35), kiŋ (ETG:281) > genışledı (1-31), kirü (OY:152) > gerı (1-74), kämi (EUTS:70) > gemĭleri (3-46), kit- (ETG:281) > gitmiş (2-25), kez- (KB:242) > gezmedĭm (2-129), kiçä (IB:55) > gecesı (11-105) - keşe (3-184).

#ķ > #ġ

kün (KB:301) > ġunı (2-19).

#ķ > #ğ

ķayät (EUTS:11) > ğayet (1-1).

#ķ > #ġ

ķıçıķ (EUTS:115) > ġıcıķlı (12-209).

ķ/ > ğ/

aķa (EUTS:6) > ağamız (1-89), çıķar- (DLT:147) > ş ğardıĶ (2-140).

k/ > ġ/

tökül- (DLT:644) > toġılíp (1-114), öküz (EUTS:100) > oğĭz (2-150).

33. K (k, ķ) ≥ K (k, ķ, Ķ) değişmesi

ön damak **k** seslerinin arka damaklılaşması ve arka damak **ķ** seslerinin aşırı patlayıcılaşması sonucunda meydana gelen bu değişmeye bölgemizde sık rastlanmaktadır. Gerçekleşmiş olan bu değişme Köstence ağzının karakteristik özelliklerinden biridir.

#k > #ķ

kötür- (ETG:283) (KB:286) > ķoterıle (1-122), köçür- (EUTS:76) > ķoşmek (1-12), kün (ETG:285) > ķun (2-59).

#k ≥ #g

keltür- (DLT:298) > ketĭr- (1-180), kit- (KB:265) > ketken (1-196), kiçä (IB:55) > gecesı (11-105) - keşe (3-184).

#ķ > #Ķ

ķañu (EUTS:110) > Ķayda (2-14), ķaraķ (ETG:278) > Ķaradım (9-109), ķal- (KB:215) > Ķalmamış (2-28), ķart (ETG:278) > Ķart (2-80), ķazġan (KBS:488) > Ķazannar (2-57), ķorķ- (IB:55) > Ķor Ķı (1-21), ķıpçaķ (DLT:324) > Ķıpça Ķlarıŋ (1-17), ķatun (ETG:273) > Ķatĭn (2-85), ķapuġ (KB:221) > Ķapı (2-114), ķızġan- (ETG:280) > Ķızğanğan (18-45), ķuduġ (ETG:284) > Ķuyıŋ (12-133), ķuç- (EUTS:122) > ĶuşaĶlağan (2-174), ķızķıl (E TS:11) > Ķızıl (16-169), kalapa (KBS:356) > ĶalabalıĶ (3-125), ķoçķar (EUTS:119) > ĶoşĶarnı (12-22), ķabirġa (KBS:449) > Ķabırğalarım (20-301).

ķ/ > Ķ/

yaķın (KB:515) > ya Ķın (1-3), yıķ- (ETG:310) > yı Ķıŋğa (2-79), yoķaru (EUTS:196) > yoĶarı (2-154), aķtar- (ETG:259) > aĶtarğanda (1-8), yaķşı (KB:516) > yaĶşı (12-206), toķsun (DLT:635) > doĶsan (17- 85), başķa (KBS:119) > başĶa (6-171).

ķ# > Ķ#

oçaķ (ETG:288) > ocaĶ (1-94), oķ (DLT:429) > oĶlar (2-121), aķ (ETG:259) > aĶ (1-124),

atruķ (EUTS:17) > artıĶ (1-159), badruķ (ETG:266) > bayraĶ (12-19), yaruķ (KB:527) > carıĶ (12-249), ķapaķ (ETG:277) > ĶapaĶ (12-121), ķulġaķ (EUTS:123) > ĶulaĶ (3-280).

34. h > Ķ değişmesi

Patlayıcılaşma sonucunda meydana gelen bu değişmeye bölgemizde yaygın şekilde rastlanmaktadır.

#h > #Ķ

harab (Ar.) > Ķarap (1-187), hoşaf (Far.) > Ķoşap (9-182).

h/ > Ķ/

bahçe (Far.) > baĶşa (3-61), pahlava (KBS:684) > paĶlawanĭ (19-117), tahta (Ar.) > taĶtadan (3-116).

35. ķ > h değişmesi

Sızıcılaşma sonucunda meydana gelen ķ > h değişmesi bölgemizde çok nadir rastlanan bir değişmedir.

ķaŋ (KBS:403) > hanım (1-212).

36. s/ > ş/ değişmesi

Bölgemizde çok nadir rastlanan değişmelerden biridir.

miskiç (EUTS:) > mĭşĭĶlarğa (20-113) ‘kedi’.

37. ş/ > s/ değişmesi

Köstence Kırım Türkçesi ağzında ayrı bir tabakalaşma olarak görünen bu değişmeye bazı bölgelerde sık rastlanmaktadır.

ciyılış- > ciyĭlĭsıp (5-32), eşit- > esıttıŋ (5-38), taşla- > taslamayma (5-59).

38. h > Ø değişmesi

Köstence ağzında yabancı kelimelerde bulunan h seslerinin ya yutularak yada eriyerek

ortadan kaybolması görünmektedir. Erime ve yutulma hadiselerine dair geniş bilgi ‘Ses hadiseleri’ başlığı altında verilmiştir.

#h > Ø (yutulma)

harb (Ar.) > arbı (1-120), hoca (Ar.) > oca (21-28), hemen (Ar.) > emen (1-177), hareket (Ar.) > areketlerın (1-196), hakk (Ar.) > aĶları (1-203), hesab (Ar.) > esap (1-210), hazır (Ar.) > azır (2-105), hava (Ar.) > awasına (3-120), hafta (Ar.) > aptada (17-91).

KhV > KØV (h > Ø, yutulma)

meşhur (Ar.) > meşūr (1-18).

VhV >VØV (h > Ø, erime)

muhacir (Ar.) > muācir (1-180), cahil (Ar.) > cail (1-185), şehir > şeerlerge (1-193), rahat > rāat (1-193), herif (Ar.) > erıp (2-107), mühendis (Ar.) > muendizi (17-89).

VhK >VØK (h > Ø, erime)

rahmet (Ar.) > rāmet (2-30).

h# > Ø (erime)

abdullah (Ar.) > aptuĺĺā (1-4)

39. ġ > Ø değişmesi

Bölgemizde sık görünen değişmelerinden biridir. Kelime içinde ve sonunda sık rastlanmaktadır.

ġ# > Ø (erime)

antaġ (EUTS:11) > endı (2-45), elig (OY:138) > elli (18-56), ķapuġ (KB:221) > Ķapĭnĭ(2-85), ķuduġ (ETG:2) > Ķuyıŋ (12-133), arıġ (ETG:261) > aru (11-43), ķatıġ (EUTS:113) > Ķattıca (9-205), yılıġ (E TS:191) > cıllı (18-15), boduġ (EUTS:30) > boyalandı (20-243).

VġK > VK (ġ > Ø, erime)

yıġlamaķ (DLT:781) > cĭlaysıŋ (9-76), tuġmaķ (ETG:302) > tūmasın (2-101), oġul (ETG:2) > ulı (8-8), toġru (EUTS:159) > ĭşin torası (22-86).

KġV > KØV (ġ > Ø, yutulma)

yalġan (DLT:734) > yalan (1-13), kärgäk (E TS:71) > kerek (3-338), ķazġan (KBS:) > Ķazanğa (12-189), ķazġan- (ETG:279) > Ķazana (2-75), çümgen (DLT:163) > çimene (18-42), ķulġaķ (EUTS:123) > Ķulağıman (9-259).

KġK > Ø (yutulma)

aŋamaķ (EUTS:11) > anġlamaķ > anladı (1-89)

40. y > Ø değişmesi

İncelediğimiz ağızda nadir rastlanan değişmelerinden biridir.

Ky# > Ø (y > Ø, düşme)

çıġany (ETG:272) > şiŋgene (5-26).

41. n/ (ŋ) > Ø değişmesi

Bölgemizde kelime içinde ve kök ünlüsünden sonra gelen **n (ŋ)** seslerinde rastlanan bir değişmedir.

VnK > VK (n > Ø, erime)

ķanyu (EUTS:110) > Ķaysı (2-88) > Ķayda (2-170) >Ķaydiy (3-67), ķony (IB:55) > Ķoy (5-18).

ŋ/ > Ø (erime)

soŋra > sora (2-173), yany- (ETG:310) > yay- > cayıp (11-21).

42. ķ > Ø değişmesi

ķ sesinin yutulması ile bir sırada eriyerek ortadan kaybolması incelediğimiz ağzın bir çok kelimelerinde rastlanan değişmedir.

KķV > KV (ķ> Ø, yutulma)

kızķıl (EUTS:118) > Ķızıl (16-169), yumurtķa (EUTS:198) > cımırta (3-267).

ķ/ > Ø (erime)

okşa- (KB:337) > ŏşay (9-195), urbaķ (EUTS:174) > urbaların (20-243).

43. l/ > Ø değişmesi

Eski Türkçe devrinden günümüze geçerken bazı kelimelerde l sesinin erimesi ve bu erime olayının kalıcı hale gelmesi bazı kelimelerde görünmektedir.

keltür- (DLT:298) > ketĭr- (1-180), oltur- (DLT) > otırdı (5-98).

Sonuç

Rus Türkolog Baskakov'un yaptığı tasnife dayanarak ve bölge ağzımızda meydana gelen ses değişmelerini esasa alarak Köstence Kırım Türkçesi ağzının Kıpçak Şivesinin Kıpçak Nogay grubuna ait olabileceği kanısına vardık. Baskakov'un çalışmasına göre Kıpçak Nogay grubunun belirgin özellikleri şunlardır: 1) ç > ş değişmesi: kaç- > kaş-, aç- > aş-; 2) m > b değişmesi: min- > bin-, miŋ > biŋ; 3) b > p değişmesi: bütün > pıtın, bit- > pıt-, besle- > pesle-, bıçaķ > pışaĶ.

Köstence ağzında standart Türkiye Türkçesi konuşma diline ait (b, c, ç, d, f, g, ğ, h, j, k, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z) ünsüzleri vardır. İncelediğimiz bölgede normal değerdeki ünsüzlerin yanında bir takım farklı özellikler taşıyan ünsüzler (b, ġ, Ġ, ģ, ḫ, ķ, Ķ, ḱ, Í, ń, ŋ, ŕ, ś, ş, ť, v, ż, w) bulunmaktadır. İncelediğimiz ağızın konuşma dilinde varyantlarıyla birlikte 39 tane ünsüz kullanılmaktadır.

Romanya Köstence'deki Kırım Türkçesi Ağzında standart Türkiye Türkçesi'ndeki ünlülerin tamamı bulunmaktadır (a, e, ı, i, o, ö, u, ü). İncelemiş olduğumuz bölgede normal değerdeki ünlülerin yanında bir takım farklı özellikler taşıyan ünlüler de bulunmaktadır. Aynı zamanda iki ünlünün özelliklerini bulunduran ünlü türler (á, à, å, ã, è, e , í, i°, ı°, ó, ɵ, ö, ú), bu ünlülerin uzun (ā, ē, ī, ı , ō, ō̄, ū, ū̄) ve kısa (ă, ĕ, ĭ, ˇi , ŏ, ö, ŭ, ŭ̆) türleri bulunmaktadır. İncelediğimiz bölgede varyantlarıyla birlikte 37 tane ünlü bulunmaktadır.

Kaynaklar

1. Grönbech, K (1992), *Kuman Lehçesi Sözlüğü. Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*, Çev. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
2. Devellïoğlu, Ferit (2008), *Osmanlıca –Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Baskı 25, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.
3. Atalay, Besim (1986), *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini, "Endeks"*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
4. Eckmann, Janos (2003), *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, 2. Baskı, Yayıma Hazırlayan: Sertkaya, O. F., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
5. Ercilasun, Ahmet B. (1999), *"Ağız Araştırmalarında Kullanılacak Transkripsiyon İşaretleri"*, Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni (9 Mayıs 1997), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 43-48.
6. Gabain, A. Von (2007), *Eski Türkçenin Grameri*, 5. Baskı, Çev., Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
7. Caferoğlu, Ahmet (1993), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul.
8. Tekin, Talat (2004), *Irk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*, Öncü Kitap, Ankara.
9. Arat, Reşid Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig*, Cilt 3, İndeks, Yayıma Hazırlayan: Sertkaya, O. F., Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
10. Gülensoy, Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Cilt 1, 2, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
11. Karamanl oğlu, Ali Fehmi (1994), Kıpçak Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
12. Ata, Aysu (1998*), Nehcü'l-Faradis*, Cilt 3, Dizin – Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
13. Tekin, Talat (2008), *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
14. Demiray, Kemal (1988), *Temel Türkçe Sözlük*, Baskı , İnkılap Kitabevi, Ankara.
15. Tuna, Osman Nedim (1986-87), *Türk Dilbilgisi. Fonetik-Morfoloji-Yaşayan Türk Lehçeleri Ders Notları*, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyetı Eğitimi Bölümü.
16. Turan, Zikri (1993), *Eski Anadolu Türkçesi'nde Ünlü Uzunlukları*, Açıkgöz Yayınları, Malatya.
17. Turan, Zikri (2006), *Artvin İli Yusufeli İlçesi Uşhum Köyü Ağzı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

İşaretler

: Bir sesin başında kelime başını, sonunda kelimenin sonunu gösterir.

‿ İki kelimenin sesleri arasındaki ulanmayı gösterir.

/ : Bir ünsüzden sonra gelirse kök hecesinden sonraki durumunu, bir ekin sesleri arasına girerse, o seslerin birbirinin yerine geçtiğini belirtir.

// : Kelime içindeki ses grubunu gösterir.

( ) : Bir sesin ya da şeklin ihtiyariliğini gösterir.

[ ] : Bir sesin ya da şeklin ihya edildiğini gösterir.
Ø : Telaffuzdan kalkmış ancak fonksiyonu ile yer alan bir şekil gösterir.
+ : İsme bağlanmayı gösterir.
- : Fiile bağlanmayı gösterir.
> : Değişmeyi gösteren işaret.
≥ : Bir sesin hem değiştiğini hem de korunduğunu gösteren işaret.
K : "Ünsüz" teriminin formüllerdeki ifadesidir.
V : "Ünlü" teriminin formüllerdeki ifadesidir.
´ : Kalın ünlüler üzerinde yarı incelmeyi ifade eden işaret, ünsüzler üzerinde palatalleşmeyi gösteren işaret.
` : Geniş ünlüler üzerinde yarı daralmayı ifade eden işarettir.
˚ : Düz ünlüler üzerinde yarı yuvarlaklaşmayı ifade eden işarettir.
~: Ünlüler üzerinde yarı damaklılaşmayı gösteren işarettir.
¯ : Ünlüler üzerinde uzunluğu gösterir.
˘ : Ünlüler üzerinde kısalığı gösterir.

Kısaltmalar

Ar : Arapça
CC : Codex Cumanicus
DLT : Divanü Lûgat-it-Türk Dizini
ETG : Eski Türkçenin Grameri
EUTS : Eski ygur Türkçesi Sözlüğü
Far : Farsça
IB :Irk Bitig Eski ygurca Fal Kitabı
KB : Kutadgu Bilig
KBS : Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü
KTG : Kıpçak Türkçesi Grameri
NF : Nehcü'l-Feradis
OY : Orhon Yazıtları
TTS : Temel Türkçe Sözlük
(2-88) : 2- derleme yapılan kişinin sayı numarası, 88- satır numarası.

KIRIM TATAR ŞARKILARININ DİL-TARİHSEL AÇIDAN FONOLOJİK PERSPEKTİFİ

Berbercan Mehmet Turgut,
Yrd. Doç. Dr.
Türkiye

Özet. Kırım Tatar edebiyatının folklorik mahsullerinden olan şarkılar (maniler, cırlar), I. Dünya Savaşı esnasında Macar Türkolog Ignac Kunos tarafından Macaristan ve Çekoslovakya kamplarında tutulan esir Tatarlardan derlenmiş ancak Kunos'un 1945'te ölümü sebebiyle yayımlanma fırsatı bulamamıştı. Önemli birer folklor ve filoloji malzemesi olan bu şarkılar, Zsuzka Kakuk tarafından 1970'li ve 1980'li yıllarda yapılan çalışmalar vasıtasıyla tanıtılmış, Türkiye'de Türk Dil Kurumunca (TDK) basılan "Kırım Tatar Şarkıları" başlıklı kitap ile tanınma imkanı bulmuştu. Bu çalışmada, dil araştırmaları için zengin bir malzemeyi bünyesinde barındıran "Kırım Tatar Şarkıları"nın filolojik bir bakış açısıyla dil tarihsel yönden, Eski ve Orta Türkçe muhtelif metinlerde geçen söz varlığının gösterdiği karakteristik özelliklerle mukayeseli olarak fonolojik perspektifte bir analizi yapılmış; ses hadiseleri, ses değişmeleri, Türkiye Türkçesindeki benzer kullanımlarla beraber şarkılarda rastlanan fonolojik özellikler ana hatlarıyla ortaya konmuştur. Çalışmada Kakuk'un hazırladığı TDK yayını temel alınmış, bu yayındaki Latin harfleriyle verilen yazım esas kabul edilerek ele alınan örneklerin ses değerleri bu yazıma göre düzenlenmiştir. Tespit edilen fonolojik özellikler ünlüler ve ünsüzler olmak üzere iki ana kategoride ve bu iki kategoriye bağlı olmak suretiyle çeşitli alt kategorilerde incelenmiş olup ünlülerle ilgili ses özellikleri ünlüler kategorisinde, ünsüzlerle ilgili ses özellikleri ünsüzler kategorisinde ele alınmıştır. Ayrıca dil tarihi bakımından orijinal bulunan özelliklerle birlikte Türk dil bilgisinin tarihsel süreç içindeki gelişimini aydınlatacak önemli noktalar vurgulanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Kırım Tatar şarkıları, ses bilgisi, fonoloji, dil tarihi

Summary. The songs being the folkloric products of the Crimean Tatar literature (manis & cırs) were compiled by Magyar Turkologist Ignac Kunos during the World War I in the captive camps from the captive Tatars in Hungary and Czechoslovakia but these songs could not be published because of the death of Kunos in 1945. The songs which are important output in terms of folklor and philology are introduced by Zsuzka Kakuk in the works prepared in 1970's & 1980's. Additionally, these works found the reputation chance via the book titled as "Kırım Tatar Şarkıları (Crimean Tatar Songs)" in Turkey by courtesy of

the publication of the Turkish Language Institute (TDK). In this work, an analyse is made on the phonological perspective of the "Kırım Tatar Şarkıları" having rich materials for the language research with a philological view from the point of language history and comparatively in the light of the characteristic features of the vocabulary of the various texts of Old and Middle Turkic. The guidelines of the phonological features of the songs, e. g. sound events, sound-changings, are presented comparatively with the same usages found in Standard Turkey Turkish. Kakuk's book which was published by TDK is used as base in the work. Also the spellings of the words in Latin script in the book are acknowledged as essential. The sound valuations of the examples are given in this work are arranged according to the notations of the book. The determinations on phonological specialities are examined in two categories: vocals and consonants, in addition the sub-categories are given related to these two categories. For instance, the sound events about the vocals are examined in the vocal category, the sound events about the consonants are examined in the consonant category. The original specialities are emphasised in terms of language history together with the points flashing on the development of the Turkish language in the periods of the history.
Keywords: Crimean Tatar songs, sounds, phonology, language history

0. Giriş

Kırım Tatarcası Türkçenin Kıpçak Türkçesi kolu içinde yer almakta olup tarihî süreç içinde gerçekleşen politik nedenlere dayalı zorunlu göçler ve sosyal olaylar neticesinde, Romanya, Bulgaristan, Türkiye ve özellikle başta Özbekistan olmak üzere Sovyetler Birliği'nin çeşitli coğrafyalarına dağılmış bulunan Kırım Tatarlarının dili bir çok ağızdan oluşmakta olup diyalektolojik bakımdan ve bilhassa fonolojik açıdan karışık dil özellikleri gösteren bir yapı kazanmıştır. Bu sebeple eski ve yeni bir çok dil özelliğini bünyesinde barındıran bu dil, Eski Türk filolojisi araştırmaları için dikkatle üzerinde durulması gereken bir öneme sahiptir.

Kırım coğrafî olarak Karadeniz'in kuzeyinde yer alan ve jeopolitik önemi yüksek olan bir bölge olması itibariyle Rusya ve Osmanlı Devleti arasında mücadeleye sebep olmuş, hem Ruslar hem de Türkler tarafından ele geçirilmesi veya elde tutulması gereken önemli stratejik noktalardan biri olarak görülmüştür. Anadolu Türkçesiyle yoğun olarak temasa geçen Kırım dilinde hem Tatarca hem de Oğuz Türkçesi izlerini bulmak mümkündür. Merkezî Kırım Türkçesi, Kırım Osmanlıcası, Kırım Tatarcası (Kuzeybatı ağzı), Kırım Nogaycası (Kuzeydoğu ağzı), Dobruca Tatarcası, Dobruca Nogaycası gibi çeşitli ağızlar Kırım dilinin ağızları olarak sıralanabilir (Bkz. Öner, s. XXV; ayrıca krş. Abduvaliyeva, s. 21—25). Kırım ağızları üzerinde yapılacak filolojik incelemelerin Türk dilinin Kuzeybatı grubunu teşkil eden Kıpçak Türkçesi ile Oğuz grubu Türk lehçelerinin tarihî gelişimlerine ışık tutarak Türk-Tatar dili tarihi için önemli verileri sağlayacağı muhakkaktır.

Kırım Tatar edebiyatının folklorik mahsullerinden olan şarkılar (maniler, cırlar), I. Dünya Savaşı esnasında Macar Türkolog Ignac Kunos tarafından Macaristan ve Çekoslovakya kamplarında tutulan esir Tatarlardan derlenmiş ancak Kunos'un 1945'te ölümü sebebiyle yayımlanma fırsatı bulamamıştı. Önemli birer folklor ve filoloji malzemesi olan bu şarkılar, Zsuzka Kakuk tarafından 1970'li ve 1980'li yıllarda yapılan çalışmalar vasıtasıyla tanıtılmış, Türkiye'de Türk Dil Kurumunca (TDK) basılan "Kırım Tatar Şarkıları" başlıklı kitap ile tanınma imkanı bulmuştu. Bu çalışmada, dil araştırmaları için zengin bir malzemeyi bünyesinde barındıran "Kırım Tatar Şarkıları"nın filolojik bir bakış açısıyla dil tarihsel yönden, Eski ve Orta Türkçe muhtelif metinlerde geçen söz varlığının gösterdiği karakteristik özelliklerle mukayeseli olarak fonolojik perspektifte bir analizi yapılmış; ses hadiseleri, ses değişmeleri, Türkiye Türkçesindeki benzer kullanımlarla beraber şarkılarda rastlanan fonolojik özellikler ana hatlarıyla ortaya konmuştur. Çalışmada Kakuk'un hazırladığı TDK yayını temel alınmış, bu yayındaki Latin harfleriyle verilen yazım esas kabul edilerek ele alınan örneklerin ses değerleri bu yazıma göre düzenlenmiştir. Tespit edilen fonolojik özellikler ünlüler ve ünsüzler olmak üzere iki ana kategoride ve bu iki kategoriye bağlı olmak suretiyle çeşitli alt kategorilerde incelenmiş olup ünlülerle ilgili ses özellikleri *ünlüler* kategorisinde, ünsüzlerle ilgili ses özellikleri *ünsüzler* kategorisinde ele alınmıştır. Ayrıca dil tarihi bakımından orijinal bulunan özelliklerle birlikte Türk dil bilgisinin tarihsel süreç içindeki gelişimini aydınlatacak önemli noktalar vurgulanmıştır.

I. Ünlüler (Vowels)

1. Şarkılarda yer alan kelimelerde kullanılan ünlüler şunlardır: *kısa*, *kalın*, *geniş*, *düz*/a/; *uzun*, *kalın*, *geniş*, *düz*/â/; *kısa*, *ince*, *geniş*, *düz*/e/; *çok kısa*, *kalın*, *dar*, *düz*/ı/; *kısa*, *kalın*, *dar*, *düz*/i/; *kısa*, *kalın*, *geniş*, *yuvarlak*/o/; *kısa*, *ince*, *geniş*, *yuvarlak*/ö/; *kısa*, *kalın*, *dar*, *yuvarlak*/u/; *kısa*, *ince*, *dar*, *yuvarlak*/ü/; bkz. *Tablo x*.

Tablo x

ÜNLÜLER	Düz		Yuvarlak	
	Geniş	Dar	Geniş	Dar
Kalın	/a//â/	/ı/	/o/	/u/
İnce	/e/	/i/	/ö/	/ü/

2. Arapça ve Farsçadan alınmış bazı ödünç kelimelerde, mesela *dâre* [< *da'ire*] (M-339), *tâlim* [< *ta'lîm*] (C-53), *dâvâ* (C-99) örneklerinde görüldüğü gibi, *uzun a* =/â/kullanılmıştır. *dâre* kelimesinde içseste yan yana bulunan/a/ve/i/çift ünlüleri kaynaştırılmış, ikinci ünlü (hemze (ء)'yi işaretleyen/i/ünlüsü) düşürülmüş,/a/ünlüsü uzun ünlü olarak telaffuz edilmiştir. *tâlim* kelimesinde telaffuzda çıkarılmayan *ayın* (ع)'ın işlevi öndeki ünlünün uzatılması vasıtasıyla giderilmiştir. *dâvâ* kelimesinde ise *ayın* düşürülerek ilk ünlünün aslî uzunluğu muhafaza edilmiştir. Arapça yahut Farsça kaideye uygun olarak bu dillerde bulunan

aslî uzunlukların kısmen de olsa korunduğu görülebilmektedir: *tâzeden bir yâr süydim* (C-100). Ünsüz düşürülmesine bağlı olarak görülen uzun ünlülere de rastlanmaktadır: *râmet* [< *rahmet*] (C-133), *qâve* [< *qahve*] (M-237).

§ Ünlülerle ilgili olarak yukarıda verilen terminoloji kullanılmak suretiyle; belli bir kural oluşturmak üzere, şarkılarda karşılaşılan ses olayları incelenerek aşağıda sıralanmıştır:

I.II Dil Uyumu (Palatal Harmony)

3. Türkçe kelimelerde kalınlık ve incelik bakımından (büyük ünlü uyumu) kuvvetli bir uyum görülmektedir: Ör. *qayadan ingen bir quzı/qaşıŋ qoçqar moynuzı/kel üpeyim küziŋden/tuğdı saba yulduzı* (M-242). İlk ünlüsü kalın olan (*a, ı, u*) kelimelerin bütün ünlüleri kalın, ilk ünlüsü ince olan (*e, i, ü*) kelimelerin de bütün ünlüleri incedir. Kalınlık-incelik uyumu Eski Türkçeden bu yana değişmez bir kural halinde Türk-Tatar dilinde bulunmuş, Türkçenin fonolojik yapısının değişmez bir kuralı olarak varlığını korumuştur.

4. Kalın ünlülü ve ince ünlülü kelimelerin bitiştirilerek kullanıldığı yapılarda ve kontraksiyon görülen kelimelerde dil uyumu ayrıca oluşturulmaktadır. Sondaki kelimenin ses özelliği kurulan birleşimin kalın ya da ince ünlülü olma durumunu belirlemektedir: Ör. *bükün* [< *bu kün*] (M-343); *qahpolu* [< *qahpe oğlı*] (C-50); *naslı* [< *ne aslı*] (C-61).

5. Tatarcaya yerleşmiş Arapça ve Farsça kökenli kelimeler genellikle dil uyumuna uygun hale getirilerek telaffuz edilmektedir: *bizge xabar kelmegen* [< *xaber*] (M-130); *kibleden esgen salqım yel* [< *qıble*] (C-19); *avlâdım deyecek* [< *evlâd*] (C-45); *samavarım sarı cezden* [< *semâver*] (M-345); *mektübde yer qalmağan* [< *mektûb*] (M-404). Rusçadan alınan ödünç kelimelerde ise Rusça telaffuz genellikle korunmaya çalışılmış, dil uyumu oluşturulmaksızın kelimenin vokalizasyonu korunmuştur: *isxolada uqudım* (C-52); *aşadan keliy pristavlar* (C-45); *ulaniski polk kele* (C-114).

6. Az rastlanan istisna bir kullanım olarak, kelime sonlarındaki kalın ve kısa/ı/ünlüsünün, kelime bünyesindeki dil uyumuna aykırı biçimde/i/şeklinde kullanıldığı görülebilmektedir. Bu durum genellikle *uzun a* =/â/ünlüsünden sonra gelen /ı/'nın/i/şeklinde telaffuz edildiğini göstermektedir: *büyüginden kiçigi/urtancası sefâli* (M-275); *çekeyim âh zârimi* (M-342); *baŋa hâliŋden bildir* (M-364).

7. Kelimelerde uyum değişmesi görülebilmektedir. Özellikle kalın ünlülü kelimelerin ince sıraya geçtikleri örneklerle karşılaşılmaktadır: *meşrepem aldır güldir* [< *maşrapa*] (M-364); *şefteli tübinde beklerim* [< *şeftali*] (M-385); *tauda kirez pişkendir* [< *kiraz*] (M-401).

I.II Dudak Uyumu (Labial-illabial Harmony)

8. Dudak uyumu, yani düzlük-yuvarlaklık uyumu (küçük ünlü uyumu), bir kelimenin ilk hecesindeki ünlü düz ünlü (a, e, ı, i) ise, diğer ünlü ya da ünlülerin düz; ilk hecesindeki ünlü yuvarlak ünlü (o, ö, u, ü) ise, diğer ünlü ya da ünlülerin düz-geniş (a, e) veya dar-yuvarlak (u, ü) olmasına işaret eden bir ses düzenidir. İstisna örnekler ve eklere bağlı gelişen ses olayları hariç tutulursa bu kural Türkçenin önemli bir ses düzeni olarak görülmektedir.

9. Tarihî Türk lehçeleri göz önüne alındığında, Türk dilinde yeni yerleşmeye başlayan ve bir tür ünlü benzeşmesi olarak kabul edilmesi gereken dudak uyumunun özellikle ek ünlülerinin muayyen bir standart çerçevesinde kullanımını sağlayan önemli bir ahenk özelliği olduğunu belirtmeliyiz. Şarkılarda görüldüğü üzere, dudak uyumunun genel bir ses düzeni oluşturamayan seviyede kaldığı, gelişmiş bir kural oluşturamadığı, uyumun bulunduğu ve bulunmadığı örneklerin bir arada olduğu anlaşılmaktadır. Genellikle bu durum, Tatarcadaki yuvarlaklaşma, düzleşme, genişleme ve daralmaya bağlı olarak ortaya çıkan ünlü benzeşmesinin yaygınlığı sebebiyle oluşmaktadır. Kuzeybatı (Kıpçak) Türk lehçelerinin genel özelliğine uygun şekilde, düz ya da yuvarlak ünlülü şekilleri olan ekler ve bağlama ünlüleri düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozabilmektedir: *qaranfil qorotmadım* (M-209); *üç yaş baŋa düşmen boldo* (M-214); *ülüm bolor mo* (C-53); *benden selâm bolson* (C-53); *hafizde çürisin* (C-103); *ornoŋ yulı otaymaz* (M-323); *yaulıq tolo kül keliy* (M-325); *meşrepem aldır güldir* (M-364).

I.III Ünlü Benzeşmesi (Vowel Assimilation)

10. İlerleyici veya gerileyici olmak üzere, düzensiz olarak, kelime bünyesindeki bir ünlünün bir diğer ünlüyü asimile ederek kalından inceye, inceden kalına, dardan genişe, genişten dara, düzden yuvarlağa, yuvarlaktan düze, uzundan kısaya, kısadan uzuna dönüştürdüğü görülebilmektedir. Benzeşmenin varlığını, kelimelerin mevcut ünlü durumlarını orijinal vokalizasyonla karşılaştırarak tespit etmek mümkündür. Özellikle yabancı kökenli kelimeler (Arapça veya Farsçadan alınan kelimeler) dil uyumuna uygun hale getirilirken ünlü benzeşmesi oluşmaktadır. Bilhassa kelimenin ilk ünlüsünün ünlü asimilasyonunda etkin olduğu, yani ilerleyici benzeşmenin daha fazla görüldüğü anlaşılmaktadır. Kalınlaşma ve incelmenin, daha ziyade dil uyumu çerçevesinde gelişen ünlü benzeşmesi olduğu gözlenmektedir. Ör. kalınlaşma: *taqdır* < *taqdir* (C-37), *sanqı* < *sanki* (C-18); incelme: *mektüp* < *mektub* (M-360), *kirez* < *kiraz* (M-401); genişleme: *şeher* < *şehir* [< *şehr*] (C-1), *şeşek* < *çeçek* [~ *çiçek*] (C-17), *tolo* < *tolu* (C-40); daralma: *çıbuq* < *çubuq* (C-42), *bıllır* < *billur* (C-39); düzleşme: *yağmır* < *yağmur* (M-431), *mına* < *muna* (C-40), *xatın* < *xatun* (M-61); yuvarlaklaşma: *topoz* [< *topuz*] (C-23); *oloq* < *oluq* (C-40). Ayrıca bkz. *Ünlü Değişmesi.*

I.IV Diftong (Diphthong)

11. Diftong, aynı nefes baskısıyla çıkartılan iki farklı ünlünün birbiriyle adeta birleştirilerek bir hamlede telaffuz edilmesi yoluyla oluşturulur. Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde nadir olarak görülen bu ses hadisesini "ikiz ünlüler" olarak da anabiliriz. Genellikle iç ve son sesteki *g, ğ, h, v, y* ünsüzlerinin ikiz ünlülerin etkisiyle eriyip düşmeleri neticesinde oluşur. Kırım Tatar şarkılarında, özellikle tek heceli kelimelerde son seste/-au/</-ġ/şeklinde görülür. Ör. *yau* [~ *yav* < *yaġ*] (C-24) [ayr. krş. *cau* (M-367)], *yau-* [~ *yav-* < *yaġ-*] (M-29), *tau* [~ *tav* < *taġ*] (C-111), *sau* [~ *sav* < *saġ*] (C-117), *pilau* [~ *pilav*] (M-331), *auz* [~ *avız* < *aġız*] (C-16)./-au/şeklinde olan ikiz ünlüler "alçalan (azalan)" bir mahiyet arz eder; çünkü ünlülerin ikincisi olan/u/,

/a/'ya göre daha dar ve süreksiz olup/a/ile birlikte aynı nefes baskısıyla çıkartıldığında/v/'ye yakın bir ses oluşturur. Bu durum Kıpçak lehçesindeki/v/</g/değişiminin alçalan diftonga bağlı bir ses gelişmesi olduğunu ortaya koyar. Seyrek olarak, ön sesteki ünlünün iç sesteki/ğ/'nin düşmesine bağlı olarak diftonglaştığı yani "eşit ikiz ünlü" haline geldiği görülebilmektedir: *îne ~ iine* [*iğne < igne < igine*] (C-55). Dikkat çekici bir not olarak, inceleme konusu olan şarkıların muhtelif Tatar ağızlarını ihtiva eden diyalektolojik yapısı sebebiyle, bazı kelimelerin farklı kullanımları görülebilmektedir. Örneğin *sev-* [< *sew-* < *seb-*] fiilinin yanında, diftonga bağlı bir ses hadisesi sonucu gelişerek/y/</eü/ve ilk hecede/ü/</ö/değişmeleri neticesinde oluşmuş *süy-* şekline de rastlanır [*süy- < söy- < seü- ~ sev-*]; *kel **süy**işelim kimse yoq* (M-176), krş. *biz ekimiz **sev**işsek* (M-352).

I.V Ünlü Değişmesi (Vowel Gradation)

12. Tarihî metinlerde (Eski ve Orta Türkçe metinleri) gözlenen ses yapısı karşılaştırmaya esas alınmak suretiyle, ele alınan kelimedeki ünlülerde ilerleyici ya da gerileyici bir benzeşme olmaksızın, yani kelime bünyesindeki diğer ünlülerin birbirine benzeşme etkisi olmamak kaydıyla, bir değişme görülüyorsa "ünlü değişmesi"nin bulunduğu anlaşılır. Ünlü değişmesinin ünlü benzeşmesinden farkı, değişmede asimilasyonun bulunmaması, değişmenin tarihî bir gelişim sonucunda kalıcılaşarak kelimenin aslî telaffuz özelliği haline gelmesidir. Şarkılardaki en belirgin ünlü değişmesi Tatarcanın en tipik özelliklerinden ilk hecede U < O değişmesidir. Ör. *kel **ü**peyim k**ü**ziŋden/bir **ü**pterseŋ k**ü**ziŋden/asla çıxmam s**ü**ziŋden* (M-273), *yârım **ü**yde yaŋğızdır* (M-277), ***ü**ldim yârım yalvarmaktan* (M-328), *sekiz ügüz say saban* (M-351), *üç ay **u**n eki kündür* (M-371), *kestine **u**yulur mu* (M-267), ***u**t kümey bizni* (C-45): *üp- < öp-*, *küz < köz*, *süz < söz*, *üy < öy*, *ül- < öl-*, *ügüz < öküz*, *un < on*, *uy- < oy-*, *ut < ot* vs. Tersi istikamette (O < U) değişim seyrek de olsa gözlenebilmektedir. Bu değişim dikkat çekici olarak, Türkiye Türkçesinde [Tt.] ilk hecesinde dar-yuvarlak ünlü barındıran kelimeye mukabil, Tatarcada aynı kelimenin ilk hecesinde geniş-yuvarlak ünlü bulunmaktadır: Ör. *pencereden y**o**qarı* (M-260) [krş. Tt. *yukarı*], ***o**çırdım bülbülimi* (M-348) [krş. Tt. *uçur-*], *yârım meni **o**notma* (M-354) [krş. Tt. *unut-*], *küz yaşını q**o**rotma* (M-354) [krş. Tt. *kurut-*], *sular başı b**o**lanıx* (M-3769) [krş. Tt. *bulanık*], *anasından ş**o** qızı* [krş. Tt. *şu*] (C-51).

13. Bazı kelimelerin imlasında ilk hecede hem/i/'li hem/e/'li örneklerin kullanılması/é/sesi için ayrı harf kullanılmadığını ancak bu sesin var olduğunu düşündürmektedir. İmladaki bu tutarsız kullanım *i < e* değişmesi olarak değerlendirilemez: *ne ellerge b**i**rirmen* (M-272) *~ bir qız b**e**riŋ adamlar* (M-281); *k**i**tene bax kitene* (M-284), *k**e**ttigim derya arası* (M-316) *~ k**i**ttigim Tunay arası* (M-317); *y**i**rde turna yayılmay* (M-297) *~ y**e**rge tüşse şaqırdar* (M-336); *endi girman b**i**k yaman* (M-317) *~ mingen atım b**e**k uynaq* (M-319).

I.VI Ünlü Türemesi (Vowel Infix)

14. Kelimelerin ön seslerinde ünlü türemeleri görülebilmektedir. Kelime başında yan yana gelen iki ünsüz arasında, Türkiye Türkçesinde görüldüğü şekilde, ünlü türeyebilmektedir: *firenk < frenk* (M-27), *sikele < skala* [krş. Tt. *iskele*] (C-51). Türkçenin fonolojik yapısı ve diyalektolojik temayülleri gereği, ön seste bulunamayan/r/,/l/gibi akıcı ünsüzleri barındıran yabancı kökenli kelimeler, protez ünlü alarak kullanılmaktadır: *il (i)mon < limon* (M-183), *urus < rus* (C-44), *ereze < reze* (C-59).

I. VII Ünlü Düşmesi (Vowel Elision)

15. İlk hecesi açık, ikinci hecesi kapalı olan iki heceli kelimeler, diğer tarihî ve çağdaş lehçelerde görüldüğü gibi, ünlüyle başlayan bir ek aldığında ikinci hecedeki vurgusuz ünlü düşmektedir: *u seniŋ esli aqlıŋ* [< *aqılıŋ*] (C-16), *açmış biyaz küksini* [< *köküsini ~ kögüsini* (< *kögüz*)] (M-406), *ġarip küŋlüm şen bolson* [< *küŋülüm* (< *köŋül*)] (M-307). Kelime iç sesinde, özellikle Arapça yahut Farsçadan geçmiş kelimelerin uzun olmayan vurgusuz ünlüleri düşürülebilmektedir: *kilse* [< *kilise*] (M-223). Sıklıkla *ile* bağlacının ön sesi/i/düşürülmekte (Bu ses olayı bir çeşit kontraksiyon olup ünlü düşmesi olarak da ele alınabilir. Bkz. *kontraksiyon*), bağlaç kelimeye/-lA/(~ >/-nA/) şeklinde bağlanarak/-n/instrumental ekini de pekiştirici olarak alabilmektedir. Ör. *dustlan* [< *dost ile*] (M-351), *tilimnen* [< *tilim ile*] (M-303). Oldukça ilgi çekici bir örnekte, kelime ön sesi olan ünlü düşürülmüştür: krş. *yoxo* (M-274) ~ *yuxu* (M-409). Kelimenin orijinal biçiminin *uyuqu* [> *uyuxu > yuxu*] olduğu düşünülürse, birbirine benzeyen hecelerden birincisinin düşürüldüğü anlaşılır. Bu durum bir çeşit hece düşmesi (haplology) olup dildeki en az hareket kanununa uygun şekilde oluşturulmuş bir telaffuz şeklidir. Esasen bir çeşit ünlü düşmesi olan hece düşmesinde, ünlüyle beraber ünsüzlerin de kelimeden çıkarıldığı görülmektedir. Ör. *termençi* [krş. Tt. *de**ğ**irmenci*] (C-40). Arapça veya Farsça kökenli kelimelerde ünlü ya da hece düşmesine bağlı olarak ünlü uzaması görülebilmektedir: *mârebe* [< *muhabere*] (C-67), *mâlenizde* [< *mahalle*] (M-281).

I. VIII Kontraksiyon (Contraction)

16. Birleşik kelime oluştururken ya da kelimeler birleşik söylenirken yan yana gelen iki ünlünün ya da hecenin kaynaşarak tek ünlü ya da tek hece olarak kullanıldığı şekillere sıklıkla rastlanmaktadır: Ör. *kibik* [< *kibi ök*] (M-440), *seniŋ'çin* [< *seniŋ için*] (C-54), *derdmiken* [< *derd mi iken*] (M-378), *alt'ay* [< *altı ay*] (M-204), *bul'almadım* [< *bula almadım*] (M-8), *qarağaç* [< *qara ağaç*] (C-64).

II. Ünsüzler (Consonants)

17. Şarkılardaki kelimelerde kullanılan ünsüzler şunlardır:/b/,/c/,/ç/,/d/,/f/,/g/,/ġ/,/ğ/,/h/,/x (= ẋ)/,/k/,/q/,/l/,/m/,/n/,/ŋ/,/p/,/r/,/s/,/ş/,/t/,/v/,/y/,/z/. Bu ünsüzleri çeşitli kategorilerde sınıflandıracak olursak, karşılaşılan şablon şu şekildedir: *Boğumlanma (articulation) yerlerine göre* à Dudak ve diş ünsüzleri = *çift dudak ünsüzleri:*/b/,/p/,/m/; *diş-dudak ünsüzleri:*/v/,/f/; *diş eti ünsüzleri:*/s/,/z/; *diş-diş eti ünsüzleri:*/d/,/l/,/n/,/r/,/t/; Damak ünsüzleri = *sert damak ünsüzleri (palatal)* — I. *ön sert damak:* /c/,/ç/,/ş/,/y/ — II. *arka sert damak:*/g/,/k/; *yumuşak damak ünsüzleri (velar)* — I. *ön yumuşak damak:*/ŋ/ — II. *arka yumuşak*

damak:/ġ/,/q/; Geniz ünsüzleri =/m/,/n/,/ŋ/; Gırtlak ünsüzleri = *küçük dil ünsüzleri:*/ğ/,/x/; *nefes borusu ağzı ünsüzü:*/h/; Boğumlanma tarzlarına göre à Sızıcı ünsüzler =/f/,/h/,/l/,/x/,/r/,/s/,/ş/,/v/,/z/; Patlayıcı ünsüzler =/b/,/c/,/ç/,/d/,/g/,/ġ/,/k/,/q/,/p/,/t/. Ayrıca ünsüzler arasında yapılan akıcılık ve katı olma (telaffuz akışı, duyulurluk) bakımından yapılan tasnifte;/m/,/l/,/n/,/ŋ/,/r/,/y/*akıcı ünsüzler* olup diğerleri *katı ünsüz* kategorisindedir. Seda (*ötüm*, *ton [tone]*) alma yahut almama bakımından yapılan tasnifte ise;/b/,/c/,/d/,/g/,/ġ/,/ğ/,/l/,/m/,/n/,/ŋ/,/r/,/v/,/y/,/z/*sedalı*,/ç/,/f/,/h/,/x/,/k/,/q/,/p/,/s/,/ş/*sedasız*'dır; bkz. *Tablo y*.

Tablo y

Ünsüzler	Sedalı				Sedasız			
Dudak ve Diş Ünsüzleri	Çift Dudak	Diş-Dudak	Dişeti	Diş-Dişeti[1*]	Çift Dudak	Diş-Dudak	Dişeti	Diş-Dişeti
	/b//m/	/v/	/z/	/d//l//n//r/	/p/	/f/	/s/	/t/
Damak Ünsüzleri	Sert damak		Yumuşak damak		Sert damak		Yumuşak damak	
	ön	arka	ön	arka	ön	arka	ön	arka
	/c//y/	/g/	/ŋ/	/ġ/	/ç//ş/	/k/	—	/q/
Geniz Ünsüzleri	/m//n//ŋ/				—			
Gırtlak Ünsüzleri	Küçükdil		Nefes borusu		Küçükdil		Nefes borusu	
	/ğ/		—		/x/		/h/	
Sızıcı Ünsüzler	/ğ//l//r//v//y//z/				/f//h//x//s//ş/			
Patlayıcı Ünsüzler	/b//c//d//g//ġ/				/ç//k//q//p//t/			
Akıcı Ünsüzler	/m//l//n//ŋ//r//y/				—			
Katı Ünsüzler	/b//c//d//g//v//z/				/ç//f//h//x//k//p//s//ş//t/			

18. Şarkılarda rastlanan Türkçe söz varlığı içinde, kelime başında kullanılan ünsüzler/b/,/c/,/ç/,/x/,/k/,/q/,/m/,/n/,/p/,/r/,/s/,/ş/,/t/,/y/olup az miktarda istisnaları olmakla beraber, kelime başında kullanılmayan (Rusça, Arapça, Farsça kökenli ödünç kelimeler hariç) ünsüzler ise/d/,/f/,/g/,/ğ/,/h/,/l/,/ŋ/,/v/,/z/'dir. Kelime sonunda/b/,/c/,/d/,/h/ünsüzleri bulunmaz, diğer ünsüzler bulunabilir. Kelime içinde, ödünç söz varlığı hariç tutulursa/b/,/c/,/h/gibi ünsüzlerin bulunmadığı görülür. Kelime başında yan yana iki ünsüz bulunmamakla birlikte, kelime sonunda yan yana iki ünsüz bulunabilir; ancak bu ünsüzlerden birincisi akıcı, ikincisi patlayıcı fonem mahiyetinde olmak durumundadır. Bu kural, istisnaları olmakla beraber umumî bir kaide halinde, kelime içinde yan yana gelen ünsüz çiftleri için de geçerli sayılır.

§ Ünsüzlerle ilgili olarak yukarıda hulâsa edilen terminoloji kullanılmak suretiyle; belli bir kural oluşturmak üzere, şarkılarda karşılaşılan ses olayları incelenerek aşağıda sıralanmıştır:

II.I Ünsüz Türemesi (Prothesis)

19./ı/**,**/i/ön sesli kelimelerde, ünsüz kategorisinde kabul edilmekle birlikte esasen yarım ünlü ve yarım ünsüz mahiyetinde (*semi-vocal*) bir ses olan/y/'nin, protez mahiyetinde olmak üzere türediği örnekler görülebilmekle beraber (konuyla ilgili kapsamlı inceleme için ayrıca bkz. krş. Tekin 1975: 51—66), Ör. ***y**ip üginde karaağaç* [*yip ~ ip*] (C-64), ***y**ipek poşu buynıŋda* (M-37) [*yipek ~ ipek*], *qaldı yıraq yullara* [*yıraq ~ ıraq*] (M-435); istisna kullanımlar olarak tersi şekilde, ön sesteki protez /y/'nin düşürüldüğü az sayıda örneğe de rastlanmaktadır; krş. *alçax ök̲sek saraylarda* [*öksek < yöksek < yüksek*; krş. *üksek* (C-59)] (C-44). Arapça kökenli kelimelerde Türkçe telaffuza uygun olarak *ayın* (ع) atılmakta, *ayın*'dan önceki uzun ünlü kısaltılabilmekte ve bu ünlüden sonra/y/veya/h/sesleri türetilebilmektedir: *tabiyat* [< *tabî'at*] (C-87), *sahat* [< *sa'at*] (C-36).

II.II Sedalılaşma (Sonorisation)

20. Şarkılarda, gelişmiş ve istisnasız bir kural halinde olmamakla birlikte, sedasız ünsüzlerin; sıraca önceki ya da sonraki ünlünün etkisi, iki ünlü arasında bulunma, sedalı ünsüzün ilerleyici yahut gerileyici asimilasyonu gibi etkenler sebebiyle sedalılaştığı (ötümlüleşme, tonlulaşma) görülebilmektedir (Sedalılaşma neticesinde oluşan ünsüz değişimleri:/b/</p/,/ğ/~/ġ/</q/,/g/~/ğ/</k/,/c/</ç/,/d/</t/). Ör. *türlenme**g**e* [< *türlenme-**k**e*] (M-78), *tü**b**inde* [< *tü**p**-inde*] (C-3), *etece**g**iŋ* [< *etece**k**-iŋ*] (C-114), ***z**ümbül* [< ***s**ümbül*] (C-117), *a**z**retini* [< *hasret*] (M-207), *kü**b**ri* [< *köprüg*] (M-288), *to**b**uqtan* [< *topuq*] (C-68). Ayrıca bkz. krş. *sedasızlaşma*. Tarihî perspektif içinde bakıldığında, Eski ve Orta Türkçe devirlerinde görüldüğü gibi çoğu çağdaş Türk lehçesinde kelime ön sesinde sedalılaşma oluşmaksızın sedasız kelime başı ünsüzlerinin (/k-/,/t-/) hâkim olduğu görülür (Ör. *küz* [< *köz*] "göz", *kel-* "gel-", *kir-* "gir-", *kit-* "git-", *kün* "gün", *tal* "dal", *temir* "demir", *tol-* "dol-", *til* "dil" vs. [Hatta Arapça yahut Farsçadan alınma kelimelerde bile kelime başı/d/,/g/,/h/ünsüzlerinin yerine Türkçe kaideye uygun olarak/t/,/k/,/q/ünsüzlerinin kullanıldığı görülebilmektedir.]). Oğuz grubu Türk lehçeleri istisnaî özellikler göstermekle birlikte, çağdaş Kıpçak lehçelerinde en eski Türkçe metinlerin mensubu olduğu Eski Türkçe devrinden intikal eden bir fonolojik özellik olarak,

sedasız kelime başı ünsüzleri (/k-/,/t-/) muhafaza edilmektedir. Kelime iç sesinde görülen sedalılaşmada, iki ünlü arasında kalma, önde yahut arkada bulunan ünlünün sedalılaştırma etkisi gibi etmenler sayılsa da sedasız ünlünün sedalılaşmadığı bir çok örneğin bulunduğu ayrıca belirtilmelidir. Kelime son sesinde görülen sedalılaşmada ise, kelimeye ilâve edilen ek bünyesindeki ön ses olan ünlünün sedalılaştırıcı etkisi dikkate alınmaktadır. Ör. *e**t**er* [krş. Tt. *eder*] (C-135), *ke**t**er* [krş. Tt. *gider*] (C-135), *mereke**p**im* [krş. Tt. *mürekkebim*], *a**q**a* [krş. Tt. *ağa*] (C-66), *yur**t**ına* [krş. Tt. *yurduna*] (M-236).

II. III Sedasızlaşma (Devoicing)

21. Şarkılarda, gelişmiş ve istisnasız bir kural halinde olmamakla birlikte, sedalı ünsüzlerin; sıraca önceki ya da sonraki ünlünün etkisi, iki ünlü arasında bulunma, sedasız ünsüzün ilerleyici yahut gerileyici asimilasyonu gibi etkenler sebebiyle sedasızlaştığı (ötümsüzleşme, tonsuzlaşma) görülebilmektedir (Sedasızlaşma neticesinde oluşan ünsüz değişimleri:/p/</b/, /q/</ġ/,/k/</ğ/,/ç/</c/,/s/</z/,/f/</v/,/t/</d/). Ör. *çoq**t**an* [< *çoq-**d**an*] (M-66), *a**f**stiriya* [< *a**v**usturya*] (C-89), *çek**k**en* [< *çek-**g**en*] (C-105), *qumaş**ç**ı* [< *qumaş-**c**ı*] (C-111), *yanax**t**a* [< *yanaq-**d**a*] (C-120). Yukarıda da belirtildiği gibi, tarihî perspektif içinde bakıldığında, Eski ve Orta Türkçe devirlerinde görüldüğü şekilde çoğu çağdaş Türk lehçesinde kelime ön sesinde sedasız ünsüzler hâkimdir. Kırım Tatarcasında bu temayülün az da olsa istisnaları bulunabilmektedir. Bu örneklerin oluşumu şüphesiz Batı Türkçesinin, özellikle Anadolu Türkçesinin etkisiyle açıklanabilir [Ör. *git-* (C-4), *daş* (C-126), *dal* (M-200)]. Kelime iç sesinde görülen sedasızlaşmada; iki ünlü arasında kalma, önde yahut arkada bulunan ünlünün sedasızlaştırma etkisi gibi etmenler sayılabilir. Şarkılarda, iki ünlü arasında kalan sedasız ünsüzlerin genellikle sedalılaşmadan korunduğu anlaşılmaktadır (bkz. krş. *sedalılaşma*). Kelime son sesinde görülen sedalılaşmada ise, kelimeye ilâve edilen ek bünyesindeki ön ses olan sedasız ünsüzün asimilasyon etkisi bulunmaktadır.

22. *Sedalılaşma* ve *sedasızlaşma* adı verilen ses olaylarının oluşumunda ortak iki neden bulunmaktadır: a. *ünlü etkisi* (sıraca önceki ya da sonraki ünlünün etkisi veya iki ünlü arasında kalma), b. *sedalı/sedasız ünsüzün ilerleyici yahut gerileyici asimilasyonu*. Türk dilinin genel fonolojik yapısının gereği olarak; sedalılaşmada, sedasız ünsüzden önce ve/ya da sonra gelen ünlünün/ünlülerin sedalılaştırıcı etkisi; sedasızlaşmada ise, sedalı ünsüzden önceki sedasız ünsüzün ilerleyici benzeşme yoluyla oluşturduğu sedasızlaştırıcı etkiye daha sık rastlanır.

II.IV Ünsüz Değişmeleri (Consonant Mutation)

§ Dudak ve Diş Ünsüzü Değişmeleri (Labial & Dental Consonant Mutation):

23. Boğumlanma noktaları birbirine çok yakın bulunan dudak ve diş ünsüzleri arasında düzensiz olarak değişme olabilmektedir. Özellikle, çift dudak ünsüzleri arasında/b/~/m/,/b/~/p/şeklinde, diş-dudak ve çift dudak ünsüzleri arasında ise /f/~/p/şeklinde nöbetleşmeler görülebilmektedir. Ör. ***p**içaq* [< ***b**ıçaq*] (C-83), ***p**itlenir* [*bitlen-*] (C-84), ***p**ilcân* [< *fincân*] (101), ***p**aydasız* [< *faide*] (C-53), *qara**mp**ıl* [< *qaranfil*] (C-80), *tu**f**raq* [< *topraq*] (M-131), *ya**f**raq* [< *yapraq* < *yapurġaq*] (M-247), *qa**p**tan* [< *qaftan*] (C-68), ***b**armaçığın* [krş. Tt. *parmaq*] (C-13), ***m**ağraşıy* [krş. Tt. *bağrış-*] (C-59), ***m**uynına* [< *boyun*] (C-35).

§ Sızıcı ve Patlayıcı Ünsüz Değişmeleri (Spirant & Occlusive Consonant Mutation):

24. Şarkılarda en sık görülen ses olaylarından biri de patlayıcı ünsüzün sızıcılaşmasıdır. Sızıcılaşmaya örnek olarak en başta *x < q ~ ġ* değişmesi görülmektedir. Bu değişme en fazla kelime son sesinde rastlanan bir değişmedir. İç seste de zaman zaman görülebilmekte olup sık olmamakla birlikte ön seste de gözlenmektedir. Ör. ön seste: *xaramay* [< *qaramar*] (C-72), *xuynı* [< *qoynı*] (C-72), *xardaş* [< *qarındaş*] (C-77), *xız* [< *qız*] (C-77); iç seste: *tabaxtan* [< *tabaqdan*] (M-331), *axça* [< *aqçe*] (C-23), *aytışxanı* [< *aytışġanı*] (C-32), *axşam* [~ *aqşam*] (C-49), *arxadaşlarğa* [< *arqadaş*] (C-54); son seste: *aytayıx* [< *aytayıq*] (M-304), *barmax* [< *barmaq*; krş. *parmax* (C-21)] (M-365), *çox* [< *çoq*] (C-20), *sandıx* [< *sandıq*] (C-23), *qızcıx* [< *qızcıq*] (C-31), *balıx* [< *balıq*] (C-31), *qayıx* [< *qayıq*] (C-46), *uşax* [< *uşaq*] (C-63). Diğer sızıcılaşma mahiyetindeki değişmeler şunlardır: Ör. ş < ç à *şöl* < *çöl* (C-17); *ğ < ġ* à *urğan* [< *urġan*] (C-47); *h < ġ* à *kâhat* [< *kaġd*; krş. *kiyat* (C-14)] (C-84), y < g ~ *ġ* à *bülbül dey* [*bülbül deg* (< *teg*)] (C-295), *yavurıŋ* [< *ġavur*] (M-151).

25. Sızıcı ünsüzler arasında,/y/~/v/,/v/</ğ/,/y/</h/nöbetleşme ve değişmeleri ayrıca gözlenmektedir. Ör. *suvıŋ* [< *suwuŋ*; krş. Tt. *suyun*; ayr. krş. *suğa* (M-371), *suya* (Tt.)], *yavar* [< *yağar* (< *yaġ-*)] (C-74), *qavun* [< *qağun* (< *qaġun*)] (M-238), *qayve* [< *qahve*; krş. *qâve* (M-237)] (C-54).

26. Sızıcı ünsüzlerin patlayıcı ünsüzlere dönüştüğü örnekler bulunmaktadır. Özellikle tipik Kıpçak lehçesi özellikleri arasında sayılan kelime ön sesinde *c < y* değişmesine,/y/'li kullanımlar da yoğun olarak bulunmakla beraber, sıklıkla rastlanmaktadır. Sedalı sert damak ünsüzleri olan/y/ile/c/arasında sızıcılık-patlayıcılık ile akıcılık-katılık bakımından bir fark bulunmaktadır. Kuzeybatı Kıpçak lehçeleri kelime ön sesinde Eski Türkçe devresinden bilinen ve aslî sayılabilecek olan/y/yerine sekunder bir ses olan/c/'yi geliştirmiştir. Ör. *ciber* [< *yiber-*] (C-56), *cılğa* [< *yıl*] (C-60), *cımşah* [< *yımşaq*] (C-64), *caşamağan* [< *yaşamaġan*] (C-72), *cauluğını* [< *yaġ*] (C-80), *cetkenner* [*yet-*] (C-83), *cayan cürüp* [krş. *yadağın yöri-*] (M-311).

§ Akıcı Ünsüz ve Geniz Ünsüzü Değişmeleri (Liquid & Nasal Consonant Mutation):

27. Şarkılarda akıcı ünsüzler, geniz ünsüzleri arasında değişme olabilmektedir. Özellikle/n/ünsüzünün akıcı karakterdeki/l/yahut/m/'ye dönüştüğü, boğumlanma noktalarının/n/'nin boğumlanma noktasına yaklaştırıldığı görülmektedir. Ör. *n < l à nezzetli* [< *lezzetli*] (C-112); *n < m* à *şindi* [< *şimdi*] (M-36). Geniş zaman/şimdiki zaman ifade eden/- (I)y/morfeminin de fonolojik gelişiminin *y < r* akıcı ünsüz değişimi yoluyla oluştuğu belirtilmelidir. Ör. *yulım tükenmiy* [krş. Azer. *tükenmir*]… *sılam kürinmiy* [krş. Azer. *görinmir*] (C-59). Nadiren bir geniz sesi olan/ŋ/'nin yine bir geniz sesi olan akıcı/n/'ye dönüştüğü örnekler vardır: *muna* [< *muŋa*] (M-101).

II.V Ünsüz Benzeşmesi (Consonant Assimilation)

28. Şarkılarda, iç seste yan yana veya komşu bulunan ve boğumlanma noktaları birbirine yakın iki ünsüz arasında ilerleyici

ya da gerileyici olmak üzere benzeşme (*assimilation*) görülebilmektedir. Hatta komşu iki kelimede bulunan yakın boğumlanma noktalı ünsüzler de benzeşebilmektedir. Ör. *daşinen* [< *daş ilen*] (C-126), *bilmegenner* [< *bilmegenler*] (C-127), *yârnen* [< *yâr ilen*] (M-346), *küzimnen* [< *közim ilen*] (M-303), *mennen* [< *menden*] (M-312), *qazannar* [< *qazanlar*] (M-357), *çaçları* [< *saçları*] (M-362), *menim* [< *meniŋ*] (C-63), *inner* [< *inler*] (M-159), *merdimen* [~ *merdiven*] (M-313). Şarkılarda ünsüz benzeşmesi, özellikle akıcı ünsüz grubu içinde görülmekle birlikte, dudak-diş ünsüz grubu içinde ve sızıcı yahut patlayıcı ünsüz grupları içinde de bulunmakta olup genel karakteri itibariyle ilerleyici mahiyettedir. Kelime içinde birbirine yakın veya uzak bulunan, aynı boğumlanma noktasına ya da yakın boğumlanma noktasına sahip olan iki ünsüzden birinin boğumlanma noktasını diğer ünsüzden uzaklaştırmak suretiyle başka ünsüze değişmesi benzeşmezlik (*disassimilation*) olarak bilinir. Bu ses olayı ünsüz benzeşmesinin tersi bir mahiyettedir. Ör. *pilcân* [< *fincân*] (332); görüldüğü üzere, kelime bünyesindeki aynı boğumlanma noktasına sahip olan/n/seslerinden birincisi bu benzeşmeyi bozmak suretiyle/l/'ye dönüşerek benzeşmezliği oluşturmaktadır.

II.VI Ünsüz Düşmesi (Consonant Elision)

29. Şarkılarda sık rastlanan ses olaylarından birisi olan ünsüz düşmesi, tespit edildiği üzere, üç şekilde değerlendirilmektedir: I. kelime ön sesinde:/h/,/x/düşmesi (En sık görülen düşmedir) à Ör. *amam* [< *hamam*] (M-254), *oca* [< *xoca* < *xwace*] (M-420), *alâllaştım* [< *halâllaştım*] (M-346), *âlımız* [< *hâlımız*] (M-381), *asretim* [< *hasretim*] (M-412), *alqa* [< *halqa*] (M-252), *epsi* [< *hepsi*] (M-299), *angımız* [~ *hangimiz* (< *qangı*)] (M-305);/y/düşmesi à Ör. *öksek* [~ *yöksek* ~ *yüksek*; krş. *üksek* (C-59)] (C-77); II. kelime iç sesinde:/h/düşmesi à Ör. *râmet* [< *rahmet*] (C-133);/l/düşmesi à Ör. *ütirdim* [< *ültirdim*] (M-443);/r/düşmesi à *seperim* [< *serperim*] (C-59), *cılay* [< *cırlar*] (C-60), *qutulğan* [< *qurtulġan*] (C-46);/y/düşmesi à *sülensin* [~ *söyle*-] (C-87); III. kelime son sesinde:/g//ğ//ġ/düşmesi (Oğuz Türkçesinde görülen tipik bir fonolojik özelliktir) à *sarı* [< *sarıġ*] (C-132), *tarı* [< *tarıġ*], *canlı* [< *canlıġ*] (M-189);/k//q/düşmesi (Türkiye Türkçesinde olduğu gibi,/+CIK/ekinin eklendiği kelimenin son sesi düşebilmektedir) à Ör. *küçücikten* [< *küçükcik*] (C-56), *yapracığı* [< *yaprakçıq*] (M-90), *endeçik* [< *hendekçik*] (C-112);/h/düşmesi: *qade* [< *qadeh*] (C-78), *kâ* [< *kâh*] (C-86).

II. VII Metatez (Metathesis)

30. Bazı kelimelerde sonra telaffuz edilecek bir ünsüzün boğumlanma yerinin daha öne alınarak telaffuz edilmesi, kelime içinde yan yana ya da komşu bulunan iki ünsüz arasında boğumlanma yerlerinin kolay olandan zor olana doğru sıralanarak yerlerinin değiştirilmesi "metatez" olarak anılan ses olayıdır; Tatar şarkılarında bir çok örneğini bulmak mümkündür. Ör. *sikez* [< *sekiz*] (M-348), *külmek* [< *kömlek* (< *köŋlek*)] (M-270), *mezliç* [< *meçliz* (< *meclis*)] (C-83).

Bibliyografya

1. Atalay B. Kaşgarlı Mahmud Divanü Lugati't-Türk (Cilt IV [Dizin]) / B. Atalay — Ankara: TDK, 2006. — 885 c.
2. Abduvaliyeva E. Kırım Türkçesinin Ağızlarının Bugünkü Durumu / E. Abduvaliyeva — Ankara: AÜ SBE Master Tezi, 2004. — 535 c.
3. Baski I. A Crimean Turkic-Tatar Glossary from the 17th Century / I. Baski // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. — 1986. Tomus XL (1). — C. 107—172.
4. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish / G. Clauson. — Oxford: Oxford University Press, 1972. — 989 c.
5. Doerfer G. Das Krimtatarische / G. Doerfer // PhTF-I. — 1959.
6. Kakuk Z. Poésie populaire tatare recueillie par I. Kunos / Z. Kakuk // Acta Orientalia Hungarica. — 1963. — No. XVI. — C. 83—97.
7. Kakuk Z. Ignac Kunos' Nachlass in der Orientalischen Sammlung der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften / Z. Kakuk // Jubilee Volume of the Oriental Collection 1951—1976. — 1978. — C. 115—126.
8. Kakuk Z. Tatarskij material Ignaca Kunosa / Z. Kakuk // Sovetskaja Tjurkologija. — 1987. — C. 53—57.
9. Kakuk Z. Kırım Tatar Şarkıları / Z. Kakuk (I. Kunos'un derlemesinden yayımlayan) — Ankara: TDK, 1993. — 208 c.
10. Öner M. Bugünkü Kıpçak Türkçesi / M. Öner. — Ankara: TDK, 1998. — 270 c.
11. Özkan M. Türkçenin Ses ve Yazım Özellikleri / M. Özkan. — İstanbul: Filiz Kitabevi, 2001. — 296 c.
12. Sevortyan E. V. Krımsko-tatarskiy yazık / E. V. Sevortyan // Yazıki naradov SSSR. Tyurkskie yazıki. — Moskva, 1966.
13. Tekin T. Türk Dillerinde Önseste *y*- Türemesi / T. Tekin // Türk Dilleri Araştırmaları. — 1994. — No. 4 — C.51—66.
14. Üçok N. Genel Fonetik (Ana Çizgileri) / N. Üçok. — İstanbul: Multilingual, 2007. — 232 c.

ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА В ЗЕРКАЛЕ ФРАЗЕОЛОГИИ КРЫМСКОТАТАРСКОГО, ТУРЕЦКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

Джелилов А.А.,
к. филол. н.
Украина, Крым

Аннотация. В статье рассматриваются особенности языковой картины мира и её отражение во фразеологических единицах, характеризующих познавательные процессы человека в крымскотатарском, турецком и английском языках.

Ключевые слова: картина мира, языковая картина мира, фразеология когнитивной сферы человека, познавательные процессы.

Özet. Makalede dünyanın dilsel manzarasının özellikleri, deyimlere yansıması incelenmektedir. Her üç dilde bir deyim ünitesi insanın algılama sürecini vasıflandırmaktadır.

Anahtar sözler: dünya vizyonu, dünyanın dilsel manzarası/vizyonu, insanın algılama sürecinde Deyimbilimi, idrak süreçleri.

Summary. *The article deals with peculiarities of the worldview's language aspect and it's reflection in phraseological units, defining person's cognitive processes in the Crimean Tatar, Turkısh and English languages*.

Keywords: the picture of the world, the language picture of the world; phraseology of person's cognitive processes, cognitive processes.

Постановка проблемы. Современный этап развития человеческого общества требует всё большего внимания к таким проблемам, как развитие языка — средства общения, кладовой знаний и памяти о материальных, социальных, духовных, культурных достижениях и богатствах разных народов. Этот интерес обусловлен бурным ростом межкультурного общения, который становится предметом для исследования многих лингвистов.

Совокупность представлений о мире, заключенных в значении различных слов и выражений языка, складывается в некую единую систему взглядов и установок — картину мира, которая в той или иной степени разделяется всеми говорящими на данном языке.

Представления, формирующие картину мира, входят в значения слов в неявном виде, так что человек принимает их на веру, не задумываясь. Пользуясь словами, содержащими неявные смыслы, человек, сам того не замечая, принимает и заключенный в них взгляд на мир. Более того, смысловые компоненты, которые входят в значение слов и выражений в форме непосредственных утверждений, могут быть предметом спора между разными носителями языка и тем самым не входят в общий фонд представлений, формирующих языковую картину мира.

При сопоставлении разных языковых картин мира обнаруживаются их сходства и расхождения, иногда и весьма существенные. Наиболее важные для данного языка идеи повторяются в значении фразеологических единиц и являются ключевыми для понимания той или иной картины мира. Следует отметить, что на сегодняшний день данная предметная область изучена далеко не полностью, она требует дальнейшего тщательного рассмотрения и деятельности человека крымскотатарского, английского и украинского языков и её отражении в опосредованной картине мира.

Проблема выявления национально-культурной специфики идиом является достаточно традиционной для исследований в области фразеологии. Тезис о том, что «фразеологические единицы, выражающие типовые понятия и представления, выполняют роль эталонов культурно-национального мировидения», рассматривался на протяжении многих лет такими учеными, как В. Н. Телия, А. М. Эмирова, В. А. Маслова, А. А. Вежбицкая и др. [3; 16; 26; 27; 28].

Национальная специфика фразеологических единиц непосредственно связана с проблемами исследования человеческого сознания, соотношения языка и мышления, языка и культуры. У каждого народа свое восприятие мира, опирающееся на его исторический опыт, культуру, традиции, эталоны, стереотипы и т. д. При этом каждый народ имеет свою «ментальную карту», с помощью которой происходит его психолингвистическая и психосемантическая ориентация в окружающем мире и реализуется его креативная функция в организации и совершенствовании это мира [3, с. 299].

Разные языковые сообщества, пользуясь разными инструментами концептообразования, формируют различные картины мира (worldview, Weltbild, düñya manzarası), являющиеся по сути основанием национальных культур.

Национальная когнитивная картина мира — это когнитивно-психологическая реальность, которая обнаруживается в мыслительной, познавательной деятельности народа, в его поведении — физическом и вербальном, в единообразии поведения народа в стереотипных ситуациях, в общих представлениях народа о действительности, в высказываниях и непосредственно во фразеологизмах [18, с. 50].

Под языковой картиной мира З. Д. Попова и И. А. Стернин понимают «совокупность зафиксированных в единицах языка представлений народа о действительности на определенном этапе развития народа, представление о действительности, отраженное в значениях языковых знаков — языковое членение мира, языковое упорядочение предметов и явлений, заложенная в системных значениях слов информация о мире» [18, с. 50].

Понятие картины мира строится на изучении представлений человека о мире. Если мир — это человек и среда в их взаимодействии, то картина мира — результат переработки информации о среде и человеке. Явления и предметы внешнего мира представлены в человеческом сознании в форме внутреннего образа. По мнению А. Н. Леонтьева, существует особое «пятое квазиизмерение», в котором представлена человеку окружающая его действительность: это — «смысловое поле», система значений [15, с. 23].

Языковая картина мира формирует тип отношения человека к миру (природе, животным, самому себе как элементу мира). Она задает нормы поведения человека в мире, определяет его отношение к миру. Все люди вовлечены в единый мировой исторический процесс, но вырастают из разной почвы. Следовательно, ценности, общие для всех народов, располагаются в различном соотношении. Эта особая структура общих для всех народов элементов и составляет национальный образ, национальную модель мира.

По мнению В. А. Масловой, фразеологические единицы фиксируют и передают от поколения к поколению культурные установки и стереотипы, эталоны и архетипы, отражая в своей семантике длительный процесс развития культуры народа [16, с. 82].

Фразеология фрагмент национально-языковой картины мира. Фразеологизмы всегда обращены на субъект. Они возникают для интерпретации мира, оценки и выражения к нему субъективного отношения [16, с. 84].

При исследовании национальной специфики Д. О. Добровольский выделяет два подхода. Первый подход — сравнительный, при котором национально-культурная специфика одного языка определяется относительно других языков. Второй подход — интроспективный, при котором национальная специфика языка рассматривается глазами его носителей, то есть производится самоанализ, самонаблюдение [7, с. 7—25; 8, с. 136—147].

При сравнительном подходе специфичными признаются все факты первого языка относительно двух других языков, которые представляются нетривиальными с точки зрения традиционной народной культуры из перспективы двух языков (и соответствующей культуры). При этом не является важным то обстоятельство, что многие из выделяемых в качестве специфических фактов могут иметь место и в других языках (культурах).

Интроспективный подход основан на представлении о наличии неотъемлемых национально-культурных характеристик безотносительно к специфике других языков и культур. Задача исследования формулируется как поиск ответа на вопрос, в чем состоит национальная специфика языка глазами его носителей.

Наиболее адекватными исследовательскими приемами в этом случае представляются опрос информантов и различные тесты, направленные на выяснение отношения носителей языка к соответствующим лингвистическим фактам. Так, например, сигналом наличия исконной национальной специфики может быть мнение о неуместности данного высказывания в устах иностранца.

При сравнительном анализе одним из важнейших критериев оказывается возводимость установленных межъязыковых различий к специфике соответствующих культур, в то время как интроспективный подход предполагает обращение к интуиции носителей языка, характеризующих некоторые явления как свои и только свои, то есть сугубо национальные. Явления, отобранные в качестве специфических на основе сравнительного подхода, могут не только не совпадать с кругом явлений, выделенных на основе интроспективного подхода, но даже не иметь с ним точек соприкосновения [6; 7]. Весьма важным компонентом во фразеологизмах является культурная коннотация. Культурная коннотация фразеологизмов определяется ценностями культуры. Это то, что является специфичным для отдельной нации, культуры. Культурная коннотация возникает как результат интерпретации ассоциативно-образного основания ФЕ через соотнесение его с культурно-национальными стереотипами [16, с. 55], в результате чего раскрывается их культурно-национальный смысл и характер ФЕ.

Именно культурная коннотация придает культурно-значимую маркированность ФЕ и даже всему тексту. Средствами передачи этой культурной коннотации, по мнению А. Вежбицкой, являются ключевые слова, которые находятся в центре фразеологизма. Формируя определенные, центральные для некоторой области культуры, свойства и функционируя в данном качестве во фразеологизме, ключевые слова «могут привести нас в сердцевину целого комплекса культурных ценностей и установок» [2, с. 38]. Анализируя вышесказанное, можно утверждать, что фразеологизмы являются носителями культурно-национальной информации. Идиомы сохраняют и воспроизводят менталитет народа, его культуру.

Так как фразеологизм имеет связь со стереотипом, то именно он является средством выражения этого стереотипа, который связан с определенным представлением или образом, выраженном в данном фразеологизме. В когнитивной лингвистике и этнолингвистике термин стереотип относят к содержательной стороне языка и культуры, то есть он понимается как ментальный стереотип, который соотносится с языковой картиной мира.

Языковая картина мира и языковой стереотип соотносятся как часть и целое. Языковой стереотип понимается как «суждение или несколько суждений, относящихся к определенному объекту внеязыкового мира, субъективно детерминированное представление предмета, в котором сосуществуют описательные и оценочные признаки. Оно является результатом истолкования действительности в рамках социально-выработанных познавательных моделей» [16, с. 58].

Можно узнавать о быте, менталитете народа, исходя из внутренней формы лингвистической единицы. Иначе говоря, ФЕ формируется через стереотип. Но может происходить и обратный процесс, когда стереотип формируется посредством ФЕ. Например, фразеологизмы в кр.тат. яз. *Корбекуль эшеги киби* ахмакъ (букв. глуп, как осёл из села Корбекуль) ‘глупый, недалёкий человек’, в англ. яз. *as balmy [barmy* или *mad] as a bandicoot* (букв. сумасшедший, как сумчатая крыса) ‘тронутый, чокнутый, не в своём уме’. В результате у каждого из носителей языков в сознании формируется стереотип глупого, недалёкого человека.

Таким образом, отражение стереотипов во фразеологии выражено очень ярко, так как только сообща, соотнося образы с понятиями, смыслом, можно выявить культурно-национальную значимость выражения.

Национальная специфика фразеологии когнитивной деятельности человека наиболее ярко проявляется на семантическом уровне. Здесь отражается особенности психологии, способа мышления, специфические условия развития материальной и духовной жизни представителей трёх культур.

По мнению проф. А. М. Эмировой, национальную специфику языковой (фразеологической) картины мира можно выявить по двум направлениям исследования:

1. Объединяя этнокультурно маркированные компоненты фразеологических единиц в семантические и тематические группы и 2. Выявляя внутреннюю форму ФЕ, обозначающую прецедентные реалии.

Извлеченные из состава ФЕ культурно маркированные компоненты, обозначающие природные феномены, географические условия, особенности быта, сферы жизнедеятельности носителей языка [28, с. 253], объединены в следующие тематические группы:

«Религия». Данная группа является наиболее обширной по количеству единиц. Духовному мировоззрению у крымских татар, англичан и украинцев уделяется большое внимание. Так, многие идиомы, характеризующие когнитивную деятельность человека, в своей структуре содержат этнокультурные лексемы, связанные с религией: *Алла, гъазы, Къыбла, тесби, джеэннем, джами, мола; Allah, iman, cami, cin; angel, devil, holy water, bull of Bashan; агнець Божий*.

В крымскотатарском языке это ФЕ, связанные с мусульманской религией: *Алла* (Аллах) — *Алланынъ тувары* (букв. тварь Аллаха) ‘глупый, недалёкий человек’; *Къыбла* (направление Мекки, Каабы, куда обращаются лицом во время молитвы) — *Къыбласыны бильмемек [джоймакъ]* (букв. не знать [потерять] сторону, где находится Кааба, священное место у мусульман, на которое направляется взор молящегося; в Крыму это направление совпадает с югом) ‘приходить в замешательство, в состояние растерянности из-за кого-л., чего-л.’; *гъазы* (борец за Ислам в средние века) — *агъасы [гъазы] гъазылардан* кимнинъ (букв. брат [газы (борец за Ислам)] из газы (из борцов за Ислам) у кого) ‘человек, занимающий высокое общественное положение, обладающий властью, большим влиянием’; *тесби* (чётки в мусульманской вере используются при многократном чтении молитв — для соблюдения количества уже произнесенных) — *тесбисини алмакъ* (букв. брать чётки) ‘начинать читать молитву, приступать к чтению молитвы’; *джеэннем* (ад, преисподняя) — *джеэннем кутюги киби* ахмакъ (букв. глуп, как пень из преисподнией) ‘совсем глупый, недалёкий’; *джами* (мечеть, мусульманское культовое сооружение, мусульманский храм для соборной молитвы в пятницу) и *молла* (мулла, духовное лицо, знаток религиозных наук и служитель культа у мусульман, имеющий право совершать намаз) — *не джамиге чыракъ, не моллагъа таякъ [таракъ]* (букв. ни мечети свеча, ни мулле посох [расчёска]) ‘посредственный, ничем не выделяющийся человек’ и др.

Примером турецких ФЕ служат: *Allah adamı* (букв. человек Аллаха) ‘кто-л. придерживающийся правильных жизненных взглядов’; *imana gelmek* (букв. прийти к вере) ‘ (2) в самом конце говорить правду’; *cinleri başına toplamak* (букв. в голову джинов собирать) ‘сдерживать эмоции’ и др.

В семантическом макрополе фразеологических единиц английского языка, обозначающих когнитивную деятельность человека, распространены идиомы, связанные с Библией и христианским вероучением: *an angel of light* (букв. ангел света) ‘дорогой, всеми любимый человек, этим. Библ. [Corinthians XI, 14]’; *to entertain an angel unawares* (букв. развлекать ангела непредумышленно) ‘принимать человека, не зная о его высоком положении, больших заслугах или достоинствах, этим. Библ. Hebrews XIII, 2’; *to hate smb. (smth.) as the devil hates holy water* (букв. ненавидеть кого-л., что-л., как дьявол ненавидит святую воду) ‘не выносить кого-л. или чего-л.’; *bull of Bashan* (букв. васанский бык) ‘здоровый, сильный человек с громовым голосом, этим. Библ. Psalms XXII, 129’ и др.

«Пища и посуда». Тематическая группа представлена лексемами *пиляв*, *борщ*. Показателями специфического в данной тематической группе являются слова, характеризующие этническую кухню крымских татар.

Например, в крымскотатарском языке, процесс воображения характеризует такая идиома как *тасавур пилявы пиширмек* (букв. варить плов из представлений) ‘пребывать в мечтательном состоянии, предаваясь бесплодным фантазиям, не замечая окружающего’, в структуре которой слово *пиляв* — означает национальное блюдо из риса и мяса у тюркских азиатских народов, в т. ч. и у крымских татар.

«Флора и фауна». Эта тематическая группа представлена ФЕ, в составе которых присутствуют лексемы — *пире, деве, йымырта*; *pirey, deve, yumurta*; *bandicoot, March hare, gumtree, galah*.

В крымскотатарском языке эту тематическую группу характеризуют ФЕ: *пиреден деве япмакъ* (букв. делать из блохи верблюда) ‘придавать чему-л. незначительному большое значение’, идиома содержит компонент *деве* (верблюд) — в мировидении крымских татар верблюд ассоциировался с большим животным. Эти животные были распространены на территории Крыма до конца XIX века, преимущественно, завозимые из Турции и др. стран Востока, начиная с того времени, когда через г. Солхат (ныне г. Старый Крым) проходил Великий Шелковый Путь; *йымырта корьсетип, бор туттурмакъ* кимге (букв. всучить клубок мела под видом яйца кому) ‘намеренно искажать что-л. с целью обмануть кого-л., получив себе выгоду’ и др.

В английском языке особенности фауны Великобритании и её бывших колоний отражены в идиомах: *as balmy [barmy* или *mad] as a bandicoot* (букв. сумасшедший, как сумчатая крыса) ‘тронутый, чокнутый, не в своём уме’, обозначает психическое состояние человека с негативной стороны. Австралийцы не любят сумчатых крыс, которые приносят большой вред их садам и огородам. Слово *bandicoot* встречается во многих сравнениях с отрицательной окраской; *as mad as a March hare* (букв. сумасшедший, как мартовский заяц) ‘сумасшедший, спятивший, не в своём уме, в выражении mad as a March hare намекается на возбужденное состояние животных в период весеннего спаривания’; *as mad as a beetle [as a cut snake, as a frilled lizard, gumtree full of galahs]* (букв. сумасшедший, как жук [змея, которой отрубили конечность, как жаренная ящерица, как эвкалиптовое дерево, полное австралийских попугаев какаду]) ‘спятивший, с придурью; этим. galah — австралийский попугай какаду’.

Тематическую группу “Исторические факты и события” характеризуют ФЕ с компонентами: *деллял*, *эсаме; the Riot Act.*

В крымскотатарском языке, в основу фразеологизма *капиксиз деллял* (букв. глашатай без копейки) обозначающего человека, который любит много говорить, положен образ *делляла* «глашатая» — должности при дворе Крымского Ханства XIII — XVI вв.

Необходимо обратить внимание на ФЕ, в составе которых употребляется лексема *эсаме* — справка, выдаваемая средневековому пехотинцу с указанием его имени и положенного ему жалования: *эсаме окъумакъ* кимге (букв. читать справку кому) ‘говорить небылицы’;

В английском языке фразеологизм *to read the Riot Act* (букв. зачитывать «закон против мятежа») ‘ (2) делать выговор кому-л., отчитывать кого-л.’, связан с законом об охране общественного спокойствия и порядка ‘the Riot Act’, который действует в Англии с 1715 г. ’.

Тематическая группа «Топонимия». Некоторые фразеологизмы, обозначающие когнитивную деятельность человека в крымскотатарском и английском языках, содержат в своей структуре топонимы — исторические названия сёл и городов: *Мамашай, Корбек; Coventry, Billingsgate, Irish.*

Например, в крымскотатарском языке — *Мамашайнынъ къатыгъы киби, джайылмакъ* (букв. разлиться, как кислое молоко из села Мамашай) ‘очень устать, не чувствовать своих ног’ [38]. Здесь ФЕ обозначает состояние усталости и содержит информацию о кислом молоке *къатыкъ*, изготавливавшемся в селе Мамашай (ныне с. Орловка Севастопольского горсовета). Фразеологизм *Корбекуль эшеги киби* ахмакъ (букв. глупый, как осёл из села Корьбек, ныне с. Изобильное, территория Алуштинского горсовета) ‘очень, до крайности глуп, недалёк’, негативно характеризует индивидуальный способ мышления [38, с. 9].

В английском языке — *to send smb. to Coventry* (букв. отправить кого-л. в Ковентри) ‘прекращать общение с кем-л.’*, Coventry* — город в Англии, в составе конурбации Уэст-Мидлендс. этим. значение этого фразеологизма предположительно восходит к книге Кларендона “The history of the Great Rebellion and Civil Wars in Engalnd.”; *an Irish bull* (букв. Ирландский бык) ‘очевидный абсурд, явная нелепость’ [35, с. 181]; *to talk Billingsgate* (букв. говорить как на Биллингсгейт) ‘браниться, ругаться, как при торговле, этим. Billingsgate — название большого рыбного рынка в Лондоне’ и др.

Тематическая группа «Музыкальные и духовые инструменты» представлена лексемами: *давул, зурна; davul, zurna; horn.*

Крымскотатарские идиомы, характеризующие речевую деятельность человека, содержат в своей структуре такие лексемы, как *давул* и *зурна* — виды ударных и духовых национальных инструментов: *давулгъа къоюп зурнагъа чалмакъ* кимни, нени (букв. поставив на давул (барабан), играть на зурне (дудке) о ком-л., что-л.) ‘повсюду, всем говорить, рассказывать о ком-л. или о чём-л.’; *зурна киби сеси бар [олмакъ]* кимнинъ, кимде (букв. голос, как у зурны (дудки) у кого) ‘кто-л. обладает очень громким голосом, громко говорит’.

Тематическое поле «Музыкальные и духовые инструменты» не содержит английских фразеологических единиц, характеризующих когнитивную деятельность человека.

2. По специфике внутренней формы языковых единиц.

Как известно, во внутренней форме ФЕ отражаются прецедентые реалии. Так, в анализируемых языках среди идиом, характеризующих когнитивную деятельность человека, можно выделить обороты, связанные с историческими фактами:

в крымскотатарском языке — *чуфутнынъ келини киби артыны чевирмек* (букв. повернуться спиной [задом] к кому-либо, как еврейская невестка) ‘не иметь желания увидеть, услышать кого-либо’ [38]. Идиома характеризует восприятие человека человеком и изображает историю взаимоотношения двух наций, проживающих на территории Крыма — крымских татар и караимов; *эсамеден пиляв пиширмек* кимге (букв. варить плов из справки кому) ‘говорить небылицы’ и др.;

в английском языке — *play fast and loose* (букв. играть быстро и проигрывать) ‘вести нечестную игру, поступать безответственно, нарушать свои обязательства, играть чьими-либо чувствами, пытаться обмануть кого-л. Это выражение связано со старинной игрой, в которую играли главным образом на ярмарках в Англии. На палец то туго наматывался, то распускался ремень (или верёвка), причем зрители не могли уловить ловкую манипуляцию и неизменно проигрывали пари’; *as mad as a hatter* (букв. сумасшедший, как шляпник) ‘кто-л. сумасшдеший, спятивший, этим. среди шляпников были часты случаи душевных заболеваний из-за отравления нитратом ртути, которую употребляли для обработки фетра’; to give smb. *a Roland for an [smb.’s] Oliver* (букв. давать кому-л. Роланда для [чьего-л.] Оливера) ‘давать достойный ответ, этим. рыцарь крестоносец Роланд и его товарищ Оливер — герои английского средневекового эпоса. Единоборство Роланда и Оливера, силы которых были равны, не привело к победе одного из них’; *to beat about [*амер. *around] the bush [mulberry mush]* (букв. ходить вокруг куста [хоровода] припевая, этим. от детской игры хоровода — mulberry bush]) ‘говорить обиняками, с намёками, церемониться’; *small talk* (букв. маленький разговор) ‘беседа о пустяках, «о погоде», о разных мелочах, этим. выражение создано английским государственным деятелем и писателем лордом Честерфильдом, Chesterfiled, 1694—1773’ и др.

К фразеологическим единицам, связанным с историческими фактами, можно отнести идиомы со словом Dutch — 1) голландский/нидерландский язык; 2) мн. голландцы. Использование слова Dutch во фразеологизмах, имеющих отрицательное значение, восходит к англо-голландской конкуренции на морях и войнах в XVII в. Например, to swear *like a Dutch woman* (букв. ругаться, как голландская женщина) ‘кто-л. сильно ругается, кричит’, *the Dutch have taken Holland* (букв. голландец захватил Голландию) ‘говорить то, что уже всем давно известно’. Во всех ФЕ, в состав которых входит лексема Dutch, она означает “голландский”, но так как с этим прилагательным ранее связывались неприятные ассоциации, то все словосочетание переосмыслялось. Наличие архаического значения прилагательного создает немотивированность этих оборотов;

В когнитивной фразеологии английского языка особое место занимают ФЕ из произведений У. Шекспира, Дж. Свифта и др. литературных классиков: *sound and fury words* (букв. громкие и яркие слова) ‘помпезная речь, не имеющая смысла, этим. шекспировское выражение’; *to smell [stink] to [high] heaven* (1) (букв. пахнуть [вонять] аж до [высоких] небес) ‘дурно пахнуть, отдавать (smell to heaven — шекспировское выражение)’, (2) ‘смердеть,

вонять'; *to lie in one's teeth [throat]* (букв. врать в чьи-л. зубы [горло]) 'нагло, бесстыдно лгать, выражение to lie in one's throat популяризировано У. Шекспиром'; *the battle of books* (букв. битва книг) 'ученая дискуссия, этим. название одной из сатир Дж. Свифта [35, с. 68]; *a word and a blow* (1) (букв. слово и удар) 'брань, угроза и рукоприкладство, этимологически выражение создано Дж. Баньяном [247, с. 836]' и др.;

Отдельно можно выделить ФЕ английского языка, связанных с Библейской тематикой. Примерами могут послужить:

в английском языке — *as deaf as an adder [a post, a stone]* (букв. глухой, как гадюка [столб, камень]) 'совершенно глухой, не слышащий, этим. Библ. Psalms [VIII, 4]'; *to search one's heart* (букв. искать свое сердце) 'анализировать свои поступки, чувства (этим. Библ. Romans VIII, 27)'; *to be a strong meat for smb.* (букв. быть жестким мясом для кого-л.) 'что-л. трудное для понимания (этим. Библ. Hebrews V. 12)'; *to walk in the darkness* (букв. блуждать, бродить в темноте) 'действовать вслепую, наугад (этим. Библ. John XII 35)'; someone has *an unruly member* (букв. непокорный член у кого) 'шутл. кто-л. очень разговорчив, не в меру болтлив, говорит глупости, этим. Библ. James III, 8 [35, с. 497]'; *to have itching ears* (букв. иметь зудящие уши) 'быть любителем новостей, сплетен, этим. Библ. 2. T; Mothy IV. 3 [35, с. 233]' и др.

Все указанные реалии и исторические факты относятся к прошлому и не существуют в современной жизни. Однако ФЕ, созданные на их основе, продолжают жить. Это приводит к полной утрате данными ФЕ их внутренней формы, что является лингвистическим показателем мотивированности значения, или полного разрыва связи между значением фразеологической единицы и буквальным значением её компонентов, которое в свое время явилось основой для переосмысления. Этот разрыв не зависит от субъективного восприятия, а обусловливается экстралингвистическими факторами, иными словами, объективной действительностью, находящей своё отражение в мышлении, которое реализуется в языке.

Таким образом, анализ показал, что такие специфические особенности, как наличие этнокультуных слов в составе ФЕ крымскотатарского, турецкого и английского языков позволяют раскрыть семантику идиом и выйти на языковую картину мира.

Указанные выше идиомы можно распределить фразеосемантическим группам "ощущение", "мышление", "память", "воображение" и др., которые войдут в состав фразеосемантического поля "когнитивная деятельность человека". Фразеосемантичские группы, являясь подсистемами единой структурированной функциональной системы — концептуальной картины мира, определяются психологическими процессами, присущими когнитивной деятельности человека.

Концепты, вокруг которых возникают объединения фразеологических единиц, носят именно ценностный характер. В частности, можно выделить следующие группы:

Фразеологические единицы, связанные с осмыслением ценностей:

1) бытовые: благо, человек, индивидуальность, свобода, жизнь, молодость, время, судьба, счастье, надежда, обычай;

2) экономические: деньги, имущество, свое, пища;

3) утилитарно-практические: природа, труд, ремесло, здоровье, опыт, память, речевое общение, помощь, сила, ловкость, качество, порядок, дом;

4) познавательные: ум, образование, знания, истина;

5) психологические: радость, активность, смелость, лидерство, покой;

6) моральные: добро, благодарность, щедрость, терпение, правда, честность, совесть, ответственность, мужество, милосердие, солидарность, дружба, любовь, семья, родина, гостеприимство, безгрешность, уважение, закон;

7) общественно-политические: иерархия, мир;

8) религиозные: Бог, вера;

9) эстетические: красота [10, с. 13—14].

Возможны два основных подхода к исследованию фразеологического фонда с точки зрения отражения ценностей: во-первых, сознание носителей каждого языка способен осмыслить любое явление в мире, во-вторых, языковые системы отражают то, что наиболее важно для каждого народа, создавая для одних элементов или целых фрагментов действительности устойчивые обозначения и обходясь без них в других случаях [10]. Более целесообразным кажется второй подход — подход к семантической классификации любых языковых знаков (в т. ч. и ФЕ) с опорой на систематизированное отражение картины мира в сознании носителей одного языка.

Одним из точных толкований языковой картины мира нам представляется формулировка Ю. Л. Мосенкиса и М. В. Якименко, которые определяют языковую картину мира как «отражение в языке представлений человека об окружающей действительности, о внутреннюю психологическую реальность и то, что считается реальностью» [17, с. 109].

«Картина мира — это то, что идет прежде всего от человека, плод его восприятия, фантазий, мыслительных процессов и преобразовательной деятельности. Тем самым каждая языковая единица ориентирована на концептуальное пространство среды, становясь языковым проявлением того или иного его фрагмента [7, с. 51].

Фразеологические единицы играют особую роль в создании языковой картины мира. Природа значение паремий связана с практическим опытом человека, с культурно-историческими традициями народа, говорящего на этом языке. Своей семантике паремии направлены на характеристику человека и его деятельности. «Введение понятия картины мира в лингвистике позволяет различать два вида воздействия человека на язык — феномен первичной антропологизации языка (влияние психофизиологических и других особенностей человека на основные свойства

языка) и феномен вторичной антропологизации (влияние на язык различных картин мира человека — религиозно-мифологической, философской, научной, художественной)» [8, с. 66]. При исследовании картины мира, закрепленной в языке, в той ее части, которая организована ФЕ, необходимо учитывать, прежде всего, антропоцентрический характер фразеологической семантики. Фразеология покрывает преимущественно те участки действительности, которые непосредственно связаны с человеком, с его видением, оценкой реалий, с характеристикой психических свойств его личности. Фразеологизмы, вероятно, наглядно отражают концептуальную картину мира. Все устойчивые сочетания слов без исключения — это фиксация опыта поколений, и, следовательно, они несут информацию о картине мира как «акт мировоззрения» [11, с. 55].

Идиомам свойствен национально-культурный колорит, поскольку в их состав могут входить антропонимы, топонимы, этнонимы, историзмы, названия предметов материальной культуры, социально маркированные компоненты. В смысле паремий заложена «духовная культура» — этическая, нравственная, эстетическая и тому подобная система ценностной ориентации в мире.

Выводы. Каждый язык представляет собой самобытную систему, которая накладывает свой отпечаток на сознание его носителей и формирует их картину мира. Сходство соматических фразеологизмов свидетельствует об определенной общности ассоциативно-образного мышления представителей разных языковых картин мира, которая проявляется в наличии общих логико-фразеологических идей.

Сопоставительное идеографическое изучение фразеологических единиц, обозначающих и характеризующих когнитивную деятельность человека в крымскотатарском, английском и украинском языках даёт возможность установить степень фразеологической насыщенности отдельных участков отражаемой действительности.

Идеографический анализ крымскотатарской, турецкой и английской фразеологии по классификации психически-познавательных процессов, исследование семантики фразеологических единиц, характеризующих отдельные факты обозначаемой действительности, свидетельствуют о значительной роли фразеологичсеких единиц в общей системе номинативной деятельности языка, о возможности языковой передачи средствами фразеологии рассматриваемой понятийной зоны.

В ходе анализа языковой картины мира, которая создается фразеологическими единицами, можно выделить следующие ее параметры — антропоцентричность и аксиологичность. Антропоцентричность картины мира выражается в ее ориентации на человека, а аксиологичность — в ориентации на ценности мира и в моральных установках. Фразеологизмы как образные единицы языка воспроизводят культурную традицию ее носителей, а также влияют на формирование концептуальной картины мира.

Библиография

1. Багаутдинова Г. А. Человек во фразеологии (антропоцентрический и аксиологический аспекты): автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра. филол. наук: спец. 10.02.20 “Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание” / Г. А. Багаутдинова. — Казань, 2007. — 35 с.
2. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / Пер. с англ. А. Д. Шмелева / А. Вежбицкая. — М.: Языки славянской культуры, 2001. — 288 с.
3. Войцехович И. В. Практическая фразеология современного китайского языка / Войцехович И. В. — М.: АСТ: Восток — Запад, 2007. — 509 с.
4. Гачев Г. Д. О национальных картинах мира // Г. Д. Гачев. — Народы Азии и Африки. 1967, № 1. — С. 48—52.
5. Гумбольдт В. О различии в строении человеческого языка и его влиянии на духовное развитие человеческого рода // Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. — Москва, 1984. — 123 с.
6. Добровольский Д. О. Основы структурно-типологического анализа фразеологии современных германских языков (на материале немецкого, английского и нидерландского языков): дисс. … д-ра филол. наук: 10.02.20/Д. О. Добровольский. — М., 1990. — 441 с.
7. Добровольский Д. О. Сопоставительная фразеология (на материале германских языков): Курс лекций / Д. О. Добровольский, В. Т. Малыгин, Л. Б. Коканина. — Владимир, 1990. — 80 с.
8. Добровольский Д. О. Структурно-типологический анализ фразеологических систем / Д. О. Добровольский // Известия Академии наук СССР. Серия литература и язык. — 1990. — Т. 49, № 2. — С. 136—147.
9. Жайворонок В. В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення / В. В. Жайворонок // Культура народов Причерноморья. — 2002. — № 32. — С. 51—53.
10. Жила В. Г. Фразеологічний образ у конотативному аспекті на прикладі соматичних фразеологізмів у корейській мові / В. Г. Жила // Мовні та концептуальні картини світу. Зб. наук. праць. — К.: Видавн. дім Дмитра Бураго, 2009. — С. 330—334;
11. Жила В. Г. Анализ корейских фразеологических единиц, характеризующих человека / В. Г. Жила // Китай, Корея, Японія. Зб. наук. праць. — К., 2009. — С. 146—151.
12. Зверева Т. Р. Эмоции во фразеологической картине мира русского языка: с позиции носителя удмуртского языка: автореф. дис. … канд. филол. наук: 10.02.01 Гос. ин-т рус. яз. им. А. С. Пушкина. М., 2002.
13. Каюмова Д. Ф. Языковое воплощение концепта «судьба» в английской, татарской и турецкой лингвокультурах / Д. Ф. Каюмова // Вестник Чувашского государственного педагогического университета имени И. Я. Яковлева. — 2011. — N 1 (69), ч. 1: Серия «Гуманитарные и педагогические науки». — С. 96—100.
14. Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. 2-е изд., испр. и доп. / Корнилов О. А. — М.: ЧеРо, 2003. — 349 с.
15. Леонтьев А. Н. Мышление / А. Н. Леонтьев // Вопросы философии — 1964. — № 4. — С. 6—12.

16. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / Маслова В. А. — Москва, 2001. — 203 с.
17. Мосенкіс Ю. Л. Всесвіт у дзеркалі японської мови: Словесні символи культури Японії./Ю. Л. Мосенкіс, М. В. Якименко. — К.: Видавничий дім А+С, 2005. — 352 с.
18. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. — М.: АСТ: Восток — Запад, 2007. — 314, [6] с.
19. Потебня А. А. Собрание трудов / Потебня А. А. — М., 1999. — Т. 1. — 269 с.
20. Савенкова Н. Д. Русские паремии: автореф. дис. док. филол. наук / Н. Д. Савенкова. — Ростов-на-Дону, 2002. — 22 с.
21. Прокопьева С. М. Механизмы формирования фразеологической образности: (На материале языков германских и тюркских групп): автореф. на соискание уч. степени д-ра филол. наук: спец. 10.02.20 "Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание"/С. М. Прокопьева. — М.: 1996. — 37 с.
22. Санлыер Д. Ф. Культурно-национальное мировидение через единицы фразеологического уровня: на материале татарской, турецкой и английской лингвокультур: автореферат дис. … доктора филологических наук: 10.02.20/Санлыер Диана Фердинандовна. — Чуваш. гос. ун-т им. И. Н. Ульянова. — Чебоксары, 2008.- 49 с.: ил.
23. Серебренников Б. А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление / Б. А. Серебренников. — М.: Наука, 1988. — 242 с.
24. Сліпченко О. В. Актуальні аспекти вивчення ідіоматичних зворотів конфуціанської доктрини: морально-етичний та політичний виміри / О. В. Сліпченко // Вісник національного університету імені Тараса Шевченка. Східні мови та літератури. — 2009. — № 14. — С. 1415.
25. Сепир Э. Язык: Введение в изучение речи / Сепир Э. — М, 1997. — 703 с.
26. Телия В. Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / Телия В. Н. — М., 1996. — 286 с.
27. Эмирова А. М. Русская фразеология в коммуникативном аспекте / Эмирова А. М. — Ташкент: ФАН, 1988. — 86 с.
28. Эмирова А. М. Аспекты сопоставительного изучения фразеологической семантики / А. М. Эмирова // Проблеми зіставної семантики. Збірник наукових статей. Випуск 7/Відп. ред. Кочерган М. П. — К.: Вид. центр КНЛУ. — 2005. — С. 252—256.
29. Эмирова А. М. Основные понятия крымскотатарской фразеологии / А. М. Эмирова // Ученые записки Крымского инженерно-педагогического университета. Филологические науки. Выпуск 21. — Симферополь, 2010. — С. 26—33.
30. Feare R. E. Practice with Idioms / R. E. Feare London: Oxford University Press, 1980. — P. 14—21.
31. Özön, M. Nihat, Türkçe Tabirler Sözlüğü, 1. Cilt, İstanbul, 1943, P. 20.
32. Peaty D. Working with English Idioms / D. Peaty. — Edinburgh, 1984, P. 3—18.
33. Palmer F. R. Semantics. — London: Cambridge University Press, 1986—360 p.
34. Алексеенко М. А. Человек в русской диалектной фразеологии: словарь / М. А. Алексеенко, Т. П. Белоусова, О. И. Литвинникова. — М: ООО ИТИ Технологии, 2004—237 с.
35. Большой англо-русский фразеологический словарь: Около 20 000 фразеологических единиц/[авт.-сост. Кунин А. В.]. — 6-е изд., исправл. — М.: Живой язык, 2005. — 944 с.
36. Русско-крымскотатарский учебный фразеологический словарь/[авт.-сост. Эмирова А. М]. — Симферополь: Доля, 2004. — 176 с.
37. Современный психологический словарь/[ред. Б. Г. Мещерякова и др.]. — СПб.: Прайм-Евро-Знак, 2007. — 490 с.
38. Фразеологический словарь крымскотатарского языка У. Куркчи [Рукопись], (архив Республиканской крымскотатарской библиотеки им. И. Гаспринского).
39. Adigüzel Hüseyin. Deyim hazinemiz / H. Adıgüzel. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmalan Vakfı, 1990. — 136 s.
40. Aksoy, Ömer Asım. Atasözleri ve deyimler sozlügü: Deyimler sozlügü / Aksoy Ömer Asım. — İstanbul: inkilap, 1988. — 1205 s.
41. Aydin, Dağpinar. Tıpkı ve benzer Türk İngiliz, İngiliz Türk atasözleri ve deyimleri / Aydın Dağpinar. — Ankara: Kültür Bakanlıgı, 1998—551 s.
42. Bölge ağızlarında atasözleri ve deyimler / tertip etici Gem Dilçin. — Ankara: Ankara Ünisersitesi basımevi. — 1996. — 408 s.
43. Dobruca'daki Kırım türklerinde atasözleri ve deyimler / Müstecib Ülküsal. — Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1970. — 253 s.
44. İngilizce-Türkçe-Arapça atasözleri ve deyimler sozlügü / Azmi Yüksel, Lütfü Yilmaz. — Ankara: Birleşik, 1993. — 96 s.
45. Puskülüoglu, Ali. Türkçe deyimler sözlügü / Puskülüoglu Ali. — Ankara: Arkadaş Yaymevi, 1998. — 848 s.
46. Süer, Ö. Aydın. Rusça — Türkçe deyimler sözlüğü / Ö. Aydın Süer. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1999—324 s.
47. Tuğlacı Pars. İngilizce — Türkçe deyimler sözlügü. — İstanbul: İnkilap kitabevi, 1991. — 456 s.
48. Yurtbaşı, Metin. Örnekleriyle deyimler sözlügü / Metin Yurtbaşı. — İstanbul: Özdemir Yaymcılık, 1996. — 521 s.

ŞEVQİY BEKTÖRENİÑ «TATARÇA SARF, NAHV» GRAMMATİKA KİTABI: NAZARİY MESELELER VE ÜSLÜBİ

Fozilova Zure,
öğretim üyesi
Ukrayna, Qırım

Аннотация. В статье анализируется крымскотатарская грамматика Ш. Бекторе «Татарча сарф, нахв» («Крымскотатарская морфология и синтаксис»), изданная в Крыму в 1923 году на арабской графике. Уделяется внимание некоторым особенностям построения и содержания, а также языку написания этой книги. Грамматика состоит из таких частей: введение, крымскотатарская морфология, синтаксис, примеры уроков, заключение. Во введении автор грамматики даёт определение таким терминам как язык, фонетика, орфография, грамматика, предложение, синтаксис. В разделе «Крымскотатарская морфология» Ш. Бекторе четко определяет звуки и буквы, даёт классификацию гласных и согласных звуков. Далее переходит к объяснению темы «Слово». Из частей речи автор

подробно останавливается на именах существительных, прилагательных, местоимениях, числительных, послелогах, вспомогательных словах. Особенно подробно изучены глаголы. В синтаксисе Ш. Бекторе рассматривает простое предложение и его разновидности, члены предложения, сложные предложения, пунктуацию. В конце пособия даётся 25 примеров уроков, тем самым демонстрируя методическую осведомленность автора. Особо следует отметить язык написания книги, который отличается простотой и отсутствием арабских и персидских заимствований. Грамматика «Татарча сарф, нахв» Ш. Бекторе является не только пособием для изучения родного языка, но и научным изданием по грамматике, фонетике, орфографии и синтаксису.

Summary. The article analyses "Tatarcha sarf, nahv" ("Crimean Tatar Morphology and Syntax") by Sh. Bektore which was published in Crimea in 1923 in Arabic graphics. The special attention is paid to some peculiarities of structure, plot and language of the book. The grammar consists of Introduction, Crimean Tatar morphology, Syntax, Lessons samples, Conclusion. In the introductory part the author gives defenitions of such terms like language, phonetics, orthography, grammar, sentence, syntax. In the Crimean Tatar morphology part Sh. Bektore defines sounds and letters, classifies vowels and consonants. Then he proceeds explicating the topic of "Word". Among all parts of speech the author stops on Nouns, Adjectives, Pronouns, Numerals, Postpositions and Auxiliary words. Much attention is paid to Verbs. In Syntax Sh. Bektore studies simple sentence and its types, parts of the sentence, complex sentences and punctuation. At the end of the handbook there are 25 samples of lessons that demonstrate the methodic awareness of the author. It is worth noticing that the language of the book is clear and free of Arabic and Persian borrowings. "Tatarcha sarf, nahv" by Sh. Bektore is not just a handbook on native language study but a scientific work on grammar, phonetics, orthography and syntax.

Şevqiy Bektöre ateşin şiirler yaratmaqnen bir sırıda, türkiy halqlarnıñ medeniyeti ösüvine degerli issesini qoşa ve öz milletiniñ tasil aluvı yolunda bayağı işler yapa. Türlü sebeplerden ötrü, çoq yıllar zarfında qırımtatarları içün medeniyet qapıları yapıq ola. Aynı zamanda yañı açılğan mektepler içün hoca yetişmegeni keskin duyula. Şunı közde tutaraq, Ş. Bektöre Istanbulğa yol ala, çünki anda oqumış qırımtatar gençleri istiqamet ete ediler. Bir aylıq faaliyetinden soñra Ş. Bektöre qırq beş hoca tapmağa ve Qırımğa alıp kelmege nail ola.

Amma hoca azlığı mektepniñ tek yetişmemezligi degil edi. Mekteplerge yañı elifbeler ve grammatikalar kerek edi. Köylülerniñ elinde derslik bar olsa da, eskirgeni içün, yüksek seviyede ders keçirmege imkân bermey edi. Ş. Bektöre bu ağır aldan çıqış aramağa başlay. 1923 senesi qırımtatar tiliniñ arapça ve farsça sözlerinden temizlengen «Tatarça sarf, nahv» («Qırımtatarca grammatika, sintaksis») dersligini yaza.

«Tatarça sarf, nahv» grammatikanıñ ilk saifesinden Aqmescit civarında Totayköy Qırım hocaları terbiye tehnikumı mudir muavini ve tatar tili hocası olıp çalışqan, Şevqiy Bektöre kitapnıñ yazıcısı ve dağıtıcısı olğanını añlaymız. Kitap tatar oquv işleri, ilmiy eyet tarafından tasdıqlanğan. Derslik Totayköyde 1923 senesi neşir etilip, 110 saifeden ibaret. O zamanlarda çıqqan kitaplarnıñ çoqusı kibi küçük kölemli olsa bile, kitapnıñ cıltı qalın ve saifelerniñ kâğıtı keyfiyetli edi.

Grammatika Kiriş, Morfologiya, Sintaksis, Ders örnekleri, Netice ve Sintaksiste teşkerüv kibi altı qısımdan ibaret. Kirişte Şevqiy Bektöre til, fonetika, imlâ, sarf, cümle, nahv ıstılalarnıñ açıqlamalarını bere. Grammatikanıñ Morfologiya bölügi ses ve arif aqqında bilgi berüvnen başlana. Kitapta yazılğanına köre, tatarcada otuz dört dane ses şekli bar. Sesler sozuq (sağlam), tutuq (sağır) olmaq üzre ekige bölüneler. Sozuq sesler qalın ve ince sesler olaraq ekige bölüneler. Tutuq sesler tutulıp çıqqan yerlerine köre altığa bölüneler: *dudaq sesleri, tiş sesleri, tañlay sesleri, tanav (keñez) sesleri, boğaz sesleri, til sesleri*.

Körgenimiz kibi, sozuq sesler tek tilniñ gorizontal areketine köre tasnif yapılğan, tilniñ vertikal areketine köre ve dudaqlarnıñ iştirak etkenine ya da etmegenine köre sozuqlarnıñ gruppaları bölünmegen. Tutuq sesler de tek peyda oluv yerine köre çeşitlerge ayırılğan, peyda oluv usulına köre ve ses, şuvultınıñ iştirak etüvine köre tasnif yapılmağan.

«*Ezgi ahenk*» maqalesinde singarmonizm, daha doğrusı tañlay benzeşmesi añlatıla. «Söz» maqalesinde böyle söz çeşitleri ayırılğan: *isim, sıfat, almaş* (zamir*), fiil, sayı adı, qoşamat* (edat), *meçev sözler* (zarf ve nida). Bu maqalede tavsilatlı isim söz çeşiti tahlil etilecek. Grammatikada isimge böyle izaat berile: bir varlıqnıñ özüni yaki özüni ve cınsını bildirgen sözlerge "isim" deyler. Meselâ: *Qırım, quş, yapraq, goñül, yürek.* Kitapta berilgen malümatlarğa köre, isimler ekige bölüneler: *öz isim* (isim has), *cınıs isim*. Ayrı-ayrı şeklinde asıl ve yasama, sade ve qoşma isimler aqqında bilgi berile.

Isimnen bağlı olğan bilgilerniñ bir bölümi bunıñ ile yekünlene ve derslikte qaideler ne derecede añlaşılğanını bilmek içün, bilgilerni pekitmek içün sualler ve meşğuliyetlerge (öyrençik) yer ayırılğan.

Soñra teklik (*paynözilik*) ve çoqluq (*köplik*) mevzuları açıqlana. Grammatikada isimniñ yedi kelişi (*buluş*) ayırıla:

1. Adlavcı buluş *kitap*
2. Tamamlavcı buluş *kitapnı*
3. Öndevci buluş *kitapqa*
4. Urunlavcı buluş *kitapta*
5. Başlavcı buluş *kitaptan*
6. Baylavcı buluş *kitapnıñ*
7. Baylavcı buluş *kitabı*

Zemaneviy qırımtatar tilinde keliş kategoriyası altı kelişten ibarettir. Bularnıñ hepisini Ş. Bektöre de ayıra ve qoşumça olaraq III şahıs mulkiyet yalğaması ile yapılğan Baylavcı kelişni köstere.

Soñ ise "izafet" mevzusı añlatılır ve zemaneviy tilimizde olğan bütün çeşitleri baqılsa da, ayrı-ayrı gruppaları belgilenmez. Meselâ: *demir qalem, azbar qapusı, Ahmedniñ qalpağı* kibi.

Derslikniñ ekinci bölügi olğan «Nahv». Nahv: belli bir tüşünceni añlatuv içün sözlerniñ bir-birine nasıl birleşmesini teşkere. Nahvde başlıca şular baqıla: 1) cümle; 2) cümleniñ baş (*asıl*) ve ekinci derece (*iyerçen*) azaları (*müçeleri*); 3) toqtav işaretleri (*duraqlar*); 4) cümleniñ çeşitleri; 5) adiy (*asıl*) cümle — murekkep (*qoşma*) cümle; 6) keniş olmağan (*qısqa*) cümle, keniş (*uzun*) cümle. Kitapnıñ soñunda 25 ders örnegi berile.

Böylece, Şevqiy Bektöre hocalarğa yardım etmek içün, öz grammatikasında kerekli misaller, örnekler, teşkerüv-taliller, meşğuliyetler, atta ders örnekleri kirsetkeni dersniñ musbet hususiyetidir. Bundan başqa derslikte añlatılğan qaideler qısqa şekilde, qolay menimselgen tilnen de muelifniñ bu kitap üzerinde çoq çalışqanını ve ustalığını körsete.

Belli olğanı kibi, XIX asırnıñ soñunda qullanılğan til arap, fars tillerniñ tesiri altında olmaqta edi. O devirde yazılğan bir çoq eserlerniñ tili ağır ve keniş kütlege añlaşılmay edi. Bu tek qırımtatar tili içün degil, bir çoq türkiy halqlarnıñ tiline ait edi. Onıñ içün türk aleminde bir çoq alimler tilde sadeleşmeni teklif eteler. Arap ve fars sözlerniñ, ibarelerniñ yerine türkçeleri qullanılması tevsiye etilgen ve açıq, añlaşılğan bir til yaratılğan. Ş. Beketöreniñ grammatikasında qullanılğan til, bazı istisnalar esapqa alınmasa, zemaneviy tilimizge pek yaqın olğan, yengil oqulğan ve qolay añlaşılğ an bir tildir.

"Tatarça sarf, nahv" grammatikada Ş. Bektöreniñ til ile bağlı fikirleri ve tüşünceleri, pedagogik usulları, yaratıcılığı hazinesinden alınğan ğayeleri aks ettirilgendir. Şuniñ içün bu grammatika öz zamanında halqnı tasilge çeküv, cemaatqa bilgi berüv vazifelerni becergen kitap olsa, bugün de tetqiqatqa lâyıq olğan dersliktir.

Qullanılğan edebiyat

1. Bektöre Ş. Tatarça sarf, nahv / Şevqiy Bektöre. — Totayköy: Tatar oquv işleri, ilmiy heyeti tarafından tasdıq buldı, 1923. — 110 s.
2. Memetov A. M. Zemaneviy qırımtatar tili / Айдер Меметов. — Simferopol: Qırım devlet oquv pedagogika neşriyatı, 2006. — 320 s.
3. Memetov A. M. Krımtatarskiy yazık: uçebnoye posobiye / A. M. Memetov, Musayev K. M. — Simferopol: Krımskoye uçebno-pedagogiçeskoye gosudarstvennoye izdatelstvo, 2003. — 288 s.
4. Osmanlıca Türkce Ansiklopedik büyük lugat [Hazırlayan heyet: A. Yeğin, A. Badılı ve diğ.]. — İstanbul, 1990. — 1082 s.

О ВЛИЯНИИ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ И СОЦИАЛЬНЫХ ДИАЛЕКТОВ НА СОВРЕМЕННЫЙ ТАТАРСКИЙ ОНОМАСТИКОН

Галиуллина Г.Р.
д. филол. н., доцент
Татарстан, Казань

Аннотация. Доклад отражает основные результаты изучения татарского ономастикона города Казани. В центре внимания оказались татарские антропонимы и топонимические наименования, на примере которых раскрываются особенности проникновения и распространения диалектных вариантов собственных имен в татарский ономастикон города. В результате исследования было выявлено, что в современном татарском ономастиконе города Казани, помимо литературных, общепринятых форм собственных имен, начали функционировать и диалектные формы ономастических единиц. Территориальные диалектные формы собственных имен наиболее распространены в татарской антропонимии, что связано со стремлением называть ребенка в принятой в семейном кругу форме. Наиболее распространенными являются фонетические варианты имен, которые свойственны мишарскому диалекту татарского языка. Включение в антропонимикон диалектных вариантов личных имен, с одной стороны, способствует пополнению именника татар новыми единицами, с другой, приводит к вариативности орфографической нормы. Исследования показывают наибольшую популярность диалектных форм имен в разговорной речи.

Влияние социальных диалектов и просторечия наблюдается в коммерческих топонимических наименованиях города, в частности, в составе наименований различных магазинов, кафе, творческих объединений и др. Среди социальных вариантов выделяются наименования, образованные от профессиональных жаргонов и молодежного сленга. Довольно распространенным является присоединение к лексическим единицам литературного языка морфологических и фонетических элементов просторечия. Функционирование указанных вариантов собственных имен оказывает заметное влияние на формирование и развитие литературных норм современного татарского языка.

Ключевые слова: ономастика, татарский язык, антропонимия, топонимия, социальные и территориальные диалекты.

Abstract. The report presents the main results of the research of the Tatar onomastikon of Kazan. In the focus of research Tatar anthroponyms and place names are appeared, by the example of which the penetration and distribution of dialectal variants of proper names in the Tatar city onomastikon are revealed. The study found that in the modern Tatar onomastikon of Kazan, in addition to the literature, conventional forms of proper names, dialectal forms of onomastic units began to operate.

Regional dialect forms of proper names are most common in the Tatar anthroponymy, which is associated with the need to name a child in the form adapted to the family circle. The most common ones are phonetic variants of the names that are inherent in the Mishars dialect. The inclusion of dialectal variants of personal names into anthroponymy, on the one hand, facilitates the completion of the Tatar list of names with new units, on the other hand, leads to a variation spelling rules. Studies show that the most popular names in everyday speech are dialect forms.

The influence of social dialects and vernacular is found in commercial names, particularly in the names of various shops, cafes, art groups, etc. Among the distinguished ones are names derived from the professional jargons and youth slang. Rather

common is addition of the morphological and phonetic elements of speech to the lexical units of the literary language. The functioning of these variants of proper names has a marked influence on the formation and development of the literary norms of the modern Tatar language.

Keywords: onomastics, the Tatar language, anthroponymy, toponymy, social and regional dialects.

QIRIMTATAR TİLİNDE QUŞ ADLARINIÑ SEMANTİK İMKÂNLARI

Ganiyeva E.S.,
Dr. Doç.
Ukraina, Qırım

Abstract. This article describes complement meaning of the Crimean Tatar ortonims (bird's name) — a component part of the zoological vocabulary. The article deals with the figurative meaning of the most actively consumed names of birds. It is attempted to identify the bird's name, which are more tended to the creation of the figurative meanings and the determination how those meanings express the national and cultural characteristics.

Keywords: bird's names, figurative meaning, estimated meaning, semantic structure.

Tilni milliy mentallikni (zihniyetni) aks etici bir vasta olaraq tasvir etmek modern til bilgisi içün çoq ehemiyetli bir yöneliştir. Bu aspektte hayvan ve quş adlarını bildirgen leksik birlemler ayrıca ilmiy meraq doğura. Qadimiy devirlerde tilde peyda olğan canlı tabiat obyektleriniñ adları (quşlar, hayvanlar ve başq.) insan medeniyetiniñ ayrılmaz bir parçası. Quşlar ve hayvanlar insanlarnıñ yaşamı ve faaliyetinde muhim bir yer tutmaqtadır. Bular avcılıq obyekti olur, mahsullarnı qorumağa qullanılır, ayrıca estetik değerge maliktirler. Bundan da ğayrı quş ve hayvan obrazları folklorda (yırlar, masallar, ata sözlerinde) sıq qullanılır ve belirli bir vazıfe becerirler. Olar halqnıñ dünya hakkında fikirlerni söylemede bir araç olarak hizmet bermektedir.

Şu sebepten olarnı toplamaq, ögrenmek çeşit devirlerde til bilgisi içün ğayet aktual bir mevzu olıp kelgen. Zoonimik leksikanı teskil etken çeşit tematik gruppalar ortaq türk yazma yadikârlıqlarında qayd etilgeni bellidir. Böyle örneklerni türk sözlükçiliginiñ temellerini qoyğan Mahmud Kaşgarlınıñ «Divan-Luğat-it Türk» sözlüginde [4], Ali Şir Nevainiñ «Muhakamat el-luğatayn» адлы belli risalesinde [6], qırımtatar tiliniñ çoq eski yazma yadikarlıqları sırasına kirgen «Codex Comanicus»ta [1] körebilemiz. Bu qıymetli leksikografik menbalarda zoonimler ayırı tematik taqımlarğa birleştirilip berilgen. XIX yuzyılnın ekinci yarısında Qırımnen bağlı zengin bir tarihiy miras qaldırğan V. H. Kondarakiniñ «Universalnoye opisaniye Krıma. Samouçitel (tuzemnıh nareçiy Krıma) turko-tatarskogo i novogreçeskogo yazıkov» adlı eserinde de hayvan ve quş adları ayırı mevzuat taqımını teşkil ete [3].

Bu mevzuğa ait zemaneviy turkologiyada bir qaç monografiyalar [5; 9] neşir etilgen. 2010 yılında Romaniyada «Kırım Tatarca Alem-i Tayyarat» adlı sözlük yayınlanğan. Sözlükte latince eşdeğerleri ile 1858 ornitonim toplanğan ve sistemleştirilgen. Bu ilmiy adlar hem de halq arasında qullanılğan quş adlarıdır [8].

Bugünki künde araştırmacılar «ornitonim» gruppasını teşkil etken nominativ birlemlerniñ ekincil manalarına ayırıca diqqat eteler, çünki bu añlamlar etnos düşünmesiniñ milliy ve medeniy özelliklerini yansıtır. Bilim adamlarınıñ fikrine köre, farqlı şekillerde añlamlar milletniñ bilgi qazanmaq faaliyetini tilde yansımasına ve pekinmesine hizmet ete. Zoonymlerniñ mecaziy manalarını ögrenmek tilniñ semantik yapısını açıklamaga imkan yarata.

Tedqiq etilgen leksikanıñ taqımlarını sistemleştirmek qırımtatar tili içün ğayet faydalıdır, çünki til birlemleri arasında olğan bağlarnı tolusınen aks etici açıqlamalı sözlükler tertip etilmegen. Mevcut olğan tercimeli leksikografik menbalarda polisemiya çoq zayıf taqdim etilgeni bellidir. Kommunikativ ameliyatta ise, fikrimizce, öz yerini mıtlaqa sözlüklerde tapabilecek çağrışımlar közetile.

Çoqmanalı sözler temel añlamda bitaraf, köçme manalarda duyğusal añlam ifade etkenleri bilinmektedir. Böylece, *horaz* kelimesi temelde sadece nesne ve bu nesne ifade etken tüşünceni bildire ve üslüpçe bitaraftır. Bu leksema insannıñ harakteristikası olursa (*horaz* — qavğacı adam), onıñ münderecesine qoşma, değerlendirme mana eklene, çünki söyleyicinin degenlendirme obyektine nisbeten munasebeti bildirile ve alıcığa tesir etile.

İşimizniñ maqsadı qırımtatar ornitonimleriniñ ekincil manalarini ögrenmek ve olarnıñ semantik potentsialını belgilemek olur eken, leksik-semantik gruppa anlamını açıqlamağa ve gr tahlil etilecek uppa terkibini belgilemege niyetlendik.

V. I. Koduhovnın sınıflandırmasına tayanaraq, leksik-semantik gruppanı bir söz çeşitine ait ve bir eylemge yönetilgen, semantik alanğa köre daha tar, semantik sırağa nisbeten ise daha keniş sözler toplamı olaraq belgiledik [2]. Adeti üzre bu kibi toplamlarnıñ terkibini belgilemek içün bediy edebiyattan metinler ve/ve ya sözlükden örnekler seçip aluv usulı qullanılır. Qırımtatar tilinde açıqlamalı sözlükler yoqlugı ve tercimelı luğatlarda semantizatsiya eksik temsil etilgeni sebebinden, açıqlayıcı malzeme bediy ve publitsistik metinlerden, respondentlerden alıngan cevaplar, til sahiblerinin künlük qonuşması üzerinde yapıldı. Bu qaynaqlardan qırımtatar tilinde en sıq işletilgen ornitonimler serbest ve frazeologik baglı manalarda seçildi ve incelendi. Quş adlarının semantik stratifikatsiyasını incelemek maqsadı ile çeşit menbalardan asıl türkiy sözlernen birlikte qırımtatar tilinde keniş dairede işletilgen alınma leksika da seçip alındı: *bülbül, gögercin, qaz, qartal, papiy/ördek, tavuq, torğay, turna, horaz, çipçe, ebabil/qarılğaç, qarğa, şain/sapsan.*

Qırımtatar tilinde «Ornitonimy» leksik-semantik taqımnın kategorial-leksik özegini *quş* seması teşkil ete. Bu sema quşlar adlarında diğer farqlayıcı semalar ile tamamlana ve farqlılaştırıla. Bu gruppadaki kelimeler çoğunluqla «tüklü, omurğalı, qanatlı, eki ayağı ve ğağası olğan hayvan» kibi umimiy añlamnı ifade etken isimlerdir.

Qırımtatar tilinde sadece *bülbül, papiy, horaz, çipçe* kibi quş adlarının qırımtatar sözlüklerinde mecaziy manaları kösterilgen. Olarnıñ semantik yapısını tahlil eteyik:

Bülbül

1. Güzel bir sesnen ötken quş: *mayısta bülbül öte.*
2. Sevgi ve sevgen kişiniñ obrazı: *Bülbülimni uçurdılar, yuvasından qaçırdılar, sevdigimden ayırdılar* (halq yırı).
3. Yahşı vokalğa sayip yırcı: *Sabriye Erecepova qıyrımtatar halqınıñ bülbülidir.*

Bu örneklerde *bülbül* sözüniñ leksik-semantik variantları köçme ve değerlendirici manalar olğanı körünmekte. *Bülbül* sözüniñ adlandırma funktsiyası adlandırma-konnotativ funktsiyağa deñişe: kişige qıymet kesmek için qullanıla.

Şunı da qayd etmeli ki ornitonimlerniñ yasama manalarnıñ qullanım sıqlığı çeşitli: bazı manalar zemaneviy qonuşma esnasında yayğın digerleri az qullanıla. Böylece, bizim körüşimizge köre, *bülbül* kelimesi evelki yüzyıllarda qırımtatar şiiriyetinde *sevgen kişi* añlamında aktiv qullanılırdı, zemaneviy qonuşma esnasında ise kelimeniñ bu manası kerçekleştirilmey.

Horaz

1. Tavuq cınsınıñ erkegi: *horaz öte.*
2. Qavğacı, qopay adam: *Öz çöplük obasında her kes horaz* (atalar sözü).
3. Çaqmaqlı silahnıñ çaqmağı töpesi.
4. Qapı zembeleginiñ mandalı.

Körğenimiz kibi, qırımtatar tilinde *horaz* kelimesiniñ semantik yapısı bayağı şekillengen. Sözniñ ekinci manası (qavğacı, qopay adam) temel manağa bağlı çağrışım esasında peyda ola. Bu kelime asıl til sahibiniñ zihninde 'qavğacı' kavramınen ilişkilidir. Kelimeniñ bu manası bağlı mana olıp, cumledeki söz tiziminen şartlanğandır, yani *Öz çöplük obasında her kes horaz* cumlesinde *horaz* sözü haber vazifesini eda ete ve alışılmağan bir hareket etken, daha çoq yaramay bir harakter ile ilişkilidir. Belli ki, quşlar, hayvanlar ve başq. adlar insannı tarif etmek için kullanılğanları zaman, böyle manalarnı ifade ete bilir.

Qırımnıñ bazı köylerinde (meselâ, Kermençik köyü (bugünki adı Vısokoye) Bağçasaray bölgesi) insanlarnıñ taqma adları bu degerlendirici harakteristikanen bağlı olğanını da bildirmek kerektir (meselâ, *Horaz Enver*).

Bu sözniñ mecaziy manaları diger türkiy tillerde de olğanı bellidir. Meselâ, Şemseddin Saminiñ «Kamus-ı türkî» adlı sözlüginde *horaz* kelimesiniñ ne yapqanını yahşi tüşünmegen insanğa nisbeten qullanılması qayd etilgen: *horoz akıllı* [7]. Qırımtatar tilinde *horaz* leksemasınıñ bu manası *horazlanmaq* fiiliniñ (qabarıp yürmek manasında) peyda olmasına temel oldı.

Kelimeniñ üçünci ve dördünci mecaziy manalarına biçim ve işlev beñzerliği temel ola: siláh çaqmağınıñ töpesi horoz ğağasını añdıra. Diger bir örnekte botanik termini terkibinde işletile: *Horoz çiçegi.* Çiçeknin parlaq renki ve şekli bir horaz tarağını añdırğanından kelip çıqa, dep tüşünemiz.

Şunı da bildirmek kerek qırımtatar tilinde *horaz* kelimesi *horaz tepti* ibaresinde *sıqıntığa oğramaq* manasında qullanılır.

Papiy

1. Qısqa boyunlı vahşiy ve ev suv quşu: *papiy suvda yalday.*
2. Sevğen qadınğa hitap: papiyçigim 'sevgilim'.
3. *Şaşqan papiy* ibaresinde şaşmalağan alda telâşlı davranış añlamını ifade ete.

Bu örneklerden körüne ki, *papiy* sözüniñ yasama manaları bir musbet ve bir menfiy çağrışımlar oluştıra. Bir quşnıñ yürüşi qadınnıñ davranışına beñzer, diger taraftan insannıñ telâşlı davranışı bu ev quşnın eyecanlı hareketini añdıra.

Çipçe

1. Yumurtadan yañı çıqqan quş ya da tavuq balası.
2. Küçük bir balağa sevgi bildirmek maqsadı ile hitap: *çipçeçigim menim.*

Kelimeniñ metaforik manası insan balası ve quş balasınıñ boyu beñzerlikleri, himayesizligi ve diger alámetleri esasında peyda olgan çağrışım kerçekleştire.

Bu örneklerden körüne ki, ornitonimlerniñ köçme manaları çoğunluqla mecaziy manalardır. Bu, zoomorfik, daha çoq ornitomorfic metafora türü: quşnıñ adı insan özelliklerine aqtarıla (quş adı→ kişi özellikleri).

Qırımtatar tilinde ornitonimler çeşit tipteki frazeologik birlemlerde yayğın qullanılır: *tavuq tüşünde tarı köre*, *sersem tavuq*, taşqa qonmağa tavuğı olmağan adam (ğayet fuqare adam), *bağçasız yurtqa bülbül qonmaz*, *quş yuvasynda körgenini küte*, *quş közünden urmaq*, *turnanıñ qonğan yerini köstermek*, *torğay soysa da qasap soysun* (her şeyni öz ustası yapmaq kerek), *uçqan quşqa borclu olmaq* (her keske borclanmaq) ve başq.

Bizim tüşüncemizge köre, *quş* sözü ve *qarğa, turna, tavuq*, *bülbül* kibi onın tür adları mecaziy manalarda daha çoq qullanılır.

Böylece, *bülbül*, *papiy*, *horaz*, *çipçe* kibi kelimelerinıñ semantik yapısında sadece esas, doğru manalar degil de, ekincil, mecaziy manalar ayırıla. Bu manalarnıñ terkibinde umumiyleştirici *adam* seması buluna. Malzeme analizi şunı köstere ki, qırımtatar tilinde ornitonimlernıñ mecaziy manaları kişiniñ hem menfiy, hem musbet özellikleri ifadelemek için qullanıla.

Mecaziy adlamalar *quş → kişi* modeli üzerinde meydanğa kelip, insanğa körünişi (boyu, endamı ve başq.), psihik özellikleri (tabiat çizgisi, zekâsı ve başq.) yani insan kişiliginiñ hepisi taraflarını qapsayacaq harakteristika bereler.

Menbalar

1. Drımba V. Codex Comanıcus / V. Drımba. — Bucarest : Editura Enciclopedica, 2000. — 386 s.
2. Koduhov V.I. Vvedeniye v yazıkoznaniye / V. I. Koduhov. — M.: Prosvesçeniye, 1979—352 s.
3. Kondaraki V.H. Universalnoye opisaniye Krıma Samouçitel (tuzemnıh nareçiy Krıma) turko-tatarskogo i novogreçeskogo yazıkov. Çast vtoraya / V. H. Kondaraki. — S.-Peterburg: Tipografiya V. Vellinga, 1875. — 94 s.
4. Mahmud al-Kaşgari. Divan-i luğat-it türk (Svod türkskih slov): v 3 t. / Per. S arab. A. R. Rustamova. — M.: Vost. lit., 2010. — 461 s.

5. Safina E. I. Nazvaniya ptits v tatarskom yazıke i ih leksikografirovaniye: dis. … kandidata filol. nauk: spets. 10.02.02/Safina Elvira Irfatovna — Kazan, 2005. — 279 s.
6. Sema Barutçu Özönder F. Ali Şir Nevai. Muhakemetül-luğateyn / Sema Barutçu Özönder F. — Ankara: Irmak matbaacılık, 1996. — 244 s.
7. Şemseddin Sami Kamus-ı Türki / Sami Şemseddin. — Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları, 2010. — 1370 s.
8. Taner Murat Kîrîm Tatarca Alem-i Tayyarat / Murat Taner — CreateSpace, Charleston, SC, USA, 2010. — 180 s.
9. Yusifov Y. G. Zoologiçeskaya leksika azerbaycanskogo yazıka (na osnove ornitonimov): avtoref. dis. … na soiskaniye uçenoy step. kand. filol. nauk: spets. 10.02.02/Y. G. Yusifov / Azerbaycanskiy gosudarstvennıy pedagogiçeskiy institut im. V. I. Lenina. — Baku, 1985. — 20 s.

KIRIM TATAR TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ ARASINDA YALANCI EŞ DEĞERLER

Kartalcik Vedat
Yrd. Doç. Dr.
Türkiye

Tebliğ özeti. Bir dilin iki ayrı şivesi arasında eş yazılı sözler vardır. Ancak bu sözler anlam değişmelerine (genişleme, daralma, kötüleşme vs.) uğramış ortak kök ve yapıdan gelen kelimelerin yanı sıra birbiriyle kök olarak ilgili olmayan ancak ses değişmeleriyle eş sesli kelimeler hâline gelmiş sözler de olabilir. Aynı ses değerine sahip bu kelimeler aynı anlamı karşılamıyorlarsa bu tür sözlere yalancı eş değerler adı verilmektedir.

Kırım Tatar Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde anlam ve ses değişmelerine uğramış Türkçe ve alıntı yalancı eş değerde sözler bulunmaktadır. Bu sözler şiveler arasındaki aktarmalarda da zorluklar çıkarmaktadır. Bu çalışmada Kırım Tatar Türkçesi ile yazılmış eserlerden taranan yalancı eş değerli kelimelerden bazıları sıralanmış ve bunların nedenleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yalancı eş değer, eş sesli sözler, anlam değişmesi, Kırım Tatar Türkçesi.

QIRIMTATARLARNIÑ TILDEKI DÜNYA NAZARINI TEDQIQ ETÜVI: PROBLEMALAR VE PERSPEKTIVLER

Kefileva Aliye
kafedra ocası
Ukrayna, Qırım

Аннотация. Как отмечает Б.А. Серебренников, одним из первых этот термин «картина мира» стал употреблять Г. Герц (1918) в конце XIX — начале XX в. применительно к физической картине мира, трактуемой им как совокупность внутренних образов внешних предметов, из которых логическим путем можно получать сведения относительно поведения этих предметов. [7, 12].

В современном языкознании картиной мира называют целостный глобальный образ мира, репрезентирующий действительность в понимании её носителей и являющийся результатом всей духовной активности человека (В.Н. Телия, Е.С. Кубрякова, Н.Д. Арутюнова, А. Вежбицкая, Ю.С. Степанов). Языковая картина мира — «сложившаяся давно и сохранившаяся доныне национальная картина мира, дополненная ассимилированными знаниями, отражающая мировоззрение и мировосприятие народа, зафиксированная в языковых формах, ограниченная рамками консервативной национальной культуры этого народа» [5, 7].

В докладе освещены основные положения исследований языковой картины мира в современном языкознании, проанализирован опыт исследований семантического пространства крымскотатарского языка, обозначены основные проблемы и перспективы исследований языковой картины мира в современном крымскотатарском языкознании.

Ключевые слова: картина мира, языковая картина мира, семантическое пространство языка, концептосфера.

Abstract. As noted by B.A. Serebrennikov, in the late XIX — early XX H. Hertz (1918) was one of the first who started employing the term “world view” in relation to physical view of world, and interpreted it as a set of internal images of external objects, of which one can logically obtain information about the behavior of the objects [7, 12].

In modern linguistics, world view is a comprehensive global image of the world that represents reality in the perception of its carriers and is the result of all spiritual activity of man (V.N. Telia, E.S. Kubryakova, N.D. Arutyunova, A. Vezhbitska, N.E. Stepanov). Language world view is “the national world view formed long ago and kept by now that was completed with the assimilated knowledge that was recorded in linguistic forms limited by the conservative national culture reflecting the understanding of the world by the people” [5, 7].

The article describes the basics of language world view theory in modern linguistics, analyzes experience of the works on the semantic space of the Crimean Tatar language, states the major issues and research prospects of language world view in modern Crimean Tatar linguistics.

Keywords: world view, language worldview, the semantic space of language, conceptsphere.

Bugün "Dünya nazarı" terminı farqlı gumanitar ilimlerde sıq qullanıla. Voronej mektebiniñ esasçıları Z. D. Popova ve İ. A. Sternin kibi alimlerniñfikirlerine köre, *dünaya nazarı* cemiyet, gruppa, ya da şahıs añında pekitilgen barlıq aqqında belli bir tertipte şekillengen bilgiler toplamıdır [6, 4].

Bu maruzamıznıñ maqsadı zemaneviy tilşınaslıqta tildeki dünya nazarını tedqiq etüviniñ esasları, qırımtatar tili semantik alannıñ ögrenüv tecribesi ve qırımtatar tilşınaslığınıñ til dünya nazarını araştırma problemalar ve perspektivleri kibi meselelerni açıqlamaqtır.

Dünya nazarı çerçevesinde kognitiv ve til dünya nazarları añlamlarını ayırmaq pek muimdir. Kognitiv dünya nazarı barlığınıñ is etüv muçeleri ile ögrenmesi ve abstrakt fikir yürsemesiniñ neticesinde peyda ola ve añında iç bir vasatsız menimsele. Yani kognitiv dünya nazarı vastasız sayılır. Kognitiv dünya nazarı em barlıq aqqında mündericeviy, kontseptual bilgi, em barlıqtaki adiselerni añlav ve interpretatsiyasını belgilegen mental stereotiplerniñ toplamından ibaret [6, 5—6].

Til dünya nazarı ise belli bir tarihiy devirde tilde aks olunğan bir de bir milletniñ barlıq aqqında fikirlerniñ toplamıdır. Yani til dünya nazarı vasatalı nazardır. O til semantik fezasını teşkil etken birlemler şeklinde mevcut ola. Kognitiv dünya nazarı ise milliy, gruppadaki ya da şahsiy kontseptual fezasını teşkil etken kontseptler ile aks oluna [6, 12—14].

Til ve kognitiv dünya nazarları öz ara sıq bağlılar. Milliy añı til vastası ile aks oluna, amma elbetteki tolusınen degil. Tilde barlıqnıñ aks oluvınıñ (adlandıruvınıñ) ögrenüvi bu belli bir derecede milletniñ añını, milliy kognitiv dünya nazarını ögrenmesidir. Tabiy ki, bir çoq kontsepler kommunikatsiya (qonuşma) predmeti olmayıp tilde aks etilmey. Yani kognitiv dünya nazarı til dünya nazarına baqqanda bayağı büyüktir.

Bir çoq alimler qayd etkenine köre til dünya nazarı böyle esas elementlerden ibaret:

- tilniñ nominativ birlemleri — milliy barlıqnıñ obyektlerini köstergen leksemalar, turğun adlandırmalar, frazeologizmler, em de adlandırılğan birlemlerniñ manalı olmaması (çeşit lakunalar);
- tilniñ funktsional vastaları — qonuşma içün mahsus leksema ve frazeologizmlerniñ seçip alınması, til sistemasınıñ butün korpusından eñ sıq qullanılğan til birlemlerniñ toplamı;
- tilniñ tasviriy vastaları — hususiy milliy obrazlığı, mecazlar ve köçme manalnıñ inkişaf yönelişleri;
- tilniñ fonosemantikası;
- tilniñ diskursiv vastaları — metin, munaqaşa, dialog vemonolog yapuv hususiy vasta ve yonelişleri, standart vaziyetlerde milliy qonuşma tarzı, çeşit janrdaki metinlerniñ qurulışı (meselâ: lâtife, reklama ve il.);
- nutuq metinleriniñ interpretatsiya stratejisi ve il. [6, 7].

Köremiz ki, til dünya nazarınıñ ögrenmesi tek yalıñız til birlemler sistemsınıñ ögrenmesi olaraq tilşınaslıq içün pek muimdir. Amma eger tedqiqat neticeleri kogknitiv strukturalarnı meydanğa çıqarmaq içün qullanılsa, bu araştırma endi milletniñ vastasız dünya nazarınıñ ögrenüvine çevirile. Til dünya nazarı kontseptosferanı tek belli bir sınırına qadar ögrenmege imkân bergenine baqmadan, kontseptual dünya nazarını tek til vastasınen ögrenmek mumkündir.

Belli tarihiy sebeplerine köre qırımtatar tilşınslığınıñ bir çoq saalları kerekli derecede ögrenilmedi. Ondan da ğayrı qırımtatar tiliniñ sisteması leksika, frazeologiya, sintaksis ve atta fonetika seviyelerinde bir çoq deñişmelerge oğradı. Böyle deñişmeler qırımtatar milliy dünya resiminiñ deñişip ketkeniniñ alâmetleridir. Yazıq ki hususiy milliy añımızını ve dünya baqışımızını ğayıp etmek havfındamız. Bir misal orlaraq Milliy gimniñ deñiştirmek ıntıluvlarını da añmaq mümkün. Soñki yıllar qırımtatar tilşınaslığında da dünya resiminiñ ögrenilmesine dair işler peyda ola [1; 2; 3; 4; 8; 9; 10; 11].

Eñ salmaqlı isselerden biri prof. A. Emirovanıñ işlerini añmaq kerek. Onıñ frazeologik semantikasınen bağlı işler qırımtatar frazeologiyaniñ nazariy temelini belgilep, frazeosemantik alanlarnıñ talil etmesiniñ nümünesine çevirildiler [9; 10]. Ondan da ğayrı prof. A. M. Emirovanıñ rehberliginen bir qaç qırımtatar til dünya resimniñ saalarnıñ ögrenmesine dair ilmiy işler yazıla [3; 2]. R. Ablayev öz tedqiqat obyekti olaraq tilniñ tasviriy vastalarından biri olğan mecaznı alğandır [2].

Soñki yıllar qırımtatar tilini başqa soy, ya da aksine soydaş olmağan tiller ile teñeştirilme tedqiqatlar populâr olayata. Şu cümlede dok. E. Emirüseinova [11], dok. L. Kübedinova [4] ve A. Celilovnıñ işlerini añmaq mümkün [3]. Meselâ, dok. L. Kübedinova öz araştırmada qırımtatar, rus ve ingliz tillerinde olğan frazeologik birlemlerni talil etip, neticede qonuşma protsessine dair frazeologik alannıñ ideografik shemanı (düzenni) teklif ete ve böyleliknen başqa alanlarnıñ taliline azır bir yönelişni, usulını köstere [4].

Qırımtatar tilinde ayrı kontseptler de tedqiqat etile. Ş. Abduraşıtova öz işlerinde quvanç, keder kibi is-duyğu kontseptlerini talil ete [1].

A. R. Fazılovanıñ maqalesinde sakral köntseptlerniñ rus ve qırımtatar zemaneviy dünya nazarındaki yeri qıyaslana [8].

Ayrı köntseptlerge bağışlangan işlerini baqıp çıqqanda olar bu saada tek ilk adımlar olğanını qayd etmek mümkün. Dünya ve rus tillerniñ kögnitiv araştırma shemaları endi olsa bile, türkiy tiller ve hususan qırımtatar tiline böyle azır shemalar kelişmey ve başqa yanaşmalarnı talap ete.

Dünya tilşınaslığı tecribesine köre qırımtatar tilşınaslığında til dünya nazarına dayr öyle yönelişlerni perspektiv köremiz:

- barlıqnıñ tasviriy bölmesini tarif etüvi — leksik-semantik, leksik- frazeologik ve funktsional-semantik gruppa ve alanlarnıñ tavsilâtlı talil etmesi;
- til birlemlerniñ milliy hususiy manalarnı tarif etüvi — qırımtatar tilini başqa tilnen qıyaslap, tapılğan beñzegen manalarnıñ semantik farqlarını köstermesi;
- til sistemasında lakunalarnı ögrenmesi. Lakunalarnıñ farqlı çeşitleri bar, meselâ: qırımtatar tilinde sebeplengen lakuna — *matröşka,* sebeplenmegen lakuna — *cymκu* (24 saatlıq vaqıtı), ya da ingliz tilinde olğan sözler — *grandparents*. Halqımıznıñ añı sanki bu predmet ya da adiselerni "körmey", bunıñ sebeplerni ögrenmek pek müimdir.
- endemik ya ni tek bizim tilimizde rastkelgen birlemlerniñ talil etüvi.

Medeniyatşınaslıq nazarından til milliy medeniyetniñ ayırılmaz muim parçalardan biridir. Bir de bir halqnıñ medeniyetini

tolusınen añlamaq içün tilniñ semantikasını teren ögrenmek kerektir. Bu ögrenüv milletniñ tüşünüv usulını, dünya baqışını, mentalitet özüliklerini meydanğa çıqarır, yani milliy til dünya nazarını añlamaq imkân berir.

Qullanılğan edebiyat

1. Абдурашитова Ш. Б. Метафорическое представление концепта «радость» в крымскотатарском языке / Ш. Б. Абдурашитова // Культура народов Причерноморья. — 2006. — № 91. — С. 7—9.
2. Аблаев Р. Я. Виды метафор в крымскотатарском языке / Р. Я. Аблаев // Культура народов Причерноморья. — 2010. — № 177 — С. 226—228.
3. Джелілов А. А. Когнітивна діяльність людини в кримськотатарській, англійській та українській фразеології: автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.15/А. А. Джелілов; МОНМС України, Донец. нац. ун-т. — Донецьк, 2011. — 20 с.
4. Кубедінова Ленара Шакірівна. Особливості фразеологічної мікросистеми «мовлення» (на матеріалі субстантивних та дієслівних фразеологічних одиниць російської, кримськотатарської та англійської мов) [Текст]: автореф. дис.. канд. філол. наук. 10.02.15/Кубедінова Л. Ш.; Донецьк. нац. ун-т. — Донецьк, 2008. — 20 с.
5. Пименова М. В. Душа и дух: способы концептуализации: Монография / М. В. Пименова. — Кемерово: Комплекс «Графика», 386 с. — С. 7.
6. Попова З. Д. Язык и национальное сознание / З. Д. Попова, И. А. Стернин. — Изд. 3., перераб. и доп. — Воронеж: «Истоки», 2007. — 61 с.
7. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова и др. — М.: Наука, 1988. — 216 с.
8. Фазылова А. Р. Перекрестная рецепция сакральных концептов носителей русского и крымскотатарского языкового сознания / А. Р. Фазылова // Культура народов Причерноморья. — 2005. — № 69. — С. 144—147.
9. Эмирова А. М. Биобиблиографический справочник / А. М. Эмирова. — Симферополь: КРП «Издательство «Крымучпедгиз», 2008. — 114 с.
10. Эмирова А. М. Избранные научные работы / А. М. Эмирова. — Симферополь: КРП «Издательство «Крымучпедгиз», 2008. — 366 с.
11. Эмирусеинова Э. Н. Контрастивный анализ соматической фразеологии английского и крымскотатарского языков /Э. Н. Эмирусеинова // Культура народов Причерноморья. — 2004. — № 55, Т. 3. — С. 193—197.

«TERCİMAN» GAZETASINDA RASTKELGEN «YANİ» BAĞLAYICISINIÑ FUNKTSİONAL EMİYETİ

Köroglu L.
kafedra hocası
Ukrayna, Qırım

Аннотация. Пояснение — это синтаксическая конструкция, представляющая особый тип ряда, состоящего из двух параллельных членов: поясняемого и поясняющего, которые обозначают в данном контексте один и тот же референт.

На страницах газеты «Терджиман» прослеживается частотное употребление пояснительного союза **яни (то есть),** который поясняет (это значит) и уточняет (а именно) содержание предыдущего предложения или отдельного его члена. Наиболее распространенным является функционирование пояснительного союза яни (то есть) в значении пояснения (это значит), например: адвокат яни дава векили (Адвокат, т. е. представитель тяжбы).

Ключевые слова: пояснительный союз, крымскотатарский язык, газета «Терджиман».

Özet. Yani açıklayıcı bağlacı — sintaksik bir yapıdır. Bu yapıda iki paralel kısım vardır: açıklanan ve açıklayan.

«Terciman» gazetesinin sayfalarında **yani** açıklayıcı bağlacının sık sık kullanıldığı tespit edilmektedir. Bu bağlaç (demek) ve (sözün doğrusu) anlamlarında da kullanılmaktadır. **Yani** açıklayıcı bağlacının en sık (demek) manasında kullanıldığı görülmüştür. Misal: advokat yani dava vekili (avukat yani dava vekili).

Anahtar kelimeler: yani açıklayıcı bağlacı, kırım tatar dili, "Terciman" gazetesi.

Abstract. Explanation is the syntactic construction which represents a special type of range consisting of two parallel members: interpretable and elucidative which in this context refer to the same referent.

The Terjiman newspaper allows to observe frequency of use of explanatory conjunction яни (that is), which explains (it means) and specify (that is) the content of the preceding sentence or its member. The most common is functioning of explanatory conjunction яни (that is) in the meaning of explanation (it means), for example: адвокат яни дава векили (lawyer i. e. the representative litigation).

Keywords: explanatory conjunction, the Crimean Tatar language, the Terjiman newspaper.

Maqalemizniñ maqsadı, "Terciman" gazetasında rastkelgen yani bağlayıcısınıñ funktsional hususiyetlerinin araştırılmasıdır.

Bağlayıcılar mürekkep cümle terkibindeki sade cümlelerni ve cümle azaları arasındaki türlü munasebetlerni ifadelemek içün qullanğan sözlerdir. Bağlayıcılar grammatik ceetten deñişmegeni ve olarnıñ mustaqil leksik manası olmağanı içün, olar cümle bölüklerine em de ayrı cümlelerniñ tizilüvi ve manalarına köre olğan türlü munasebetlerni köstermek içün qullanılalar [2].

Maqalemizde ögrenilgen «yani» bağlayıcısı izalayıcı bağlayıcılarından olıp, mürekkep cümle terkibindeki cümlelerni

ekseriyetnen izalav manasınen bağlamaq içün hızmet ete [2, s.304]. Meselâ: *Mırza Abdülislâm efendi 1844 senesi dünyaya kelmiş yani elli yaşında (gospodin Mırza Abdülislâm rodilsâ v 1844 godu, to yest yemu 50 let), Altun ordu hanlarından Berge han zamanında yani 1275 milâdiyesinde (vremâ odnogo iz zolotoordınskih hanov Berge hana to yest 1275 g. Ot rojdestva hristova)*

"Terciman" gazetasınıñ saifelerinde «yani» bağlayıcısınıñ pek sıq qullanılğanı körülgendir. Bilgenimiz kibi «yani» bağlayıcı evelki cümleni ya da bir azasını izalamaq (demek manasında) ve doğrulamaq (doğrusı manasında) içün qullanılmaqtadır [1]. Bizge rastkelgen misallerniñ çoqusında cümle yerine, bir söz ya da söz birikmesi izalana, «yani» bağlayıcısınıñ ya sinonimı, ya da rusça ekvivalenti işletile.

İzalağan söz ve izalanğan söz aqılğa kelgen er bir munasebette buluna bilmekteler [3].

a) teñ: aynı manağa kelgen sözler arasında bulunalar. Bu sözler ya sinonim ya da ekvivalent olalar: *Pasport yani şehadetname (Pasport, t. ye. svidetelstvo), Vizit yani teşrif kartları (Vizitnıye, t.ye. priglasitelnıye kartı), marka yani pul (marka), zayavleniye yani arıza (zayavleniye to yest zayavleniye), Ahval-i vilâyete dair raport yani beyanname (sostavlâyet raport, t.ye. izveşçeniya o polojenii);*

b) içine alma (vklüçeniya), boysunma (podçineniya), bir-birine boysunğan manalarğa aittir. Bu vaziyette bir sözniñ manası ekinci sözniñ manasından daa da keñiştir. Umumiy — şahsiy munasebetler aynı cınıs ve türden, giperonim ya da giponim olğan sözlerge aittir: *Cenübi Sudanda yani Afrika (V yujnom Sudane, t.ye. v Afrike); qara cınıs yani zenci (çernaya rasa to yest negrı)*;

v) aynı vaziyet (sopolojennosti), üç ve üçten ziyade manası olğan sözlerge aytılır. Olardan ekisi (ya da daa çoqusı) üçüncisine baqqanda aynı cınıs sözleridir (sogiponim). Bu çeşit munasebet mürekkep izalayıcı sıra içün keçerlidir: "Çrevoveşçatel" derler yani qursaqdan seylernur ("Çrevoveşçatel", t.ye. govorâşçiy jivotom, t.ye. jivuşçiy instinktami);

g) çapraz (perekreşçivaniya), bir sözniñ manası ekinci sözniñ manasına kirmektedir. Bu munasebet tam sinonim olmağan sözlerge aittir: *Fevral yani Şubat 24de Ramazana kirildi (V fevrale, t.ye. 24 fevralâ voşli v Ramadan (naçalo posta), i utoçneniye Aprel başında yani beyram haftasında (V naçale aprelâ, t.ye. na prazdniçnoy nedele), Mart üçte yani ramazanıñ sekizinde (3 Marta, t.ye. 8 çisla mesâtsa Ramadan)*;

d) soñ olaraq, yani bağlayıcı bir-birinen qıyaslanmağan manalarnı taşığan sözler arasında qullanmaqtadır: *Poçta aksakalı yani memurı (aksakal poçtı "starojil poçtı" to yest slujaşçiy (starojil-slujaşçiy)*.

Yani bağlayıcısı çoq manada qullanılmaqtadır. Eñ sıq izalama ve doğrulama manalarında rastkele. Adeti üzre, yani bağlayıcısı (doğrusı) mañasında qullanıla: *Bizlere yani kafkaz musulmanlara (Nam, t.ye. musulmanam Kavkaza), Cenübi Sudanda yani Afrika (V yujnom Sudane, t.ye. v Afrike), Qırım elması (sinab) Krımskoye yabloko, t.ye. sinap (sort)*.

Aşağıdaki misallerde yani bağlayıcı doğrulama manasında degil de, izalama añlamında qullanılğandır. Yani bağlayıcı oquyıcılarnıñ bilmegen sözlerni aydınlatmaq içün qullanğandır.

"Terciman" gazetasınıñ saifelerinde rastkelgen yani bağlayıcısını izalayıcı manasına köre şu gruppalarğa bölmege mümkün

Yer adlarınıñ izası: *Hazırda Pekin yani Baçin şehrinde Seyças Pekin, t.ye. v gorode Baçin, dünyanıñ üç qıtasında yani Aziya, Avrupa ve Afrika (v tröh çastâh mira to yest Azii, Yevropı i Afriki), Yanardağ yani "vulkan", yer mayı yani neft, Yer titremek yani zelzele (droj zemli to yest zemletreseniye);*

Ecnebiy ve bilinmegen sözlerniñ izası: *Skupçina yani serbiye millet meclisi (Skupçina, t.ye. natsionalnıy parlament Serbii), "ingiloman" yani ingiliz seven, "frankofil" yani fransız seven (31.12.1891, № 48, Ahb. Har.);*

Taqvim ay ve künleriniñ izası: *İyün yani kiraz ayı (İyün, t.ye. mesâts çereşni), Fevral yani şubat 24d Ramazana kirildi. V fevrale, t.ye. 24 fevralâ voşli v Ramadan (naçalo posta), i utoçneniye Aprel başında yani biram haftasında V naçale aprelâ, t.ye. na prazdniçnoy nedele, Mart üçte yani ramazanıñ sekizinde 3 Marta, t.ye. 8 çisla mesâtsa Ramadan,*

Matematika ölçülerniñ izası: *Bir milyard — biñ milyen (Ödin milliard, t.ye. tısâça millionov), Bir metre yani bir arşun yarım yer içun (Ödin metr, t.ye. ödin arşin dlâ polovinı territorii), Otuz üç sajen yani yüz arşındır (Tridtsat tri sajen, t.ye. sto arşinov), Biñ milyen (bir milyard) Tısâça millionov, t.ye. ödin milliard;*

Meslek adlarınıñ izsı: *Advokat yani dava vekili (Advokat, t.ye. predstavitel tâjbı), Valilere yani gübernatorlara (gübernatoram t.ye. gübernatoram), Aza (glasnıy) Predstavitel (izvestnıy), t.ye. glasnıy, Büyük vali (general gübernator) Vısokopostavlennıy predstavitel, t.ye. general gübernator. Şehir reisi yani golova (Gorodsköy predsedatel, t.ye. golova). Su nazirleri yani mirablar sylâmaq olub Ministrov po delam vodosnabjeniya, t.ye. vıbor golovı, Sosyalist yani iştirakuyun Priverjenets sotsialistiçeskih, t.ye. kommunistiçeskih idey)*;

Yañı icat ve eşyalarınıñ izası: *Parahod (ateş ot gemisi) (parohod, t.ye. korabl s oçagom), Aq balıq yumurtaları (havyeri) (Yaytsa rıbı, t.ye. ikra), Margarin yani yasama yağ (Margarin, t.ye. iskusstvennoye maslo), yer mayı yani neft (maslo iz zemli to yest neft), priz yani mukâfat (priz to yest nagrada);*

Şirket ve ükümet yerleri adlarınıñ izası: *İdare-i mahaleye yani zemstva (Kvartalnıye (üliçnıye) upravı, t.ye. zemstva), Palata yani muhasebe divanı (Palata t.ye. ötçetnoye sobraniye), Şehir meclisinde (dumada) Na gorodskom sobranii, t.ye. v dume, Sergi yani vıstavka (Vıstavka, t.ye. vıstavka), Parlamentonda yani millet meclisinde V parlamente, t.ye. v natsionalnom sobranii, gümrük yani tamojnâ haneleri (tamojnâ to yest pomeşçeniya tamojni), volostnoy shod yani cemaat (volostnoy shod to yest sobraniye);*

Qırımtatar tilinde olmağan söz ve söz birikmeleriniñ doğrudan-doğru tercime etilmesi, ya da ekvivalentiniñ qullanılması: *Candan biri (poduşnaya podat) (odna çast s duşi, poduşnaya podat). "Çrevoveşçatel" derler yani qursaqdan seylernur ("Çrevoveşçatel", t.ye. govorâşçiy jivotom, t.ye. jivuşçiy instinktami). Beyaz cınıs yani avrupa halqlarınıñ (Belaya*

rasa, t.ye. yevropeyskiye narodı), qara cınıs (zenciler) ve qızıl cınıs (Amerika vahşileri), sarı cınıs yani mağol halqları (çernaya rasa, t.ye. negrı, t.ye. krasnokojiye, t.ye. Amerikanskiye dikari, jeltaya rasa, t.ye. mongolskiye narodı).

Rusiye klasika eserlerniñ ve digerlerniñ adlarınıñ tercimesi: *"Göre ot uma" yani "Aqıldan belâ". "Kapitanskaya doçka" yani "Kapitanıñ qızı" ("Göre ot uma", t. ye. "Göre ot uma", "Kapitanskaya doçka" t. ye. "Kapitanskaya doçka"),* "Nedelâ" yani hafta gazetası ("Nedelâ" to yest gazeta Nedelâ").

Askeriy terminlerniñ izası: *Deñiz askeri yani quvve-i bahriye (Morsköy soldat, t.ye. morskiye silı), İşbu sene askeri prizıf yani asker alınma vaqtı geçen sene kibi oktâbr 15 de başlanacaqtır (V etom godu prizıv soldat, t.ye. vzâtiye v soldatı büdet kak i v proşlom godu, naçnetsâ 15 oktâbrâ)*.

«Yani» bağlayıcısı sintaktik bir unsur olsa da, "Terciman" gazetasında rastkelingen misallerde «yani» bağlayıcı daa çoq izalama ve doğrulama manalarında qullanılğandır. Bunıñ sebebi esasen gazetanıñ maqsadından kelmektedir. Yani gazeta insanlarğa bilgi bermek, aydınlatmaq, ögretmek içün çıqarılmaqtadır. Gazetada qullanılğan sözler ve terminler de aynı şu maqsadnı taşıylar.

Misallerden körüngeni kibi «yani» bağlayıcısı eñ sıq sinonimler ve ekvivalentler arasında qullanılğandır. İzalama ya da doğrulama (utoçneniye) manalarını taşığandır.

İzalamalar ya rus tilinden ya da rus tiline yapılğandır. Bu sebepnen «yani» bağlayıcı rusça ögretmek içün qullanılğan, ya da rusçadan kelgen yañı, bilinmegen sözlerni (icatlarnıñ adlarını) añlatmaq içün qullanılğan demek mümkündir. İzalağan ve izaatlanğan sözlerniñ çoqusı isimdir.

Qullanılğan edebiyat

1. Akmollayev E. S. Qırım Tatar tılının amelıyatı. Sintaksis./E. S. Akmollayev. — Taşkent: "Ukituvçı", 1889. — 160 s.
2. Memetov A. M. Zemaneviy qırımtatar tili / A. M. Memetov. — Simferopol: Qırım devlet oquv pedagogika neşriyatı, 2006. — 320 s. — Qırım tatar tilinde.
3. Petrunina S. P. Grammatika govoryaşego i sluşayuşego v sibirskih govorah: avtoref. dis. na soiskaniye uçenoy stepeni doktora filologiçeskih nauk / S. P. Petrunina. — Tomsk, 2008. — 45 s.
4. Petrunina S. P. Poyasnitelnıy soyuz *to est*: sinonimı i mnogoznaçnost / S. P. Petrunina // Teoretiçeskiye i prikladnıye aspektı sovremennoy filologii: materialı XIII Vserosiyskih filologiçeskih çteniy imeni prof. R. T. Grib; nauç. Red. Prof. B. Ya. Şarifullin. — Krasnoyarsk, 2008. — S. 84—88.
5. Selünina O. A. Slojnopodçinennoye predlojeniye s pridatoçnım vremeni i poyasnenitelnaya konstruktsıya: toçki soprikosnoveniya. Rejim dostupa: http://sun.tsu.ru / mminfo/000063105/337/image/337—023.pdf
6. Усеинов С. М. Русско-крымскотатарский, крымскотатарско-русский словарь / С. М. Усеинов. — Симферополь: ИД «Тезис», 2007.
7. Турецко-русский словарь. — Москва: Изд-во «Русский язык», 1977. — 966 с.
8. Develioğlu F. Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lugat / F. Develioğlu. — Ankara: Aydın kitabevi, 2009. — 1195 c.

КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИНИ ОГРЕНЮВИНДЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИК ЯНАШМА

Мамутова З.С.
к. педаг. н.
Украина, Крым

Summary. The modern Crimean Tatar language is a single, original Turkic language that consists of some similar dialects, besides it has rich vocabulary. A lesson of the Crimean Tatar language has its own peculiarities that are required to be taken into account by a teacher. At present learning a language means to get acquainted with its culture and participation in the dialogue of cultures. The goal is achieved through the formation of ability for the cross-cultural communication.

The section 'Lexicology' is studied by pupils of the 5th-6th forms of comprehensive school in accordance with communicative teaching aims. The research offers the selection of Crimean Tatar ethnic lexemes and analysis of their basic lexical, symbolic and background meanings. The knowledge of ethnic and culturological units is reasonable and needed for organization of work with ethnic lexemes in comparison with the Ukrainian and Russian languages. A national and cultural component is noticeable in any language — in its vocabulary, phraseology, syntax. Therefore, when teaching a language, especially national, it is necessary to identify its national background, structural and sound methods.

Keywords: polyethnic environment, polylingual factor, language, comparison, culture-specific vocabulary.

Анотація. Сучасна кримськотатарська мова являє собою єдину, оригінальну тюркську мову, сформовану з кількох близьких діалектів, які володіють багатим лексичним фондом. У роботі здійснено відбір кримськотатарських етнолексем і аналіз їх основного лексичного, символічного й фонового значень. Оволодіння етнокультурологічними одиницями необхідне для організації роботи з етнолексемами. Національно-культурний компонент чітко простежується в будьякій мові — у його лексиці, фразеології, синтаксисі. Тому в навчанні мови, особливо народної, необхідно виявляти її національне коріння, способи побудови й звучання.

Ключові слова: поліетнічне середовище; багатомовність; мова (українська, російська, кримськотатарська); лексичне (фонове) значення слова; зіставлення; лексика (еквівалентна, безеквівалентна).

Аннотация. Современный крымскотатарский язык представляет собой единый, оригинальный тюркский язык, состоящий из нескольких близких диалектов, располагающий богатым лексическим фондом. В настоящее время глобальной целью овладения языком считается приобщение к культуре и участие в диалоге культур. Раздел «Лексикология» изучается учащимися в 5—6 классах общеобразовательной школы, в соответствии с коммуникативными целями обучения. В статье осуществлен отбор крымскотатарских этнолексем и онализ их основного лексического, символического и фонового значений. Овладение этнокультурологическими единицами целесообразно и необходимо для организации работы с этнолексемами в сопоставлении с украинским, русским языками. Национально-культурный компонент чётко прослеживается в любом языке — в его лексике, фразеологии, синтаксисе. Поэтому при обучении языку, особенно народному, необходимо выявлять его национальные корни, способы построения и звучания.

Ключевые слова: полиэтническая среда, многоязычие, лексическое, фоновое значение слова, культурные особенности лексики.

Къырымтатар халкъынынъ буюк эрбабы И. Гаспринский янъы окъув усулы акъкъында бойле язгъан эди: «Мектепте дерслер ойле алынып барылмалы ки, талебелерде о меракъ догъурсын ве олар дерстен кейф алсынлар». «Окъув дерслеринде чешит шейлернинъ, айванларнынъ, къушлар ве боджеклернинъ адлары оларнынъ ресимлеринен берабер бериле. Малюм ки, янында ресими олса, бу шейнинъ ады да, онынъ хусусында малюмат да акъылда тез къала» [4].

Земановий къырымтатар тилининъ окъув системасыны тасвир этюви ве функция беджерюви лингвокультурологик аспектининъ ильмий эсасларынынъ ишленмесинен багъланыла. Тиль — медениетнинъ факты, чюнки тиль биринджиден, эджатларымыздан мирас олып къалгъан медениетнинъ къысмыны тешкиль эте; экинджиден, тиль медениетни менимсев вастасыдыр. Бойлеликнен, макъалемизнинъ **макъсады** къырымтатар тилини огренювинде лингвокультурологик ве этнокультурологик анъыны ачыкъламакъ.

IX-нджи асырдан башлап шимдики замангъа къадар тиль ве медениетнинъ эки тарафлама багъы ве къаршылыкълы тесири эм лнгвистикада, эм де лингвометодикада эсас меселелерден бири оларакъ сайыла. Бу меселенинъ чезилювине В. Гумбольд, А. А. Потебня, Е. М. Верещагин, В. В. Воробьев, С. А. Кошарной, Е. Ф. Тарасовнынъ ве диггер тедкъикъатчыларнынъ ишлери багъышлангъандыр. Къырымтатар тилинде бу меселе боюнджа профессор А. М. Эмированынъ макъалелерини къайд этмелимиз. Тедкъикъатларнынъ эсас нетиджелерни бойле къайд этмек мумкюн:

Эр бир медениет (эм мадий, эм де маневий) миллий оларакъ тильде муджесемленмекте [5,304].

1. Медениетнинъ миллий хусусиети дюньябакъыш вастасы иле миллий тильде ифаделенмекте, яни тильге эр бир халкъкъа озьгюн ичерки шекиль хастыр. Тильнинъ ичерки шекили «халкънынъ руху»нынъ, медениетининъ ифадеджисидир [5,306].

1) тиль — медениеттеки инсан турмушынынъ узеринде турмакъта; тиль — бу инсан ве онынъ этрафындаки дюнья арасында алкъа;

2) тиль ве акъикъат эки тарафлама багълыдыр ве къурулыш джеэттен бири-бирине ошап келелер; тиль насыл медениетке кирсетильген олса, медениет ойле де тильге кирсетильгендир, яни тиль, акъикъат ве медениет бири-биринен багълыдыр.

Тиль анъынынъ огренюви шуны козьде тута ки, тиль бирлемлери ве тиль структураларыны теткъикъ этюв эснасында оларнынъ психологик джеэттен акъикъий мундериджеси, яни: семантик компонентлернинъ керчек, «психологик джеэттен акъикъий» комплектинде халкънынъ анъында де бир, де дигер мананынъ яшагъаны; онынъ тиль зеининде сакъланып къалгъаны; сёзнинъ семантикасыны тешкиль эткен айры компонентлер актуаллик джеэттен насыл мунасебетте булунгъанлары; инсаннынъ тиль ихтиятында сёз ве структураларнынъ акъикъий маналы багълар насыл олгъаны белли ола. Тиль анъынынъ тедкъикъатында эксперименталь усулларнен (ассоциатив усул, интервью вастасы, субъектив дефинициялярнынъ усулы, интерпретацион эксперимент, семантик джедвель япув усулы, ранжир этюв усулы ве ил.) къулланалар [2, С. 286—289].

Лингвокультурология (лат. lingua — тиль, cultura — медениет, logos — илим) синтезирленген типтеки ильмий фен оларакъ, биринджиден, медениет ве тильни бирлемлер топлулугъы (лингвокультуремалар) джеэттен бутюнлик, паритет, систематик огренилювинен бельгилене [6, 624 с.] Лингвокультурология фенининъ мундериджеси невбеттеки бабларда тафсилятлы ачыкъланаджакъ. Мында доминанта оларакъ, тиль, этнокультур ве этнопсихологик факторларынынъ къаршылыкълы тесирининъ саде огренюви, я да тильни огретюв ве огренюв джеэттен медениетнинъ предмет ве анълам саасына истинаты дегиль. Лингвокультурология фенининъ эсас ёнелиши исе — тильде акс олунгъан медений зенгинликлернинъ функция беджерген системасы оларакъ объектлернинъ назарий ве тасвирий джеэттен теткъикъ этюви, лингвистик нисбиетнинъ назариети эсасында тюрлю тиллернинъ (халкъларнынъ) лингвокультурологик сааларынынъ контрастив талилидир.

Мана акъкъында айтсакъ, эм къырымтатар, эм де башкъа тиллерде, сёз бир къач мана ташымакъ мумкюн. Башкъа тиллерге нисбетен, къырымтатар тилинде полисемантик сёзлернинъ сайысы чокъ. Талебе сёзнинъ бутюн маналарыны бильмек шарт дегильдир, амма олардан энъ чокъ къуллангъанларны танымакъ керек. Шу джеэттен джумлели сёз бирикмелер («фикирни сёзнен ифаделемек») меракъ догъура. Мында тамырдан сонъ кельген аффикс сёзнинъ манасыны денъиштирмесе де, сёзнинъ тамыры мананы денъиштирмек мумкюн.

Амма сёзнинъ манасындан гъайры, онынъ коннотациясыны, яни сёз догъургъан ассоциацияларыны, онынъ ичтимаий мана косьтермек керек, бу исе сёзнинъ къулланылувынен сыкъ багълы. Тамам бойле девирде социолингвистик

ве социокультур компетенцияларнынъ шекиллендирюви ола бильген. Меселя, «белли» (известный) ве «мешур» (знаменитый) сёзлернинъ коннотациясы башкъа-башкъа.

Белли — нам къазангъан, мешур.

Эм бирinджи, эм экинджи сёзлер «белли олмакъ» анълямнен багълы, амма оларны бири бирининъ ерине ер бир контексте къулланмакъ мумкюн дегиль.Метиннинъ мундериджесининъ эсас мевзусынынъ манасына коре джумледе къулланылгъан сёзлер де дикъкъатнен сечильмек керектир.

Сёзнинъ манасы зеиннинъ чалышувыны (акъылда тутувны ве янъыдан истисал этювни) талап эткен бильги оларакъ менимсениле. Сёзлернинъ маналары эзберлев ёлунен менисемекни талап эте, анълямларны исе бизим сёз иле фикир юрьсетювни ерине кетирген механизм сыфатында шекиллендирмек керек [1, 136 с.].

Лексиканы огретюв алышкъанлыкъларны шекиллендирюв васталаргъа эсасланаракъ беджериле:

I басамакъ — кириш, янъы сёзнинъ семантизациясы ве оны янъыдан истисал этюв;

II басамакъ — ситуатив темрин ве бир типтеки нутукъ вазиетлерде къавий лексик нутукъ багъларны мейдангъа кетирюв;

III басамакъ— динамик лексик нутукъ багъларны мейдангъа кетирюв этапы, яни берильген сынъырларда таныш олгъан лексик элементлерни тюрлю контекстлерде янъыдан комбинирлемеге огретюв.

Косьтерильген этаплардан бирinджиси — кириш ве семантизация — лексик бирлемни менимсевнинъ къавийлигинен ифаделене. Лексиканынъ бирinджи пектювини темин эткен мешгъулиетлери ичюн бойле хусусиетлер хастыр:

- олар иза этювнинъ айырылмагъан къысмыны тешкиль этмели ве анълатув, иллюстратив ве незарет функцияларыны беджермели;
- янъы лексик бирлемлерни таныш лексик даиреде ве менимсенильген грамматик материалларда тасавур этмек керек;
- мешгъулиетлерде тек элементар муамелерни дегиль де, эм мурекkеп акълий арекетлерни ихтият этмели. Акълий арекетлер талебелернинъ иджадий имкянларыны инкишаф эте.

Семантизация эки тюрлю усулнен япыла. Оларны эки группагъа бирлештирмели: семантизациянынъ а) терджимесиз ве б) терджиме усуллары.

Семантизациянынъ терджимесиз усулына ашагъыдаки мадделер аит:

1) несне, има, арекет, ресимлернинъ косьтерюви;

2) эджнебий тильдеки сёзлернинъ манасыны ачыкъламакъ, оларны не ичюн къулланалар:

а) дефиниция — сёзнинъ манасыны тасвир этюв;

б) сайып чыкъув: меселя: айванлар (эв, кийик);

в) синонимлер ве антонимлер ярдымынен семантизация;

г) фактларны билюв, контекстуаль тахминлери эсасында сёзни бельгилев;

д) сёзнинъ ички шекли эсасында онынъ манасыны тайинлемек.

Семантизациянынъ терджимели усулына бойле мадделер аит:

1) сёзни (сёз бирикмени яда айырылманы) ана тилиндеки эквивалентинен денъиштирюв; терджиме — изаат вакътында талебелерге сёзнинъ ана тилиндеки эквивалентинден гъайры, манасынынъ бирге келюви (бирге кельмемезлиги) акъкъында хабер берелер [3,336].

Къайд этильген усулларнынъ эм къыйметлери, эм эксикликлери бардыр.

Терджимесиз усуллары тахминни инкишаф эте, тиль амелиятыны арттыра, акъылда тутув ичюн таянчлар ярата, ассоциатив багъларны къавийлештире.

Терджимели усул исе вакъыт икътисат эте ве къулланув джеэттен универсальдир, амма тильара интерференциянынъ имкяныны арттыра. Эгер дигер васталар эффективсиз олып къалса, тувгъан тиль семантизациянынъ вастасы олмакъ мумкюн, амма сёзнинъ пекитюви эксериетте биртилли олмалы. Предмет ве тасвирий (предметно-изобразительная) ве арекетли корьгезмелик лексик материалны терджимесиз кирсетюв васта оларакъ тувгъан тильге къаршы къоюла, амма ички терджимени я да эджнебий сёзнинъ ана тильдеки сёзнен нисбетини мустесна этмей ве эр даим семантизациянынъ терджимесиз вастасы олмай.

Семантизация усулларнынъ сечип алынувы бир сыра факторларгъа багълы: сёзнинъ кейфиетли хасиетлерине; онынъ продуктив ве рецептив минимумгъа аитлигине; огретюв этапкъа ве сыныфнынъ тиль джеэттен азырлыгъына; эм де талебелер мустакъиль я да оджа реберлигинде чалышкъанларына.

Янъы лексиканен танышув усулы сёзнинъ озюне, онынъ шекилине, манасына, къулланылувына ве талебелерге кетирген къыйынлыкъларгъа багълыдыр. Тиль анъынынъ огренюви шуны козьде тута ки, тиль бирлемлери ве тиль структураларыны теткъикъ этюв эснасында оларнынъ психологик джеэттен акъикъий мундериджеси белли ола, яни: семантик компонентлернинъ керчек, «психологик джеэттен акъикъий» комплектинде халкънынъ анъында де бир, де дигер мананынъ яшагъаны; онынъ тиль зеининде сакъланып къалгъаны; сёзнинъ семантикасыны тешкиль эткен айры компонентлер актуаллик джеэттен насыл мунасебетте булунгъанлары; инсаннынъ тиль ихтиятында сёз ве структураларнынъ акъикъий маналы багълар насыл олгъаны. Сёзни бильмек — демек, онынъ шекиллерини, манасыны ве къулланылувыны бильмек.

Сёз шекли дегенде, онынъ сес шеклини ве график шеклини козьде тутамыз. Сес шеклисиз сёзни сесинден догъру анълямакъ, оны догъру айтмакъ мумкюн дегиль. График шеклисиз исе сёз окъулгъанда танылмаз ве язылмаз. Эгер сёзнинъ грамматик шекиллерни япувында базы хусусиетлери олса, сёзнен таныштырув вакътында, оны невбеттеки къулланувда хата япмамакъ ичюн, буны мытлакъ талебелерге айтмакъ керек. Сёзнинъ семантизациясындан башкъа,

бу сёз насыл ишлеп одениледжеги ве оджа оны насыл контекстлерге кирсетеджеги эмиетлидир. Сёзни акъылда яхшы тутув темриннинъ характерине багълыдыр.

Бойлеликнен, **нетидже** оларакъ шуны къайд етмек истеймиз, къырымтатар тилини лингвокультурологик эсасында огретюв макъсады лексик алышкъанлыкъларнынъ продуктив (язма ве къонушма беджерикликлернинъ инкишафыны тайинлеген) ве рецептив (арекетнинъ рецептив чешитлерини (окъумакъ ве аудирлеме) беджерюв шараити оларакъ) шекилледирювинен багъламакъ мумкюн. Лексик алышкъанлыкънынъ эсасында бойле муамелелер тура:

а) лексик бирлемининъ терджимеси (*метинде расткельген эквивалент лексика*);

б) лексик бирлемининъ огде тургъан ве сонъ кельген бирлемлернен бирикмеси (ве ил.).

Бу меселе къырымтатар тилинде даа терен араштырылмагъанны козьге алып, белли бир эмиетке малик ве меракълы сайылыр десек, янълышмамыз. Бу мевзуны даа кенишлетмек ве терен ишлетильмеси ичюн даа чокъ араштырмалар япымалыдыр.

Къулланылгъан эдебият

1. Беляев Б. В. Психологические основы усвоения лексики иностранного языка: пособие для преподавателей и студентов / Б. В. Беляев М.: Издательство «Просвещение», 1964. — 136 с.

2. Высочина Н. А. Язык и национальное сознание. Вопросы теории и методологии / Н. А. Высочина. — М.: 2002, С. 286—289.

3. Гальскова Н. Д. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика: учеб. пособие для студ. лингв. ун-тов и фак. ин.яз. выш. пед. учеб. заведений. — 4-е изд., стер./Н. Д Гальскова., Н. И. Гез. — М.: Издательский центр «Академия», 2007. — 336 с.

4. Гаспринский — дюньяджа мешур маарифчи, публицист, языджы, джемаат эрбабы // Йылдыз. — 1989. — № 6.

5. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода / В. Гумбольдт // Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX веков [сост. В. А. Звегинцев]. — М.: 1956.319 с.

6. Словарь иностранных слов. 16 изд. — М.: Рус.яз., 1988. — 624 с.

QIRIMTATAR TİLİNİN ŞİVE SİSTEMİ. GRADATSİON BİRLEMLERNİN TERKİBİ

Mazinov Ahtem Seit-Amet
Dr. Doç.
Ukrayna, Qırım

Summary. In article existing graded systems of dialect units Crimean Tatar language are described. All of them to some extent characterize levels of dialect partitioning, but is separated in a nomination of units. The system of a nomination consisting of two units existing for today: *shive* a 'dialect' and *lehche* a 'local dialect', 'the group of local dialects' doesn't reflect to the full dialect structure of Crimean Tatar language. On the basis of existing systems it is necessary to develop the uniform system allowing more precisely to characterize dialects, local dialect and groups of local dialects Crimean Tatar language.

Keywords: dialect structure, a nomination of dialect units.

Tillerniñ dialekt sistemlerini teñeştirmek ve açıqlamaq — aktual ve çoqtaraflı problemlerden biridir. Bu meselerniñ ögrenüvi tilniñ dialektologik strukturasınen bağlı olğanı bellidir.

Til şiveleriniñ ve ağızlarınıñ sistem birlemleriniñ nisbetleşüvi lingvistik sözlüklerde daha bir birlemnen bağlı ola. Bu birlem rus tilinde *nareçiye* kelimesinen adlandıra [6]. *Dialekt* ve *nareçiye* añlamları arasında farq rus tili derslikleri, luğatları ve entsiklopediyalarında ekseriyetle açıq-aydın körsetilmey [1; 14].

Türkiy tillerniñ tasniflerinde ananeviy üç dialektologik derece ayırıla: til — *şive — ağız* (ya da *tar şive*). Bazı sistemlerde lisan añlamı da ayırıla bile. Bu birlem bazı allarda til añlamını da ifade ete. Başqa menbalarda şiveler birligi kibi da añıla [18].

Türkiy tillerniñ dialekt sistemleriniñ teñeştirilmesi zemaneviy türkşınaslarnıñ diqqatını celp ete. S. F. Mirjanovanıñ fikrine kore, türk lehçeleriniñ monografik çalışmasında qayd etilgen faktlar toplamı türkiy tillerniñ karşılaştırmalı dialektologiyasına ait genel eserler yaratmaq içün bir temel ola bilir [12]. Türkiy tillerniñ dialekt birlemlerniñ nisbetleştirüv, sistematizatsiya etüv, gradatsion sınırlarını tayin etüv bu araştırmalarnıñ temelini teşkil etecekler.

Türkiy türk tillerge ve dialektlerge ait ilk ve tafsilâtlı malümat Mahmud Qaşğariniñ «Divanu luğat it-türk» luğatında berile [5]. Muellif türkiy tillerni bir umumiy til olaraq tasvir ete. Bu eserniñ 900 yıllığına bağışlanğan maqalelerde M. Qaşğariy tarafından ketirilgen gradatsion sistemde tasvir etilgen tiller türkşınaslar tarafından ayrı şiveler kibi belgilene.

N. Z. Gaciyeva «K voprosu o klassifikatsii türkskih yazıkov i dialektov» adlı maqalesinde qayd etkenine kore, türkiy tillerniñ ve şivelerniñ tasnifi hem türkşınaslıqta, hem de umumiy tilşınaslıqta ogrenilmegen ve işlenilmegen problemlerden biridir. Muellifniñ fikrine köre, tilniñ türüni yeterli derecede köstergen hem de tar til birlemleriniñ ayrılmasına ait olğan temelli nazariy deliller yoq. Tetqiqatçı ananeviy ayırılığan seviyelerden (*til — şive — lehçe (ağız*) ğayrı dialekt gruppaları añlamını qullana. Bu añlam türk ve özbek tilleri tasvir etilgende qullanıla. Şivelerniñ tasnifi tilleriñ türlerinen bağlana. Tedqiqatçı qayd etkenine köre, lehçelerge mevcut sınıflandırmada belli bir til türüni belirlemek içün aydın bir kriteriyalar yoq, her halde, bu meselenen bağlı başlangıç tedqiqatlar endi yapıla [2].

Daha bir şiveler tasnifi türk tili dialektologik sisteminen bağlı. Bu sistem çerçivesinde *qonuşma dili — şive — ağiz* kibi birlemler ayrıla. Bazı menbalarda türkiy lisanlarınıñ gruppalarnı belgilegen *lehçe* anlamı da qullanıla [3].

Qırımtatar dialektologiyası uzerinde ilk araştırmalarından biri belli türkşınas V. V. Radlovniñ işleridir [13]. Alim o devir qırımtatar şiveleriniñ mürekkep sistemini aks ete. Onıñ tasnifinde üç gradatsion birlem ayırıla: *til — şive — lehçe (nareçiye)*. Lehçeler qırımtatar tili şiveleriniñ esas qısmı ile ayırıla hem de şeherler etrafında yerleşken bölgelernen sınırlana: Bahçasaray, Aqmescit, Qarasuvbazar ve diger bölge lehçeleri. Bazıda *lehçe* termini V. V. Radlovniñ tasnifinde daha keniş, şivege yaqın añlamnı bildire: *yalı boyu tarafınıñ lehçesi*, *noğay lehçesi* ve ilâhre.

A. M. Memetovnıñ işlerinde umumiy ve şive leksikasını tasvir etilgende *şive* ve ayrı *maale şiveleri* terminleri qullana [9].

K. Useinov, E. S. Ganiyeva, N. S. Seydametovalar kitabınıñ şiveşınaslıqqa ait qısmında *şive* ve *dialekt* birlemleri qullanıla. Ayrı şeherlerniñ ve köylerniñ leksikasını harakteristikası berilgende tasviriy ibare — *ayrı köylerine has olğan dialektler* termini işletile. Bundan ğayrı *şive — lehçe — yerli söyleiş* kibi üç basamaq kösterile [16].

Qırımtatar dialekt sistemlerinin̄iñ tasvir etüvini daha bir ıntıluv S. M. Useinov tarafından qırımtatar ve türk filologiyası fakultetinde oqulğan «Dialektologiya» kursuna ait lektsiyalarında işletile. Bu malümatlarda ketirilgen sistema da üç basamaqlı: *şive (dialekt) — tar şive (nareçiye) — lehçe (govor)* [17].

L. Ş. Selimovanıñ ilmiy işinde qırımtatar dialekt sisteminiñ tarihı ketirile. Bağçasaray, Aqmescit ve başqa ağızlarnıñ gruppaları *ağız* termininen adlandırıla. Qırımtatar şiveleri muellif tarafından *ağız grupları* kibi adlandıra [15].

Bugünki qırımtatar dialektologik tasnifinde eki birlem qullanıla: tilniñ esas üç qısmını *şive* kelimesi adlandırıla, Qırım bölgeleri ve ayrı köylerniñ tilleri *lehçe* termininen belgilene. Bu B. Çoban-zade tarafından yapılğan klassik sistemine bütünley qarşı. Bu tasnifte til seviyeleri *til— lehçe — şive* kibi çeşitlerge ayırıla [19, s. 36]. Aynı bu vaqıtta qırımtatar edebiy tilniñ problemlerine bağışlanğan III Bütün Qırım ilmiy konferentsiyasında til ve şive añlamları qullanıla. Şive añlamı *nareçiye* kelimesinen tercime etilgen ve qırımtatar tiliniñ şiveleri añlamını bildire.

Adeti üzre qırımtatar tilinde üç şive: şimaliy şive, orta yolaq şivesi, cenübiy şive ayrıla. Şivelerniñ terkibinde bir qaç lehçe ayırıla. Lehçelerniñ sınırları Qırım bölgeleriniñ sınırlarına bağlı. Bu fikir ilk kere V. V. Radlovnıñ işinde bildirilgeni bellidir [13].

Lehçe sınırları açıq-aydın cenübiy şivede közetile. Ananeviy bu şive Suvdağ. Aluşta ve Yalta lehçelerine bölüne [4]. Oğuzlaşqan lehçe gruppalarınıñ sınırları sadece yalı boyunen sınırlanmayıp, dağ sırtınıñ içerisinen de belgilenmeli. Bu sınırlarnı Qırımnıñ şimal tarafında da belgilemek kerek. Meselâ, Aluşta rayonınıñ şimaliy sınırları Özenbaş köyune qadar yete. Başqa rayonlarnıñ şimaliy sınırları daha belgilenmedi.

Oğuz elementlerine köre Balıqlava rayonı lehçesini de yalı boyu lehçelerine qoşmaq mumkün. Bu lehçeniñ içerisinde ne yerde oğuz elementleri qıpçaq elementlerinden üstün olğanını belgilemek pek qıyın. Bizim fikrimizge köre, bu sınır Balıqlava rayonı Qara özen yanından keçe. Asıl oğuz lehçeleri Balıqlavağa yaqın olğan köylerde qullanılırdı.

Orta yolaq şivesi ayrı köyleriniñ lafları şimaliy dağ eteginde yerleşken Aqyar, Bağçasaray, Aqmescit, Qarasuvbazar şeherlerinen bağlı. Bu lehçeniñ şimal sınırı Kezlev — Büyük Onlar — Kefe— Keriç yarımadasınen sınırlana [15]. Qıbla sınırı Qırım dağlarınıñ cenübiy sırtından keçe. Dağ tarafı lehçeleriniñ gruppaları bizim işlerimizde ayrı birlem, *nareçiye* termininen adlandırılıp tasvir etile [7, 8]. Bu lehçe Qırımnıñ Feodoro hükümetiniñ tili olaraq XIII — XV asırlarda dağ tarafınıñ knâzları yalı boyunı zapt etken cenevizlernen cenkleşkenleri sebebinden peyda oldı. Urum tili bu lehçeniñ başlangıç adımı edi. Bu lehçe gruppalarınıñ yapısı oğuz ve qıpçaq unsurlarınıñ sayısına köre farqlana.

Şimaliy şiveniñ lehçeleri E. Mecitovanıñ maqalelerinde tasvir etile [10, 11]. Bu işlerde Keriç, Kezlev, Cankoy, Çongar ve diger lehçeler ayırıla. Olarnı muelif *govorı* dep adlandıra ve ayrı köyler ve köy gruppalarını belgiley. Bu sebepten, fikrimizce, qırımtatar şimaliy şivesinde de üç basamaqlı dialekt birlemlerini tasvir etüv sistemi qullanılmalı.

Yuqarıda tasvir etilgen qırımtatar şiveleri, lehçeleri ve ayrı köyler tilleriniñ araştırma materialları esasında böyle netecilerge kelmek mumkün:

1. Bugünki qırımtatar tiliniñ şiveşınaslıq sistemini bir tertipke ketirmeli.

2. Qırımtatar tiliniñ dialekt sistemi üç basamaqlı olmalı ve *şive — lehçe — ağız* ya da *şive — tar şive — lehçe* kibi terminler ile adlandırılmalı.

Menbalar

1. Ahmanova O. S. Slovar lingvistiçeskih terminov / O. S. Ahmanova. — M.: KomKniga, 2007. — 576 s.
2. Gaciyeva N. Z. K voprosu o klassifikatsii türkskih yazıkov i dialektov// — Teoretiçeskiye osnovı klassifikatsii yazıkov mira / N. Z. Gaciyeva — M.: «Nauka», 1980. — S. 100—126.
3. Demir Tufan. Türkçe Dilbilgisi / Tufan Demir — Ankara: Basim Yayin Dagitim, 2004. — 704 c.
4. Izidinova S. R. Fonetiçeskiye i morfologiçeskiye osobennosti krımskotatarskogo yazıka v arealnom osvesçenii: Avtoref. dis… kand. filol. nauk: 10.02.06/IYA AN SSSR / S. I. Izidinova. — M., 1982. — 23 s.
5. Koşğariy M. Devonu luğot it-turk: Indeks-luğat / T. Abdrahmanov va S. Mutallibovlar iştiroki va tahriri ostida / Mahmud al'-Kaşgari — Toşkent: Fan, 1967. — 543 s.
6. Lingvistiçeskiy entsiklopediçeskiy slovar [gl. red. V. N. Yartseva. — 2 izd. dop.]. — M.: «Bolşaya rossiyskaya entsiklopediya», 2002. — 709 s.
7. Mazinov A. S. Etnolingvistiçeskoye issledovaniye kontaktnıh yazıkovıh zon / A. S. Mazinov // Kultura narodov Priçernomorya. — 2009. — № 158. — C. 90—92.
8. Mazinov A. S. Türkskiye yazıki Krıma. Struktura, funktsionirovaniye, kontaktnıye yavleniya / A. S. Mazinov // Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra. III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu. 26—29 Mayıs, 2010. — S.555—559.
9. Memetov A. M. Zemaniviy qırımtatar tili / A. M. Memetov — Simferopol: Qırımdevoquvneşir, 2006. — 320 s.
10. Mecitova E. N. Nekotoriye foneticeskiye osobennosti severnogo / stepnogo / dialekta krımskotatarskogo yazıka / E. N. Mecitova // Vostokovednıy sbornik. — Vıp. N 1. — Simferopol, 1997. — S. 54—68.

11. Mecitova E. N. Nekotorıye grammatiçeskiye osobennosti severnogo / stepnogo / dialekta krımskotatarskogo yazıka /E. N. Mecitova // Vostokovednıy sbornik. — Vıp. N 2. — Simferopol, 1998. — S. 43—48.
12. Mirjanova S. F. Yujnıy dialekt başkirskogo yazıka (v sravnitelno-istoriçeskom osveSçenii): dis. … dok. filol. nauk: spets. 10.02.06/Mirjanova Sariya Fazullovna. — Ufa, 1983. — 366 s.
13. Radlov V. V. Obraztsı narodnoy literaturı severnıh türkskih plemen. Ç. 7. Nareçiya Krımskogo poluostrova / V. V. Radlov — Sankt-Peterburg: AN. — 1896. — 408 s.
14. Rozental D. E., Telenkova M. A. Slovar-spravoçnik lingvistiçeskih terminov. Izd. 2/D. E. Rozental, M. A. Telenkova — M.: «ProsveSçeniye», 1976. — 543 s.
15. Selimova L. Ş. Kırım Tatar Türk (Akmescit, Bahçesaray, Güney Kıyı Bölgesı) (Ses Bilgisi) / L. Ş. Selimova — Doktora Tezi: Danişman YRD. Doç. Dr. Gülsüm Killi.+ X + 929 s.
16. Useinov K. Qırımtatar tili: Fonetika. Leksikologiya. Frazeologiya. Leksikografiya. — 2-ci tüzetilgen neşir / Useiov K., Ganiyeva E. S., Seydametova N. S. — Simferopol: Qırımdevoquvneşir, 2011. — 204 s.
17. Useinov S. M. Metodiçeskiye rekomendatsii po dialektologii dlâ studentov zaoçnogo obuçeniya po spetsialnosti «Krımskotatarskiy yazık i literatura / S. M. Useinov. Arhiv kafedrı krımskotatarskoy i turetskoy literaturı. — 5 s.
18. Şiraliyev M. Ş. Mahmud Kaşgari kak dialektolog / M. Ş. Şiraliyev // Sovetskaya türkologiya. — 1972. — № 1. — S. 24—30.
19. Çoban-zade B. Qırımtatar ilmiy sarfı / B. Çoban-zade — Simferopol: Dolâ, 2003. — 240 s.

QIRIMTATAR VE UKRAİN TİLLERİNDE MENFİY MANALI SIFATLARNIÑ TEÑESTİRİLÜVİ

Memetova Z.E.,
kafedra hocası
Ukrayna, Qırım

Аннотация. В статье исследуются имена прилагательныес отрицательным значением в крымскотатарском и украинских языках. Рассматриваются семантические подгруппы, входящие в состав лексико-семантической группы «прилагательные с отрицательным значением». Слова «*ярамай*» в крымскотатарском языке, а «*поганий*» в украинском языке анализируются, как отражающие все отрицательное в мире.
Ключевые слова: имена прилагательные, отрицательное значение, лексико-семантическая группа, *плохой*.

Annotation. In the article explored adjectives with a negative value in the Crimean Tatar and Ukrainian languages. Discusses semantic subgroups that make up the lexical-semantic group «with a negative value adjectives». The words «*yaramay*» in the Crimean Tatar language, and «*bad*» in the Ukrainian language is analyzed as reflecting all that is negative in the world.
Keywords: adjectives, negative, lexical-semantic group, *bad*.

Özet. Makalede Kırımtatar ve Ukrayna dillerinde negatif bir değer ile sıfatlar araştırılıyor. «Negatif sıfatlar» sözcüksel-semantik grubu içinde olan semantik altgruplar bakılıyor. Kırım Tatar dilinde «*yaramay*» sözü ve Ukrayna dilinde «*kötü*» sözü bütün yansıtan olarak dünyadaki olumsuz olduğunu gösterir.
Anahtar Kelimeler: sıfatlar, negatif, sözcüksel-semantik grup, *kötü*.

Ayatımızda pek çoq yahşı adamlar, yahşı vaqialar, yahşı adiseler rastkele. Bu yahşılıqnı ifade etmek içün tilniñ leksik terkibinde bir sıra sözler qayd etile. Meselâ, *ana, bala, soy-aqraba, dost, aziz, tantanalı, teşekkür, toy, sevgi, küneşli, nur saçqan, merametli, yahşı, meraqlı, güzel, tatlı, dülber, açıq, azırcevap, hoş, şerefli, muim, quvançlı, temiz, tegiz, doğru, bütün, tolu, faydalı, manalı* ve başqaları. Ukrain tilinde de aynı: *mati, tato, doneçka, garno, mudri, obruçka, svâtkoviy, travneviy, ranok, bila, çayka, sine, more, visoke, nizke, gnuçke, rivniy, pravdiviy, legkiy, vluçniy, dobriy, silniy* ve başqaları.

Amma yahşılıqnen beraber ayatımızda yaramay adamlar, adiseler, vaqialar, allar, aşlar rastkele. Olarnı bildirmek içün de leksik terkibimizde bir sıra söz bar. Meselâ, *bozulğan — çürügen — çürük — faydasız — boş —— zavallı — naçar — aciz — qara — qasevetli — mazun — melül — deşetli — qorqunçlı — vahimli — manasız — neticesiz — mantıqsız*. Ukrain tilinde ise: *tujliviy — jurliviy — peçalniy — pohnüpleniy —— pohmuriy — smutniy — zgorovaniy — vajkiy — nespokiyniy — trivojniy — sturbovaniy — neçestiviy — poganiy — ganebniy — brehliviy*. Bu sözler menfiy mana taşıylar ve yahşılıqqa qarşı mana bildireler.

Menfiy çizgilerni, hususiyetlerni, tabiatnı taşığan ve menfiy alâmette olğan alını, vaziyetni, adiselerni köstergen, qırımtatar tilinde sıfatlar ğayet çoq. Amma tilşınaslıqnıñ bu saada mukemmel araştırmalar yapılmadı demek mumkün. Er bir tilde sıfatlarğa bağışlağan ilmiy işler bar. YE. B. Artemenko, D. E. Rozental, YU. S. Maslov, M. YA. Plüsç, I. K. Beloded, F. G. Ishakov, E. Aqmollayev kibi tilşınaslar sıfatlarğa diqqatını ayıralar. Zemaneviy qırımtatar tilşınaslıqta sıfatlarnen oğraşqan Z. A. Asanovadır.

Sıfatnıñ menfiy çizgili olğanını ya da özünden, ya da o, nasıl kontekstte qullanılğanına diqqat etip, qayd ete bilemiz. Misal içün, *ekşi* sıfatı, bazı bir yemekler ekşi olğanını talap ete, amma başqa bir aşlar ekşi olsa — bu endi yaramay ve ilâhre.

Leksik-semantik gruppa — umumiy üstün seması olğan, bir söz çeşitine ait leksik birlemlerniñ gruppası. Leksik-semantik gruppağa kirgen sözler bir umumiy semantik belgi etrafında birleşeler ve bu belgi sözlerniñ episi manaları içinde özüniñ barlığını köstere. Misal: doğmuşlıq bildirgen isimler; renk bildirgen sıfatlar; çiçeklerniñ adları; tereklerniñ adları; quşlarnıñ adları; vaqıt qısımlarını ifade etken adlamalar; areket bildirgen fiiller; areket tarzını bildirgen zarflar.

Leksik-semantik gruppalar tilniñ leksik sistemasını oluşturıcı esas mikrosistemalardan biridir. Tematik gruppalar denilgen leksik mikrosistemalar da leksik-semantik gruppanıñ bir çeşitidir.

Bir leksik-semantik gruppağa kirgen sözler şu gruppa içinde daa da tarcaraq manalı alt gruppalar teşkil eteler. Meselâ, menfiy manalı sıfatlar gruppasını bildirgen sözler mikrosisteması şöyle semantik alt gruppalardan ibarettir:

1) insannıñ menfiy hususiyetlerini, çizgilerini bildirgen sıfatlar: *yaramaz, merametsiz, aqılsız, deli, zayıf, yaramay, açuvlı, amansız, ğaddar, merametsiz, sert, yavuz, kindar, namussız, öz işini becermegen, bozuq, ahlâqsız* ve başqaları.

Ukrain tilinde aynı leksik-semantik gruppanı teşkil etken sıfatlar bulardır: *somur — somurdavuq — mırıldavuq — hmuriy — nahmureniy —— bubonliviy — burkotliviy; tüşüncesiz — pervasız — fikirsiz — ihtiyasız — bezdumniy — legkovajniy — bezturbotniy — nerozsudliviy (tüşüncesiz adam — nerozsudliva lüdina);*

2) insannıñ işke beceriksizligi: *unersiz — faaliyetsiz — nevmiliy — bezdarniy — nemaystrovitiy — nemaysterniy — bezdiyalniy;*

3) insannıñ, devirniñ raatsız alını bildirgen sıfatlar: *üzüntili — raatsız — telâşlı — nespokiyniy — trivojniy; «Toqtamay yağmur yağğanındanmı, yoqsa ömürinde pek çoq accı, musibetli künler körip keçirgenindenmi, özen qararıp, titis qıyafet alğan» [6, c. 36]. «Felâketli cenk onı alıp ketti» [6, c. 237].*

4) predmet (şey, ayvan), adise ve olarğa oşağanlarnıñ menfiy harakter-hususiyetini bildirgen sıfatlar: *sert, kederli, qasevetli, qara, deşetli, mudhiş* ve ilâhre; *«Ne olğanını senden soramalı, Mamut ağa,— dep cevaplandı o qaba davuşnen» [6, c. 50]. «Seydamet, bilesiñmi, qardaş, Stalin de, Gitler de bir mektepte oquğanlar. Ebet, ebet, sen maña öyle ters baqma! Men doğrusını aytam» [6, c. 89].*

5) dam-lezet añlatqan sıfatlar. Bu soy sıfatlar predmetlerge ait olğan alâmetlerden birini dam-lezetini, amma bir menfiy tarafta, kelişmegen kibi bildireler: *accı, ekşi, tuzlu, tuzsuz, lezetsiz, damsız, çiy, pişmegen* ve başqaları*;*

«Aş tatlı, aqaylar! — dedi.— Kimge tatlı, kimge damsız,— dedi Nurzade» [6, c. 80].

6) adamnıñ ve predmetlerniñ menfiy alını bildirgen sıfatlar:

a) adamnıñ ayatiy ve ruhiy alını ifadelegen sıfatlar. Meselâ*: açuvlı, hasta, deli, aqılsız, aqmaq, budala ve* başqaları; *«O matüvnen söylenip oturğance,— dedi diger qadın,—ştanıñnı tüşür de, ayıp yeriñi köster oña» [6, c. 40].*

b) predmetniñ eksikligini, araretini ifadelegen sıfatlar: *eski, suvuq, salqın, titis, uyğynsız, bozulğan, çürük* kibi;

7) şekil ifadelegen sıfatlar predmetniñ çeşit türlü şekil-korünişini, içki ve tışqı şeklini ifadeleyler*: çirkin, tomalaq, uzun, qısqa, semiz, yüksek, tögerek, arıq* ve başqaları; *«Kiygen çul-çubur urbaları oña hucur, külünçli ve atta cirenç bir körüniş bere edi» [6, c. 72].*

8) predmetlerniñ tışqı qıyafetiniñ menfiy tarafını kostergen sıfatlar: *yırtıq, eski, kirli, bulaşıq, eksiklikleri olğan, keyfiyetsiz, defektli, oñaytsız, qolaysız, uyğunsız, alçaq, yuksek* kibi;

9) başqalarğa menfiy duyğalar bildirgen sıfatlar*: kederli, can ağırtqan, yalan, tuturıqsız, kelirli-giderli, bu yerde kelişmegen, aqaretli;*

10) predmetniñ şeklini, kolemini, miqdarını bildirgen sıfatlar:

a) cansız predmetniñ alâmeti: *egri — qıyış — mıyışqan — qıyışqan — mail — mayışıq — qıyış — pohiliy — pologiy — spadistiy — kriviy — krutiy;*

b) insan ve ayvanlarnıñ beden qurulışını bildirgen sıfatlar: *çantır — hudiy — hudüçiy — hudüsçiy — hudorebriy — ohlâliy (çantır qartana — huda, ohlâla babusâ);*

11) predmetniñ terkibinde (tışqı qıyafetinde) deñiştirüvni bildirgen sıfatlar: *bozuq — oñqur-çoñqur (oñqur-çoñqur yol — rozbita doroga); ezilgen — (ezilgen şeftali — myatiy persik); taptalğan (taptalğan ot — myata trava); sınıq — qırıq — (qırıq savut — rozbitiy posud); çatlaq — trisnutiy; yamavlı — lataniy (yamavlı urba — lataniy odâg) ve başqaları. «Temet eski-puskü urbalar saqlı torbanı aqtar-tönter etse de, otmek pıçağını tapmadı» [58, c. 45].*

«Vi todi brâjçali ne şablâmi, a talârami da dukatami, Sço ponabirali od kozakiv za gnili pidoşvi da dirâvi sukna! Ga!» [3, s. 558].

Menfiy çizgilerni taşığan sıfatlarnı mana ceetinden türlü leksik-semantik gruppalarğa — menfiy tabiat-hususiyet bildirgen, dam-lezet añlatqan, adamnıñ ve predmetlerniñ menfiy alını bildirgen, şekil ifadelegen, predmetlerniñ tışqı qıyafetiniñ menfiy tarafını köstergen, başqalarğa menfiy duyğalar bildirgen sıfatlarğa — bölmege tırıştıq, qırımtatar tilinde «yaramay» sözü, ukrain tilinde ise «poganiy» sözü em canlı, em de cansız predmetlerniñ alâmetini köstermekte, ve bütün menfiyligini aks etmekte.

Menfiy mana ifadelegen sıfatlar qırımtatar leksikasınıñ qullanuv saalarına köre, aktiv ve passiv leksikağa kireler. Asılında sıfatlarnıñ çoqusı aktiv leksika terkibindedir. Misal içün, *yaramay, kirli, teşik, yalan, qattı, qorqunçlı, bulutlı, keskin, sert, çirkin, hasta, qasevetli.* Amma qullanıluv saaları sıñırlı olğan sözler de bar, meselâ, şivelerge ait sözler: *mayğuş, neşaret, paydasız, mañqa, çolpa, şaplavuz.*

Tildeki sözlerni angi qaynaqlardan kelip çıqqanları baqımandan qatlamlarğa bölüne. Zemaneviy qırımtatar tiliniñ leksikasını qaynaqları baqımından eki gruppağa ayırmaq mumkün: umumtürkiy ve alınma leksika. Umumtürkiy leksikağa ait menfiy manalı sıfatlar: *aqmaq, añqav;* özel qırımtatar leksika: *hucur, yağmurlı, ağır, yımşaq.*

Alınma leksika ve alınma sözge qırımtatar affiksı qoşuluvınen meydanğa kelgen yañı sözler: a) arap alınmalardan: *fuqare, faqır, müşkül, hor-faqır, cail, zalım, sabırsız, edepsiz, kederli, insafsız, fikirsiz, zararlı, namussız, ahlâqsız, maqsatsız, nefretli;* b) fars: *canavar, biçare, naçar, hoşsız, nahoş;* v) yunan: *pis, püsür;* g) moğol: *saran, soqur, çıdamlı;* d) rus: *agressiv, defektli, problematik, problemli.*

Tetqiqimiz devamında sıfatlarnıñ manadaşlığına rastkeldik. Amma sözler özleriniñ mana hususiyetleri ile özara türlü munasebetlerde olalar. Bu sebepten addaşlıq, qarşımanalıq adiselerni de rastketirdik. Misal içün, addaşlıq: *terbiyesiz* I sıfatı — *terbiyesiz bala* misalinde, *terbiyesiz* II — *terbiyesiz aş*; *soqur* I — *slipiy*, *soqur* II — *baybak*; *savatsız* I — *nepismenniy, negramotniy*, *savatsız* II — *bez uzoriv*, *bez vizerunkiv (na sribli)*; çoqmanalıq: *canavar* — 1. t*varinniy*, 2. *lütiy, rozlüçeniy*; *hasis* — 1. *pidliy, neçesniy*, 2. *skupiy, sknariy*; qarşımanalıq: menfiy mana bildirgen sıfatlarnıñ menfiyligi subyektiv ola bilir, ya da tek kontekstte kösterile. Meselâ, *tuzlu — tuzsuz* sıfatlar biri-birinen antonimik alâqalarda olsalar da menfiy manalı olğanlarını isbatlayıq. Dünyada çeşit türlü yemekler, aşlar bar, olarnıñ damı, lezeti, terkibi de farqlıdır: *tuzlu* ya da *tuzsuz* — bu endi aşnıñ kelişmegen alını köstere, yani yaramay, menfiy. *Alçaq — yüksek* yataq olsa da, bu onıñ menfiyligini, uyğunsızlığını, oñaytsızlığını köstere.

Aynı adiseler ukrain tilinde de yüz bere: çoqmanalıq: *bidnıy* — 1. *fuqare*, 2. *ğarip; nitsiy* — 1. *pidlıy, neçesniy*, 2. *skupıy, sknarıy*; qarşımanalıq: menfiy mana bildirgen sıfatlarnıñ menfiyligi subyektiv ola bilir, ya da tek kontekstte kösterile. Meselâ, *soloniy — nedosoleniy* sıfatlar biri-birinen antonimik alâqalarda olsalar da menfiy manalı olğanlarını isbatlayıq. Dünyada çeşit türlü yemekler, aşlar bar, olarnıñ damı, lezeti, terkibi de farqlıdır: *tuzlu* ya da *tuzsuz* — bu endi aşnıñ kelişmegen alını köstere, yani yaramay, menfiy. *Nizkiy — visokiy* yataq olsa da, bu onıñ menfiyligini, uyğunsızlığını, oñaytsızlığını köstere.

Ukrain tilinde de sıfatlar (prikmetniki) musbet ya da menfiy mana ifade ete bilirler. Menfiy mana ifadelegen sıfatlarnı talil etkende, bu sıfatlar ukrain leksikasınıñ qullanuv saalarına köre, aktiv ve passiv leksikağa kireler. Asılında sıfatlarnıñ çoqusı aktiv leksika terkibindedir. Misal içün, *bidnıy, nesçasnıy, jorstokıy, vajkıy, hvorıy, zaduşlivıy, hmurıy, straşnıy, slabkıy, skrutnıy, starıy, sirıy* ve başqaları. Amma qullanıluv saaları sıñırlı olğan sözler de bar, meselâ, şivelerge ait sözler: *kriklivy, ponurıy, razbalovanıy*.

Böyleliknen, qırımtatar tilinde menfiy mana ifadelegen sıfatlar ğayet çoq. Ukrain tilinde de, biz aynı tendentsiyanı köre bilemiz. Biz sıfatnıñ menfiy çizgili olğanını ya da özünden, ya da o, nasıl kontekstte qullanılığına diqqat etip, qayd ete bilemiz. Misal içün, *ağuv* sıfatı, bazı bir yemekler ağuv olmağını talap ete, amma başqa bir aşlar ağuv olsa — bu endi yaramay ve ilâhre.

İşimiz devamında, tedqiq etken sıfatlarnı bediy edebiyattan alınğan misallernen pekittik. Qırımtatar tilinde — Ibraim Paşi, ukrain tilinde ise — Panteleymon Kuliş kibi yazıcılarnıñ icadına muraacat ettik. Ibraim Paşiniñ «Canlı nişan» eserinde, halqımıznıñ cenk ve sürgünlik vaqıtta çekken zorluqları, facialı künleri tasvir oluna. Panteleymon Kulişniñ «Çorna rada» eserinde ise, Bogdan Hmelnitskiy vaqtında cenkler, ve tarihte «period Ruïni» kibi belli olğan «virane devri»ni tasvir ete. Yani, devirni tasvir etkende muellifler bir sıra menfiy mana bildirgen sıfatlarnı qullanğanlar.

Qullanılğan edebiyat

1. Jovtobrüh M.A. Kurs suçasnoï ukraïnskoï literaturnoï movı / M.A. Jovtobrüh, B.M. Kulik. — K.: Visça şk., 1972. — Ç. 1. — 402 s.
2. İshakov F.G. İmâ prilagatelnoye / F.G. İshakov // İssledovaniya po sravnitelnoy grammatike türkskih yazıkov. Ç. 2. — M., 1956. — S. 143—175.
3. Kuliş Panteleymon. Vibrani tvori. Çorna rada / Panteleymon Kuliş. — K.: Visça şk., 1961. — 700 s.
4. Maslov YU.S. Vvedeniye v yazıkoznaniye / YU.S. Maslov. — M.: Nauka, 1975. — 223 s.
5. Memetov A.M. Zemaneviy qırımtatar tili / A.M. Memetov. — Simferopol: Qırım devlet oquv pedagogika neşriyatı, 2006. — 320 s.
6. Paşi Ibraim. Canlı nişan / Ibraim Paşi. — Simferopol: «Tavriya» neşriyatı, 1998. — 208 s.
7. Suçasna ukraïnska literaturna mova / Za red. M. YA. Plüsç. — 4-te vid., stereotipne. — K.: Visça şkola, 2003. — 430 s.
8. Useinov K.A. Qırımtatar tili. Fonetika. Leksikologiya. Frazeologiya. Leksikografiya / K.A. Useinov, E.S. Ganiyeva, N.S. Seydametova. — Simferopol: Sonat, 2001. — 224 s.

KIRIMTATARCA SANAYI TERİMLER LUĞAT DÜZENLİŞİ ESAS PRENSİBLERİ

(Huquq terminolojisi sözlügi yaratması tecribesinden)

Rüstemov O.
Dr.
Ukrayna, Qırım

Аннотация. В статье рассмотрены проблемы современной крымскотатарской отраслевой терминологии в приложении к практическому составлению терминологических словарей, а также предложены пути решения этих насущных и актуальных проблем.

Ключевые слова: словарный запас, проблемы языка, крымскотатарский язык, метафора, алфавит, российская система правосудия, Крымское ханство, Исмаил бей Гаспринский, языковая среда.

Summary. In the article is considered the problems of the modern Crimean Tatar industry terminology in the application to the practical preparation of dictionaries, as well as proposed solutions to these pressing and urgent problems.

Keywords: vocabulary, language problems, Crimean Tatar language, metaphor, the alphabet, the Russian system of justice, the Crimean Khanate, Ismail bey Gasprinskiy, language environment.

Özet. Makalede sözlüklerin pratik hazırlanması için uygulayandığında modern sanayi Kırım terminoloji sorunları, hem de bu presleme ve acil sorunları çözüm yolları sunulmaktadır.

Anahtar sözler: söz hazinesi, dil sorunları, Kırımtatar dili, mecaz, alfabe, Rusiye adliye sistemi, Kırım Hanlığı, İsmail Gaspıralı, dil mühidi.

Bugün çeşit türlü sözlüklerin düzenlenmesi Kırım tatarları için hayati önem taşımaktadır. Her şeyden evvel sözlük çalışmaları lexicon yani, söz hazinesi canlandırması, dil sorunları tespit etmesi ve bu sorunların çözülmesini amaçlayandır. Bu problemleri gösterip onun çözülme yollarını da teklif etmeğe hem de sözlük çeşidlerinin çokluğundan bazıları üzerine daha detaylaca durdurmak **şu makalenin esas maksadıdır**.

Şimdiki Kırımtatarcanın esas problemleri yapmaçık şekilde kültürel ve dil ananesinin kestirilmesiyle bağlıdır. Sürgünlükte yani 58 sene ğurbetlikte olduğu zaman millet kendi dilinde hiç bir yeni sözcük meydana getiremezdi. Hiç bir yeni olay, yeni cihaz, alet veya yeni fenomen Kırımtatar dili ile adlandırılmadı. Böylece dilde mecaz kurma kabiliyeti tamamen yok oldu. Kendi nöbette ise mecaz ve kıyaslama söz yaratmasının en önemli yoludur.

Başka Kırımtatarca'nın ciddi problemleri ise dilin içteki düzenine uyumsuz mevcut alfabesiyle ve Rusça'nın tatarafından edilen Kırım Türkçesini mahv etici basınçla bağlıdır [2]. Rusça'nın etkisi hakkında diyerek o Kırım fetuhatından hemen sonra başlamış olurken milli Kırımtatar devlet idaresi, adliye sistemi, gümrük, ordu ve onun gibi başka da içtimayi müessiseleri iptal ederek tüm sosyal alanlardan Rus dili Kırım Türkçesi'nin yerine geçirmesi neticesinde ortaya çıkarıldı. Meselân, Kırım Hanlığının kanunları, mahkemeler ve hakimlar kendileri lûzumsuz olduğundan ve bunların hepsi yerine Rusya adliye sistemi'nin bütün elemanları çalıştırmayı başladığı zaman onunla beraber hep Kırımtatarcanın hukuksal terimler denilen dilin büyük kısmı bir anda da gerekmez oldu.

Buna benzeyen vakialar ilimler, ticaret, sanayı, denizcilik, ekonomik, polis ve ordu ile bağlı olan konuşma sahalarında gözetmeğe mümkündü. Bunlar sadece inkişaf ettirmeyi stop etip, hem de konuşma ve yazıllı dilinden tamamen çıkarılıp millet ihtiyacı duymamağa başlamış dilin en kültürel parçası olduğuna rağmen bir kaç on senelik içerisinde eskirmiş ve unutulmuştur. Ev ve çarşıdaki dilden haric daha tek din ve edebiyat dili saklayanmıştı. Bununla beraber din dili tamamen Arapça, edebiyat ise genelikle de gelişimi durdurulup esas olarak hasret ve hicret türküleri şekilde kaldığı halde dilin inkişafına göze çarpan bir etki gösteremezdi.

Malûm derecede XIX yüzyılın sonunda büyük Kırımtatar hocası, siyasetçi ve yazarı İsmail Gaspıralının geniş faaliyeti ile ilgili olup Kırımtatar dilinde yeni canlı bir hayat başlamıştı. Onun tarafından etkilenmiş dil süreçleri hemen 50 sene devamında yani XX asırnın 30-cu senelerin sonuna kadar sürüyördü. Bu süreçler esas olarak „Tercüman" ve diğer gazeteler hem de İsmail bey efendinin kalemine ait romanlar sahifelerinde ifade edilirdi. Genelikle Gaspıralı'nın faaliyeti Türkçe gelişmesi, Türk yaşadığı yurtlar ilerlemesi ve edebi sahada Türkçenin fikir ve sesini başka dünya parçaları duyurabilmesi amacına bağlı olurdu. Onun emel, niyet ve fikirlerini bir kaç esas maddede anlatmak mümkündür:

1-Avrupanın yeni ve Türklere faydalı olabilecek fikirlerini ve düzeni öğrenip Türk mühidinde yaşatmak;

2-Osmanlı Türkçesinin Kırım türüne dayanarak, bütün Türk dünyasının anlayabileceği ortak bir edebî dil yaratmak;

3-Tahsil sistemini usul-i Cedid yani, yeni usule göre ıslah etmek.

Osmanlı Türkçesinin Kırım türü diyerek bir karışmş dil yani, İ. Gaspıralı edebi dilinde romanları yazdığında buna Kıpçak, yani Küzey Türk şivelerine ait olan ayrı sözçükleri içeri sunardı diye nazarda tutuyoruz. Meselân İsmail bey Kerimov tefsirleri ile Gaspralı yazmış "Molla Abbas" adlı neşir ettiği romandaki bazı yerlerde "çok" yerine "kop", "genç" yerine "caş" yani "yaş" [1, s. 151—153] gibi kelimeleri büyük mikdarda rasgelebiliriz. İsmail Gaspıralı eserlerinde Kıpçak ile Oğuz şiveleri böyle sıklı ve beklenmez ve aynı zamanda tabi bir halde karıştırılmış ki, hatta tam Kuzey eylemlerin şekilleri Oğuzcanın ekleriyle kullanmışdıkları da vardır. Meselân "gitmek" veya "varmak" yerine kullanılmış "barmak" [1, s. 152] yine de ananevi "barğan" yerine Oğuzcasine "barmış" olarak yazılırdı.

Böylece, İsmail bey Gaspıralı Kırımtatar dili için ilk refomatör oldu. Dil dolasıyla olan ustadnın esas fikirleri ile genelikle o kendisi "Tercuman" gazetesinin sahifelerinde yazdığı satırlardan tanıyabiliriz:

"Diyorlar ki Türk lisânında nâzik ahvâl ve hissiyât-ı ruhaniye ifâdesine lâzım kelimeler bulunmuyor; binâenaleyh terkîb-i 'Arabî ve Farisî olmadıkça lisân da lisân olmuyor. Belki böyledir, ama hâlâ bu zamana kadar Türk diline mahsûs bir lügatimiz olmadığı hâlde bu kadar kestirici bir hüküm etmeye hakkımız yoktur zann ederim; Türkçe'yi mükemmel bilen kimdir?

Türkçesi bulunmadı da onun için mi "demir yola" "şimendöfer" denilmek 'âdet edildi? Türk dili aranılır ise; tahsîli lâzım görülür ise şimdi zann olunduğundan ziyâde zengin olduğu anlaşılır ümidindeyim.

Türk dili Türkçe olmalıdır; 'Osmanlılar ise âl-i 'Osman devletine mensup akvama hâkim olan 'Osmanlı Türkleridir [3]".

Bügünki vaziyetine göre XX-ci yüzyılın başında Kırımtatar dili modernleştirme ve inkişaf ettirme sorunların çözülmesi nisbeten daha kolay olarak görüniyor diye söylemeğe mümkündür. Ama Kırımda biz bahs ettiğimiz problemler değiştirilmiş siyasi durumu dolasıyla sona kadar çözülmedi. Ne de olsa bunlar tarif edildi ve gelenikle dil inkişaf yönleri böyle noktalara iniyorlarmış:

Şifahi şiveler arasındaki farkına bakmadan Anadolu ve Kırım Türkçesinin edebi anaanesi birdir — bu Osmanlıcadır. Demek ki, Türkiyede gibi Kırımda edebi dil alanında tam aynı problemler vardı ve onu çözmek için de yine aynı usullar kullanmak gerekiyordu. Tefvik Fikret bu süreçler hakkında benzeri fikirleri açık manada ifade etmiş: "Yerinde kullanılmak koşuluyla her kelimenin ayrı bir kuvveti, ayrı bir tabiatı, ruhu vardır, Halka bildirmek ve anlatmak için yazdığımız makalelerde en basit, en açık kelimeleri tercih edelim" [4]. Yani şu maddeden hulâsayı çıkarıp Kırımda XIX—XX-nci asırların kavşağında Türkiyedeki hareketler etkisiyle ve Gaspralı ilham vermiş Kırım Türkçesinin sadeleştirilme ve modernleştirilme proseleri başlandı.

1. Diğer de önemli madde ise Kırımtatarca bir cihetten Arap ve Fars alıntılarından mümkün derece serbest olmalıysa öbür cihetten de zengin ve her bir Türk anlayacağı ortak dil yaratmalı ve dil hazinesi doldurmalıydı. Bu hedefe varmak için başka Türk ülkelerine göre Kırımdaki dil vaziyeti en makbul olarak görünüyördü. Tamam Kırımda eskiden beri çeşit boy Türkleri yan-yana yaşamışlar. Bu da Selcuk Türkleri, Kıpçak ve Çingizhan evlâdlarının tebaası olan Tatar soyları. Onlara Hazar, Hun, Iskit, Peçenekleri de kavuştırmağa mümkün. Ama bu uyumlu vaziyetine cemiyet ihtiyac sezmesine ve hız almış milli Uyanma duyğularına bakmadan yeni, canlı güzel bir Kırım Türkçesi yaratılması sona kadar eriştirilmezdi.

2. Böyle hızlı sürette başlanmış Uyanma çağı ve onunla bağlı olan dilin canlandırılması geçmiş yüzyılın 20-nci seneleri sonundan itibaren kısa bir süre içinde söndürüldi. Kırımnın Türkiye ile tabi alâkaları Rusiye Sovet Hükümeti tarafından kestirildi. Şimdi Türkiye Türkçesi ve Kırımtatarca ayrı dilleri olarak yaşayacak oldu. Türkiyenin asırlaca süren manevi, kültürel ve anlık etkisi de bitti. Aynı zamanda şu andan beri Kırımtatar dili ana yurdunda Rusçanın yanında tamamen ikinci nevi, taşralı bir dilin rölü oynamağa başladı. Bunu örnek olarak şu devirnin hukuksal evrak ve belgelerini tahlil edersek açıktan açık görebiliriz.

Bu dönem'e ve daha erken çağlar'a ait bazı evraklar bügün Kırım Devlet Arşivinde saklanmaktadır. Bunların arasında büyük ilgi çektiren 17—19 senelerinde çıkarılmış ya da tercüme edilmiş Kırımtatar Milli Müdürlüğü zamanında yazıldığı çeşit türlü Hükümet kararnameleri, mahkeme hükümleri, sorğuç listeleri, Dış İşleri Bakanlığının mektüpleri ve başka belgeler vardır.

Ne halde ve nasıl yollarla Kırımtatar sanayı terimleri geliştirilmiş iken o yıllarda? Numan Çelebi Cihan yönetmenligi altındaki Kırımtatar Hükümeti ve onun resmi müesisseleri aktif şekilde İ. Gaspırali başlamış dil siyasetini devam ederdiler. Çok hallerde bu süreçler yine Tüerkiye'deki durumuna benzeri olup, Kırımtatarcayı Arap ve Fars anahronizmden boşatılırken yeni Türk aslı sözcükler ve neologism yaratmasına yol açmıştı. Meseân Arşivde Kırım Muvakkat Hükümeti tarafından 1918 senesinde bazı heyvanları avlannması yasak ormanlar kurulması hakkında çıkarılmış kararın tercümesi vardır. Bunun tam ismi: "Kırım Hükümeti Ziraat ve Hükümet Mülkleri Nazariyetinin Kırımda bulunan hayvanları himaye ve muhafaza haqqında 14 ağustos 1918-de çıqardığı qarar".

Bu belgede hem eski terimler ve adeti sözcüklerin kullanılması hem de yeni kelimelerin meydana çıkarılıması görünüyör. Bugün eski sanılan, Kırımtatarlar bilmeyen veya unutmuş ama yeni hukuk terimler yaratması için faydalı olabilecek ve şu cihetten pek lûzumlu sözcükler rasgelmeğe mümkündür. Meselân: miri ormanları (devlet'e ait, devlet ormanları yani), medar (sebep, gerekçe), qaza polisleri (yani bölgede bulunan polis) itham olunları (yani mahkum), nafi (kuvma, sürgün yani), qadırnaşınasler (değeri, kıymeti bilmeyen kaçak avcılar yani), tefriz (farz etme, vazife verme), mülxaq olan, vs.

Bu eskiden gelen ve aslı Arapça veya Farsça olan kelimeler haric baktığımız kararnamede yeni terimler yaratıp kullanılmasını de gözetebiliriz. Esasen böyle sözler Rus dilinden tercümeleri olarak takdim edilirdi. Misal için Rusçanın "lesniçiy" yerine "orman memuru", "ıştraf" sözü yanında ise "Ceza-ı nakdi" tefsir sıfatında kabul olunur.

Genelikle bu belge Kırımtatarcanın tabi ananelerinde yazılmıştır. Burada yeni hayatnın cihet, şart ve gerçeklererini akis etmek için başarılı bir teşebbüs yapıldı. Aynı şekilde, çok benzeri mantık ve dil ile edebiyat ve kançelârya kâğıtları yazılması hemen Kırım'a Kızıl Ordu tamamen girdiğinden sonra devam edilirdi.

Sovet devrinin ilk senelerinde ğayet yüksek profesionel Çevirmenlik heyeti kurulmuştur. Bu heyet tarafından tercüme edilmiş bazı evraklar da günümüzlere kadar yetişti. Bu kâğıtlar arasında Umum Rusiye Toprak Kanunu [6], 1-ci Ana Yasa, Nufus Halı Kayd daireleri için talimat ve başka bir kaç onlar Kanun, Kararname ve risaleler bulabiliriz. Bunların bazısında meselân Toprak Kanunu veya Kırım Özerk Cumhuriyetinin ilk Ana Yasasında biraz ağır, mahsus bilgilerini talep edici bir dil kullanılmış. Diğerleri ise, meselân "Halq mahkemesi ve prokurorluk (savcılık)" [7] gibi daha kolay, halk anlayacak şeklinde yazılmıştır. 1928 senesinde Genel Kırım lisani kohferansın kararları sayesinde kabul edilmiş Latince alfabesi de çok pozitif bir olay olarak bakılabilir.

Aynı zamanda tahminen şu devirden beri Kırımtatar diline gösteren daha çoğalan şekilde Rusça'nın etkisi büyümeğe başladı. Zaten bu etki saldırğan bir baskı olarak anlamağa mümkün. Uluslarası dostluk olsun, enternasiyönel yaşasın diyerek Komunist hükümeti Kırımda başka milli bölgelerinde gibi, Ruslaştırma prosesini hayat'a geçirirdi. Bu politikanın neticesinde kısa müddet içinde dil hazinesinin düzeninde akis ettirildi. Her şeyden evvel bu kançelârya dilinde ve diğer sanayı terimler sistemlerinde görebiliriz. Meselân 1-ci Anayasadan farklı olarak 1938 senesinde çıkarılmış 3-ci Kırım Anayasasının [8] dilinde hiç gerekmez Rusçadan alıntılar büyük mikdarda vardır. Böylece, "mahkeme" yerine "sud" denildi, "mebus", veya "halk vekili" — deputat, muhtariyet — avtonomiya, kurultay — sjezd, erk veya iktidar yerine "vlast" diye yazılırdı. Bu örneklerin sayısı büyüktür.

Bundan başka bu alıntılar evvelde Kırımtatarca'nın fonetik ve diğer iç kanunlarına uyumlu şekillerde kullanılımış olup, yıllar geçince, hususan Kirilik alfabesi aldırırdıktan sonra Rusçanın kelime şekilleri hiç değiştirilmeden kalıplarda yazılmağa ve telâffuz edilmeğe başlandı. Böyle durum günlerimize kadar sürüyör. Yani, 30-ci senelerinde Kırımtatarcayı mahv edecek mekanizma hep çalışıyor.

Böylece, Kırımtatarca'nın modern terimler sorunları çözmek için, millet ister istemez dil durumu anlamında XX-ci asırnın en başına dönmeğe gerekiyör. Daha bir kere edebi normasını hakkında sualini de yeniden bakılmalı. Belki de manası var ki, yine Türkiye Türkçesini bir nokta, bir ideal sıfatında kabul etip, bütün tarihi vesika, edebi metinler ve başka bizim geçmişten gelen tüm kâğıtlar örnek olarak alıp yeni hakikaten şimdiki dil yaratmasına hareket etmeğe başlamağa gerekiyormuş.

Kullanılmış edebi kaynakları

1. Gasprinskiy İsmail. Molla Abbas./Гаспринский И. Мола Аббас. 2-томлукъ / Исмаил Гаспринский: Компоновка, транслитерация текста, комментарии, глоссарии, вступительная статья Керимов И. А. — Симферополь: Крымучпедгиз, 2001. — I том. — 400 с.
2. Rüstemov O. D. Grafoloji sorunları ve Kırımtatar fonetik ile orthoepysi tezatları / Рустемов О. Д. Вопросы графологии и внутрилингвистический конфликт крымскотатарской фонетики и орфоэпии / Олег Диляверович Рустемов // Ученые записки Крымского инженерно-педагогического университета. Выпуск 23. Филологические науки. — Симферополь, 2010. — С. 21—25.
3. "Tercüman" gazetesi 14 R. Ahir 1314 (11 Ağustos 1896) sayı: 31—1. Internet sitesi: http://www.ismailgaspirali.org / ismailgaspirali / eserleri / Lisan_Mes.htm
4. Türk edebiyatı tarihi. İnternet sitesi: http://www.turkey-info.ru / culture / literature / lit_history.html
5. Qırım Hükümeti Ziraat ve Hükümet Mülkleri Nazariyetiniñ Qırımda bulınan xayvanları ximaye ve muhafaza xaqqında 14 ağustos 1918 — de çıqardığı qarar: Nomer: 394.//Kırım Devlet Arşivi. Evrak № 111. Fondu P-998, liste 1, 211./Постановление Министра Земледелия и краевых имуществ «Об охране животных в лесах Крыма». 14.03.1918 г. № 394. Архивное дело № 111. Фонд Р-998, опись 1, 211.

6. Qırım Sosiyalist Şuralar Cumhuriyetinde tatbıqı içün ümüm Rusya Merkeziy İcra qomitesiniň 29 mart, 1923 senesi qararıyla tasdıq olunan tashihleri havi Rusya, Sotsialist, Federatif Şuralar Cumhuriytiniň **Topraq Qanunı.** — Aqmescit. Крымлит. № 1038.
7. Bekirov Z.. Halq mahkemesi ve proqurorluq / Z. Bekirov. — Qırım Devlet neşriyatı. Qırım köylünin kütüphanesi. — Aqmescid, 1925 s. — 30 s. — Печатано в 1-й Гос. Типо-лит. «КПТ» № 3171. Крымлит. № 3251. (2000 экз.)
8. Qrьm Avtonomijalь Sovet Sotsialistij Respublikasьnьń Konstitutsijasь. — Simferopol: Qrьm ASSR Devlet Neşrijatь, 1938. — 41 c.

КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИНДЕ ДЕРЕДЖЕЛИКЛЕРНИНЪ СИНКРЕТИК АЛЯМЕТЛЕРИ ВЕ СЕМАНТИК ХУСУСИЕТЛЕРИ

Саттарова С.С.
научный сотрудник НИЦ
Украина, Крым

Аннотация. В докладе рассмотрены вопросы, связанные с многозначностью частиц крымскотатарского языка. Являясь сравнительно новой грамматической категорией в крымскотатарском языке, частицы выступают в двух или более грамматических значениях. Лексико-графические выборки из современных словарей крымскотатарского языка, показывают, что лексические единицы, употребляемые в языке как частицы, относятся чаще к наречиям. Некоторые частицы даны в значении существительных, глаголов и местоимений. Соединение двух или нескольких грамматических значений в одной словоформе в языкознании называется синкретизмом. Частицы, обладающие синкретическими признаками, являются многозначными и полифункциональными. То или иное грамматическое значение полифункциональных частиц, их соотношение с другими частями речи определяется в контексте предложения.

В докладе на примерах раскрыты характерные особенности и семантические значения слов частиц *асла, аля. артыкъ, пек, гъает, ич, барсын, дерсинъ, ялынъыз, энди.* Данные частицы разнообразны по своему значению и функции в предложении. Некоторые из них могут функционировать в качестве эквивалента предложения. При анализе функциональных особенностей частиц учтена их парадигматическую связь с другими, похожими на них функциональными словами-омонимами. Эти слова, принадлежащие одной части речи, сохраняя присущие ей грамматические признаки, выступают в смысловой роли, свойственной другой части речи. Так например частицы *асла, аля, энди* связаны с наречиями, *барсын, дерсинъ* с глаголами и. т.д. Путём сравнительно-сопоставительного метода выявлены первичные и вторичные функции данных частиц в предложении. Разграничение функций определяется при сравнении их синтаксической роли в предложении.

Ключевые слова: грамматическое значение, синкретизм, многозначные частицы, полифункциональность, семантические особенности.

Abstract. The questions related to the polysemy of the particles of the Crimean Tatar language are viewed in the report. Being a relatively new grammatical category in the Crimean Tatar language, the particles act in two or more grammatical meanings. Lexico-graphic samples of modern dictionaries of the Crimean Tatar language show that lexical items used in the language as particles are more likely to be referred to as adverbs. Some particles are given in the meaning of nouns, verbs and pronouns. Connection of two or more grammatical meanings.

in one word form in linguistics is called syncretism. Particles with syncretic features are polysementic and polyfunctional. This or another grammatical meaning of polyfunctional particles and their relationship with other parts of speech is defined in the context of a sentence.

The characteristic peculiarities and semantic meaning of the words particles *asla, alâ. artıq, pek, ğaet, iç, barsın, dersin, yalınız, endi* are shown as examples in the report. These particles vary in the meaning and function in the sentence. Some of them can function as an equivalent of the sentence. In the analysis of the functional peculiarities of the particles, their paradigmatic relationship with others looked like functional words, homonyms is taken into consideration. These words belong to the same part of speech, while maintaining their inherent grammatical features, serve in the semantic role characteristic to the other parts of speech. Thus such particles as *asla, alâ, endi* are connected with adverbs, barsyn, dersin with verbs, etc. By means of comparative method the primary and secondary functions of these particles in the sentence are detected. Separation of functions is determined by comparing their syntactic role in the sentence.

Keywords: grammatical meaning, syncretism, polysementic particles, polyfunctionality, semantic features.

Özet. Raporda Kırımtatar dilinde olan parçacıklarının çokanlamlılığıyla ilgili sorunlar incelenmiş. Parçacıklar dilimizde yeni bir gramer kategorisi oldukları için iki ve ikiden fazla gramer anlamlarda hareket ediyorlar. Kırımtatar dilinin bugünkü sözlüklerden alınan leksik-tersimi seçmeler dilde parçacık olarak kullanılan lügavi birimlerinin zarflara ait olduklarını gösteriyorlar. Bazı parçacıklar isim, fiil ve zamir anlamlarında kullanıyorlar. Bir kelime veya sözcükte iki ve ikiden fazla gramer anlamlarının birleştirilmesi dilbiliminde *sinkretizm* ismini taşıyor. Sinkretizm alametini taşıyan parçacıklar çokanlamlı ve çok fonksiyonludurlar. Bu gibi parçacıkların gramer anlamları ve başka söz çeşitleriyle olan oranları cümlenin içersinde belli oluyorlar.

Raporda *asla, alâ, artıq, pek, gayet, iç, barsın, dersin, yalınız, endi* parçacıklarının özgü özellikleri ve anlamları örneklerle açıklanmış. Bunların bazıları cümle karşılığı olarak işlenebiliyorlar. Parçacıkların fonksiyonel özelliklerini tahlil ederken

onlara benzeyen başka eşsesli kelimelerle olan emsilevi bağlar da göz önüne alınıyor. Bir söz çeşitinin gramer alametlerini taşıyan ve ona ait olan bu kelimeler başka söz çeşitine has olan anlamını taşıyabilirler. Örnek olarak *asla, alâ, endi* parçacıkları zarflarla bağlı oluyorlar, *barsın, dersin* fiillerle vb. Karşılaştırma-kıyaslama usulunu kullanarak bu parçacıkların cümle içersinde ilksel ve ikincil fonksiyonları belirlendi. Fonksiyonların ayrılması cümledeki sözdizimsel rolünün karşılaştırılması ile belirlenir.

Anahtar kelimeler: dilbilgisel anlam, sinkretizm, çokanlamlı parçacıklar, çok fonksiyonluluk, anlamsal özellikler.

Тильшынаслыкъта дереджеликлер, ярдымджы сёзлернинъ айры бир чешити оларакъ, йигирминджи асырнынъ 60-сенелериндан башлап махсус огренильди. Дереджеликлерге багъышлангъан ильмий ишлерни Ф. Кенжебаева (1964), Ф. Р. Зейналов (1966), О. Базаров (1976), Р. И. Кулиева (1980), К. Амиралиев (1981), Х. В. Султанбаева (2008) ве дигерлери яздылар.

Къырымтатар тильшынаслыгъында дереджеликлер айры бир сёз чешити киби махсус огренильмеди. Дереджеликлернен багълы умумий малюмат Н. А. Баскаков, Э. В. Севортян, сонъра исе А. М. Меметовнынъ, А. Н. Гаркавецнынъ китап ве дерсликлеринде айры болюклерде бакъылды. Нетиджеде, къырымтатар тилинде дереджеликлер янъы бир грамматик категория сайылып, айры сёз, сёз брикмесине я да бутюн джумлеге тюрлю модаль мана къошкъан, сёз денъишюв хусусиети олмагъан сёзлер киби бельгиленди. Пейда олувына коре дереджеликлер башкъа сёз чешитлеринен сыкъы багълылар [8, с. 307]. Лингвистик эдебиятта дереджеликлернинъ башкъа сёз чешитлеринен багъы бир чокъ ишлерде къайд этильди. Меселя, А. М. Пешковский озь ишинде дереджеликлернинъ къуветлендирюв алямети оларны багълайыджыларгъа якъынлаштыргъаныны “самая усилительность их по существу сближает с союзами…” деп язды [9, с. 306]. Академик В. В. Виноградов дереджеликлер бир тарафтан модаль сёзлер ве зарфларнен, дигер тарафтан багълайыджыларнен багълы олгъаныны къайд этти [3]. Бойле малюматлар тюркий тиллернинъ грамматикаларында да озь ерини тапты. Земаневий башкъырт тилининъ грамматикасында “дереджеликлер, бир тарафтан, манасы зарфларгъа якъын олгъан, ярылексик, ярыграмматик сёзлер, экинджи тарафтан исе багълайыджылар ве мунасебетчилерге якъындыр” деген фикир бильдириле [5, с. 328]. Къыргъыз тилининъ грамматикасында, дереджеликлернинъ там маналы сёзлернен, эсасен зарфларнен, джанлы багъы къайд этиле [6, с. 385].

Къырымтатар тилине кельгенде, дереджеликлернинъ бир къысмы оларнынъ пейда олувына хызмет эткен сёзлернен бутюнлей багъыны джойып, ялынъыз дереджелик вазифесинде къулланылып келелер, меселя *-мы-ми,— чы-чи,— дыр-дир, да, де, а,— э, я* ве илх. Дереджеликлернинъ дигер бир къысмы исе там маналы сёзлернен: сыфат, зарф, замир ве фииллернен джанлы багъыны сакълап, синкретик аляметлерини ташыйлар. Лингвистикада *синкретизм* термини (грекче synkretismos — соединение), бир сёз шекилинде эки грамматик категориянынъ (мананынъ) къошулувыны анълата [7, с. 16]. Сёз чешитлеринде синкретизм кечиджи алларнен багълы. Бир сёз чешитининъ башкъа сёз чешитине кечюви онынъ синтактик функциясына эсаслана [1]. Иште, къырымтатар тилинде дереджеликлер вазифесинде къулланылгъан *къуру, ялынъыз* сёзлери джумледе айырыджы ве ал вазифесини беджерип, сыфат ве зарф олып келелер. Джумлелерни тенъештиринъиз:

1. *Чалылар тюбюндеки къуру пытакъларыны шатырдатып, арыкънынъ юкъары башында балабан бир борю келип токъталды* [16, с. 294]. (сыфат); *Бир кере акъайлыкъ сюреджек олдым, анда да севгилимден къуру къалдым* [22, с. 55]. (зарф); *Амма Эмине оны севмесе, къуру ишанчнен иш битерми?* [14, с. 7] (дереджелик) 2. *Ялынъыз эвляды тойсыз, чалгъысыз, бир шейсиз эвге келин кетирди* [27, с. 194]. (сыфат); *Ахыр- сонъу о ялынъыз къала* [23, с. 21]. (зарф); *Меним шимди ялынъыз бир риджам къалды, оны ред этменъиз* [16, с. 158]. (дереджелик).

Бу джумлелерде *къуру, ялынъыз* сыфат, зарф ве дереджелик вазифелерини бирликте алып бара. Синкретик аляметлерини ташыгъан *къуру, ялынъыз* дереджеликлери къырымтатар тилининъ чокъманалы (полифункциональ) бирлемлери киби бакъылабилелер. Бириндже джумлелерде *къуру, ялынъыз* исимлернен эм мантыкъ тарафындан, эм грамматик джеэтинден багъланып *(насыл пытакъларынен?; насыл эвляды?),* джумленинъ азалары — айырыджылар олып, сыфат сёз чешити киби къулланылалар. Экинджи джумлелерде хаберлернен багълы олгъан *(не алда къалдым?, не алда къала?)* иш-арекетнинъ алыны бильдирген зарфлар функциясыны беджерелер. Учюнджи джумлелерде исе, *къуру, ялынъыз* джумле азалары олмай, оларгъа мантыкълы суаль къоюлмай, олар *ишанчнен, бир* сёзлерининъ манасыны къуветлештирелер ве айыралар, эм де сынъырлав мана ренкини къошалар.

Япылгъан контекстуаль талиль ве къыяслав усулы *къуру, ялынъыз* дереджеликлерни баштаки сёзлернен парадигматик багъыны, трансформация ёлларыны бельгилемеге ярдым эте: *(сыфат < зарф < дереджелик).*

Дереджеликлер тышкъы корюнишинен оларнынъ пейда олувына хызмет эткен, баштаки сёзлерге бенъзейлер. Амма вазифесине коре, олар реаль лексик маналарыны, тюрленмек, джумле азасы олмакъ аляметлерини джоялар. Джумледе экспрессив модаль мана ренклерини ифаделемек вазифесини беджерелер.

Къуру, ялынъыз маналарына коре *тек* дереджелигинен якъынлар, меселя: *Амма Эмине оны севмесе, тек ишачнен иш битерми? Меним шимди тек бир риджам къалды, оны ред этменъиз.*

Алимлер дереджеликлернинъ функциональ хусусиетлерини талиль эткенде мытлакъа онынъ башкъа бунъа ошагъан сёзлернен парадигматик багъыны козьде тутмакъ кереклигини къайд этелер [11, с. 4].

Биз де бу фикирге къолтутып, зарф, фииль ве замирлернен парадигматик багъы олгъан базы дереджеликлернинъ синкретик аляметлерини ве семантик хусусиетлерини къыяслав усулы иле айры-айры ачыкъламагъа макъсад къойдыкъ.

Къырымтатар тилинде *асла, артыкъ, аля, энди, даа, пек, гъает* киби сёз дереджеликлери къуветлендирмек вазифесинен бир сырада, синтактик вазифелерине коре джумледе ал олып, зарфларнынъ вакъыт, ал, микъдар маналарыны ифаделейлер.

Асла ургъусыз модаль дереджелик вазифесинде суаль джумлелернинъ теркибинде къулланыла. Джумле башында *асла,* бутюн джумленинъ манасыны къуветлештире ве айыра, шубеленюв мана ренкини къоша, меселя: *Асла оладжакъ шейми я?* [16, с. 245]. Бу джумледе *асла* манасына коре *ич* дереджелигине якъындыр, тенъештиринъиз: *Ич оладжакъ шейми я?* Джумленинъ ортасында *асла* суаль замирлернинъ огюнде къуветлендирме ве мемнюниетсизлик мана ренкини ифаделей, меселя: *Джаным, асла не демек истейсиз я?* [18 с. 120] *Сен асла не ичюн меним пешимден такъылып юресинъ?* [16, с53]. *Вай не япам шу, лафымнынъ асла не кереги бар?* [21, с. 236].*— Къана, бир даа айтчы, сен асла не демек истейсинъ* [16, с. 106].

Зарф функциясында *асла* джумледе хабернен багъланып, иш-арекетнинъ ал тарзыны бильдире, меселя*: Оджаларнынъ бакъышлары Керимге асла тесир этмедилер* [20, с. 145]. *Анифе бу акъта асла тюшюнмеген эди* [16, с. 53].

Артыкъ бир чокъ тюркий тиллерде къулланылгъан дереджеликтир, меселя: *артыг* (азербайджан), *артык* (гагауз), *artık* (турк) тиллеринде. Къырымтатар тилинде дереджелик вазифесинде, озюнден сонъ (препозицияда), я да эвель (постпозицияда) кельген сёз, сёз брикмесининъ манасыны къуветлештирип, бельгилев мана ренкини ифаделей, меселя: *Артыкъ дёрт йылдыр хабер-тебер ёкъ. Эртеси куню саба Фикрет артыкъ эвде ёкъ эди* [13, с. 74.] *Артыкъ* манаджа *энди* дереджелигине якъындыр, тенъештиринъиз: *Энди дёрт йылдыр хабер тебер ёкъ.*

Зарф функциясында *артыкъ* джумледе хабернен багъланып, ал вазифесинде иш-арекетнинъ микъдарыны, вакътыны бильдире, меселя: *Ридван артыкъ чыдап оламады* [16, с. 28]. *Озен артыкъ шувулдамай, сакин-сакин акъа эди* [14, с. 6].*— Ялварам сизге, Татьяна, менчюн артыкъ раатсызланманъыз* [16, с. 222]. *Артыкъ невбет учюнджи къызгъа кельди*. [28, с. 137].

Энди нида къуветлештириджи дереджелик вазифесинде джумледе багъланган сёз, сёз брикмесинден эвель, я да сонъ къулланыла. Препозицияда *энди* озюнден сонъ кельген сёз, сёз брикмесининъ манасыны къуветлештирип, нида ве бельгилев мана ренклерини ифаделей, меселя: *Энди бешинджи куньдир, тамчылап дегиль, къуйып, сувукъ еллернен аралашып, гедже-куньдюз ягъмур ягъа.* [16, с. 116]; *Энди шу ерде, даа эли-аягъы туткъанлардан, биз учюмиз бармыз,..* [15, с. 24]**;** *Былтыр районымызда энди он беш къыз машинанен памукъ джыйды* [16, с. 212]. Постпозицияда *энди* озюнден эвель кельген сёзнен интонация иле къошулып, онынъ нида манасыны къуветлешире, меселя: *— Мен къартым энди, бойле тонны не япаджагъым?!* [23, с. 76]; Суаль джумлелерде эмир фиилинен багъланып кельген *энди*, риджа манасыны ифаделей: *— Барат, тур энди, къардашым, бутюн гедже юкълагъанынъ олмадымы?* [16, с. 187] *— Айды, олды энди, кес шу хурулдынъны*. [16, с. 104]; *Энди* дереджелиги тюрлю сёз чешитлеринен: исим, сайы, замир ве фииллернен багъланып келе.

Зарф функциясында, джумледе ал вазифесини беджерип, иш-арекетнинъ япылув вакътыны ифаделей, меселя: *— Энди андан-мындан тапылгъан механизм къысымларындан мотоциклет топлай эмиш* [23, с. 30]. *Энди душмангъа ёлдан къачмакънынъ чареси къалмады* [14, с. 10]. *Улькернинъ юрегиндеки тарсыкъув энди ачувгъа чевирильди* [19, с. 397]. *О энди сизинъ вазифенъиз* [20, с. 26]. *Кунеш энди та къушлыкъ маалине юксельген* [22, с. 168]. *Онынъ яшы энди эллиде* [14, с. 192].

Аля *(але)* къырымтатарджа-русча лугъатта къуветлештириджи дереджелик манасында берильген [10, с. 325]. Дереджелик вазифесинде *аля* багъланган сёзден эвель келип, исим, замир, зарфларнынъ манасыны къуветлештире, меселя: *Онынъ эр бир сёзю аля хатиримде* [23, с. 69]. *Аля сизни эп андыра/Бу мубарек топрагъынъыз* [25, с. 77]. *Аля* дереджелиги *даа, бугунь* вакъыт зарфларынен сыкъ къулланылып, оларнынъ семантикасыны къуветлештире: *Эмин исе аселет эткен киби аля даа корюнмей* [27, с. 208]. *Къыз агълавыны аля даа токътатмагъан эди* [20, с. 77]. *Аля даа джоюгъынъа янасынъмы?* [16 с. 37] *Аля даа козьлерини ачмагъа ирадеси етмей* [23, с. 209]. *Табиат аля бугунь инсанларнынъ башына ниджe -ниджe белялар кетире* [17, с. 13]. *Лякин шу сенинъ кузю аля бугунь акълымдан чыкъмай,..* [17, с. 11] *Анифе аптеге де языкъ, Шайипни аля бугунь унутмаса керек* [16, с. 191]. *Але бугунъ бильмеймиз, джылашамыз…/Дертимизни гизлеп сонъ сырлашамыз* [26, с. 30*]*.

Зарф функциясында *аля* джумледе ал олып, иш-арекетнинъ япылув вакътыны, муддетини бильдире, меселя: *Дерт бийлеткен бу фаджианы/Тюшлеримде аля корем мен* [25, с. 175].*— Дюньки котеринки кейф оны аля терк этмеген эди* [16, с. 233].

Даа дереджелиги сербест позицияда булунып, джумленинъ башында, ортасында ве сонъунда къулланылып келе. Джумледе даима багъланган сёз, сёз брикмесинден эвель келе. *Даа* дереджелиги зарф, исим, сыфат, замирлернинъ багъланып, оларнынъ манасыны къуветлештире ве айыра, эм де нида мана ренкини къоша, меселя: *Даа шимди денъизге далгъанда Осман да оларнен эди* [18, с. 19].*— Даа якъында къоджасыны озгъаргъан Алименинъ юрегиндеки ярасы тазерди* [28, с. 34]. *Бундан сонъ Барат къайтадан козьге кирмек ичюн, даа зияде далап этип чалышты* [16, с. 254]. *Даа бу йыл Мустафа Чинай алий малюматлы агроном олды…* [16, с. 270]. *Даа тюневин къартийнинъ козюне онынъ миндер тюбюндеки эманет книжкасы илишти* [28, с. 35]. *Бу кересинде доктор онъа даа гузель, даа муляйим ве шырныкълы олып корюнди* [18, с. 259]. Лакъырды тилинде, нида ве суаль-джевап джумлелернинъ сонъунда *даа* дереджелиги бутюн джумленинъ нида манасы къуветлештирип, имкяниет ве керилеме модаль мана ренклерини ифаделей, меселя:

— Сув ичтими?- деп сорай.

— Ичкендир даа, биз оны чокъракъ башында таптыкъ, — дейлер [15, с. 38].

— Я барып, юзь алтын да бермесе?

— Бермесе бермез даа [21, с. 99].

Зарф функциясында *даа* ал вазифесинде иш-арекетнинъ япылув вакътыны, муддетини анълата, меселя: *Гедже*

башлагъан ягъмур даа токътамагъан [20, с. 180]. *Къыз эвге етип кельгенде, ана-баба даа юкъламай эдилер* [15, с. 61].

Пек, гъает дереджеликлери сыфат ве зарфларнынъ манасыны къуветлештирип, устюнлик дереджесини мейдангъа кетирелер. Даима багълангъан сёзден эвель келип, оларнынъ манасыны къуветлештирелер, меселя:

1. *Лякин бу вакъыт, кимдир пек агъыр ве пек къатты шейнен арттан онынъ башына урды* [22, с. 70]. — *О куню пек шаматалы акъшам олды* [19, с. 28]. *Олар пек муаббет яшайлар* [16, с. 95]. *Авалар пек яваш тюзеле эди* [20, с. 180]. *Онынъ пек яхшы сеси бар экен* [16, с. 150].

2. *Устюнде гъает дюльбер, инджe йипек антер* [28, с. 10]. *Усеин агъа гъает къолайсыз бир вазиетте къалды* [16, с. 140]. *Мария керчектен де озь яшына нисбетен гъает джиддий къыз эди* [20, с. 77]. *Шойле тюшюнерек, гъает аз яхшылыкълар*, *эйилеклер япкъанымны анъладым* [23, с. 131]. *Гъает кеч яткъан Алиме насылдыр тасырдыдан уянды* [28, с. 131].

Микъдар зарфы манасында *пек, гъает* ал вазифесинде иш-арекетнинъ дереджесини, ольчюсини анълаталар: 1. *Нияр биринджи куньлери пек къоркты, лякин шимди сербест чевирильмекте* [27, с. 255]. *Джеваир къртбабасындан пек утанды* [28, с. 158]. 2. *Усть-башым баягъы ипранды, озюм кирлендим, гъает ёрулдым* [23, с. 106]. *Директорнынъ вакъыт тапып бугунь онъа кельгенине Аскъар гъает къуванды* [24, с. 194].

Къырымтатар тилинде базы дереджеликлер фииль ве замирлерден мейдангъа кельдилер. Меселя, ***барсын*** дереджелиги 3ш. эмир фиильнинъ шекилидир. Модаль ираде дереджелик вазифесинде тюрлю эмоциональ-экспрессив мана ренклерини ифаделей. *Барсын* джумле башында интонация ве ургъунен айтылып, языда виргюльнен айырыла. *Барсын* дереджелиги разылыкъ, истек, ачув, мыскъыл мана ренклерини ифаделей: — *Барсын, шай олсун, лякин сен бу турушынъда сувукъланмаз экенъсинми?* [19, с. 351]. *Барсын, бу эки яшымыз къоранта къурсынлар* [23, с. 43]. *Барсын, озьлери озьлерини бакъсынлар* [28, с. 88]. — *Олмаса, барсын, къызнынъ мусульманджа ады Мерьем олсун, — деди де, яваштан хыхылдап алды* [20, с. 75].

Хабер вазифесинде *барсын с*орав бильдирген джумлелернинъ сонъунда къулланыла, меселя: *Энди кимнинъ къапысына барсын?* [18, с. 88]. *Энди къайда барсын? Башкъа умют ёлу къалмады* [15, с. 66].

Шу дереджелиги ишарет замирине багълы. Дереджелик вазифесинде сорав бильдирген джумленинъ теркибинде къулланылып, онынъ суаль, нида ве тааджипленюв маналарыны къуветлештире, меселя: — *Сен не айтасынъ шу, Анифе къардашым?* [16, с. 131] — *Усеин, сен асла къайда ашыкъасынъ шу?* [16, с. 124] — *Эй, сен не япасынъ шу, кимни беклейсинъ?-деп сорайлар ондан* [1, с. 44]. — *Хан дегенлери сенъсинми шу? — деп сорай* [21].

Ишарет замири вазифесинде къулланылгъан *шу,* сёйлейджинен предмет арасындаки вакъыт мунасебетини анълата: *Адамлар шу дакъкъасы онъа чевирильди* [16, с. 109]. *О, шу азбарда геджесини куньдюз этип, аджайип гуллер ве чечеклер асрагъан* [18, с. 5].

Иште, къырымтатар тилинде дереджеликлер бир вакъытта, эки грамматик категориянынъ функциясыны беджерип, синкретик аляметли олабилелер. Синкретик аляметлерини ташыгъан *асла, артыкъ, энди, даа, аля, пек, гъает,, барсын, шу* дереджеликлери джумледе грамматик аляметлерине ве синтактик вазифелерине коре, зарф, фииль, замир олып келелер. Багълангъан сёзге нисбетен препозицияда ве постпозицияда булунып, къуветлештирюв, айырув, бельгилев, ираде, имкяниет, керилеме, мыскъыл, ачув, риджа, нида, тааджипленюв киби тюрлю модаль маналарны ифаделейлер.

Къулланылгъан эдебият

1. Бабайцева В. В. Переходные конструкции в синтаксисе / В. В. Бабайцева. — Воронеж, 1967. — 392 с.
2. Булатникова А. Е. Особенности изучения частиц / А. Е. Булатникова // Русский язык в школе. — 1981. — № 1. — с. 56—59.
3. Виноградов В. В. Русский язык: (Грамматическое учение о слове) / В. В. Виноградов. — М.: Высш. шк., 1972. — 614 с.
4. Грамматика азербайджанского языка / Под общей редакцией М. Ш. Ширалиева и Э. В. Севортяна. — Баку: ЭЛМ,1971. — 413 с.
5. Грамматика современного башкирского литературного языка / Под ред. А. А. Юлдашева. — Москва: Наука,1981. — 495 с.
6. Грамматика киргизского литературного языка. Часть 1. Фонетика и морфология / Редкол. Э Абдуллаев, С. Кудайбергенов, О. В. Захарова и др. — Фрунзе: Илим, 1987. — 401 с.
7. Калечиц Е. П. Взаимодействие слов в системе частей речи. (Межкатегориальные связи)/Е. П. Калечиц. — Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1990. — 160 с.
8. Меметов А. Земаневий къырымтатар тили / А. Меметов. — Симферополь: КъДжИ “Къырымдевокъувпеднешир” нешрияты, 2010. — 320 с.
9. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. — М.: Гос. учебн.-педагог. изд-во, 1938. — 452 с.
10. Русско-крымскотатарский, крымскотатарско-русский словарь / Сост. С. М. Усеинов. — Симферополь: Издательский дом «Тезис», 2007. — 640 с.
11. Стародумова Е. А. Акцентирующие частицы в современном русском литературном языке: автореф. дис. канд. филол. наук / Е. А. Стародумова. — Л., 1974. — 24 с.
12. Ахмет ахай. Лятифелер. — Ташкент: Гъафур Гъулам адына Эдебият ве саньат нешрияты, 1976. — 248 с.
13. Алядин Ш. Сайлама эсерлер. Т. 1. / Ш. Алядин. — Ташкент: Эдебият ве саньат нешрияты, 1976. — 436 с.
14. Али Р. Сельбилер эбедий яшайлар. Повесть-икяелер / Р. Али. — Ташкент: Эдебият ве саньат нешрияты, 1982. — 224 с.
15. Аметов Дж. Топлар сускъан сонъ. Икяелер / Дж. Аметов. — Т.: Эдебият ве саньат нешрияты, 1976. — 108 с.
16. Болат Ю. Садакъат / Болат Ю. — Т.: Гъафур Гъулом адына Эдебият ве саньат нешрияты, 1979. — 325 с.
17. Болат Ю. Саф юреклер / Болат Ю. — Т.: УзССР девлет нефис эдебият нешрияты, 1962. — 349 с.
18. Болат Ю. Омюр эзгилери. Икяелер ве пьесалар / Болат Ю. — Т.: Эдебият ве санаат нешрияты,1984. — 256 с.
19. Осман А. Тутушув. Повесьтлер. Икяелер / А. Осман. — Т.: Эдебият ве саньат нешрияты, 1988. — 400 с.

20. Паши И. Джанлы нишан / И. Паши. — Симферополь: Таврия нешрияты, 1998. — 208 с.
21. Татар халкъ масаллары. — Ташкент: УзССР Девлет нефис эдебият нешрияты, 1959. — 262 б.
22. Тынчеров Р. Сайлама эсерлер / Р. Тынчеров. — Ташкент: Эдебият ве саньат нешрияты, 1975. — 304 с.
23. Умеров Э. Умют. Повестьлер. Икяелер / Э. Умеров. — Т.: Эдебият ве саньат нешрияты, 1988. — 240 с.
24. Черкез А. Джумертлик / А. Черкез. — Т.: Гъафур Гъулам адына эдебият ве саньат нешрияты, 1976. — 259 с.
25. Шерьян А. Мерджан данелери. Шиирлер ве поэмалар / А. Шерьян. — Акъмесджит: Таврия, 2004. — 272 с.
26. Шакир Селим. Тюшюндже. Шиирлер, терджимелер / Шакир Селим. Симферополь: "Таврия "нешрияты, 1997. — 224 с.
27. Эдемова У. Юрек атеши / У. Эдемова. — Т.: Гъафур Гъулам адына эдебият ве саньат нешрияты, 1985. — 335 с.
28. Эдемова У. Айдын геджеде. Роман / У. Эдемова. — Акъмесджит: Таврия, 2005. — 340 с.

КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИ ОМОНИМЛЕР ЛУГЪАТЫНЫ ТИЗЮВ МЕСЕЛЕЛЕРИ

Саттарова З.М.,
к. филол. н., доцент
Украина, Крым

Аннотация. В статье рассматриваются лексико-грамматические особенности омонимов крымскотатарского языка, исследуются принципы составления словаря омонимов, проводится количественный анализ омонимов крымскотатарского языка.

Abstract. The article reveals lexico-grammatical peculiarities of homonyms of the Crimean Tatar language, investigates principles of composition of homonym dictionary, and provides quantitative analysis of homonyms of the Crimean Tatar language.

Меселенинъ къоюлувы. Тиль системасында омонимлер буюк роль ойнайлар. Омонимия адисеси тильнинъ эр бир саасыны къаплап ала: тарихий лексикологияны (тильнинъ лексик теркибини инкишаф джерьянында огренюв), земаневий тильнинъ лексикасыны (тильнинъ лугъат теркибини шимдики алда тасвир олунувы), лексикографияны (эки тиллик, омонимик лугъатларны тертип этюв), семасиологияны (сёз манасынынъ талили), этимологияны (сёзнинъ асыл олувыны огренюв), фонетика ве грамматиканынъ бир чокъ назарий меселелеринынъ чезильмесинен де сыкъ багълыдыр.

Макъалемизнинъ **макъсады** къырымтатар тили омонимлер лугъатыны тизюв меселелерини теткъикъ этмектен ибарет.

Эсас къысым. Омонимлер (юнан. тилинден алынгъан homos «бир» ве onyma «ад») бу теляффузы ве язылувы бир, маналары фаркълы олгъан сёзлер ве сёзшекиллеридир. Теляффузы ве язылувы бир. Амма маналары фаркълы олгъан сёзлернинъ грамматик шекиллери бир (*арпачыкъ I, II, III; якъмакъ, I, II, III; сызыкъ I, II*) я да фаркълы (*ал I, II, III; къой I, II; сой I, II; ова I, II; къона I, II*) ола биле.

Тильшынаслыкъта омонимлерге багъышлангъан чешит таснифлер бар. Меселя, толу ве толу олмагъанына коре (омонимлер ве омоним адиселери), маналарына коре (лексик, лексик-грамматик, грамматик), пейда олув ерине коре (гомоген, гетероген) ве иляхри. Амма энъ эсасы, омонимлернинъ маналарына коре таснифидир.

Теляффузы ве язылувы бир олгъан, бир грамматик шекиллерини бильдирген ве лексик маналары фаркълы олгъан сёзлерге лексик омонимлер дейлер. Къырымтатар тилинде лексик омонимлер бутюн грамматик шекиллеринде бир олгъаны ичюн даа толу омонимлер сайылырлар [6, с. 131—140].

Теляффузы ве язылувы бир олгъан, грамматик шекиллери ве лексик маналары фаркълы олгъан сёзлерге лексик-грамматик омонимлер дейлер. Земаневий къырымтатар тилинде лексик-грамматик омонимлернинъ сайысы башкъа чешитлерине бакъкъанда энъ чокъ ве олар исим ве фиильнинъ эмир меилини (*къой I, II; сач I, II, III; ал I, II, III, той I, II; шиш I, II; сой I, II*…), исим ве фиильнинъ шимдики заманыны бильдирген шекиллерде (*яра I, II; ова I, II; къона I, II; ала I, II, III; тола I, II, III; якъа I, II, III*) чокъ расткелелер.

Теляффузы ве язылувы бир олгъан, грамматик шекиллери фаркълы олып, лексик маналары бир-бирине якъын олгъан сёзлерге грамматик омонимлер дейлер. Лугъатларгъа грамматик омонимлер кирсетильмей. Лингвистикада грамматик омонимлер — функциональ омонимлер [8, с. 47—70], морфологик омонимлер киби терминлеринен де айырылалар ве транспозиция ве конверсия адиселерине якъын туралар (себеби, грамматик омонимлер конверсия нетиджесинде мейдангъа келелер *сувукъ, терен, яхшы, алтын*). Тюркий тиллерде, шу сырыда къырымтатар тилинде де конверсия семерели сёз япылув усулларындан бири сайыла. Грамматик омонимия морфологиянынъ меселелеринден бири олып, лексик джеэтинден омоним сайылмазлар ве лугъатта бойле омонимлернинъ косьтерилюви янълыштыр.

Земаневий къырымтатар тилинде лексик-грамматик ве грамматик омонимлер — омоформа (шекильдеш [10], омошекиль [4]) терминине къайд этилип, толу олмагъан омонимлер сайылалар.

Омонимлернинъ теляффузы я да язылувы бир олгъанына коре тильде эки чешит айырыла: омофонлар (сесдеш) ве омографлар (арифдеш). Омофонлар — бу теляффузы бир, язылувы ве маналары фаркълы олгъан сёзлердир. Омографлар исе аксине, язылувы бир теляффузы ве маналары фаркълы сёзлердир.

Къырымтатат тилинде омофонларнынъ эки чешити айырыла. Бириндже чешитине бир эджалы сёзлернинъ

сонъунда кельген янъгъыравукъ тутукъ сеси теляффузда сагъырлаштырылып айтылувы нетиджесинде пейда олгъан омофонлар (Э. Севортян «тюркским языкам такое явление присуще» деген фикирни бильдире [7]) кирелер (*ад — ат, из — ис, аз — ас, яз — яс,*), бойле омофонларнынъ сайысы къырымтатар тилинде чокъ дегиль. Экинджи чешитини, сёзлерни джыныс исиминден хас исимге кечюви нетиджесинде пейда олгъан омонимлер теркип этелер (*сание — Сание*, *сеяре — Сейяре*, *мелек — Мелек*). Мана джеэтинден омофонларнынъ эм лексик, эм лексик-грамматик, эм грамматик киби чешитлери бар. Экинджи чешитини теркип эткен сёзлер грамматик омонимлер сайылалар ве лугъаткъа кирсетильмейлер.

Омофонларны тедкъикъ эткенде паронимия ве парономазия адиселери акъкъында (смежные явления) да айтып кечмек керек. Бу адиселер бир-бирине ошап келелер. Чокъусы тюркий тиллерде паронимия ве парономазия адиселери айырылмайлар, лякин С. Ульманнынъ «Языковые универсалии» [9, с. 250—299] макъалесинде бу адисени эр бир тильге хас олгъаны, лякин сайы джеэтинден фаркълы олгъаны акъкъында айтыла. Тильшынаслыкъта паронимия деп, тек бир сёз чешитине аит олгъан бир тамырлы, аэнкдеш ялгъамалары олгъан, эджалар невбетинде ургъу къоюлгъан ери бир кельген, лексик маналары бир-бирине якъын олгъан сёзлердир (*тынчыкъ — тынчлыкъ, динълемек — динъленмек, отурмакъ — отуртмакъ, корьмек — корюнмек, тутушмакъ — туташмакъ*). Паронимия — бир тамыргъа чешит ялгъамаларнынъ къошулувы вастасынен пейда олалар. Паронимия адисесине даа парономазия адисеси якъын келе. Парономазия тамырдаш олмагъан аэнкдеш сёзлердир (*чекти — чёкти, ошамакъ — ашамакъ — охшамакъ — охшымак, дер — дёрт, ток — тёк*, *дюгюм — дюгюн*). Демек, парономазия сёзлернинъ фонетик джеэтинден, паронимия исе этимологик тарафындан якъынлыгъыны козьде тута.

Къырымтата тилинде омографлар ургъу иле фаркъ этелер. Къырымтатар тилинде ургъу сёзнинъ сонъки эджасына тюше, амма базы ялгъамалар ургъуны къабул этмегени себебинден (*исимнинъ хаберлик категориясыны, фиильнинъ менфий шекилини бильдирген ялгъамалар, базы зарфлар…*) тильде бир сыра омографлар мейдангъа келелер;

Омографлар ялгъамалар къошулувы нетиджесинде мейдангъа келелер ве мана джеэтинден лексик-грамматик чешитининъ теркибине кирелер.

Омонимлернинъ пейда олув ерине коре бойле чешитлери айырыла:

1) Гомоген омонимлер — бир тамырдан мейдангъа кельген омонимлер:

а) семантик омонимлер (чокъманалы сёзлернинъ маналары арасында багъ узулюви нетиджесинде (*арпачыкъ I, II, III; нишан I, II; кунь I, II, III*);

б) грамматик омонимлер (конверсия нетиджесинде (*яхшы*, *терен*);

2) Гетероген омонимлер — фаркълы тамырлардан мейдангъа кельген омонимлер;

а) тильнинъ ич имкянлары нетиджесинде пейда олгъан омонимлер:

— шивелер нетиджесинде;

— фонетик денъишмелер нетиджесинде;

— чешит сёзлернинъ тамырлары бир кельгени нетиджесинде;

— сёз япылув нетиджесинде;

б) тильнинъ тыш имкянлары нетиджесинде пейда олгъан омонимлер:

— алынмалар нетиджесинде.

Тильшынаслар арасында чокъманалы сёзлернинъ пейда олувы акъкъында анълашмамазлыкълар ёкъ. Чокъманалылыкъ тильнинъ табий адиселеринден бири олып. Оны чешит тарафларыны зенгинлештире (сёз япылув тарафындан, эмоциональ-экспрессив тарафындан). Чокъманалылыкъ адисесиз тиль муамеле оламаз. Амма, чокъманалылыкъ нетиджесинде пейда олгъан лексик омонимлер тильде бир сыра мунакъашалар ярата. Лякин тильнинъ лексик теркиби йыллар девамында инкишаф этип, денъишип турмакъта ве бу табий процесстир.

Къайд этмели ки, къырымтатар тилинде лакъырды эткен инсанлар арасында чокъусы омонимлернинъ анълашылувы ве къулланылувы ич бир тюрлю къыйынлыкълар догъурмай, чюнки омонимлернинъ мундеридже тарафы метинлерде ве нутукъта бутюнлей ачыкълана.

Нутукъ медениетининъ севиесини котермек макъсадынен, омонимлернинъ чокъусы языджылар ве шаирлер (сёз усталары) тарафындан къафие тизмек ичюн, каламбурлар яратмакъ ичюн буюк усталыкънен сыкъ къулланыла.

Омонимлер ве омоформалар лугъатта буюк къысымны тертип этелер ве абзацтан башланып, алфавит тарзында тизилелер. Омолексеманынъ эр бир компоненти рим ракъамынен косьтериле (арап ракъамынен сёзнинъ дигер полисемант манасы бериле). Базы лугъатларда омонимлер индекс шеклинде косьтерилелер [11].

Лугъатта расткельген бир сыра эскирген сёзлер, терминлер, шиве сёзлери къыскъартма сёзлеринен (меселя, *уст*., *диал*.. *хим*. ве иляхри) тайинленип, омолексемаларнынъ грамматик характеристикасы берильмек керек.

Омолексемаларнынъ эр бирине бедий эдебияттан кетирильген мисаллернен я да муэллиф (тертип этиджи) тарафындан тизильген джумлелернен пекитильмек ве маналарнынъ изааты ачыкъланмакъ кереклер.

Къырымтатар тилининъ омоним лугъатына чешит тиллерде (межязыковые омонимы — чешит тиллерарасы къулланылгъан омонимлер меселя, *АГЕНТ, АГРЕГАТ, АЕРОН, АКЦИЯ, АТЛАС, БАР, ГАЗ, ГРАФИКА, ИНТЕГРАЛ, КАДЕТ, КАДР, НОТА, РАК, ве иляхри*) расткельген омонимлер, текрарланмамакъ ичюн, кирсетильмеседе мумкюн. Бойле омонимлер, рус, украин, башкир, хакас узбек тиллерининъ лугъатларында да косьтериле (О. Демська, И. Кульчицький «Словарь омонимов украинского языка» [2], З. Е. Каскаракова, Д. И. Чанков «Хакас тилининъ омонимлеринъ къыскъа сёзлюги» [3], М. Х. Ахтямов «Словарь омонимов башкирского языка» [1], М. М. Миртоджиева «Узбек тилининъ омоним лугъаты» [5] — лугъатларында бакъылды).

Къырымтатар тилинде 553 омоним ве омоформа къайд этиле, олардан 452 данеси эки омолексемалы, 71 данеси учь омолексемалы, 20 данеси дёрт омолексемалы, 5 данеси беш омолексемалы, 3 данеси алты омолексемалы ве бирер данеси еди, секиз, докъуз омолексемалы олып, 1264 лексеманы бирлештире.

Омографларнынъ ве омофонларнынъ сайысы къырымтатар тилинде чокъ дегиль, тек 55 омограф ве 20 омофон къайд этиле.

Нетидже

«Къырымтатар тилининъ омонимлер лугъаты» къырымтатар тилининъ лексик ве лексик-грамматик омонимлерини системлештиреджек, къырымтатар тилини назарий ве амелий тарафларыны огренгенлерге буюк ярдым этеджек.

Файдаланылгъан эдебият

1. Ахтямов М. Х. Словарь омонимов башкирского языка // М. Х. Ахтямов. — Уфа, 1966. — 136 с.
2. Демська О. Словник омонмів українськоі мови // О. Демська, І. Кульчицький. — Львів: Видавництво «Фенікс», 1996. — 224 с.
3. Каскаракова З. Е. Краткий словарь омонимов хакасского языка // З. Е. Каскаракова, Д. И. Чанков. — Агъбан, 2001. — 35 с.
4. Меметов А. М. Лексикология крымскотатарского языка. Учебное пособие // А. М. Меметов. — Симферополь: Крымучпедгиз, 2000. — 288 с.
5. Миртоджиев М. М. Словарь омонимов узбекского языка // М. М. Миртоджиев. — Ташкент, 1964. — 93 с.
6. Саттарова З. М. Земаневий къырымтатар тилинде омонимия меселеси / З. М. Саттарова // Йылдыз. — 2002. — № 2. — С. 131—141.
7. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков.: Общетюркские и межтюркские основы на буквы В, Г и Д / Э. В. Севортян. — М.: Наука, 1980. — 395 с.
8. Сидоренко Е. Н. Теоретические и практические материалы по морфологии современного русского языка. В 5-ти частях. Ч. 4: Модальные слова. Служебные части речи. Междометия. Трансформациология / Е. Н. Сидоренко. — Симферополь: Крымское учебно-педагогическое государственное издательство, 2005. — С. 47—70.
9. Ульманн С. Семантические универсалии / С. Ульманн // Новое в лингвистике. Вып. V. Языковые универсалии. — М.: Изд-во иностр. лит, — 1970. — С. 250—299.
10. Усеинов К. А. Къырымтатар тили. Фонетика. Лексикология. Фразеология. Лексикография / К. А. Усеинов, Э. С. Ганиева, Н. С. Сейдаметова. — Симферополь: СОНАТ, 2001. — 224 с.
11. Усеинов С. М. Русско — крымскотатарский, крымскотатарско — русский словарь / С. М. Усеинов. — Симферополь: Издательский дом «Тезис», 2007. — 640 с.

QIRIMTATAR TİLİNDE FİTONİMLERNİÑ LEKSİK-SEMANTİK GRUPPALARI

Seydametova Nariye,
Yrd. Doç. Dr.
Ukrayna, Qırım

Özet. Bitki adlarında (fitonimlerde) yaşam ve insanın pratik faaliyetleri aks olunur. Bitki adları, hayvan adlandırmaları ile birlikte insan yaşamının temelini oluşturur. Kırım Tatar dili fitonimlerin sistemli açıdan ögrenilmesi Türk dilbiliminin aktüel meselerden biridir. Türk dillerinde bitki adlarının genel soruları birçok çalışmalarda incelendi. Ancak, Kırım Tatar dilinin fitonimleri açıdan sistemli henüz özel çalışma nesnesi haline gelmemiştir. Kırım Tatar dilbiliminde tasvirî, karşılaştırmalı araştırma alanında çalışmalar vardır. Buna rağmen, Kırım Tatar dili leksikolojisinde bir çok soru tam olarak anlaşılamamıştır ve bu alanda daha fazla araştırma gerektirmektedir. Kırım Tatarcada bitki adları geniş bir kat olup, sözlükbilimi için hem de dilsel dünya bakışı açısından araştırmalar için büyük bir ilgi çekiyor. Çağdaş Kırım Tatar dilbilimi için, bitki adlarının anlamlarına göre gruplara bölünmesi ve aralarında semantik ilişkilerin incelenmesi çok ilginç hem aktüeldir.

Anahtar kelimeler: Kırım Tatar dili, bitki adları, leksikoloji.

Аннотация. Названия растений — одна из важных составных частей лексики любого языка. Она охватывает все разнообразие окружающего растительного мира. В лексике флоры находят отражение хозяйственная и культурная деятельность наших предков, их представление о мире растений, древние обычаи, верования. Изучение фитонимической лексики крымскотатарского языка в системном аспекте является одной из наиболее актуальных задач тюркологии. Общие вопросы фитонимической лексики тюркских языков исследованы во многих работах. Однако в системном освещении фитонимическая лексика крымскотатарского языка все еще не стала объектом специального исследования.

В современном крымскотатарском языкознании имеются исследования и в области описательного, сравнительного и исторического изучения лексики. Несмотря на это, многие вопросы лексикологии крымскотатарского языка остаются недостаточно изученными и требуют дальнейших исследований.

Выбор таких лексико-семантических разрядов лексики крымскотатарского языка, как термины флоры и названия анатомии растений не случаен, так как именно эти лексико-семантические разряды отнесены большинством лексикологов к древнейшей исторической лексикологии каждого языка. Флористическая лексика крымскотатарского языка составляет огромный пласт, исследование которого имеет огромный интерес как с точки зрения его

лексикографирования, так и с точки зрения использования его в прикладных целях, что дает возможность рассматривать это в когнитивном аспекте с выходом в языковую картину мира.

Для современного тюркского языкознания, в том числе и для крымскотатарского, актуальным следует признать исследование флористической лексики с точки зрения её структурно-семантической организации, этимологических разысканий, где это возможно, определению принципов номинации, а также выявление и описание этнокультурных составляющих. Изложенное выше предполагает многоаспектный анализ фитонимии крымскотатарского языка. В настоящей статье рассматриваются тематические и лексико-семантические группы крымскотатарских фитонимов.

Ключевые слова: крымскотатарский язык, фитонимы, лексико-семантическая группа.

Summary. The names of plants are one of the important components of the vocabulary of any language. It covers all the diversity of the surrounding flora. In the lexicon of flora reflects the economic and cultural activities of our ancestors, their view of the world of plants, ancient customs, and beliefs. Studying of names of plants in the Crimean Tatar language in the system aspect is one of the most urgent tasks of Turkic. General questions of plants nomination in Turkic languages were studied in many papers. However, the learning of plants nomination of Crimean Tatar language in system aspect has not yet become the object of special study.

In modern Crimean Tatar linguistics there are studies in the field of descriptive, comparative and historical study of the lexicon. Despite this, many questions of lexicology of Crimean Tatar language are poorly studied and require further research.

The choice of such lexical-semantic categories Crimean Tatar language as the terms of flora and names of plant anatomy is not accidental, as these lexical-semantic level assigned to the most ancient historical lexicology of each language. Floral vocabulary Crimean Tatar language is a huge reservoir, whose research has great interest both from the point of view of its fixation in the vocabularies, and from the point of view of its use in applications that we can consider it in the cognitive aspect with access to the linguistic world.

For the modern Turkic linguistics, including the Crimean Tatar, current research should recognize the names of plants in terms of its structural and semantic organization, etymological finding, where possible, to the principles of the nomination, and the identification and description of the ethnic and cultural components. The above assumes multidimensional analysis of the names of plants in Crimean Tatar language. This article deals with the thematic and lexical-semantic groups of the Crimean Tatar names of plants.

Keywords: Crimean Tatar language, names of plants, lexical-semantic group.

Qırımtatar tilşınaslığınıñ eñ muhim vazifelerinden birisi edebiy tili ve şiveleriniñ leksik terkibini ögrenmektir. Qırımtatar tiliniñ leksikologiyası haqqında yazılğan ilmiy işlerniñ çoqusı alınma sözlerniñ ve toponimikanıñ tedqiq olunmasına bağışlanğandır.

Alimler qayd etkenine köre, qırımtatar tilşınaslığında şive leksikası, bir çoq tematik ve leksik-semantik gruppalar pek az ögrenilgen, tarihiy leksikologiya meseleleri vb. açıqlanmağan. Şimdiki künge qadar qırımtatar tiliniñ alınma leksikası olduqça tolu tasvirlengen olsa da [4; 5], asıl türkiy ve asıl qırımtatar sözler qatlamlarınıñ daha da teren ögrenilmesinde ihtiyac bardır. Leksikanı tematik gruppalarğa köre tedqiq etilmesi luğat terkibini izçen tarzda ögrenmege imkân doğura, leksik birlemlerniñ sistemli alâqalarnını ve sistemli qurulışını açıqlamağa yardım ete. Tamam bu sebepten de işbu maqalemizde qırımtatar tilinde ösümlikler adları ile bağlı leksik birlemler tedqiq oluna. Qırımtatar tilinde mevcüt fitonimik leksikanıñ keniş qatlamı ayırıca her taraflama tahlil etilmegen edi. Şunıñ içün de ösümlikler adlarınıñ toplanması, qayd etilmesi ve tahlili, hususan qırımtatar tiliniñ nazariy ve praktik ögrenilmesi içün hem ilmiy, hem de praktik cihetlerden pek ehemiyetlidir. Şunı da qayd etmek kerektir ki, qırımtatarları yaşağan topraqlarda her zaman ziraatçılıq yüksek derecede inkişaf etken edi ve nebatat alemi pek zengin edi. Bağçacılıq, bostancılıq, yüzümcilik, qoyasravcılıq, hayvanasravcılıq darqalğan edi. Elbette yaşayış faaliyetiniñ böyle çeşitligi tilde de öz ifadesini taptı. Yazıq ki, nebatat alemine ait bir çoq sözler luğatlarğa kirsetilmegen, orta yaştaki qırımtatarlar ve gençlerniñ çoqusı umumhalq ve şive ösümlik adlarını bilmey.

Fitonimlerniñ ögrenilmesi qırımtatar tili birlemleriniñ leksik-semantik ve terkibiy taraflardan şekillenüvi haqqında qıymetli malümat bermek mumkün. Ösümliklerniñ adları her bir tilniñ leksikasınıñ ehemiyetli parçasıdır, olar etraftaki nebatat aleminiñ çeşitligini aks ete. Milliy terminologiyalar da milletke has olğan temsillerniñ hususiyetleri haqqında söz yürsetmege hem de belli bir milletniñ tüşünme tarzını, yani zihniyetini añlamağa imkân bere. Nebatat leksikasında ecdatlarımıznıñ turmuş ve medeniy faaliyeti, ösümlikler haqqında qavramları, eski urf-adetler, inançlar aks oluna.

Bu maqalemizde esas diqqat qırımtatar tilinde ösümliklerniñ tematik ve leksik-semantik gruppalarınıñ tahliline ayırıla. Maqaleniñ **maqsadı** qırımtatar tilinde ösümlikler tematik gruppasını teşkil etken qısımlarnı tasvirlemek ve tahlil etmekten ibarettir.

Qırımtatar tiliniñ fitonimik leksikası tarih devamında hem de künümizdeki halında cemiyetniñ ihtiaycları ile bağlı olğan, belli bir ekstralingvistik ve öz lingvistik faktorlar esasında oluşqan bir sistemanı teşkil ete. Bu leksikanıñ sistemli hususiyetleri oniñ tematik ve leksik-semantik gruppalarğa birleşebilmesinde, giperonimik ve giponimik munasebetlerde bulunmasında ifade oluna.

‘***Ösümlikler adları’*** leksik gruppası adeti üzre tematik gruppa kibi tahlil etile. Amma bu gruppanı teşkil etken leksik birlemler paradigmatik (cınıs-tür, manadaşlıq, qarşımanalılıq, çeşitlilik) munasebetlerde bulunalar, demek ki, ösümlik adları olıp kelgen sözler arasındaki munasebetlerniñ harakteri tek çevredünyadaki obyektler ile bağlarınen degil de, tilniñ içerki hususiyetlerinen de belgilene, şu sebepten tahlil etilgen gruppa sözlerni leksik-semantik gruppa kibi de ögrenmek mumkün, dep sayamız. Tarfımızdan elimizde olğan faktik materialnıñ tematik gruppalarga bölünmesi belgileyici sözler arasında alâqalarnı olduqça tolu qayd etmek, sözlerniñ añlam kolemini, semantikasını diger sözler ile bağlarını tayin etmege imkân bere. Leksik-

semantik taqımlarğa köre tahlil ise sözleriñ manalarında umumiy ayırılmaz semantik komponentlerni belgilemege yardım ete. Leksik-semantik taqım terkibinde olğan leksik birlemler semantik benzerlik hem de şekil hususiyetleriniñ aynı olması esasında birleşeler [1; 3].

Tilşınaslıqta leksik-semantik gruppallar bir sıra alimler tarafından ögrenilip kelgenine baqmadan, bu adise ile bağlı bir çoq meseleler daha çezilmegendir. Zanımızca, leksik-semantik gruppa adisesi içün eñ kelişken añlatma budır: 'Leksik-semantik kompleks — belli bir semantik munasebetler ile bağlı olğan leksik-semantik birlemleriñ birleşmesidir' [2, c. 173].

Tematik gruppalarnı ögrenüvde eñ muhim vazifelerden birisi şu gruppanıñ iyerarhik qurulışını tayin etmektir. Leksik-semantik gruppanıñ sıñırlarını belgilemek de pek ehemiyetlidir, çünki onıñ terkibine kirgen çoqmanalı sözler özüniñ çeşit manalarında aynı zamanda bir qaç tematik gruppağa kire bileler. F. P. Filin degen tilşınas bu meselelerge diqqat etip, tematik ve leksik-semantik gruppalar arasındaki farqnı köstermege tırıştı. Böylece, leksikadaki tematik gruppalar sözleriñ belli bir 'tema, mevzu' çerçivesinde birleşken sözlerdir ki, olar leksik-semantik alâqalar esasında degil de, nesneler ve adiselerniñ tasnifi esasında birleşeler [7, c. 230]. Leksik-semantik gruppalar ise sadece nesneler ve adiselerniñ tasnifi esasında degil de, terkiplerine kirgen leksik birlemleriñ semantik bağları esasında da birleşken söz gruppalarıdır. Aynı zamanda tematik ve leksik-sematik gruppalar arasında sıñır açıq-aydın körünmey, olarnıñ bir çoq umumiy til alâmetleri bardır [7; 8]. Buña misal ketirecek olsaq, '*ösümlikler alemi*' tematik gruppası içinde a) *ot-ölen*, b) *çalılar*, c) *terekler*, d) *mantarlar* kibi obyektlerni adlandırğan sözleriñ leksik-semantik gruppaları ve olarğa has olğan üstün semalar: *yabaniy, çiçek açması, kevdeniñ olması* vb. mevcüttir. Yani, tematik gruppa keniş ve murekkep bir oluşma olıp, onıñ terkibinde türlü söz çeşitlerine ait sözler, umumiy arhisemaları olmağan sözler de kire bileler, tematik gruppa daha ufaq birleşmelerge ayırıla bile. 'Tematik gruppa' termini yerine tilşınaslıqta aynı añlamda 'semantik alan' termini de qullanıla [9; c. 380—381]. Leksik-semantik gruppa ise, daha tar bir qavramnı aks etip, añlatmalarında eki-üç ve daha çoq ortaq mana komponenti olğan leksik birlemlerni birleştire. Böylece, leksik-semantik gruppa ve tematik gruppa añlamları özara qısım ve bütün kibi nisbetleşeler.

Leksik-semantik gruppalarnı teşkil etken sözler içün leksik mananı oluştırılması içün eñ muhim olğan kategorik leksik alâmetler hastır. Söz manasınıñ farqlayıcı alâmetleri ise leksik-semantik gruppalar terkibinde olğan sözler miqdarca daha da ufaq altgruppalarğa ayırılabileler. Bu kibi sınıflandırılmalarda sözleriñ paradigmatik munasebetleri açıqlana.

Nebatat alemine ait olğan sözler arasındaki paradigmatik munasebetler özgündir, bu leksika içün cınıs-tür mnasebetleriniñ eki çeşiti hastır: belli bir qavramlarnıñ miqdarları qarşı qoyulmasına esaslanğan mantıqiy-nesne munasebetleri ve nebatat alemine ait obyektleriniñ beñzerligine esaslanğan asıl cınıs-tür munasebetler. Meselâ, *terek//qayın/çam/selbi/emen* sırasındaki sözler uyğun qavramlarnıñ miqdarları qarşı qoyulmasına esaslanğan cınıs-tür munasebetlerinen bağlanalar, *turup//aylıq turup/qara turup/sarı turup* sırasında ise cınıs-tür munasebetleri obyektleriniñ bir soy olmasına esaslana. Demek, leksik-semantik gruppalar terkibinde cınıs-tür gruppalarnı ayırmaq mumkündir.

Qırımtatar tili fitonimik leksikası çerçivesinde 'Ösümliklerniñ adları' leksik-semantik gruppasını alsaq, onıñ terkibinde 'ösümlikniñ yaşayış şekli' farqlayıcı alâmetine köre böyle cınıs-tür gruppalarnı ayırmaq mumkün: 'otlarnıñ adları', 'çalılarnıñ adları', 'tereklerniñ adları', 'mantarlarnıñ adları'. Bu cınıs-tür gruppalar bir taraftan biri digerinden ayırıla ve qarşı qoyula, diger taraftan, soyutlaşmanıñ daha yüksek derecesinde 'ösümlik' umumiy semantik alâmeti esasında birleşeler.

Fitonimik leksikanıñ sistemli qurulışı hem lingvistik sebepler ile, hem de tilden tış olğan sebepler ile belgilene. Tilden tış olğan faktorlar arasında ösümlikniñ ösüv tarzı ve insannıñ praktik faaliyeti içün ehemiyetini qayd etmek kerektir, çünki tamam bu faktorlar ösümliklerniñ sınıflandırmasında ve sistemleştirilmesinde birinci yerde tura. Böyleliknen, fitonimlerni sınıflandırmaq içün esas semantik alâmetler olaraq 'ösüv tarzı' ve 'qullanuv hususiyetleri' kibi alâmetler, olarğa yaqın olğan 'ösümlikniñ hususiyetleri' alâmetini qayd etmek mumkündir. Bu qayd etilgen farqlayıcı alâmetlerden ğayrı fitonimler terkibinde diger hususiy alâmetler de bardır, olar daha tar mikrogruppalar içinde fitonimlerni belgilemege yardım eteler. Bu alâmetler sırasında ösümliklerniñ damı, tüsü, qoqusı, yapraqlarnıñ ve çiçekleriniñ şekli, meyvalarınıñ şekli, çiçek açqan vaqtı, ösken yeri ve b. hususiyetler qayd etile bile.

Böylece, fitonimik leksikanı teşkil etken leksik birlemler içün has olğan üstün semalarnı ve cınıs-tür munasebetlerni köz ögüne alıp, qırımtatar tilinde 'Ösümliklerniñ adları' tematik gruppası terkibinde aşağıdaki leksik-semantik gruppalarnı ve leksik-semantik gruppalar terkibinde cınıs-tür gruppalarnı ayırmaq mumkün, dep tüşünemiz:

1) tereklериniñ adları leksik-semantik gruppası içinde böyle esas cınıs-tür gruppalar bardır**:**

a) yabaniy tereklerniñ adları: *qarağaç, emen, eskemçek, çam, narat, selbi/servi, aqağaç, aqqayın, kestane, bik/uksiya, ihlamur, tal, ardıç* vb.;

b) yetiştirilgen meyva tereklериniñ adları: *ayva, armut, alma, badem, incir, kiraz, qaysı, vişne, zerdali, zeytün* vb.;

c) yapraqlılar: *aqağaç, qarağaç, bik, emen, ceviz, kiraz* vb.

d) ineyapraqlılar: *çam, aq çam, sarı çam, qara çam, qatran çamı, Qırım çamı: ardıç* vb.;

2) çalılarnıñ adları leksik-semantik gruppası öz içine böyle esas cınıs-tür gruppalarnı ala**:**

a) yabaniy çalılarnıñ adları: *kögem, qansiyer, itburun, tal, fındıq* vb.;

b) yetiştirilgen çalılarnıñ adları: *nar, yüzüm, ahudut, frenk yüzümi, qızılçıq* vb.

3) ot-ölen adları leksik-semantik gruppası terkibinde böyle esas cınıs-tür gruppaları bar**:**

a) başaqlı ösümliklerniñ adları: *boğday, arpa, piniç, çavdar, tarı, mısırboğday/afrata, cılap* vb.;

b) burçaqlılarnıñ adları: *nohut, bercimek, baqla, soya, eşek baqlası* vb.

c) bahça ösümliklerniñ adları: *qarpız, qavun, qabaq, saqız qabaq*;

d) bostan ösümliklerniñ adları: *biber, accı biber, patilcan, turup, qara turup, sarı turup, aylıq turup, soğan, arpaçıq, çükündir, hıyar, qapısta/lahana, alabaş qapısta, pomidor/domates, havuç/morkov, qartop* vb.

e) tehnik ösümliklerniñ adları: *qartop, pirniç, mısırboğday/afrata, keten, boğday, kendir, saqız* vb.

4) mantar adları: *aqçil ağuv mantar, çibin mantarı, pantera çibin mantar, ağuv mantar piçim çibin mantarı, küz ballıf mantarı, qış mantarı,.öl bir yan mantar, yağmur mantarı, aqqayın mantarı, sarı tavşan aşı, aq mantar, ulaq mantarı, narat mantarı, titrek qavaq mantarı, rusula mantarı, pullu qav mantarı, kükürt sarı qav mantarı, aşalğan qozu mantarı* vb.

Tarafımızdan ayırılğan leksik-semantik ve cınıs-tür gruppaları quruluşlarına köre aynı degildirler. ‘‘***Ot-ölen adları***’’ ve ‘‘***tereklerniñ adları*** ’’ taqımlarınıñ qurulışında murekkep bir iyerarhiya mevcüttir, bu gruppalarğa kirgen leksemalarnıñ sayısı da ziyadece. ‘‘***Çalılarnıñ adları***’’ve ‘‘***Mantar adları***’’ taqımlarnıñ qurulışı biraz sadecedir. Bu alnı til tışında (ekstralingvistik) olğan sebeplernen, meselâ ösümliklerniñ insan hayatında tutqan yeri ya da belli bir tabiat şaraaitleri ile añlatmaq mumkün. Cınıs-tür gruppalar içinde de aynı qanuniyet közetile, meselâ aşala bilgen mantarlarnıñ adları zeherli mantarlarnıñ adlarına köre daha çoqtır ve ilh. Bu yerde pragmatik faktor çalışqanı körüne, yani söyleyici içün praktik baqımdan ehemiyetsiz, faydasız olğan obyektler onıñ diqqatı tışında qalalar.

Qırımtatar tilinde fitonimlerniñ sistemli tertibiniñ hususiy çizgilerinden birisi şu tertipniñ hareketli olmasıdır. Bir de bir leksema terkibinde aynı zamanda bir qaç semantik alâmet üstke çıqıp kerçekleşse, böyle leksema aynı zamanda bir qaç leksik-semantik ya da cınıs-tür gruppa terkibine kirmek mumkün ve her bir kirgen taqımında öz semantik asını açıqlay. Meselâ, *tarçın, hardal, tatran, defne yaprağı, taraqot, mağdanoz, sarımsaq, safran, fesilgen, çöçegen, kereviz* vb. sözler ‘‘***baharat ösümliklerniñ adları***’’ degen leksik-semantik gruppanı teşkil ete bileler, amma aynı zamanda şu leksemalar diger gruppalar içine kireler: *taraqot, mağdanoz, sarımsaq, fesilgen* vb.— ***ot-ölen adları*** gruppasına, *defne yaprağı* lekseması ***çalılarnıñ adları*** gruppasına kire. Aynı şekilde, *aqbardaq, lale, sasıq lale, melevşe, sümbül, peyğamber dögmesi, kök çiçegi, qozu melesi, eben kömeçi, çan çiçek, arslanağız, susam, qaranfil* vb. Leksemalar ***çiçek adları*** gruppasını teşkil eteler ve aynı zamanda ***ot- ölen adları*** gruppasına da ait olurlar, çünki nebatat bilgisi baqımından olar çeşit türlü otlarnı temsil eteler. ***Yer yemiş adları*** gruppasına kirgen *cilek, yer cileği, ahudut, bürülgen, frenk yüzümi, kögem*, *qızılçıq* ve başqa birlemler bu gruppada öz semantik terkiplerinde olğan ‘cilek, meyva’ seması ile kerçekleştirileler; diger bir leksik-semantik variantlarında ise ***ot-ölen adları*** ya da ***çalılarnıñ adları*** gruppalarına kireler; *alma, armut, qaysı, zerdali, kiraz, vişne, şeftali, hurma, ayva, incir, erik* kibi kelimelerde ise ‘meyva’ seması yüzege çıqqanda, meyvalarnıñ adları gruppasını teşkil eterler, ‘terek, ağaç’ seması yüzege çıqqanda ***ise tereklerniñ adarı*** leksik-semantik gruppasına kirerler. *Deñiz otu, yosun, suv lalesi/nilüfer, sarsazan, gece yaprağı* kibi birlemlerni ayırı suv ösümliklerniñ adları leksik- semantik gruppağa aidet etmek mumkün, çünki olarnı diger ösümliklerden farqlayıcı alâmet — ösken yerleri ve ösüv tarzıdır, bu soy ösümlikler suv içinde ya da pek suvlu yerlerde yaşay; amma biologik cınıs olaraq bu ösümlikler otlar sınıfına aiitirler ve şu sebepten ***ot-ölen adları*** leksik-semantik gruppasına da kirsetile bileler. ***Ösümliklerniñ qurulışı ile bağlı olğan adlandırmalar:*** *çiçek, meyva, yemiş, yapraq, bür, göncе, çegirdek, urluq, başaq, kevde, qabuq, tiken, tamır, tozluq, salqım, çiçek çanağı, saq, örken, filis, soğan* ve başqa leksemalar ise ‘bütün bir şeyniñ qısmı’ farqlayıcı alâmetlerine köre bir taqımnı oluştırırlar, ama aynı zamanda, tarafımızdan ayırılğan diger dört leksik-semantik gruppa terkibinde de bulunırlar, yani meselâ, *urluq* tereklerde, çalılarda, ot-ölenlerde, atta mantar ve yosunlarda olur, aynı şekilde qabuq hem tereklerniñ meyvasında, hem çalı ve otlarnıñ meyvasında olur.

Körgenimiz kibi, nebatat alemi ile bağlı olğan nominatsiyalar biri-birinen pek sıqı bağda bulunalalr ve murekkep bir iyerarhik sistemanı teşkil eteler. Leksikanıñ bu qısmını tertipke ketirip tasnif etmek içün ve fitonimler arasında munasebetlerni tolusınen ögrenmek içün hem til tışında olğan alâmetlerni, hem de til sisteması içinde olğan hususiyetlerni köz ögüne amaq kerektir. Bu meselede, hususan, umumiy bir añlam bildirgen sözlerni muayyen añlam bildirgen sözlerden ayırdı etmek içün eñ evelâ sözniñ leksik manası tahlil etilip, mana komponenleri ayrılıp belgilenmeli, şu komponentler biri-birine nisbeten nasıl munasebetlerde bulunğanı belgilenmelidir. Böylece, fitonimlerniñ sistemli qurulışı şu gruppanı teşkil etken sözlerniñ semantik yapılarında olğan umumiy ve farqlayıcı alâmetler ile belgilene. Diger taraftan ise, fitonimler canlı tabiatta olğan obyektlerniñ adlandırmaları olğanı sebebinden, leksikanıñ bu qısmı hem adlandırma hususiyetlerine, hem de sistemli qurulışında bir çoq husuysiyetlerge maliktir.

Qullanılğan edebiyat

1. Васильев Л. М. Теория семантических полей / Л.М. Васильев // Вопросы языкознания. — 1971. — № 5. — С. 105—113.
2. Городецкий Б. Ю. К проблеме семантической типологии / Б.Ю. Городецкий. — М. : Изд-во МГУ, 1969. — 564 с.
3. Караулов Ю. Н. Структура лексико-семантического поля / Ю.Н. Караулов // Филологические науки. — 1972. — № 1. — С. 57—68.
4. Меметов А. М. Источники формирования лексики крымскотатарского языка / А. М. Меметов. — Ташкент: Фан, 1988. — 112 с.
5. Меметов А.М. Лексикология крымскотатарского языка / А. М. Меметов. — Симферополь: Крымучпедгиз, 2000. — 288 с.
6. Мусаев К. М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. Западнокыпчакская группа / К. М. Мусаев. — М. : Наука, 1975. — 357 с.
7. Филин Ф. П. О лексико-семантических группах слов / Ф. П. Филин // Очерки по теории языкознания. — М. : Наука, 1982. — С. 227—239.
8. Шмелёв Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д. Н. Шмелёв. — М. : Наука, 1973. — С. 103.
9. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. — М. : «Большая Российская энциклопедия», 2002. — 709 с.

ОППОЗИЦИЯ «МУЖЧИНА» — «ЖЕНЩИНА» В ЛЕКСИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ КРЫМСКОТАТАРСКОГО ЯЗЫКА

Симанская Е.Э.,
аспирант
Украина, Крым

Аннотация. Статья посвящена выявлению и анализу гендерных оппозиций в семантическом и грамматическом аспектах в лексике и фразеологии крымскотатарского языка.
Ключевые слова: концептуальный бином, гендер, категория рода, слова-детерминативы, феминативы.

Анотація. Стаття присвячена виявленню та аналізу гендерних опозицій в семантичному та граматичному аспектах в лексиці та фразеології кримськотатарської мови.
Ключові слова: концептуальний біном, гендер, категорія роду, слова-детермінативи, фемінативи.

Abstract. The article deals with revealing and studying of gender in semantic and grammatical aspects in the Crimean Tatar language.
Keywords: conceptual binomial, gender, category of gender, determinatives, feminines.

Традиционное распределение ролей, социальные ритуалы, стереотипы и оценки, касающиеся мужчин и женщин, издавна присущи обществу. Они строятся на основе различных социальных оппозиций: экзогамии и эндогамии, матриархата и патриархата, дифференциации религиозно-ритуальных сфер по гендерному признаку внутри семьи и в коллективе. Оппозиция «*мужчина*» — «*женщина*» представляет собой «концептуальный бином», состоящий из двух самостоятельных концептов, одновременно являющих собой «некую целостность, которая определяется тем, что актуализация одного из концептов неминуемо предполагает актуализацию второго» [2: 10]. В языке данная оппозиция отражается в грамматической категории рода, в понятийной категории пола, в категориях личности/неличности и одушевленности/неодушевленности, а также в семантике, во внутренней форме слов и в трансформации их значений.

Грамматическая категория рода в гендерологии рассматривается как способ презентации пола. Тот факт, что в языке за речевую норму принимается мужской род, феминологи оценивают как дискриминацию, ограничивающую женскость [6: 11; 8: 211]. В крымскотатарском языке нет категории рода, отсутствуют специальные аффиксы. Для конструирования гендерной идентичности используются слова-детерминанты (гендерно маркированные слова), которые сопровождают имена существительные: *ханым* ‘госпожа’*, къадын* ‘женщина’*, апай* ‘женщина’, ‘жена’*, къыз/огълан, огъул* ‘девочка’, ‘девушка’/‘мальчик’, ‘юноша’ *(къыз бала* ‘девочка, дочка’, *огълан бала* ‘мальчик, сын’*; къырал къызы* ‘королевна’*, къырал огълу* ‘королевич’*), эркек* ‘мужчина’ *(къадын джыныс* ‘женский род’ (пол) и *эркек джыныс* ‘мужской род’ (пол), *къадын сою* ‘женский род’ (*грам.*) и *эркек сою* (*грам.*) ‘мужской род’).

Дихотомия женский/мужской, выраженная на уровне аффиксов, как правило, проявляется в заимствованиях из арабского языка и встречается редко. Слова данного типа можно разделить на две семантических группы:

1. лексемы, именующие лицо по его занятию в сфере умственной и образовательной деятельности: шаир/шаире ‘поэт’/‘поэтесса’; *эдип/эдибе* ‘писатель’/‘писательница’; *муаллим/муаллиме* ‘учитель’/‘учительница’*; муребби/мураббие* ‘воспитатель’/‘воспитательница’*; алим/алиме* ‘ученый’/’женщина-ученый’; *саир/саире* ‘колдун’/‘колдунья’;

2. лексемы, указывающие на положение, статус человека в обществе: *саип/саибе* ‘хозяин’/‘хозяйка’; *джет/джедде* ‘предок’/‘прародительница’*, ракип/ракибе* ‘соперник’/‘соперница’*, гъалип/гъалибе* ‘победитель’/‘победительница’*; эмир/эмире* ‘эмир’, ‘князь’/‘повелительница’, *мудир/мудире* заведующий/заведующая. К данной группе можно отнести и заимствование из монгольских языков: *къуда* (*монг.*)/*къудагъа* ‘сват’/‘сватья’, ‘сваха’ (о монг. афф. -гы со значением лиц женского пола см. [10: 102] -Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы «К» (-«Г») и «Қ» (-«Ҟ» -«К»)).

Формы с формантом —*ка*, который в некоторых случаях может интерпретироваться как аффикс для обозначения лиц женского пола [4: 135], представлены лексемами *бике* ‘хозяйка’, ‘княгиня’, *давке* ‘девка’, *мавке, марушке* ‘русская женщина’ (*марушке — искаж.* Маруська [3 (3: 39)]), *тавке* ‘девка’, ‘служанка’ (лексема *тавке* также обозначает женоподобного мужчину [3 (3: 24)]).

Конструирование гендерной идентичности может происходить при помощи исконно тюркского аффикса имен жеского рода **-**ча, на данный момент архаичного, служащего для образования существительных, относящихся к общественной сфере (профессия, общественный статус): *къул* (*тюрк.*) ‘раб’, ‘невольник’ — *къулкъа* ‘рабыня’; *оджа* (*перс.*) ‘учитель’ — *оджапче* ‘учительница’; *къуда* (*монг.*) ‘сват’ — *къудача* ‘младшая свояченица’. В парах *къырал* (*слав.*) ‘король’*, чар* (*слав.*) ‘царь’ — *къыраличе* ‘королева’, *чариче* ‘царица’, лексема *къыраличе*, возможно, образована по аналогии с *чариче*, где —*че* появляется в результате перехода **ц**, отсутствующего в литературном крымскотатарском языке, в аффрикат **ч**. Пара *къырал/къыраличе* имеет жесткую гендерную дифференциацию, т. к. составляющие её лексемы подчеркивают собственно различие пола (*ср.* в толковом словаре турецкого языка: *kraliçe — kral karısı ya da krallığı yöneten kadın* [11: 1155]), соответственно, *къырал* для обозначения лица женского рода употребляться не может. Вариант женского рода *оджапче* малоупотребим. Так, в крымскотатарской периодике из двадцати трех

случаев употребления лексем *оджа/оджапче* для обозначения лиц женского пола феминатив (т. е. наименование лица женского пола) *оджапче* применяется лишь четыре раза, что составляет 15% от общего количества употреблений. Данный показатель можно считать характерным для разговорной речи, т. к. публицистика нацелена на "игру" с нормой и максимально приближена к разговорному спонтанному слову. Видимо, превалирующее употребление лекемы *оджа* обусловлено тем, что архисемой, объединяющей пару *оджа/оджапче*, является "занимающийся преподаванием", т. е. характеристика субъекта по роду занятий, что первоначально соотносилось с лицом мужского пола. Второй причиной может являться стремление нивелировать гендерное различие с целью подчеркнуть равноправие в профессии, устранить возможное "сниженно-снисходительное" отношение к женщине в профессии.

Феминативы в лексико—семантическом поле "профессии" немногочисленны и обозначают традиционно "женские" виды деятельности, в основном связанные с хозяйством и уходом за детьми или за больными: *дая* 'кормилица', 'нянька', *эбанай/эбе къадын* 'повивальная бабка', 'акушерка', *эмшире* (*иран*.) 'медсестра', *шефкъатлы эмшireси* 'сестра милосердия', *баджы* 'служанка', *тавке* (*уст*.) 'девка', 'служанка', *кергефчи, нагъышчы* 'вышивальщица', *орьгю орюджи* 'вязальщица', *чамашырджы* 'прачка', *пичиджи* 'закройщица', *сютчю* 'молочница', *фалджы* 'гадалка', 'ворожея', *обур, джады* 'ведьма', 'колдунья', *джарие* (*ар*.) 'рабыня', 'наложница'. Отдельно выделяется синонимический ряд, имеющий отрицательную коннотацию: *кахпе/кяхпе, ороспы, фаише, вардель* с общей семой "распутная женщина".

Далее рассмотрены парные или одиночные лексемы со словами—детерминантами: *ашчы/ашчы къадын* 'кухарка', *хызметчи/хызметчи къыз/къадын* 'домработница', *чичекчи/чичекчи къыз* 'цветочница', *табип/табип апай* 'знахарка', *оджа эфенди/оджа ханым* 'учительница', *чамашыр бакъкъан къадын* 'женщина, которая отвечает за стирку белья' — последнее представляет собой вынужденную кальку, исскуственный перевод, из тех, что появившились в 20-м в. при взаимодействии с русским языком — *хайырсевер/хайырсевер ханым* 'благодетельница', 'благотворительница'. В данной группе лексемы обозначают профессии, исторически закрепленные за мужчинами, и при добавлении конкретизующих/детерминирующих слов *къадын, къыз, апай, ханым* эти лексемы становятся наименованиями женских профессий. Использование разных детерминантов, возможно, зависит от вида профессии. Общие лексемы *къыз/къадын* уточняют обыденные виды деятельности, такие, как приготовление пищи (*ашчы къадын*), ведение хозяйства (*хызметчи къыз/къадын, чамашыр бакъкъан къадын*), продажа цветов (*чичекчи къыз*). Лесема *апай* обозначает женщину, имеющую особый статус в обществе в качестве жены, поэтому детерминант *апай* используется в сочетании *табип апай*, т. к. профессия лекаря требует особых знаний. Почтительное обращение *ханым* подчеркивает уважение к профессии учителя (*оджа ханым*) или к занятию благотворительностью (*хайырсевер ханым*).

В связи с особым укладом мусульманского мира, где женщины в основном занимались домашним хозяйством, существовали профессии традиционно женские: женщины не выполняли общественно важных работ. Поэтому в лексико—семантических полях 'профессия', 'общественный статус' количество феминативов незначительно, в оппозициях мужской/женский они заимствованы в основном из арабского языка или образованы с помощью слов-детерминантов. Необходимость появления детерминантов, благодаря которым наименования традиционно мужских профессий приобрели новое значение, была обусловлена развитием общества, изменением статуса женщины, ее вхождением в общественную жизнь.

При изучении оппозиции «*мужчина*» — «*женщина*» большой интерес представляют паремии, содержащие компонент — метафорическое наименование лица по полу. Их анализ позволил выделить некоторые характеристики, отражающие параметризацию по половому признаку. Все фразеологизмы данного рода можно разделить на три группы по характеру метафорического кода.

1. Зооморфные метафоры

Мужчина в расцвете сил (тридцать лет) — *арслан* 'лев', с положительными характеристиками силы, смелости и мужества (ср. тур. *aslan* 'храбрец, смельчак'; *aslan oğlu* 'мóлодец'): *Отузда эр — арслан*. [7: 48]. В этом качестве, с добавочной семой "участие в семейных отношениях", он противопоставлен женщине как *йылан* 'змее', животному с отрицательным аксиологией: *Къыз арслан кетирир, куле турар, огъул йылан кетирир, чакъа тутар*. [1: 103] (*ср. Kız arslan ketirer kŭle turar, ul cılan ketĭrer şaga turar*. [12: 64]).

Женщина сравнивается с необузданной лошадью и с птицей без крыльев, если у нее нет мужа, чем подчеркивается ценность мужчины: *Янъгъыз къадын — къанатсыз къуш*. [1: 177; 7: 31], *Эрсиз къадын — югенсиз ат*. [1: 169; 7: 31].

Гендерная оппозиция, выраженная в паремиях с зооморфными лексемами, репрезентирующими половое противопоставление, фиксирует важность соответствия внешнего вида физическому, половому развитию человека, сравнивая женщину с курицей (*тавукъ*), а мужчину — с петухом (*хораз*): ср. в [12: 69] *Kuyruksuz tavuk ergün pĭlĭş*.; *Хоразгъа къуйрукъ ярашыр, эрге — мыйыкъ*. [1: 150; 7: 25]. Семантика лексемы *къуйрукъ* 'хвост', части тела, прожить без которой можно, но полноценным индивидуумом считаться сложно, придает данным фразеологизмам шутливо—ироничную окраску. Также существует паремия, отражающая отрицательный нравственный портрет женщины, соблазняющей мужчину: *Къунанджин козюни сюзмесе, бугъа йипини узьмез*. [1: 102].

2. Растительные метафоры

Женщина — *гуль* 'роза'; *Къадын эвнинъ гулюдир…* [1:94]; *Гулюне бак да, гоньджесини ал*. [1: 61; 7: 69]; *Эр гуль вакътында къокъланыр*. [7:32]. Данная метафора несет в себе положительную коннотацию и призвана подчеркнуть важность не только внешности женщины, ее «декоративности» и «орнаментальности», но и важность ее внутренних качеств и способностей, которая явно выражена в следующей паремии: *Яхшы къадын — эвнинъ гулю*. [7:33].

Мужчина ассоциируется с деревом (*терек*): *Йигит — юртнынъ тереги*. [1:84; 7:65],— как с опорой, на которой держатся дом и родная земля (ср. далее уподобление столбу, опоре (*дирек*)). Ассоциированию подвергаются

и жизненно важные процессы, такие, как любовь — чувство, подталкивающее к продолжению рода: *Терек мейвасыз олмаз, йигит — севдасыз.* [7:29], — ср. сопоставление девушки с морем (*денъиз*) в том же контексте: *Денъиз далгъасыз къызлар севдасыз олмаз*. [1:65; 7:29]; *Deñïz dalgasız kız sevdasız bolmaz*. [12:43]).

3. Предметный код

В мужчине подчеркивается его качество надежности, опоры — *дирек* ‘столб, опора’: … *эркек — эвнинъ диреги*. [1:94]. В женщине ценится внешняя красота, женщина — *эльмаз* ‘алмаз’: *Эльмазны ким алмаз?* [7:29] *Эльмаз ерде къалмаз.* [7:29]. Женщина — *туз* ‘соль’, жизнь — еда без нее безвкусна: *Аш лезети туз иле, йигит къуванчы къыз иле*. [1:36; 7:80].

Приведенные примеры метафорических наименований «*мужчина*» — «*женщина*» во фразеологизмах подчеркивают социально—ролевые и оценочные стереотипы, как универсальные, так и характерные для крымскотатарской языковой картины мира, где данная оппозиция является частью концептосферы *человек* — базовой для каждого языка.

Литература

1. Аталар сёзлери ве айтымлар (Къырымтатар тилининъ паремиологик лугъаты) / Шевкет Асанов. — Симферополь, 2002. — 184 с.
2. Ефремов В. А. Динамика русской языковой картины мира: вербализация концептуального пространства «‘мужчина’ — ‘женщина’» : автореферат дис. на соискание уч. степени канд. фил. наук / Валерий Анатольевич Ефремов. — Спб., 2010. — 40 с.
3. Русско-крымскотатарский словарь: в 3 т. / [сост. С. М. Усеинов]. — Симферополь : ОАО «Симферопольская городская типография», 2009.
4. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные / Э. В. Севортян. — М. : Наука, 1974. — 767 с.
5. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б» / Э. В. Севортян. — М.: Наука, 1978. — 349 с.
6. Синельникова Л. Н. Введение в лингвистическую гендерологию: Материалы к спецкурсу / Л. Н. Синельникова, Г. Ю. Богданович. — Симферополь, 2001. — 40 с.
7. Фазыл Р. Къырымтатар аталар сёзлери / Риза Фазыл. — 86 с.
8. Эмирова А. М. Гендер в зеркале русской фразеологии / А. М. Эмирова // Культура народов Причерноморья. — Симферополь, 2002. — № 31. — С. 210—212.
9. Эмирова А. М. Онимия как объект лингвокультурологии / А. М. Эмирова // Научные и методические основы филолологического образования в условиях многоязычия. — Киев, 1999. — С. 29—34.
10. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы «К» (-«Г») и «Қ» (-«Қ» -«К»). Выпуск первый / отв. ред. д. ф. н. Г. Ф. Благова / Российская академия наук. Институт языкознания. — М.: Языки русской культуры, 1997. — 368 с.
11. Türkçe Sözlük / [haz.: Ali Püsküllüoğlu]. — Galatasaray, İstanbul : Can Sanat Yayınları, 2008. — 1934 s.
12. Ülküsal M. Dobruca’daki Kırım türklerinde atasözleri ve deyimler. — Ankara Üniversitesi Basımevi, 1970. — 254 s.

Список сокращений

араб. — арабское
диал. — диалектное
монг. — монгольское
перс. — персидское
слав. — славянское
тюрк. — тюркское
уст. — устное

ФУНКЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ПОРІВНЯЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ У КРИМСЬКОТАТАРСЬКІЙ МОВІ

Тищенко-Монастирська О.О.,
к. філол. н.
Україна, Київ

Анотація. Порівняльні конструкції, зокрема, симілятив, добре вивчені в типологічній перспективі (див. наприклад Haspelmath & Buchholz 1998, Stassen 2011), тоді як у тюркських мовах дослідники приділяли цій категорії значно менше уваги. Переважно об’єктом лінгвістичних досліджень був симілятив у турецькій мові (Schaaik 1998). Запропонована доповідь має на меті висвітлити результати дослідження, здійсненого на матеріалі порівняльних конструкцій кримськотатарської мови, а саме семантичний та когнітивний аспекти вираження порівняння у кримськотатарській мові. Особливістю порівняльних формантів у кримськотатарській мові є їх багатофункціональність. Серед функцій, які виконують порівняльні конструкції не лише зіставлення, а й цитація, перелік, координація, ідентифікація тощо.

У дослідженні поряд із порівняльними конструкціями розглядаються рольові конструкції, конструкції міри, ступеню, відповідності тощо. У кримськотатарській мові існує аналітичний (*kibi, sanki, beñzer* тощо) та синтетичний спосіб утворення порівняння *(-day,— dayın*). Одним із полемічних питань у тюркології є проблема визначення частини мови синтетичних утворень типу *arslanday, çeçekdayın*.

Abstract. Having been fairly well studied from a typological point of view (see e. g. Haspelmath & Buchholz 1998, Stassen 2011) similative constructions in the description of Turkic languages attracted less attention. Mainly similatives in Turkish were studied recently (cf. Schaaik 1998). The research presented will take semantic and cognitive aspects of expression of similarity in Crimean Tatar. Multifunctionality and grammaticalisation targets of similative markers, i. e. quotation, listing, coordination, nominal identification etc., as well as conceptually related constructions (as defined by Haspelmath & Buchholz 1998) similative phrases, role phrases, accord clauses, pretence clauses etc. will be analyzed. In Crimean Tatar analytical (*kibi, beñzer*) and synthetic *(-day,— dayın*) ways of creating the simile exist. The research thus also will focus on the problem of defining the part of speech of such formations as *arslanday, çeçekdayın*, which are not clearly defined.

BİRLEŞİK KELİMELERDE GÖRÜLEN FONETİK HADİSELER, TERİMLERİ, TANIMLARI VE ÖRNEKLERİNİN TASNİFİ ÜZERİNE

Yıldız Osman,
Prof., Dr.
Türkiye, İsparta

Özet. Türkçede sürekli bir arada kullanılan kelimelerden bir kısmı zamanla çeşitli fonetik hadiseler (vurgu yerinin değişmesi, bitişme, kısalma, ses düşmesi, ses türemesi, ötümlüleşme gibi) sonucu birleşir ve tek kelime hâline gelir: *ne asl >> nasıl, sütlü aş >> sütlaç, cuma ertesi > cumartesi, bu ara > bura; ne teg kim >> nitekim, koŋur al >> kumral, sekiz on >> seksen* vs. *Birleşik kelime* (Alm. Zusammengesetztes wort, kompositum; Fr. Nom composé; İng. compound noun) yapısındaki bu tür örnekler, Türkçe dilbilgisi kaynaklarında farklı terimlerle (ünlü çatışması, ünlü düşmesi, kaynaşma, hece bindirmesi, hece binişmesi, büzülmeyle birleşme, vokal birleşmesi, ünlü çatışması, seslem yutumu, seslem yitimi, hece düşmesi, hece kaynaşması, ünlü kaynaşması, hece yutulması, birleşme ve geçişme gibi) adlandırılmakta ve incelenmektedir.

Bildiride fonetik hadiseler sonucu meydana gelen birleşik kelimeler, Türkçe dilbilgisi kaynaklarında bu hususta verilen bilgiler ışığında incelenecek ve değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Birleşik Kelime, Fonetik Hadiseler, Türkçe Dilbilgisi Kaynakları, Kaynaşma.

Abstract. Some of the words which are used together continually in Turkish combine as aresult of various phonetic facts (such as change of the place of stress, agglutination, shortening, disappearance, anaptyxis, voicing) in time, and become a word: *ne asl >> nasıl, sütlü aş >> sütlaç, cuma ertesi > cumartesi, bu ara > bura; ne teg kim >> nitekim, koŋur al >> kumral, sekiz on >> seksen* etc. Such samples in the structure of compound word (German: Zusammengesetztes wort, kompositum; French: Nom composé; English: compound noun) are entitled and analyzed with different terms (such as syneresis, elision, contraction, superposition of syllable, conjugation with contraction, vocal conjugation, haplology, apophony, conjugation, convergence) in the resources of Turkish grammar.

In the declaration, compound words which occur as a result of phonetic facts are going to be analyzed and tried to be evaluated in the light of the information in the resources of Turkish grammar.

Keywords: Compound Word, Phonetic Facts, The Resources of Turkish Grammar, Contraction.

Ø. Konuyu ele alış nedeni:

Birleştirme, Türkçede en yaygın kelime türetme yollarındandır.[1] Birbirleriyle anlamca ilgili olan kelimeler, tamlayan-tamlanan ilişkisi içerisinde yan yana kullanılırlar.[2] En eski metinlerimizden itibaren gördüğümüz bu kelime grupları (beŋgü taş "anıt, abide", sü baş "ordu kumandanı", kara bodan "avam, halk", usal kişi "gafil, iş bilmeyen" vs.) zaman içerisinde birtakım ses hadiseleri geçirerek, birden fazla öğeden tek öğeye dönüşmüşlerdir.

Birleşiklerden bir bölüğünde kaynaşma süreci henüz tamamlanmamıştır; kuruluşu teşkil eden öğeler öz anlamlarını büyük ölçüde korurlar. Bu tür birleşiklerde ya hiç fonetik hadise görülmez:: *ağaçkakan, buzdolabı, bilirkişi, büyükelçi, bakımevi* vs. veya *ünsüz türemesi*, *ünlü ve hece düşmesi* gibi tek tük fonetik hadise cereyan eder: *ne ise >> neyse, öyle ise >> öyleyse*, *o ise >> oysa*; *biri birine > birbirine, gide gide >> gitgide; şiş kebabı >>* şişkebap*, top kapısı >> Topkapı, Kadı Köyü > Kadıköy; posta hane > postane, pasta hane > pastane, hasta hane > hastane* vs.

Kaynaşma sürecini tamamlamış olanlarda ise, kuruluşu teşkil eden öğeler gerek anlamları gerekse ses yapıları bakımından büyük bir değişim geçirmişlerdir. Dolayısıyla bunlarda kalıplaşma tamdır: *ne teg kim >> nitekim, tokuz on >> doksan, ne erser ne >> nesne, koñur al >> kumral, yalıŋ öz >> yalnız vb.* Burada ele alacağımız konu, işte bu türden birleşiklerle ilgilidir.

[1] Bk. Sevgi Özel, Türkiye Türkçesinde Sözcük Türetme ve Birleştirme, TDK Yayınları, Ankara 1977; Beşir Göğüş, «Türkçede Birleşik Kelimelerin Oluşumu ve Nasıl Yazılması Gerektiği», TDAY-B 1962, TDK Yayınları, Ankara 1963, s. 245—264.

[2] Birleşik kelimelerin kuruluşunda tamlamaların önemi konusunda bk. Abdulkadir İnan: S. S. Mayzel,: Türk Dilinde İzafet (Tanıtma): ***TDAY-B 1958***, TDK Yayınları, Ankara 1988 (2. baskı), s. 279—313.

Türkiye Türkçesinde dilbilgisi terimleri konusunda kargaşa olduğu bilinen bir gerçektir.[1] Söz konusu terim karmaşasını birleşik kelimelerdeki fonetik hadiseleri karşılayan terimlerde de görmekteyiz. Bu çerçevede bir fonetik hadiseye verilen terim, araştırmacıdan araştırmacıya göre farklılıklar göstermektedir. Örneğin ilki ünlü ile biten ikincisi ünlüyle başlayan kelimelerin birleşmesi Türkçenin dilbilgisi kaynaklarında şu terimlerle ifade edilmektedir: *geçişme, kaynaşma, ünlü çatışması, karışma, hece bindirmesi, büzülmeyle birleşme, ünlü birleşmesi* vs. Kimi eserlerde aynı Türkçe terimlere farklı farklı yabancı karşılıklar da verilebilmektedir. Söz gelişi *kaynaşma* teriminin İngilizcesi için bazı eserler *contraction* bazı eserler ise *fusion* terimini kullanılmıştır.

Türkçede birleşik kelimelerdeki fonetik hadiselerle ilgili terim sorunları yanında, terimlerin tanımı ve verilen örneklerin tasnifi bakımlarından da karışıklıklar vardır.

Yukarıda belirttiğimiz sebeplerle bildirimizi üç konu üzerinde yoğunlaştıracağız:

1. Birleşik kelimelerde görülen aynı fonetik hadise için kullanılan farklı terimler,
2. Aynı veya benzeri terim için farklı tanımlar,
3. Aynı veya benzeri terim için verilen örnekler ve tasnifleri konusundaki karışıklıklar.

Terim tercihi karışıklıkları, tanımlardaki farklılıklar ve örneklerin tasnifi konusunu incelemek için öncelikle bu konuda kullanılmış terimler, yapılmış olan tanımlar ve verilmiş olan örnekleri görmek gerekir. Bu sebeple, araştırmacıların bu konulardaki görüşlerini alıntılar hâlinde verecek ve daha sonra terim tercihlerimiz ve bahsedilen fonetik hadiseler için verilen örneklerin tasnifi ile ilgili kendi görüşümüzü sunacağız.

1. Fonetik hadiselerin görüldüğü birleşiklerde Yapı

Birleşik kelimeler, yukarıda da belirttiğimiz gibi esas itibarıyla, tamlama kuruluşunda kelime gruplarıdır ve yapıları değişkendir. Bazı birleşik kelimeler, iki bazıları üç öğelidir. Yan yana gelen öğelerin ilkinin ünlü veya ünsüzle bitmesi, ikincisinin ünlü veya ünsüzle başlaması bakımlarından da farklılıklar vardır. Bu durumun tespiti, birleşik kelimelerdeki ses değişimlerini izah etmek bakımından son derece önemlidir. Örneklerinden hareketle bir takım ses değişiklikleri sonucunda tek şekle dönüşmüş Türkçedeki birleşik kelimelerin yapıları şöyledir:

1. Öğelerinden ilki ünlüyle biten ikincisi ünlüyle başlayan birleşik kelimeler (V# + #V): *ne için (<<üçün) >> niçin, ne asıl (<asl) >> nasıl, bu ara > bura* vb.

2. Öğelerinden ilki ünlüyle biten ikincisi ünsüzle başlayan birleşik kelimeler (V# + #C): *ağa bey >> abi, ne teg >> nite, sarı göz >> sargoz* vb.

3. Öğelerinden ilki ünsüzle biten ikincisi ünlüyle başlayan birleşik kelimeler (C# + #V): *ay oğul > ayol, tokuz on >> doksan, koñur al >> kumral* vb.

4. Öğelerinden ilki ünsüzle biten ikincisi ünsüzle başlayan birleşik kelimeler (C# + #C): *közsüz köpek >> köstebek, o (<ol) bir >> öbür, uş bu > işbu* vb.

5. Öğelerinden ilki ünlüyle biten ikincisi ünlüyle başlayıp ünlüyle biten ve üçüncüsü ünlüyle başlayan birleşik kelimeler (V# + #V/V# + #V): *o (<ol) ile ise (<<erser) >> öyleyse*

6. Öğelerinden ilki ünlüyle biten ikincisi ünlüyle başlayıp ünlüyle biten ve üçüncüsü ünsüzle başlayan birleşik kelimeler (V# + #V/V# + #C): *ne ise (<<erser) ne >>nesne*

7. Öğelerinden ilki ünlüyle biten ikincisi ünlüyle başlayıp ünsüzle biten ve üçüncüsü ünlüyle başlayan birleşik kelimeler (V#+ #V/C#+#V): *ne asıl (<asl) ise (<<erser) >> nasılsa*

8. Öğelerinden ilki ünlüyle biten ikincisi ünsüzle başlayıp ünsüzle biten ve üçüncüsü ünsüzle başlayan birleşik kelimeler (V# + #C/C# + #C): *ne teg kim >> nitekim*

İnceleyebildiğimiz başlıca Türkçe kaynakların konuya dair yaklaşımları şu üç maddede özetlenebilir:

1. Araştırmacılar, her birleşikte ortaya çıkan fonetik hadise veya hadiseleri ayrı ayrı terimlerle ifade etmemişlerdir.

2. Aynı yapıdaki bir birleşikte vuku bulan fonetik hadise için kimi araştırmacılar tek, kimileri birden fazla terim kullanmaktadır. Bazı araştırmacılar da bütün birleşiklerde veya birleşiklerin çoğunda görülen fonetik hadiseleri aynı terimle incelemişlerdir.

3. Araştırmacılar, genellikle, ses hadiseleri sonucu kalıplaşmış birleşikleri iki yapıya göre adlandırıp ele almışlardır. Bunlar: öğelerinden ilki ünlüyle biten ikincisi ünlüyle başlayan birleşikler (V# + #V) ve geri kalan diğer birleşikler (V# + #C, C# + #V, C# + #C, V# + #V/V# + #V, V# + #V/V# + #C, V#+ #V/C#+#V, V# + #C/C# + #C).

Şimdi birleşiklerdeki ses hadiseleri ile ilgili terim tercihlerini toplu olarak tablolar üzerinde görelim:

2. Birleşik yapı varyantları ve bunlarda görülen fonetik hadiseler için araştırmacıların kullandıkları terimler

2.1. İlk öğesi ünlüyle biten ikinci öğesi ünlüyle başlayan birleşikler (V# + #V)

Araştırmacı	
Tuna	Geçişme
Gülsevin-Boz	Geçişme
Korkmaz	Kaynaşma, Ünlü Çarpışması, Ünlü Düşmesi, Hece Kaynaşması
Aksan	Kaynaşma
Duman	Kaynaşma

[1] Bk. örn. Sadettin Özçelik, "Aykırılaşma Terimi, Tanımı ve Örneklerin Tasnifi Üzerine", ***İlmî Araştırmalar***, İstanbul 2002 / Güz (14), s. 131—144; Erdoğan Boz, "Ünsüz Düşme ve Kaybolmalarında Terim ve Tasnif Sorunu", ***Türk Dili***, Aralık 2001 (600), s. 856—864.

Ak	Kaynaşma
Hengirmen	Kaynaşma
Demircan	Kaynaşma
Ergin	Vokal Birleşmesi
Banguoğlu	Büzülmeyle Birleşme
Hatiboğlu	Ünlü Düşmesi, Ünlü Çatışması, Hece Yutumu
Koç	Seslem Yutumu
Coşkun	Ünlü Düşmesi
Karaağaç	Büzüşme
Timurtaş	Birleşme
Gencan	Aşınma
Topaloğlu	Kaynaşma, Düşme, Ünlü Boşluğu, Ünlü Çatışması

2.2. Diğer birleşikler (V# + #C, C# + #V, C# + #C, V# + #V/V# + #V, V# + #V/V#+ #C, V#+ #V/C#+#V, V# + #C/C# + #C)

Araştırmacı	
Tuna	Birleşme (V#+#C, C#+#V), Kaynaşma (‘V# + #V’, ‘V# + #C’, ‘V# + #V/V# + #C’, ‘V# + #C/C# + #C’, ‘V# + #V/C# + #V’, ‘V# + #V/V# + #V’), Hece Tekleşmesi (C#+#C)
Gülsevin-Boz	Birleşme (C#+#V, C#+#C, V#+#V/V#+#C, V#+#C/C#+#C), Ünlü Düşmesi (C#+#V)
Korkmaz	Hece Yutulması (C# + #V)
Aksan	Seslem (Hece) Yitimi (V# + #C, C# + #V)
Duman	Hece Binişmesi (Hece Yutulması (C# + #V)
Ak	—
Hengirmen	—
Demircan	—
Ergin	—
Banguoğlu	Büzülmeyle Birleşme (V# + #C, C# + #V, V# + #V/V#+ #C)
Hatiboğlu	—
Koç	Seslem Yutumu (V#+#C, C#+ #V, V# + #V/C# + #V, V# + #V/V#+ #V)
Coşkun	Ünlü Düşmesi, Hece Düşmesi (C# + #V)
Karaağaç	Büzüşme (C#+ #V, C# + #C, V# + #V/V# + #C), Hece Düşmesi (C#+#V)
Timurtaş	Birleşme (V# + #V/V# + #C)
Gencan	Aşınma (V# + #C’, ‘C# + #V)
Topaloğlu	Hece Düşmesi (C# + #V)
Vardar	Kaynaşma (V# + #C, C# + #V, C# + #C)

3. Öğelerinden ilki ünlüyle biten ikincisi ünlüyle başlayan birleşiklerde (V# + #V) görülen fonetik hadiseler için tek veya birden çok terim kullanan araştırmacılar

Bazı araştırmacılar, **V# + #C** yapısındaki birleşiklerde kaybolan ünlüyü tek bir terimle anlatırken bazıları ise birden çok terimle açıklamayı tercih etmişlerdir:

3.1. Tek terimle karşılayan araştırmacılar

“Kaynaşma: Çoğunlukla sözcük bileşmelerinde görülen bu olay, ayrı seslemlerdeki iki ünlünün ya bir tek ünlü ya da kimi dillerde ikiz ünlü biçiminde, tek bir ünlüde toplanması olarak tanımlanabilir. Örnekler:

sütlü aş > sütlaç; güllü aş > güllaç; kahve altı > kahvaltı; cuma ertesi > cumartesi;

ne için > niçin; ne ise > neyse; ne asıl > nasıl *gibi sözcüklerle* ***böyle, şöyle, öyle***

sözcükleri de zamanla bir kaynaşma sonucu günümüzdeki biçimlerine dönüşmüştür.

(...)

Kimi dilciler, kaynaşma olayının da ilerleyici ve gerileyici olmak üzere iki türünün bulunduğunu kabul ederler.

Bu ayrımda, kaynaşma sonucunda eğer önde gelen ses egemen duruma geliyorsa buna ilerleyici, sonraki ses güçleniyorsa buna da gerileyici kaynaşma denir.

Yukarıda gösterdiğimiz sözcüklerden ***neyse, cumartesi, neylersin, babanne*** *gibi sözcükler ilerleyici,* ***niçin, nasıl, kahvaltı, n'olur*** *gibi sözcükler de gerileyici kaynaşmaya örnektir."* (D. Aksan 1978: 58—59)

"Kaynaşma: *Türkçe kelimelerde kaynaşma, ünlü sonlu ve ünlü başlı iki kelimenin yan yana gelip kullanılması sırasında ünlülerden birisinin diğeriyle kaynaşması sonucu oluşmaktadır. (...)* Duman, günümüzde sadece yazı dilinde veya sadece konuşma dilinde görülebilen şu kelimeleri bu hadiseyle ilgili saymaktadır: ***burada (<bu arada), güllaç (<güllü aş), niçin (<ne içün), şura (<şu ara), Yalova (<yalı ova), n'eyle- (<ne eyle-), n'işle- (<ne işle-), n'it- (<ne it-), n'ol- (<ne ol-).***" (M. Duman 1995: 216)

«Kaynaşma: *Kaynaşmada ünlü ile biten bir kelimeden sonra, yine ünlü ile başlayan bir ek veya kelime gelirse iki ünlü Türkçede yan yana bulunamaz. Bu durumda, ya ünlülerden biri düşer, ya da araya daha önce gördüğümüz kaynaştırma ünsüzlerinden (y, n, s, ş) biri girer.*

ne+olur= nolur, ne+eylersin-e= neylersin, kahve+altı-e= kahvaltı, oku+ucu= okuyucu. (…)" (M. Ak 1982: 134)

"Kaynaşma (İng. fusion; Alm. Fusion; Fr. fusion): *İlki ünlü ile biten, diğeri ünlü ile başlayan ve aralarında anlamsal, yapısal veya görevsel bağlantı bulunan iki sözcükte, bu ünlülerden birinin yitmesi ve iki sözcüğün birleşmesi olayı. Örneğin* ***ne için> niçin, ne asıl > nasıl, cuma ertesi > cumartesi, güllü aş > güllaç."*** (M. Hengirmen 1999: 247—248)

"Kaynaşma (Contraction/?Blending): *Birden çok sözcüğün birleşerek tek bir sözcük biçimine girmelerine kaynaşma deniyor (Aksan 1977: 106, 1978: 58). Katışan sözcükler toplamından uzaklaşan yeni biçim, bir hece düşmesi ve gerekli öteki ses değişimlerini içerir, bileşik biçimden tekil sözcük biçimine iner: ritmik zorlama olmadığı için Türkçede aşırı belirsizlik oluşmaz.*

sütlü+aş > sütlaç, güllü+aş > güllaç, kahve+altı > kahvaltı, cuma+ertesi > cumartesi, ne+için > niçin, ne+asıl > nasıl, *ne+olur >/no: lur/, *ne+ise > neyse/, bu+öyle > böyle, şu+öyle > şöyle, *o+öyle > öyle, ne+eylersin > neylersin, ne+edeyim > *nideyim, baba+anne (si) > babanne, anne+anne (si) > annanne, … " (Ö. Demircan 2001: 95)

"Vokal Birleşmesi (kontraksiyon): *Gramer birliklerinde bazen yan yana gelen vokaller birleşerek tek bir vokal meydana getirirler. Bu kaynaşma neticesinde ortaya çıkan vokal bazen önceki, bazen da sonraki gibi olur. İşte bu hadiseye vokal birleşmesi denir. Bu birleşme neticesinde gramer birliğinde bir darlaşma, bir kısalma, bir büzülme göze çarpar. Meselâ* ***gide + umadım*** *bu şekilde yan yana gelen* ***e*** *ve* ***u*** *vokallerinin birleşmesi neticesinde büzüşerek gidemedim şekline geçmiştir. Aynı şekilde* ***kahve + altı kahvaltı*** *hâlini almıştır."* (M. Ergin 1984: 51—52)

"Büzülmeyle Birleşme: Banguoğlu bu terimi "kaynaşma" başlığı altında kullanmıştır. Buna göre, *"Ancak bazı birleşik kelimelerde birincinin son, ya da ikincinin önsesi düşerek kelime büzülmüştür:*

ne için > niçin, ne asıl > nasıl, kahve altı > kahvaltı, cuma ertesi > cumartesi, sütlü aş > sütlaç, Kara İsi > Karasi *gibi.*

Halk edebiyatından gelen, divan edebiyatında da görülen bir büzülme hali de birleşik sayılmayan iki kelime arasında sesli düşmesidir:

ne olur > n'olur?, ne eylersin > n'eylersin?, deli oldum > del'oldum, ağlar mı ola > ağlar m'ola?, ki ola > k'ola *gibi.*

Buna ***düşürme (élision)*** *adını veririz.*" (T. Banguoğlu 2004: 76—77)

"Geçişme:

(nirede <ne+ara+da; Mec.Nez. 245.5), (oysa <o+y+ise; Hak.Div.), nit- <ne+it-; GT),

(nol- <ne+ol-; KŞ), (neyle- <ne+eyle-; KŞ)" (G. Gülsevin-E. Boz 2004: 100)

3.2. Birden çok terimle karşılayan araştırmacılar

"Geçişme (krassis): *Her ikisi de daima birlikte kullanılan ve genel olarak biri vokalle bitip diğeri vokalle başlayan kelimelerin birleşmesidir:*

ne üçün > niçin; ne asıl > nasıl; ne ara > nere; bu ara > bura; bu ile > böyle; sütlü aş > sütlaç; cuma ertesi > cumartesi; yapa-a u-ma-> yapama-" (O.N. Tuna 1986: 43)

"Karışma: Konuşma sırasında, dizideki kelimelerden ikisinden birinin sonundaki, ötekinin başındaki vokallerin birbirine geçmesi olayıdır. Bunun sonunda bir uzun vokal ortaya çıkar.

ona attı > onāttı; boyu uzun > boyūzun (O.N. Tuna 1986: 43)

"Kaynaşma (Alm. Kontraktion, Zusammenziehung; Fr. contraction; İng. contraction): *Ayrı hecelerdeki iki ünlünün bir tek ünlüde veya birden çok hecedeki seslerin tek hecede toplanması olayı. Bu olay daha çok kelime birleşmelerinde görülür:* ***gidemedim (< gide umadım), cumartesi (< cuma ertesi), niçin (< ne için), neyse (< ne ise), nasıl (< ne asıl), neylersin (< ne eylersin), güllaç (<güllü aş), sütlaç (< sütlü aş),.. "*** (Z. Korkmaz 1992: 100)

"Ünlü Çarpışması (Alm. Hiat; Fr. hiatus; İng. hiatus): *Ünlü ile biten bir kelimenin son sesi ile ünlü ile başlayan bir kelimenin ön sesinin yan yana gelmesi veya türetme ve eklenme durumlarında ve dilimize girmiş yabancı kelimelerde iki ünlünün karşılaşması olayı. Türkçe yan yana çift ünlülere elverişli bir dil olmadığından ünlü çarpışmasını önlemek için ya araya bağlama yüklenen bir koruyucu y ünsüzü getirilir, yahut da ünlülerden biri düşer:* ***ne asıl > nasıl?, ne edeyim? > nideyim?, ne ise > ne-y-ise> neyse, gece idi> gece-y-idi > geceydi,..*** " (Z. Korkmaz 1992: 139)

"Ünlü düşmesi (Alm. Vokal-Ausstossung, Elision; Fr. elision; İng. elision): *Türlü fonetik etkiler altında kelimelerin iç ve son seslerinde bulunan bazı ünlülerin düşmesi:* ***diri> diri+lik>dirlik, ileri> ileri+le-> ilerle-,..*** *Ayrıca ünlü çarpışması durumunda da ünlülerden biri düşebilir:* ***ne asıl?> nasıl?, ne için?> niçin?, cuma ertesi > cumartesi vb***." (Z. Korkmaz 1992: 159)

"Hece Kaynaşması (Alm. Kontraktion, Zusammenziehung; Fr. contraction; İng. contraction): *Bir kelimede yan yana bulunan iki veya daha çok hecedeki seslerin yahut da yan yana bulunan iki kelimeden birincisinin son sesi ile ikincisinin önsesinin birleşip kaynaşması ve dolayısıyla hece sayısının azalması olayı:* **ET. *yiğirmi* > TT. *yirmi, bad-i hevâ > bedava*, *kahve altı > kahvaltı, yaz-a u-madım > yazamadım, ne için > niçin, ne asıl > nasıl?, sütlü aş > sütlaç, ne edeyim? > nideyim?*** *Ağızlarda*: ***geliyorum > geliyom, alıp beri gelmek > ābermek "getirmek", ne şekil > neşāl "nasıl" vb.***" (Z. Korkmaz 1992: 79)

"Ünlü Düşmesi (Osm. hazf; Fr.; İng. elision; Alm. elision, vokalausstossung): *Ünlü ile biten bir sözcük, ünlü ile başlayan başka sözcükle birleşik sözcük kurarken veya ünlü ile başlayan bir ek alınca, karşılaşan iki ünlüden birinin düşmesi:* ***(ne+asıl)> nasıl, (cuma+ertesi)> cumartesi, (ne+edeyim)> nidem, (gide-im) gide-y-im (gide-m) vb.****"* (V. Hatiboğlu 1982: 127—128)

"Ünlü Çatışması (Fr. synérése; İng. syneresis; Alm. synärese): *Yan yana gelen iki ünlüden birinin* ***y*** *ünsüzüne dönüşü:* ***neyse > (ne>ise), öyle > (o>ile), fizyoloji > (fizioloji), gerundiyum > (gerundium), vb.****"* (V. Hatiboğlu 1982: 127—128)

"Hece Yutumu (Fr. haplologie, syncope; İng. haplology, syncopation; Alm. haplologie, synkope): *Ünlüyle biten bir kök veya gövdeden sonra ünlü ile başlayan bir kök veya ek getirilince ünlülerin çatışıp kaynaşmasından doğan hece kaybı:* ***(cuma+ertesi)> cumartesi, (ne+asıl)> nasıl, gideyim > (gidem), gideceğim > (gidecem) vb.***" (V. Hatiboğlu 1982: 66—67)

"Kaynaşma (Fr. contraction). Bir kelimede iki veya daha çok ses öğesinin bir öğe haline gelmesi. (...) Kaynaşmanın bir kelime sonu ile arkadan gelen kelimenin başındaki hece arasında olan başka bir çeşidi de vardır (Fr. crase). Ör. ***(sütlü+aş) → sütlaç, (ne +asıl) → nasıl, pazar+ertesi → pazartesi, cuma+ertesi → cumartesi.****"* (A. Topaloğlu 1989: 97—98)

"Düşme (Osm. terhîm; Fr. elision). Ünlü ile biten bir kelime, ünlü ile başlayan başka bir kelime veya ekle birleşirken karşılaşan iki ünlüden birinin düşmesi. Ör. ***(ne+asıl) → nasıl, ne olur → n'olur, ne için → niçin, (ne+ise+ne) → nesne.****"* (A. Topaloğlu 1989: 61)

"Ünlü Boşluğu (Osm. siklet-i telaffuz; Fr. hiatus). Ünlü ile biten bir kelime, ünlü ile başlayan başka bir kelimeyle birleşik şekil kurarken veya ünlü ile başlayan bir ek alınca, karşılaşan iki ünlü arasında meydana gelen boşluk. Türkçe'de bu boşluk ya yardımcı ünsüzle kapatılır veya ünlülerden biri düşürülerek boşluk kaldırılır. Ör. ***(gide-im) → gide-y-im, ne edeyim → nideyim, (ne+asıl) → nasıl.****"* (A. Topaloğlu 1989: 150)

"Ünlü Çatışması (Osm. ittihâd-ı hecâeyn; Fr. synerese). Yan yana gelen iki ünlüden birinin iki ünlüden birinin ünsüze dönüşmesi. Örn. ***ne ise → neyse, (o+ile) → öyle, fizioloji → fizyoloji, babası ile → babasıyla, faide → fayda, taife → tayfa.****"* (A. Topaloğlu 1989: 150)

3.3. Aynı birleşik yapıyla birlikte farklı birleşiklerdeki fonetik hadise veya hadiseleri de aynı terimle karşılayan araştırmacılar

"Ünlü Düşmesi: Bazı kelime birleşmelerinde baskın durumda olan ünlülerin yanındaki geniş ünlünün bir süre sonra düştüğü görülür. Türkçede en baskın ünlüler, sırasıyla ***a*** *ve* ***e*** *ünlüleridir.*

nasıl < nø asıl < ne asıl; pazartesi < pazar øøtesi < paza: ø ertesi < pazar ertesi;

cumartesi < cuma ørtesi < cuma ertesi; kahvaltı < kahvø altı < kahve altı; niçin <

neçin < ne øçin < ne için; sütlaç < sütløaç < sütløaş < sütlü aş; güllaç < gülløaç < gülløaş < güllü aş." (M. V. Coşkun 2008: 58—59) ('V# + #V', 'C# + #V' yapıları için)

"Büzüşme (contraction): *Bir sözde yan yana bulunan iki veya daha çok hecedeki seslerin yahut da yan yana bulunan iki sözden birincisinin son sesi ile ikincisinin ön sesinin birleşip kaynaşması ve dolayısıyla hece sayısının azalması olayıdır. Ayrı hecelerdeki iki ünlünün bir tek ünlüde veya birden çok hecedeki seslerin tek hecede toplanması olayıdır; bu yüzden, hece kaynaşması olarak da bilinir.*

Bu olay daha çok söz birleşmelerinde görülür: ***gidemedim (< kid-e u-madım), sekiz on > seksen, dokuz on > doksan, cumartesi (< cuma ertesi), niçin (< ne için), neyse (< ne ise), her neyse (<her ne ise), nasıl (< ne asıl), neylersin (< ne eylersin), ayol (< ay oğul), güllaç (< güllü aş), sütlaç (< sütlü aş), yirmi (< yigirmi); doğurmak > dórmak, yapurgak > yaprak, geleceğim > gelcem; ne erse ne > nesene > nesne; yigirmi > yirmi, ol ara > ora, şol ara > şura; bu ara > bura; kahve altı > kahvaltı; yaz-a u-ma-dım > yazamadım; ne için > niçin; ne asıl > nasıl; ne edeyim? > nideyim?; geliyorum > geliyom; alıp kel- > akel-; alıp beri gel- > abermek 'getirmek', ana şu > eşu 'işte şu'; ana şundak > eşundak 'işte şunun gibi'; ıdıber- > ıyıber- > yıber- > yiber- 'göndermek'; iç edik > çedik 'kısa konçlu çizme'; ol birisi > ol biri > öbürü; ol ara > olere > lere 'ora, orası'; uş imdi > şimdi; uş ol > şal, şol, sol 'şu, o'; ne asıl > nasıl, ne için? > niçin?, cuma ertesi > cumartesi, sütlü aş > sütlaç, güllü aş > güllaç vb.****"* (G. Karaağaç 2010: 69) ('V# + #V', 'C# + #V', 'C# + #C', 'V# + #V/V# + #C' yapıları için)

4. Diğer yapılardaki birleşiklerde görülen fonetik hadise veya hadiseler için farklı terimleri kullanan araştırmacılar

"Birleşme: İkisi daima bir arada kullanılan iki kelimenin, geçirdiği değişiklikten sonra yeni bir şekil alması ve tek kelime olmasıdır:

oş+ol > şol >şu; oş+emdi >şimdi; oş+bu >işbu; ne+teg >nite; ay oğul > ayol; ol bir >

obir > öbür; dağ+ol > degül > değil; sekiz+on > seksen; pek+eyi > peki; koŋur+al >

kumral; yalıŋ+öz > yalnız; sarı+göz > sargoz; kıl+ibik > kılıbık; uç+ara > ücra; yüzin kodu > yüzükoyun; kanda erse > kanda ise > handiyse*"* (O. N. Tuna 1986: 44) ('C# + #V', 'C# + #C', 'V# + #C', 'V# + #V' yapıları için)

"Kaynaşma: Daima birlikte kullanılan ve birleşik kelime niteliğinde olan kelimelerden birincisi vokalle biten ve ikincisi vokal veya konsonla başlayan kelimelerin, yalnız konuşma sırasında kaynaşmış olan şekilleri ve bu olayın adıdır:

hoca hanım > hocanım; baba anne > babāanne; bey efendi > beyfendi; boya otu >

boyātu > boyotu*"* (O. N. Tuna 1986: 43) ('V# + #V', 'V# + #C', 'V# + #V/V# + #C', 'V# + #C/C# + #C', 'V# + #V/C# + #V', 'V# + #V/V# + #V' yapıları için)

"Hece Tekleşmesi (haplologie): Sesçe birbirine benzeyen hecelerden birinde (genel olarak ikincisinde) bir vokal ve bir konsonun söylenişten kalkmasıdır:

kel-e yorur >> geliyor; git-me-yeyim >> gitmim; bar-ır > bar > var (?); tütünlük >>

tünlük; eğsi sıyıran >> eğsıyıran > eğsıran > esiran; közsüz köpek > közsüz töbek >

köztebek > köstebek; ot+tacı > otacı *(hekim)"* (O. N. Tuna 1986: 34—35) (' C# + #C' "közsüz köpek>> köstebek" yapısı için)

"Kaynaşma: (...) Birleşiklerde orta hece düşmesi şeklinde kaynaşmaya da sık rastlanır:

biri birine > birbirine; gide gide > gitgide; kayın ana > kaynana; koyu vermek > koyvermek; dokuz on > doksan; ne ise ne > nese ne > nesne; koyur al > kumral; Emir Ali > İmralı *gibi"* (T. Banguoğlu 2004: 77) ('V# + #C', 'C# + #V', V# + #V/V#+ #C yapıları için)

"Seslem (Hece) Yitimi: Seslem yitimi olayı, birbirine benzer ya da eşit seslerden oluşmuş iki seslemden birinin düşmesidir. Bir başka deyişle, yinelenen bir ses öbeğinin bir kez söylenmesidir.

Aksan, bu ses hadisesi için yazı ve konuşma dilinde kullanılan şu örnekleri veriyor:

pazar ertesi > pazartesi; allahaısmarladık > ala: smaladık; allahını seversen > alla: sen; ağabey > a: bi, a: bey; sütnine > sütne; pekiyi > peki; hanımefendi > hamfendi; beybaba > bey: ba; görmeyeyim > görmeyim; söyleyeyim > söyleyim; Mustafa Bey > musta: bey; Mustafa Efendi > musta: fendi; Zehra Hanım > zehra: nım; Fatma Hanım > fatma: nım

Hane *kelimesiyle kurulmuş yabancı birleşik kelimeler ile özel adlardan, özellikle yer adlarında, daha çok, iyelik gösteren biçimbirimlerin atılarak söylendiği şu örnekler de* ***seslem yitimi****ne örnek olarak verilmiştir:*

postahane > postane; eczahane > eczane; hastahane > hastane; pastahane > pastane; Edirnekapısı > Edirnekapı; Paşabahçesi > Paşabahçe; Hacettepesi > Hacettepe; Topkapısı > Topkapı; Azapkapısı > Azapkapı*"* (D. Aksan 1978: 56—57) (' V# + #C', ' C# + #V' yapıları için)

"Hece Yutulması (Alm. Haplologie, Silbenschichtung; Fr. haplologie; İng. haplology): Bir kelimede ses bakımından birbirine benzer veya eşit seslerden oluşmuş iki heceden birinin zamanla eriyip kaybolması olayı: ***pazar ertesi > pazartesi, dur-ur > -dur; yorı-r > -yor…***" (Z. Korkmaz 1992: 80) ('C# + #V' yapısı için)

"Hece Düşmesi: *Bazı durumlarda, zaman içinde bir hecedeki iki sesin de sırayla düştüğü görülür. Düşen heceler, dar ünlülü hecelerdir.*

peki (pekiøø) < pekiyø < pek iyi

Tarihî Türk lehçelerinde hece oluşturan seslerin de sırayla düştüğü görülür.

gel-iyo (geliyoøøø) *(konuşmada)* ***< gel-iyor < gel-eyor < gel-eyorø-ø < gel-e yorı-ø < gel-e yorı-r (gel- < ET kel-)***

Bazen de üç seslik bir hecenin iki sesi düşer.

— dur (Ek hâlini almış) ***< duruø < dur-ur (ET turur)***" (M. V. Coşkun 2008: 59—60) ('C# + #V' yapısı için)

"Hece düşmesi (haplology): *Bir sözdeki hecelerden birinin terk edilmesi olayıdır. Ses bakımından birbirine benzer veya eşit seslerden oluşmuş iki heceden birinin zamanla eriyip düşmesi biçiminde gerçekleşir:* ***Pazar ertesi > pazartesi, bar-ur > bar > var, dur-ur > -dur; yorı-r > -yor vb.****"* (G. Karaağaç 2010: 74) ('C# + #V' yapısı için)

"Hece düşmesi (Fr. haplologie): *Bir kelimede arka arkaya gelen ve ses bakımından birbirine benzeyen iki heceden birin düşmesi. Ör.* ***durur — -dur, yorır — -yor, pekiyi — peki, başlayayım — başlayım, şimdiden — şimden****."* (A. Topaloğlu 1989: 83) ('C# + #V' yapısı için)

"Hece Binişmesi (Hece Yutulması): *Bir çeşit hece düşmesi olan hece binişmesi (habloloji, hece yutulması), kelime içinde ekleme ve birleşme sırasında yan yana gelen benzer hecelerden birinin düşmesi olayıdır. Gelişmesini çok önceleri tamamlamış kelimelerin yanında,* ***şimden geri, sonra*** *(<şimdiden gerü, sonra) bu gün de olduğu gibi ikili şekilde bulunmaktadır. Bu gün bilinen tek şekliyle dile yerleşmiş bulunan '****kimse'*** *kelimesi 17. asırda henüz çok şekillidir.*

"kimse" kimse (2, 36); ***kimsene*** (1, 4, 318) (…)" (M. Duman 1995: 60) ('C# + #V', 'C# + #V/V# + #C yapıları için)

"Birleşme:

(nitekim <ne+teg+kim; Aş.Paş.Grb.Kaymaz.197), (işbu <<oş+bu; Hak.Div.), (nesne <<ne+ise+ne; Hak.Div.), (şol <uş+ol; KŞ), (degül <taġ+ol; KŞ), (ṭoḳsan <ṭoḳuz+on; KGun.157a.10)*"* (G. Gülsevin-E. Boz 2004: 101)

"Ünlü Düşmesi:

(şimdi <uş+imdi; Mec.Nez.221.), (şol <uş+ol; KŞ), (şöyle <uş+öyle; KŞ)*"* (G. Gülsevin-E. Boz 2004: 101)

5. Bütün birleşiklerdeki fonetik hadise veya hadiseler için aynı terimi kullanan araştırmacılar

"Contraction-Crase (Birleşme): *Vokalle biten bir kelimeden sonra vokalle başlayan bir kelime veya ek geldiği zaman vokallerden birinin düşerek iki kelimenin birleşmesi hâdisesi olan* ***"crase"*** *için metinlerimizde örnekler vardır. Bu şekil vokal düşmesi ya geçici, yahut devamlıdır. Devamlı düşme neticesinde kalıplaşmış sözler ortaya çıkmıştır. Bunların büyük kısmını bugün de kullanmaktayız. Geçici düşme, aruz vezni zaruretinden ileri gelmektedir, bunları ayrıca inceliyoruz.*

Metinlerimizde geçen kalıplaşmış sözlerdeki birleşme örnekleri şunlardır:

n'için < ne+ için; b'uğur < bu+ oğur; n'it- < ne+it-; n'ol- < ne+ol-; n'eyle- < ne+eyle-; nic'ol- < nice+ol-; kendüzi < kendü+özi; şol < şu+ol; şimdi < şu+imdi; nesne < ne+ise+ne, böyle < bu+eyle; şöyle < şu+eyle

Not:

Böyle *ve* ***şöyle****'nin teşekkülünde yalnız bir vokal düşmesi değil, bir vokal değişmesi de vuku bulmuştur."* (F. K. Timurtaş 1994: 42—43) ('V# + #V', 'V# + #V/V# + #C' yapıları için)

"Aşınma: *İki ünlü harfin yan yana gelişi Türk zevkine uymadığı içindir ki, ayrı sözcüklerde karşılaşan ünlülerden birinin-çok kullanılanlarda-aşındığı görülür:* ***Ali Ağa*** *yerine* ***Al-Ağa, Hoca Efendi*** *yerine* ***Hocaefendi*** *denmiştir.* ***Karaca Oğlan*** *da* ***Karacoğlan, Veli Efendi*** *yerine* ***Vel-Efendi*** *çayırı denmektedir*. ***Mustafa Efendi****'den iki, üç harf aşındırarak Mustafendi diyenler pek çoktur.*

Yukarıda sıralanan örneklerin birçoğunda öncül sözcüklerin son sesleri aşınmaktadır.

Bu oluş, kural değerli şöyle bir yargıya bağlanabilir:

Birleşmiş sözcüklerin çok kullanılanlarında aşınmalar, birinci sözcüklerin son seslerinde olmaktadır.

(...)

c) Sık kullanılan bileşik sözcükler de aşınma yoluyla kısalmaktadır:

pek-iyi = peki, kahve-altı = kahvaltı, ey-oğul = ayol, biri birine = birbirine, kayın ana = kaynana…

ç) ***pazar-ertesi = pazartesi, cuma-ertesi = cumartesi…*** *olmuştur.*

(…)

3*) İkinci türlü ad takımlarının kaynaşıp bileşmesiyle oluşan yer adlarında iyelik (tümlenen) takısı — **(s)i'**nin aşınması hızlanmaktadır:*

Kadıköy (ü), Topkapı (sı), Tekirdağ *(eskiden: Tekfurdağı), Mecidiyeköy****, Gayrettepe, Maltepe*** *(İstanbul'da semtler),* ***Hasankale…***

*Kurumların, büyük yapıların adlarında da — **(s)i** takısının aşınması sıklaşmıştır:*

Sümerbank, Etibank, Şekerbank, Türkiş, İpekiş, Demirspor, Yıldız Han…

Ordu aşamalarını gösteren bileşik adlarda tümlenen takısının aşındığını gösteren örnekler:

erbaş, albay, tümgeneral…

Farsça ***hane*** *ile oluşan bileşikler bir haylidir:* ***kütüphane, yemekhane, birahane…*** *Bu bileşiklerin kimilerinde* ***a****'dan sonra gelen* ***ha*** *heceleri aşınmıştır:* ***eczahane > eczane, postahane > postane, pastahane > pastane…***

(…) (T. N. Gencan 2001: 61—63) ('V# + #V', 'V# + #C', 'C# + #V' yapıları için)

"Seslem Yutumu: *Bir sözcükte seslemlerden birinin söylenmemesi olayına* ***seslem yutumu*** *(Alm. Haplologie; Fr. haplologie; İng. haplology) adı verilir.*

Seslem yutumu aşağıdaki biçimlerde görülür:

1. Ünlüyle biten bir kök ya da gövdeden sonra ünlüyle başlayan bir kök getirilirse, ünlülerin çatışması sonucu, seslem yutumu olur:

cuma + ertesi > cumartesi, ne asıl > nasıl, ne + asıl + ise > nasılsa, ne + için > niçin,

kahve + altı > kahvaltı, o + ile+ ise > öyleyse, sütlü + aş > sütlaç, pek + iyi > peki

Koç, yukarıdaki tanımına uygun olmayan ilki ünlü ile biten ikincisi ünsüzle başlayan veya ilki ünsüz ile biten ikincisi ünlüyle başlayan şu kelimeleri de yukarıdaki örneklere dahil etmiştir: ***ağa +bey > abi, pek + iyi > peki***." (N. Koç 1996: 622—623). ('V# + #V', ' V# + #C', 'C# + #V', 'V# + #V/C# + #V', 'V# + #V/V# + #V' yapıları için)

"Kaynaşma (Alm. Fusion, Fr. fusion, İng. fusion): *Bir sözcükte yan yana bulunan iki öğenin, çözümleme yapılamayacak denli iç içe girmesi.*" (B. Vardar 1998: 139)

6. Terim ve Tanımların Değerlendirilmesi

Hemen bütün araştırmacılar, birinci tipteki birleşiklerde görülen ses gelişimini terim veya terimlerle ifade etmişler ve tanımlar yaparak örneklendirmişlerdir. Burada en çok rağbet edilen terim 'Kaynaşma"dır. Bu terimi kullanan araştırmacılar şunlardır: D. Aksan (1978: 58), M. Duman (1995: 216), M. Ak (1982: 134), M. Hengirmen (1999: 247) ve Ö. Demircan (2001: 95).

Aynı yapıdaki birleşiklerdeki ses hadiseleri için G. Gülsevin-E. Boz (2004: 100) "Geçişme", M. Ergin (1984: 51) "Vokal Birleşmesi", T. Banguoğlu (2004: 76) "Büzülmeyle Birleşme" ve F. K. Timurtaş (1994: 42) "Birleşme" terimlerini tercih etmişlerdir.

O. N. Tuna, söz konusu birleşikleri, yazı dili ve konuşma dilindeki kullanımlarına göre ikiye ayırmıştır. Buna göre yazı dilinde bulunanlar için "Geçişme", konuşma dilinde bulunanlar için "Karışma" terimlerini kullanmıştır (bk. Tuna 1986: 43).

Z. Korkmaz, V. Hatiboğlu ve A. Topaloğlu birinci tipteki birleşiklerde görülen ses hadiselerini birden fazla terimle [Korkmaz (Kaynaşma, Ünlü Çarpışması, Ünlü Düşmesi, Hece Kaynaşması) 1992: 79, 100, 139, 159; Hatiboğlu (Ünlü Düşmesi, Ünlü Çatışması, Hece Yutumu) 1982: 66—67, 127—128; Topaloğlu (Kaynaşma, Düşme, Ünlü Boşluğu, Ünlü Çatışması) 1989: 61, 66—67, 97—98, 150], T. N. Gencan, N. Koç ve B. Vardar [Gencan (Aşınma)2001: 61—63; Koç (Seslem Yutumu) 1996: 622—623; Vardar (Kaynaşma) 1998: 139] bütün birleşik yapı varyantlarını tek terimle ifade etmişlerdir.

G. Karaağaç ve M. V. Coşkun ise, birinci tipteki birleşiklerle beraber farklı yapıdaki birleşiklerdeki ses hadiselerini yine tek terimle [Karaağaç (Büzüşme) 2010: 69; Coşkun (Ünlü Düşmesi) 2008: 58—59) karşılamışlardır.

Birinci tipteki birleşiklerde görülen ses gelişiminin amacı veya sebebi konusunda, bir kısım araştırmacı yorum yapmamış, yorum yapanlar ise özetle şu temel görüşe yer vermişlerdir:

Türkçede iki ünlü bir kelime içerisinde yan yana getirilemez. Böylesi bir durumda ya ünlülerin arasına bir yardımcı ünsüz getirilir veya ünlülerden biri düşürülür. Dolayısıyla bu kural çerçevesinde ilki ünlüyle biten ikincisi ünlüyle başlayan birinci tip birleşiklerde ünlü çatışmasını (İng. hiatus) önlemek için ünlülerden bir tanesi söylenişten kaldırılmış ve tamlamayı oluşturan öğeler birleştirilmiştir. (Bk. Z. Korkmaz1992: 139; A. Topaloğlu 1989: 150; T. N. Gencan 2001: 61); N. Koç 1996: 622; M. Ak 1982: 134).

Ayrıca, söz konusu fonetik hadisenin izahında araştırmacıların verdikleri şu bilgiler de fevkalade önemlidir:

D. Aksan, "kaynaşma" hadisesinde *ilerleyici* ve *gerileyici* olmak üzere iki türünün bulunduğunu söyler. Bu ayrımda, "kaynaşma" sonucunda önde gelen ses egemen duruma geliyorsa buna *ilerleyici*, sonraki ses güçleniyorsa buna da *gerileyici kaynaşma* denir. Söz gelişi ***ne +ise >> neyse, cuma+ertesi > cumartesi*** gibi kelimelerde *ilerleyici;* ***ne+için > niçin, ne +asıl > nasıl*** gibi kelimeleri de *gerileyici kaynaşma*ya örnektir (bk. Aksan 1978: 58—59).

M. Ergin, "kaynaşma" neticesinde ortaya çıkan vokalin bazen önceki, bazen de sonraki gibi olduğunu, söyler. Ayrıca, araştırmacı, birleşme neticesinde gramer birliğinde bir darlaşma, bir kısalma, bir büzülmenin göze çarptığını belirtir (bk. Ergin 1984: 51—52).

M. V. Coşkun, V# + #V > #V# gelişiminin görüldüğü birleşiklerde baskın ünlülerin 'a' ve 'e' olduğunu söyler. Buna göre,

baskın ünlülerin yanlarındaki ünlüler daha çok düşmektedir (bk. Coşkun 2008: 58—59). T. N. Gencan ise, bahse konu olan birleşiklerde daha çok aşınmaların öncül kelimelerin son seslerinde gerçekleştiğini söyler (Gencan 2001: 61—63).

F. K. Timurtaş, «böyle» ve «şöyle»nin teşekkülünde yalnız bir vokal düşmesinin değil, bir vokal değişmesinin de vuku bulduğunu kaydeder (bk. Timurtaş 1994: 42—43).

Birinci tip birleşiklerde görülen fonetik hadisenin sebebi noktasında hemen hemen uzlaşan araştırmacılar, bu hadisenin adlandırılması hususunda ihtilafa düşmüşlerdir. Yukarıda verildiği gibi kimileri bu fonetik gelişmeyi *geçişme, ünlülerin büzülerek birleşmesi* veya *kaynaşması* (bk. O. N. Tuna 1986: 43; D. Aksan 1978: 58—59; M. Duman 1995: 216; M. Ergin 1984: 51—52), kimileri de *ünlülerin düşmesi* veya *aşınması* olarak kabul etmişlerdir (bk. M. Akıcı 1982: 134; M. Hengirmen 1999: 247—248; T. Banguoğlu 2004: 76—77; M. V. Coşkun 2008: 58—59; G. Karaağaç 2010: 69; N. Koç 1996: 622—623).

Kuruluşu farklı diğer birleşik yapılı kelimelerde görülen fonetik hadiseler için de araştırmacılar yine çok değişik terimler kullanmışlardır.

Yukarıda belirtildiği gibi bazı araştırmacılar, birleşiklerin kuruluş biçimlerine ve geçirdikleri farklı farklı ses hadiselerine dikkat etmeksizin hepsini topluca tek bir terimle karşılamışlardır. Bazı araştırmacılar ise birinci tip birleşikler haricindeki birleşikleri fonetik gelişimlerine göre ayrı ayrı terimlerle ifade etmişlerdir. Şimdi araştırmacıların konuya dair kullandıkları terimleri ve tanımları görelim:

O. N. Tuna (1986: 35, 43) buradaki ses hadiselerini "Birleşme", "Kaynaşma" ve "Hece Tekleşmesi"; G. Gülsevin-E. Boz (2004: 100, 101) "Birleşme" ve "Ünlü Düşmesi"; Z. Korkmaz (1992: 80) "Hece Yutulması"; M. Duman (1995: 60) "Hece Binişmesi (Hece Yutulması", T. Banguoğlu (2004:77) "Kaynaşma"; M. V. Coşkun (2008:59—60) ve G. Karaağaç (2010:74) "Hece Düşmesi"; A. Topaloğlu (1989:83) "Hece Düşmesi"; D. Aksan (1978:56—57) "Seslem (Hece) Yitimi" terimleriyle açıklamışlardır.

Birinci tip dışındaki birleşiklerde görülen ses hadiselerinin neden meydana geldiği özel bir şekilde araştırmacılar tarafından izah edilmemiştir. Konu, Türkçe kaynaklarda genellikle aşağı yukarı şöyle anlatılır: *Yan yana bulunan iki kelimeden birincisinin son sesi ile ikincisinin önsesinin birleşerek kaynaşması ve dolayısıyla hece sayısının azalması hadisesidir.* vy *Birbirine benzer ya da eşit seslerden oluşmuş hecelerden birinin zamanla eriyip kaybolması hadisesidir.* (Bk. Z. Korkmaz 1992: 79, 80; D. Aksan 1978: 56—57; O. N. Tuna 1986: 34—35; G. Karaağaç 2010: 74; A. Topaloğlu 1989: 83; M. Duman 1995: 60; N. Koç 1996: 622—623).

Türkçe kaynaklardaki bilgileri özetledikten sonra, şimdi de konuya dair kendi görüşlerimizi sunalım:

Birleşikler, farklı kuruluş yapıları olan ve buna paralel olarak farklı ses hadiselerini içeren kelimelerdir. Bu çerçevede aynı ses hadisesinin birden fazla terimle anlatılması da farklı yapılardaki ses hadiselerinin, sanki aynı ses hadiseleriymiş gibi, tek bir terim altında toplanması da bizce uygun değildir. Dolayısıyla, iki ünlünün yan yana geldiği birleşiklerdeki ses hadiseleri ile öğelerinden biri ünlü diğeri ünsüz olan birleşiklerdeki ses hadiselerini iki ana terim başlığı ile birbirinden ayırmak gerekir. Birinci tip birleşiklerde, ünlüler kendi aralarında ikinci tip birleşiklerde de ünlüler ve ünsüzler kendi aralarında etkileşim hâlinde olurlar.

Bu ayrımı Türkçe kaynaklardan sadece O. N. Tuna ve G. Gülsevin-E. Boz'un çalışmalarında görüyoruz. Bu araştırmacılar, birinci tip birleşiklerdeki ses hadiselerini "Geçişme", ikinci tip birleşiklerdeki ses hadiselerini ise "Birleşme" terimiyle ifade ederler (Bk. Tuna 1986: 43, 44; Gülsevin-Boz 2004: 100, 101). Bu terimler, birleşiklerdeki ses hadiselerini ifade etmek bakımından kullanılmış olan diğer terimlere göre, daha uygun ve elverişli görünmektedir.

İlki ünlüyle biten ikincisi ünlüyle başlayan birleşiklerde iki temel fonetik hadise görülmektedir. "Geçişme" terimiyle verilen bu hadiselerin ilkinde yan yana gelen iki ünlü birleşir. Ünlüler birbirleriyle iç içe geçerler. Her ses kendi açıklığında var olacağından açıklık derecesi düşük olan ünlü, açıklık derecesi yüksek olan ünlünün açıklığı içerisinde varlığını sürdüremez ve onu uzatmak suretiyle şeklen kaybolur: ***ne asıl (<asl) > nəasıl, kahve altı > kahvəaltı, bu ara > buəra*** örneklerinde olduğu gibi.

V#+#V> #V# hadisesinin görüldüğü birleşiklerde ünlü düşmesi ile seslerin *açıklık dereceleri (İng. opening)*[1] arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. M. V. Coşkun'un da söylediği (2008:58—59) gibi 'a' ve 'e' ünlüleri gibi baskın ünlüler, diğer ünlülerle çatıştığında açıklık dereceleri yüksek olduğu için ayakta kalırlar. Düşen ünlüler genellikle açıklık dereceleri düşük olan fonemlerdir. Söz gelişi ***karında eş > karındaəş***, ***sütlü aş >> sütləaç, ev mi ev > ev məev*** vs. örneklerinde 'a' ünlüsü 'e' ve 'ü' ünlülerinden, 'e' ünlüsü de 'i' ünlüsünden açıklık derecesi bakımından daha yüksek olduğundan ilgili hecelerde tutunabilmişlerdir.

D. Aksan (1978: 58, 59)'ın belirttiği gibi birinci tip birleşiklerdeki ünlü birleşmesi ikiye ayrılabilir. Geçişmede önde gelen ünlü egemen ise *ilerleyici*, sonraki ünlü egemen ise *gerileyici* diye nitelendirilebilir.

Birinci tip birleşiklerde görülen ikinci fonetik hadise "Toplaşma" (İng. syneresis)dır. Burada ünlü sonlu ünlü başlı iki öğeden oluşan birleşiklerde ünlü çatışmasını önlemek için yan yana bulunan iki heceden birindeki ünlü sürekli bir ünsüz hâline gelir ve korunan heceye bağlanır[2]: *V#+#V> #Vy#*. O. N. Tuna ve G. Gülsevin-E. Boz'da yine "Geçişme" terimi içerisinde verilen bu durum, Z. Korkmaz (1992: 159), V. Hatiboğlu (1982: 127—128) ve A. Topaloğlu (1989: 150)'da "Ünlü Çatışması (İng. hiatus)" terimiyle açıklanır. Bu hadise, *böyle, oysa* ve *öyle* kelimelerinin oluşumunda görülür.

Kuruluşu farklı diğer birleşiklerde ise tespitlerimize göre pek çok fonetik hadise vuku bulmuştur. Bu fonetik hadiseler şunlardır: *Orta Hece Düşmesi*[3]*, Hece Yutulması, Benzeşme, Başkalaşma, Düzleşme, Yuvarlaklaşma, İncelme, Kalınlaşma, Darlaşma, Ötümlüleşme, Büzülme, Erime, Ünsüz Düşmesi, Ünlü Düşmesi, Dudaklılaşma, Süreklileşme.*

---

[1] O. N. Tuna, sesleri açıklık sırasına göre şöyle tasnif eder: a (7), e, ö, o (6), ü, u (5), i, ı (4); l, r, y (3), n, m (2), s, z, ş, f, j, v, ğ, h (1), b, d, g, k, p, t, c, ç (0). bk. O. N. Tuna, ***Türk Dilbilgisi (Fonetik ve Morfoloji)***, Malatya 1986, s. 18—19.

[2] Bk. O. N. Tuna, ***age.***, s. 43.

[3] Bk. Tseng, Lan-Ya (2002), ***Türkiye Türkçesinde Orta Hece Düşmesi***, TDK Yayınları, Ankara.

Ünlü ve ünsüzlerin bir araya geldiği birleşiklerde görülen fonetik hadiselerin her biri bir diğeriyle ilgili olduğundan; fonetik hadiseler, birbirlerinden soyutlanarak tek tek izah edilemeyeceğinden bunların tamamını "Birleşme" gibi tek bir terimle anlatmak, en doğru yaklaşım olmalıdır.

7. Örneklerin Değerlendirilmesi ve Bir Tasnif Denemesi

Bazı araştırmacıların tanımları, gelişmesini çok evvelden tamamlamış olan yazı dilindeki birleşiklere dayanmaktadır (M. Hengirmen 1999: 247—248; M. Ergin 1984: 51—52; N. Koç 1996: 622—623; M. V. Coşkun 2008: 58—59). Bazı araştırmacılar, hem yazı dili hem de konuşma dilinde görülen örneklerle birleşiklerdeki ses değişmelerini açıklamışlardır (Z. Korkmaz 1992: 79, 80, 100, 139, 159; M. Duman 1995: 58—60; M. Ak 1982: 134; Ö. Demircan 2001: 95; T. Banguoğlu 2004: 76—77; V. Hatiboğlu 1982: 66—67, 127—128; G. Karaağaç 2010: 69, 74; F. K. Timurtaş 1994: 42—43; T. N. Gencan 2001: 61—63; A. Topaloğlu 1989: 61, 83, 97—98; D. Aksan 1978: 56—59). Bazı araştırmacılar da konuyu açıklarken hem yazı ve konuşma dilindeki birleşiklerin hem de türemiş ve çekimlenmiş kelimelerden yararlanmışlardır (bk. Ak 1982: 134; Korkmaz 1992: 79, 139, 159; Topaloğlu 1989: 150; Tuna 1986: 34—35).

Ayrıca O. Nedim Tuna, yazı ve konuşma diline ait örneklerden hareketle, ilki ünlüyle biten ikincisi ünlüyle başlayan birleşiklerdeki ses hadiselerini «Geçişme» ve «Karışma» terimleriyle karşılamıştır. (bk. Tuna 1986: 43).

Türkçe kaynaklarda konuya dair dikkati çeken çok önemli bir husus da örneklerin tarihî gelişim bakımından farklı şekillerde verilmesidir. Birkaç örnek verelim:

'niçin' [<ne üçün (Tu.) ~ ne için (Ak.) ~ ne içün (Dum.)]

'şimdi' [< oş emdi (Tu.) ~ uş imdi (Kar.) ~ şu imdi (Tim.]

'şol' [<oş ol (Tu.) ~ ne için (Ak.) ~ uş ol (Kar.) ~ şu ol (Tim.)]

Birleşiklerdeki ses hadiselerinin tasnifi bizce şöyle olmalıdır:

a. İki ünlünün yan yana geldiği birleşiklerdeki ses hadiseleri, "Geçişme" ve "Toplaşma" terimiyle açıklanmalıdır.

b. 'Geçişme' terimi, ünlülerin baskınlığı bakımından 'İlerleyici' ve 'Gerileyici' olmak üzere iki başlık altında incelenmelidir.

c. Ünlü ve ünsüzlerin yan yana geldiği ve birçok fonetik hadisenin cereyan ettiği diğer birleşikler 'Birleşme' terimiyle ifade edilmelidir.

ç. Ölçünlü Türkçe için verilen örnekler kalıcı hâle gelmiş birleşikler olmalıdır. Konuşma dilinde ve edebî eserlerde gördüğümüz ***ne edeyim > nideyim, ne olur > n'olur, ne eyle- > n'eyle-*** vs. örnekleri kalıcı birleşik örneklerinden farklıdır. Ulama, kafiye ve vezin icabı meydana gelen bu örneklerde birinci kelimelerdeki son ünlülerin düştüğü açıktır. Üstelik söz konusu düşme bazen olur bazen solmaz. Kalıcı olan birleşikler "Geçişme", geçici olan bu birleşikler, "Karışma" terimiyle ifade edilebilirler.

d. Her ne kadar müştereken görülen bir fonetik hadise olsa da birleşik örneklerini konuya dair basit ve türemiş (**bar-ur >> var, oku-ucu > okuyucu, gid-e u-madım > gidemedim, yigirmi > yirmi, yapurgak > yaprak* vs.) örneklerinden ayırmak gerekir. Ayrıca birleşiklerdeki ses hadiseleri ile eklerde görülen ses hadiselerini aynı kapsamda düşünmemek gerekir. Bu bağlamda ***tur-ur >>+DI4r,— (y)A/U u-ma- >> — (y)AmA-,— (y)AmI-,— (y)A yorı-r >> — (I4)yor*** gibi örnekler, birleşiklerle bir arada verilmemelidir.

e. Bir birleşiği birden fazla ses hadisesine örnek göstermemek gerekir. Söz gelişi bazı dilbilgisi kaynaklarında ***ne asıl > nasıl*** kelimesi, hem *kaynaşma,* hem *ünlü çarpışması* hem de *ünlü düşmesi* hadiselerine örnek olarak verilmektedir.

f. Örneklerin tarihî gelişimi dilimizin eski temel kaynakları dikkate alınarak bilimsel gerçeklere dayalı bir şekilde verilmelidir.

Şimdi de bir tasnif denemesi yapmak istiyoruz. Bu tasnif denemesinde sadece yukarıda alıntılar yaptığımız araştırmacıların tespit ettikleri örnekleri kullanacağız. Bir örneğin hangi araştırmacı veya araştırmacılardan alındığını parantez içerisinde kaynakçada verilen kısaltmalarla belirteceğiz.

7.1. Geçişme

7.1.1. İlerleyici Geçişme

bu ara > bura (Du., Kar., Tu.); cuma ertesi > cumartesi (Aks., Ban., Coş., Dem., Gen., Hat., Hen., Kar., Koç, Kor., Top., Tu.); kendü özi > kendüzi (Tim.); ne ara > nere (Tu.); ne arada > nirede (Gül.); ne ise ne > > nesne (Ban., Gül., Tim., Top.) ~ ne erse ne > nesne (Kar.)

7.1.2. Gerileyici Geçişme

güllü aş> güllaç (Aks., Coş., Dem., Du., Hen., Kar., Kor.); kahve altı > kahvaltı (Ak, Aks., Ban., Coş., Dem., Er., Gen., Kar., Koç, Kor.); ne ara > nere (Tu.); ne arada> nirede (Gül.); ne asıl > nasıl (Aks., Ban., Coş., Dem., Hat., Hen., Kar., Koç, Kor., Top., Tu.); ne asıl ise >> nasılsa (Koç); ne için > niçin (Aks., Ban., Coş., Dem., Hen., Kar., Koç, Kor., Top.) ~ ne içün > niçin (Dum.) ~ ne içün > n'içün (Tim.) ~ ne üçün > niçin (Tu.); sütlü aş > sütlaç (Aks., Ban., Coş., Dem., Kar., Koç, Kor., Top., Tu.); şu ara > şura (Kar.)

7.2. Toplaşma

bu ile > böyle (Tu.) [~ bu eyle > böyle (Tim.) ~ bu öyle > böyle (Dem.)]; o ise > oysa (Gül.); o ile> öyle (Ak., Hat., Top.) [~ o öyle > öyle (Dem.)]

7.3. Birleşme

ağa bey > abi (Aks., Koç); ay oğul >> ayol (Kar., Tu.) ~ ey oğul > ayol (Gen.); dağ ol > degül > değil (Tu.) ~ taġ ol > degül (Gül.); iç edik > çedik (Kar.); kayın ana > kaynana (Ban., Gen.); kıl ibik > kılıbık (Tu.); koŋur al > kumral (Ban., Tu.); közsüz köpek > közsüz töbek > köztebek > köstebek (Tu.); ne ise ne > > nesne (Kar., Top.); ne teg > nite (Tu.); ne teg kim > nitekim (Gül.); ol ara >> ora (Kar.); ol bir > obir > öbür (Tu.) ~ ol birisi > ol biri > öbürü (Kar.); oş bu[1] > işbu (Gül., Tu.); pazar ertesi >

[1] 'işbu' kelimesinin 'uş bu'dan gelmesi gerekir. Bk. Cem Dilçin, ***Yeni Tarama Sözlüğü,*** TDK Yayınları, Ankara 1983, s. 220.

pazartesi (Aks., Coş., Gen., Kar., Kor., Top.); pek iyi > peki (Aks., Coş., Gen., Koç., Top.) ~ pek eyi > peki (Tu.); sarı göz > sargoz (Tu.); sekiz on > > seksen (Kar., Tu.); şol ara > > şura (Kar.); tokuz on > doksan (Gül.) ~ dokuz on > doksan (Ban., Kar.); uç ara > ücra (Tu.); uş imdi > şimdi (Gül., Kar.) ~ oş emdi > şimdi (Tu.) ~ şu imdi > şimdi (Tim.); uş ol > şol (Gül., Kar.) ~ şu ol > şol (Tim.); oş ol > şol > şu (Tu.); uş öyle > şöyle (Gül.) [~ şu eyle > şöyle (Tim.) ~ şu öyle > şöyle (Ak., Dem.)]; yalıŋ öz > yalnız (Tu.); yüzin kodu > yüzükoyun (Tu.)

8. Kaynakça ve Kısaltmalar

(Ak) Ak, Mehmet (1982), ***Genel Dilbilgisi ve Sesbilgisi***, İstanbul.

(Aks.) Aksan, Doğan (1978), ***Türkiye Türkçesi Gelişmeli Sesbilimi***, TDK Yayınları, Ankara.

(Ban.) Banguoğlu, Tahsin (2004), ***Türkçenin Grameri***, TDK Yayınları, Ankara.

Boz, Erdoğan (2001), "Ünsüz Düşme ve Kaybolmalarında Terim ve Tasnif Sorunu", ***Türk Dili***, S. 600, s. 856—864.

(Coş.) Coşkun, M. V. (2008), ***Türkçenin Ses Bilgisi***, IQ Yayınları, İstanbul.

(Dem.) Demircan, Ömer (2001), ***Türkçenin Ses Dizimi***, İstanbul.

Dilçin, Cem (1983), ***Yeni Tarama Sözlüğü,*** TDK Yayınları, Ankara 1983.

(Dum.) Duman, Musa (1995), ***Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri***, TDK Yayınları, Ankara.

(Er.) Ergin, Muharrem (1984), ***Türk Dil Bilgisi***, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

(Gen.) Gencan, T. J. (2001), ***Dilbilgisi***, Ayraç Yayınları, Ankara.

Göğüş, Beşir (1963), "Türkçede Bileşik Kelimelerin Oluşumu ve Nasıl Yazılması Gerektiği", ***TDAY-B 1962***, TDK Yayınları, Ankara, s. 245—264.

(Gül.) Gülsevin, G.-Boz, E. (2004), ***Eski Anadolu Türkçesi***, Gazi Kitabevi, Ankara.

(Hat.) Hatiboğlu, Vecihe (1982), ***Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü,*** AÜ. DTCF Yayınları, Ankara.

(Hen.) Hengirmen, Mehmet (1999), ***Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü***, Engin Yayınları, Ankara.

İnan, Abdulkadir (1958), S. S. Mayzel: Türk dilinde izafet (Tanıtma), ***TDAY-B 1958***, TDK Yayınları, Ankara (2. Baskı) 1988, s. 279—313.

(Kar.) Karaağaç, Günay (2010), ***Türkçenin Ses Bilgisi***, Kesit Yayınları, İstanbul.

(Koç) Koç, Nurettin (1996), ***Yeni Dilbilgisi***, İnkılâp Yayınları, İstanbul.

(Kor.) Korkmaz, Zeynep (1992), ***Gramer Terimleri Sözlüğü***, TDK Yayınları, Ankara.

Özçelik, Sadettin (2002), "Aykırılaşma Terimi, Tanımı ve Örneklerin Tasnifi Üzerine", ***İlmî Araştırmalar***, S.14, s. 131—144.

Özel, Sevgi (1977), ***Türkiye Türkçesinde Sözcük Türetme ve Birleştirme***, TDK Yayınları, Ankara.

(Tim.) Timurtaş, F. K. (1994), ***Eski Türkiye Türkçesi***, Enderun Kitabevi, İstanbul.

(Top.) Topaloğlu, Ahmet (1989), ***Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü***, Ötüken Yayınları, İstanbul.

Tseng, Lan-Ya (2002), ***Türkiye Türkçesinde Orta Hece Düşmesi***, TDK Yayınları, Ankara.

(Tu.) Tuna, O. N. (1986), ***Türk Dilbilgisi Ders Notları (Fonetik ve Morfoloji)***, Malatya.

Vardar, Berke (1998), ***Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü***, İstanbul.

KIRIM TATARCASINDA «-A/-Y BER-» TASVİRİ FİİLİNİN İŞLEVLERİ

Yüksel Zühâl
Prof., Dr.
Türkiye, Ankara

Tebliğ özeti: Eski Türkçe dönemlerinden beri, Türkçe'nin her döneminde ve her şivesinde yer alan tasviri fiiller, zarf -fiil eki almış bir esas fiille, bu esas fiilin anlamına yeni anlam katan yardımcı fiilin birleşmesinden oluşur. Bu tasviri filler esas fiile yeterlik, tezlik, süreklilik, yaklaşma, uzaklaşma gibi anlamlar ilâve eder.

Türkçe'nin her döneminde, her şivesinde hatta şivelerin ağızlarında işlek olarak kullanılan ber-/bir- tasviri fiili, bir şeyi bir başkası için yapma, lütuf veya şükran, süreklilik, tezlik hatta şimdiki zaman işlevlerinde kullanılmıştır. Bu işlevler arasındaki farklılık, Türkçe'nin değişik dönemlerinde olduğu gibi, farklı şive hatta farklı ağızlarında bile kendini göstermektedir.

Değişik dönem ve şivelerde -(I)p zarf-fiil ekiyle birlikte kullanılan şekilleri görülse de, ver-/ber- yapısı esas fiile -A/-Y veya -I/-U gibi ünlü zarf-fiil ekleriyle bağlanır.

Türkiye Türkçesi edebi dilinde -I/-U ver- şeklinde olan ve tezlik işlevinde kullanılan bu tasviri fiil, Kırım Tatarcasında -A/-Y ber- şeklindedir ve esas fiile süreklilik ifadesi verir. Kırım Tatarcasında tezlik ifadesi ise -A/-Y yiber tasviri fiili ile sağlanmaktadır.

Bu çalışmada Eski Türkçe döneminden günümüze, ber- tasviri fiilinin tarihi serüveni incelenerek geçiş süreci içinde yaşanan yapısal değişiklikler gösterilecek, bu değişikliklerin Kırım Tatarcasındaki yansımaları ortaya konmaya çalışılacaktır. Ayrıca -p zarf-fiil ekiyle birlikte kullanılan yapılar incelenecek ve bu yapıların tasviri fiil olup olmadığı tartışılacaktır.

ТЕМАТИЧЕСКАЯ ГРУППА «ОДЕЖДА» В ДВУЯЗЫЧНЫХ СЛОВАРЯХ XIX ВЕКА

Юсупова А.Ш.,
д. филол. наук, профессор
Россия, Казань

Аннотация. В языкознании названия одежды как часть бытовой лексики давно привлекают внимание учёных. Известны многочисленные исследования в русском и тюркском языкознании.

Названия одежды как отдельная лексико-семантическая группа представляют цельную терминологическую систему, каждый элемент которой соотнесён с другими её элементами и противопоставлен прочим терминам. Каждое слово исследуемой группы мотивировано в пределах того же класса.

В статье исследуется совокупность терминов, выражающих одежду и украшения, отдельных её частей, видов и деталей, которые зафиксированы в двуязычных словарях татарского языка XIX века. Анализ отдельного термина представлен в статье по единому трафарету: термин, его фонетико-морфологическая и лексико-семантическая характеристика, анализ диалектных синонимов и эквивалентов. Многие из названий превратились в более пассивные единицы, т.е. свою активность они проявляют лишь в определённых говорах татарского языка.

Эту большую группу можно разделить на несколько подгрупп: одежда, головные уборы, обувь, ткани.

Слова данной тематики отличается от других обилием слов, которые или устарели, или заменены русскими заимствованиями. Интересно отметить, что очень многие названия одежды были заимствованы русскими из татарского и других тюркских языков.

Özet. Dil bilminde gündelik kelime olarak giyse tanımları, çoktandır bilginlerin ilgilerini çekmektedir. Rus ve Tatar dil bliminde çok sayıda araştırmalar da bulunmaktadır.

Ayrı bir leksik anlamsal grup olarak giyse tanımları, her bir elemanı diğerine bağlı ve diğer grup terimlerine aykırı olan tüm bir terim sistemini oluşturmaktadır. Araştırdığımızda her kelime aynı sınıf sınırlarında bağdaştırılımıştır.

Çalışmamızda XIX yüzyıl Tatarca iki dil sözlüklerinde bulunan giyse ve takımların tanımları, onların türleri, detayları, ayrı parçalarını anlatan terimlerin birliği araştırılmaktadır. Çalışmamızda ayrı bir terimin incelenmesi aynı esasta yapılmaktadır: terim, onun ses bilim morfoloji ve leksik anlamsal nitelikleri, lehçelerdeki eş anlamlıları ve karşılıkları. Tanımların çoğu pasifleşmiştir, yani onlar Tatar dilinin sadece bazı lehçelerinde kullanılmaktadırlar.

Sözkonusu büyük bu grubu birkaç gruba daha ayırabilmekteyiz: giyseler, kafa giyseleri, ayakkabıları, dokumalar.

Bu konuya ait kelimeler, diğerlerinden eskimiş olan ya da yerine Rusçadan alınmış olan yabancı kelimelerin kullanımıyla fark göstermektedirler. Giyse tanımlarının çoğunun Tatarca'dan ve diğer Türk dillerinden Rusça'ya geçmesi de ilgiyi çekmektedir.

НАКЛОНЕНИЯ ГЛАГОЛА В «ДИВАН»Е КИШВЕРИ

Эйвазова Р.,
д. наук, профессор,
Азербайджан

Аннотация. В произведениях мастера слова, жившего в XV веке Кишвери в лексико-морфологическом и синтаксическом плане выявляются особенности, характерные как для азербайджанского общенародного разговорного языка, его диалектов и говоров, так и присущие тюркским языкам более ранних периодов развития, вместе с тем в них используются арабизмы, персидские слова и выражения, изафетные словосочетания, а также специфичные для кыпчакско-карлукской группы тюркских языков слова и грамматические формы. В этих произведениях наряду с архаизмами, встречающимися в дастане «Китаби — Деде Коркут», произведениях Насими и Гази Бурханеддина, встречаются древнеузбекские слова, выражения и грамматические формы, использованные под влиянием Навои.

В работе исследованы интересные лингвистические факты, встречающиеся в «Диван»е, но вышедшие из употребления на дальнейших этапах развития языка, проведен их анализ и сопоставление на основе современного азербайджанского языка и диалектов и говоров тюркских языков и сделаны следующие выводы:

1. В произведениях Кишвери более широкое место занимают особенности, присущие огузской группе тюркских языков.

2. «Диван» Кишвери является одним из ценных источников для создания истории развития азербайджанского литературного языка, а также его исторической грамматики.

3. «Диван» Кишвери имеет большую значимость в исследовании тюркских языков в сравнительно-историческом аспекте.

Ключевые слова: *Кишвери, морфологические особенности, глагол, тюркские языки, сравнительно-исторический метод.*

Özet. XV yüszyıl edibi Kişveri`nin yeserlerinde leksikololik-morfoloik ve sentaktik bakımdan Azerbaycan canlı halk konuşma dilinin, dialekt ve şivelerinin, ayni zamanda Türk Dillerinin önceki dönemlerine ait özelliklerine rastlanır; keza Arap, Fars sözcükleri ve deyimleri, izafetleri kesin olarak kıpçak-karluk grubu Türk Dillerine özü sözcük ve gramer biçimleri rastlanıyor. "Kitab-i Dede Korkut" destanında, Nesimi ve Kadi Burhaneddin`in yazılarında rastlanan eski Azeri kelimeleriyle yanısıra Nevainin etkisi ile kullanılmış eski özbek sözcükleri, deyimleri ve gramer unsurları gözükmektedir.

"Divan"da kullanılan ama, dilin sonraki gelişme döneminde kullanılmayan ilginç olayları eski ve çağdaş Azerbaycan, aynı zamanda Türk Dillerinin dialekt ve şiveleri tabanında araştırmış, karşılaştırmış ve şu sonuçlara varmışız:

1. Kişveri`nin eserlerinin dilinde oğuz grubuna ait özellikler daha fazladır.
2. Azerbaycan yazı dilinin gelişme tarihini, öylece de bu dilin tarihi gramerini yazmak için Kişveri`nin "Divan"ı en önemli kaynaklardandır.
3. Türk Dillerinin tarihi-karşılaştırmalı yöntemde araştırılması için Kişveri "Divan"ının incelenmesinin özel önemi vardır.
Anahtar kelimeler: Kişveri, morfoloji özellikler, fiil, Türk Dilleri, tarihi-karşılaştırmalı usül.

Summary. In the XV century craftman Kishvari`s works had been revealed lexical-morphological and syntactical peculiarities pertaining both to the Azerbaijan national spoken language, its dialects and accents and to the previous periods of Turkish languages, at the same time Arabian and Persian words, expressions, postpositional attributive constructions and also the specific words belonging to the Gipchak-Karluk group of Turkish languages were used in "Divan". Simultaneously archaic Uzbek words, expressions, grammatical forms influenced by Navoi and archaic Azerbaijan words were used in "Divan" and these archaic elements had been met in the epos "Kitabi-Dede Gorgud", in Nasimi`s and Gazi Burhanaddin`s works.

In this work we investigated the interesting linguistic facts used in "Divan" but getting obsolete at the further stages of develop

1. The peculiarities specific to the ment of language, here also we compared them with the Modern Azerbaijan language, its dialects and accents and so we had come to the following conclusions: Oguz group of Turkish languages occupy the more considerable place in Kishvari`s works.
2. Kishvari`s "Divan" is one of the most valuable sources for the history of Azerbaijan literature language and its historical Grammar.
3. The investigation of Kishvari`s "Divan" is of great significance for the historical-comparative research of the Turkish languages.
Keywords: Kishvari, morphological peculiarities, verb, Turkish languages, historical-comparative metod.

Повелительное наклонение. Проследим изменение этого наклонения по лицам в «Диван»е Кишвери (Рукописный Инст. НАНА инв. М-27/8408).

Повелительное наклонение I л.ед. и мн.ч., II л.ед.ч. в наших письменных памятниках находит свое отражение в разных формах; некоторые из этих форм сохранились лишь в диалектах и говорах.

В «Диван»е Кишвери нами отмечены следующие отличные от современного языка формы выражения повелительного наклонения глагола:

1. **-ayım//-əyim**. Данная форма репрезентирует I л.ед.ч. и была употребительна до XVIII века. Данная форма в языке Кишвери наряду с повелением имела как желательные значения с оттенком просьбы, так и значение неопределенного будущего времени.

а/ В значении повеления: *Sənin yadın bilə divanələr tək., Biyabanə düşüb üryan* ***bulayım*** *(K., 55)*

б/ В значении мольбы: *Şikar əzminə tirkəş bağlayıbsən, İlahi, mən səna qurban* ***olayım*** *(K., 55).*

в/ В желательном значении: *İstərəm kim* ***varəyim*** *kuyinə yüz qovğay ilən (K., 77)*

г/ В значении неопределенного будущего времени: ***Öldürəyim*** *səni didin, tiğ ilə uştə gəlmişəm (K., 117).*

Форма **-ayım//-əyim** хоть и была широко употребительна в ряде наших письменных памятников, но позже она вышла из употребления и чужда современному азербайджанскому языку. Данная форма как аффикс повелительного наклонения сохранилась в современных турецком, гагаузском, крымско-татарском, башкирском, караимском, кумыкском языках (**1**, 635; **2**, 395).

2. аффикс **-alım//-əlim** служит в «Диван»е формой выражения повелительного наклонения I л.ед. и мн.ч.: *Bizə qayğu çəri çəkti,* ***varalım****, çəng* ***edəlim****. Şişeyi-zöhdü səlamət daş ilən* ***sındurəlim*** *(K., 52). Könül cövrüna qatlanməz* ***gidalim*** *bari şəhrindən (K., 70).*

Аффикс **-alım//-əlim** нередко выражает значение неопределенного будущего времени: ***İdalim*** *cəhd əgər qılsə mədəd dövlət vəsl. Bu cəhan mülkini hicran ilinə təng* ***idalim*** *(K., 52).*

Как видно из приведенного примера форма **-alim** употреблена в значении неопределенного будущего времени в сложноподчиненном предложении с придаточным условием. Н.Ф. Катанов отмечает, что **-alım//-əlim** употребляется для выражения значения понуждения и желания в I л.мн.ч. в турецком, гагаузском, караимском языках (**1**, 648—653) В. Котвич, Ф.Г. Исхаков и А.А. Пальмбах зафиксировали употребительность данного аффикса в турецком языке (**3**, 250; **2**, 395). В.М. Насилов и А.М. Шербак же в древнеуйгурском языке (**4**, 70; **5**, 146). Х. Мирзазаде отмечает: «Личный аффикс **-alım//-əlim** означает, что действие совершается двумя или больше лицами (**6**, 229). М.Ш. Рагимов же приводит примеры на случаи, когда данный аффикс выражает как множественное, так и единственное число (**7**, 50). Мы согласны с мнением М.Ш. Рагимова, ибо в языке Кишвери форма **-alım//-əlim** выражает как множественное, так и единственное число.

3/ **-alı.** Данный аффикс образует в наших письменных памятниках не только деепричастие, как и в современном азербайджанском языке, но и служит формой выражения повелительного наклонения I л.мн.ч. Приведем несколько примеров из «Диван»а: *Badə **içəli,** eyş **edəli** vəsl ilə kim. Biz **bulmayalı** çox oləsidur* qışü yaz (K., 147). *Bir qədəm qoygil didim bu çeşmi-giryan üstünə. Didi kim nolə **gələli** xoş olə can üstünə (K., 87).*

4/ **-ğalı**. В «Диван»е нами обнаружен и кыпчакский вариант аффикса **-alı (-ğalı)** который выполняет ту же функцию, что и аффикс **-alı:** *Bir əhli-dil xani ki, ana şikvə **qılğalı.** Dərdi-fəraqi-yarü qəmi-ruzigardın (K., 79). Gəl ki, sora-sora bir daqi ol yan **barğalı** (K., 113)* (**8**).

Повелительное наклонение II л. ед.ч. в «Диван»е также, как и в современном азербайджанском языке образуется от глагольных основ с помощью нулевого аффикса: *qıl (K., 9), qatlan (K., 24), dut (K., 83), sına (K., 92)*. Повелительное наклонение II л.ед.ч. в письменных памятниках образуется также с помощью аффикса **-qıl//-ğıl//-gil**. Аналогичный факт имеет место и в «Диван»е Кишвери: «Как в работах, рассматривающих в общем плане истории тюркских языков, в том числе азербайджанского языка, так и в исследованиях, посвященных анализу отдельных письменных памятников, отмечено наличие данной формы и показана ее продуктивность» (**7**, 56).

В «Диван»е Кишвери данная форма выполняет разные грамматические значения:

а/ значение повеления, настоятельного требования: *Bir qədəm **qoygil** didim bu çeşmi-giryan üstünə (K., 87). Ey müəbbər, **degil** axır kim nədür təbirimiz (K., 25), Saqiya, bir cürə **sungil** badeyi-gülrəngdin (K., 83);*

б/ значение просьбы, мольбы*: **Gəlgil** axır, ey mənim canü cəhanim, xandəsən (K., 68). **Yetürgil**, ey səba, bari mənim halımi dildarə (K., 98). **Qılğıl** mən gümrahə inayət, yarəb (K., 145).*

в/ значение совета, наставления, назидания*: Kimsədin bui vəfa çün gəlməz, ey dil, imdidin. Aşinalıq **qılmagil** nəsli-bəni Adəm bilə (K., 96). **Gəlgil**, ey dil ki, muğan kuyinə ahəng idalim (K., 52). Ey könül, hər kimsəyə yar **olmagil** yar özgədür (K., 18);*

г/ значение упрека, угрозы: *Məni küydürdin, əmma var könlüm içrə atəşlər. Sənin sari əgər qonsa həzər **qılgil** qubarimdin (K., 64). Mən qaçan didim vəfa **qılğıl** məna cövr eylədin. Sən qaçan didin fəda **bulğıl** məna, buldum səna (K., 127).*

*д/ значение неопределенного будущего времени: Eşigində Kişvəri tək yüz min it **qılğıl** vətən. Sən gözü heyran əgər bir dəm şikarım bulğəsən (K., 80);*

*е/ значение желания: **Görməgil** badi-xəzandən girdi ğəm, ey sərvinaz (K., 52).*

II л. мн.ч. находит свое выражение с помощью аффиксов а/-ın//-ün//-un: *virməyin (K., 47), öldürün (K., 82), bildürün (K., 90); b/-ınız//-iniz: yarınız (K., 21), qoyməyiniz (K., 89).*

III л. ед.ч. аффикс повелительного наклонения *—sın//-sun* употребляется в следующих значениях:

а/ желания: *Şeyx Sənan tək nə din qaldı, nə imanım mənim, Hiç müsəlman oğlinə kafir qızı yar **olmasun** (K., 69).*

б/ мольбы, проклинания, поручения, восхваления: *Müsəlman **düşməsün**, yarəb, bəlayi-daği hicranə (K., 99). Baş ağrıdur səhər bu müəzzin dedikləri. Yarəb ki, ani tanrı **uçursun** minarədən (K., 65). Yadın **olsun** kim mən biçarəni yad itmədin (K., 42). **Bulsun** mübarək, ey gül, novruzi nobəharun (K., 35).*

в/ возможности*: Nicə **uysun** bir ov qoynində tulğanmış yilan görgəc (K., 10).*

Интересно отметить, что в «Диван»е встречается усеченная форма аффикса ***-sun*** в форме ***-su***: *Səni görməkligə tədbir bulsə, Gözüm **çıqsu** əgər təqsir qılsəm (K., 46).*

Приведенная форма в данном же бейте зафиксирована в ташкентском списке на стр. 131 а. Разумеется, эта усеченная форма должна быть рассмотрена как реликтовая форма данного аффикса, характерного для древнетюркских языков (**9**, 301; **10**, 24; **5**, 25; **11**, 147). III л.мн.ч. ***-sunlar//-sünlər***. Очень редко встречается в «Диван»е: *bilmasunlar (K., 89), bilsünlər (K., 104).*

Говоря о неактивности аффикса **-sunlar** М.Ш. Рагимов пишет: «Хотя и значение повеления относится иногда к III л.мн.ч однако грамматически оно находит свое выражение в форме **-sın//-sin//-sun//-sün/bilsin** вместо **bilsinlər**. Это явление встречается не только в наших письменных памятниках, но и в современном языке» (**7**, 28). Аналогичное явление отмечено нами и в языке Кишвери: *Bizdən ayru bəzmi-işrət içrə **bulsun** nuşi-can. Dolu-dolu biväfalığ cami kim nuş ittilər (K., 12).*

Как видно из контекста ***bulsun*** выражает множественное число и выполняет функцию ***bulsunlar.***

Желательное наклонение в «Диван»е выражается с помощью аффикса **-a//-ə:** *Arzulandım ki, **oləm** işigində bir gəda (K., 60), olasən (K., 64), sorəsən (K., 119), qurtula (K., 144), olmayə (K., 25)*. Данный аффикс выступает в следуюущих значениях:

а/для передачи оттенков значения мольбы, просьбы, повелительного наклонения: *Bir gün **yetirə** Kəbeyi-məqsudə məni (K., 146). Kim **olə** azarlığ, leyk olmiyə bizarlığ (K., 27). Yarəb, həmişə səbz **olə** bağı — həyatüniz. Mən xəstəyə nəsib **olə** həbbi-nəbatüniz (K., 24). Fikrim budur kim, səni mehman qılabən. Bu ani girami səna qurban **qılabən** (K., 146).*

б/для передачи значения условного наклонения: *Səndən özgə kimsəyə könlüm əgər mehr **eyləyə.** Vallah ani diş ilə pürkənd-pürkənd eyləyim (K., 58). Gər görə (K., 57), gər olə (K., 94), gər qalə (K., 100), çün olə (K., 23). Can virürmən sədəqə, hər kim bu bəlayi **qaytarə** (K., 101).*

в/ в значении возможности: *Mümkün irməz dağı surət **bağlayə** məmurəliğ (K., 13). Çü ansız bir nəfəs mümkün degül kim, Kişvəri **qalə** (K., 41).*

г/ в значении будущего времени: *Artuq dilasəm, bağrıma biçaq **urasən** (K., 147).*

д/ в значении настоящего времени: ***Qalmiyə** heyran yüzina, qalurəm heyran ana (K., 2).*

Аффикс **-a//-ə** в сочетании с **idi** в «Диван»е так же, как в других письменных памятниках и в современном азербайджанском языке образует аналитическую форму желательного наклонения: **-a//-ə+idi -aydı//-əydi**: Данная форма в «Диван»е выступает в следующих значениях:

а/ в значении желания с проекцией на будущее: *pozulaydı (K., 104), yağaydı (K., 104), qurtuləydim (K., 96).*

б/ в значении будущего неопределенного времени в прошедшем: *Mürği —ruhum balinə bağlab bu cismi-zarimi, Uçubən yarə* ***yetaydim*** *bilsə irdim sahəri (K., 114).* ***Viraydim*** *gül gəlsə könlüm şad olə, ey vay kim, Gəldi vəqti gül mən biçarə məğbunəm yenə (K., 94).*

в/ в значении желания с проекцией на прошедшее время: *Çü axırım bulur irdi cüdalığ,* ***Nolaydı*** *bulmasaydı aşinalığ (K., 139).*

В «Диван»е Кишвери параллельно с аффиксом **-a//-ə** употребляется и его варианты **-ğay, -ğa, -ay,** присущие кыпчакской группе тюркских языков (**12**, 75—81).

Аффикс **-ğay** имеет следующие значения:

а/ желательного наклонения: *bir issiçə ev* ***bulğayu*** *bir gecəkinə yar (K., 143)*

б/ неопределенного будущего времени в сложноподчиненных предложениях с придаточным условным: *bulğay (K., 142), qılğaylar (K., 89).*

в/ настоящего времени изъявительного наклонения: *Kişvəri istəb səni hər yan fəğan qılmaqdədür. Bir iyəsiz it ki, yollar üstündə* ***qılğay*** *fəğan (K., 68).*

г/ повелительного наклонения: *Məna bir busə virü canımı al. Şərik* ***olğay*** *bu sudü ziyandə (K., 94).*

д/ причины и цели: *Səvadül-vəch fiddareyn irür üşşaqə yüz ağlığ, Anunçün istərəm mən həm yüzi qarə* ***bulğaymən*** *(K., 68).*

Аффикс **-ğa** употребляется

а/ в значении желательного наклонения: *Nolə, ey Leyli, mən Məcnuni xürrəm* ***qılğəsən*** *(K., 78).* ***Bulğəsən*** *didim həzin könlümğə yari-mehriban, Dimədim ki, afəti-cani fikarim* ***bulğəsən*** *(K., 80).*

б/ в значении условного наклонения: *gər qılğəsən (K., 78)*

в/ в значении неопределенного будущего времени: *Dib imişsən Kişvəri divanə bulməz, nə əcəb, Ey pəri, bir-iki gün qatlan ki, ol həm* ***bulğəmən*** *(K., 73).*

г/ в значении категорического будущего времени и причины и цели: *Can birib sevdüm səni cana ki, yarım* ***bulğasən****, Nə bilürdüm kim, bəlayi-ruzigarım bulğasən (K., 80)*

В «Диван»е нами зафиксирован и вариант **-gə** со значением возможности: *Nicə azar* ***itgəsən*** *bu Kişvəri dərvişni (K., 122).*

Аффикс **-ay** употребляется в значении:

а/ желательного наклонения: *Əhdü sövgəndim budur kim, yarsız* ***qalmay*** *diri. Ya ilahi, pozmagil bir əhd ilə peyvəndimi (K., 119).*

б/ повелительного наклонения: *Nə var bir həmnəfəs yari* ***yazay*** *nameyi-dərdim, Nə var bir həmnəfəs mürği ki, ol naməmni yetkürsün (K., 71)*

в/ условного наклонения: *Mərdümi-çeşmüm ki, düşdi xaki-payindin irağ, Yox əcəb, gər ağlamağdin dəmbədəm tufan* ***qılay*** *(K., 111).*

г/ настоящего времени: *Kirpigimdin necə xuni-dil* ***süzay*** *sindin könül, Hər nejə dirdim ki, gün-gündən üzay sindin könül. (K., 126).*

д/ деепричастия: *Sizni* ***görmay*** *könlüm ayü gün bilə xoşvəqt irü r (K., 112).*

Условное наклонение. Формой выражения условного наклонения является аффикс **-sa//-sə.** Этот аффикс в «Диван»е выступает также в следующих грамматических значениях:

а/ желательного наклонения: *kaşki gəlsə əcəl (K., 96) Can gidər çağdə nəsibim* ***olsə*** *iman kaşki (K., 104).*

б/ повелительного наклонения: *nolə qucsam (K., 34), nolə girsəm (K., 107).*

в/ необходимостного наклонения: *qılsəm gərək (K., 43)*

г/ будущего времени: *Necə, ey tilbə könül, bisərvü saman* ***bulsəsən****. Dəmbədəm ləblərini yad eləyib qan* ***bulsəsən.*** *Muyi-culidəvü lağər, təni-üryan* ***bulsəsən.*** *Şəhrdən qaçubəni quli-biyaban* ***bulsəsən*** *(K., 124)*

В «Диван»е широко употребляется форма на **-saydı,** восходящая к сочетанию **-sa** и **idi,** а так же форма на **-sə irdi**: *Bulsə irdi (K., 142), qılsəm irdi (K., 141), bilsə irdim (K., 114).* Форма на **-saydı** в «Диван»е нередко выполняет функцию желательного наклонения: *Gər pərilər birlə budur aşinalığ, Kişvəri.* ***Doğmasaydı*** *anədin fərzəndi — Adəm kaşki (K., 104).* ***Qalmasaydı*** *könlüm içrə dağı-pünhan kaşki (K., 104).*

Необходимостное наклонение. Данное наклонение в «Диван»е находит свое формальное выражение следующим образом:

а/ путем сочетания масдара с частицей **gərək**: *yaşurmək gərək (K., 23), çəkmək gərək (K., 57).*

б/ путем сочетания глагола в форме желательного наклонения с частицей **gərək:** ***Olə*** *yarəb xəstə könlüm günbəgün ğəmna* ***gərək*** *(K., 37).*

в/ путем сочетания глагола в форме желательного наклонения с частицей **gərək**: Bulmişəm divanə tərki xanüman **qılsəm gərək**, Ömr möhlət versə, rüsvayi cəhan qılsəm gərək (K., 43).

Изъявительное наклонение. Изъявительное наклонение охватывает все временные формы глагола. Оно обстоятельно исследовано как в азербайджанском языкознании, так и в тюркологии в целом (**13; 14; 15**; **16; 17; 18; 19; 20; 21; 22**).

1. **Прошедшее время**/категорическое и прошедшее-неочевидное времена/

а/ Категорическое прошедшее время в «Диван»е выражается с помощью аффиксов **-dı//-di-du//-dü** с вариантом **-tı//-ti//-tu//-tü**

б/ Прошедшее-очевидное время в «Диван»е выражается с помошью аффиксов **-mış//-ıb**: ***Qalmışəm*** *biçarəvü bir çarə bilmən neylayim (K., 57). Kətan könlak ki* ***geymişsən****, ani bərgi-səmən derlər (K., 16). Аффикс* ***-mış*** нередко выступает как деепричастный аффикс*: Şol pəri peykər ki, yüzidin niqab* ***almış*** *gəlür. Bir məlәkdür kim, fələkdən afitab* ***almış*** *gəlür (K., 19).*

С помощью аффикса **—mış** иногда выражается неопределенное время:

İşittim Kişvərinin ölməginə çox ***sevinmişsən.***
Sevindürdin ani, yarəb, səni tanrı sevindürsin (K., 71).
Ögrənür hər kim ki, var mülki-cəhandə bir hünər,
Kişvəri xəstə ögrənmiş pəlanduzliğ (K., 30).

Данное значение прошедшего-неочевидного времени настолько широко распространено в тюркских языках, что в ряде исследовательских работ оно называется даже неопределенным прошедшим временем.

Аффикс **-ıb** как аффикс прошедшего-неочевидного времени в «Диван»е употребляется в следующих случаях:

1. В сочетании с аффиксом I л.ед.ч.: а/**-ub//-üb+əm**: qalubəm (K., 113), bulubəm (K., 149), olubəm (K., 93), düşübəm (K., 107); b/**-ıb//-ub//-üb+mən**: qılıbmən (K., 92), asıbmən (K., 63), dutubmən (K., 26), düşübmən (K., 99).

2. В сочетании с аффиксом II л.ед.ч.: geyibsən (K., 16), dərməyibsən (K., 64), bulubsən (K., 74).

3. В сочетании с аффиксом III л.ед.ч.: unudubdur (K., 14), yudubdur (K., 14).

Нередко аффикс **-dur** в «Диван»е употребляется в форме **-tur** или **-turur**, аффикс же **-ıb//-ib//ub//-üb** имеет и варианты **-ıp//-ip//-up//-üp** и **—p**: *qaluptur (K., 110), aluptur (K., 38), Ey səba, ol zülfi-mişkini pərişan qılmə kim, Rişteyi-canım mənim* ***bağlapturur*** *hər tarinə (K., 92).*

Аффикс **-ıb** иногда без аффикса предикативности **-dır** выражает значение прошедшего-неочевидного времени: *tulğanıb, yığlanıb* (K., 22). Встречаются случаи, когда аффикс **-ıb** принимает и аффикс предикативности и аффикс I л.ед.ч.: ***eylayübdürmən*** *(K., 128).*

Настоящее время. Настоящее время в «Диван»е выражается с помощью аффиксов а/**-ır//-ir//ur//-ür//-r**: *danırsən (K., 136), bilür (K., 130), oxur (K., 40*) и б/**-a+dur//-ə+dür** *virədür (K., 17), içadur (K., 144*). Интересно то, что последняя из этих временных форм употребляется в «Диван»е как в I л.ед.ч. так и III л.ед.ч.:

В «Диван»е мы лишь один раз встретили форму на **-ə+mən:** *Necə mundaq* ***gəzəmən*** *bisərü bipay könül (K., 124).*

В языке Кишвери зафиксирован аффикс **-a+dı**, как фонетический вариант аффикса **-a+dur//-ə+dür**: *sancıladı (K., 36).* Аффикс **-a+dı//-ə+dü** как кыпчакский тип настоящего времени, не нашел широкого распространения. Этот аффикс встречается в Кубинском диалекте в некоторых говорах Баку, Марази и Алибайрамлинского района (**23**, 94; **24**, 220; **25**, 239—240). Примечательно то, что в «Диван»е зафиксирован и аффикс **-ət+ti:** Sürmeyi-naz ol **çəkətti** nərgisi cadusinə (K., 92). Данная форма сохранилась лишь в Шекинском диалекте (**26**, 144). Другим фонетическим вариантом аффикса **-a+dur** в «Диван»е является аффикс **-ay+dur//-ğay+dur**: *qılaydur (K., 48), uçaydurmən (K., 74), araydurmən (K., 75), tiğaydur (K., 105).*

Аспект отрицания настоящего времени образуется с помощью аффикса **-maz//-məz**. ***Bilməzəm*** *noldi yenə kim, yar sorməz halımı (K., 106).* Аспект отрицания настоящего времени I л.ед.ч. образуется с помощью аффиксов **-ma+n//-mə+n***: Xandədür* ***bilmən*** *bu tifli-xanə bizarım mənüm (K., 48*). Лишь один раз употреблен аффикс ***-məm/mə+m*** в «Диван»е*: Nə xoşəm, nə naxoşəm,* ***bilməm*** *nə halətdür məna (K., 4).*

Будущее время. Будущее время в «Диван»е имеет варианты категорического будущего и неопределенного будущего времени (**27**).

1. Категорическое будущее время в «Диван»е выражается следующими формами: **a/-ası//-əsi**: *Didi ki, axir* ***öldirəsidür*** *ani qayğu (K., 85****). Noləsi*** *qul Kişvərinin hali sən bəd mehr ilən (K., 10).* Данная форма выполняет функцию настоящего времени в средневековых письменных источниках (**6**, 260—265) и в ряде диалектов и говоров (**25**, 243).

Аффикс **—ası//-əsi** как показатель будущего времени употребляется и в древнеузбекском (**28**, 43), а также в турецком языке в эпоху средневековья (**29**, 141—158; **30**, 164).

А.К. Боровков пишет: В языке «Тефсира определенное будущее время редко находит свое выражение с помощью **-ğusi, -qusi**. Однако обычно употребляется **-asi**. Далее А.К. Боровков отмечает, что М. Кашгари противопоставляет огузскую форму **-ası** форме **-ğu** восточнотюркского. Тем самым М. Кашгари аффикс **-asi** относит к особенностям огузского, а аффикс **-qusi** к языку эпохи восточных караханидов (**28**, 43). В.В. Решетов отмечает, что аффикс **-asi** употребляется в ташкентском диалекте наряду со своим фонетическим вариантом **-qusi** (**31**, 73)**.**

В современном татарском языке аффикс **-ası//-əse** также является показателем будущуего времени. В восточном же диалекте татарского языка употребляется его более древний вариант **-q-ısı-q-ese (32,**62**).**

Интересен тот факт, что аналогичная форма как показатель будущего времени встречается и в языке Кишвери: *bulğusidur (K., 110), tutqusidur (K., 50), qupğusi (K., 25), dutğusi (K., 53), qılğumdur (K., 123).*

Ш. Шукуров, касаясь глаголов в форме будущего времени с аффиксом **-ğu//-ğü//-gu//-gü** отмечает, что данный формальный признак характерен языку памятников XI—XII веков, древнеуйгурских памятников, произведений Наваи, Лутфи, «Родословия турок», «Родословия туркмен» хотя и не встречается в языке орхоно-енисейских письменностей (**11**, 180—181).

б/ **-a//-ə.** Данный аффикс выступает как показатель желательного наклонения в древнеазербайджанском языке и на современном этапе его развития. Однако он выступает в письменных памятниках и как показатель будущего времени. Приведем два примера из «Диван»а: *Mundaq ki, məni ləli-ləbin qıldı xərab, Bir gün **görəsən** kəlisa içrə məni (K., 148). Bilməzəm halim **nolə**, hala cigərxunəm yenə (K., 94*).

2. Неопределенное будущее время. Аффикс неопределенного будущего времени **-ar//-ər//-r** в «Диван»е выполняет различные функции:

а/ функцию настоящего времени: ***Yanər** imdi bağrım ənduhu peşimanlıq billə (K., 97)*

б/ функцию универсального времени: *Nə yerdə kim keçər sözüm mənim halimə **ağlarlər** (K., 45).*

в/ функцию деепричастия: *Ani **istər** gəzərmən xanə-xanə (K., 139).* Аффикс **-a//-ə** как в современном азербайджанском языке, так же и в его письменных памятниках выступает как показатель желательного наклонения. В письменных памятниках, в том числе в «Диван»е Кишвери данный аффикс одновременно выступает и как показатель будущего времени. *Artuq dilasəm bağrımə bıçaq **urəsən (**K., 148). Uçubən yarə **yetaydim** bilsə irdim sahəri (K., 114).* Как показатель неопределенного будущего времени в «Диван»е встречается и фонетический вариант аффикса **-a//-ə** аффиксы кыпчакского типа **-ğay, -qa, -ay**, о чем подробно говорится в разделе «Желательное наклонение глагола».

Аспект отрицания глагола в форме неопределенного будущего времени образуется с помощью **-ma+z//-mə+z** с фонетическим вариантом **-ma+s//-mə+s.** Примечателен тот факт, что аспект отрицания в I л.ед.ч. чаще всего имеет форму **-man///-mən**, ***İstamən** badisəba kim olə yoldaşın sənin (K., 44). Kimsədin **sormən** xəbər yüz yil əgər görmən ani (K., 40).*

Исследования над языком «Диван»а Кишвери позволяют прийти к выводу о том, что часть глаголов в «Диван»е архаизирована на современном этапе развития азербайджанского языка, часть их сохранилась только в отдельных диалектах и говорах, остальная же часть употребляется и в современном азербайджанском литературном языке.

Список литературы

1. Катанов Н. Ф. Опыт исследования урянхайского языка / Н. Ф. Катанов. — Казань, 1903.
2. Исхаков Ф. Г. Грамматика тувинского языка / Ф. Г. Исхаков, А. Пальбах. — М., 1961.
3. Котвич В. Исследование по алтайским языкам / В. Котвич. — Москва, 1962.
4. Насилов В. М. Древнеуйгурский язык / В. М. Насилов. — Москва, 1963.
5. Щербак А. М. Грамматический очерк языка тюркских текстов XI—XIII вв. из Восточного Туркестана / А. М. Щербак. — Москва-Ленинград, 1964.
6. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologyası / H. Mirzəzadə. — Bakı, 1962.
7. Rəhimov Mirzə. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi / Mirzə Rəhimov. — Bakı, 1965.
8. Eyvazova R. H. Azərbaycan yazılı abidəlrində *-alı, -ğalı* şəkilçiləri haqqında / R. H. Eyvazova // Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. — 1981. — № 3.
9. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности / С. Е. Малов. — М.-Л., 1951.
10. Тенишев Э. Р. «Кутадгу-билиг» и «Алтун ярук» / Э. Р. Тенишев // Советская тюркология. — Баку. — 1970. — № 1.
11. Абдурахмонов Г. Узбек тилининг тарихий грамматикасы / Г. Абдурахмонов, Ш. Шукуров. — Ташкент, 1973.
12. Eyvazova R. H. Kişvəri «Divan»nında *-ğay, -ğa, -ay* şəkilçilərinin məna xüsusiyyətlri / R. H. Eyvazova // Azərbaycan SSR EA, Xəbərlər. — 1974 — № 4.
13. Рагимов М. Ш. Формы выражения настояшего и будушего времен в письменных памятниках азербайджанского языка XIV—XVIII вв.: канд. дисс./М. Ш. Рагимов — М., 1957.
14. Vəliyev İ. D. XIV—XIX əsr Azarbayjan dilinin yazılı abidələrində keçmiş zaman formaları (nam. diss.) / İ . D. Vəliyev. — Bakı, 1969.
15. Гаджиев Т. А. Система форм прошедшего времени глагола в современном азербайджанском литературном языке (канд. дисс.) / Т. А. Гаджиев. — Москва, 1959.
16. Axundov A. Felin zamanları / A. Axundov. — Bakı, 1961.
17. Кордобаев Т. Р. Категория времени в современном казахском языке (канд. дисс.) / Т. Р. Кордобаев. — Алма-Ата, 1949.
18. Алланазаров О. Прошедшее время в современном туркменском литературном языке (к. д.) / О. Алланазаров. — Ленинград, 1953.
19. Убайдуллаев К. Категория прошедшего времени глагола в изъявительном наклонении в современном каракалпакском языке (канд. дисс.) / К. Убайдуллаев. — Москва, 1955.
20. Коклянова А. А. Категория времени в современном узбекском языке / А. А. Коклянова. — Москва, 1963.
21. Чарияров Б. Времена глагола в тюркских языках юго-западной группы (авт. док.дисс.)/Б. Чарияров. — Ашхабад, 1970.
22. Серебренников Б. А. Система времени татарского глагола / Б. А. Серебренников. — Казань, 1963.
23. Şirəliyev M. Ş. Bakı dialekti / M. Ş. Şirəliyev. — Bakı, 1957.
24. Şirəliyev M. Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları / M. Ş. Şirəliyev. — Bakı, 1962.
25. Rustəmov R. Ə. Azərbayjan dili dialekt və şivələrində fel / R. Ə. Rustəmov. — Bakı, 1965.
26. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti / M. İslamov. — Bakı, 1968.
27. Эйвазова Р. Г. Аффиксы *-асы, -аси, -усu, -гу* как формы будущего времени в произведениях Кишвери / Р.Г. Эйвазова // «Функциональные и конструктивные уровни языковой системы. Материалы республиканской научной конференции 18—19 ноября 1980 г. — Баку, 1981.

28. Боровков А. К. Очерки истории узбекского языка / А. К. Боровков // Советское востоковедение. — Т. VI. — 1949.
29. Михайлов С. О форме — *(у)си* в турецком языке / С. Михайлов // Вопросы языка и литературы стран Востока. — Москва, 1958.
30. Грунина Э. А. Соотношение формы настоящего и будущего времени по памятникам турецкого языка XIII—XIV вв. / Э. А. Грунина // Вопросы тюркской филологии. — Москва, 1966.
31. Решетов В. В. Монографическое изучение диалектов / В. В. Решетов // Вопросы диалектологии тюркских языков. Труды Института литературы и языка им. Низами. — Т. II. — Баку, 1960.
32. Ахатов Г. Х. О восточном диалекте татарского языка / Г. Х. Ахатов // Вопросы диалектологии тюркских языков. Труды Института литературы и языка им. Низами. — Т. XII. — Баку, 1958.

АИЛЕВИЙ ТЕРБИЕЛЕВДЕ АНА ТИЛИНИНЪ ЭМИЕТИ

Яяева А.М.,
доцент
Украина, Къырым

Миллетни яшаткъан эсас варлыкъ — ана тилидир! Ана тили вастасынен миллет озь адыны, тарихыны, медениетини, эдебиятыны сакълап келе ве оларнен берабер дюньяда озь ерини тапа.

Тиль джемиет иле сыкъ багъда ишлетиле ве инкишаф этиле. Тарихий кереклик оларакъ асыл олгъан тиль, джемиетнинъ талапларына джевап бермели. Дигер тарафтан, о, джемиетнинъ турушыны акс эте ве онынъ теракъкъиятына фааль къол тута. Тиль ве джемиет арасында диалектик багъ мындадыр.

Тиль насыл шекиллерде яшай?

Академик Валентин Александрович Аврорин тильнинъ яшагъан шекиллерини къайд этеркен, о, аятта къулланъгъан лакъырды тильни, онынъ территориаль ве социаль шиве ве жаргонларыны бириндже ерге къоя.

В. А. Аврорин тильнинъ чешит шекиллерини къулланув муитини айыра: аилевий къонушув, санайы ишхане коллективлеринде къонушув, эали арасында къонушув, чешит топлашув-меджлислерде, мектеплерде окъутув процессинде, кутьлевий информацион каналларында (матбуат, радио, телекорьсетювлер, кино, лекцион пропаганда этюв), эдебий иджат, илим, дин, шахсий мектюплешюв бир тилли коллектив ичинде, чешит тилли адамлар ве коллективлер арасында, машиналар иле къонушув (нутукъ идаре багъы).

Бу айырувда къырымтатар тилине аит олгъан мусбет тарафлар чокътыр.

Филология илиминде тиллернинъ функциональ инкишафы суаллерине буюк эмиет берильгени чокътан, ве бу меселе социолингвистик проблемлернинъ меркезинде булунмакъта.

Тильнинъ функциональ инкишафы демек недир?

Адети узьре, тильнинъ функциональ инкишафы дегенде, оны, къонушув вастасы оларакъ, мукеммелештирюв ве онынъ къулланув муитини кенъештирюв деп, анълайлар.

Бу анъламнынъ эки теркибий къысмы да озьара сыкъ багъланып кельмекте.

Шуны къайд этмек керек ки, тильнинъ функциональ инкишафы тиль ичюн табийдир. Къулланувнынъ янъы муитлери исе джемиет инкишафынынъ озь нетиджесидир. Тильнинъ мукеммелешюви джемиетте къулланув процессининъ озюнде келип чыкъа.

Бойледже, тильнинъ функциональ инкишафы бутюнлей ве толусынен шу тильде къонушкъан адамларнынъ, джемиетнинъ инкишафына багълыдыр.

Тильнинъ функциональ инкишафынынъ алы о яшагъан ачыкъ-айдын тарихий шараитлерине яни джемиетнинъ социаль-икътисадий севиесине, онынъ этник инкишафы севиесине (къавим, миллет, къабиле), девлетчилик ве онынъ шекиллерининъ олгъаны-олмагъанына, халкънынъ микъдарына, онынъ ерлешкен сыкълыкъ севиесине ве башкъа миллетлернен туткъан социаль-икътисадий ве медений мунасебетлерине багълыдыр.

Къырымтатар тилининъ шекилленювине ве инкишафына къырымтатар халкъына нисбетен япылгъан адалетсизликлер чокъ зарарлы тесирлер яратты: о, нормаль суретте ишленильмеди, рус тилининъ кучьлю тесири алтында къалды. Руслашув процесси озь ишини япты: сюргюнликте догъгъан экинджи ве учюнджи несиль ана тилинден марум олды. Тек къорантада къартана ве къартбабанен оськен бу несиллер ичюн ана тилинде лаф этмеге, къонушмагъа имкян бар эди.

Ана тилининъ къулланувы ве ишлетильмесининъ муити инкишаф этильмесе ве кенъештирильмесе, къырымтатар халкъынынъ медениети ве тасили инкишаф этилебильмез. Ана тили инкишафынен огърашкъан эм девлет муэссиселерине, эм ичтимаий тешкилятларына чокъ ишлер япмакъ керек.

Халкъымызнынъ огюнде ана тилини сакълав, оны мукеммель огренюв киби актуаль меселелер турмакъта.

Къырымтатар халкъы III Къурултайы 3-нджи сессиясында (1999 с., октябрь 3) «Ана тили меселеси акъкъында» къарар къабул этильди. Бу къараргъа бинаен 2003 сенеси январь 11 «Ана тили огърунда куреш!» программасы тасдыкъланды. Мезкюр Программа ана тилимиз гъайып олмамасы ичюн кунь тертибинде озь тилимизде лаф этмеси, озь тилимизде чыкъкъан матбуатны огренмеси, балалар ве яшларымызгъа ана тилимизге меракъ ве севги ашлав, эр кунь ве эр ерде ана тили муитини яратувны талап эте.

Миллий тиллернинъ инкишафы бир къач себепке багълыдыр. Бириндженден, бир де бир мемлекетте девлет тили оларакъ къабул этильген тиль этрафлыджа инкишаф эте. Шу девлетте къулланылгъан башкъа тиллеринин статусы, девлет тилине коре, сынъырлангъан ола ве олар толу аджымда терракъият этип оламайлар.

Эр бир тиль озюнинъ ички имкянлары эсасында зенгинлеше, инкишаф этиле. Куньделик яшайышта пейда олгъан янъы тюшюнджелер тиль вастасынен ифаде этиле (сёзлер яратыла, ибарелер тизиле).

Къырымтатар тили исе девлет тили дегиль, девлетчилигимиз акъкъында тек бизим талапларымызда анъыла, укюмет адалетликни тиклемеге ашыкъмай, эм де истемей. Мына шу себеплерден къырымтатар тили миллий азлыкълар тили деп таныла, дегиль тамыр халкънынъ тили.

Ана тили огърунда куреш эп девам этмекте. Бу курешнинъ биринджи сафларында къырымтатар тили оджалары, балалар багъчаларында ишлеген тербиеджилер, эсли-башлы адамларымыз турмакъта.

Газеталарымызда ана тилимиз акъкъында чокъ макъалелер, шиирлер басыла. Лякин тек шиарлар ве макъалелернен бу муим меселе, ана тили меселеси чезильмез.

Неден башламакъ керек?

Бала яратылгъанынен (догъмаздан эвель) ана тилини дуйып, О, ким олгъаныны, къайсы миллетке менсюп олгъаныны бильмек керек.

Инсан баласы догъгъанынен, тиль муитинде булуна. О, биринджи сёзни айтып башламаздан эвель, ана тилини менимсемек керек. Баланы охшагъанда, тек ана тилинде лаф этмек шарт. Бала анасындан «гузелим, чипчечигим, къозучыгъым, тайчыгъым, эвлядым …» киби сёзлерни къайта-къайта эшитсе, о, халкъ медениетининъ энъ зенгин, аджайип яратмасы — тиль, ана тилине бериле.

Ана тили эртарафлама тербиенинъ эсасында олмалы.

Ана тили ве халкъ рухуны, онынъ назмыны балагъа омрюнинъ биринджи йылларындан ашламалы.

Баланынъ яшайышы йырнен багълыдыр. Онынъ эшиткен биринджи йыры — «Айнени»дир.

Тувгъан тилининъ гузель, муляйим, татлы олгъаныны бала бешигинде озь анасындан эшите.

Ана тилини балагъа ашлагъан, ильк эвеля, АНАДЫР.

Ким бизни джандан севе,
Лаф этмеге огрете,
Айненинен юкълата,
Назик сёзлер де тапа?
— Бу инсан, эльбет, АНА!

Йыллар кече, бала осе. О, чокъ шейлерни коре, ана тилинде корьген шейлернинъ адларыны айта. Оськен сайын башкъа, онъа таныш олмагъан, тильде лаф эткен адамларнен корюше. Тек шу вакъытта бала къырымтатар олгъаныны анълап башлай. Айны шу вакъыттан башлап балагъа ана тилине, халкъына, урф-адетлерине севги ашланмалы. Бу тербиени кене де ана-баба, къоранта эда эте.

Къорантанынъ бала тербиевинде ролю эсас ве муимдир.

Тербиенинъ тамырлары пек терен дала. Баланы не къадар незакетли, не къадар йымшакъ охшасанъыз, онынъ синъирлери о къадар къавий олур, бала сагълам осер.

Шимди исе, къырымтатар анасы ве рус анасы балаларыны охшагъанда насыл сёзлерни къуллангъанларыны козетейик:

«Зайка, солнышко; прелесть моя, золото моё, лапонька …»
«Къозучыгъым, джанчыгъым, джаным-джигерим, балым-шекерим …»

Баланы юкълаткъанда исе рус анасы: «Баю-баюшки баю,
Не ложися на краю,
Придет серенький волчок,
И утащит за бочок».
Къырымтатар анасы: «Айя-айя, айясы,
Къачан тиер файдасы?
Бугунь дегиль, ярын тиер
Бу баланынъ файдасы».

Бойле мисаллер шуны корьсете ки, эр бир халкъ баланы охшагъанда, онъа белли бир фикир, белли бир психология ашлай. Рус анасынынъ айненисини эшитип, бала къашкъырчыкътан къоркъып юкълап къалыр. Амма къырымтатар анасынынъ йырлагъан айненисини баланы яшлыкътан таянч олып осьмесине ишанч догъура.

Балагъа айтыладжакъ сёзлер, незакетли ибарелер, олсун масаллар — эписи тек ана тильде янъгъырамалы. Терербиенинъ насыл саасы акъкъында лаф юрьсетсек юрьсетейик, онынъ эр бириси тек ана тилимизде олмакъ керек. Тек бу тувгъан тильде миллетимизнинъ урф-адетлерини эвлятларымызгъа синъдирмек керекмиз.

Шу мисаллер балаларны тербиелевде ана тилине меракъ догъурувда къорантанынъ муим ве месулиетли ролюни ачыкълай.

Аилевий тербиенинъ девамы бала багъчалары, мектеплерде ана тили ве тувгъан эдебият дерслери олмакъ керек. Олар эгленджи ве меракълы кечирильмеси ичюн усулий тевсиелер шимди бар. Тербиеджилер ве оджалар эр бир дерске, эр бир тедбирге мукъайтлыкънен азырланмалы, чюнки балаларнынъ ана тилини севеджеги-севмейджеги оларгъа да багълыдыр.

Къулланылгъан эдебият

1. Абибуллаева Э. Э. Миллий тасиль— миллий медениетининъ темелидир / Э. Э. Абибуллаева // Мааpиф ишлери. — 2003. — № 4. — 26 апрель.
2. Исмаил бей Гаспринский. Россия и Восток / Редакционная коллегия: Р. И. Валиев, А. Г. Каримуллин, Р. Р. Сиразиев, М. А. Усманов, Ф. Т. Хамидуллин. — Казань: Татарское книжное издательство, 1993. — 132 с.
3. Ганкевич В. Ю. Очерки истории крымскотатарского народного образования (реформирование этноконфессиональных учебных заведений мусульман в Таврической губернии в конце XIX — начале XX веков) / В. Ю. Ганкевич. — Симферополь: Таврия, 1998. — 164 с.
4. Касич-Харахады С. И. Кенджелерге окъунъыз / С. И. Касич-Харахады. — Киев: Освита, 1991. — 272 с.
5. Касич-Харахады С. И. Балалар шенълене / С. И. Касич-Харахады. — Симферополь: Тарпан, 2000. — 204 с.
6. Куртсеитов Р. Дж. Развитие обучения на крымскотатарском и украинском языках в Автономной Республике Крым / Р. Дж. Куртсеитов, Т. М. Голосова, Э. Э. Абибуллаева, Л. Б. Нафеева, А. М. Яяева, Л. С. Османов. — Симферополь: Оригинал — М., 2008. — 108 с.

EDEBİYATŞINASLIQ / ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

QIRIMTATAR EDEBİYATINDA TARİH TÜŞÜRME SANATI

Abdülvahap Nariman,
öğretim üyesi
Ukrayna, Qırım

Özet. Maqalede qırımtatar edebiyatındaki tarih tüşürme sanatınıñ inkişafına dair umumiy bilgiler berilmektedir. Sanat Qırım Hanlığı devrinde büyük ilerileme körip, XX a. başına qadar yaşağandır. Tarihlerniñ edebiy degeri ile birlikte büyük tarihiy emiyeti de bardır.

Anahtar kelimeler*:* divan şiiri, tarih tüşürme, kitabe.

Tarih tüşürme sanatı — daha çoq ebced esabına[1] esaslanıp, bir kelime, söz terkibi, cümle ya da bir beyit tertip etmek ile birde-bir vaqianıñ yüz bergen yılını köstermek sanatıdır. Tüşürilgen tarih, esasen, bir manzumeniñ soñunda yer alır ve bir tarihiy faktqa işaret eter. Bu faktlar çeşitli olur: siyasiy tarih, içtimaiy ve medeniy hayat, mimariy yapılar, bir insannıñ şahsiy hayatı (doğumı, tahsilge başlaması, maqamğa tayini, faaliyeti, evlenmesi, ölümi…) ve ilh. Tarihler, böylece, hem şiir (edebiyat), hem de tarih ceetten diqqat çekmekteler. Ekinci, tarih aspekti pek mühimdir. Türk edebiyatında tarihlernen mahsus oğraşqan Prof. İ. Yakıt buña dair şularnı yaza: «*Tarih düşürme bir nevi vak'anüvistliktir ki, birinci dereceden kaynak teşkil ederler. Böylece düşürülen her tarih, Türk kültür hayatında birer belgedir. Zira müverrihler gördükleri, bildikleri ve emin oldukları olayları tarihlemişler, dolayısıyla düşürülen tarihler gününde tutulmuş birer zabıt veya tutanak gibi kesinlik arz ederler*.» [30]. Bu sözlerniñ Qırım tarihi içün ne qadar isabetli olğanını birden qayd etmelimiz.

Tarih tüşürme sanatı arap edebiyatında büyük rağbet körmedi, iran edebiyatında ise çoq sevildi. Türkçe tarihlerni alsaq, bilingenlerden eñ eskisi XIV a. aittir. Sanat XV a. Orta Asyada olduqça inkişaf etti. İstanbulnıñ fethinden soñ Osmanlı edebiyatında da büyük ilerileme kördi. Bu edebiyatta da XVIII a. kendi zirvesine yetişti. Sanatnıñ eñ meşhur ismi olaraq Adanalı Seyyid Osman Sururî (1752—1814, eki biñge yaqın tarih tüşürdi) sayılır, diger usta müverrihlerniñ (tarih tüşüricilerniñ) arasında Bursalı Hâşimî (XVI), Edirneli Nazmî (ö. 1559-dan soñra, 364 tarih müellifi), Mustafa Cinânî (ö. 1595, 209 tarih müellifi), Sünbülzâde Vehbî (ö. 1809) ve Antepli Aynîniñ (ö. 1837, 600 civarında tarih tüşürdi) adları añılır. Bu isimler, ayrıca, ortağa qoyğan tarih çeşitleri ceetinden de diqqat çekmekteler [29].

Umumen alğanda, eki qısım tarihler bardır. Bir qısmı, yazılğanı ile kitabege çevrilir, yani daha çoq taş levhada qazılıp (yazılıp), cami, medrese, tekke, köşk, hammam, köpür, çeşme kibi yapılar ve baştaşlarda yer alır. Daha büyük bir qısmı ise yazılı şekilde «Divan» ve diger kitaplarnıñ sahifelerinde qalır.

Tarihlerniñ bir sıra çeşitleri bardır, eñ yaygın olğanları: *tam, noqtalı (menqut, mücevher), noqtasız (muhmel), noqtalı-noqtasız, ta'miyeli, qatmerli (dü-tâ (eki qat), se-tâ (üç qat) ya da ra-tâ (dört qat)), lafzen, lafzen ve manen* çeşitleridir. Tarih tüşürme, tabiy, büyük ustalıq talap eter, bazı çeşitlerde, misal, ta'miyeli örneklerinde şairler tarafından aqıl almaz meharet kösterilir edi.

Maqalemizniñ bu qısmınınıñ soñunda yuqarıda adı keçken Prof. İ. Yakıtnıñ daha bir sözü yerinde olur: «*Düşürülen tarihlerin kitabelerde manzum bir şekilde yer alması matematikle edebiyatı kardeş yapmış, sanat-estetik ve tarih arasında bir köprü oluşturmuştur. Böylece aruz vezninin verdiği musiki, şiirin verdiği ahenk, mimari yapının sunduğu sanat ve estetiğe ilaveten ebcedle düşürülmüş tarihin getirdiği aritmetik aynı mekanda bir birlik ve bütünlük oluşturmaktadır. Bu keyfiyet aynı zamanda tevhit inancının ve Türk-İslam insanının ruhunda yatan estetik değerlerin bir nevi tezahürüdür»* [30].

Qırımtatar edebiyatında tarih tüşürme sanatınıñ pek çoq misallerine rastkeline. Hususan Qırım Hanlığı (XV—XVIII aa.) devrinde onıñ olduqça inkişaf etkenini köremiz. Devlet yıqılğan soñ da anane sönmey, divan şiiri tarzında yazğan siyrek şairlerniñ eserlerinde yaşay. Bilingen soñ örnekleri XX a. başına aittir.

Tarih ve edebiyat qarışımı olğan bu sanatnıñ örnekleriniñ şimdiki zamanda Qırım tarihçiligi içün hususiy bir emiyeti bardır. Bilingeni kibi, qırımtatar tarihiniñ soñki eki buçuq asırlıq devri soñ derece facialı olğandır. 1783-den soñra yüz bergen muhaceret, yüzlernen köy ve qasabalarnıñ boşalması, daha soñra Sovet rejiminiñ dinge qarşı başlatqan savaşı, II Dünya cenki zamanında kene de yüzden ziyade köyniñ faşistler tarafından yaqılması, ve nihayet qırımtatarlarnıñ 1944 s. sürgüni — bütün bularnıñ neticesinde sayısız köy, cami ve mescitlerniñ, biñlerce mezarlıqlarnıñ (bular aman-aman tamamı ile yoq etildi) yer yüzünden silinmesi, elbette, pek çoq tarihli baştaş ve kitabelerniñ, bu çoq qıymetli artefaktlarnıñ yoq olmasına da sebep olğandır. Buña çeşitli müntericeli (şiir, tarih, diniy ilimler, tasavvuf ve ilh.) sayısız elyazmalarnıñ da ğayıp olğanını ilâve etmelimiz. İşte, qırımtatar medeniyetiniñ oğrağan bu tahribatı neticesinde şu medeniyetniñ çeşitli meddiy-maneviy

[1] Tarih tüşürme sanatı ebced elifbesi esasında qurulğandır. Bu elifbe, islâmiy türk harfleriniñ, bilingen elifbe sıralanışından ğayrı, edebiyatta qullanılğan bir hususiy elifbe tertibidir. Ebced tertibindeki her bir harf, 1-den başlayaraq 1000-ge qadar birer, onar ve yüzer sayığa (raqamğa) qarşı tutulğandır, yani her bir harfniñ sayı degeri, raqam qarşılığı belgilengendir. Böyle bir elifbeniñ harflerini qolayca ezberlemek ve hatırda tutmaq içün sekiz hususiy kelime tertip etildi: *ebced, hevvez, hutti, kelemen, safes, qaraşet, sehaz, dazağ*. Bu kelimelerniñ birincisi, yani *ebced* sözü (elifbeniñ ilk dört harfiniñ adlarından meydanğa kelgen), tertipniñ adı olğandır.

abideleriniñ çoğu (!) mahv oldı desek, hiç mubalâğa olmaz. Bütün bular köz ögüne alınsa, künümizge yetken kitabelerniñ ve bazı «Divân»lar ile diger kitaplarda yazılı şekilde saqlanıp qalğan tarihlerniñ qıymeti daha eyi añlaşılır. Bu tarihler Qırımnıñ siyasiy ve medeniy hayatınıñ bir çoq vaqıa ve şahsiyetlerine dair olduqça mühim ve ince bilgilerni bermektedirler, bazıları, yuqarıda qayd etkenimiz kibi, hatta artefakt emiyetini taşıy.

Qırım ile alâqalı ilmiy edebiyatta mevzuğa mahsus bağışlanğan yazılarğa rastkelmedik. Lâkin ayrı ya da belli bir sayıda örneklerge yer berilgen menbalar yoq degil. Bularnıñ arasında ayrıca 1849 s. dünya yüzü körgen «Bağçasaraydaki arapça ve türkçe yazıları» (haz.: Борзенко А., Негри А., Домбровский Ф.) adlı maqaleni añar edik, bunda, şu cümleden, Hansaray külliyesindeki yapılarda rastkelgen 20 ziyade tarihli kitabelerniñ metinlerine yer berilgendir [5].

Soñ devir araştırmacılarından Qırımdaki tarih tüşürme örneklerini eñ sıq ve eñ çoq añğan — Türkiyeli Nikol Kançal-Ferraridir, mevzu ile alâqalı ayrıca onıñ «Saray'a bağlı bir cami ve haziresi: Kırım Hanlığı'nın payıtahtı Bahçesaray'daki Hansaray'ın haziresi» [23] ve «Kırım'dan Kalan Miras: Hansaray» [22] kibi qıymetli çalışmalarını qayd eter edik.

Qırımtatar araştırmacılarınıñ yazılarını alsaq, tarihlerge yer berilgen E. Şem'i-sadeniñ [10, s. 115—116], K. Qoñuratlı ile R. Fazılnıñ [6] ve R. Fazıl ile S. Nagayevniñ [9, s. 146—149] çalışmalarına işaret eter edik. Bularğa tam mevzu ile alâqalı bizim de bir qaç maqalemizni qoşar edik, şu cümleden: meşhur «Bağçasaray Çeşmesi»ndeki bir tarihke [1], Qırım Geray Hannıñ (ö. 1769) baştaşındaki tarihke [12] ve Hansaraydaki «Yemiş odası»nda («Altın oda») yer alğan tarihli qasidege dairdir [3]. Toplu şekilde tarihler añılğan daha bir maqale — G. Nalbandovanıñ 1999 s. «Günsel» mecmuasında bastırğan «Evliya Çelebiniñ 'Seyahatname'sinde qırımtatar divan edebiyatına dair bilgiler» başlıqlı maqalesidir [24].

Tarih tüşürme sanatınıñ qırımtatar edebiyatındaki örnekleri ile alâqalı menbalar haqqında aytacaq olsaq, bular, yarmadanıñ ve yerli halqınıñ facialı tarihleri köz ögüne alınsa, az ya da yetersiz sayılacaq kibi degiller. Şunı da qayd etmek kerek ki, tarihler bulundırğan bu menbalar ve ayrı örneklerniñ sayısı soñ yıllarda hep artmaqtadır.

Misal, kitabeli, yani çeşitli mimariy yapılar ile baştaşlarda yer alğan tarihlerini alayıq. Bularnıñ eñ zengin menbası Bağçasaraydaki Hansaray külliyesidir: mındaki ayrı binalarda ve mezarlıqta onlarca tarihlerge rastkeline [22; 23]. Bundan ğayrı, tarihlerni Bağçasaraynıñ başqa yerlerinde de rastketirmek mümkündir. Diger şeherlerni alsaq, ilk evelâ Kefe, Kezlev, Aqmescit ve Qarasubazarnı qayd eter edik. Bu yerdeki tarihler hem Qırım hanlığı devrine, hem soñraki yıllarğa aittir, bular, adları keçken şeherlerniñ tarihine ışıq tutacaqları şübhesizdir.

Tabiy, Qırım köylerini de añmaq kerektir. Mında da, pek sıq olmasa da, çeşitli yapı ve baştaşlarda tarih tüşürme sanatınıñ örneklerine rastkelinmektedir. Bular ayrıca mühimdirler, çünki Qırımnıñ köy hayatı pek çoq ceetten olduqça az ögrenilgen bir sahanı teşkil etmektedir.

Künümizge yetken bu tarihlerden başqa, pek çoq kitabeli tarihlerge dair malümat tarihiy menbalarda da keçmektedir. Bularnıñ arasında, misal, kitabeler arhivi sayılacaq Evliya Çelebiniñ «Seyahatnâme»sini añmaq mümkündir [20]. Bu eserde Qırım ile alâqalı 50 ziyade soñ derece qıymetli tarihke rastkelemiz. Bulardan sayılı örnekler künümizge de yetti, çoğunıñ taqdiri ise belli degildir.

Ayrı kitabeli tarihlerge bazı bir Qırım «Tarih»lerinde rastkeline [8, s. 216—217]. Daha bir menba — şairleriniñ «Divan»larıdır. İlk evelâ, Qırımlı şairleriniñ «Divan»larını alsaq, tarihler münasebeti ile Feyzî Kefevî, Said Geray, Halîm Geray, Ebubekir Rifat kibi şairlerniñ «Divan»ları diqqat çekmekteler. Bular hepsi birer-birer, ayrı araştırmalarğa muhtaclar.

Yalıñız kâğıtta qalmaq üzere yazılğan tarihlerni alsaq, bularnıñ da esas menbaları — aynı şu «Divan»lar ile «Tarih»lerdir. Kitabeli tarihlerge baqqanda, bu çeşit örnekler bularda daa çoqtır. Mevzuları da (yani tüşürilgen vesileleri), kitabeli soylarına baqqanda, daha keniş manzaranı teşkil etmekteler: çeşitli siyasiy-harbiy vaqialar, içtimaiy ve medeniy hayat, saray hayatı, ilim ve edebiyat sahalarındaki vaqialar, insannıñ şahsiy hayatı ile alâqalı faktlar. Soñkilerni ayrıca qayd eter edik, bular pek çoq şahsiyetlerniñ tercimeihalları ceetinden soñ derece qıymetlidirler.

Aşağıda hronoloji sırası ile bazı bir mühim ve diqqat çekici tarihlerge dair qısqa malümat berilecektir.

Qırım ile alâqalı eñ eski bilingen tarih Kefeniñ 1475 s. Osmanlı ordusı tarafından alınğanına dairdir. Evliyâ Çelebide ve diger menbalarda keçe. Müellifi belli degil, manzum, bir beyitliktir. Tarih mısrasındaki «*şefqat*» sözü ebced ile 880 raqamını bere, yani milâdiy 1475 senesini köstere [20, s. 667—668].

Eski tarihlerden daha biri — kendi vaqtında Qırım Hanlığınıñ ilk taht yeri olğan Qırq-Yerdeki Devlet-Sarâynıñ kiriş qapusı üstünde bulunğan bir tarihtir. Şimdi Bağçasaraydaki meşhur Zıncırlı Medreseniñ iç azbarındaki bir kemerde bulunmaqtadır. 942/1535—36 s. ait üç beyitlik manzum bir kitabedir. Bu da Evliyâ Çelebiniñ «Seyahatnâme»sinde keçe [a. e., s. 592—593]. Çeşidi — lafzen, yani ebcedge esaslanğan degil, senesi doğrudan-doğru sözlernen berile. Metinde o zaman Qırım Hanı I Sâhip Geraynıñ (1532—1551) adı keçe. Kitabe — artefakt qıymetindedir, çünki Devlet-Saraynıñ kendisi şimdi yoq, uzun yıllar onıñ adı ve yeri bile añılmağan edi.

I Sahip Geraynıñ devrine ait daha bir eski tarihni kene de Evliyâ Çelebide köremiz: 956/1549 s. ait, Sudaqta, Qaleniñ tışındaki müsülman mahallesinde bir mescid azbarındaki çeşme tarihidir [a. e., s. 654]. Metinde müellifniñ adı keçe — haqqında şimdilik hiç bir şey bilinmegen «Qandî» ya da «Fendî» mahlâslı şairdir. Eki beyitlik qıta, tarih mısrasında Haci Ahmed adlı birisiniñ, añlaşıla, çeşme qurucısınıñ, adı añıla. Bu kitabeniñ taqdiri belli degildir.

XVI asırnıñ soñuna ait diqqat çekken tarihlerden biri — meşhur Qırımlı mürşidlerinden «Tatar Şeyhi» İbrâhim b. Aqmehmedniñ (ö. 1001/1592—93) vefatına oğlu şair Şeyh Afifeddinniñ (mahlâsı «Afifi») tarafından tüşürilgen bir tarihtir [28, s. 17]. Tarih mısrasında *şeyh-i kâmil* ve *şeyh-i ekmel* terkipleri keçe. Bular aynı hariflerden ibaret olğanı içün, tabiy, aynı raqamnı da bereler, bu raqam 1001, yani 1592/93 senesidir. Tarihniñ çeşidi dü-tâ (çift — qatmerli çeşitlerden) olsa kerek, çünki bir mısrada raqam eki defa tekrarlana.

Bu devirniñ Qırımnıñ eñ mühim tarih tüşüricilerinden — «Dîvân» sahibi şeyh Feyzî Kefevîdir (ö. 1614). Bu müellifniñ «Qırım bölgesinde yapılğan çeşme, cami ve evlerge, bu yerdeki tayinlerge, doğumlarğa ve sünnet merasimlerine» tüşürgen

tarihlerine ilk diqqat çekken «Dîvân» ile oğraşqan Muvaffak Eflatun oldı [16, s. 130]. «Dîvân»da 37 tarih mevcuttır, bulardan biri, Qırım Hanı Ğazi Geraynıñ vefatına (1608) büyük ustalıq ile yazılğan tarih öz vaqtında İ. H. Ertaylan tarafından han-şairge bağışlanğan kitabında basılğan edi [19, s. 30].

XVII asırğa ait pek çoq qıymetli tarihlerni Evliya Çelebiniñ «Seyahatnâme»sinde köremiz. Eserniñ 7 cildindeki Qırımğa dair esas parçada toplam 50 ziyade tarihke rastkeline. Bular hem Qırımlı şairlerine, hem Osmanlı, hem kendi qalemine ait örnekler olıp, saray, köşk, cami, tekke, hammam, çeşme, köpür ve diger yapılarda yer almaqta edi. Soñ derece mühim olğan bularnıñ içinde, bu asırnıñ bir sıra şairleriniñ mahlâslarına da rastkeline: Fethî (1062/1651—52 ve 1065/1654—55 s. ait kitabeler), Selâmî (1069/1658—59 s.), Nâim (1031/1621—22 s.), Qadrî (1056/1646—47 s.), Rızâyî (1052/1642—43 s.), Faslî (1070/1659—60 s.) ve dig. Teessüf ki, bu müelliflerniñ çoğu haqqında bugün bir bilgige sahip degilmiz.

«Seyahatnâme»deki kitabelerden bazıları künümizge yetti. Bulardan bir qaçı yuqarıda añıldı. Digerlerniñ arasında Qarasubazardaki meşhur Taş-Hannıñ qapusı üzerindeki kitabeni qayd eter edik: 1065/1654—55 s. ait, Fethî mahlâslı şair tarafından tüşürilgen eki beyitlik tarihtir, içinde, tamirat işleriniñ sahibi olaraq, meşhur Qırım baş-ağası (bağ veziri) Sefer-Ğâzî Ağanıñ adı keçe [20, s. 646]. Daha bir tarih — Kezlevde III İslâm Geray Hannıñ tarafından 1061/1650—51 s. qurdurılğan çeşmedeki Osmanlı şairi İbrahim Cevrîniñ tüşürgen tarihidir [a. e., s. 568]. Bu çeşmeden eser bile qalmasa kerek, lâkin kitabe saqlandı, şimdi Kezlevdeki meşhur Han-Caminiñ (Koca Sinan yapısı) tış minberlerinden biriniñ yanında bulunmaqtadır. (Cevrîniñ tarihi Qırımdaki kitabelerniñ müellifleri arasında Osmanlı şairleriniñ de bulunğanını köstere.)

Buña baqmadan, Evliya Çelebideki tarihlerniñ çoğunıñ taqdri belli degil, bulunğan yapıları künümizge yetmegendir. Bularnıñ arasında soñ derece büyük diqqat çekken — Salaçıqta Aşlama bağçasındaki bir qaç köşkniñ tarihleridir [a. e., s. 595]. Qırım hanları I Bahadır (1637—41) ve IV Mehmed Geray (1641—44, 1654—67) (ekisi de şair) tarafından qurdurılğan bu köşklerniñ kitabeleri 1049/1639—40, 1052/1642—43 (eki adet), 1055/1645—46 ve 1056/1646—47 ss. ait olıp, ekisiniñ müellifleri de belli: Rızâyî ve Qadrî mahlâslı şairlerdir.

Künümizge yetmegen diqqat çekici tarihlerden daha biri — Aqmescit ile Qarasubazar arasında yerleşken Azizler köyünde Baba Yâdigâr ziyaret yerinde yuqarıda adı keçken Qırım Hanı şair ve mevlevi IV. Mehmed Geraynıñ 1062/1651—52 s. qurdurğan bir hanınıñ qapusı üstündeki, kene de yuqarıda añılğan şair Fethîge ait bir tarihtır [a. e., s. 643].

Evliya Çelebiniñ tarihleri aslında birer vesiqalardır, olar ayrı ve tafsilâtlı bir araştırmağa lâyıqtırlar.

XVIII a. ait tarihler haqqında yazacaq olsaq, ilk evelâ, Qarasuvbazarlı şair Hilmî Efendiniñ meşhur Prut cenkine dair tüşürgen se-tâ (üç qat) tarihini añar edik. Qaside olaraq yazılğan manzumeniñ soñunda üç mısrada hep 1123, yani 1711 s. berile. Tarih bu devirniñ kene de Qarasuvbazarlı alim, tarihçı ve şairi Abdülğaffâr Qırımîniñ «Umdet-üt-tevârîh» eserinde qayd etilgen edi, Nariman Seytyahya tarafından kiril hurufatı ile basıldı [7, № 5, s. 88—89].

XVIII a. ilk yarısına ait diqqat çekken bir tarih — daha bir Qarasuvlı meşhur şeyh ve şairi Mehmed Faqrîniñ (ö. 1764 [?]), Qarasuvbazarda kendisi içün o devirniñ Qırım hanlarından II Meñli Geraynıñ (bu da şair) 1141/1728—29 s. qurdurğan Tekiye-Han-Caminiñ açılışına tüşürgen 17 beyitli tarihidir. Bu tarih belli qırımtatar şairi A. Qadri-zadeniñ şiirler defterinde qayd olunğandır [26, s. 8]. Tarihniñ metni elimizdedir, Qarasuvnıñ eñ belli Tekiye-Han-Camisiniñ ise izleri bile qaldırılmağandır — qırımtatarlarnıñ sürgüninden soñ o yıqtırılğan edi [4].

XVIII a. ait tarihlerniñ eñ çoq sayıda bir arada bulunğan yeri — Han-Saraydır. Mındaki çeşitli yapılarda şimdi eñ azından 20 tarih körmek mümkündir. Bulardan biri — dünyaca meşhur «Bağçasaray çeşmesi»niñ («Ağlar çeşme») kitabesidir: şair Şeyhî tarafından tüşürilgen, 1177/1763—64 s. ait, içinde çeşmeniñ qurucısı Qırım Geray Hannıñ adı keçken bir tarihtir [1]. Aynı şu Qırım Geraynıñ tarafından soñ derece süslü olaraq abadanlaştırılğan «Meyvalı oda»daki 18 beyitli qaside de bir tarih örnegidir [3]. Nihayet, Han-Caminiñ duvarlarındaki de eki tarihten biri 1153/1740—41 s. ait, içinde Selâmet Geray hannıñ adı añılğan 4 beyitlik bir tamir kitabesidir [22, s. 136—137].

Bir çoq tarihlerni Han-Saray mezarlığında da köremiz: şimdi bu yerde 16 tarihli baştaş bardır. Bulardan üçü — XVIII asır Qırım hanlarına aittir: II Meñli Geraynıñ (ö. 1152/1739), farsça eki beyitlik tarihli, Qırım Geraynıñ (ö. 1182/1769), Edîb mahlâslı şairge ait 3 beyitlik tarihli ve Arslan Geraynıñ (ö. 1181/1767), Hıfzî mahlâslı şairge ait 5 beyitlik tarihli baştaşlardır [23, s. 399—400, 406]. Diger tarihlerden çoğu hanoğulları ile qızlarına aittir. Bulardan bazılarınıñ künümizge yetmegeni de añlaşıla. Misal, 1136/1723—24 s. 12 yaşında vefat etken Ferah Sultannıñ (İslâm Geray sultannıñ qızı) 10 beyitli tarihli baştaşı şimdi mevcut degildir [5, s. 512—513].

Bir sıra tarihlerge XVIII asırnıñ Qırımlı şairleriniñ «Divan»larında da rastkeline. Misal, devirniñ şair ve tarihçisi Saîd Geray sultannıñ «Dîvân»ında 4 tarih mevcuttır, bulardan üçü Geraylar ile alâqalıdır: «Târîh-i Hâne-i Münaqqaş Der-Çağırğan-ı Halîm Giray Han Binâ Kerdest (1168/1754—55)», «Târîh-i Çeşme vü Qasr Der-Çağırğan», «Târîh-i Vilâdet-i Ahmed Giray bin Nûreddîn Sultân» [27, s. 178—181, 182]. Dörtüncisi da, «Târîh-i Vefât ʻAbdülazîz Çelebi bin Şeyh Osmân», Qırımlı bir mollanıñ tarihi olması mümkündir [a. e., s. 181—182].

XVIII asırnıñ tarihleri üzerine söz yürütirken, 10. Osmanlı vaqıanüvisi Bağçasaraylı Mustafa Rahmîni (ö. 1751) de añar edik. Tarih tüşürme sanatınıñ belli ustalarından olğan bu tarihçi ve şairniñ «Divânçe»sinde 117 tarih bulunmaqtadır [21, s. 505—506]. Bularnıñ arasında Qırım ile alâqalı örneklernıñ de bulunması mümkündir.

Qırım Hanlığı yıqılğan soñ sanatnıñ daha çoq Qırımdan hicret etken müelliflerde köremiz. Tarihçı ve şair Halîm Geray sultannıñ «Dîvân»ında 7 tarih mevcut, bulardan bazıları Qırım ile alâqalıdır, birisi, misal halveti şeyhi Qırımlı Şeyh Hâmidniñ vefatına (ö. 1215/1800—01) tüşürilgen edi [14, s. 8].

Halîm Geray kibi Vatanını terk etmege mecbur olğan şairlerden daha biri — kene de Geraylardan Ebubekir Rifattır (ö. 1830-dan soñra). Elimizde onıñ «Dîvân»ı bulunmaqta, 1254 (1838—39) s. Bulaqta neşir olunğan edi. İçinde 40 yaqın tarih mevcuttır, şu cümleden, bir sıra Geraylarnıñ ölümlerine dair. Bulardan biri tarihçı ve şair Halîm Geraynıñ oğlu şair Şehbâz Geraydır [15, s. 24—25 (76—77)].

Bu devirde tarih tüşürme sanatı Qırımda da devam etti. Yuqarıda añılğan Han-Camideki «Arifâ» mahlâslı şairniñ

1226/1811 s. ait 5 beyitli tamir kitabesi buña bir misal ola bilir. Metinde Abdiş Ağa adlı birisiniñ, ola bilir, tamir yaptırğannıñ, adı keçe [22, s. 137—138].

Sanatnıñ soñ örneklerine XIX soñu — XX a. ilk yarısı devri şairlerinden A. Qadri-zadede (1876—1938) rastkeline. Şairniñ künümizge yetken elyazma defterinde, diger manzumeler ile birlikte, qırq qadar tarihi mevcuttır [26, s. 3—24]. Bulardan beşi çeşitli tarihiy vaqıalar münasebeti ile yazılğan (şu cümleden, 1917 s. I Qırımtatar Qurultayınıñ açılışına), qalğanları vefat tarihleridir. Bu soñkilerniñ içinde müellifniñ eñ yaqın insanlarınıñ (ana, baba, tata, qadın, emce ve ilh.) ölümine tüşürilgen tarihler de bardır. Bir sıra tarihler çeşitli Qırımlı din adamları, müderrisler ve asılzadeleriniñ vefatına yazılğandır.

Söz mevzusı defterde A. Qadri-zadeniñ babası Qırım Müftisi Abdülkerîmniñ de tarihleri mevcuttır. Bu insannıñ şairligi haqqında hiç bir bilgi yoq edi. Şimdi ise elimizde, başqa şiirlerinen bir sırada, onıñ 4 tarihi bardır [26, s. 17—19].

Sanatnıñ soñki örneklerinden daha biri — meşhur Zıncırlı Medreseniñ yañı binasınıñ kirişi üstündeki 4 beyitli bir tarihtir. 1909 s. ait, müellifi — «Feyzî» [?] mahlâslı şairdir.

Bütün bu tarihlerden başqa, bazı Qırımlı şairleriniñ çeşitli Osmanlı devlet, ilim ve edebiyat adamlarınıñ hayatlarına dair tüşürgen tarihleri de meraq doğurmaqtadır, bularda aralarındaki belli bir münasebetlerge dair işaretlerniñ bulunması mümkündir. Şahîn Geraynıñ (ö. 1717) Osmanlı mevlevi şairi Fasih Ahmed Dedeniñ (ö. 1699) ölümine tüşürgen tarihi [13, s. 213; 2, s. 136—137], ya da Halîm Geray ile Ebubekir Rifatnıñ «Divan»larındaki bazı örnekler bu kibi tarihlerge misal ola bilir.

Aksine, Osmanlı şairlerniñ de Qırım ile alâqalı tarihleri büyük diqqat çekmektedir. Bulardan Kezlevdeki III İslâm Geraynıñ yaptırğan çeşmedeki Cevrîniñ tarihi yuqarıda añıldı, buña meşhur Aşıq Ömerniñ (ö. 1707) vefatına bir tarihni [18, s. 12], Kefeli mevlevi şairi Seyyid Derviş Mehmed Şefiîniñ (ö. 1082/1671—72) vefatına şair Arif Efendiniñ tüşürgen tarihini [25, s. 92], XVII a. şairi Kesbî Çelebiniñ Qırım ile alâqalı tarihlerini [11, s. 39] ve daha bir çoq misallerni qoşar edik.

Netice olaraq şunı ayta bilemiz ki, qırımtatar edebiyatındaki tarih tüşürme sanatınıñ örnekleri, edebiy qıymeti ile birlikte, Qırım tarihçiligi içün de olduqça mühim bir menbanı teşkil etmekteler. Bularnıñ arqasında tam ve çoq renkli bir Qırım tarihi saqlıdır: vaqıalar, yapılar, insanları ile. Qırımnıñ hanedanı ve asılzadesi, devlet erbabı ve uleması, hansarayı ve camisi, medresesi ve tekkesi, çeşmesi ve mezarlığı — yüzlerce tarihlerde bütün bularğa dair olduqça ince ve pek çoq allarda başqa menbalarda hiç rastkelmegen bilgiler bardır. Hepsini bir arağa toplamaq soñ derece meraqlı ve mühim bir hizmet olur edi.

Faydalanılğan edebiyat

1. Абдульваап Н. Поэтическая загадка «Фонтана слёз»/Н. Абдульваап // Qasevet. — 2007. — № 32. — С. 48—49.
2. Абдульваап Н. Шахин Герай ве къальп шеклиндеки гъазели / Н. Абдульваап // Йылдыз. — 2007. — № 1. — С. 127—141.
3. Абдульвапов Н. О поэтической хронограмме *(тарих)* во «Фруктовой комнате» (так называемом «Золотом кабинете») Крым Герая / Н. Абдульвапов // IV научные чтения памяти Усеина Боданинского / Бахчисарай, КРУ «Бахчисарайский историко-культурный заповедник», 17—19 октября 2012 г. Тезисы докладов и сообщений. — Бахчисарай, 2012. — С. 5.
4. Абдульвапов Н. XVIII асыр мешур Къырым шейхлеринден Мехмед Факъри (о. 1764 [?]) ве иляхилери / Н. Абдульвапов // Йылдыз. — 2008. — № 3. — С. 99—146.
5. Борзенко А. Бахчисарайские арабские и турецкие надписи / А. Борзенко, А. Негри, Ф. Домбровский // ЗООИД. — Т. II. — 1849. — С. 489—528.
6. Къонъуратлы К. «Таш китап»нынъ саифелери / К. Къонъуратлы, Риза Фазыл // Янъы дюнья. — 1991. — Апрель 24.
7. Сейитяхья Н. Къырым диван эдебиятынынъ муэллифлери ве эсас хусусиетлери: умумий бакъыш / Нариман Сейитяхья // Йылдыз. — 2004. — № 4. — С. 65—105; № 5. — С. 83—108.
8. Туранли Ф.Г. Літописні твори М. Сена`ї та Г. Султана як історичні джерела / Ферхад Гардашкан Оглу Туранли. — Київ, 2000. — 311 с.
9. Фазыл Р. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. Къыскъа бир назар / Риза Фазыл, Сафтер Нагаев. — Симферополь, 2001. — 640 с.
10. Шемьи-заде Э. Шаир Ашыкъ Умер ве онынъ классик эдебиятымыздаки ери // Омюр ве яратыджылыкъ. (Эдебий макъалелер) / Эшреф Шемьи-заде. — Ташкент, 1974. — С. 93—136.
11. ‘Abdullah ibn Rıdvân. Tevârîh-i Deşt-i Kıpçak ‘an Hıtta-i Kırım veya Tevârîh-i Tatar Hânân-ı Kadîm ve Ahvâl-i Deşt-i Kıpçak / Haz.: M. Akif Erdoğru, Selçuk Uysal. — İzmir, 2012. — 80 s.
12. Абдülvahap N. Qırım Geray Hannıñ qabriniñ körünişi ve baştaşı kitabesiniñ metni ile açıqlaması / N. Abdülvahap // Günsel. — 1999. — № 2. — [art qapaqnıñ iç qısmında].
13. Çıpan, Mustafa. Fasih Ahmed Dede // İA. — C. 12. — İst., 1995. — S. 213—214.
14. Dîvân-ı Halîm Giray / Haz.: R. Toparlı, M. Sadi Çögenli. — Erzurum, 1991.
15. Dîvân-ı Rifat Efendi. — Bulak, 1254 [1838—39]. — 52 + 25 s.
16. Eflatun M. Değişik bir na’t örneği: Feyzî-i Kefevî’nin müstezâd kasidesi / Muvaffak Eflatun // Milli Folklor. — Yıl 15. — Sayı 58. — S. 129—132.
17. Eflatun M. Feyzî-i Kefevî Dîvânı: Tahlil-Metin. — Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Basılmamış Doktora Tezi)/Muvaffak Eflatun. — Ankara, 2003. — XI + 765 s.
18. Ergun S. N. Aşık Ömer. Hayatı ve Şiirleri / S. N. Ergun. — Ist., 1936. — 95 + 444 s.
19. Ertaylan İ. H. Gazi Geray Han. Hayatı ve Eserleri / İ. H. Ertaylan. — İst., 1958. — 93 s.
20. Evliya Celebi «Seyahatname»si. Yedinci cild. — Ist., 1928. — 912 s.
21. Horata O. Klassik zevkte hikmet ufukları: Hikemi söylem veya Nabi takipçileri / Osman Horata // Türk Edebiyatı Tarihi. — C. 2. — Ankara, 2006. — S. 490—509.
22. Kançal-Ferrari Nicole. Kırım’dan Kalan Miras: Hansaray / Nicole Kançal-Ferrari. — Istanbul: Klasik, 2005. — 320 s.
23. Kançal-Ferrari Nicole. Saray’a bağlı bir cami ve haziresi: Kırım Hanlığı’nın payıtahtı Bahçesaray’daki Hansaray’ın haziresi / Nicole Kançal-Ferrari // Belleten, Cilt: LXVI, Ağustos 2002, Sayı: 246’dan ayrıbasım. — Ankara: 2003. — S. 371—420.
24. Nalbandova G. Evliya Çelebiniñ «Seyahatname»sinde qırımtatar divan edebiyatına dair bilgiler / Gülizar Nalbandova // Günsel. — 2000. — № 7. — S. 18—20.

25. Osmanlı Dönemi Kırım Edebiyatı / Haz.: C. Kurnaz, H. Çeltik. — Ankara, 2000. — 413 s.
26. Qadri-zade, Abduraman. Elyazma şiirler defteri.
27. Saîd Giray Dîvânı (Hayatı, Sanatı, Divan Metni) / Haz.: Saadet Karaköse. — Denizli, 2001. — 189 s. + Metin.
28. Şerafeddin. Kırım'dan yetişen türk alimleri / Haz.: İsmail Akçay // Emel. — Sayı: 203. — 1994 (Temmuz—Ağustos). — S. 11—17.
29. Yakıt İ. Türk-İslam Kültüründe Ebced Hesab ve Tarih Düşürme / İsmail Yakıt. — Istanbul: «Ötüken», 2010. — 496 s.
30. Yakıt İ. Osmanlı-Türk Kültür ve Medeniyetinde Tarih Düşürme Sanatı. http://www.tarihtarih.com/?Bid=1495661.

СВОЕ И ЧУЖОЕ В ПОЭТИКЕ ЭРВИНА УМЕРОВА (НА МАТЕРИАЛЕ РАССКАЗА «ОДИНОЧЕСТВО»)

Аблаева А.Т.,
аспирант
Украина, Крым

Abstract. This article discusses the specifics of the poetics of Erwin Umerov, imagologichesky aspect of the writer's work on the material of the story "Solitude".
Keywords: concepts of «his» and «strange» poetics, imagology.

Özet. Makale, Ervin Umerov'ın şiiriyatının (poetikasının) özelliklerini, yazarın imgebilim açısından eserlerini kaleme almaktadır; 'Yalnızlık' hikayesi örneğinde özgün ve yabancı ifade araç ve yöntemleri tespit edilmiştir.
Anahtar kelimeler: *özgun* ve *yabanci* kavramlar, poetika, ïmgebilim.

Аннотация. В статье рассматривается специфика поэтики Эрвина Умерова, имагологический аспект творчества писателя, выявлены средства и способы выражения в них *своего* и *чужого* на материале рассказа «Одиночество»,
Ключевые слова: концепты *свое* и *чужое,* поэтика, имагология.

Крымскотатарская литература периода высылки развивалась медленными темпами. Ярким представителем этого периода крымскотатарской литературы является писатель, переводчик и журналист Эрвин Османович Умеров (1938—2007). За более чем 40-летнюю литературную деятельность он выпустил свыше 50 книг — авторских и переведенных на русский язык произведений тюркоязычных писателей республик СССР. Творчество Эрвина Умерова до недавнего времени не было предметом специальных научных исследований. Сравнительно недавно появились статьи, посвященные теме депортации в творчестве писателя (см. 2, 7, 8), а также анализу поэтики его произведений (см. 1, 6).

Научная новизна исследования**.** В статье проанализирована поэтика (особенности художественного произведения) творчества Э. О. Умерова на материале рассказа «Одиночество», изучена оппозиция *свое — чужое* в указанном произведении.

Находясь под жестким давлением советской цензуры, Э. Умеров, тем не менее, не мог не говорить в своих произведениях о депортации крымскотатарского народа 18 мая 1944 года, которую и сам автор пережил в шестилетнем возрасте. Изгнание с родины нашло отражение в написанных еще в конце 60-х годов прошлого века рассказах «Одиночество», «Черные поезда», «Разрешение» и др., которые по понятным причинам в те годы не могли быть опубликованы. Их машинописные варианты в те годы были доступны лишь узкому кругу читателей и ходили по рукам. Особое внимание читателей привлек рассказ «Одиночество», написанный в 1964 году. В рассказе изображены жизнь крымской деревни до войны, в период оккупации Крыма фашистами, и депортация крымских татар через призму восприятия пастушьего пса по кличке Сабырлы (Терпеливый).

Цель статьи — проанализировать категории *свое* и *чужое* в поэтике рассказа Эрвина Умерова «Одиночество».

Большинство ученых оперируют понятием *поэтика* в узком его значении, понимая термин как теорию поэзии, науку, изучающую поэтическую деятельность, ее происхождение, формы и значение. В данной работе термин поэтика используется в широком значении — как наука, изучающая систему художественных средств, используемых в тексте: изучение образов персонажей, композиции, сюжета, мотива (действий и поступков) [4, 785—787].

В поэтике отображены также центральные концепты культуры — *свое* и *чужое*. Исследователи полагают, что «сопоставление данных концептов включает: 1) осмысление «своего» на фоне *чужого*; 2) «отстранение» *своего* и придание «личного» *чужому*. Возможны случаи, когда удаляется *«свое»* и приближается *чужое. Свой* означает собственный, особенный, личный, отдельный, значимый (см. 3).

Концепты *свое* и *чужое* в рассказе Э. Умерова рассматриваются в аспекте восприятия главного персонажа — пса Сабырлы. Оппозиция не является постоянной. На начальных стадиях рассказа *свое* для Сабырлы — это деревня, в которой он родился и живет *(Побродив по двору, почти пьяный от родных, знакомых запахов, забыв об осторожности, <…> вошел во двор Дагъджы…* [5, 11]); это лесничий Дагъджы, благодаря которому он появился на свет; это его любимый хозяин — чабан Сулейман. После смерти пастуха *своим* для Сабырлы становится сын Сулеймана — Айдер, которого ему тоже суждено потерять: на этот раз хозяина заберет война, а с его семьей расправятся фашисты. Еще долго пес будет видеть во сне любимого хозяина и его маленькую дочурку: *Ему приснилось, будто на дворе стоит весна, в дверь бьет яркий прямоугольник солнечного света и греет его; дочка Айдера ходит рядом, переваливаясь*

на неустойчивых толстых ножках, потом опускается возле него на корточки и тащит за здоровое ухо. Сабырлы приятно это пусть и не совсем уважительное к его возрасту обращение, он тихо и довольно урчит, закрывает глаза… «Сабыр! — коротко окликает его Айдер и, как всегда по утрам, добавляет: — Пошли, пора [5, 10]. Последним *своим* для пса становится человек, по всей вероятности, житель деревни, вернувшийся с фронта, но никого не заставший в родном селе. *Позабыв о всех горестях, страхах, влекомый тоскливым зовущим голосом, не в благодарность за кусок хлеба, который ему подкинули, а уловив в этом человеке, в его голосе то же самое, что мучило и его самого, Сабырлы пошел на зов* [5, 23]. Для этого человека деревня тоже *своя*, *своя* для него даже придорожная пыль, которой он наполняет свой карман, чтобы забрать с собой часть родной земли, как это принято у крымских татар, по своей воле или насильственно покидающих родину: *Человек стал жадно хватать, хватать и набивать карман белесой, мягкой, струйками убегающей меж пальцев пылью…* [5, 24]. Пса и человека породнило чувство одиночества и тоски, *Кель, тувгъаным! "Подойди, родной!"* — говорит человек псу.

В обязанности Сабырлы входит помогать чабану пасти овец и по ночам охранять кошару от волков. Поэтому главным воплощением *чужого* для пса в начале рассказа являются волки. В смертельной схватке с волками Сабырлы потерял ухо и хвост. *Сабырлы сшибал врагов грудью, вертелся юлой, лязгал клыками — защищался и нападал люто* [5, 7]. Жертвой стаи волков, желавших поживиться бараниной, стал любимый хозяин овчарки — Сулейман. После его смерти пес впервые ощущает одиночество. *Раны, полученные в драке, залечились, не доставив Сабырлы особых мучений. Мучился пес от другого: никому до него теперь не было дела, исчез его любимый человек — Сулейман. Пса впервые коснулось чувство одиночества* [5, 8]. К категории *чужое* прибавляется новый хозяин пса, о чем можно сделать вывод из авторского описания пастуха: *Сабырлы отдали новому пастуху, человеку, страдавшему несварением желудка, желчному и жестокому. Тот с первого же дня возненавидел Сабырлы: ни за что ни про что исполосовал его кнутом* [5, 8].

С началом войны и оккупации Крыма к числу *чужих* прибавились немцы-оккупанты. Сабырлы, опасаясь за свою жизнь, уходит в лес, изредка наведываясь в родную деревню. В селе стало небезопасно: *Он не знал, куда идти, где приткнуться, но хотел уйти как можно дальше от деревни, где стало нехорошо и происходят страшные, непонятные вещи* [5, 11]. Домом для него становится лес.

Окончательно одиночество охватывает душу Сабырлы после довольно странных и страшных событий в деревне. В рассказе писатель изображает процесс выселения крымских татар из Крыма глазами собаки. Сабырлы стал безмолвным свидетелем депортации крымских татар: *Долго стоял, наблюдая, как женщины, дети и старики ковыляют с узлами и свертками к школе и там, на площади, толпятся жалкой кучкой. Дети плакали, взрослые переговаривались тихо и растерянно. Потом подошли зеленые машины с крытыми кузовами, лихо развернулись. Из них выпрыгнули люди в зеленом. Люди на площади молча, как во сне, начали грузиться в машины, только какая-то старуха запричитала-заголосила, заплакал ребенок тонким, беспомощным голоском…* [5, 14].

Когда-то родная, *своя*, деревня, осиротев без жителей, окончательно становится для него чужой. *И человек тот, возможно, хотел уйти от одиночества, тоски и гнетущей тишины в эту ночь под этим, сразу же ставшим чужим, небом* [5, 23].

После того, как деревня опустела, Сабырлы столкнулся с неким бородачом,— по-видимому, жителем соседней деревни, не крымским татарином,— который растаскивал все оставшееся без присмотра вещи жителей деревни. Наблюдая за тем, как до отказа загруженную телегу тянет едва дышащая лошадь, которую человек не переставал колотить, пес, словно почувствовав в этом человеке врага, *чужого*, и продолжая защищать *свое* (деревенское) добро, он вступил в схватку с Бородачом. *И только тут Сабырлы понял, что на его глазах свершается еще одна несправедливость. Терпение его — сабыр — лопнуло* [5, 16]. Прослеживается и авторское отношение к Бородачу, дающее основание считать Бородача чужим и для автора: *Остались только некоторые бородачи, выползающие на свет в такие смутные времена…* [5, 18]. Для Бородача Сабырлы тоже враг: *Бородач не спешил, был уверен, что сейчас поквитается с этой облезлой, дряхлой татарской псиной…* [5, 17]

Эрвин Умеров, используя прием антропоморфизации (то есть уподобления животного человека), наделяет Сабырлы человеческими чертами такими, как любопытство (*С малолетства у Сабырлы была слабость — любопытство; из-за этого с ним постоянно случались неприятности* [5, 9]), умение плакать (*Но промеж закрытых век <…> у пса выкатывались одна за другой слезы* [5, 23]), мудрость: *Пожилой, умудренный опытом Сабырлы не избавился от этой дурной привычки* [5, 6]. Однако самыми главными человеческими чертами Сабырлы являются эмоциональные переживания, чувства одиночества, тоски: *В его сознании все смешалось; картины прошлого. Сегодняшнего, обрывки снов* [5, 12], *Пустота одиночества все ширилась в его груди, все ширилась* [5, 9]. Автор делает прямые сравнения пса с человеком: *Сабырлы тяжко, совсем по-человечьи вздохнул, медленно встал и задумчиво остановился* [5, 13], *Долго бродил он из комнаты в комнату, принюхиваясь к знакомым запахам и тяжко, совсем по-человечьи, вздыхая* [5, 10]. Тем не менее, многие поступки людей для пса являются непонятными, *Пес никогда не понимал до конца людей. А теперь и подавно не мог бы их понять* [5, 18]: он недоумевает: почему делают больно друг другу и братьям своим меньшим *(Что за люди пошли, хлебом не корми — лишь бы кому-нибудь боль доставить?* — размышляет Сабырлы); псу кажется странным, что люди снялись всей деревней, сели послушно и безмолвно в зеленые машины и уехали: *Что это они, совсем умом тронулись? Верно, любили толпами ходить друг к другу в гости, на свадьбы, но чтобы так уехать, оставив всю деревню одну, пустой, такого не случалось…* [5, 18].

Рассказ завершается тем, человек — последний друг собаки — продолжает свой путь, а пес навсегда остается в родной, уже опустевшей деревне — он умирает. *Для крымских татар кончились первые сутки изгнания с родины*

и начались вторые [5, 24] — впервые в финальном предложении произведения автор заявляет о страшной трагедии, постигшей крымских татар.

Концепт *свой* в произведении выражается различными языковыми средствами. В рассказе находят отражение слова, называющие специфически татарские или общетюркские реалии: *чаир*, *чабан*, *чарык*, *ага* и т. д. Каждая из этих номинаций обладает способностью вырабатывать широкие фоновые знания о крымскотатарском мире. Так, *ага* (агъа) — уважительная форма обращения к старшему по возрасту мужчине, *чабан* — пастух овец; *чаир* — дикий фруктовый сад в горах и т. д. Словесная ткань произведения прошита словами и выражениями на крымскотатарском языке, вложенными в уста персонажей: *Кель, кель! "Поди, поди!"* [5, 22], *Ахыр заман, ахыр заман! "Конец света!"* [5, 22].

Крымскотатарский мир отражен также в ономастиконе (совокупности собственных имен) рассказа: это антропонимы (личные имена людей): *Сулейман, Айдер*, *Пакизе*, *Анифе*; зоонимы (клички животных): *Сабырлы*, *Чатыр*. Крымскотатарские антропонимы по происхождению являются заимствованными из арабского языка, что связано с принятием крымскими татарами Ислама. Крымскотатарский мир обнаруживается в описании повседневной деятельности жителей описываемой деревни. В рассказе есть упоминания о чаирах — диких фруктовых садах в горах, в которых люди собирали дикие яблоки, орех и фундук, хурму, груши и т. д. Крымские татары занимались скотоводством: разводили овец, чабан их выпасал; лесничеством, от чего произошла нынешняя фамилия Дагъджы. Рассказывая о двенадцатилетнем сыне чабана, Айдере, автор пишет, что он помогал рвать табак, убирать фрукты, смотреть за скотиной [5, 8].

Написанный в условиях советской цензуры, рассказ Э. Умерова «Одиночество» ценен для исследователей не только как художественное описание мира крымских татар, их быта в довоенный, оккупационный периоды, депортации народа, но и как имагологический анализ концептов *свое* и *чужое* в восприятии пса из крымскотатарской деревни.

Список использованной литературы

1. Джемилева А. А. Несобственно-прямая речь как основной повествовательный приём в рассказе Эрвина Умерова «Счастливый билет» / А. А. Джемилева // Ученые записки Таврического национального университета им В. И. Вернадского. — 2009. — т. 22 (61). № 3. — С. 111—115.
2. Джемилева А. А. Эрвин Умеровнынъ иджадында сюргюнлик мевзусы акс олунувы / А. А. Джемилева // Культура народов Причерноморья. — 2008. — № 140. — С. 43—46.
3. Зусман В. Г. Концепт в системе гуманитарного знания [Электронный ресурс] / В. Г. Зусман // Вопросы литературы. — М., 2003. — № 2. — Режим доступа к журналу: [http://magazines.russ.ru / voplit/2003/2/zys.html].
4. Литературная энциклопедия терминов и понятий/[Гл. ред. и составитель А. Н. Николюкин]. — М. : Интелвак, 2001. — 1600 с.
5. Умеров Э. О. Черные поезда / Э. О. Умеров. — М. : Советский писатель, 1991. — 352 с.
6. Эмирова А. М. Поэтика Эрвина Умерова: эзопов язык и фигура умолчания / А. М. Эмирова // Культура народов Причерноморья. — Симферополь, 2012. — № 223. — С. 148—150.
7. Яяева А. Эрвин Умеровнынъ «Янгъызлыкъ» икяесинде сюргюнлик мевзусы / А. Яяева // Йылдыз. — Симферополь, 2007. — № 1. — С. 142—147.
8. Яяева А. Эрвин Умеровнынъ «Умют» повестинден котерильген проблемалар акъкъында / А. Яяева // Йылдыз. — Симферополь, 2006. — № 3. — С. 66—73.

KIRIM TATAR ATASÖZLERİNİN TOPLUM HAYATININ İŞLEYİŞ KURALLARINI HATIRLATMA VE ÖĞRETME İŞLEVİ

Aça Mehmet,
Prof. Dr.
Türkiye

Özet. Toplum hayatının belli bir uyum ve düzen içerisinde sürdürülebilmesi, ortak duygu ve düşüncenin yanı sıra, o toplumu oluşturan bireylerin benimsemek ve uymak zorunda oldukları değerler ve normlar sistemine bağlıdır. Bireye, resmî ve resmî olmayan kurumlar vasıtasıyla kazandırılan değerler ve normlar sistemini; toplumun etnik, dinsel, sosyal, ekonomik yapısı, geçmişi, ortak düşünceleri ve deneyimleri biçimlendirir. Sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel kurumlar, değerler ve normlar sistemine dayanarak gelişir. Bireyler arasındaki güven ve uyumun temelini oluşturan değerler ve normlar sisteminin zayıflaması ya da çözülmesi, toplum hayatının işleyişini bozarak birey ve toplumun zarar görebileceği bir karmaşaya neden olur. Bu nedenle, değerler ve normlar sisteminin bireye öğretilmesi, zamana ve olaylara bağlı bir şekilde sık sık hatırlatılması gerekmektedir. Değerler ve normlar sisteminin, başka bir deyişle, toplum hayatının işleyiş kurallarının öğretilmesi ve hatırlatılması söz konusu olduğunda mit, masal, efsane, kıssa gibi geleneksel anlatıların yanı sıra, ortak duygularla ilişkili olan ve her hücrenin organizmanın bütünü ile uyum içinde olmasını amaçlayan atasözlerinin de öne çıktığı görülmektedir. Birey ve toplumun kendisine, "neleri yapmalı, neleri yapmamalıyız?", "neye göre hareket etmeliyiz?", "adil bir davranışın yolu nedir?" gibi soruları sorduğu dönemlerde, uzun gözlem ve deneyimler sonrasında oluşturulan temel yargılarla bu yargılara bağlı ilkeleri tam bir düşünce kompozisyonu içinde edebi sanatların gücünden de yararlanarak çarpıcı bir şekilde ortaya koyan atasözleri devreye girmektedir.

Bildiride, Kırım Tatar atasözlerinin toplum hayatının işleyiş kurallarını hatırlatma ve öğretme işlevi üzerinde, örnek metinler eşliğinde durularak, bu işlevini daha çok hangi kuralları öne çıkararak ne şekilde yerine getirdiği sorgulanmıştır.
Anahtar kelimeler: Kırım Tatarları, atasözü, toplum hayatı, sosyal normlar.

Abstract. Maintain a certain harmony and order in public life, the common feelings and thoughts, as well as the individuals who constitute that society values and norms which must be followed to adopt and depend on the machine. Individual, formal and informal institutions, values and norms through the system obtained in the society, ethnic, religious, social, economic structure, history, ideas and experiences in common formats. Social, political, economic and cultural institutions, values and norms based on the system develops Values and norms that form the basis of trust and harmony between individuals or resolve weakening of the system, impairing the functioning of social life can be harmful to the individual and the society will cause a mess. Therefore, the norm values, and to teach the system the individual time-dependent manner and often reminder events required. System of values and norms, in other words, community life and the reminder when it comes to teaching procedures with the myth, fable, legend, fable, as well as traditional narratives, that are associated with the common feelings and aims to be in harmony with the proverbs of every cell in the whole organism, which highlights observed. The individual and the community itself, "What should be done, what you should not do?", "We must act according to what?", "What is a fair way of behavior?" Periods, such as asking questions, was created after long observation and experience a complete thought based on the principles of judgments depending on the judgments leveraging the power of literary arts in composition also come into proverbs reveal a striking manner. In this report, the Crimean Tatar reminder of rules on the functioning of social life and teaching on the function of proverbs, accompanied by texts, with emphasis to the function it fulfills many questioned the way in which the rules by putting forward.
Keywords: Crimean Tatar, proverb, social life, social norms.

Резюме. Поддержание определенной гармонии и порядка в общественной жизни зависит общие чувства и мысли, а также систему ценностей и норм должны принян и соблюдан лицам которые представляют общество. Этнической, религиозной, социальной, экономической структуре, истории, общий мыслей и переживаний, общий мыслей и переживаний общества форматы человеку систему ценностей и норм принесен по формальные и неформальные институты. Социальные, политические, экономические и культурные учреждения развиваются на основане на систему ценностей и норм. Ослабление или распад системы ценностей и норм является основой доверия и сплоченности между лицами, нарушения функционирования общественной жизн, вызывают сложности, которые могут быть вредными для человека и общества. Таким образом, обучение человека системе ценностей и норм требует частого напоминания в зависимости от времени и события. В случае процедур обучения и напоминая ценности и нормы системы, другими словами, общественная жизнь; рядым с мифом, сказкой, легендой, рассказом, а также пословицы, которые связаны с общими чувствами и быть в гармонии с целями каждой клетки в целом организме. В периодах, когда человек и общества спрашивают себя вопросы как «Что нужно сделать, что вы не должны делать?», «Мы должны действовать в соответствии с чем?», «Что такое честный способ поведения?», основные решения, которые были созданы после долгих наблюдений и опыта основные решения, вступают пословицы которые были созданы после долгих наблюдений и опыта основные решения, в составе законченную мысль в зависимости от принципов суждения, драматично выдвинула также используя власть литературного творчества. В этой статье, будут рассмотрены напоминание о жизни общества и учение о функции правил процедуры в крымскотатарских пословицах, которые сопровождаются текстами, и как эту функцию вместо того, чтобы далее правила, которые принесли больше.
Ключевые слова: Крымские татары, пословица, общественной жизни, социальные нормы.

Giriş. Toplum hayatının belli bir düzen ve uyum içerisinde sürdürülebilmesi, ortak duygu ve düşüncenin yanı sıra, o toplumu oluşturan bireylerin benimsemek ve uymak zorunda oldukları değerler ve normlar sistemine bağlıdır. Bireye, resmî ve resmî olmayan kurumlar vasıtasıyla kazandırılan değerler ve normlar sistemini; toplumun etnik, dinsel, sosyal, ekonomik yapısı, geçmişi, ortak düşünceleri ve deneyimleri biçimlendirir. Sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel kurumlar, değerler ve normlar sistemine dayanarak gelişir. Bireyler arasındaki güven ve uyumun temelini oluşturan değerler ve normlar sisteminin zayıflaması ya da çözülmesi, toplum hayatının işleyişini bozarak birey ve toplumun zarar görebileceği bir karmaşaya neden olur. Bu nedenle, değerler ve normlar sistemi bireye öğretilmeli, zamana ve olaylara bağlı bir şekilde sık sık hatırlatılmalıdır. Değerler ve normlar sisteminin, başka bir deyişle, toplum hayatının işleyiş kurallarının öğretilmesi ve hatırlatılması söz konusu olduğunda mit, masal, efsane, kıssa gibi geleneksel anlatıların yanı sıra, ortak duygularla ilişkili olan ve her hücrenin organizmanın bütünü ile uyum içinde olmasını amaçlayan [3, s. 141] atasözlerinin de öne çıktığı görülmektedir. Birey ve toplumun kendisine, "neleri yapmalı, neleri yapmamalıyız?", "neye göre hareket etmeliyiz?", "adil bir davranışın yolu nedir?" [3, s. 141] gibi soruları sorduğu dönemlerde, uzun gözlem ve deneyimler sonrasında oluşturulan temel yargılarla bu yargılara bağlı ilkeleri tam bir düşünce kompozisyonu içinde edebi sanatların gücünden de yararlanarak çarpıcı bir şekilde ortaya koyan atasözleri devreye girmektedir.

Bildiride, Kırım Tatar atasözlerinin toplum hayatının işleyiş kurallarını (başka bir deyişle değerler ve normlar sistemini) hatırlatma ve öğretme işlevi üzerinde, örnek metinler eşliğinde durularak, bu işlevini daha çok hangi kuralları öne çıkararak ne şekilde yerine getirdiği sorgulanacaktır. Atasözü örnekleri, Şevket Asanov'un 2002 tarihli *Atalar Sözleri ve Aytımlar* adlı kitabından alınacaktır. Sorgulamalar sırasında, Kırım Tatar atasözleri üzerine başta Kırım ve Özbekistan'da yapılan çalışmalarda yer alan atasözlerini konuları ve işlevleri bakımından sınıflandırma girişimlerinden de yararlanılacaktır. Bu nedenle, asıl

konuya geçilmeden önce, Kırım Tatar atasözleri üzerine özellikle de Kırım ve Özbekistan'da yapılan bazı çalışmalardan da kısaca söz edilecektir. Tanıtacağımız çalışmalar, doğrudan Kırım Tatar atasözleri üzerine odaklanan çalışmalar olacaktır.

1. Kırım Tatar Atasözleri Üzerine Yapılan Bazı Çalışmalar

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren diğer sözlü kültür ürünleriyle birlikte derlenmeye başlanan Kırım Tatar atasözlerini derleme ve yayınlama girişimleri, 20. yüzyılın başlarından itibaren daha düzenli ve sistemli bir hal almıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Abduraman Çelebi Kırım Hovadja, İ.N. Berezin ve V. Radlov gibi isimler tarafından derlenip yayımlanan Kırım atasözleri, 1910'lu yıllardan itibaren atasözlerini konuları ve yapısal özellikleriyle ele alan incelemelerin de konusu olmaya başlamıştır.

İ.N. Berezin, Kırım Tatar atasözlerine 1856 yılında Kazan'da yayımladığı *Narodnıe Poslovitsı Turetskogo Plemen*'de [5], diğer Türk halklarının atasözleriyle birlikte yer vermiştir. Abduraman Çelebi Kırım Hovadja'nın aktardığı Kırım Tatar atasözleri, onun tarafından 1850 yılında yayınlanan bir kitapta yer almıştır [1]. V. Radlov'un Kuzey Türk halklarının halk edebiyatı örneklerine yer verdiği *Obraztsı Narodnoy Literaturı Severnıh Turskih Plemen*'in yedinci cildinde [14] Kırım'daki Karaimler arasında kullanılan ve ilgili bölümün başındaki "mäcuma" ibaresinden Karaim harfleriyle yazılan mecmualardan alındığı anlaşılan "mäsälilär", "hikayätlär", "zarpu mäsälilär" ve "tapmacalar"a da yer verilmiştir [14, s. 239—408]. Bu bölümde yer alan 470 adet Kırım Karay atasözüne ("zarpu mäsälä"), Rus alfabesindeki alfabe sıralamasına göre yer verilmiştir [14, s. 390—408]. Bazıları (örneğin 99, 124 ve 176 numaralı sözler) atasözü özelliği taşımamakla birlikte, Radlov tarafından derlenip yayımlanan atasözlerinin, daha sonraki derleme ve yayınlardan, günümüz Kırım Tatar sözlü geleneğinde de canlı bir şekilde yaşadığı görülmektedir.

A.A. Bodaninski, E.L. Martino ve O. Murasov'un, 1915 yılında P.A. Falev ile A.N. Samoyloviç'in redaktörlüğünde hazırladıkları ve *İzvestiya Tavriçeskoy Uçenoy Arhivnoy Kommissii*'nin 1915 tarihli 52. sayısında yayınladıkları "Poslovitsı Pogovorki i Pirimetı Krımskih Tatar" adlı çalışmanın önsöz/giriş makalesi, A.N. Falev tarafından kaleme alınmıştır [7, s. 1—26]. Çalışmada, Rusçalarıyla birlikte yer alan 666 adet Kırım Tatar atasözü konuları ve içerikleri bakımından on bir gruba ayrılmıştır.

Kırım Tatar atasözlerini inceleme konusu edinen bir diğer isim, V. Gordlevskiy'dir. Gordlevskiy, "Zameçaniya na Poslovitsı Krımskih Tatar" [9] başlıklı makalesinde, Kırım Tatar atasözlerini karşılaştırmalı metin çözümlemesi esasında incelemiştir.

Sovyetler Birliği döneminde "Kızıl Kırım" gazetesiyle "Edebiyat ve Kultura", "Sovet Edebiyatı" ve "Yaş Leninciler" gibi dergilerin yanı sıra, okullar için hazırlanan dersliklerde de Kırım Tatar atasözleri örneklerine yer verilmiştir [4, s. 156]. Kırım Tatar atasözleri, "Yañı Dünya (Lenin Bayrağı)" ve "Kırım" gazeteleriyle "Yıldız" dergisinin sayfaları arasında da yer bulmuştur.

Refik Muzafarov, 1959 yılında Kazan'da *Tatarskie Narodnıe Poslovitsı* [11] adlı bir tez çalışması hazırlamıştır. Muzafarov, Kırım Tatar atasözlerini tahlil etmeyi amaçlayan bu çalışmasında, öncelikle, bazı araştırıcıların atasözlerini sınıflandırma girişimlerini ele alarak yeterli ve yetersiz yönlerini ortaya koymaya çalışmıştır. Bütün atasözlerini konularını esas alarak bir sınıflandırma yapılması gerektiğini söyleyen araştırıcı, Kırım Tatar atasözlerini üç grupta toplamıştır [4, s. 156—157]. Söz konusu çalışma, Kırım atasözleriyle deyimlerine yönelik çalışmalar arasında özel bir yere sahiptir.

Muzafarov'un Wlodzimierz Zajaczkowski ile birlikte kaleme aldığı 1966 tarihli "Krymsko-tatarskie poslovicy i pogovorki" başlıklı 8 sayfalık yazısını da burada özellikle anmak gerekmektedir [12].

Riza Fazıl, 1971 yılında Taşkent'te Kırım Tatar atasözlerine yer veren *Kayda birlik, anda tirilik* [8] adlı kitabını yayınlamıştır. Kitabın giriş kısmı, M. Umarov tarafından kaleme alınmıştır. Fazıl, kitabında yer verdiği Kırım Tatar atasözlerini konuları bakımından kırk başlık altında toplamıştır. Atasözleri her bir başlık altında alfabetik bir sıralama esas alınarak yazılmadığı için bazıları, aynı anda birkaç başlık altında yer almıştır [4, s. 157; 2, s. 8).

Kırım Tatar atasözlerini inceleme konusu eden bir diğer çalışma, Cafer Bekirov'a aittir. Bekirov, Taşkent'te yayınladığı *Krımtatar Halk Ağız Yaratıcılığı* adlı kitabının bir kısmını atasözleri ile deyimlere ayırmıştır [4, s. 153—165]. Bekirov, atasözü ve deyimlerin tanımı, yapısı, içeriği ve işlevleri hakkında bilgi verdikten sonra, derlenmesi ve yayınlanması süreci üzerinde de durmuştur. Atasözleriyle deyimlerin konuları, amaçları ve edebi özellikleri üzerinde de kapsamlı bir şekilde duran araştırıcının çalışması, Kırım Tatar atasözleri ve deyimleri üzerine hazırlanan en önemli çalışma vasfına sahiptir.

Kırım Tatar atasözleri ve deyimlerine yer veren son dönem yayınlarından birisi, 2002 yılında Şevket Asanov imzasıyla yayınlanmıştır [2]. Kitabında, sözlü ve yazılı kaynaklardan derlediği 3800 civarında Kırım Tatar atasözü ve deyimine yer veren Asanov, atasözü ve deyimleri Kırım Tatar alfabesindeki sıralamayı esas alarak aktarmıştır. Çalışmasının 3—9. sayfaları arasında, Kırım Tatar atasözü ve deyimlerinin içerik, yapı, konu ve işlev özellikleri hakkında bilgi veren Asanov, atasözü ve deyimler üzerine yapılan çalışmalardan da söz etmiştir. Çalışmamızdaki atasözü örnekleri, Asanov'un bu kitabından alınmıştır.

Kırım Tatar atasözleriyle ilgili Kırım'da yayınlanan son dönem kitaplarından birisi de R.İ. Muzafarov tarafından kaleme alınan 2007 tarihli *Kırımtatarlarnıñ Atalar Sözleri/Poslovitsı i Pogovorki Krımskih Tatar*'dır. Kitapta, sözlü gelenekten derlenen Kırım Tatar atasözlerine, konu/tema sınıflandırması yapılarak (halk, vatan, birlik, emek, zanaat, bilgi akıl, dil, vd.) Rusça tercümeleriyle birlikte yer verilmiştir. Kitabın Rus dilinde kaleme alınan giriş kısmında, Kırım Tatarları ve atasözleriyle ilgili bilgiler de yer almıştır [13, s. 3—7].

Kırım Tatar atasözleri, Kırım ve Taşkent'in yanı sıra, Türkiye'de yayımlanan *Kırım*, *Emel*[1] ve *Kalgay* gibi bazı dergi ve kitaplara da konu edilmiştir. Bursa Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği'nin üç ayda bir yayınladığı "Kalgay" dergisinin 2003 ve 2004 yıllarına ait 28. ve 32. sayılarında yer alan Kırım Tatar atasözleri ile Müstecib Ülküsal'ın 1970 tarihli *Dobruca'daki Kırım Türklerinde Atasözleri ve Deyimler* [15] adlı kitabında yer alan atasözleri ilk akla gelenleridir. Daha çok dil alanında hazırlanan bazı lisansüstü tezlerle çeşitli dergilerde yayımlanan bazı makalelerde de yer bulan Kırım Tatar

[1] Derginin 1964, 1965 ve 1966 tarihli bazı sayılarında (21, 26, 27, 28 vd.) yer alan ve Aziz Aktaş tarafından kaleme alınan Kırım Tatar atasözleri konulu yazılar, bu bağlamda ilk göze çarpanlardandır.

atasözleri, Türkiye'de son olarak Selçuk Kırbaş'ın 2012 yılında yayınladığı *Kırım-Tatar Atasözleri Türkiye Türkçesine Aktarı-Dil İncelemesi* adlı kitaba konu olmuştur [10].

2. Toplum Hayatının İşleyiş Kuralları ve Kırım Tatar Atasözleri

Kırım Tatar toplum hayatında değerler ve normlar sisteminin ya da toplum hayatının işleyiş kurallarının öğretilmesi ve hatırlatılması söz konusu olduğunda, diğer sözlü kültür ürünleriyle birlikte devreye giren atasözleri, ortak duygularla ilişkili olup, Assmann'ın ifadesiyle, her hücrenin organizmanın bütünü ile uyum içinde olmasını amaçlamaktadır. Bu noktada, toplum hayatının işleyiş kuralları ya da değerler ve normlar sisteminden ne anlaşıldığı üzerinde kısaca durmak gerekmektedir.

Toplum hayatının belli bir düzen ve sistem içerisinde sürdürülebilmesi, o toplumca benimsenen ve uyumu esas alan işleyiş kurallarına bağlıdır. Söz konusu işleyiş kuralları ya da değerler ve normlar sistemini, o toplumun etnik, dinsel, sosyal, ekonomik yapısı, geçmişi, ortak düşünceleri ve deneyimleri biçimlendirir. Giriş kısmında da ifade edildiği üzere, değerler ve normlar, bireye, resmî ve resmî olmayan kurumlar vasıtasıyla kazandırılır. Bireylerin bir aile ve toplum çatısı altında uyum içerisinde varlığını sürdürmesi için öne çıkarmaları gereken temel değerlerin başında aileye bağlılık, insan, millet ve vatan sevgisi, ahlak, iyiyi ve kötüyü bilme, dürüstlük, sorumluluk duygusu, çalışkanlık, adalet, yiğitlik, ar-hayâ, cömertlik, dostluk, yardım severlik, dayanışma, birlik-bütünlük, sabır, zulümden kaçınma, akıllı, bilgili ve eğitimli olma gelmektedir. Söz konusu temel değerlerin yaşanması ve yaşatılması, birey ve toplum hayatının düzen ve uyum içinde sürmesini sağlamakta, tersi durumlar ise karmaşaya neden olmaktadır. Kötülüğün, yalanın, adaletsizliğin, haksızlığın, zulmün, açgözlülüğün, nefretin, açlık ve yoksulluğun egemen olduğu bir toplum için çözülme, çürüme ve yıkım kaçınılmazdır. Bu nedenle, bu ve buna benzer değerlerin genç kuşaklata aktarılması, sık sık hatırlatılması gerekmektedir. Bunun en kolay ve en etkili yolu da uzun gözlem ve deneyimler üzerine inşa edilen, kesin hükümlere çarpıcı ve etkili bir şekilde yer veren atasözlerine başvurmaktadır.

Birey ve toplum hayatı için gerekli olan yasa, norm ya da kuralları, ezberlenmesi en kolay bir şekilde kısa ve öz haliyle aktaran atasözlerine, ya yaşanması her zaman muhtemel olan bir olayın gerçekleşmesinden önce öğüt ve tedbir maksadıyla, ya da herhangi bir olayın yaşanmasından sonra yaşanılanlardan ders çıkarmak amacıyla başvurulmuştur. Çoğunlukla geniş zaman kipiyle ("Aç kılıçka sarıl**ır"**, "Balık baştan sas**ır**", "Bal-bal demekten ağız tatlan**maz**") kurulan atasözlerinin bu özelliği, onların içerdikleri hükümlerin her zaman geçerli olduğuna işaret etmektedir. "Demişler" ifadesiyle sona eren atasözleri ise ("Boş sözden fayda olmaz **demişler**", "Zor oyunu bozar, **demişler**"), bu sözlerin uzun bir gözlem ve deneyime sahip eskiler tarafından söylendiğini ifade etmenin yanı sıra, içerdikleri hükümleri eskilere vurgu yaparak daha da güçlü kılmaktadırlar. Bazı atasözleri ise doğrudan emir kipiyle kurulmakta olup, buyurgan bir üsluba sahiptir: "Altın alma, algış **al**!", "Anasınıñ gönlüni tapmak içün balasını **makta**!", "At alsañ-minip al, kız alsañ-körip **al**!" Bunların yanı sıra, sadece durum bildiren, emir ve istek kiplerine yer vermeyen atasözlerine de sık sık rastlanmaktadır: "Aşı barnıñ işi **bar**!", "Aşlavğa alışıksız at arsız **olur**, bakılmağan it hırsız **olur**", "Aşıkka Bağdad da uzak **degil**".

Vatansızlığın ne demek olduğunu en iyi bilen Kırım Tatarlarının atasözlerinde öne çıkan değerlerin başında vatan sevgisi ve ona bağlılık gelmektedir. Aktaracağımız şu atasözü, Kırım Tatarları için vatandan ayrı kalmanın ne anlama geldiğini çok güzel bir şekilde anlatmaktadır: "Yarından ayrılğan yedi yıl ağlar, vatanından ayrılğan ölgence ağlar". "Ana yurtuñ-altın beşik" diyerek ana yurdunu altın beşiğe benzeten Kırım Tatar atasözü, gerektiğinde vatan için savaşmak gerektiğini de söyler: "Bala içün bağlanmalı, yurt içün uruşmalı." "Bülbülni altın kafeske koyğanlar, kene vatanım-degen!" ya da "Bülbülni altın kafeste tutsañ da gül teregini sağınır" diyen atasözü, vatanın her türlü zenginliğin üstünde olduğuna da dikkat çekmektedir.

Vatanda dirlik ve düzen içinde yaşamanın ve vatan sevgisine sahip olmanın yolu; aileden, aile hayatından, ana-baba sevgisinden, evlada düşkünlükten geçmektedir. "Ana kibi yar olmaz, vatan kibi yer olmaz" diyerek ana sevgisiyle vatan sevgisini bir tutan Kırım Tatar atasözleri, toplumun temelini ve çekirdeğini oluşturan aile kavramına özel bir önem vermiştir. "Anañ-babañ domuz olsa da, künde on kere arkasını sıypa" diyen atasözü, ana baba sevgisini en uç noktalara kadar çıkarmaktadır. Anayı evin direği ("Ana, yurtnıñ tereği"), anasız evladı bahtsız evlat ("Anasız bala-bahtsız bala") olarak tanımlayan atasözleri, insan sağlığının, huzurunun, neşesinin kaynağını ana yurdunun esenliğinde aramaktadır ("Ana yurtuñ aman bolsa, tüs-çırayıñ sararmaz"). Babaya bilek, anaya ise yürek ("Baba-bilek, ana-yürek") diyen Kırım Tatar atasözleri, bir yandan "Baba borcu kolay ödelmez" diyerek ana baba hakkının büyüklüğüne ve önemine dikkat çekerken bir yandan da "Babadan öksüz-yarı öksüz, anadan öksüz-tolu öksüz" diyerek, çok gerçekçi bir şekilde, asıl öksüzlüğün anadan mahrum kalmak olduğunu ifade etmektedir.

Bir milletin yarınları olan çocuklara ve gençlere vatan sevgisinin yanı sıra, ana-baba sevgisini de aşılamaya çalışan atasözleri, yuva kuran ya da kuracak çiftlere de çocuğun anlam ve değerini öğretmeye çalışmıştır. "Balasız ömür-tuzsuz aş", "Balasız ev suvsuz degirmenge oşar", "Balalı ev-bazar, balasız ev-mezar", "Bala-evniñ gülü"dür diyen atasözleri, bir yandan çocuksuz aile ya da evin hazin durumuna, diğer yandan da aile ve millet adına soyun sürdürülmesi gerektiğine dikkat çekmektedir.

Toplum hayatının düzen ve uyum içerisinde sürdürülebilmesi için o toplumca önemsenmesi gereken değerler arasında iyiyi ve kötüyü bilme ve iyi olma da vardır. İyiyi ve kötüyü bilme, kötüden ve kötülükten uzak durma, iyilik duygusu besleme, ahlaklı ve doğru olmanın ön şartıdır. Bu özelliklere sahip olmak; bireyi merhametli olmaya, yardımlaşma ve dayanışmaya, diğer bireylere karşı yalan söylememeye, başkalarını aldatmamaya teşvik eder. "Eyilik et de, deñizge at, balık bilmese, hal[ı]k bilir" diyerek insanları iyi olmaya ve iyilik yapmaya teşvik eden Kırım Tatar atasözlerine göre asıl erdem, iyiliğe iyilikle karşılık vermek değil, kötülüğe iyilikle karşılık vermektir ("Eyilikke eyilik yapar her kişi, kemlikke eyilik yapar er kişi"). Bireylerin iyi olduğu bir toplum, sağlıklı ve sorunsuz bir toplumdur. "Yahşı adam dost arttırır, yaman adam-duşman" diyen atasözü, insanların iyilere dost olduğuna dikkat çekerken "Yahşıdan nam kalır, yamandan kan kalır" diyerek iyinin öldükten sonra da hayırla anılacağını, sevenlerinin onu öldükten sonra da sevmeye devam edeceğini ifade eder. İyiyle dost olmayı murada ermek, kötüyle dost olmayı ise maskaradan beter olmak diye nitelendiren atasözü ("Yahşınen dost olsañ muradıña yetersiñ, yamanmen dost olsañ, masharadan betersin"), bireyleri iyiyle düşüp kalkmaya, onun yanında yer almaya teşvik etmektedir.

Şu atasözleri ise iyiyle iyiliğin karşıtı olan kötüyle kötülüğe dikkat çekmektedir: "Yamanğa baş olğance, yahşığa yoldaş ol!", "Yamandan kaç, yahşığa kucak aç!", "Yaman dost aşka ortak, başka-tokmak!", "Yaman yigit toy bozar!", "Yaman köpek ne özü aşar, ne başkasına aşatır". Kötülükle ancak bir işin, iyilikle ise bin işin yapılabileceğine dikkat çeken "Yamanlıknen bir iş olsa, yahşılıknen biñ iş olur" atasözü, iyiliğin dayanışma ve yardım getireceğine, yardımlaşma ve dayanışmanın pek çok işi halledeceğine işaret etmektedir.

İyi olmama ve iyilik duygusu beslememe, merhametsizliğin yanı sıra, yalan söylemeye ve başkalarını aldatmaya da yol açar. Yalan, bireyler arası ilişkileri bozduğu gibi, toplumda güvensizliğe neden olur. Bu nedenle Kırım Tatar atasözleri, yalana ve yalancılığa karşı katı bir tutum sergilemiştir. Yalana karşı ağzını açmayanı da yalancılıkla itham eden ("Yalanğa karşı ağzını açmağan da yalancıdır") ve kelleyi kaybetme pahasına da olsa doğruyu söylemeyi (Başıña kılıç kelse de, doğrusını ayt!") öğütleyen Kırım Tatar atasözleri, yalanla köprü kuranın geri dönemeyeceğine ("Yalannen köpür kurğan, keri kaytmaz"), yalancılıkla hırsızlığın kardeş olduğuna ("Yalancılıknen hırsızlık-ağa-kardaştır"), yalancının ipiyle kuyuya inilmeyeceğine ("Yalancınıñ ipinen kuyuya tüşken, kuyuda kalır"), yalancıya kimsenin inanmayacağına ("Yalancınıñ evi yanğan, kimse inanmağan") hükmeder.

Aile, insan, millet ve vatan sevgisi ile iyi bir insan olmanın yolu akıldan ve akıllı olmaktan geçer. Akıllı insan, hem kendisine, hem de içinde yaşadığı topluma faydalıdır. Aklın en büyük zenginlik olduğunu "Akıldan artık baylık yok" diyerek ifade eden Kırım Tatar atasözü, diğer yandan "Akıl akıldan üstün"dür diyerek akıl danışmayı, birlikte hareket etmeyi öğütlemektedir. Akıllı düşmanı akılsız dosta ("Akıllı duşman akılsız dosttan eyidir!"), düğme kadar aklı iri yapılı bir cüsseye tercih eden ("Deve kadar boyun olğance, dögme kadar akılıñ olsun!"), akıllıya akıl danışanın doğru yoldan gideceğine dikkat çeken ("Akıllınen akıl tanışkan doğru yolnen keter") Kırım Tatar atasözleri, aklın bilgiyle donatılması ve geliştirilmesi gerektiğini de söyler. "Bilgen bilgisine işanır, bilmegen nege işanır" atasözü, bilgisizliğin insanda neden olduğu boşluğa dikkat çekerken, "Bilegi küçlü birni yıkar, bilgisi küçlü biñni yıkar" atasözü de bilginin bilek gücünden, başka bir deyişle kalemin kılıçtan çok daha keskin olduğunu söyler.

Aklı, iyiliği, ana-baba ve vatan sevgisini öne çıkaran Kırım Tatar atasözleri, birey ve toplum hayatının düzen ve uyum içerisinde sürdürülebilmesi için doğruluğun da esas olduğuna dikkat çeker. Kırım Tatar atasözlerine göre doğru insan, dediğiyle yaptığı bir olan insandır ("Adamnı sınaycak olsañ, bir aytkan sözüne, bir de yapkan işine bak"). Doğru söylediği için dokuz köyden kovulana (Doğru aytkanı dokuz köyden kuvarlar") Allah'ın yardım edeceğine ("Doğrunıñ yardımcısı Alladır") ve doğruluğun dost kapısı ("Doğrulık dost kapısıdır") olduğuna inanan atasözleri, doğrunun aç kalmayacağını ("Doğru aç kalmaz, egri tok olmaz", "Doğrudan aç körmedim, egriden-tok"), doğru yolda yıkılanın ayağa tez kalkacağını (Doğru yoldan ketken tez turar"), doğru yoldan gidenin yorulup usanmayacağını ("Doğru yoldan ketken yorulmaz"), doğruluk edenin doğruluk bulacağını ("Doğrulık etken, doğrulık bulur") söyler.

İyiliğin, iyi niyetin, ar-hayânın, dürüstlüğün, mertliğin, kanaatin, insan sevgisiyle Allah korkusunun olmadığı yerde açgözlülük, zulüm ve adaletsizlik vardır. Zulmün ve adaletsizliğin olduğu yerde ise devlete, bahta ve kuta yer yoktur. Memleketin kazma kürekle değil de zulümle yıkılacağına ("Zulumnen memleket yıkılır, kazma küreknen yıkılmaz") dikkat çeken Kırım Tatar atasözlerine göre dostluğun temeli olan adaletle ("Adalet-dostluknıñ temelidir") zulüm bir arada bulunamaz ("Adaletnen zulum bir yerde turmaz"). Zulüm ve adaletsizliği, birey ve toplum hayatını yıkan, toplum hayatının işleyişini alt üst eden bir hastalık olarak nitelendiren Kırım Tatar atasözleri, zulmün sonsuza kadar süremeyeceğine, Allah'ın mazlumun yanında olacağına da inanmıştır ("Zalimniñ zulumı olsa, mazlumnıñ Allası bardır").

Kırım Tatar atasözlerine göre çalışmak ve çalışkanlık, bireye ve topluma mutluluk ve huzur getirir. Çalışmamak ya da tembellik, bireyin ve toplumun ekonomik düzenini alt üst eder, asalak bireylerin toplumun başına bela olmasına neden olur. "Borcka aşalğan ettniñ kemigi boğaz yırtar", "Borcka (rakı) içken eki kere sarhoşlanır", "Borclunıñ tili kıska olur" ve "Borclu ölmez, beñzi solar" diyerek borcun ve borçlu olmanın olumsuz sonuçlarına dikkat çeken ve emeği ömrün ziyneti ("Emek-ömürniñ ziynetidir") olarak nitelendiren Kırım Tatar atasözleri, "Çalışkan bir yañılsa, çalışmağan biñ yañılar", "Çalışmağa bilmegen, raatlanmağa da bilmez", "Çalışıp kazanılmağan malnıñ kadiri bilinmez", "İşlegen demir ışıldar", "İşlegenniñ işi biter, işsizniñ künü keter", "İşlegen-tişler", "İş sevgen oñar, iş sevmegen toñar", "İş sevmezni el sevmez", "İşsiz ömür-otsuz kömür", "İşten korkmağan, kıştan korkmaz", "İşte terlemegeniñ kazanı kaynamaz" diyerek çalışmaya ve çalışkanlığa verdiği önemi ortaya koymaktadır.

Birey ve toplum hayatını tehdit eden şeylerden birisi olarak görülen tembellik, Kırım Tatar atasözlerine göre bahtın da düşmanıdır ("Tenbellik-baht duşmanı"). Kırım Tatarları için tembel, toplumun hızına ayak uyduramamış, uyumsuz birisidir ("Tenbel akşam yatamaz, saba turamaz"). Tembelin gözü yemekte iken çalışkanın gözü iştedir (Tenbel aş başında, işkir iş başında"). Tembelin her zaman bir bahanesi vardır ("Tenbelge iş et deseñ-başı ağırır"). Hâsılı, tembelin iki yakası hiç bir zaman bir araya gelmez ("Tenbelniñ eki yakası bir kelmez").

Kırım Tatar atasözlerine göre iyi ahlakın temeli, ar-hayâ sahibi olmaktadır. Ardan yoksun birey; hem ailesi, hem soyu, hem de içinde yaşadığı toplum için bir utanç kaynağıdır. Ardan, hayâdan yoksun bireylerden oluşan bir toplum, ahlaksız bir toplumdur. Ahlakın olmadığı yerde ise yalan, hile, zulüm, karmaşa ya da düzensizlik egemen olur. Bunun bilincinde olan Kırım Tatar atasözleri, ar insana, yar civana yaraşır ("Ar-insanğa, yar-civanğa yaraşır"), ar gözden, kâr yüzden belli olur ("Ar-közden, kâr-yüzden belli olur") demiştir. Arsızla hırsızı yoldaş ("Arsızğa hırsız yoldaştır") bilen atasözleri, arsızla hırsıza öğüdün kar etmeyeceğini ("Arsıznen hırsızğa ögüt yaramaz"), arsızın kendisini kınayanlara karşı da arsızlık edeceğini ("Arsıznıñ betine tükürgenler de, 'yağmur yağa' degen"), arzısın utanmayacağını, bu durumdan soyunun utanacağını ("Arsız utanmaz, soyu utanır") ifade etmiştir.

Yiğidi yurdun direği ("Yigit-yurtnıñ teregi") olarak nitelendiren Kırım Tatar atasözlerinde yiğide ve yiğitliğe özel bir önem verilmiştir. Yiğit bireylerinden oluşan ve geçmişi kahramanlıkla dolu olan Kırım Tatarları için yiğit, kahramanlığın ve

mertliğin simgesidir. O, içinde yaşadığı toplumun güvencesi ve arkası, genç kuşakların imrencesidir. O, sözünden dönmeyen ("Arslan izinden kaytmaz, yigit-sözünden"), kimselere muhtaç olmayan ("Arslan öz küçünen toyar"), düşmanı çok olan ("Artından yüz köpek avlamağan kaşkır, kaşkır değildir", "Yiğit duşmansız, at tırşavsız olmaz"), kendisini er meydanında gösteren ("At-arabada sınalır, yigit-meydanda"), geride şan bırakan ("At öler-meydan kalır, yigit öler-şan kalır"), kendisini işiyle belli eden ("At tişinen belli, yigit-işinen"), yalan söylemeyen ("Yigit oğlan yalan aytmaz"), yüzüne değil de ancak ölüsüne tükürülebilen ("Yigit betine tükürtmez, ölüsine tükürtir"), gölgesine yine kendisi gibi yiğidin saklanabildiği ("Yigit kölgesine yigit saklanır") birisidir.

Toplumu bir arada tutan temel unsur; ahlaklı, cömert, iyi huylu, sorumluluk sahibi mert insanların bir araya gelebilmesi ya da birlikte hareket edebilmesidir. Nitekim "Bir kanatnen kuş uçmaz", "Bir kuldan davuş çıkmaz", "Bir elniñ nesi bar? Eki elniñ sesi bar" diyen Kırım Tatar atasözleri, birliğe de ciddi anlamda vurgu yapmaktadır. Bir göz ağladığında diğer gözün gülemeyeceğini ("Bir köz ağlasa, ekincisi külmez") söyleyen atasözü, toplumu oluşturan bireylerin içlerinden herhangi birisinin yaşadığı soruna kayıtsız kalamayacağına, bundan etkilenmemelerinin mümkün olamayacağına dikkat çekmektedir. Birliği güç, başarı ("Birleşken biñni yıkar", "Birleşken ozar, birleşmegen tozar") ve bereket ("Birlik ev-bereketli ev, kavgalı ev-aleketli ev", "Birlik evde bereket bar") olarak nitelendiren Kırım Tatar atasözleri, duyarlılığını dayanışma ve paylaşım (cömertlik) söz konusu olduğunda da sürdürmüştür.

Dayanışma, bireyle toplumun ayakta kalabilmesi için temel bir gereksinimidir. Kan bağına ve evliliğe dayalı dayanışma mekanizması, birey için son derece önemli olmakla birlikte, bu mekanizmanın kurulan dostluklarla sağlamlaştırılması gerekir. Türkiye Türkleri arasında yaygın olan "Kazanırsan dost kazan, düşmanı anan da doğurur" sözü, dostluğun önemini ve gerekliliğini çok iyi bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Kırım Tatar atasözleri de dostluk kavramına ve dostluğa özel bir önem vermiştir. Dostluğun ancak kara günde belli olacağına ("Dost kara künde belli olur") dikkat çeken Kırım Tatar atasözlerine göre dostsuz insan, kanatsız kuş ("Dostsız adam-kanatsız kuş"); dostsuz baş, tuzsuz aş gibidir (Dostsız başım-tuzsız aşım"). Dosta dost, düşmana düşman olmayı öğütleyen (Dostka dost ol, duşmanğa-duşman") atasözü, bir insan için bin dostu bile az bulmaktadır (Dostuñ biñ olsa da-azdır, duşmanıñ bir olsa da-çoktır").

Cömertlik, zenginliğin yanı sıra, yiğitliğin ve dostluğun da göstergesidir. Kibri, açgözlülüğü ve cimriliği birey ve toplum hayatı için tehdit olarak gören Kırım Tatar atasözlerinde cömertlik ve cömert kişi övülmüş; "Bergen el alğan elden üstündür", "Bergen Allağa yarar" denilerek bireyler cömertliğe teşvik edilmiştir. Veren, paylaşan elin dert görmeyeceğine ("Bergen el dert körmez"), veren elin herkes tarafından sevileceğine ("Bergen elni er kes sever"), vermenin ve paylaşmanın yüz aklığı sağlayacağına ("Bermek bet yuvar") inanan Kırım Tatar atasözleri, bu ve buna benzer hükümlerle paylaşımcı ve dayanışmacı ruhu koruyup geliştirmeye çalışmıştır.

Birey ve toplum hayatının işleyiş kuralları arasında sabrın da önemli bir yeri vardır. Sabrı altın, hareketi de inci olarak ("Sabır altın olsa, areket incidir") nitelendiren Kırım Tatar atasözü, acı sabrın tatlı meyvesine de dikkat çekmiştir ("Sabır accı olsa da, yemişi tatlı"). Kırım Tatar atasözlerine göre cennetin anahtarı ("Sabır-cennetniñ anahtarıdır") olan sabrın sonu da altındır ("Sabırnıñ tübü-sarı altın"). Başka bir deyişle, sabreden mutlak bir şekilde muradına erer ("Sabır etken-muradına yetken"). Çektiği çileler yüzünden sabrın ne olduğunu her toplumdan çok daha iyi bir şekilde öğrenen, âdete bir sabır abidesi olan Kırım Tatarlarının atasözlerinde geniş bir şekilde yer bulan sabır, umut kavramıyla iç içe geçmiştir. Sabra yönelik öğüt, umudu kesmemeye, onu diri tutmaya yönelik öğüt anlamına da gelmektedir. Umut ise, bireyi ve toplumu ayakta tutan, sabretmeyi öğreten, yarınlara hazırlayan en temel duygudur.

Sonuç

Değerler ve normlar sisteminin ya da toplum hayatının işleyiş kurallarının öğretilmesi ve hatırlatılması aşamasında devreye giren ve bireyle topluma neleri yapması, neleri yapmaması ve neye göre hareket etmesi gerektiğini öğreten, adil davranış modelleri sunan atasözlerinin bu işlevi, yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere, Kırım Tatar atasözlerinde de belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Başka bir deyişle, Kırım Tatar atasözleri, değerler ve normlar sisteminin öğretilmesi ve hatırlatılması sürecinde önemli bir görevi yerine getirmiş ve halen de getirmektedir. Söz konusu atasözleri, Kırım Tatarlarının geleneksel dünya görüşü hakkında da önemli ipuçları sunmaktadır. Bu nedenle, Kırım Tatarlarının geleneksel dünya görüşünü ele alan çalışmalarda atasözlerine de özel bir önem verilmelidir.

Kırım Tatar atasözleri bireyi ve toplumu ilgilendiren hemen her konuyu içermektedir. Hayata dair bazı konular, birey ve toplum için diğer konulara nazaran çok daha yaşamsaldır. Bu nedenle, hemen her tema ve konuyu ele alan Kırım Tatar atasözlerinin bunlardan bazıları üzerinde daha fazla durması anlaşılır bir şeydir. Kırım Tatar atasözlerinin üzerinde en çok durduğu konu ve temaların başında, yukarıda da belirtildiği gibi, aileye bağlılık, insan, millet ve vatan sevgisi, ahlak, iyiyi ve kötüyü bilme, dürüstlük, çalışkanlık, adalet, yiğitlik, ar-hayâ, kanaatkârlık, cömertlik, dostluk, yardım severlik, birlik, dayanışma, sabır, zulümden kaçınma, akıllı, bilgili ve eğitimli olma gelmektedir. Bu durum, bireylere olaylar ve nesneler karşısında sergilenmesi gereken ideal davranış kalıpları sunan diğer atasözlerinin önem ve değerini hiçbir şekilde azaltmamaktadır.

Söz konusu konu ve temalarla ilgili hükümler, çoğunlukla geniş zaman kipiyle kurulan ve içerdikleri hükümlerin her zaman geçerli olduğuna işaret eden cümlelerle dile getirilmiştir. Bazıları için ise "demişler" ifadesiyle sona eren ve hükümlerin eskilere ait olduğunu ifade eden cümleler tercih edilmiştir. Başvurulan bir diğer ifade aracı ise doğrudan emir kipiyle kurulan buyurgan cümlelerdir. Bunların yanı sıra, sadece durum bildiren, emir ve istek kiplerine yer vermeyen cümleler de görülmektedir.

Kaynakça

1. Abduraman Çelebi Kırım Hovadja. Tatarsko-russkie razgovorı, s priskovokupleniem k nim poslivits, basen, obrazstov dlya skloneniy i spryajeniy tatarskih slov / Abduraman Çelebi Kırım Hovadja. — Kazan, 1850.

2. Asanov Ş. Atalar sözleri ve aytımlar / Ş. Asanov. — Simferopol : Krım Devlet Okuv-Padegogika Neşriyatı, 2002. — 184 s.

3. Assmann J. Kültürel bellek eski yüksek kültürlerde yazı, hatırlama ve politik kimlik / J. Assmann. — İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001. — 345 s.
4. Bekirov C. Krımtatar halk ağız yaratıcılığı / C. Bekirov. — Taşkent: Okıtuvçı, 1988. — 280 s.
5. Berezin İ. N. Narodnıe poslovitsı turetskogo plemen./İ. N. Berezin. — Kazan, 1856.
6. Bodaninskiy A. A. Poslovitsı pogovorki i pirimetı krımskih tatar / A. A. Bodaninskiy, E. L. Martino, O. Murasov / red. P. A. Falev-A. N. Samoyloviç. — Simferopol, 1915.
7. Falev P. A. Predisleovie. / P. A. Falev. Poslovitsı pogovorki i pirimetı krımskih tatar // İzvestiya tavriçeskoy uçenoy arhivnoy kommissii / A. A. Bodaniskiy, — E. L. Martino, O. Murasov / red. P. A. Falev-A. N. Samoyloviç. — Simferopol, 1915. — S. 1—16.
8. Fazıl R. Kayda birlik, anda tirilik / R. Fazıl. — Taşkent: Gafur Gulam Adına Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, 1971. — 187 s.
9. Gordlevskiy V. Zameçaniya na Poslovitsı Krımskih Tatar / V. Gordlevskiy // Zapiski vostoçnogo otdeleniya Russkogo arheologiçeskogo obşçestva. — Moskva, 1921. —No: 25.
10. Kırbaş S. Kırım-tatar atasözleri türkiye türkçesine aktarı-dil incelemesi / S. Kırbaş. —İstanbul: Doğu Kitabevi, 2012.
11. Muzafarov R. İ. Tatarskie narodnıe poslovitsı / R. İ. Muzafarov. — Kazan, 1959.
12. Muzafarov R. İ. Krymsko-tatarskie poslovicy i pogovorki / R. İ. Muzafarov, W. Zajaczkowski // Folia orientalia. — 1966. — No: VIII. — S. 111—118.
13. Muzafarov R. İ. Qırımtatarlarnıñ atalar sözleri. Poslovitsı i pogovorki Krımskih Tatar / R. İ. Muzafarov. — Simferopol (Akmescit): Tarpan, 2007. — 143 s.
14. Radlov V. V. Obraztsı narodnoy literaturı severnıh turskih plemen.7/V. V. Radlov. — S. Peterburg, 1896. — IX+408 s.
15. Ülküsal M. Dobruca'daki Kırım türklerinde atasözleri ve deyimler / M. Ülküsal. — Ankara, 1970.

КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИ ВЕ ЭДЕБИЯТЫ ДЕРСЛЕРИНДЕ ТЮРКЮЛЕРНИ КЪУЛЛАНУВ

Асанова Л.Н.,
педагогика илимлери намзети
Украина, Крым

Summary. Importance of music and songs in life is huge, they accompany people from the most ancient times, help to outlive difficulties, beneficially influence on a man's health. The Crimean Tatar musical-song art is making its contribution to the world culture.

Due to the deportation, unfortunately, the young generation of Crimean Tatars doesn't know folk melodies and songs well. But it is part of national culture. In the solving of problem of attaching student from an early age to the musical-song treasury teachers can play a large role. In works of many known teachers the positive role of songs in the process of teaching a language is noticed.

The analysis of the school programs shows that only in 5 and 8 classes an acquaintance with a few songs is recommended. In our view, it is needed to use songs on the lessons of Crimea Tatar language and literature and in extracurricular activities as often as possible. They help not only to support the efficiency of students but also execute an educational role: by means of songs text children learn a vocabulary, grammatical forms, their orthoepic skills get better.

Teachers can pick up both folk and modern songs, which appropriate to the age and interests of children, using for this purpose collections of songs, musical records. On a lesson a teacher introduces the creation history of a song, its performers, dictionary work is done if necessary. A song is listened in a record, then a teacher sings himself, children are 2—3 times choir sing a song, memorize the words home. A song is learned on subsequent lessons.

Songs and music help students to be attached to the native culture, promote interest to the Crimean Tatar language and literature lessons, will facilitate learning of the studied material.

Keywords: a study of Crimean Tatar language and literature, usage of songs in teaching, attaching to the native culture.

Özet. Hayatımızda müzik ve şarkının önemi çok büyük, onlar eski zamanlardan beri hayatta zorluklarnı enmege yardım edıyor, insan sağlığı için faydalıdır. Kırım Tatar müzik ve şarkı sanatı dünya kültürüne katkı yapıyor.

Sürgünlik sonucunda, ne yazık ki, Kırım Tatarlarının genç nesili halk ezgi ve şarkılarını bilinmemektedir. Ama bu milliy kültürün bir parçasıdır. Müzik ve şarkını öğrencilere ilk yıllarından tanıtmaya zarur. Birçok tanınmış öğretmenlerin eserlerinde dil öğrenme sürecinde şarkıların olumlu role dikkat çekildi.

Okul programlarının analizi sadece 5 ve 8 sınıflarda birkaç şarkı bilmek tavsiye olunğanını göstermektedir. Zanımızca, Kırım Tatar dili ve edebiyatı derslerinde ve ders dışı tedbirlerde şarkılarnı mümkün olduğunca kullanmak gerekir. Onlar sadece öğrencilerin sağlığını korumak değil, aynı zamanda eğitim rolünü yerine getirmek için yardımcıdır: çocuklar kelimelerni, gramer formlarını öğreneler, orthoepic becerilerini tüzeteler.

Öğretmenler çocuklarnın yaşlarına uygun olan halk ve modern şarkılarını kitaplarda ve şarkı koleksiyonunda alabileler. Derste öğretmen şarkı akkında ayta, gerekirse, sözlük çalışmalarını geçire. Şarkını dinleyler, sonra öğretmen kendisi söylüyor, çocuklar 2—3 defa şarkını söyleyler, evlerde şark metinini ezberleyler. Şarkı sonraki derslerde tekrar söylenir.

Şarkılar, müzik öğrencilere Kırım Tatar dili ve edebiyatını, kültürünü ögrenmek için kolaylaştıracak yardımcı olur.

Anahtar Kelimeler: Kırım Tatar dili ve edebiyatı ögrenüvi, öğretüvde, kültür tanıtımda şarkılarnı kullanımı.

Аннотация. Значение музыки и песен в жизни огромно, они сопровождают людей с древнейших времен, помогают пережить трудности, благотворно влияют на здоровье человека. Крымско-татарское музыкально-песенное искусство вносит свой вклад в мировую культуру.

Вследствие депортации, к сожалению, молодое поколение крымских татар не так хорошо знают народные мелодии и песни. А ведь это часть национальной культуры. В решении проблемы приобщения учащихся с малых лет к музыкально-песенной сокровищнице большую роль могут сыграть учителя. В работах многих известных педагогов отмечается положительная роль песен в процессе обучения языку.

Анализ школьных программ показывает, что лишь в 5 и 8 классах рекомендуется знакомство с несколькими песнями. На наш взгляд, нужно как можно чаще использовать песни на уроках крымскотатарского языка и литературы и во внеклассных мероприятиях. Они помогают не только поддерживать работоспособность учащихся, но и выполняют учебную роль: посредством текста песен дети осваивают лексику, грамматические формы, улучшаются их орфоэпические навыки.

Учителя могут подобрать как народные, так и современные песни, соответствующие возрасту и интересам детей, воспользовавшись для этого сборниками песен, музыкальными записями. На уроке учитель знакомит с историей создания песни, её исполнителями, при необходимости проводится словарная работа. Песню слушают в записи, затем учитель поет сам, дети хором 2—3 раза исполняют песню, дома заучивают слова. Песня закрепляется на последующих уроках.

Песни, музыка помогают ученикам приобщиться к родной культуре, повышают интерес к урокам крымскотатарского языка и литературы, облегчат усвоение изучаемого материала.

Ключевые слова: изучение крымскотатарского языка и литературы, использование песен в обучении, приобщение к родной культуре.

Инсанларнынъ омюрлеринде музыка ве йырларнынъ эмиети гъает буюктир. Къадимий заманлардан берли адамлар чешит вазиетлерде — къуванч вакъытында я да окюнч, къайгъы алларда — йыр вастасынен озь дуйгъуларыны ифаде этип кельмектелер, озьлерине теселли тапмакъталар.

Джиан медениетинде къырымтатар музыкасы ве тюркюлерининъ айры ери бар, оларгъа хас олгъан чизгилер, аэнклиги динълейиджилерни айретте къалдыра. Бизим эждатларымыз музыка адамгъа къувет бергенини, кейфини котергенини, джоштургъаныны билип муайен макъамларны яратмагъа огрендилер.

Афсуски, сонъки йыллары сюргюнлик ве башкъа себеплер нетиджесинде яш несильнинъ эксериети къырымтатар йырларыны, макъамларыны яхшы бильмейлер. Фикиримиздже, бу меселени чезмек ичюн ана тили оджалары да озь иссесини къоша билелер. Къырымтатар эдебияты мектеп программасында бир къач халкъ йырлары бар, ляким бу азлыкъ эте. Йыр ве нагъмелернинъ эмиети о къадар буюк ки, бельки де эр дерсте олмаса биле, лякин сыкъ-сыкъ халкъ йырларыны эм земаневий музыка эсерлерини къырымтатар тили ве эдебияты дерслеринде, сыныфтан тыш тедбирлерде къулланмагъа зарур. Бойле фикирни музыканынъ инсан алына эйи тесир эткенини ве окъутув процессинде ярдымджы васта олгъаныны козьде тутып айтамыз.

Алимлернинъ тедкъикъатлары бильдиргенине коре, музыка адамнынъ сагълыгъына файда кетире, онъа мусбет дуйгъулар, къуванч багъышлай, ёргъунлыкъны енъмеге, тендюрист олмагъа ярдым эте, вуджудынынъ эписи функцияларыны эйилештире. Мисаль оларакъ, релакс музыкасы тынчландыра, къан басымыны нормаль эте, юрек урувы ве нефес алувыны къолайлаштыра.

Музыканынъ бу тесирини адамлар чокътан сездилер. Араплар эвель заманларда хастахане янында чалгъыджыларны топлап дюльбер аваларны чалдыра эдилер. Антик цивилизациясы девиринде Пифагор, Аристотель, Платон киби икмет саиплери озь замандашларынынъ дикъкъатыны музыканынъ тедавийлев тесирине джельп эте эдилер ве нагъмелер бутюн этрафтаки дуньяда ве инсаннынъ тенинде уйгъунлыкъ асыл эткенини къайд эттилер.

Экимлер айткъанларына коре, тюркюни иджра этюв сагълыкъ ичюн пек файдалыдыр. Шунынъ ичюн айтмакъ мумкюн ки: сагълам олмагъа истесенъиз — йырланъыз! Сеснинъ вибрациясы стресс алыны енъмеге, раатлыкъ ис этмеге ярдым эте. Базы созукъ сеслерни йырлагъанда гланды ве ич секреция безлери (железы внутренней секреции) титрейлер ве бойлеликнен инсаннынъ вуджуды шлаклардан темизлене. Адам, тюркюни толу сеснен айткъанда, терен нефес ала, онынъ ич органлары арекет этелер, ве бу усулнен чокъ хасталыкълардан къуртулмакъ мумкюн. Йырларны иджра этюв исаннынъ энергиясыны уята, дикъкъатыны кучьлю ве девамлы эттире.

Алимлернинъ эксперименталь тедкъикъатлары косьтере ки, музыка адамларны даа акъыллы япа, оларнынъ мийине, зеин инкишафына эйи тесир эте. Инсан бегенген музыканы динълесе, онынъ хатире къабилиети ве интеллекти арта. Музыка талебенинъ окъув ве догъру хатасыз язув меаретлерини пеките, феза зеини (пространственное мышление), идракъ этюв (восприятие) ве математик къабилиетлерини инкишаф эттире. Чалгъы алетлеринде чалув да адамгъа акъыл къоша, янъы малюматларны къабул этмеге ве менимсемге ярдым эте. Алимлернинъ тасдикъларына коре, чалгъыджы-талебелернинъ хатireси башкъа балаларгъа нисбетен яхшыджа инкишаф эте.

Музыка талебелерге дерсте чалышмакъ ичюн янъы имкянларыны ача. Эгер бир де бир малюмат классик музыканен бирликте менимсенильсе, яхшы пекитиле экен. Лякин къулланылгъан ава вокалсыз олмалы, чюнки талебелер керек малюматны дегиль де, сёзлерге дикъкъат этип оларны эзберлерлер.

Окъутув эснасында тюркюлерни къулланув меселеси чешит педагогларнынъ ишлеринде акс олуна. Алимлер айткъанына коре, тиль огренювде эффектив ишлерден бири — бу орта узунлыгъында йырларны эзберлеп йырламакътыр.

Тюркюлер нутукъ инкишафына ярдым эте, чюнки оларда олгъан тиль къалыплары, нутукъ парчаларынынъ нумюнелери балаларнынъ хатиресинде яхшы пекитиле. Кенджелерге теляффузны огреткенде де йырларнен файдаланмакъ мумкюн, чюнки йырлагъанда адам сёзлерни эджалап айта — бойлеликнен сёзлер догъру теляффуз этиле [1, 120].

К. Д. Ушинский йырларны дерснинъ файдасыны котерген бир усул оларакъ сая эди. «Сиз дикъкъат эттинъизми: сыныф болдургъанда, балалар дикъкъатсыз олалар, базы эснемеге башлайлар, ярамазлашалар; бир де-бир тюркюни йырлатынъыз — эр кес тертипке келир, энергия гайрыдан догъар, ве балалар эвельки киби чалышмагъа башлайлар» [2].

Белли инглиз тили оджапчеси, алим А. Ф. Гергель дерснинъ башы ве сонъу ичюн махсус айры тюркючиклерни ве музыкалы физкультпаузаларны тевсие эте. Онынъ инглиз тилини кенджелерге огретюв макъсадынен азырлангъан окъув-усулий комплектинде 60 йыр мевджут. Йырлар огренильген тиль материалыны пекитмек ичюн яратылгъан, оларнынъ арасында йыр-диалог, йыр-хореография да бар. Балалар оларны иджра эткенде джумлеге муайен сёзлерни къошалар, чешит сёз шекиллерини денъиштирип айталар [3].

Миллий йыр ве аваларымыз мектеп программасында, дерсликлерде насыл дереджеде акс олунгъаныны бакъайыкъ.

Музыка дерслерини алсакъ, миллий мектеплернинъ 1-инджи сынфы ичюн къырымтатар тилинде дерслик нешир этильген эди, онынъ муэллифлери С. Я. Мамбетов ве З. А. Алиева [4]. Дерслик пек меракълы, мундериджеси зенгин. Ал азырда къалгъан башлангъыч сыныфлар ичюн айны дерсликлер азырланмакъта.

Башлангъыч сыныфларда къырымтатар тили ве эдебияты дерслеринде чешит бала йырларыны огренюв, миллий гимнни ве халкъ аваларыны динълев козьде тутула. Физкульпаузалар ичюн «Къырымтатар тили» (1 сыныф) дерслигимизде олгъан 60-къа якъын йырлангъан къафиели сёзлернен файдаланмакъ мумкюн (оларны агъымдаки сене чыкъкъан «Ана тили оджаларына» меджмуасынынъ 1-инджи номерине иляве оларакъ дискте бердик) [5; 6].

Ортанджы сыныфлар ичюн эдебият Программасыны бакъсакъ, 5-инджи сыныфта «Бешик йырлары», «Бозторгъай», «Сычан», «Къалайлы къазан» киби халкъ йырлары огениле. 8-инджи сыныфта халкъ йырларына багъышлангъан айры болюк бар, анда тарихий йырлардан «Порт-Артур», «Шомпол», «Урал дагъы», лирик ве мерасим йырларындан «Ай, дагълар», «Эля козьлюм» киби тюркюлернен таныш олмагъа тевсие этиле [7].

Айны 8-инджи сыныф ичюн азырлангъан эдебият дерслигинде муэллифлер къошма оларакъ бираз чокъча тюркюлер бердилер: «Алим» тарихий йырыны, мерасим йырларындан: «Наврез», «Агълама, келин», «Яр-яр», лирик йырлар сырасында «Ешиль япракъ арасында», «Ай ярыкъ геджесинде», «Эвлери вар сув башында», «Айшем» киби йырларнынъ сёзлери кирсетильген [8].

Программа боюнджа башкъа сыныфларда тюркюлер бельгиленмеди. Лякин буна бакъмадан, эльбетте, оджа халкъ йырларыны ве земаневий бестекяр ве шаирлернинъ эсерлерини талебелерге огретмеге борджлу. Дерслер ичюн тюркюлернинъ ноталарыны, сёзлерини чешит китапларда тапмакъ мумкюн, олардан бир къач данесини теклиф этейик.

Яя Шерфединовнынъ «Звучит хайтарма» китабында 341 йыр сёзлер иле ве нагмелернинъ ноталары бар [9]. Бестекяр Февзи Алиевнинъ фундаменталь ишинде халкъымызнынъ музыкаль фольклоры, муэллифлернинъ йырлары топлангъан [10]. Д. Н. Эннанов, ве В. В. Угринович тертип эткен «Къырымтатар музыкасынынъ хрестоматиясы» эки болюктен ибарет: «Йырлар» (74 йырнынъ сёзлери ве русча терджимеси) ве «Оюнлар, макъамлар» (56 эсернинъ ноталары бар) [11]. С. И. Харахады азырлагъан «Балалар шенълене» джыйынтыгъынынъ сонъунда чешит тедбирлерге тевсие этильген 66 йырнынъ сёзлери ве ноталары берильген [12].

Оджа, юкъары анъылгъан ве даа башкъа китаплардан ве газета, меджмуаларда (шу джумледен бизим меджмуамызда да) олгъан материалдан файдаланып, дерс ичюн йырларны сечип ала биле. Популяр, чокъ йырлангъан тюркюлерден башламакъ мумкюн, сёзлери, макъамы балаларгъа келишсин, мурекеп олмасын. Олар тюркюни бегенселер — авесликнен менимсеп йырлярлар.

Дерсте оджа башта балаларгъа огрениледжек йырны динълемеге теклиф эте, шу макъсаднен аудио, видео васталарыны къулланмагъа тевсие этиле, иджраджынынъ фотосыны косьтермек мумкюн. Сонъ йыр акъкъында малюмат бериле: муэллифлери ким, не вакъыт язылды, санада ким оны йырлады, умумен йырнынъ манасы тариф этиле. Талебелерге компьютерде басылгъан йырнынъ метини даркъатыла, онда расткельген анълашылмагъан сёзлернинъ манасы ачыкълана. Сонъра тюркюни я оджа, я да махсус азырлангъан талебе йырлап косьтере, балалар динълеп берабер йырлайлар. Адет узре эвге вазифе оларакъ тюркюнинъ сёзлерини эзберлемеге бериле, лякин кимерде йырны бир къач дерс девамында йырлап-йырлап озь-озюнден огренмеге мумкюн. Менимсенильген тюркюлерни чешит тедбирлерде йырламагъа унутманъыз, окъув йылынынъ сонъунда дерс-концерт я да «Макъамны тап» («Угадай мелодию») конкурсыны кечирмек мумкюн.

Къырымтатар йырлары бизге гонъюль раатлыгъыны берелер, зевкъ ве хош дуйгъулар багъышлайлар, ана тилимизни огренмеге, санатымызны бильмеге ярдым этелер. Халкъымызнынъ эфсаневий йырджысы Сабрие Эреджепова мектепте ана тили оджасы оларакъ чалышкъанда: «Меним аман-аман эр дерсимнинъ сонъунда йыр дакъкъасы ола эди. Балаларнен берабер мектеп йырлары йырлар эдик», — деп хатырлай эди [13]. Тюркюлер дерснинъ бир къач дакъкъасыны алсалар да, файдасы пек буюктир. Оларнынъ эмиети ольчелинмез, оджалар бу зенгинликтен файдаланмалы.

Къулланылгъан эдебият

1. Шакирова Л. З. Методика преподавания русского языка в национальной школе: учебное пособие для учащихся нац. групп пед.училищ / Л. З. Шакирова, Л. Г. Саяхова и др. под ред. Л. З. Шакировой. — Л.: Просвещение 1990. — 416 с.
2. Ушинский К. Д. Собрание сочинений [в 11 т.] / К. Д. Ушинский. — М.-Л., 1949. — Т. 6. — С. 262.

3. Гергель А. Ф. Педагогічні умови ефективності навчання іноземних мов на початковому етапі в середній школі: дис. … канд. пед. наук: 13.00.02. / А. Ф. Гергель. — К. : 1995. — 217 с.
4. Мамбетов С. Я. Музыка: 1 сыныф ичюн дерслик / С. Я. Мамбетов, З. А. Алиева. — Симферополь : Къырым девлет окъув педагогика нешрияты, 2007. — 144 с.
5. Асанова Л. Н. Къырымтатар тили: 1-нджи сыныф ичюн дерслик / Л. Н. Асанова. — Симферополь : Крымучпедгиз, 2008. — 144 с.
6. Асанова Л. Н. Кенджелер ичюн тюркючиклер / Л. Н. Асанова // Йылдыз. — 1999. — № 5. — С. 131—133.
7. Интеграция курсу боюнджа къырымтатар ве четэль эдебияты. 5—12 сыныфлар. Умумтасиль окъув юртлары ичюн программа / Тертип этиджи Акимова С. М. — Симферополь : Къырым девлет окъув педагогика нешрияты, 2005. — 64 с.
8. Къырымтатар эдебияты. 8-инджи сыныф ичюн / Кокиева А., Салядинов Къ. У., Меджмединова Г. А., Харахады А. М. — Симферполь : Къырым девлет окъув педагогика нешрияты, 2002. — 232 с.
9. Шерфединов Я. Звучит хайтарма: татарские народные песни и инструментальные наигрыши. — Ташкент : Изд. литературы и искусства имени Г. Гуляма, 1978. — 232 с.
10. Алиев Ф. М. Къырым халкъ музыкасынынъ антологиясы / Ф. М. Алиев. — Акъмесджит : Къырым девлет окъув педагогика нешрияты, 2001. — 600 с.
11. Къырымтатар музыкасынынъ хрестоматиясы / тертип эткенлер Эннанов Д. Н., Угринович В. В. — Киев : Музычна Украина, 1989. — 246 с.
12. Балалар шенълене: балалар ичюн саналаштырылгъан байрам ве эгленджели тербиевий тедбирлер / тертип этиджи С. И. Харахады. — Симферополь : Тарпан, 2000. — 204 с.
13. Эреджепова С. Меним энъишли-ёкъушлы ёлларым / Сабрие Эреджепова. — Акъмесджит : Таврия. — 1995. — 158 с.

ÂŞIK ÖMER'İN ŞAİRNAME'Sİ VE ŞUARA TEZKİRELERİNİN İÇERDİKLERİ BİYOGRAFİK BİLGİLER YÖNÜNDEN MUKAYESESİ

Çetin Kamile,
arş. gör.
Akgül Ahmet,
okt.
Türkiye

Abstract. Sairname is named of the poetries which the folk poets written with syllabic meter (consisting of eleven) and mentioned the own term's poets' or the before term's poets' pseudonym. Asik Omer is the first poet who written sairname in Minstrel literature. He, in this poem mentioned the multiple Diwan poets with some of the folk poets. At this paper, will compare the informations about these poets in Asik Omer's sairname with the informations in biographical collections of poets (suara tezkires) So, will be put forth the angle's to the other poets' of Asik Omer and, who personally engaged in poetry, the writers of biographical collections of poets.
Keywords: Asik Omer, Sairname, Diwan Poets, Nesimi, Fuzuli.

Özet. Halk şairlerinin genellikle on birli hece ölçüsüyle kaleme aldıkları kendi dönemlerinin veya kendilerinden önceki şairlerin mahlaslarına ve bazı özelliklerine yer verdikleri şiirlere şairname adı verilmektedir. Âşık edebiyatında ilk şairname yazan isim Âşık Ömer'dir. Şair, söz konusu şiirinde bazı halk şairleriyle beraber birden fazla divan şairine de yer vermiştir. Bildiride, Âşık Ömer'in *Şairname*'sinde divan şairleri hakkında verdiği bilgilerle divan şairi biyografileri denildiğinde akla ilk gelen eserlerden olan şuara tezkirelerindeki bilgiler karşılaştırılmıştır. Böylece Âşık Ömer ile tezkire sahibi olan ve birçoğu da bizzat şiirle uğraştığı ifade edilen tezkire yazarlarının diğer şairlere bakışı mukayeseli olarak ortaya konmaya çalışılmıştır.
Anahtar Kelimeler: Âşık Ömer, Şairname, Divan Şairi, Nesîmî, Fuzûlî.

A. Şairnamelerin Şuara Tezkireleriyle Benzerlikleri

Türk edebiyatında ilk örneği Âşık Ömer tarafından ortaya konan şairnameler, *âşıklar destanı, ozanlar şiiri, tekerleme, âşıklar serencâmı, âşıknâme* gibi adlarla anılan; on birli, nadiren de sekizli hece ölçüsüyle yazılan, bilinen ve yaşadığı çağın tanınmış isimleri arasında yer alan şairlere dair bilgiler veren eserlerdir. Söz konusu ettikleri şairlerin bazı özelliklerine yer vermeleri itibariyle şuara tezkireleri ile aralarında benzerlikler vardır.[1] Mesela, bahsi geçen eserlerde ölüme yaklaşım ana hatlarıyla uygunluk gösterirken bu kısımlardaki söz varlığı arasında önemli paralellikler göze çarpar.[2] Diğer taraftan tezkireler, belli bir plan, kronoloji ve alfabe tertibine göre yazılırken şairnameler, destan şeklinde ve yukarıda sıralanan özellikler dikkate alınmaksızın, söylenmektedir.[3] Şairnamelerde şairlerin isimlerinin yanında onlarla ilgili bazı bilgilere ve birtakım özelliklere de yer verilir. Bu yönleriyle kendi devirleriyle ilgili kültürel malzemeler de ihtiva etmektedirler.[4] Biyografik bilgilerin güvenilirliği açısından şair tezkireleriyle şairnameler arasındaki paralelliklere şüpheli yaklaşılması gerekmektedir:

[1] Doğan Kaya, *Şairnâmeler*, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1990, s. 7.
[2] Mustafa Durmuş, "Ölümü Güzelleştiren Eda: Türkçe Şair Tezkireleri ile Şairnâmelerde Ölüme Bakış ve Ölümün İfade Biçimleri Üzerine", http://www.millifolklor.com/tr/sayfalar/94/10.pdf, s. 121. (Erişim Tarihi: 02.10.2012).
[3] Komisyon, "Şâirnâme", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (TDEA)*, c.8, Dergâh Yayınları, İstanbul 1998, s. 98.
[4] Abdulselam Arvas, "Şairnâmeler Üzerine", http://mukaddime.artuklu.edu.tr/documents/Makaleler/Sayi4/106.pdf Mukaddime, S. 4, 2011, s. 46 (Erişim Tarihi: 02.10.2012).

" *(...) Şuara tezkireleri yazarlarının kendi çağlarının titizlik ve hoşgörü sınırları içinde ürettikleri bilgilerdeki biyografik niteliği, şairnamede aramak, sözlü şiiri anlamamak olur. Şairnamelerin şairleri, halkın sözlü belleğine bağlıdır ve tarihsel olmaktan çok anlatısaldır. Bu nedenle şairnamelerdeki isimlerden yola çıkılarak biyografi kurgulanamaz. Bu bilgiler ancak diğer biyografi kaynaklarıyla doğrulanırsa bir anlam taşıyabilir*." [1]

B. Âşık Ömer'in Şairname'siyle Şuara Tezkirelerinin Divan Şairlerinin Biyografisi Yönünden Mukayesesi

17. yüzyıl saz şiirinin meşhur isimlerinden olan Âşık Ömer'in doğum yeri ve doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bazı araştırmacılara göre, Konya'nın Hadim ilçesinin Gözleve kasabasından,[2] bazı araştırmacılara göre Kırım'ın Kezlev/Kezleve şehrindendir.[3] Âşık Ömer, Hanlık Devri Kırım-Tatar edebiyatının önemli temsilcilerinden olup Kırım Tatarları tarafından tanınan ve sevilen bir şair, aynı zamanda sosyal bir kahramandır. Nitekim onun doğum yeri kabul edilen Kezlev (Gezlev, Gözlev, Gözleve) şehrinde şairin bir heykeli dikilmiştir.[4] Türk edebiyatında ise, XVIII. ve daha sonraki asır halk şairleri arasında oldukça meşhur olan ve şiirlerine nazireler yazılan Âşık Ömer'e divan şairleri de kayıtsız kalmamıştır. Vehbî, meşhur *Sühan Kasidesi*'nde şairin ismini zikretmiş, İzzet Molla da şairin bir mısraını tazmin etmiştir. Kâtibî, Kuloğlu ve Kaşıkçı Mustafa'dan etkilenen şair, âşık tarzının divan edebiyatı nazım şekillerine yönelmesinde, halk şiirinde divan şiirinin dil ve ifade özelliklerinin yaygınlık kazanmasında öncü olmuştur. Âşık Ömer, âşık tarzı şiir şekillerinin yanında, naat, tevhid, bahariye, şitaiye, gazel, muhammes, müseddes gibi divan şiiri nazım şekilleriyle de şiirler kaleme almıştır.[5]

Farklı usullerle söylenmiş olan şairnameler çeşitli başlıklar altında tasnif edilmiştir. Bildiriye konu olan Âşık Ömer'in *Şairname*'si, "Kâinâtın Yaratılması ve Dinî Bilgilerden Sonra Şairlerden ve Onların Vasıflarından Söz Edilen Şairnameler" grubunda yer almaktadır.[6] Âşık Ömer'in *Şairnamesi*'nde[7] yer alan ilk şair, Nesîmî'dir. Âşık Ömer, onun aşkın sırlarını izhar ettiğini, derisini yüzdükleri hâlde inkâr yolunu seçmediğini ve canını terk ederek canana erdiğini söylemiştir:

Sultan Nesîmî'dir cümleye serdâr
Esrârı aşk ile eyledi izhâr
Derisin yüzdüler etmedi inkâr
Cânâna erince terk etti cânı (3)

Nesîmî'nin derisinin yüzülmesi hadisesi tezkirelerde de kendisine yer bulmuştur. Âşık Çelebi, Nesîmî'yi anlatırken derisinin yüzülmesinden bahsederek şairi Hallac-ı Mansur'a teşbih eder.[8] Benzer ifadeler Gelibolulu Âlî'de de yer almaktadır.[9] Lâtifî ise şairin sözlerinin sırrına vâkıf olmayanlar tarafından şeriata aykırı bulunduğu ve bu "aşk kurbanının postunun çıkarıldığını" söyler.[10]

Hâfız-ı Şîrâzî, Rûhî ve Fuzûlî'den sonra gelen en dikkate değer isim Usûlî'dir. Kabûlî'nin nazmı dillerde okunmaktadır. Revânî'nin de ruhu daima şad olmalıdır:

Hâfız-ı Şîrâzî Rûhî Fuzûlî
Anları geçince yeğdir *Usûlî*
Okunur dillerde nazm-ı *Kabûlî*
Her demde şâd ola rûh-ı *Revânî* (5)

Sehi Tezkiresi'nde anlatıldığına göre Usûli, iyi eğitim almış; bilgili, olgun ve yetenekli bir kimsedir. Şiirlerini yalın bir üslûpla kaleme alırken eşsiz hayal unsurlarıyla süsler.[11] Lâtifî, Usûlî'nin şairliğiyle ilgili olarak şiirlerinin çoğunun tasavvufî manalar taşıdığını, Seyyid Nesîmî tarzında şiirler kaleme aldığını söylemekle yetinmiştir.[12] Âşık Çelebi ise şairin kabiliyetine

[1] Öcal Oğuz, "Âşık Şiirinin Sözlü Aktarımı ve Şairnamelerin Biyografik Değeri", *Mustafa İsen Adına Uluslararası Klasik Türk Edebiyatında Biyografi Sempozyumu Bildirileri (Nevşehir 6—8 Mayıs 2010)*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2011, s. 523.

[2] Orhan Yavuz-Yakup Karasoy, Âşık Ömer Divanından Seçmeler (Halk Şiirleri), Sofonline Yayınları, Konya 2009, s. 13; Yakup Karasoy-Orhan Yavuz, "17. Yüzyıl Saz Şâiri Âşık Ömer Üzerine Bazı Mülâhazalar", http://fef.kafkas.edu.tr/sosyb/tde/halk_bilimi/makaleler/asik_edebiyati/asik_ed%20 (12).pdf s. 177—178 (Erişim Tarihi: 03.10.2012); Abdülkadir Karahan, "Âşık Ömer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 4, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 1.

[3] " (…) Âşık Ömer'in vatanının Kırım Gözleve'si olduğu kuvvetle tahmin edilebilir.", Şükrü Elçin, *Âşık Ömer*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 3.

[4] Emek Üşenmez, "Modern Kırım-Tatar Edebiyatında Âşık Ömer", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/1, Winter 2012, s. 2059.

[5] M. Fuad Köprülü, "Âşık Ömer", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (TDEA),* c. I, Dergâh Yayınları, İstanbul 1977, s. 196.

[6] Doğan Kaya, *age*., s. 7—10.

[7] Bu bildiride Orhan Yavuz-Yakup Karasoy, *Âşık Ömer Divanı*, Ocak Grafi Tasarım, Konya 2010 adlı çalışmada 1422 şiir numarasıyla yer alan *Şairnâme* esas alınmıştır.

[8] "Nesîmî: Derisin yüzüp ba'dehû meta'-ı ömri derisi tolı bahaya olurken *menüm Mansûr diger nist* dirken ve ehibbâsı (…)" Âşık Çelebi, c.2, s. 865.

[9] "Eşherü'l-'Uşşâk Seyyid Nesîmî: (…) Hüseyin bin Mansûr Hallâcla hem-meşreb bulunup ifşâ-yı râz kılmışlar. Fe lâ cerem anun zâhiri bi-hasbi'ş-şer' ifnâ-yı vücûd itmelerine bâ'is oldı (…)" Gelibolulu Âlî, s. 121.

[10] "Aşk meydânının Serbâz-ı Bî-Bîmi ve Mahabbet Ka'besinün Fidâ-yı 'Azîmi Kıdvetü's-Sâdât Ya'nî Seyyid Nesîmî: (…). Nesr: 'Âkıbet e'imme-i 'ulemâ'-i 'Arab fî-şehri Haleb ba'zı esrâr-ı kelimâtın şer'-i şerîfe muhâlif bulup katline fetvâ virdiler ve te'vîl-i kelâmın istimâ' u ısgâ itmeyüp ol 'aşk kurbânınun postın çıkardılar (…)" Lâtifî, s. 527.

[11] "Usûlî: (…) Usulü üzere öğrenim görmüş, bilgili, olgun, yetenekli, derviş tabiatlı kimsedir. Yalın bir üslûpla ifade edilmiş eşsiz hayal unsurlarıyla süslü, atasözü ve deyimlerle örülü, yakıcı şiirleri vardır." Sehi Bey, s.226.

[12] "Usûlî: (…) Mutasavvıfadan oldugı ecilden ekser-i eş'ârı tasavvufa müte'allık kelimât ve Seyyid Nesîmî tarzıyla mutarraz mevâ'iz ü ilâhiyyâtdur (…)" Lâtifî, s. 176.

dair bir ifade kullanmamış bunun yerine savunduğu tasavvufî ekolden dolayı şair hakkında olumsuz ifadelere yer vermiştir.[1] *Kınalızâde Hasan Çelebi Tezkiresi*'nde geçtiğine göre Kabûlî, belâgate kabiliyetli; şiir ve inşaya hâkim bir şahsiyettir. Onun şiiri de nesri de güzellik üzerine kurulmuştur.[2] Beyânî de şairin ilmiye sınıfına mensup olduğunu ve -mahlasından da hareketle- şairlikte kabul edilir mertebede bulunduğunu kaydetmektedir.[3] Âşık Çelebi'nin Kabûlî hakkında verdiği malumat da diğer tezkirecilerle aynı yöndedir.[4]

Kişi eğer Kâmî'nin yüzünü görmediyse Kelâmî'nin sözlerini bir işitmelidir. Molla Câmî'nin Farsça güftelerle yazdığı inci saçan nazmı cihanı tutmuştur:

Eğer görmedinse yüzün *Kâmî*'nin
Kelâmın gûş edin bir *Kelâmî*'nin
Fârsî güftelerle Molla *Câmî*'nin
Nazm-ı dürer-bârı tuttu cihânı (6)

Zâtî'nin hakkını teslim eden Âşık Ömer, Beyânî'nin faziletiyle cihana değer bir isim, Necâtî'nin ise şairler arasında irfan sahibi bir pir olduğunu ifade etmiştir:

Zâtî'nin kor muyum hakkını meğer
Beyânî'nin fazlı cihânı değer
Koca Necâtî'yi sorarsan eğer
Oldur şuarânın pir-i irfânı (7)

Sehi Bey, Zâtî'nin şiirlerini makbul, beyitlerini sanatlı olarak anlatırken[5] Necâtî'nin ahlâklı bir kimse olduğunu ve şöhretli bir *Divan*'ının bulunduğunu söyler.[6] Gelibolulu Âlî ise, hemen hemen Âşık Ömer ile aynı ifadeleri kullanır.[7] Âşık Çelebi, Necâtî'yi Rum (Anadolu) şairlerinin ilk üstadı[8] Zâtî'yi ise yine Rum şairleri içinde şairlikte mezhep sahibi[9] sıfatlarıyla kaydeder. Kınalızade Hasan Çelebi, Zâtî'yi şairlerin üstadı olarak görmekte[10] ve Necâtî'yi adeta yere göğe sığdırılamayacak niteliklerle tavsif etmektedir.[11] Beyânî de Zâtî konusunda Hasan Çelebi'nin izindedir.[12] Lâtifî, Zâtî'yi hem selefi hem de halefi şairler arasında mümtaz, bütün şairler içinde yüksek dereceli bir şair olarak nitelendirir.[13] Gelibolulu Âlî, bin yedi yüz kadar gazeli, dört yüzden fazla kasidesi, *Şem' u Pervâne* isimli bir mesnevisi bulunan Zâtî'nin bazı beyitlerinin güzel olduğunu söyler.[14] Lâtifî'nin ifadesiyle Beyânî çocukluğundan itibaren ilim ve irfan sahibi olan bir kimsedir.[15]

İshak, latif sözleri dolayısıyla kabul görmüştür. Firâkî'nin mahlasından dolayı *firkat-nâme* söylemede maharetli olduğu söylenmiştir. Sultan Süleyman devri şairlerinden olan Bâkî ise zamanını işretle geçirmiştir:

Lâtîf sözlerinden tuttu *İshâkî*
Yahşî Firkat-nâme söyler *Firâkî*
Sultan Süleymân'ın devriydi *Bâkî*
İşretle geçirdi vakt ü zamânı (8)

Lâtifî, İshak Çelebi'nin başka faziletlerinden ziyade şiirleriyle meşhur olduğunu dile getirmiştir.[16] Âşık Çelebi, İshâk Çelebi'nin gazellerinin sade; edasının ise güzel ve latif olduğunu söyleyerek Âşık Ömer'in ifadelerine yakın bilgiler vermiştir.[17]

---

[1] " (…) Şeyh İbrâhîmîlere isnâd olınan ilhâd tohmın Rûm'da ol ekmişdür ve Nesîmiyyât türrehâtından getürdügü nihâl-i nihâd-ı dalâli ol dikmişdür (…) Âşık Çelebi, c.1, s. 345—346.

[2] "Kabûlî: (…) Fenn-i belâgatda tab'ınun kabûlı ve dakâ'ik-ı şi'r ü inşâya şümûlı vardur. Hey'et ü sohbeti zerâfet ü letâfet şi'r ü inşâsı lutf u melâhat üzredür." Kınalızade Hasan Çelebi, c.2, s. 196.

[3] "Kabûlî: Sâlik-i tarîk-i ilmdür. Şi'ri mertebe-i kabûle vusûl bulmışdur." Beyânî, s. 157.

[4] "Kabûlî: (…) 'İlmde ve şi'rde ve lutf-ı tab'da iz'ân u kabûlı, erbâb-ı tab'un matbû' u makbûlıdur." Âşık Çelebi, c.3, s. 1308.

[5] "Zâtî: (…) Şiiri makbul, beyitleri sanatlıdır." Sehi Bey, s. 194.

[6] "Necâtî: (…) Meşâyihane, gerçekçi, parlak şiirleri, son derece güzel sözleri vardır. Divanı her tarafta meşhur, kendisi ahlaklı biri olarak tanınır." Sehi Bey, s. 146.

[7] "Necâtî: Şu'arânun pîr-i pîş-kademi (…)" Gelibolulu Âlî, s. 164.

[8] "Necâtî: (…) Ve bi'l-cümle şu'arâ-yı Rûm'a üstâd-ı evveldür." Âşık Çelebi, c. 2, s. 850.

[9] "Zâtî: Şu'arâ-yı Rûm'un şüyûhından ve suhanverân-ı kurumun ehl-i rüsûhından şi'rde sâhib-i mezhebdür." Âşık Çelebi, c. 3, s. 1575.

[10] "Zâtî: Şu'arâ-yı Rûmun şâ'ir-i sütûde-sıfâtı üstâd-ı şu'arâ ve pîş-rev-i bülegâ olan Mevlânâ Zâtîdür ki hakîkat-i sıfat-ı belâgat gayra 'ârızî ve mezbûra zâtîdür." Kınalızade Hasan Çelebi, c.1, s. 315.

[11] "Necâtî: Ser-gazel-i dîvân-ı belâgat beytü'l-kasîde-i mecmû'a-i fesâhat eblag-ı sühanverân-ı belâgat tırâz-ı eş'âr-ı nükte-şinâsân dakîka-perdâz-ı şu'arâ-yı Rûmun pîşvâ vü re'îsi ve yarlıg u tevkî'-i berâ'at u nezâketün tugrâ-nüvîsi olan şâ'ir-i sihrâferîn ve nâzım-ı 'adîmü'l-'adîl ve'l-karîndür." Kınalızade Hasan Çelebi, c.2, s. 346.

[12] "Zâtî: Üstâdü'ş-şu'arâ dimekle lâ'yık fenn-i şi'rde cümleden fâ'ikdür." Beyânî, s. 68.

[13] "Suhan Bedayi'inün Mûcid-i Nükâtı ve Şi'r Sanâyi'inün Mûrid-i Hayâlâtı Kutbü'ş-Şu'arâ A'ni Mevlânâ Zâtî: Bakıyye-i şu'arâ-i selef ve kıdve-i fusehâ-i halef idi. Merâtib-i şu'arâda derece-i a'lâdan ve tabaka-i 'ulyâdandur (…)" Lâtifî, s. 262.

[14] "Zâtî: (…) Bin yedi yüz mikdârı gazeliyyâtı dört yüzden füzûn kasâ'id makulesi vâridâtı ve Şem' u Pervâne nâmına bir manzum risâlesi vardur. Hak budur ki ba'z-ı beyitleri tahsîne sezâvârdur. (…)" Gelibolulu Âlî, s. 216.

[15] "Beyânî: (…) sinn-i hadâsetinde sâhib-i 'ilm ü 'irfân idi. (…)", Lâtifî, s. 197.

[16] "Kıdvetü'l-'Ulemâ-i Fi'l-Âfâk ve Mecmâ'il Fezâ'il Ve'l-Ahlâk A'ni Merhûm ve Magfûr Mevlânâ İshak: (…) Ve sâ'ir fezâyilinden fazla fenn-i şirde dahî kemâliyle kâmil olmagın şöhret-i şi'rle meşhur-ı âfâk (…)" Lâtifî, s. 171—172.

[17] "İshak Çelebi: (…) Ammâ inşâsı kemâl-i tasannu' u tekellüf üzredür, latîf ibdâllar ve nazîf ihtirâlar ve nazük 'ibâretler ve nagz isti'âretler itmişdür." Âşık Çelebi, c. 1, s. 335.

İshâk Çelebi'nin âşıkane ve anlaşılır şiirleriyle bilinen, gösterişten ve yapmacıklıktan uzak bir şair[1] olarak anlatıldığı *Kınalızade Tezkiresi*'nde Bâkî'nin hayatını işretle geçirdiğine dair bir emare kayıtlı değildir.[2] Beyânî ise Bâkî'nin Kanûnî Sultan Süleyman'dan çok ihsan gördüğünü söyler.[3] Âşık Çelebi de Bâkî'nin Sultan Süleyman'ın terbiyesinin güzelliğiyle terbiye olduğunu ve türlü ikballe makbul bir kimse olduğunu söylemiştir.[4] Bâkî'nin Kanûnî devrinde yaşadığı bilgisini veren bir diğer tezkireci ise Ahdî'dir.[5]

Arifler, Hayâlî'nin nazmını beğenmişlerdir; Yahya, şair yaratılışının atıyla nice bir zamandır meydanı araştırmış ve böylece Sultan Selim tarafından da beğenilip takdir edilmiştir:

Ârifler *Hayâlî* nazmın beğendi
Sultan Selim Hân'a kılıp pesendi
Semend-i tab'ıla *Yahyâ* Efendi
Niçe dem cüst-ü-cû kıldı meydânı (9)

Hayâlî hakkında bilgi veren tezkirecilerin neredeyse tamamı şairden övgüyle söz etmektedir. Âşık Çelebi, Hayâlî için "lisanü'l-gayb" ve "tercemân-ı kuds" ifadelerini kullanarak şairin şiirindeki marifete göndermede bulunmuştur.[6] Hasan Çelebi, *Rum vilayetindeki şairlerin meliki* tavsifiyle başladığı Hayâlî'yi uzun uzun methiyelerle anlatmış ve övgülerini *meşhur şairlerin mümtaz ve müstesna olanı* terkibiyle bitirmiştir.[7] Beyânî de Hayâlî konusunda Hasan Çelebi ile benzer fikirlere sahiptir.[8] Ahdî, Hayâlî'yi Farslı şair Hâfız'a teşbih eder ve kendisinin Acem şairleri gibi renkli olduğunu söyler. Şairin şöhretini ise anlatmak mümkün değildir.[9] Âşık Çelebi'ye göre de Hayâlî, "*Lisânü'l-gayb*"tır (Hâfız'ın *Divan*'ındaki gibi sözler söyler) ve sırların tercümanıdır.[10] Hayâlî'yi anlattığı kısımda Lâtifî, onun şiir kudretinden söz ettikten sonra Sultan Selim Han'a defterdar olduğunu, böylece de kalem ve yazı erbabı tarafından himaye gördüğünü söylemiştir.[11]

Yahyâ Efendi Lâtifî'de tarzıyla da dilâver bir sipahi olarak takdim edilmiş ve kelimelerinin ilahî oluşundan söz edilmiştir.[12] Yahyâ hakkında *Ahdî Tezkiresi*'nde verilen bilgilere bakıldığında şaire atfedilen bazı sıfatların Âşık Ömer'in yazdığı *Şairname*'yle benzeştiği dikkati çekmektedir. (Örn. Şair hakkında Âşık Ömer "cüst u cû" terkibini kullanırken Ahdî "cüst u çalak" terkibine yer verir.)[13]

Fevrî, namını marifetle andırmıştır. Ulvî türlü türlü edalar göstermiştir. Cevrî'nin lisanı saçma sapan sözlerle ünsiyet etmiştir ve şair hicivleriyle şöhret kazanmıştır:

Nâmın ma'rifetle andırdı *Fevrî*
Ulvî gûne gûne gösterdi tavrı
Meşhûrî âlemdir hicviyle *Cevrî*
Yâveye üns olmuş onun lisanı (10)

Hasan Çelebi Tezkiresi'ne göre Fevrî, şairler içinde servi gibi mümtaz ve başta gelendir.[14] Lâtifî'nin ifadesiyle Fevrî, daha gençliğinde kabiliyetinin çokluğu meziyeti ve ehliyetiyle akranları arasında sivrilmiş bir isimdir.[15] Fevrî, Âşık Çelebi'ye göre de marifet sahibi bir şairdir.[16] Ulvî için devrinde sade edalı denmesini kabul etmeyen Kınalızâde, şairin emsalsiz ve ustaca yazılmış kasidelerinin bulunduğunu kaydeder.[17] Ulvî'nin şiirde kendisinden önceki şairlerden Kamberoğlu,

[1] "İshak Çelebi: Tarz-ı eş'ârı 'âşıkâne vü güşâde ve elfâz u edâsı hüsn-i Hudâyî gibi tekellüf ü tasannu'dan sâdedür." Kınalızâde Hasan Çelebi, c.1, s. 130.

[2] Bkz. "Bâkî", Kınalızâde Hasan Çelebi, c.1, s. 163—172.

[3] "Bâkî: (…) Ba'dehû eş'âr-ı zarîf ile merhûm Sultân Süleymânun makbûlı olup çok ihsânlar idüp (…)" Beyânî, s. 30.

[4] "Bâkî: (…) Sultân Süleymân-ı merhumun hüsn-i terbiyesi ile mürebbâ ve envâ'-ı ikbâli ile makbûl oldı." Âşık Çelebi, c.1, s.412.

[5] "Bâkî: Süleymân-ı merhumun hüsn-i terbiyesi ile mürebbâ ve envâ'-ı ikbâli ile makbul oldı." Âşık Çelebi, c. 1, s. 412.

[6] "Hayâlî: (…) Fi'l-hakîka zamanında lisânü'l-gayb idi ve asrında andan gayra tercemân-ı kuds dimek ayb idi." Âşık Çelebi, c.1, s.412.

[7] "Hayâlî Beg: Vilâyet-i Rûmun melikü'ş-şu'arâsı ve bu merzbûmun merd-i sühanârâsı hevâ-yı evc-i istignânun ferhunde-hümâsı Kâf-ı 'âlem-i ıtlâkun 'ankâsı gülistân-ı belâgatun sevr-misâl keşîde-bâlâsı ve hüsn-i nazm ile şöhre-i eyyâm olan şu'arâ-yı be-nâmun mümtâz u müstesnâsıdur." Kınalızâde Hasan Çelebi, c. 1, s. 290.

[8] "Hayâlî-i Meşhûr: Memâlik-i Rûmun melikü'ş-şu'arâsı ve mecâlis-ârâsıdur." Beyânî, s. 63.

[9] "Hayâlî Beg: El-hak elfâz-ı nefîs-i pâk ile Rûm'un Hâfız-ı Şirâz'ı ve edâ-yı selîs-i bülend ile şu'arânun ser-firâzı ve dikkat-i hayâlde tahayyülât-ı kemâl ile mevsûf ve sanâyi'-i şi'rde şu'arâ-yı 'Acem gibi rengîn-makâl ile ma'rûfdur. Ol yegâne-i cihân ve ferzâne-i zurafâ-yı zamânun kemâl-i şöhreti bir mertebede vâkı' olmışdur ki kâbil-i tahrîr ve imkân-ı takrîr degüldür. Zîrâ ki eş'âr-ı âbdârı ve nazm-ı dürer-bârı bî-hadd ü lâ-yu'addur." Ahdî, s. 137—138.

[10] "Hayâlî-i Ma'rûf: "Fi'l-hakîka zemânında lisânü'l-gayb idi ve 'asrında andan gayra tercemân-ı kuds dimek 'ayb idi." Âşık Çelebi, c. 3, s. 1548.

[11] "Hayâlî Çelebi: (…) Kuvvet-i tab'-ı pâki ve sür'at-i idrâk-i derrâki fezâyil ü fünûnda ziyâdedür. Sultân Selîm Hân defterdâr ve erbâb-ı kalem ve ashâb-ı rakama 'atabesi melce' ü medâr olmışdı. (…)" Lâtifî, s. 252.

[12] "Yahyâ Beg: (…) dilâver sipâhî vaz'ı sipâhî ve kelimâtı İlâhîdür (…)" Lâtifî, s. 578.

[13] "Yahyâ: Meydân-ı belâgatde rahş-ı tab'ı şi'rün vâdîsine cüst ü çâlâk ve herkesden öndül almada bî-nazîr ve 'arsa-i fasâhatde şu'arâ-yı zamân içre zebân-âver ü bî-bâk ve geregi gibi dilîr ve tarz-ı mesnevîde şâ'ir-i muhteri' ve sâhir-i mübdi' oldugı gün gibi 'ayân u rûşen ve edâ-yı hoş-âyende ve güftâr-ı pesendîde ile fusahâ-yı mütekaddimîn ve şu'arâ-yı müteahhirîn gibi (…)" Ahdî, s. 310.

[14] "Fevrî: Nâmı Ahmed kendüsi miyân-ı şu'arâda serv-misâl mümtâz u ser-âmeddür." Kınalızâde Hasan Çelebi, c. 2, s. 182.

[15] "Fevrî Efendi: (…) Henûz hadâsetde ve 'ubfuvân-ı şebâbetde iken vufûr-ı kâbiliyet ve meziyyet (ü) ehliyyetle beyne'la-krân mümtâz u fâyıku'ş-şân idi (…)" Lâtifî, s. 442.

[16] "Fevrî Efendi: (…) İlm ü ma'rifetde anunçün kendü alevî vü rütbesi ulvîdür." Âşık Çelebi, c.3, s.1222.

[17] "Ulvî: Bazı bî-insâf u bed-gûylar mezbûrı şâ'ir-i pür-gûydur eş'ârınun edâsı sâdedür dirler. Lâkin ta'n-ı mezbûr insâfdandur ve mehcûrdur zîrâ ki musanna' ü muhayyel bî-misl ü bî-bedel kasâ'id-i müşkilesi vardur ki kendüsi ihtirâ' itmişdür." Kınalızâde Hasan Çelebi, c. 2, s. 72.

Hasanoğlu ve Vezindaroğlu'nun şiir tarzlarını benimsediği Lâtifî'de kayıtlıdır.[1] Beyânî de Ulvî konusunda Hasan Çelebi'yle hemfikirdir.[2] Âşık Çelebi, Ulvî'yi ilim ve marifette rütbece yüce biri olarak anlatmaktadır.[3]

Şairname'de hicviyle meşhur, saçma sapan sözler söyleyen biri olarak tarif edilen Cevrî'nin *Hasan Çelebi Tezkiresi*'nde takdir edildiği görülmektedir.[4]

Aşkın hazineleri Âlî'de toplanmıştır. Nef'î ile Nev'î tozu koparmıştır; Molla Arâbî'nin sözlerinde garabet vardır; Figânî'nin ise, figanı eksik olmamaktadır:

Âlî'de derc oldu aşkın künûzu
Nef'î ile *Nev'î* kopardı tozu
Molla Arâbî'nin garâib sözü
Eksik olmaz *Figanî*'nin figânı (12)

Hasan Çelebi'ye göre Nev'î, hiçbir şairin karşısında duramayacağı ve kendisiyle mücadele edemeyeceği kadar büyük bir şairdir.[5]

Askerî, kazasker makamına tayin olununca herkesçe tanınır olmuştur. Molla Celalettin, ilmiyle hakikat denizinin gevher ocağı olmuştur:

Askerî âleme gulgula saldı
Kazasker sadrında hükûmet kıldı
Molla Celâlettin ilmiyle oldu
Hakîkat bahrının gevheri kanı (13)

Fazlî, icat tarzının üstadıdır; Bahâyî inat eteğini bırakmamaktadır. Tıflî Çelebi, Sultan Murat'ın vefalı yâri ve kıssahanıdır:

Fazlî üstâdıdır tarz-ı îcâdın
Bahâyî dâmenin komaz inâdın
Tıflî Çelebi'ydi Sultân Murâd'ın
Yâr-ı vefadârı hem kıssa-hânı (15)

Âşık Çelebi'nin kaydettiğine göre Fazlî hem nesirde hem nazımda oldukça kabiliyetli[6]; Bahâyî ise inatçı ve ısrarcı bir mizaca sahiptir.[7] Lâtifî, Fazlî'nin söz söylemedeki kudretine ve icat konusundaki maharetine ulaşabilen çağdaşı şair bulunmadığını söylemiştir.[8] Âşık Çelebi ise Fazlî'nin şiirlerinin Mesih'in nefesi gibi olduğunu kaydetmiştir.[9]

Atâyî, Hatâyî kâmil hüner sahiplerindendir; Hüsnî, sade, manalı şiirleriyle itibar bulmuştur. *Muhammed Divanı* muhtasar olmasıyla beraber devrin şairlerinden Âgehî tarafından da beğenilmiştir:

Atâyî Hatâyî kâmil hünerver
Sâde-rû sözlerde *Hüsnî* mu'teber
Muhammed dîvânı gerçi muhtasar
Âgehî'ye sordum beğendi onu (17)

Atâyî için Lâtifî, "kendi asır şairlerinin üstadı ve kâmil yaradılışlı makbul bir kimse" ifadelerini kullanmıştır.[10] Gelibolulu Âlî ise kemal ehli bir kimse olduğunu söylemiştir.[11]

Behiştî Naîmî, Feyzî, Hûrî, Sabrî ve Nûrî şiirlerindeki hakikat; Ubeydî, Mesîhî, Emrî, Sürûrî, Emîrî, Şühûdî, Kânî ise rindane şiirleriyle dikkati çekmiştir:

Behiştî Naîmî, Feyzî vü *Hûrî*
Sabrî hakîkatte hem dahı *Nûrî*
Ubeydî Mesîhî Emrî Sürûrî
Emîrî rindâne *Şühûdî Kânî* (18)

[1] "Ulvî: (…). Vâdî-i şi'ri mütekaddimîn üslûbında ve mütekaddimînden Kanber oglı ve Hasan oglı ve Vezindâr oglı tarzdındadur." Lâtifî, s. 399.

[2] "Ulvî Mehemmed Çelebi: "İstanbulda Derzîzâde dimekle ma'rûf şu'arâ içinde imtiyâzla mevsûfdur. Evc-i belâgatda hayli ulvî pervâz idüp beyne'l-akrân mümtâz olmışdur. Eş'ârınun edâsı pâk ma'nâsı sûznâkdur. Gazelleri musanna ü muhayyel kasâ'idi bî-misâl ü bî-bedeldür. Latîf ihtirâ'âtı vardur." Beyânî, s. 126.

[3] "Fevrî: "İlm ü ma'rifetde anunçün kendü 'alevî vü rütbesi 'ulvîdür." Âşık Çelebi, c. 3, s. 1222.

[4] "Cevrî: Ma'ârif ü fezâ'ilinden fazla latîf ebyâtı ve mü'esser ü sûznâk kelimâtı vardur." Kınalızâde Hasan Çelebi, c. 1, s. 220.

[5] "Nev'î: Meydân-ı fesâhatde nîze-i hâmesin ele alup cevâd-ı tab'-ı pür-îcâdına cevelân virdükde kangı şâ'irdür ki anunla mukâbele kıla ve 'arsa-i belâgat u beyânda yek-rân kılup pür-iz'ânına menzil virdükde hiç nâzım mı bulınur ki anunla mübârezeye gele." Kınalızâde Hasan Çelebi, c. 2, s. 380.

[6] "Fazlî: İnşâda her sözi bir kitâbdur ve her mısrâ'ı ebyât u eş'ârdan bir bâbdur ve her kıt'ası faslu'l-hitâbdan bir fasldur." Âşık Çelebi, c. 3, s. 1187.

[7] "Bahâyî: Ber-mûcib-i isti'dâd-ı cibillî ve istirşâd-ı hulkî ki fıtrat-ı bî-fütûr ve 'alâ vechi'l-iktizâ'il-irsî ki fıtnatları bilâ-futûr idi." Âşık Çelebi, c. 1, s. 431.

[8] "Kara Fazlî: (…). Bu kadar kudret ü kuvvet mu'âsırlarınun değmesinden sâdır olmamışdur ve bu kadar 3irâs u îcâde biri dest-res bulmamışdur (…)" Lâtifî, s. 433.

[9] "Fazlî: (…) Eş'arda dahı kalem gibi yed-i tûlâları ve enfâs-ı çün dem-i Mesîhâları vardur." Âşık Çelebi, c.3, s.1192.

[10] "Atâyî: (…) Kendü 'asrı şu'arâsınun üstâdı ve makbul-i kâmil-nihâdı idi (…)" Lâtifî, s. 396.

[11] "Atâyî: (…) Ehl-i kemâl sâhib-hüsn ü cemâl bir hûb-rûy-ı melek-hısâl olmagın (…)" Gelibolulu Âlî, s. 119.

Ahdî, Şühûdî'nin şiirleri konusunda Âşık Ömer'le hemfikirdir.[1]

Âhî, cismini nura gark etmiş ve *Hüsn ü Dil* isimli mesnevisiyle tanınmıştır. Firdevsî, Cennetî, Adnî, Cinânî ise kendilerine cennet ismini mahlas edinmişlerdir:

Âhî gark eyledi nûra cismini
Hüsn ü Dilde nazar eyle cismini
Mahlâs edinmişler cennet ismini
Firdevsî Cennetî Adnî Cinânî (19)

Lâtîfî, Âhî'nin Fettâhî'den tercüme ettiği *Hüsn ü Dil* adlı eserinin inşa üslubunda özel bir yeri bulunduğunu ve zamanında büyük kabul gören eserlerden olduğunu ifade etmiştir.[2] Âşık Çelebi ise Âhî'nin *Hüsn ü Dil* adlı eserinin Lâmi'î'ye nazire olarak yazıldığı bilgisini vermektedir.[3] Gelibolulu Âlî de şairin *Hüsn ü Dil* adlı eserinden övgüyle söz etmiştir.[4] İncelenen tezkireler içinde sadece Gelibolulu Âlî'nin eserinde, şair Adnî'nin biyografisinden söz edilirken mahlasıyla Adn cenneti arasında bir münasebet kurulmuştur.[5]

Sabrî, şiirlerinde Allah sevgisini hakiki bir biçimde dile getirmiş; Hayrî de birçok şairi aciz bırakmıştır. Gebrî surette zimmî olmasına rağmen Nihânî'nin Müslümanlığı[6] da Âşık Ömer'in ifadesiyle şüphelidir:

Hakîkaten söyler Allah'ı *Sabrî*
Âciz kodu niçe şâirî *Hayrî*
Gerçi zimmî idi sûretâ *Gebrî*
Dahl edemem belki müslim *Nihânî* (20)

Lâtifî Nihânî'nin Arnavut asıllı olduğunu ve isminin Abdullahoğlu olduğunu söylemekle yetinmiştir.[7] Âşık Çelebi, Nihânî için "Türkçede dahi dili çalar imiş" ifadesiyle şairin yabancı olduğuna imada bulunmuştur.[8] Gelibolulu Âlî'ye göre ise şair Acem asıllıdır.[9]

Abdî'nin tahmisi bütün şairlerden üstündür; Hâşimî müseddes yazmaya taliptir. Rahmî'nin sözleri hâle münasiptir ve okunsa irfan ehlini dinletir:

Abdî'nin tahmîsi cümleye gâlip
Hâşimî müseddes yapmağa tâlip
Rahmî'nin sözleri hâle münâsip
Okunsa dinletir ehl-i irfânı (21)

Hasan Çelebi de Rahmî'nin şiirlerini âşıkların hasbihaline uygun görmektedir.[10] Lâtifî, şairin ilim ve irfan sahibi bilgin bir kimse olduğunu söyler.[11]

Şemsettin'in sedası candan gelir; Hoca Çelebi nazik edasıyla Veysî de Tebrizî sözlerinin taşıdığı hoşça manalarıyla meşhurdur:

Şemsettin'in cândan gelir sadâsı
Hoca Çelebi'nin nâzik edâsı
Fî-sebîlillâhtır *Veysî* nidâsı
Tebrîzî sözleri bir hoşça mânî (22)

Sehi Bey Tezkiresi'ne göre de Hoca Çelebi hoş yaratılışlı ve nazik mizaçlı bir şairdir.[12]

Meydanın merdi geçinen Hayretî, imamların methini başa çıkarmıştır; Hâletî, Gülşenî tarikatına girip birçok sırlara vâkıf olmuştur:

Hayretî meydânın geçerdi merdi
İmamlar medhini başa çıkardı
Hâletî çok türlü sırlara vardı
Gülşenîde tutup dest ü dâmânı (23)

---

[1] "Mevlânâ Şuhûdî: (…) Şu'arâ-yı Rûm içre edâ-yı pâk ile meşhûr ve hüsn-i i'tikad ile efvâhda mezkûr eş'ârı rindâne ve güftârı 'âşıkânedür." Ahdî, s. 188—189.

[2] "Gencûr-ı Gencîne-i İlâhî ve Hâzin-i Hazâyin-i Nâ-mütenâhî A'ni Mevlânâ Âhî: (…). Fettâhîden terceme itdükleri Kitâb-ı Hüsn ü Dile ilhâk itmişlerdür. Hakkâ budur Kitâb-ı Hüsn ü Dili dahî üslûb-ı inşâda tarz-ı hâs ve makbul-i efâzıl u havâsdur (…)" Lâtifî, s. 184.

3 "Âhî: (…) Lâmi'î-i merhumun ol zamanda nev-peydâ olan Hüsn ü Dil'ine nazîre dimege kûşiş ider (…)" Âşık Çelebi, c.1, s.393.

4 "Mevlânâ Âhî: (…) Cümleden a'la eseri ve mü'ellef-i matbû' u mu'teberi kitâb-ı Hüsn ü Dilidür ki (…)" Gelibolulu Âlî, s. 174.

[5] "Adnî: 'Adnî tahallus itmişler cennet-i 'adne iştiyâk tarîkına gitmişler (…)" Gelibolulu Âlî, s. 140.

[6] Şairnamede Nihânî için verilen "Müslümanlığı şüphelidir" bilgisini belgelemese de Âşık Çelebi, Kınalızâde Hasan Çelebi, Beyânî ve Ahdî, şairin devşirme olduğundan bahsetmektedir. Bkz. Kınalızâde Hasan Çelebi, c.2, s. 388; Beyânî, s. 220; Ahdî, s. 220; Âşık Çelebi, c. 2, s. 924.

[7] "Nihânî-i Müderris: 'Abdullahoglı ve Arnavud asıllıdur (…)" Lâtifî, s. 541.

[8] Âşık Çelebi, c.2, s. 924.

[9] "Nihânî: (…) Asılda Acem-zâde (…)" Gelibolulu Âlî, s. 329.

[10] "Rahmî: (…) Çünki hasb-i hâl-i 'uşşâk olan eş'ârı (…)" Kınalızâde Hasan Çelebi, c. 1, s. 330.

[11] "Rahmî Çelebi: (…) kesb-i 'ilm ü 'irfânda dânişmend ü dâniş-güzîn idi." Lâtifî, s. 270.

[12] "Mevlânâ Hoca Çelebi: (…) Hoş tabiatlı, nazik mizaçlı, ilim ve salaha revaç vermiş, idrak sahibi, zihni pak kimseydi." Sehi Bey, s. 80.

Lâtifî, Hayretî'nin bir abdal derviş olduğunu ve Caferî mezhebine bağlı bulunduğunu söylemiştir.[1] Âşık Çelebi de Lâtifî'nin mezhebiyle ilgilenmektedir.[2] Gelibolulu Âlî, asıl adı Abdullah olan Hâletî'nin âşıkane şiirlere, bilhassa da Hayretî'nin bu tarz şiirlerine rağbet ettiğini ifade etmiştir.[3]

Niyâzî, niyaz kılmakta, Yunus, her dem sırları ortaya çıkarmaktadır. Sözlerinde yakıcılık bulunmayan Eşrefoğlu'nun nutku işiten her canı irşat etmektedir:

Niyâzî hakîkat kılmada niyâz
Dahı *Yûnus* her dem eder keşf-i râz
Yok *Eşrefoğlu*'nun sözünde güdâz
Nutkî irşâd eder işiten cânı (24)

Âşık Çelebi, Yunus'un gaip diliyle gönüldeki şeyi izhar eden sır sahiplerinden bir abdal ve hayırlı kimse olduğunu ifade etmiştir.[4]

Âşık Ömer, Fehmî, Halîl ve gazelleriyle meşhur olan Âlî ile bu destanı tamamlamak niyetinde olduğunu ifade etmiştir:

Fehmî'de kılalım hatmin kelâmın
Halîl de lezzetin aldı o câmın
Âlî gazel ile meşhurdur nâmın
Tamâm eyleyelim bu dâsitânı (25)

Önceki kısımlarda divan sahibi çağdaşı şairlerin isimlerini yazan Âşık Ömer, *Şairname*'nin devam eden kısımlarında kendi şehrinin (Bursa) şairlerine yer vereceğini söylemiştir:

Bu denlü cem edip akl-ı perîşân
Yazdık isimlerin oldukça imkân
Asrımızda olan sâhib-i dîvân
Dinlen bizim şehrimizde olanı (26)

Sözleriyle insanları irşat eden Şerîfî, bütün şairlere üstattır. Hâşîmî'nin şiirlerinde başka bir tat vardır; Kandî ile Lisânî iyi şair olma noktasında birbirleriyle yarışacak niteliktedir:

Şerîfî değil mi cümleye üstâd
Ol değil mi bizi eyleyen irşâd
Hâşimî şi'rine verdi özge dâd
Birbirin yeğrek *Kandî Lisânî* (27)

Âşık Çelebi, Kandî'nin Bursalı olduğu bilgisini verir.[5] Kınalızâde, Lisânî'nin şiirlerinin açık ve tatlı dille yazılmış olduğunu[6], Kandî'nin de belagatli ve açık şiirler yazan bir şair olduğunu söyler.[7] Beyânî de Kandî[8] ile Lisânî'yi[9] anlattığı maddelerde Hasan Çelebi gibi düşünmektedir. Ahdî'nin Kandî hakkında kaydettiği bilgiler Hasan Çelebi ve Beyânî'yle örtüşmektedir.[10] Lâtifî, Kandî'nin Bursalı olduğunu söyledikten sonra hem selefi hem de halefi olan şairler arasındaki önemli konumuna işaret etmiştir. Şeker saçan sözleri ile âdeta bir şekerci gibi olduğu için Kandî mahlasını aldığını dile getirmiştir.[11] Gelibolulu Âlî'de de Kandî hakkında Lâtifî'deki ifadelere benzer satırlar yer almaktadır.[12]

Rindî, marifetle saadete kavuşmuş, Adlî birçok mihnet çekmiştir. Derviş Uzletî Bursa'da tanınmış şairlerdendir; Zârî ise Âşık Ömer'in beğendiği şairlerdendir:

Rindî ma'rifetle buldu devleti
Adlî çekti niçe türlü mihneti
Bursa'da meşhûrdur *Derviş Uzletî*
Zârî'yi beğendim dursun kalanı (29)

Sözlerine Kâtibî'den başlayan şair, Kâmî'nin sözlerini derununda yazmak gerektiğini söylemiştir. Bu arada halk şairlerinden Köroğlu'nun perdesiz saz çaldığını, Kuloğlu'nun ise nam ve nişanının belli olduğunu ifade etmiştir:

[1] "Hayretî: (…). Abdâl-nakş dervîş-meşreb ve muhibb-i handân ve ca'ferî-mezheb kimesnedür. (…)" Lâtifî, s. 240.

[2] "Hayretî: (…) Alevî-mezheb, sipâhî-hırfet (…)" Âşık Çelebi, c.2, s. 639.

[3] "Hâletî: (…) Âşıkâne eş'âra husûsâ Hayretî merhûmdan sudur iden güftâra rağbetini müşâhade kıldum (…)" Gelibolulu Âlî, s. 206.

[4] "Yûnus Emre: Lisân-ı kâli zebân-ı hâle tercemân itmiş abdâl u ebrârdandur ve lisân-ı gayb ile izhâr-ı mâfi'z-zamîr iden ashâb-ı esrârdandur." Âşık Çelebi, c.2, s. 689.

[5] "Kandî-i Müverrih: Merhûm Burûsalıdur." Âşık Çelebi, c.3, s. 1329.

[6] "Lisânî: (…) Şu'arâ-yı fasîhü'l-lisân ve nuzemâ-yı şîrîn-zebândandur." Kınalızâde Hasan Çelebi, c. 2, s. 232.

[7] "Kandî (…) Niçe zemân ma'sara-i fikr ü dehânında sükker-i belâgat u beyânı mükerrer ve fânîd-i fesâhat-güsteri kâlib-i nazm-ı eş'âra efrâg iden bülegâ-yı fesâhat-güsterdendür." Kınalızâde Hasan Çelebi, c. 2, s. 203.

[8] "Kandî: Burusalıdur. Kand-fürûş olmagla bu mahlası ihtiyâr itmişdür. Güftârı şîrîn eş'ârı sükkerîndür. Târîh-gûylıkda ferîd-i dehr ve vahîd-i asr olmışdur." Beyânî, s. 159.

[9] "Lisânî: Hayli uzûbet-i lisânı ve belâgat-ı beyânı vardur." Beyânî, s. 170.

[10] "Kandî: (…) Eş'âr-ı şeker-rîzi dil-pezîr ve güftâr-ı tarab-engîzi bî-nazîr ve beyne'n-nas tevârih-i musanna'ı bî-kıyâs ve tarz-ı gazel ü kasîdesi hûb u mergûbdur diyü meşhûr u mezkûrdur." Ahdî, s. 254.

[11] "Kandî-i Burûsevî: Burusevîdür. (…) Bu dahî şeker-rîz ü kannâd oldugı ecilden Kandî tahallus etmiştir. (…)" Lâtifî, s. 450.

[12] "Kandî: Burusalıdur. (…). Şâ'irlige heves tuyup Şehdî mahlas idügi tatlu cânına koyup berây-ı musâhabet ol dil-ber-i şîrîn-lebe Kandî mahlasını münâsib görmiş. (…)" Gelibolulu Âlî, s. 260.

Evvel *Kâtibî*'den edelim âğâz
Kâmî'nin sözlerin derûnunda yaz
Köroğlu çalardı perdesizce saz
Kuloğlu'nun belli nâm u nişânı (31)

Lâtifî, Kâtibî'nin Bursalı olduğunu ifade ettikten sonra çeşitli yazı türlerine vâkıf ve kitabet konusunda üstat olduğu için bu mahlası aldığını, birçok gazel ve kasideleri bulunmasına rağmen şiirlerinin zevk ehli tarafından kabul ve iltifat görmeyecek derecede soğuk olduğunu söylemiştir.[1]

Sehi Bey, Kâmî'nin faziletli ve ilim ehlinden olduğunu; şiir konusunda ise üstat olduğunu kaydetmiştir.[2]

Âhî ile Gedâyî bir süre Bursa'da bulunmuşlardır:

Emir-zâde evliyâda verdi şân
Beğzâde nüshasız olmazdı revân
Âhî ile *Gedâyî* de bir zamân
Bursa'da sürdüler dem ü devrânı (37)

Bursalı Halîl'in lisanı sadedir ve şiirlerinde güzelleri tavsif etmede akranı olan diğer şairlere üstündür. Bir gün şarap içerken vefat etmiştir:

Bursalı Halîl'de sâdedir lisân
Güzel medh etmede yok ana akrân
Bir gün câm içerken sâkî-i devrân
Doldurup zehr ile sundu Yegânî (38)

Lâtîfî, Bursalı Halil'i "Hâlil-i Zerd" maddesinde söz konusu etmiş ve şiirlerinin manadan, sözlerinin ve edasının da lezzetten uzak olmadığını söylemiştir.[3]

Biçare Melîlî bir süre gurbette zelil şekilde sürünmüş ve tıpkı mahlası gibi "melîl", yani kederli olmuştur. Halîl isimli şair gençken vefat etmiştir:

Bî-çâre *Melîlî* cihânda melîl
Bir zamân gurbette süründü zelîl
Gençlikte el çekip hürmet-i Halîl
Terk eyleyip gitti köhne cihânı (40)

Dehrî'nin ömrü mestlikle geçmiştir; Mihrî, aklını bu yolda yitirmiştir. Meylî, divane olup divanı aramaktadır:

Mestlikte hâline olmayan *Dehrî*
Nûş-ı felekten yeğ kâse-i zehri
Yitirmiş aklını bu yolda *Mihrî*
Dîvânedir *Meylî* arar dîvânı (56)

Sehi Bey, Meylî'nin ilimle meşgul olmaktan vazgeçip şiir sevdasına kapıldığını anlatır.[4] Ahdî, şairin önce bir ilme vâkıf olabilmek uğruna gecesini gündüzüne kattığını sonra ise şiire meylederek kendisine "Meylî" mahlasını seçtiğini söyler.[5] Gelibolulu Âlî, Meylî'nin Bursalı, bir gözü kör, bir kolu solak ve bir ayağı sakat, fitnede benzeri bulunmayan bir kimse olduğunu söyler.[6]

Sonuç

Genellikle 11'li, nadiren 8'li hece ölçüsüyle yazılan şairnamelerin Türk edebiyatındaki ilk örneği Âşık Ömer tarafından kaleme alınmıştır. Bu bildiride Âşık Ömer'in *Şairname*'siyle divan edebiyatında şair biyografisi dendiğinde akla ilk gelen eserler arasında bulunan şuara tezkireleri, ihtiva ettikleri ortak şairler ve bu şairlere dair biyografik bilgiler bakımından mukayese edilmiştir.

Buna göre; Nesîmî, Kabûlî, Zâtî, Necâtî, Beyânî, Hayâlî, Hayretî, Yahyâ, Bahâyî, Atâyî, Ulvî, Fevrî, Şuhûdî, Âhî ve Hâletî gibi şairlere dair verilen bilgilerde, Âşık Ömer'in *Şairname*'siyle şuara tezkireleri arasında birbirine yakın, bazen de aynı bilgilere rastlanmıştır. Bu durum, Şairname'de "Bursalı Şairler" olarak yer bulan Şerîfî, Hâşimî, Kandî, Lisânî, Kâtibî, Bursalı Halil ve Melîlî mahlaslı şairler için de geçerlidir.

Diğer taraftan bazı şairlere dair verilen bilgilerde, şuara tezkireleriyle *Şairname* arasında birbiriyle çelişen ifadeler söz konusudur. Buna göre, Firâkî'nin *Firkat-nâme* adlı eserinden bahseden Âşık Ömer'e karşılık şuara tezkirelerinde böyle bir

[1] "Kâtibî: Burûsevîdür. (…) Fenn-i kitâbetde mâhir ve hutut-ı muhtelifeye kâdir oldugı münâsebetle Kâtibî tahallus itmişdür. (…) Ammâ eş'ârı kabul-ı ehl-i zevkden dûr ve dâ'ire-i iltifâtdan ba'îd ü mehcûrdur. Gazeliyatına had ve kasâyidine 'aded yokdur. Lâkin sözler pür-sûz u şerâr-efken ve elfâz u edâsı çendân müstahsen vâki' olmamışdur. Bu bâ'isden eş'ârı i'tibâr u iştihâra karîn bulmamışdur. (…)" Lâtifî, s. 451—452.

[2] "Kâmî: (…) İlim ehlindendir. Faziletli, şiir konusunda üstad kimsedir." Sehi Bey, s. 223.

[3] "Halîl-i Zerd: Burûsevîdür. (…) Eş'ârı ma'ânîden ve elfâz u edâsı çâşnıdan bîrûn degüldür." Lâtifî, s. 252.

[4] "Meylî: (…) İlimle meşgulken vazgeçip şiir sevdasına düştü ve bu işe başladı." Sehi Bey, s.213.

[5] "Meylî: (…) Fünûn-ı 'ulûma tab'ı mâyil ve her bir fende kâbil ü kâmil olmak ümmîdiyle rûz u şeb tahsîl itmede hüsn-i cemîl ve sa'y-i küllî gösterüp iltifât-ı ma'rifet itmiş ve cüz'î vü küllî semt-i şi're mâyil olmagın Meylî mahlas itmiş." Ahdî, s. 283.

[6] "Meylî: Burûsevîdür. Bir gözi kör ve bir kolı kolak ve bir ayağı sakatdur. Hâlâ ki fitne fenninde ayağın çeker bulınmayup (…)" Gelibolulu Âlî, s. 277.

bilgi yer almamaktadır. Yine Âşık Ömer'in "hiciv şairi, saçma sapan sözlere düşkün" gibi sıfatlarla anlattığı Cevrî, şuara tezkirelerinde çeşitli övgülere mazhar olmuştur.

Şuara tezkirecilerinin derviş olarak anlattığı ve devlet kapısından beklediği ihsanları bulamamanın üzüntüsünü, şikâyetini şiirlerinde dile getirdiğini söyledikleri Askerî'yi Âşık Ömer, kadılar sınıfına dâhil etmiştir. Abdî'nin tahmiste, Hâşimî'nin müseddeste başarılı olduğu bilgisi de sadece *Şairname*'de yer almaktadır. Benzer şekilde Âhî ile Gedâyî'nin bir süreliğine Bursa'da bulunduklarını da sadece Âşık Ömer söylemektedir.

Sonuç olarak, Âşık Ömer'in sadece isim olarak zikretmeyip hakkında birtakım bilgiler verdiği divan şairlerinin esas alındığı bu bildirinin de gösterdiği üzere, Türk şairlerinin biyografilerine dair bilgiler ihtiva eden eserlerin mukayeseli ve tenkidî bir bakış açısıyla ele alınmaları daha sağlam ve daha ilmî sonuçlara ulaşma noktasında araştırmacılara fayda sağlayacaktır.

Kaynakça

1. Arvas, Abdulselam, "Şairnâmeler Üzerine", Mukaddime, http://mukaddime.artuklu.edu.tr / documents / Makaleler / Sayi4/106.pdf, S. 4, 2011, s. 43—60. (Erişim Tarihi: 02.10.2012).
2. Canım, Rıdvan, *Latifî Tezkiretü'ş-şuara ve Tabsıratu'n-Nüzemâ*, AKM Yayınları, Ankara 2000.
3. Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2004.
4. Durmuş, Mustafa, "Ölümü Güzelleştiren Eda: Türkçe Şair Tezkireleri İle Şairnâmelerde Ölüme Bakış ve Ölümün İfade Biçimleri Üzerine", http://www.millifolklor.com / tr / sayfalar/94/10.pdf, s. 105—122. (Erişim Tarihi: 02.10.2012).
5. Elçin, Şükrü, *Âşık Ömer*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.
6. İpekten, Haluk vd., *Şair Tezkireleri*, Grafiker Yayınları, Ankara 2002.
7. İsen, Mustafa, *Latîfî Tezkiresi,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
8. İsen, Mustafa, *Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*, AKM Yayınları, Ankara 1994.
9. İsen, Mustafa, *Sehî Bey Tekiresi Heşt Behişt*, Akçağ Yayınevi, Ankara 1998.
10. İsen, Mustafa, *Latîfî Tekiresi*, Akçağ Yayınevi, Ankara 1999.
11. Karahan, Abdülkadir, "Âşık Ömer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 4, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 1.
12. Karasoy, Yakup; Yavuz, Orhan, *Âşık Ömer Divanından Seçmeler (Halk Şiirleri)*, Sofonline Yayınları, Konya 2009.
13. Karasoy, Yakup; YAVUZ, Orhan, "17. Yüzyıl Saz Şâiri Âşık Ömer Üzerine Bazı Mülâhazalar", http://fef.kafkas.edu.tr/sosyb/tde/halk_bilimi/makaleler/asik_edebiyati/asik_ed%20 (12).pdf s. 177—215 (Erişim Tarihi: 03.10.2012)
14. Kaya, Doğan, *Şairnâmeler*, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1990, s. 7.
15. Kılıç, Filiz, *Âşık Çelebi Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*, İnceleme-Metin, 3 cilt, Suna ve İnan Kıraç Vakfı İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010.
16. Komisyon, "Şâirnâme", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (TDEA)*, c.8, Dergâh Yayınları, İstanbul 1998, s. 98—99.
17. Köprülü, M. Fuad, "Âşık Ömer", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (TDEA)*, c. I, Dergâh Yayınları, İstanbul 1977, s. 195—196.
18. Kutluk, İbrahim*, Kınalızade Hasan Çelebi Tezkiretü'ş-Şuarâ,* 2 cilt, TTK Yayınları, Ankara 1989.
19. Kutluk, İbrahim, *Beyâni Mustafa Bin Cârullah Tezkiretü'ş-Şuarâ,* TTK Yayınları, Ankara 1997.
20. Oğuz, Öcal, "Âşık Şiirinin Sözlü Aktarımı ve Şairnamelerin Biyografik Değeri", *Mustafa İsen Adına Uluslararası Klasik Türk Edebiyatında Biyografi Sempozyumu Bildirileri (6—8 Mayıs 2010)*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2011, s. 523—532.
21. Solmaz, Süleyman, *Gülşen-i Şu'arâ (Bağdadlı Ahdî)*, (e-kitap-pdf), KTB Yayınları, Denizli 2009.
22. Solmaz, Süleyman, *Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâsı (İnceleme Metin)*, AKMB Yayınları, Ankara 2005.
23. Sungurhan, Aysun, *Beyânî Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, (e-kitap-pdf), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2008.
24. Sungurhan-Eyduran, Aysun, *Kınalızâde Hasan Çelebi Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2009.
25. Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-i Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2004.
26. Tolasa, Harun, *Sehî Latîfî Âşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16. Yüzyılda Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi,* Akçağ Yayınevi, Ankara 2002.
27. Üşenmez, Emek, "Modern Kırım-Tatar Edebiyatında Âşık Ömer", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/1, Winter 2012, s. 2055—2065.
28. Yavuz, Orhan; KARASOY, Yakup, *Âşık Ömer Divanı*, Ocak Grafi Tasarım, Konya 2010.

KIRIM TATAR GÖÇMEN EDEBİYATINA DOBRUCA'DAN BİR ÖRNEK: «MEHMET NİYAZI'NIN ŞİİRLERİNDE KIRIM SEVGİSİ VE TATAR KİMLİĞİ»

Durgut Hüseyin,
Yrd. Doç. Dr.
Türkiye

Abstract. Mehmet Niyazi was born in 1878, in Ashchilar, a village of Dobruja populated by Crimean Tatars. Upon finishing his primary education in the village reaching the age of eleven, Mehmet Niyazi moved to Istanbul to continue education in the school of *Darulmuallimin.* In 1898 going to Crimea as a teacher he was forced to leave for Istanbul after a year. Although he tried to come to Crimea once more in 1900, due to the pressure of Tsar's rule he had to return to Istanbul again. Coming to Constanta in 1904, Niyazi started to work as a teacher, later as a principal, in the Turkish school. After Bolshevik Revolution in 1918, invited by the Crimean Tatar Government he came to Crimea and worked as a chief author of the newspaper "*Hak Ses" ("Voice of Justice")* published in Aqmescit (Simferopol). On the break up of the Crimean Tatar Government in 1920, he returned to Romania and worked as a teacher of Turkish language and literature in Medgidia till his death in 1931.

Since 1904 till his death Mehmet Niyazi served Tatars of Dobruja as a teacher and writer. The longing he felt for Crimea,

the land of his ancestors, was frequently expressed in his poetry. Niyazi tried to engraft the love of Crimea in the hearts of Tatars of Dobruja. In the poetry of Mehmet Niyazi *love of the motherland* and *Tatar identity* were among most important topics.

In this paper I shall provide information on the views and style of Mehmet Niyazi based on the words used in poems of his book *"Sagis" ("Longing").* Thus, selecting and analyzing mainly used words the main topics of the poems shall be considered.

Keywords: Mehmet Niyazi, Crimean Tatars, Tatars of Dobruja, love of the motherland, style, identity.

Özet. Mehmet Niyazi 1878 yılında, nüfusunun tamamını Kırım Tatarlarının oluşturduğu Dobruca'nın Aşçılar köyünde doğmuştur. İlk tahsilini köyünde yaptıktan sonra on bir yaşında İstanbul'a gelerek *Dârülmuallimîn'*de eğitimine devam etmiştir. 1898'de öğretmen olarak Kırım'a gitmiş bir yıl sonra İstanbul'a geri dönmek zorunda kalmıştır. 1900 yılında tekrar Kırım'a gitmişse de Çar idaresinin baskılarından dolayı tekrar İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştır. 1904'te Köstence'ye gelerek Türk okulunda önce öğretmenlik sonra da müdürlük yapmıştır. Bolşevik ihtilâlinden sonra 1918'de Kırım Tatar Hükûmeti'nin daveti üzerine Kırım'a gitmiş ve Akmescit'te çıkan *Hak Ses* gazetesinin baş yazarlığını yapmıştır. 1920 yılında Kırım Milli Hükûmeti'nin dağılması üzerine tekrar Romanya'ya dönmüş ve 1931'de vefatına kadar Mecidiye'de Türk dili ve edebiyatı öğretmenliği yapmıştır.

Mehmet Niyazi, 1904 yılından itibaren ölümüne kadar Dobruca Tatarlarına öğretmenlik ve yazarlık yapmak suretiyle hizmet etmiştir. O, ata yurdu Kırım'a olan hasretini şiirlerinde sık sık dile getirmiş, Dobruca'daki Tatar göçmenlere Kırım sevgisini aşılamaya çalışmıştır. Mehmet Niyazi'nin şiirlerinde *vatan sevgisi ve Tatar kimliği* konuları ön plana çıkmaktadır.

Bu bildiride, Mehmet Niyazi'nin *Sagış* adlı kitabında yer alan şiirlerindeki sözlerin dökümünden yola çıkılarak şairin anlatımı ve üslubu hakkında bilgi verilecektir. Böylece, şairin, şiirlerinde işlemiş olduğu konular, en sık kullandığı sözlerin sayısı göz önünde bulundurularak yorumlanacaktır.

Anahtar kelimeler: Mehmet Niyazi, Kırım Tatarları, Dobruca Tatarları, Yurt Sevgisi, Üslup, Kimlik.

Аннотация. Мемет Ниязи родился в крымскотатарской деревне Ашчылар, близ Добруджив 1878 году. Начальное образование Мемет Ниязи получает в деревне, когда мальчику исполняется одиннадцать лет, семья переезжает в Стамбул, где он начинает учиться в школе Даруль-Муаллим для мальчиков. В 1898 году с дипломом учителяНиязи возвращается в Крым, однако через год был вынужден уехать в Стамбул. В 1900 году повторно пытается вернуться в Крым, но вследствие гонений царских властей вновь вынужден отправиться в Стамбул. В 1904 году прибыв в Констанцу, он начинает работать учителемв турецкой школе, а позже становится и ее заведующим. После большевистской революции в 1918 году Мемет Ниязи принимает предложение Крымско-Татарского национального правительства вернуться в Крым. Здесь он начинает работать в выходящей в Акмеджите (Симферополь) газете «Хаксес» («Голос правды»). В 1920 году, когда распадается Крымско-Татарское национальное правительство, Ниязи опять вынужден вернуться в Румынию. До конца своих дней в 1931 году он учительствует в городе Меджидие, преподавая турецкий язык и литературу.

Мемет Ниязи с 1904 года и до своей смерти просвещает татар из Добруджии служит им своим пером. Его стихотворное творчество глубоко пронизано тоской по родному краю — Крыму. Любовь к Крыму он пытается привить татарам-мигрантам в Добрудже. Первое место в поэтическом наследии Мемета Ниязи занимают темы любви к родине и татарской идентичности.

В этом сообщении, опираясь на сборник стихов Мемета Ниязи «Сагиш» («Тоска»), будут рассмотрены основные воззрения и стиль поэта. К тому же, рассматривая основные темы стихотворений поэта, будут выбраны и проанализированы наиболее употребляемые лексемы.

Ключевые слова: Мемет Ниязи, Крымские татары, татары Добруджи, любовь к родине, стиль, идентичность.

Romanya'daki çağdaş Türk edebiyatının en önemli temsilcilerinden olan Mehmet Niyazi, Dobruca'nın Mangalya kasabası civarındaki tamamıyla Kırım Türklerinin oturdukları Aşçılar köyünde, 1878 yılında doğmuştur [8, s. 206]. Bilindiği gibi Dobruca, XV. yüzyıldan itibaren ahalisinin büyük çoğunluğunu Kıpçak Bozkırı'ndan, Anadolu'dan ve Kırım'dan gelen Türklerin teşkil ettiği bir yerdir [8, s. 35]. Mehmet Niyazi'nin ailesi de Kırım'dan Dobruca'ya göç eden Tatar Türklerindendir. Şairin kendisi Dobruca'da doğmakla birlikte babasının Kırım'da doğduğunu onun *Neşĭn Süydim* adlı şiirinden öğreniyoruz:

Kırım'nıñ çöl betĭnde,	*Kırım'ın çöl yüzünde,*
Azaw'nıñ bĭr şetĭnde,	*Azak'ın bir sahilinde,*
"Şırın" adlı bĭr köyde,	*"Şırın" adlı bir köyde*
Belkĭ cartı bĭr üyde	*Belki eski bir evde*
Babam tuwgan. [3, s. 33]	*Babam doğmuş.*

Buna göre şairin ailesinin, 1856—1860 yılları arasında Kırım'dan Dobruca'ya göç etmek zorunda kalan yüz bin civarındaki Kırım Tatar göçmenlerinden olduğunu tahmin edebiliriz. M. Niyazi, İlk tahsilini köyünün eski usul ilkokulunda yaptıktan sonra 11 yaşında İstanbul'a giderek erkek öğretmen okuluna girmiştir. Buradaki eğitimini tamamladıktan sonra ilk öğretmenliğini yapmak üzere 1898 yılında ata yurdu Kırım'a gitmiştir. Ancak Çar idaresinin takibinden dolayı bir yıl sonra tekrar İstanbul'a dönmüştür. Kırım hasretine dayanamayarak tekrar ata yurduna gitmişse de aynı sebepten İstanbul'a geri dönmek zorunda kalmıştır.

1904 yılında babası İstanbul'da vefat edince Köstence'ye geri dönmüş, buradaki Türk rüştiyesinde öğretmenliğe başlamış, kısa bir süre sonra da aynı okula müdür olarak atanmıştır. On yıl kadar bu okulda çalıştıktan sonra 1914 yılında Mecidiye'de bulunan *Müslüman Seminarına* Türk Dili ve Edebiyatı öğretmeni olarak atanmıştır.

1917 yılında Bolşevik ihtilâli sırasında Kırım Türkleri de kurultayını toplayarak millî hükümeti kurunca, Mehmet Niyazi'yi de Kırım'a davet etmişlerdir. 1918 yılında Kırım'a giden şair, o dönemde Akmescit'te çıkan *Hakses* gazetesinde başyazarlık yapmaya başlamıştır. M. Niyazi bir ara Bahçesaray Millî Eğitim Müdürlüğü görevinde de bulunmuştur. 1920 yılında Kırım Millî Hükümetinin dağıtılması üzerine Romanya'ya dönerek Mecidiye'deki öğretmenlik görevine kaldığı yerden devam etmiş ve bu görevi ölüm tarihi olan 1931 yılına kadar sürdürmüştür.

M. Niyazi İstanbul'dan Dobruca'ya döndükten sonra Köstence'nin tanınmış ailelerinden Abdülhakim Efendi'nin kızı Şefika Hanım ile evlenmiş, bu evlilikten dört kız, iki erkek çocuğu olmuştur. Çocuklarından üçü daha M. Niyazi hayattayken ölmüşlerdir. Bu durum onun hastalığının daha da ağırlaşmasına sebep olmuş ve ikinci kızının ölümünden 80 gün sonra 29 Kasım 1931 yılında, erken denilebilecek bir yaşta vefat etmiştir. Kabri, Mecidiye müslüman mezarlığındadır.[1]

M. Niyazi, 1904 yılından ölümüne kadar, Dobruca Türklerine öğretmenlik, gazetecilik ve şairlik yönüyle hizmet etmiştir. O, öncelikle bir eğitimci idi. Bu yüzden de öğretmen okuluna gitmiş, önce Kırım'da sonra da Romanya'da öğretmenlik yapmıştır. M. Niyazi'ye göre Kırım ve Dobruca'daki Türklerin her konuda geri kalmalarının başlıca sebebi, ilme ve eğitime gereken önemin verilmemiş olmasıdır [2, s. 7]. M. Niyazi, bu eksikliği gidermek için öğretmenlik yoluyla halkını eğitmeye çalışmanın yanında, gazetecilik yönüyle de halkına hizmet etmiştir. Kırım'da çıkan *Hakses* gazetesinde başyazarlık yaptığı gibi, Dobruca'da *Dobruca Sedası*, *Teşvik*, *Işık*, gazeteleri ile *Mektep ve Aile* dergisini çıkarıp bunlarda başyazarlık yapmıştır. Ayrıca Dobruca ve diğer memleketlerde yayınlanan Türkçe gazete ve dergilere de yazılar göndermiştir. Eğitimini İstanbul'da tamamladığından Osmanlı Türkçesine de vakıf olan M. Niyazi yazılarında ve şiirlerinde Kırım Tatar Türkçesinin yanında İstanbul Türkçesini de başarıyla kullanmıştır.

M. Niyazi bütün bu yönleriyle beraber aynı zamanda iyi bir şairdir. Yirmili yaşlarda şiir yazmaya başlayan M. Niyazi, Dobruca Türklerinin dünya çapında meşhur bir şairi olmuştur. Romanya'daki çağdaş Türk edebiyatından bahseden kaynaklar hep ilk sırada onun adına yer vermektedir. M. Niyazi hayatı boyunca çektiği zorluklara karşılık eğitimciliğinde ve gazeteciliğinde olduğu gibi şiirleriyle de Dobruca Türklerini aydınlatmaya çalışmış, kendini onlara yeni bir ruh vermeye adamış, hayatı boyunca Türklük ve Kırım davası için uğraşmıştır [6, s. 94]. Kırım'dan Dobruca'ya gelen ilk göçmenler daima Kırım hasretiyle yanmışlar ve Karadeniz'in incisi ata yurtlarını unutmamışlardır. Fakat, zamanla biraz rahatlığa ve serbestliğe kavuşunca, aradan belli bir zamanın geçmesi ve Kırım'dan gelenlerin getirdikleri canlı anıların azalması gibi sebeplerle içlerindeki Kırım hasreti ve sevgisi azalmaya başlamıştı. Dobruca'da doğup yetişenler Dobruca'yı öz yurtları biliyorlar, millî ve tarihî öz yurtları Kırım hakkında ise fazla bir şey bilmiyorlardı. [3, s. 7]. M. Niyazi, Dobruca Tatarlarına ata yurt Kırım sevgisini aşılamaya çalışan ilk kişi olmuştur. Yani şairin yazdığı şiirlerde en fazla işlediği konu ata yurt *Kırım* konusudur. Bununla birlikte kimlik özellikle de Tatar ve Türk kimliği, hürriyet, ilim ve eğitim gibi konular şiirlerinde önemli yer tutmaktadır.

M. Niyazi'nin şiirleri *ithâfât* (Kader Matbaası, İstanbul 1330/1912), *Kök Kitab* (İstanbul 1919), *Sagış* (Pazarcık 1931), *Kırım Şiirleri* (Emel Matbaası, Köstence 1935) adlı kitaplarda neşredilmiştir. "*İthâfât*, 1905—1911 yılları arasında İstanbul Türkçesiyle yazdığı, Romanya ve Türk dünyasının bazı önemli şahsiyetlerine ithaf ettiği şiirleriyle, bazı nesirlerini içermektedir. Özlem anlamındaki *Sagış* ise, Tatar Türkçesiyle yazılmış on beş şiirden oluşmaktadır. Şiirler her ne kadar Tatar Türkçesi ile yazılmışsa da şair İstanbul Türkçesine de vakıf olduğundan yer yer Tatar Türkçesinin söz varlığına ait olmayan sözlerle de karşılaşılmaktadır.

Sagış Adlı Şiir Kitabı

Şairin, Türkiye Türkçesinde "özlem" anlamına gelen *Sagış* adlı kitabı ilk defa *Emel Mecmuası* tarafından ölümünden hemen önce 15 Haziran 1931 yılında Pazarcık'ta basılmıştır. Kitabın ikinci baskısı, Yaşar Memedemin ve Niyat Osman tarafından hazırlanarak 1998 yılında Bükreş'te yayınlanmıştır. Bu yayında, kitabı baskıya hazırlayanlar tarafından yazılmış 9 sayfalık bir *Kiriş* bölümü ile sonda yer alan 14 sayfalık *Bagışlawlar* (İthaflar) bölümü de yer almaktadır.

Şiirlerin Konuları

M. Niyazi'nin *Sagış* adlı şiir kitabında 15 şiir yer almaktadır. Bu şiirlerin başlıkları ve Türkiye Türkçesiyle karşılıkları sırasıyla şöyledir: *Marş*, *Oylaw* (Düşünme), *Kırımga: Dobruca'dan Sizge Selam Ketirdim* (Kırım'a: Dobruca'dan Size Selam Getirdim), *Telesüw* (Telaş), *Meñlïgiray Medresesine Marş: Talebe Lisanından*, *Yeşïl Ada*, *Yeşïl Curtka* (Yeşil Yurda), *Kışnıñ Selamı*, *Akmescit Kız Öğretmen Okılınıñ Resmïy Açılış Törenï Münasïbetï Men* (Akmescit Kız Öğretmen Okulunun Resmî Açılış Töreni Münasebetiyle), *Curt Süygïsï* (Yurt Sevgisi), *Öz Curtımda Garïpmen* (Öz Yurdumda Garibim), *Tatar Bar mı Dep Soraganlarga* (Tatar Var mı Diye Soranlara), *Men Kaydayman* (Ben Neredeyim), *Eşïtemen* (Duyuyorum), *Neşïn Süydim?* (Niçin Sevdim).

Bu şiirlerde yer alan temalar şunlardır: *Marş* ve *Oylaw* adlı şiirlerinde esas olarak vatan temasını işlemiştir. Şair, vatanın elden gidişini ve yabancı ellerde tutsak kalışlarının acısını derinden hissetmektedir. Bunun sebebi olarak da birlikte hareket edememeyi görmekte sadece Kırım Tatarlarının değil bütün Tatarların yeniden toparlanmasını istemekte ve bunun için de gençleri gayretlendirmeye çalışmaktadır.

Kırımga: Dobruca'dan Sizge Selam Ketirdim adlı şiirinde ise Kırım ve Dobruca Tatarları arasında irtibatın olmadığından şikayet etmektedir:

Bïzge Kırım bïr çakrım bolsa da	*Bize Kırım bir çağrım olsa da*
Köp wakıtlar bïr haber alalmadık …	*Çok zamandır bir haber alamadık*

[1] Ayrıntılı bilgi için bk. Müstecip Ülküsal, *Dobruca ve Türkler*, TKAE Yayınları, Ankara 1987, s. 206—208; Müstecip Ülküsal, *Şair ve Öğretmen Mehmet Niyazi*, Emel Mecmuası, Sayı 67, 1978, s. 1—8; Osman Horata, "Romanya Yazılı Türk Edebiyatı", *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 12*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 94; *Mektep ve Aile Mecmuası (1915—1916)*, Haz. Erol Ülgen- Ali Aksu, Constanta 2003, s.6—9; Къырымтатар иджрет эдебияты, Тертип эткенлер: Э. Э. Къуртумеров, Т. Б. Усеинова, А. М. Харахады, Симферополь 2002, с. 27—29.

Hasretlïkten közlerge yaş tolsa da,	*Hasretlikten gözlere yaş dolsa da*
Yeşïl curtka col tabalmadık.	*Yeşil Yurt'a yol bulamadık.*

Bu şiirde yine vatan teması ve özellikle de Kırım'a dönme isteği ön plandadır.

Telesüw, Yeşïl Ada, Yeşïl Curtka, Curt Süygïsï, Öz Curtumda Garïpmen, Men Kaydayman? ve *Neşïn Süydïm?* adlı şiirlerinde de esas konu vatan, özellikle de Kırım sevgisidir. Şair ata yurduna olan özlemini bu şiirlerinde coşkulu bir üslupla anlatır. *Yeşïl Ada* adlı şiirinde çok sevdiği ata yurdunu şöyle tasvir etmektedir:

Tabiyattan toplangan şeşekten	*Tabiattan toplanmış çiçekten*
Bek tüz bïr demetsïñ Yeşïl Ada.	*Pek düzenli bir demetsin, Yeşil Ada*
Kïmïrde bïr yapraklarıñ solsa da,	*Arada sırada yaprakların solsa da,*
Bar mı bïlmem senday arüw körïngen.	*Var mı bilmem senin gibi güzel görünen.*
Sanke Kudret kolı man ïşlengensïñ,	*Sanki Tanrı eliyle işlenmişsin,*
Ter temïz bïr hawa man beslengensïñ	*Tertemiz bir havayla beslenmişsin.*

Men Kaydayman (Ben Neredeyim) adlı şiirinde ise yurtsuz kalmanın acısını derinden hissetmektedir:

Bo dertnï men kaydan aldım? Kaydayman?	*Bu derdi ben nereden aldım? Neredeyim?*
Belkï curtsız kalgan öksïz balaman…	*Belki öksüz kalmış öksüzbir çocuğum…*
Curt degende cüregimden ot şıga,	*Yurt dendiğinde yüreğimden ateş çıkıyor,*
Dertïm de şo "Curt" diy de kozgalaman.	*Derdim de şu: Yurt diyerek canlanıyorum.*

Şair, anasından dinleyerek hayalinde canlandırdığı ata yurdu Kırım'ı bir gün görür ve onun yabancılar tarafından talan edilmesinden dolayı kederlenir:

Anaydan eşïtken soñ,	*Anamda işittikten sonra,*
Kördïm curtımnı, süydïm.	*Gördüm, yurdumu sevdim.*
Toprak koklap öpken gün,	*Toprağı koklayıp öptüğüm gün,*
Yazık dep, candım, küydïm.	*Yazık! diyerek yandım kavruldum.*
Köp zamanlar calbardım:	*Çok zamanlar yalvardım,*
Şo bïzïm kalk cıyılmay,	*Şu bizim halk toplanmıyor,*
KIRIM'ga şay dep bardım,	*Kırım'a öyle diyerek gittim,*
Köz yaşlarım tıyılmay.	*Gözyaşlarım dinmiyor.*

Tatar Bar mı Dep Soraganlarga, Curt Süygïsï ve *Eşïtemen* adlı şiirlerinde ise kimlik konusunu işlemektedir:

Tatar bar mı? Dep kïm soray, men barman.	*Tatar var mı diye kim soruyor, ben varım.*
Atın, şanın bek tanıgan yaş tatarman.	*Adını şanını iyi tanıyan genç Tatar'ım*
Türkten özge tuwganım yok dünyada,	*Türk'ten başka kardeşim yok dünyada*
Türknïñ özï, öz kardaşı şoñgarman.	*Türk'ün özü, öz kardeşi Şongar'ım.*
Millet adım Türk bolsa da, tarihte	*Millet adım Türk olsa da tarihte*
Şanlı adım TATAR… şay dep yazarman.	*Şanlı adım TATAR… böyle diye yazarım.*
Öz teregïn begenmegen soysızlarga	*Kendi kökünü beğenmeyen soysuzlara*
Gür dawış man kerekmiysïz dep aytarman.	*Gür sesle, gerekmiyorsunuz! diye söylerim.*

Curt Süygisi adlı şiirinde de Kırım hasreti ile beraber Tatar kimliğini şöyle dillendirmektedir:

Gülsïm totay, arüwşe kız,	*Gülsim hanım, güzelce kız,*
Istanbıl'da tuwgan edï.	*İstanbul'da doğmuş idi.*
Yaşı boldı altı, yedï,	*Yaşı oldu altı, yedi*
Anasından sordı cañgız:	*Anasına sordu yalnız:*
Anam: KIRIM kayday yerde?	*Anam: Kırım nerede?*
Onda bolgan halk kïmlerdïr?	*Orada olan halk kimdir?*
Dedï: kızım, bïz tatarmız,	*Dedi: Kızım biz Tatarız*
KIRIM bïznïñ curtımızdır,	*Kırım bizim yurdumuzdur,*
KIRIM'da da bïzler barmız,	*Kırım'da da bizler varız,*
Kart anaylar, kart babaylar	*Yaşlı anneler, yaşlı babalar*
Bïznï kelïr dep karaylar…	*Bizi gelir diye beklerler…*
Bïldï Gülsïm tatarlıgın,	*Gülsüm bildi Tatarlığını*
Kırım degen curt barlıgın,	*Kırım denilen yurdun varlığını,*
Hayalında onı süydï,	*Hayalinde onu sevdi,*
Körmedïm dep candı, küydï.	*Görmedim diye yandı yakıldı.*

M. Niyazi, Bolşevikler tarafından sürülüp sürgünde ölen soydaşlarına ithaf ettiği *Eşïtemen* (Duyuyorum) adlı şiirinde onları unutmadığını ve Tatarların da unutmayacaklarını ifade etmektedir:

Eşïtemen: şo Kırım'da, Kazan'da,	*Duyuyorum: Şu Kırım'da, Kazan'da,*
Orenburg'da, Türkestan'da, her yanda	*Orenburg'da, Türkistan'da her yanda*

Tatarlıknı coytmak üşĭn tırışkan	*Tatarlığı yok etmek için uğraşan*
Bĭr kuwet bar… kolı kanlı, kalbĭ taş.	*Bir kuvvet varmış, eli kanlı, kalbi taş.*
Bĭzden tuwıl o kuwetke karışkan…	*Bizden değildir o kuvvete karışan…*
…… … … … … … … … … … … ….	
Şo toylarda, ey aziz tüşken yıldızlar,	*O toylarda, ey aziz düşmüş yıldızlar,*
Sĭzniñ üşĭn tatarnıñ kartı, caşı	*Sizin için Tatar'ın yaşlısı genci,*
Tökecekler cılay, küle köz yaşı.	*Dökecekler ağlaya güle göz yaşı.*
Tüşken tamla kurıgan curtnı yaldızlar.	*Düşen damlalar kurumuş yurdu parlatır.*

Meñlĭgiray Medresesine Marş: Talebe Lisanından şiiri ile *Akmescit Kız Öğretmen Okılınıñ Resmĭy Açılış Törenĭ Münasĭbetĭ Men* adlı şiirinde ilmin ve eğitimin öneminden bahsetmektedir. O, eğitim sayesinde gelişeceklerine inanmakta ve gençlerin bilinçlendikten sonra hürriyetin önemini daha iyi anlayacaklarını düşünmektedir.

Kışnıñ Selamı adlı şiiri ise diğer şiirlerde yer alan konulardan biraz farklıdır. Atışma tarzı da görülen bu şiirde coşkulu bir üslup hakimdir.

Söz Varlığı

İncelememizde M. Niyazi'nin, Romanya'da basılan *Sagış* adlı şiir kitabının ikinci baskısı esas alınmıştır. Önce eserde yer alan şaire ait 15 şiir bilgisyara geçilmiştir. Bu arada matbaadan kaynaklandığı düşünülen yazım hataları düzeltilmiştir. Her şiire bir numara verilerek bunların satır numaraları da yazılmıştır. Daha sonra bilgisayar yardımıyla bütün sözlerin alfabetik sıraya göre dökümü elde edilmiştir. Bundan sonra sözlerdeki çekim ekleri atılarak metnin tam bir sözlüğü oluşturulmuştur. Metindeki bütün sözler şiir ve satır numaralarıyla verilmiştir.

M. Niyazi'nin *Sagış* adlı kitabı söz varlığı açısından bir bütün olarak ele alındığında Şu yorumlar ortaya çıkmıştır:

Eserde yer alan 15 şiirde 625'i fiil 1475'i isim olmak üzere toplam 2100 söz bulunmaktadır. Bu sözleri kullanım sıklıklarına göre şöyle listeleyebiliriz:

söz:	*anlam:*	*sıklık:*
curt	"yurt"	45
de-	"demek"	32
caş	"genç"	24
kün	"gün"	24
kız	"kız"	16
aşıl-	"açılmak"	16
bar	"var, mevcut"	15
Kırım	"Kırım"	15
Tatar	"Tatar"	15
Tatarlık	"Tatarlık"	14
köz	"göz"	14
kel-	"gelmek"	14
cıla-	"ağlamak"	13
kör-	"görmek"	13
nur	"nur"	12
yeşĭl	"yeşil"	11
can	"can"	10
col	"yol"	10
ket-	"gitmek"	10
tuw-	"doğmak"	10
al-	"almak"	9
bek	"pek; sağlam"	9
bil-	"bilmek"	9
halk	"halk"	9
millet	"millet"	9
kart	"yaşlı, ihtiyar"	9
Yeşĭl Curt	"Kırım"	9
bala	"çocuk"	8
yaşat-	"yaşatmak"	7
ayt-	"söylemek"	7
kuyaş	"güneş"	7
sora-	"sormak"	7
tañ	"tan, sabah"	7

ana	“ana”	6
aruw	“iyi, güzel”	6
eşĭt-	“işitmek, dinlemek”	6
hanlık	“hanlık”	6
kara-	“bakmak, aramak”	6
kuş	“kuş”	6
oñganlık	“doğruluk, dürüstlük”	6
şaşıl-	“saçılmak”	6
yüksel-	“yükselmek”	6
añla-	“anlamak”	5
cürek	“yürek”	5
insan	“insan”	5
kalĭp	“kalp, yürek”	5
kan	“kan”	5
karuw	“güç, gayret”	5
kol	“el, kol”	5
möñlik	“sıkıntı, kaygı”	5
oñ-	“onmak, düzelmek”	5
öksiz	“öksüz”	5
öl-	“ölmek”	5
toy	“toy, düğün”	5
yok	“yok”	5

Bu tabloya, genelde çok kullanılan ve üslubu pek etkilemeyen zamirler, soru sözleri ve *bir* sözü ile yardımcı fiiller dahil edilmemiştir. Tabloda da görüldüğü gibi eserde en sık kullanılan söz *curt* “yurt” sözü olmuştur. Eserde 45 defa geçen *curt* sözünün yanında eş anlamlısı olan *watan* sözü de 4 defa geçmiştir. Eserde sık olarak kullanılan sözlerden birisi de 15 defa geçen *Kırım* sözüdür. *Yeşil Curt* sıfat tamlaması da kitapta Kırım için kullanılan özel bir ifadedir. Bu tamlama da 9 defa kullanılmış 2 defa da *Yeşĭl Ada* tamlaması kullanılmıştır ki, şair bununla da *Kırım’*ı kast etmektedir. Böylece eserde en çok işlenen konunun *yurt sevgisi* özellikle de *Kırım*’a duyulan hasret olduğu anlaşılmaktadır. *cıla-* “ağlamak” fiilinin de sık kullanılmış olmasının (13 kez) Kırım’a duyulan hasretle ilgisi vardır. Şair bu sözleri sık kullanarak Dobruca’da yaşayan yurttaşlarına *Kırım* sevgisini aşılamaya çalışmıştır.

Kullanım sıklığı yüksek olan sözlerden birisi de 15 defa geçen *Tatar* sözüdür. Eserde 14 kez de *Tatarlık* sözü kullanılmıştır. Toplam 29 defa kullanılan bu sözlerle *kimlik* ve özellikle de *Tatar kimliği* temasının şair tarafından ön plana çıkarıldığı görülmektedir.

Şair, 24 defa kullandığı *caş* “genç”, 16 defa kullandığı *kız*, 8 defa kullandığı *bala* (çocuk) sözleriyle de gençleri uyarmak istemiş ve gelecekten umutlu olduğunu ifade etmeye çalışmıştır. Bu sözlerin yanında *nur (12), col (yol) (10), bil- (9), sora- (7), oñganlık (doğruluk) (6), şaşıl- (saçılmak) (6), yüksel- (6), añla- (5)* gibi sözlerin de sık kullanılması şairin eğitime ve bilime verdiği önemi göstermektedir.

Eserde en sık kullanılan sözlerden birisi de *de-* (32 kez) fiilidir. Bu fiilin yanında yakın anlamlısı olan, *ayt-* (7 kez) fiili ile *eşit-* “dinlemek” (6 kez) ve *añla-* (5 kez) fiilleri de sık kullanılmıştır. Bu fiillerin sık kullanılması şairin hitabet üslubunu göstermektedir.

Kullanım sıklığı yüksek olan sözlerden ikisi de *millet* ve *halk* sözleridir. Dokuzar kez kullanılan bu sözler de *millet* temasının önemini göstermektedir.

Kitapta yer alan şiirlerde sık sık kullanılan bu sözler *anlatım sıklıklarını* oluşturmakta ve şiirlerdeki esas konuları ortaya koymaktadır. Bunun yanında şairin bilerek tercih ettiği bazı sözlerin sık kullanılması *üslup sıklıklarını* göstermektedir: “*Bir edebî metnin üslubunu oluşturan, frekansı yüksek sözlerdeki tesadüfî sıklıklar bir yanılmaya yol açmasın diye, bu sözlerin zıt anlamlıları için de özel bir tarama yapmak gerektiğine inanıyoruz.*” [5, s. 33].

Eserdeki şiirlerde geçen kullanım sıklığı yüksek sözler, şairin özlemini çektiği *Kırım’*ı ifade eden *Kırım (15), Yeşĭl Curt (9), Yeşĭl Ada (2)* sözleridir. Bu sözler toplam 26 defa kullanılırken şairin doğum yeri olan *Dobruca* 2 defa kullanılmıştır.

Şairin gelecekten umutlu olduğu veya umutlu olmak istediği de anlaşılmaktadır. Şiirlerde *caş (24)* ve *bala* (8) sözleri toplam 32 defa geçerken, bunların zıt anlamlısı olan *kart* sözü 9 defa geçmektedir. Yine *kün (24), tañ (7), kuyaş (7), gün (3), küneş (2), kündiz (1)* gibi sözlerin toplam sıklığı 44 iken *gece (1), keşe (1), karañgı (5)* gibi sözlerin sıklığı toplam 7’dir.

Eserde *bar* “var, mevcut” sözü 15 defa, *yok sözü* 5 defa yer almıştır. *tuw-* 10 defa, *öl-* 5 defa geçmiştir, *yaşat-* 7 defa kullanılmış, *öldĭr-* hiç kullanılmamıştır.

Sonuç

Söz varlığı ile ilgili bu bilgileri göz önünde bulundurarak şu sonuçlara ulaşılabilir:

Dobruca’daki Çağdaş Türk edebiyatının ilk ve en önemli temsilcisi M. Niyazi *Sagış* adlı eserinde yer alan şiirlerinde öncelikli olarak *yurt* temasını işlemiştir. Bu durum, gerek şiirlerin başlıklarından gerekse şiirlerindeki sözlerin dökümünden açıkça anlaşılmaktadır. Bu *yurt* doğduğu yurt olan Dobruca değil ata yurdu *Kırım*’dır.

Eserde ikinci derecede önemli konu ise *Tatar kimliği*dir. Şair, ata yurtlarından ayrılmak zorunda kalışlarını Tatarların birlik oluşturamamalarına ve tarihlerini unutmuş olmalarına bağlamaktadır. Fakat gelecekten umutsuz değildir.

Kaynaklar

1. Къырымтатар иджрет эдебияты: Окъув къулланмасы / Тертип эткенлер: Э. Э. Къуртумеров, Т. Б. Усеинов, А. М. Харахады.— Симферополь, 2002. — 256 с.
2. Mektep ve Aile Mecmuası (1915—1916)/Hazırlayanlar Ülgen E., Aksu A. — Constanta, 2003. — 208 s.
3. Niyazi M. Sagış / M. Niyazi. — Bükres: Kriterion, 1998.— 62 s.
4. Niyazi M. İthâfât / M. Niyazi [Hazırlayan: Ülgen E.]. — İstanbu l: Beşir Kitabevi, 2012. — 147 s.
5. Öner M. Muhtar Evezov'un Jetim Hikayesinde Dil (Söz Dökümü Üzerine Yorumlar)/M. Öner // Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi IX. —İzmir, 1998. — S. 27—80.
6. Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: [32 cilt]. — Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999. — 12. Cilt (Romanya ve Gagavuz Türk Edebiyatı. Romanya Yazılı Türk Edebiyatı) [Redaktör: Kösoğlu N., Hazırlayan: Horata O.]. — 1999. — 447 s [12. Cilt].
7. Ülküsal M. Şair ve Öğretmen Mehmet Niyazi / M. Ülküsal // Emel.— 1978. — № 67.— S. 1—8.
8. Ülküsal M. Dobruca ve Türkler // M. Ülküsal.— Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1987. — 270 s.

FATİH KERİMİ VE AVRUPA SEYAHATNAMESİ

Gökçek Fazil,
prof. Dr.
Türkiye

Tebliğ özeti. Kazan Türklerinden olan Fatih Kerimi, yüksek öğrenimini İstanbul'da Mülkiye Mektebi'nde tahsil etmiş bir Tatar aydınıdır. Modern Tatar edebiyatının gelişmesinde önemli katkıları olan Fatih Kerimi, seyahatname türünde de eserler vermiştir. Bunlardan biri, Balkan Savaşına dair İstanbul'da kaleme aldığı yazıları bir araya getirdiği ve savaş sırasındaki İstanbul izlenimlerini anlattığı *İstanbul Mektupları* adlı eserdir. Kerimi'nin seyahat izlenimlerini anlattığı ikinci eseri ise, Orenburg'dan başlayıp Moskova, Petersburg, İstanbul üzerinden Avusturya, Almanya, Fransa'nın önemli şehirlerini içine alan ve dönüşte Bahçesaray'da tamamlanan seyahatinin izlenimlerini kaleme aldığı *Avrupa Seyahatnamesi*'dir. Avrupa medeniyetinin bilimsel, sanatsal ve teknolojik gelişmelerine büyük bir hayranlık duyan Kerimi'nin meşhur Tatar iş adamlarından Şakir Remiyev'le birlikte gerçekleştirdikleri bu seyahatteki dikkatleri, Batı ve Doğu medeniyetlerini karşılaştırması ve bir aydın olarak bu konularda yaptığı değerlendirmeler bildirimizin konusu olacaktır. 20. yüzyılın başında bir Tatar aydınının hem kendi milletine ve hem de Batılı toplumlara ilişkin değerlendirmelerini ihtiva etmesiyle *Avrupa Seyahatnamesi* seyahat edebiyatı içerisinde önemli bir yere sahiptir.

KIRIM VE TÜRK DÜNYASI ARASINDA EDEBÎ MÜNASEBETLERGE MİSAL: ŞAİR ŞAKİR SELİMNİÑ ŞİİRLERİNDE TÜRK DÜNYASINDAN EDEBÎ ŞAHSİYETLER

Işılay Işaktaş Sava,
araştırma görevlisi
Türkiye

Tebliğ özeti. Şair, sadece kendi şahsî dünyasında yaşayıp ülkesinde ve dünyada olan gelişmelere seyirci kalan bir sanatkâr değildir. Aksine kalp gözünün açıklığı kadar kendi tarihine, kendi milletine; kardeş milletlere ve ülkere, onların tarihine, kültürüne de bilgi dünyasının kapılarını sonuna kadar açan mütefekkirdir. Şairler, hayatları boyunca edindikleri tecrübelerini okuyucularıyla paylaşırken şiirlerinde bazen etkisi altına kaldıkları ediplerin eserlerine atıflar yaparlar, bazen de onların eserlerini kendi anadillerine aktararak/tercüme ederek okuyunun beğenisine sunarlar.

Kırım Tatar edebiyatının son dönemde yetiştirdiği en mühim şairlerden biri olan Şakir Selim de Türk Dünyası'nın diğer coğrafyalarında yetişmiş mühim edebî şahsiyetlere uzak kalmamıştır. Şiirlerinde bazen onların adlarını anarak atıflarlarda bulunmuş, bazen onların eserlerini kendi şiirlerinin başına yazarak onlara nazirelerde bulunmuş, bazen de onların eserlerini alıp Kırım Tatar diline aktarmıştır. Bunlara örnek Şair Selim'in şiirlerinde karşımıza çıkan Kazan Tatarlarının en önde gelen ediplerinden Abdullah Tukay, Başkurtların en önde gelen ediplerinden Mustay Kerim, Özbeklerin en önde gelen ediplerinden Çolpan'dır. Bu tebliğde Şakir Selim'in şiirlerinde Abdullah Tukay'a yaptığı atıflar, onun şiirlerinden Kırım Tatarcaya akrdığı şiirler ve onunla benzer üslüpta yazdığı şiirler anlatılacaktır. Mustay Kerim'in en mühim eserlerinden biri olan "Ay'ın Tutulduğu Gece" adlı Tiyatro eserinin Kırım Tatarcaya aktarmasıyla ilgili bilgiler verilecektir. Türkistan coğrafyasının en güzide şairlerinden olan Çolpan'ın Şakir Selim'in şiirlerinde nasıl geçtiği incelenmeye çalışılacaktır. Kırım Tatar Edebiyatı ile Türk Dünyası edebiyatlaarı arasında kurulan köprü değerlendirecektir.

Kiriş söz. Şairler, ömürlik qazanğan tecrübelerini oquyıcınen paylaşa ekende şiirlerinde kimerde özlerine tesir etken ediplerіñ icatlarından istifade eteler, kimerde de olarnıñ icatlarını öz tillerine köçirip oquyıcınıñ dikkatine taqdim eteler.

Qırımtatar edebiyatınıñ soñki devirde yetiştirgen eñ müim şairlerinden birisi olğan Şakir Selim de Türk Dünyasınıñ başqa coğrafyalarında yetişken müim edebiy şahsiyetlerine meraqsız qalmağan. Bazıda olarnıñ adlarını yaki hususiyetlerinden bazılarını şiirlerine alğan, bazıda da olarnıñ icatlarını Qırımtatar tiline köçirgen.

Şairniñ şiirlerinde olğan Türk dünyasınıñ edebiy şahsiyetlerini şu serlevalarnen bermek mümkün:

1. TÜRKİYE'DEN EDİPLER

Şakir Selimniñ şiirlerinde Türkiyedeki ediplerden Nazım Hikmet, Arif Nihat Asya, Mehmet Akif Ersoy, Yunus Emre, Mevlana yer ala.

a) Nazım Hikmet

Şairniñ şiirlerinde Türkiyedeki şairlerden eñ çoq adı keçken kişi Nazım Hikmettir. 1902'de Selânikte doğğan ve 1963'te Moskovada ölgen Nazım Hikmet, bütün ayatını komünizmge bağışlağan bir şair edi. O tek komünizmniñ kerçek olğanına inanğan ve şiirlerinde, oyunlarında, romanlarında komünizm mevzusını işlegendir.[1]

Şakir Selim de Nazım Hikmetke "Uyanuv" adlı şiir kitabında *"Nazım Hikmet"*[2] isminde şiirinen ve "Qırımname 1" şiir kitabında *"Afu Et Türkiye*[3]*"* isimli şiirinen yer bergen edi. Şair "Uyanuv" isimli şiir kitabında olğan *"Nazım Hikmet"* şiirinde, Nazım Hikmetniñ Bursa türmesinde qalğan künlerinden ve anda yazğan şiirlerinden söz ete. Türkiyeniñ onıñ qıymetin bilmegenine sitem ete.

NAZIM İKMET
Parça

1. O serbestlik aradı qalemine,
2. Ömüründe serbestlik körmese de.
3. Dalmadı dülber qafiyeler alemine,
4. Serbest şiirler yazdı Bursa türmesinde[1]
5. Bursada doğğan serbest satırlar
6. Cebege kettiler cenkçiler kibi.
7. Bursada doğğan biñlep satırlar
8. Bügün bizni qorçalay bekçiler kibi.

Şakir Selim, Nazım Hikmetniñ "Qırq Aramilerniñ Esiri[4]" şiirinden "O, bir şanlı erdir ki, Rabbi bulmuş qanında" mısraını "Afu Et, Türkiye" şiirinin serlevasının astında epigraf olaraq Nazım Hikmetniñ adınen yazğan. Şiirinde Türkiyeniñ Nazım Hikmetni afu etmesinin kerekkenini de bildirgen.

AFU ET, TÜRKİYE

«O bir şanlı erdir ki, Rabbi bulmuş qanında.»
N. Hikmet

1. Ey, Türkiye! Büyük millet, büyük devlet, memleket,
2. Büyükliğiñ aqqı onı, yalvarırım, afu et!
3. Istanbulda, Anqarada, büllür suvlu Izmirde,
4. İzmirniñ de yüzük taşı olmış Qarşıyaqada,
5. Qayda olsam, bir insannı aradım men er yerde,
6. Bulamadım, duyamadım, yapıştım ep yaqama…

b) Arif Nihat Asya

Şakir Selimniñ şiirlerinde keçken Türkiye'den bir şair de Arif Nihat Asyadır. Arif Nihat Asya, Türkiye'de bayraq şairi dep nam qazanğan, milletçi ve vatanperver şiirlerinen bilingen bir şair ola. Şakir Selim, *"Qırımname I"* adlı kitabında, *"Destan"*[5] şiirinde, Arif Nihat Asyanıñ ismini onıñ "Dua" şiirinden *"Bizni sen sevgisiz, suvsız, avasız/Ve Vatansız bıraqma, Allahım!/Müsülmanlıqnen yoğrulğan yurtnı/Müsülmansız bıraqma, Allahım!"* dörtliginen beraber yazğan. Bu şiirinde Qırımnıñ ve Qırımtatarlarnıñ keçip ketken quvetli künlerinden ve bügünkü alından söz etken.

QIRIMNAME
(destan)

Bizni sen sevgisiz, suvsız, avasız
Ve Vatansız bıraqma, Allahım!

[1] Şairin hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için Ahmet KABAKLI, *Nâzım Hikmet Bütün Eserleri*, Türk Edebiyatı Vakfı, 1. Baskı Mayıs, 2002 ve Ekber BABAYEV, "Ustam Ve Ağabeyim Nazım Hikmet, Nazım Hikmet Dizisi 5, Milliyet yayınları 2 Basım 1997

[2] Selim, Şakir, "*Nazım Hikmet"*, Uyanuv Şiirler ve Poemalar, Taşkent Gafur Gulam adına edebiyat ve sanat neşriyatı, Taşkent, 1986, s. 32—38

[3] Selim, Şakir, *"Afu Et Türkiye*", Kırımname 1 (Şiirler, Destanlar, Tercümeler), Kırım Devlet Oquvpedagogika Neşriyatı, Simferepol, 2006, s. 42—43

[4] Kabaklı, Ahmet., *Nâzım Hikmet Bütün Eserleri*, Türk Edebiyatı Vakfı, 1. Baskı Mayıs, 2002, s. 65

[5] Selim, Şakir, *"Destan*", Qırımname 1 (Şiirler, Destanlar, Tercümeler), Qırım Devlet Oquvpedagogika Neşriyatı, Simferepol, 2006, s. 42—43

Müsülmanlıqnen yoğrulğan yurtnı
Müsülmansız bıraqma, Allahım!
Arif Nihat Asiya

c) Mehmet Akif Ersoy

Şakir Selimniñ şiirlerinde keçken Türkiye'den bir şair de İstiklâl Marşınıñ yazıcısı Mehmet Akif Ersoy edi. 1873'te İstanbulda doğğan M.A. Ersoy, 1907'den soñ Darülfünunda ocalıq yasamağa başlağan, 1908'de mabuat işlerine kirgen, 23 Nisan 1920'de açılğan TBMM'de Burdur deputatı olıp işlegen. O, Ankara'da Taceddin dergâhında yaşamağa başlay ve mında "İstiklâl Marşı", "Bülbül", "Leylâ", "Sülayman Nazifke Cevap" kibi şiirlerini yaza. Onıñ İstiklâl Marşı isimli şiiri 12 Mart 1921-de TBMM tarafından millî marş olıp qabul etilgen. İstiklâl Marşınıñ şairi 27 Aralık 1936'da İstanbulda keçine.[1]

Onıñ "Leylâ" isimli şiirinden eki beyit, Şakir Selimniñ *"Qırımname 1"* şiir kitabında olğan ve 2002-de yazılğan *"Qara Qıştan Soñ Baar Arfesinde"*[2] adlı şiirinde Mehmet Akif Ersoy adınen beraber berile.

QARA QIŞTAN SOÑ BAAR ARFESİNDE

«Bunaldım kendi kendimden,
Zaman hıssız, mekan hıssız;
Ne vahşetlerde bir yoldaş,
Ne zulmetlerde bir yıldız».
Mehmet Akif Ersoy

ç) Mevlana ve Yunus Emre

13. asır tasavvufiy şair olğan Mevlâna Celâleddin Rumî, 1207'de Belh şeerinde doğğan. Ailesinen beraber 1228'de Qonyağa kelip yaşamağa başlağan. Babası Bahaeddin Veled, Qonyada Selçuklu ükümdarı Alâeddin Keyqubat tarafından ürmetnen qarşılanğan ve mında vaiz olup işlegen. Eki yıldan soñ babası ölgen soñ onıñ vazifesini yasağan Mevlâna, 1244'te Qonyağa kelgen Tebrizli derviş Şemsnen dost olğan. Bundan sebep Mevlâna özün bütünley tasavvufqa bağışlay. Mevlevî tarikatını ve Fars tilinde yazğan 6 tomluq Mesnevî adlı eserini miras qaldırğan.[3]

14. asır tasavvufiy şair olğan Yunus Emre, tasavvuf edebiyatı icatlarında olğan Arapça ve Farsça sözlerniñ yerine Türkiy tilden sözler qoyğan. Barlık-yoqluq, insan-Tanrı-ölüm kibi mevzularda şiirler yazğan Yunus Emreniñ divanında üç yüz altmış qadar şiir bar[4].

Tasavvufiy edebiyatnıñ müim bu eki şahsiyeti Şakir Selimniñ "Qırımname 1" adlı şiir kitabında "Şiiriyet[5]" adlı şiiriniñ dördünci dörtlüginde;

1. Şiiriyet — evliyalar yurtıdır,
2. Anda akim Mevlanalar, Emreler;
3. Yazdıqlarıñ belki tezden unutılır,
4. Şiir yazmazdan evel insan ol! — derler.

şeklinde keçe. Şakir Selim, bu şiirde şair olmanıñ qıyınlıqlarından da söz etken.

2. QAZAN TATARLARINDAN EDİPLER

Abdullah Tuqay

Şakir Selimniñ şiirlerinde adı eñ çok keçken şairlerden birisi Qazan Tatarlarınıñ eñ müim ediplerinden Abdullah Tuqay ola. Abdullah Tukay, 1886'da Qazanda Quşlavıç avulında dünyağa kelgen, qısqa ömründe yüzlernen şiir, fıqra ve siyasî maqaleler yazğan, 1913'te 27 yaşında bu dünyadan köçüp ketken bir edip.[6]

Şakir Selim, onıñ bir şiirini Qırımtatar tiline köçirip alğan, üç şiiriniñ serlevalsınıñ astında onuñ şiirlerinden epgraflar yazğan, bir şiirinde de onıñ adın zikretken.

Şakir Selim, Abdullah Tuqayn ıñ "Ehlaksızlıq/Ahlaqsızlıq[7]" adlı şiirini "Sevgi Alevi" adlı şiir kitabında Qırımtatar tiline keçirip alğan.

Gabdulla Tukay'nıñ **"Ehlaksızlık"** şiiri

Şakir Selimniñ Qırımtatar tiline keçirip alğan **"Ahlâksızlıq"** şiiri

AHLÂQSIZLIQ

Abdulla Toqaydan

[1] Kocakaplan, İsa., İstiklâl Marşımız ve Mehmet Âkif Ersoy, Bayrak Dğıtım 1. Baskı İstanbul, 1999, s.61—64

[2] Selim, Şakir, *"Qara Qıştan Soñ Baar Arfesinde*", Qırımname 1 (Şiirler, Destanlar, Tercümeler), Qırım Devlet Oquvpedagogika Neşriyatı, Simferepol, 2006, s. 42—43

[3] Necatigil, Behçet, Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü, İlaveli ikinci baskı, Varlık Yayınları, s. 143.

[4] Necatigil, Behçet, Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü, İlaveli ikinci baskı, Varlık Yayınları, s. 237—238

[5] Selim, Şakir, *"Şiiriyet*", Qırımname 1 (Şiirler, Destanlar, Tercümeler), Qırım Devlet Oquvpedagogika Neşriyatı, Simferepol, 2006, s. 75

[6] Abdullah Tukay ile ilgili teferruatlı bilgi için bkz. Fatma Özkan, Abdullah Tukay'ın Şiirleri Metin-Aktarma-İnceleme, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 136, Ankara, 1994

[7] Selim, Şakir., *"Ahlaqsızlıq",* Sevgi Alevi, Gafur Gulam Adına Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, Taşkent, 1982, s. 60

Bik yugartın küz salırga eħlakka başladık bįz	Pek forsayıp köz etüvge başladıq ahlâqqa biz;
Kįr küñįlde küplįgįnnen barmıybız aq yaqqa bįz.	Göñülde kir çoqluğından yürmeymiz aq yaqqa biz.
Tik ħezįr yüz sumnı urlap kilgüçį ugru kibi	Demin yüz kümüş hırsızlap kelgen bir hırsız kibi,
Küz salabız çın süz eytįrden įlįk yaqqa bįz.	Baqınamız yin söz aytmazdan evel er yaqqa biz.
BĨr süz eytįrge saranlansak akıllı yarlıga	Bir söz aytmağa saranmız aqıllı fuqarege,
Gŭl kibi süzler çeçebįz aqçalı aħlakka bįz.	Gül kibi söz yağdıramız paralı ahmaqqa biz.
[ÖZKAN 1994: 838]	[SELİM 1982: 87]

Şakir Selim, şairniñ "Qırımname 1" adlı şiir kitabında Öz Özüme"[1] serlevalı şiiriniñ astında "… Kirlenip bittim özüm, dünyanı pakleyalmadım A. Toqay." epigrafı yer ala.

ÖZ-ÖZÜME

«… Kirlenip bittim özüm, dünyanı pakleyalmadım»
A. Toqay

1. Ey, asabam, taşla şunı, sefillerge sataşma!
2. Üstüñe kir tökseler de, sabırlı ol, taş atma!

Şakir Selimniñ gene bu şiir kitabında sayfa 87'de yer alğan "Olmasañ[2]" adlı şiiriniñ başlığınıñ tübünde "… Yanmaz edim, yandırıcı olmasan. A. Tokay" ifadesine yer berip onıñ "Sin Bulmasañ[3]" şiirini hatırlatqan.

OLMASAÑ

…Yanmaz edim, yandırıcı olmasañ.
A. Toqay

1. Söner edim men de çoqtan, yandırıcı olmasañ,
2. «Ölüm yoq!» dep saf sevgiñni añdırıcı olmasañ!
3. Bu dünyada yaşavdan da accı şey yoq, der edim,
4. Tatlı isler deryasına daldırıcı olmasañ!

Şakir Selimniñ, "Tüşünce" adlı kitabında da "Peşman"[4] adlı şiiriniñ başlığınıñ tübünde Abdullah Tukaynıñ adınen beraber onıñ bir dörtligin yaza.

"PEŞMAN"

"Ne kördim men bu cihanda? Ne bitirdim? Oylasam:
Aldıma tek tüz yollardan çetke tayğanım kele.
Yırlayım, lâkin yırımdan fayda barmı halqıma?
Bir melekten, ya da şeytandanmı ilhamım kele?"
Abdulla Toqay.
(Treddüd ve Şübhe[2])

Şakir Selim, "Qırımname 1" adlı kitabında "Şair Bolsañ[5]" adlı şiiriniñ altıncı dörtlüginde A. Tuqaynıñ adın şulay keçken.

1. Şair bolsañ,— Toqayday
2. Ğurüldep yansañ, sönseñ;
3. «Ant etkenniñ antiçün»
4. Geraybay kibi ölseñ!

3. BAŞQURT EDİPLERİNDEN

Mustay Kerim

Başqurt Türkleriniñ tek yazğan şiirlerinen degil dramalarınen de halqnıñ sevgisini qazanğan ve edebiyatnıñ pek çoq türünde icatları olğan Mustay Kerim, 20 Ekim 1919'da Başkurdistannıñ Kileş avılında doğğan. 1935—1936 yılları arasında ilki şiirlerini yazıp edebî ayatqa kirgen/ıntılğan Mustay Kerim yıldan yılğa şiirden başqa janrlarda edebiy faaliyetler yasar[3]. O, yazğanları içün eki kere Lenin, eki kere Hizmet Qızıl Bayraq «Halqlar Dostluğu» ve "Şeref Madalyası" müqafatlarınen müqafatlandırıla. Oña 1963 yılında halq şairi unvanı berile[4]. Mustay Kerim 2005 yılında vefat ete.

[1] Selim, Şakir, *"Şiiriyet*", Qırımname 1 (Şiirler, Destanlar, Tercümeler), Qırım Devlet Oquvpedagogika Neşriyatı, Simferepol, 2006, s. 75
[2] Selim, Şakir., *"Olmasañ",* Sevgi Alevi, Gafur Gulam Adına Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, Taşkent, 1982, s.87
[3] Özkan 1994:250
[4] Selim, Şakir, Tüşünce (Şiirler, Tercümeler), "Tavriya" Neşriyatı, 1997, s. 75
[5] Selim, Şakir, *"Şair Bolsañ*", Qırımname 1 (Şiirler, Destanlar, Tercümeler), Qırım Devlet Oquvpedagogika Neşriyatı, Simferepol, 2006, s. 75

Şakir Selim, "Tüşünce" kitabında, Mustay Kerimniñ "Ay Tutulğan Tünde" [1] adlı üç perdelik dramasın Qırımtatar tilinde yazğan.

4. ÖZBEK EDİPLERİNDEN ÇOLPAN ve QAZAQLARLARDAN MAĞCAN CUMABAYEV

Abdülhamid Süleymanoğlu Çolpan

Şakir Selim, Qırımtatar edebiyatınıñ altın devirlerini hasretnen hatırlap Qırım Tatar ediplerini ürmetnen zikretken *"Qayda Qaldı Altın Edebiyatıñ?"* adlı şiiriniñ başında Özbek edebiyatınıñ nam qazanğan ediplerinden Çolpannıñ edebiyatnen bağlı fikirlerini aytqan sözlerini mında yaza.

QAYDA QALDI ALTIN EDEBIYATIÑ?

«İç toqtamadan areket etip turğan vucudımızğa, tenimizge suv, ava ne qadar zarur olsa, turmuş yolunda çeşit qara kirlerden sönükken ruhumız içün edebiyat o qadar kerektir. Edebiyat yaşasa, millet yaşar: edebiyatı güllemegen, edebiyatınıñ inkişafına çalışmağan ve edipler yetiştirmegen millet ahırı bir kün is-duyğudan, oy-fikirden marum qalaraq, yavaş-yavaş inqiraz olur. Bunı inkâr etmek olmaz.» Çolpan

1. Şarqta doğıp parıldağan küneşday
2. Nefis söznen ğaflet yurtnı uyanttıñ.
3. Millet ediñ egilmeycek bir başday,—
4. Qayda qaldı altın edebiyatıñ?

Ulu bir lirik şair ve yazıcı olğan Abdülhamid Süleymanoğlu Çolpan, yañı Özbek şiiriniñ qurucısıdır.. O, Türkistan ve Türklik âleminde tek sanatçı degil, mazlum Türkistan halqınıñ azatlığı içün küreşken Ceditçi bir ziyalısı dep biline.

1938'de "Marksizmge yüz bermemek", "halqqa sembolizm vasıtasınen Sovyet aleyhtarlığı aşılamaq", "milliyetçilik (milletçilik) ve Türkçülük yasamaq" ve "halq düşmanı olmaq"nen suçlanıp öldürülgen Çolpannıñ son yıllarğace "adından ve icatlarından söz etmek telükeli olğan; şiirleri el altından gizli paslı oqunğan.[2]

On dörtlükten meydanğa kelgen şiiriniñ dokuzıncı dörtlüginde;

5. Yaş Geraybay, yaş Çolpanlar, Mağcanlar
6. Mahv oldılar altın sözler yaratıp.
7. Bügün soray o ebediy yaş canlar:
8. — Qayda halqnıñ altın edebiyatı?

dep Çolpannıñ adın daa bir kere añğan şair, şiirinde Qırımtatarlarından Geraybay, Özbeklerden Çolpan, Qazaqlardan Mağcannıñ icatlarınıñ halqnıñ yolını aydınlatqanlarından ve bu sebepnen Ruslar tarafından katletilgenlerinden söz ete.

Mağcan Cumabayulı

1893'te doğğan ulu Qazaq şairi Mağcan, usûl-i cedit tarzındaki medresede tahsil körgen, Ombı'daki Rus Muallim Mektebini muvaffaqiyetnen bitirgen. 1917'de Qazakistannıñ istiklâlini qorçalağan Alaş Orda Partisine qatnaşqan, türlü gazetelerniñ çıkmasına sebep olğan bir münevver. Lâkin o şiirlerinde "Eski tarihni maqtamaq, miilletçilikni terennüm etmek ve ferdiyetçilikni kötermek suçlarınen qabaatlana. Evel tutuqlanıp bastırıqqa atıla, soñ andan qurtula. 1937 yılında Almatı'da daa bir kere türmege qonula. Mından soñ özünden haber alınmay. Onıñ icatlarınıñ oqınması, basılıp çıqması, atta adınıñ kitaplar ve yazılarda olması Sovyetler Birligi Komünist Partisi tarafından 1929'dan başlap yasaqlana, bu yasaq 1988 yılınıñ soñınace devam ete.

Ekevi de yazğanları içün Sovyet reimi tarafından qabaatlanğan ve öldürülgenler. Şakir Selim olarğa şiirlerinde yer bergen.

Sonuç

Vatan Qırımda doğup 1944'te eki yaşında bala ekende Özbekistanğa sürgün etilgen ve anda Sovyet idaresi astında ösken Şakir Selim, elbette sovyet rejiminiñ tesirini şiirlerinde işlemege mecbur ola. Bunıñnen beraber, Türk dünyasınıñ başqa yaqlarında ösken kerek sosyalist kerek milliyetçi edipleniñ adlarını da Qırımtatarlarına eşittirgen. Bunı yasağanda kimerde, şiirlerinde olarnıñ adlarından söz etken, kimerde de olarnıñ icatlarını Qırım Tatar tiline köçirip alğan. Onıñ şiirlerinde olğan Türk dünyasından edebî şahsiyetler aqqında şulay aytıp olamız:

a) Şakir Selim, birevi 1986, birevi 1996—1998 yıllarında eki kere şiirlerinde Nazım Hikmetke yer bergen. Bulardan birinde şiiriniñ adı Nazım Hikmet ola ve şiiri onıñ içün yaza. Diğer şiirinde de Nazım Hikmetni añlata ve Türkiyeniñ onı afu etmesi kerekkenini işaret ete. Şiiriniñ birevini Sovyetler Birligi çökmezden evel, birevini de Sovyetler Birligi çökkenden soñ yazğan.

b) Hususen Mehmet Akif Ersoy, Arif Nihat Asya kibi milliy duyguları çoq tesirli olğan ve bu duygularını icatlarına taşığan şairlerniñ adlarınen, şiirlerinden numuneler de yazıp öz şiirlerinde yer bermesi, onıñ Türkiyedeki milliy edebîyatnı takip etkenini köstere.

c) Tasavvufiy edebiyatnıñ eñ dülber misallerini yazğan Mevlâna ve Yunus Emreniñ adlarınıñ Şakir Selimniñ şiirlerinde yer alması, şairniñ tasavvufiy edebiyatnen meraqlanğanını köstere.

[1] Selim, Şakir, Tüşünce (Şiirler, Tercümeler), "Tavriya" Neşriyatı, 1997, s. 125—220

[2] Özbay, Hüseyin, Çolpan'ın Şiirleri Metin-Aktarma-İnceleme, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 133, Ankara, 1994, s. 7

ç) Abdullah Tuqay, Şakir Selimniñ şiirlerinde eñ çoq ismi aytılğan şairdir. Şakir Selim, onıñ üç şiirini Qırım Tatar tiline köçirip alğan ve bu şiirlerde onıñ adını yazğan. Daa eki şiirinde gene onıñ adını zikretken.

Özbekistandan Çolpan ve Qazaqistandan Mağcan Sovyet rejimine qarşı küreşken, milliy areketlerniñ içinde siyasiy faaliyette olğan ve edebiy icatlarınen halqnıñ uyanuvına yardım etken eki müim ediptir. Şakir Selim de şiirlerinde olarnıñ isimlerini oqıyıcığa hatırlatqan. Çünki olarnıñ öz halqlarınıñ ürriyeti ve raatı içün ayatlarını feda etmesi kibi, özü de Qırımtatarlarınıñ ürriyeti ve raatı içün çabalağan ziyalı bir ediptir. Belki de o isimlernen özün bir körgendir.

d) Şair bu isimlerge şiirlerinde yer berip, Türk Dünyasınıñ ayrı yerlerinde ösken ediplerni Qırımtatarlarına bildirmek ve şairler vasıtasınen başqa yerlerde yaşağan Türklerge dikkat celbetmege istegen.

Bizim yuqarıda teşkergen işimizde şakir Selimniñ şiirlerindeki Türk Dünyası ediplerinen bağlı mevzular, yasanacaq yañı işlernen kelişecek bir mevzudur.

Kaynakça

1. Babayev Ekber. Ustam Ve Ağabeyim Nazım Hikmet / Ekber Babayev // Nazım Hikmet Dizisi 5. — Milliyet yayınları, 2 Basım. — 1997
2. Ğeynullin M. Sovyet Başqûrtûstan Yaźıvsıları / M. Ğeynullin, Ğ. Hüseyinov. — Üfû, 1988.
3. Kabaklı Ahmet. Nâzım Hikmet Bütün Eserleri / Ahmet Kabaklı. — Türk Edebiyatı Vakfı, 1. Baskı. — Mayıs, 2002
4. Kocakaplan İsa. İstiklâl Marşımız ve Mehmet Âkif Ersoy / İsa Kocakaplan — Bayrak Dağıtım. — 1. Baskı. — İstanbul, 1999.
5. Necatigil Behçet. Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü / Necatigil Behçet. — İlaveli ikinci baskı : Varlık Yayınları. — S.143.
6. Özbay Hüseyin. Çolpan'ın Şiirleri. Metin-Aktarma-İnceleme / Hüseyin Özbay. — Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 133. — Ankara, 1994.
7. Özkan Fatma. Abdullah Tukay'ın Şiirleri. Metin-Aktarma-İnceleme / Fatma Özkan. — Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 136, Ankara, 1994
8. Selim Şakir. Sevgi Alevi / Şakir Selim. — Taşkent: Gafur Gulam adına edebiyat ve sanat neşriyatı, 1982.
9. Selim Şakir. Uyanuv Şiirler ve Poemalar / Şakir Selim. —Taşkent: Gafur Gulam adına edebiyat ve sanat neşriyatı, 1986.
10. Selim Şakir. Tüşünce (Şiirler, Tercümeler) / Şakir Selim. — Simferopol : "Tavriya" neşriyatı, 1997.
11. Selim Şakir. Kırımname 1 (Şiirler, Destanlar, Tercümeler) / Şakir Selim. — Simferopol : Kırım Devlet Oquvpedagogika Neşriyatı, 2006.
12. Süleymanov Ahmet. Başlangçtan Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Başkurt Edebiyatı. 30. Cilt / Ahmet Süleymanov, Gayniislâm İbrahimov. — Ankara, 2002. — http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1—85872/h/mostaykerim.pdf
13. Tâmir Ferhat. Mağcan Cumabayef Öleñderi (Mağcan Cumabayulı'ın Şiirleri) / Tâmir Ferhat. — Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 138. — Ankara, 1993.

ДЖЕНКТЕН ЭВВЕЛЬ ИДЖАТ ЭТКЕН БАЗЫ ЭДИПЛЕРИМИЗНИНЪ ТАХАЛЛЮСЛЕРИ ВЕ АЧЫКЪЛАМАЛАРЫ

Керимов И.А.,
д. филол. наук, профессор
Украина, Крым

Аннотация. В работе исследуются псевдонимы и криптонимы, встречающиеся в крымскотатарской печати довоенного периода. Раскрываются подлинные имена писателей. К именам некоторых атрибутированных авторов прилагаются биографические справки.

Чалышманынъ макъсады ве актуаллиги. Сюргюнлик ве геноцидге огърагъан халкъымызнынъ фаджиасы бу меселеде, яни эски тахаллюслернинъ (псевдонимлернинъ) ачыкъланмасы меселесинде, айрыджа дуюлмакъта. Китап, брошюра, куньделик матбуат, эльязма ве эр тюрлю язылы менбасындан айрылгъан ве йыллардже миллий не бир сыныф, не бир мектеп корьмеген халкъымыз чокъкъа бармадан истер-истемез кенди эдебияты ве медениети иле багълы бир чокъ шейлерни унутмагъа башлады. Шойле ки, 1920 ве 1930 сенелери къырымтатар зиялылары арасында «Керчли Мебсюсе», «Алкедай», «Джарлы», «Тюйревич», «Чиркий» киби лагъапларны ташыгъан эрбаплар ким олгъанларыны бильмеген пек сийрек эди. Чюнки оларнынъ адлары куньделик матбуат саифелеринде сыкъ-сыкъ корюнди. Бу лагъаплар алтында белли маарифпервер ве языджыларымыз Мамут Недим, Умер Ипчи, Шевкъи Бектуре, Мемет Нузет, Абдураман Къадри-заделернинъ эсерлери нешир этильди. Лякин матбуатта къулланылгъан тахаллюслер ич бир ерде ресмий къайд олунмагъаны себебинден, дженктен сонъ, сюргюнлик девринде, языджыларнынъ адлары орталыкъта юрьсе де, лагъаплары чокъ адамларнынъ хатрасындан силинди…

Бугуньде-бугунь бу ве бойле тахаллюслерни бильгенлер даа да аз къалгъанларындан гъайры, тахаллюслери аслы да унутылгъан бир чокъ муэллифлеримиз бар. Меселя, «Алачлы», «Рахимли», «Хабал», «Аркъадаш», «Нурий М.», «Япыштырыджы», «Кягъыт япыштырыджы», «Токътамаз», «Къырымлы», «Къарангъытлы», «Къонакъбай», «Йылдыз», «Таныш», «Салиха», «Азам», «Амиде», «Адымчокъракълы», «Келям», «Оджа», «Тенкъитчи», «Балкъурт», «Хаберджи», «Земанели», «Яш», «Джайлавлы», «Орлы Мурат», «Джавкъайтар», «Сынмаз», «Ешиль тон» киби лагъапларны ким ташыгъаны, олар алтында кимлер булунгъаны, бугуньде белли дегиль. Атта 1971 сенеси Ташкентте «Эдебият хрестоматиясы» китабыны нешир эткенде биле, библиография къысмында, башкъалардан айырды оларакъ, «Аркъадаш»нынъ макъалелери анъылып, кендисининъ ады ве сойады ачыкъланмай. Демек ки, бунынъ киби лагъапларнынъ ачыкъламалары не языда, не де эски зиялыларымызнынъ акълында сакъланмадылар. (Ама «Аркъадаш» А. Дерменджининъ махлясы олгъаны ихтималы да булунмакъта).

Базыда къырымтатарджа махляс алтында ич де къырымтатары олмагъан муэллифлер де булуна. Меселя, 1920-нджи сенелеринынъ экинджи ярысында куньделик матбуатта «Нурие» махлясы баягъы сыкъ растлана. Айны тахаллюс, яни «Нурие» тахаллюси, «Илери» (1926—1930) дергисинде де онларджа дефа корюнмекте. Лякин бу тахаллюс алтындаки материалларнынъ бутюнчиги рус языджылары ве рус мевзуаты (Москва, Ленинград) иле багълыдыр. Занымызджа, бу алдан ялынъыз бир нетидже чыкъармакъ мумкюн — «Нурие» къырымтатар муэллифи дегильдир.

Корюнгени киби, бугуньде эски махлясларны дикъкъатнен огренмек ве ачыкъламакъ меселеси актуаль ве сорунлы меселелерден бири оларакъ турмакъта. Бу иш япылмаса, къырымтатар тили, эдебияты, матбуаты, тарихи ве медениетининъ огренильмесинде янълышлар ве анълашылмамазлыкълар догъурылмасы мумкюндир. Меселя, бир аркъадашымызнынъ сонъ сенелерде азырлагъан монографиясынынъ эльязмасында 1917 сенеси нешир этильген «Къырым оджагъы» газетасынынъ редакторларындан А. Ариф ве А. Ильмий эки киши оларакъ косьтерильген эди. Албу ки, «А. Ариф» Абляким Ильмийнинъ тахаллюсидир, яни А. Ариф ве А. Ильмий эки киши дегиль де, бир киши олгъаны догърудыр. Кафедрамызда эльязманынъ музакереси эснасында шу хата вакътында тюзетильген эди.

Ашагъыда элифбе сырасы иле берильген тахаллюслернинъ чокъусы айдынлатма ве изаатлары кенди тарафымыздан 1970—80 сенелери топланып, бир къысмы эски матбуатымыздаки материаллар ярдымынен ачыкъланып исбатланды. Меселя, «Умби» махлясы алтында басылгъан парчагъа, сонърадан Умер Ипчи сильтем япып, «меним бастыргъан шейимде…» дей ве шу ерде газет нусхасынынъ кечкен номери, чыкъкъан куню ве парчанынъ ады анъыла. Яни Умер Бекирогълу Ипчи озь адындан баш харфлерни алып «Умби» шеклинде кендине бир тахаллюс ясай.

Тахаллюслер ачыкъламаларынынъ дигер къысмы архив материаллары узеринде ве бир чокълары эсли-башлы языджы ве оджаларымыз тарафындан тешкерилип тасдыкъланмагъандыр.

Нетиджелер. Ашагъыдаки тахаллюс ве криптонимлер алтында булунгъан муэллифлернинъ акъикъий адлары огренильген сонъ, яратыджылыкълары хусусында къошма малюмат, янъы эсерлери, терджимелери ве дигер язылары мейдангъа чыкъкъаныны коремиз. Шунынъ ичюн бу менбалар къырымтатар эдебиятыны даа да темелли огренмек ичюн ёл ачмакъталар.

Тахаллюс ве криптонимлер сырасы

1. А. — Асан Сабри Айвазов (1878—1938). Бу криптоним иле муэллифнинъ бир къач парчасы 1913 сенесинден башлап «Терджиман» газетасында басылды.

А. С. Айвазов Ялта больгесининъ Алупка коюнде догъды. Кендисинден гъайры, хоранталарында даа дёрт бала бар эди. Ильк тасилини кой мектебинде алды. Ерли медреседе окъуды. 1889 сенеси Истанбулгъа кетип андаки дарульмуаллиминде окъуды. Сиясий меселелер иле огърашмагъа башлады. Бу фаалиети ичюн хапс этильди. Ама Русие тебаасы олгъанындан хапстан къуртулып 1898-де Къырымгъа дёнди. Алупкада савти усул мектебини ачып, ясакъ олса да, мектеп программасына дюньявий фенлерни кирсетти. 1902 сенеси шу мектепнинъ биринджи мезунлары корюндилер. А. С. Айвазов 1903 сенесинден башлап Къырымда гизли шекильде булунгъан «Неджат» адлы миллий партиягъа реислик япты. Сиясий арекетлери нетиджесинде чар охранкалары тарафындан такъип олунып 1904 сенеси Къырымдан чыкъмагъа меджбур олды. Шу сенеси Москвагъа кетип анда Лазаревнинъ Шаркъ тиллери институтында тюркче дерслер кечирди. Биринджи рус инкъилябы заманында Къырымгъа къайтты. Р. Медиев иле берабер Къарасувбазарда 1906 сенеси майыс 1-ден башлап «Ветан хадими» газетасыны чыкъарды. Айны заманда Азербайджанда нешир этильген «Хаят» газетасы ве «Фююзат» дергисинен алякъадар олып анда бир сыра актуаль сиясий меселелер иле багълы макъалелер бастырды. 1907 сенеси А. С. Айвазов административ суретте кене Къырымдан чыкъарылды. 1908 сенесининъ январь айында астма хасталыгъындан тедавийленмек ичюн Мысыргъа кетти. 1909 сенеси Москвагъа барып Лазарев институтында дерс кечирмесинен берабер Шиняев университетинде окъуды. Кене сиясий арекетлери ичюн учь дефа хапс олунды. 1911 сенеси Исвечреге, Базель шеэрине кетип, анда булунгъан белли сиясетчилер иле иш тутты. В. И. Ленин иле танышты. Айны сенеси Истанбулда «Тюрк юрду» журналынынъ тешкилятчыларындан бири олды. 1913 сенеси Романовлар ханеданлыгъынынъ 300-йыллыгъы мунасебетинен амнистия олунып Багъчасарайгъа кельди ве И. Гаспринский иле берабер «Терджиман»нынъ нешринде иштирак этти. Исмаил-бейнинъ вефатындан сонъ, 1917 сенесининъ февралине къадар мезкюр газетанынъ баш мухаррири вазифесинде булунды.

1917—1918 сенелери Акъмесджитте Къурултайнынъ органы олгъан «Миллет» газетасынынъ баш мухаррири олды. Айны девирде I Къурултайнынъ ишлеринде иштирак этип, белли бир муддет Къырымтатар Миллий Парламентосынынъ реиси вазифесинде булунды.

1921 сенеси бир къач ай девамында «Енъи дюнья» газетасынынъ хадими, ве шу сенелеринынъ ачлыгъы заманында Къырым укюметининъ Тюркиедеки темсильджиси олды. 1926—28 сенелери Енъи Элифба Достлары Джемиетининъ реиси, 1927 сенесинден исе «Козьайдын» дергисининъ баш мухаррири сыфатында чалышты. Къырым иле багълы бир чокъ ильмий, медений ве сиясий чалышмалырынынъ муэллифидир.

2. А. **Ариф** — Абляким Ильмий (1887—1962). 1917 сенеси нешир этильген «Къырым оджагъы» газетасындаки имзалары. (Бакъынъыз: «Алтайлы»).

3. А.Къ. — Амет Къаракъая. (Унсал Акъташлыдан // Багъчасарай. — 2010. — № 63—64).

4. А. **Сабри** — Асан Сабри Айвазов (1878—1938). Бу махляс иле «Миллет» газетасында (1917—1920) бир къач парчалары басылгъандыр. (Бакъынъыз: «А»).

5. А. Ф.— Абдульбакъи Февзи. (Инф.: «Илери». — 1929. — № 16 (51).

6. Абдураим.— Шейх-заде Абдуреим. (Алтанълы: 1898—1976). Бу тахаллюс алтында муэллифнинъ «Илери» дергисинде (1927. — № 11) «Душман» серлевалы икяеси басылды.

7. Абдураман — Абдураман Усеин. 1920-нджи сенелери Багъчасарайда оджалыкъ япты. О заманда нешир этильген «Енъи дюнья», «Яш къуввет» газеталарында ве «Илери» дергисинде тенкъидий парчалары басылды.

8. Абляй — Февзи Абдульхай (1907—1980). 1920 ве 1930 сенелери эдебиятымыз ве театримиз акъкъында язгъан макъалелери иле беллидир. 1928 сенеси «Кефинсиз мезар» адлы икяеси нешир этильди («Козьайдын».— 1928.— № 22, 23, 24). Къалемини шириетте сынагъан мисаллери де булунмакъта. 1939—41 сенелери арасында мектеплилер ичюн эдебият дерсликлери ве хрестоматиялары дюнья юзюни корьди. 1941 сенеси Къырым девлет нешриятында онынъ терджимесинде алман языджысы Э. Распенинъ «Мюнхаузеннинъ башына келип кечкен аллар» («Приключения барона Мюнхаузена») китабы дюнья юзюни корьди. Дженк вакътында Акъмесджитте нешир этильген «Азат Къырым» газетинде чалышты. Эски зиялыларымыздан Гъани Тевфикъовнынъ хаберине коре, Февзи Абляй дженк заманында четэльге авушты. Джафер Сейдаметнинъ «Гюнлюгю»нде (2003 с.) Абляйнинъ июнь 1959-да Американдан язылгъан мектюби анъылмакъта. Ф. Абляйнинъ 1940-нджы сенелери араб уруфатыле язгъан эльязмалары бугуньде къызы Велядие аптенинъ къолунда булунмакъта.

9. Абурчубурджы — Джафер Гъафар (1898—1938). (Бакъынъыз: «Дервиш»).

10. А. З. — Абдулла Зихни Сойсал. (Унсал Акъташлыдан // Багъчасарай. — 2010. — № 63—64).

11. Айнур — Юсуф Болат (1909—1986). Алуштада догъды. Мектеп битирген сонъ, 1924 сенеси Ялтадаки педагогика техникумына кирип окъуды. Ялта район комсомол комитетинде чалышты. 1931 сенеси Акъмесджит педагогика институтынынъ къырымтатар тили ве эдебияты факультетине кирди. Институттан сонъ аспирантурада окъуды. 1937—1939 сенелери Къырым языджылары тешкилятынынъ месуль кятиби, ве 1939—1941 сенелери «Совет эдебияты» дергисининъ мухаррири сыфатында чалышты. Алман дженкининъ башында «Къызыл Къырым» газетасынынъ мухаррир муавини ве 1942 сенесинден Москвада Умумиттифакъ радиокомитетинде къырымтатар тилиндеки радиоэшиттирювлернинъ месуль мухаррири вазифесинде булунды. Дженктен сонъ 1958—1961 сенелери Ташкентте бедий эдебият нешриятында, сонъра 1961—1984 сенелери «Ленин байрагъы» газетасында болюк мудири, месуль кятип ве баш мухаррир муавини олып чалышты. Бир чокъ драма, икяелер ве «Алим» (1940), «Саф юреклер» (1962), «Анифе» (1969) романларынынъ муэллифидир.

12. Айсерезли — Якъуп Мусанниф (1900—1938). Багъчасарай больгеси Гулюмбей коюнде догъды. 1920-нджи сенелери Крым ЦИК-нинъ кятиплеринден бири олды. 1929 сенеси Кезлев тасиль болюгининъ мудири вазифесинде булунды. 1920 ве 1930 сс. эдебиятымыз иле багълы макъалелери ве китапларынен беллидир. Солджулыкъ гъаелерине садыкълыкъ бильдиргени эр бир ишинден корюнмекте. Бутюн язылары тиль джиэтинден гъает мукеммельдир. 1934 сенеси коммунист партиясы сафларындан чыкъарылып НКВД хадимлери тарафындан такъип этильди. 1936 сенеси тевкъиф олунып 1938 сенеси апрель 17-де къуршунгъа тизильди.

13. Акъманайлы — Ибраим Асанов (1913—1943). Кефе больгесининъ Акъ-Манай коюнде догъды. Советлер девринде педагогика техникумыны битирди. Дженк башлангъан сонъ Озьбекистангъа, Фергъана виляетиндеки «Къудаш» сакъатлар эвине, эвакуация олунды. 1943 сенеси март 29-да шу сакъатлар эвинде вефат этти. Дженктен эвельки газета ве дергилерде «Майыс тюркюси», «Трактордженылар йыры», «Кузь кельгенде», «Мектепке» киби шиирлери ве «Ельпиреди ал байракъ» балладасы нешир этильди.

14. Акъсачлы — Асан Сабри Айвазов (1878—1938). Бу тахаллюс алтында 1918 сенеси Акъмесджитте русча чыкъкъан «Крым» газетасында (майыс 10.— № 1) муэллифнинъ «Крымский университет» адлы макъалеси басылды.

15. Алкедай — Умер Ипчи (1897—1955). Багъчасарайда догъды. Ильк тасилини янъы усулнен (усул-и-джедитнен) чалышкъан мектепте алды. 1914—1917 сенелери Уфада «Галия» медресесинде окъуды. 1917 сенеси Къырымгъа къайтып оджалыкъ иле огъраштъ. Багъчасарай театр труппасына къошулып артистлик япты. 1920 сенелери Къырымтатар девлет театринде артист, режиссёр ве сонъра директор вазифесинде булунды. Белли бир муддет «Енъи дюнья» газетасынынъ хадими сыфатында чалышты. 1936 сенесининъ язында Къырым укюмети тарафындан У. Ипчининъ иджадий фаалиетининъ 20-йыллыкъ юбилейи кениш суретте (Республика мыкъясында) кечирильди.

16. 1937 сенеси НКВД тарафындан миллетчиликте къабаатланып 12 йылгъа тюрьмеге быракъылды. 1949 сенеси джеза муддети толгъан сонъ да, азат этильмейип Томск шеэриндеки руху зайыфлар хастаханесине ерлештирильди. Шу ерде 1955 сенеси январь 11-де вефат этти.

У. Ипчининъ «Медресе» адлы ильк шиири 1915 сенеси язылды. Бедий эдебиятнынъ эсас жанрларынынъ эпсинде къалемини сынап назм, несир ве драма эсерлерини язды. 1920 ве 1930 арасында сенелери 17 китап нешир этти. «Фаише» (1924), «Алим» (1925), «Ненкеджан ханыма» (1926), «Шаин Гирай» (1929) киби драмалары Къырымтатар девлет театри тарафындан сахнагъа къоюлды. «Алим», «Ачлыкъ» ве «Оджалар» романларыны язгъаны акъкъында матбуат хаберлери булунмакъта.

17. Алт. — Алтайлы (Абляким Ильмий) (1887—1962). (Бакъынъыз: «Алтайлы»).

18. Алтайлы — Абляким Ильмий (1887—1962). Багъчасарай больгесининъ Эски-Эль коюнде догъды. Башлангъыч ве орта тасилини ерли мектепте ве Багъчаслрайда алды. 1908—1914 сенелери арасында Истанбул дарульфунунында окъуды. Андаки «Къырымтатар Талебе Джемиетининъ» тешкили ве сиясий фаалиетинде иштирак этти. 1914 сенеси джихан дженки башланмасынен Къырымгъа къайтып Тавдаир медресесинде мудеррислик япты. 1916 сенеси бир къач ай девамында «Терджиман» газетасынынъ буш мухаррири вазифесини эда этти.

1917 сенеси Акъмесджитте «Къырым оджагъы» газетасыны чыкъарды. Айны заманда А. С. Айвазов ве Дж. Аблаев иле бераберликте Къырымтатар Миллий Парламентосынынъ риясетине сайланды. 1918 сенесинден «Зынджырлы»

медресесинде джогърафия ве тарих дерслерини кечирди. 1920 сенелерининъ башында белли бир муддет оксюз балалар ювасында чалышты.

1928 сенеси миллетчи сыфатында якъаланып 5-йыллыкъ шиддетли хапс джезасына махкюм олунды. Джеза муддети толгъан сонъ, Украинада чешит ишлерде чалышты. 1943 сенесининъ декабринде бир группа ветандашлары иле берабер Романиягъа ташынды. Къарарнен 1962 сенеси Бухарест дживарындаки къартлар эвинде вефат этти.

А. Ильмий иджадий-ильмий фаалиетини Къырым тарихи саасында башлады. 1909 сенеси Истанбулда Алим Гирайнынъ «Гульбуни ханан» эсерини саде тюркчеге чевирип, къыйметли ильмий изаатларынен берабер нешир этти. 1913 сенесинден «Терджиман» газетасында дин исляхы иле багълы бир сыра парчалары басылды. «Чубарым, балам» серлевалы биринджи икяеси 1913-те «Терджиман»да дердж этильди. Онынъ «Ачлыкъ хатирелери» (1926), «Къуртчу Бекирчик» (1928) повестьлери къырымтатар эдебиятынынъ инкишафында муим ер тутмакъталар. Миллий тербие иле багълы язылары бугуньде де эмиетини джоймадылар.

19. Алтанълы — Абдуреим Шейхзаде (1898—1976).

20. Амеле — Сеит Ахмет Абдуллаев. 1920-нджи сенелери язылгъан ве Къырымтатар девлет театри тарафындан сахналаштырылгъан «Къара чора» пьесасынынъ муэллифи оларакъ беллидир.

21. Арбатлы — Хафуз Умер Сами (1881—1951). Белли оджа, языджы ве публицист. Романияда Добруджа виляетининъ Топчу коюнде догъды. Ильк тасилини бабасынынъ мектебинде алды. 9 яшында экенде, Истанбулгъа ёлланылып Фатих медресесинде окъуттырылды. 1899-да Истанбул Дарульмуаллимине кирип 1905 сенеси онынъ рушдие къысмыны битирди. Бир къач айлар хукъукъ мектебинде окъуды. 1905 сенеси Къырымгъа келип оджалыкънен огъращты. 1910 сенеси Багъчасарайда «Чоджукълара аркъадаш» адлы къыраат китабыны нешир этти. Ичинде кендиси язгъан шиирлери де булунмакъта. 1914 сенеси кене Багъчасарайда онынъ русчадан чевирген «Эсап меселелери меджмуасы» ве 1918 сенеси «Ана тили» киби китаплары нешир олунды. 1920-нджи сенелерининъ матбуатында къырымтатар медениети иле багълы бир сыра макъалелери дердж этильди. «Будамы тенкъит яхут нефис эдебиятымыздан парлакъ бир саифе» (1928), «Матбуат куню мунасебетиле» (1927), «Латин харфлери ве Тюркие тюрклери» (1927) киби макъалелери шулар джумлесиндедир. 1928 сенеси Къырымтатар девлет театри онынъ «Эки олю» пьесасыны сахналаштырды. 1929 сенеси Тюркие тебаасы сыфатында Истанбулгъа дёнди. Бу ерде 1951 сенеси март 14-те вефат этти.

22. Ариф-заде — Абляким Ильмий (1887—1962) (Бакъынъыз: «Алтайлы»).

22. А. Я. — Арыкъан Якъубогълу. (Унсал Акъташлыдан//Багъчасарай. — 2010. — № 63—64).

23. Багъчасарайлы — Абдураман Усеин. (Бакъынъыз: Абдураман).

24. Бельгисиз — Асан Чергеев (1879—1946). Ор уездининъ Ачикеч коюнде догъды. Башлангъыч тасилини ерли мектепте алды. 1892—1899 сенелери Акъмесджиттеки къырымтатар оджалар семинариясында окъуды. Бир къач вакъытлар ерли земствода чалышты. «Бельгисиз» тахаллюси алтында муэллифнинъ 1909 сенеси Джанкойде М. И. Абкиннинъ озель матбаасында «Эшит, мевта не севлеюр» поэмасы 12 саифели айры китаче шеклинде кирил харфлериле нешир этильди. Ишбу эсер чар акимиети ичюн гъает зарарлы танылды. 1912 сенеси чарлыкъ режими Асан Чергеевни махкеме этип тюрьмеге атты. Лякин 1913 сенеси Романовлар сюлялесининъ 300-йыллыгъы мунасебетинен илян этильген амнистияда азат олунды. 1914—1920 сенелери арасында арбий хызметте ве джихан дженкинде булунды. Сонъра Къырымнынъ Буюк-Янкой, Алма-Тархан, Сарайлы-Къият койлеринде оджалыкъ япты. 1923 сенеси Арфие Джемилевагъа эвленип дёрт эвлятнынъ бабасы олды. 1931—33 сенелери Сталин режими тарафындан тюрьме джезасына огъратылды. 1944 сенеси хорантасынен Уралгъа, «Старая Ляля» деген ерге, сюргюн этильди. 1946 сенеси Озьбекистангъа догъмушларына кетеркен, ёлда къатты сувукъланды. Андижан шеэрине келип бирден хастаханеге тюшти. Бу ерде 23 март 1946 сенеси вефат этти.

Эдебий фаалиети Акъмесджит семинариясында окъугъан вакъытта башлады. «Къарт багъчаджы» (1899), «Козьяш хан чешмеси» (1908), «Такъдир» (1911), «Аджы Ислям молла», «Омюр чыракъ» (1920) ве дигер эсерлеринде индже дуйгъулар иле бераберликте кескин сатирасы корюнмекте.

А. Чергеевнинъ дженктен эвель «Такъдир» (1917), «Айванлар не айта» (1928), «Тильки ве къоян» (1928), «Тильки ве койлю» (1928), «Йыл дёнюми» (1928) киби эсерлери айры китапчыкълар оларакъ басылдылар.

Бир терджимеджи сыфатында 1914 сенеси И. Муфти-заденинъ русча язылгъан «Къырым мусульманларынынъ аскерий хызмети» китабыны къырымтатарджагъа чевирип бастырды.

25. Берке — Мустафа Къуртий (1881—1957). Кефеде догъды. Ильк ве орта тасилини Къырымда алды. 1903—1906 сенелери Санкт Петербург университетининъ медицина факультетинде окъуды. Чарлыкъ акимиетине къаршы сиясий арекетлерде фааль иштирак эткени себебинден 1906 сенеси университеттен кенар этильди. 1909 сенесинедже аяты кене Къырымда кечти. 1909 сенесинден Санкт Петербургда яшай, ама Къырымда олып кечкен ичтимаий-сиясий арекетлернинъ меркезинде булуна. 1917 сенеси июнь 30-дан башлап Вели Ибраимов иле бераберликте «Къырым оджагъы» адлы газета ве матбаанынъ нашри вазифесини беджере. І-нджи Миллий Къурултайгъа векиль оларакъ сайланыла. 1920 сенелерининъ сонъунда Къырымдан сюргюн олунып, дженк вакътында кери дёне ве 1942 сенесининъ февралинден 1943 сенесининъ майыс айына къадар «Азат Къырым» газетасынынъ баш мухаррири оларакъ чалыша.

Ильк эдебий парчасы 1917 сенесинде чыкъкъан «Миллет» газетасында корюне. 1920 сенелери матбуатта эдебиятымыз ве медениетимиз иле багълы бир сыра макъалелери ве икяелери басылды. «Танидым, я» (1927), «Эмдже» (1928), «Ушюрджи» (1928), «Джангъыра» (1928), «Къартлар» (1928), «Аз къалгъанлар» (1928) киби икяелери шу джумледендир. 1925 сенеси нешир этильген «Инкъилябий шиирлер» меджмуасында бир сыра шиирлери булунмакъта.

В. Гюго, Л. С. Митчел, И. С. Тургенев, А. И. Куприн киби языджыларнынъ бир сыра эсерлерини къырымтатарджагъа чевирип айры китаплар шеклинде нешир этти.

«Хатыралар» адлы эльязмасы шимди де Истанбулда рахметли Исмаил Отарнынъ шахсий архивинде булунмакъта.

26. Бике Т. — Сеит-Халил Сейдаметов. (1907—1977). 1920-нджи сенелерден башлап къырымтатар газеталарында эдебий-тенкъидий макъалелер бастырды. 1930-нджы йыллары «Яш къуввет» газетасында чалышты. Дженктен сонъ да эдебиятымыз акъкъында бир сыра макъалелери «Ленин байрагъы»нда нешир этильди. 1973 сенеси Ташкентте А. Озенбашлы иле муэллифдешликте онынъ «Къараманлар» адлы китабы дюнья юзюни корьди.

27. Бин Махди — Решит Медиев (1881—1912).

28. Бузлу — Джемиль Сейдамет (1903—1977). Къарасувбазарда догъды. Шу ердеки рушдиеде окъуды. 1922 сенеси Акъмесджиттеки фыркъа мектебинде окъуды. 1928 сенеси Москвада Шаркъ эмекдарлары университетини (КУТВны) битирди, ве Къырымгъа къайтып «Енъи дюнья» газети, сонъра «Илери» дергиси, ве даа сонъра «Большевик ёлу» дергисининъ баш мухаррири вазифесинде чалышты. 1932—35 сенелери Москвада аспирантурада окъуды. Тарих иле багълы диссертация узеринде чалышты. 1939 сенеси онынъ русча «Германская и австрийская разведка в царской России» китабы нешир олунды. Бундан сонъ Магадангъа тюшти. Анда «Советская Колыма» газетасында ве радиода чалышты, оджалыкъ да япты. 1956 сенесинден эмекли олып Москвада яшады.

«Шаркъ» адлы ильк шиири 1923 сенеси басылды. «Къанлы кольмек» (1926), «Къуртлагъан кокюс» (1927), «Къую тюбюнде» (1928), «Амам аралыгъы» (1928) киби икяелери ве «Уфукъкъа догъру» (1930) романы къырымтатар эдебиятынынъ инкишафында белли роль ойнадылар.

29. Булгъанакълы — Гъафар Эюпов (1905—1987).

30. Веис А. — Акъмолла Веисов (1898—1947). (Бакъынъыз: «Танабайлы»).

31. Гультекин — Ибраим Отар. (Унсал Акъташлыдан // Багъчасарай. — 2010. — № 63—64).

32. Дервиш — Джафер Гъафар (1898—1938). Акъмесджит больгесининъ Тавдайыр коюнде муаллим хорантасында догъды. Башлангъыч кой мектебинде ве сонъра Тавдайыр медресесинде окъуды. 1920-нджи сенелерине къадар чешит койлерде оджалыкъ япты. Сонъра Акъмесджитте чыкъкъан «Яш орду», «Яш къуввет» газетлеринде ве 1926 сенесинден «Илери» дергисинде чалышты. 1928—29 сенелери «Енъи дюнья» газетинде баш мухаррир вазифесинде булунды. Белли бир муддет Къарасувбазар районосында реислик япты. 1934 сенеси Къырым Языджылары Бирлигининъ риясетине аза сайланды. Лякин бир къач айлардан сонъ, «партия ишлеринден узакълашкъаны» себебинден «темизлев комиссиясы» тарафындан бутюн вазифелеринден эндирильди. 1936 сенесининъ октябрь айында НКВД хадимлери тарафындан хапс олунып, 1938 сенеси «миллетчи»ликте ве «джасус»лыкъта къабаатланды ве къуршунгъа тизильди.

Ильк шиирлерини медреседе окъугъанда язды. Олардан базылары 1920-нджи сенелерининъ башында матбаа юзюни корьдилер. Бир сыра эсерлери о заманда чыкъкъан «Инкъилябий шиирлер» (1925), «Эдебий акъшам» (1929), «XV Октябрьге» (1932), «Юкселиш» (1932) киби эдебий топламларгъа кирдилер. «Омюрден орьнеклер» (несир эсерлер меджмуасы, 1927), «Партизан Муратчыкъ» (несир, 1932), «Къатты адымле» (назм, 1932), «Гъорт-Гъорт тутулды» (несир, 1934), Сайлама эсерлер (назм ве несир, 1933) киби китаплары басылды.

1930-нджы сенелери муэллиф «Иш севдалары», «Бахарь джыйыны», «Памукъчы къызлар джыйыны» киби радиопьесалар яратты.

Дж. Гъафарнынъ терджимесинде М. Горький, М. Е. Салтыков-Щедрин ве дигер классиклернинъ эсерлери къырымтатарджа нешир этильдилер.

Бир оджа сыфатында мектеплер ичюн дерсликлер азырланмасында иштирак этти. Эдебият ве медениетимиз акъкъында бир чокъ макъалелери де беллидир.

33. Добруджалы — Мюстеджип Улькюсал. (Унсал Акъташлыдан // Багъчасарай. — 2010. — № 63—64).

34. Дост — Исмаил Гаспринский (1851—1914).

35. Ёкъсул — Абдуреим Алтанълы (1898—1976).

36. Зырзыбылдакъ — Абдуреим Алтанълы (1898—1976).

37. Индемез — Амет Озенбашлы (1893—1958). Сеит Абдулла Озенбашлынынъ огълу. Къырымтатарларынынъ сиясий лидерлеринден бириси эди. 1915 сенеси Новороссия университетининъ медицина факультетине кирип окъуды. 1-нджи Къырымтатар Миллий Къурултайынынъ тешкилятында иштирак этти. Директория азасы оларакъ сайланды. 1921 сенесинден Тотайкой оджалар техникумынынъ директоры сыфатында чалышты. 1922-де Къырым девлет университетининъ медицина факультетини битирди. 1924—27 сенелери Къырым АССР малие наркомынынъ муавини вазифесинде булунды. 1928 сенеси ОГПУ тарафындан хапс олунып башта къуршун джезасына укюм этильди, сонъра исе джеза вастасы денъиштирилип 10 йылгъа шиддетли хапскъа огъратылып эмек лагерлерине ёлланылды. Дженк вакътында Къырымгъа къайтып фааль сиясий арекетте булунды. 1947 сенеси советлер режими тарафындан 25 йыл тюрьме хапсына огъратылгъан эди. Хасталыгъы себебинден 1955 сенеси тюрьмеден азат олунды. 1958-де Таджикистанда, Ленинабад шеэринде, вефат этти.

Сиясий фаалиети иле берабер бедий эдебиятнен де огъраша эди. Онынъ «Йыкъынтылар астында» (1917) пьесасы ве «Дюнюмизин джанлы левхалары» романындан парчасы (1997) матбаа юзюни корьдилер. «Чарлыкъ акимиетинде Къырым фаджиасы яхут татар хиджретлери» (1926) тарихий монографиясы ве бир сыра мукеммель макъалелери халкъымызнынъ маневий асабалыгъынынъ алтын фондуны тешкиль этмектелер.

38. Керчли Мебсюсе — Мамут Недим (1893—1938). Къарасувбазарда догъды. Ерли рушдиеде окъувыны битирген сонъ, 1909 сенеси джемиет-и-хайриенинъ ярдымы иле Тюркиеге окъумагъа ёлланылды. Анда Бурса шеэрининъ дарульмуаллимини битирди. 1914 сенесинден Берлинде Икътисадият алий окъув юртунда окъуды. 1920 сенесинден

Акъмесджитте нешир олунгъан «Енъи дюнья» газетасынынъ баш мухаррири вазифесинде булунды. Айны заманда «Янъы Чолпан» ве «Илери» дергилерининъ нешринде мухаррирлик япты. 1928—29-да Къырым АССР тасиль наркомы вазифесинде булунды. 1930 сенесинден Москвада ильмий хадим оларакъ чалышты. Советлер режими тарафындан «миллетчиликте» къабаатланып 1938 сенеси апрель 17 куню бир сыра дигер муневверлеримиз иле бераберликте къуршунгъа тизильди.

Тасиль, эдебият ве театримиз иле багълы бир чокъ макъалелеринен беллидир. «Кахр олсун джахиллик» (1924), «Шаркъ алеми нечюн бу хала къалды» (1924), «Диль меселесинде бакъышлар денъишмели» (1926), «Къырымда енъи элифбе инкишафынынъ шимдики девринде вазифемиз» (1927), «Театр ишлеринде базы къусурларымыз» (1927), «Эдебий терджимеджилик хакъкъында бир къач сёз» (1928), «Эдебий тилимизде къулланылгъан араб сёзлерининъ имлясы» (1934) киби макъалелеринде миллий гуманитар ве ильмий-медений меселелерни айдынлатты. Уста бир терджимеджи сыфатында чешит сааларгъа багъышлангъан онларнен китапларны къырымтатар тилине чевирип нешир этти. Къырымтатар миллий театр ве эдебиятынынъ илерилемесине озь салмакълы иссесини къошты.

39. Кезлевли — Эшреф Шемьи-заде (1908—1978).

40. Кешфи Челеби — Осман Акъчокъракълы (1878—1938). Инкъиляптан эвель бу тахаллюс алтында «Терджиман» газетасы ве С.-Петербургда чыкъкъан «Мират» («Кузьгю») дергисинде муэллифнинъ бир къач макъалеси басылды.

41. Коксюер — Тахсин Ибраим Эфенди (1903—1972). Бу махляс алтында 1935—1937 сенелери арасында «Эмель»де дёрт шиири басылды. Кендиси оджа, журналист ве языджы эди. 1920—1928 сенелери Романияда Меджидие медресесинде окъуды. 1930 сенеси нешир этильмеге башлагъан «Эмель» журналынынъ тешкилятчыларындан бириси эди. 1933—1952 йыллары Косьтенджеде оджалыкъ этти. 1959—1965 сенелеринде исе Косьтенженинъ бир мешхур лицейинде мемур вазифесинде булунды. (Саим Осман Караханнынъ малюматы).

42. Къарт-агъа — Исмаил бей Гаспринский (1851—1914).

43. Къыркъ Чолпан — Бекир Умеров (1900—1983). Кезлев больгеси Акъбаш коюнде догъды. Анасы Къыркъчолпанлы олгъаны ве кендиси де 1902 сенесинден анда яшагъаны себебинден о койнинъ адыны кендисине тахаллюс этип алды. 1914—1916 сенелери Багъчасарайда «Зынджырлы» медресесинде окъуп оны аля ишаретлернен битирди. 1916—1920 сенелери Къырымнынъ бир сыра койлеринде оджалыкъ этип юрьди. 1922 сенесинедже Кезлев больгесинде месуль ишлерде чалышты. Сонъра Багъчасарай, Ялта ве Алушта шеэрлеринде комсомол ве партия рехберлигинде булунды. Къырым комсомол тешкилятынынъ биринджи кятиби олды. 1924 сенеси XIII—нджи съезднинъ делегаты оларакъ сайланды. 1924—25 сс. Москвада КУТВ университетинде окъуп, айны заманда «Енъи дюнья» ве «Яш къуввет» газеталарында редколлегия азасы олды. 1926—28 сенелери Къырым обкомынынъ инструкторы, Акъяр партия комитетининъ секретари вазифесини эда этти. 1931 сенесинедже Москвада журналистика институтында окъуды. 1932—1935 сенелери Къырымда «Каракуль трести»нинъ директоры, 1936 сенесинден Москвада СССР «Главкаракуль» идаресинде инспектор вазифелеринде чалышты. Миллетчиликте къабаатланып 1936 сенеси ноябрь 2-де хапс олунды. 1954 сенеси тюрьмеден чыкъкъан сонъ, Самаркандда яшап, о ердеки «Бильги» джемиетинде лекциялар окъуды. «Ленин байрагъы» газетасында ве «Йылдыз» журналында макъалелери басылды. Халкъымыз Къырымгъа къайтарылмасы ичюн миллий аракетте фааль иштирак этти. (Бекир Умеровнынъ торуны Лиля Сафа къызы Умерованынъ малюматы).

44. Къызылташ — Джафер Сейдамет (1889—1960). (Бакъынъыз: «Къырымэр»).

45. Къырымлы — Асан Абдулла огълу (1897—1939). Ялта больгеси Дерекойде догъды.

Омрюнинъ сонъ йылларында Истанбулда Тюркият институтынынъ кутюпханесинде мемур оларакъ чалышты. «Эмель» дергисинде онынъ «Адиль Гирай Султан» (1933), «Флетчере коре Къырым ханлыгъы» (1933), «Къырым тарихине даир нотлар» (Энъ эски заманлардан Гирайлар деврине къадар, 1934), «Вияна огюнде Къырым суварилери» (1935), «Таракъ тамгъанынъ эфсанеси» (1935),

46. Къырымлы Йигит — Эдиге Къырымал. (Унсал Акъташлыдан // Багъчасарай. — 2010. — № 63—64).

47. Къырымлы Йылмаз — Джафер Сейдамет. (Унсал Акъташлыдан // Багъчасарай. — 2010. — № 63—64).

48. Къырымсар — Али Кемал Кокгирай. (Унсал Акъташлыдан // Багъчасарай. — 2010. — № 63—64).

49. Къырымэр — Джафер Сейдамет (1889—1960). Ялта больгеси Къызыл-Таш коюнде догъды. Кендисинден гъайры хоранталарында даа беш бала бар эди. Беш яшыны толдурыр-толдурмаз койдеки къыз мектебине къатнамагъа башлады. Лякин бу ерде язы-сызы огретильмегени ичюн сонъунда башкъа мектепке авуштырылды. Аз муддеттен сонъ Акъмесджитке кондерилип Эюп эфенди адында бир тюрк оджасындан дерс алды. Эки йылдан Алушта, Гурзуф, Куркулет, Аутка киби кой мектеплеринде къырымтатарджа ве русча тасильден кечти. 1901 сенеси бабасы оны Истанбулгъа алып кетип «Нумюне-и-теракъкъи» мектебине кирсетти. Истанбулда окъуркен, о ердеки генч къырымлылар иле танышып яваш-яваш сиясий аракетке къошулды. 1911 сенеси Париждеки Сорбонна университетининъ хукъукъ шубесине кирип окъуды. Биринджи джихан савашы заманында, 1916 сенеси, белли бир муддет Петроград университетининъ хукъукъ шубесинде де окъуды. 1917 сенеси къурулгъан Къырымтатар Миллий Республикасынынъ ёлбашчыларындан бири олды. Къырымны большевиклер запт эткен сонъ, Тюркиеге кетти. 1920—1941 сенелери арасында советлернинъ къанлы режимине къаршы куреш алып барды. Озюнинъ «Эмель» дергисинде басылгъан макъалелеринде советлернинъ ве большевизмнинъ ич юзюни ачып косьтерди. Миллий акъ-укъукъларны къорчалагъан халкъара «Прометей» тешкилятынынъ эсасчыларындан бири олды. Добруджа ве дигер виляетлерде яшагъан ватандашларымызны бирлештирмек, миллий-медений ишлерге янъыдан джан бермек ичюн тынмай огъраштты. Алман дженки заманында (1941—45) Авропада дагъыныкъ бир чокъ къырымтатар махбюслерининъ азат этильмесинен мешгъуль олды. Омрюнинъ сонъунадже энъ фааль суретте Къырым миллий давасында булунып, бутюн

джихангъа намы кеткен сиясетчиге чеврильди. 1960 сенеси апрель 3-те Истанбулда вефат этти. Аяты девамында язгъан ве топлагъан зикъыймет материаллары Исмаил Отарнынъ архивинде сакъланмакътадыр.

Бедий иджатнен огърашмагъа генчлигинден авеси буюк эди. 1917 сенеси «Джын Мамбет» ве «Миллий дуйгъу» киби икяелери матбаа юзюни корьдилер. Сонъра «Унутылмаз козьяшлар» ве «Ислям ака» (1922) киби юксек бедиетке малик олгъан икяелерини язды.

Джафер Сейдамет «Йигирминджи асырда татар миллет-и-мазлумеси». (Истанбул. — 1910); «Къырым». (Варшава. — 1930); «Рус инкъилябы». (Истанбул. — 1930); «Гаспралы Исмаил-бей». (Истанбул. — 1934); «Мефкюре ве тюркчюлик». (Истанбул. — 1934); «Рус тарихининъ инкъиляба, большевизме ве джихан инкъилябына сюрюкленмеси». (Истанбул. — 1948); «Совет джехэннеминде койлю ве ишчи дюзюми». (Истанбул. — 1948); «Нурлу къабирлер». (Истанбул. — 1991); «Базы хатыралар». (Истанбул. — 1993) киби китаплар ве бир чокъ эртарафлама мукеммель макъалелернинъ муэллифидир. Сонъ йыллары Истанбулда онынъ куньделик дефтерлеринден даа бири дюнья юзюни корьгендир.

50. М.Х.В. — Мехмет Хаджы Вани. Бу криптоним иле 1937 сенеси «Эмель» дергисинде «Койде джума» шиири басылды. Белли оджа ве языджы. Педагогика ве фольклор иле багълы бир сыра макъалелери басылды. «Коккозь баяр» драмасынынъ муэллифидир.

51. Маади — Решит Медиев (1881—1912).

52. М. Алач — Сабри Арыкъан. (Унсал Акъташлыдан//Багъчасарай. — 2010. — № 63—64).

53. Маленький Мулла — Исмаил бей Гаспринский (1851—1914).

54. Мангъытлы — Таир Усеин (1911—1942).

55. Молла Аббас — Исмаил бей Гаспринский (1851—1914).

56. М. Р. — Мидат Рефатов (Миллет» газетасында растлангъан криптонимлерден).

57. Мусульманин — Исмаил бей Гаспринский (1851—1914).

58. Мыкъ — Мустафа Къуртий (1881—1957). (Бакъынъыз: Берке).

59. М. Я. — Мурат Якъубогълу. (Унсал Акъташлыдан // Багъчасарай. — 2010. — № 63—64).

60. Озькъырым — Исмаил Отар. (Унсал Акъташлыдан // Багъчасарай. — 2010. — № 63—64).

61. Омеров — Тевфик Бояджиев (1900—1938). (Инф. А. С. Айвазов. — «Послед. рукопись». — С. 85.

62. О. Ö. — Сабри Арыкъан. (Унсал Акъташлыдан // Багъчасарай. — 2010. — № 63—64).

63. Орлу — Селим Ортай. (Унсал Акъташлыдан // Багъчасарай. — 2010. — № 63—64).

64. Орлы А. — Амет Мефаев (1917 — 1976).

65. Рахмий — Абдураман Къадри-заде (1876—1938).

66. Сагъыш — Мемет Ниязий (1878—1931). 1878 сенеси Добруджанынъ Ашчылар коюнде Къырымдан кочькен хорантада догъды. Ана-бабасы ве койдешлеринынъ къальплериндеки сызынты ве аджы асретлик дуйгъуларынен ашланып осьти. Башлангъыч мектеп ве рушдиени битирген сонъ, 1898 сенеси Къырымгъа келип бир сене девамында бу ерде оджалыкъ этти. Сонъра бир йыл Тюркиеде дарульмуаллиминде окъуды. 1900 сенеси кене Къырымгъа келип оджалыгъыны девам этеджек олды. Лякин чар охранкалары бунъа изин бермейип, генч оджаны Къырымдан кенар эттилер. 1904 сенеси Мемет Ниязий Сафие адлы ханымгъа эвленип Добруджа виляетинде оджалыкъ ишини девам этти. 1910—12 сенелери ичинде «Добруджа садасы» ве «Тешвикъ» газеталарынынъ мухаррири оларакъ чалышты. 1914 сенеси Меджидие шеэрине кочип, мындаки мусульман семинарында тюркче тиль ве эдебият оджасы вазифесинде булунды. 1918 сенеси Къырымтатар Миллий Парламентосынынъ давети узьре, Акъмесджитке келип «Хакъ сес» газетасында чалышты. Шу вакъытлары бир ара «Зынджырлы медресеси»нде мудеррислик де япты. Русиеде ватандашлар дженки къайнамасы себебинден кене Романиягъа къайтты.

1931 сенеси ноябрьнинъ 29-нджы куню 53 яшында вефат этти.

67. Садырлы — Алим Фетислямов (1905—1966).

68. Салет — Исмаил Салетдин (1875—1943). Мешхур чынъджы Арпийнинъ торуныдыр. Кендиси де халкъымызнынъ белли кедайы. Яраткъан эсерлери «Эдебият ве культура» журналында, «Къызыл Къырым» газетасында, 1938 сенеси нешир этильген «Бахтлы халкънынъ шенъ йырлары», «Азат Къырым» (1940) джыйынтыкъларында басылдылар. 1938 сенеси Къырым бою кечирильген йыр конкурсында «Не гузель яраша» адлы парчасынен экинджи ерни къазанды.

69. Сойсал — Абдулла Зихни (1905—1983). Керчь дживарындаки койлерден биринде догъды. Алий тасильни Истанбулда алды. Сонъра Польшада Краков университетининъ тарих факультетини битирди. 1933 сенеси анда докторлыкъ диссертациясыны къорчалады. Айны университетте ве Варшава университетининъ Шаркъ институтында чалышты. Сиясий меселелерде фааль иштирак этти. Дженктен сонъ бир къач сенелер Алманияда миллий меселелернен огърашты. 1955 сенесинден омрю Истанбулда кечти. 1930-нджы сенелери Къырым тарихинен багълы онларнен мукеммель араштырмалары «Эмель» дергисинде басылды.1939 сенеси Варшавада Сойсалнынъ лехдже «Ян Казимир деврине аит весикъалар» адлы 104 саифели китабы нешир этильди. Китапта Къырым ханларынынъ Лех къыралларына ёллагъан 54 ярлыгъы лех тилине чеврилип берильмекте.

70. Сормакеч — Абдулла Лятиф-заде (1890—1938). Бу тахаллюс алтында 1926 сенеси «Илери»де муэллифнинъ «Хаят ве дуйгъу» шиири басылгъандыр.

А. Лятиф-заде Акъмесджитте догъды. 1909—1910 сенелери арасында алты ай Истанбулда идадиеде (орта мектепте) окъуды. Бабасынынъ вефаты себебинден кене Къырымгъа къайтты. Оджа оларакъ чалышты. Бир къач сене Уфада «Галия» медресесинде окъуды. 1917 сенеси Къурултайгъа аза оларакъ сечильди. 1918 сенеси Миллий Директориянынъ тасиль болюгинде ве 1920-нджи сенелери Тасиль наркомында чалышты. 1928—1931 сенелери Ленинградда Санат академиясында окъуды. Сонъра Москвада Шаркъ халкълары ильмий-араштырма институтынынъ

аспирантурасыны битирди. 1935 сенесинден башлап Къырым педагогика институтында доцент оларакъ чалышты. 1937 сенеси апрель 28-де хапс этилип 1938 сенеси апрель 17-де къуршунгъа тизильди.

«Хаял — омюр» адлы биринджи манзумеси 1910 сенеси Тюркиеде окъугъан вакъытта басылды. «Янъы саз» адлы шиирлер топламы 1928 сенеси Акъмесджитте нешир этильди.

71. Сыдкъий (Ч. з.Б. Сыдкъий) — Бекир Чобан-заде (1893—1938).

72. Сюкютий — Абдураим Эфендиев (1885—1951). Къырымда Судакъ районынынъ Отуз коюнде догъды. 1908—10 сенелери Истанбулда окъуркен, сиясий арекетлерде иштирак этти. «Ватан» джемиетине аза сечильди. Шу сенелери «Къырымтатар Талебе Джемиети»нинъ къурулышында фааль иштирак этти. Джафер Сейдаметнен берабер Къырымда диний идаренинъ исляхы (реформасы), вакъыфлар идаресининъ эльге алынмасы, медреселер исляхы мевзуларында беяннамелер («листовкалар») язды. Булар гизли шекильде Къырымгъа еткизилип халкъ арасында даркъатыла эди.

1911 сенеси Сюкютий Парижге кетти. Бу ерде Сорбонна университетининъ тарих ве эдебият факультетине кирмек ичюн азырланды. Pigier мюэссисесинде франсызджадан хусусий дерслер алды. Маддий дурумыны эйилештирмек ичюн белли бир муддет Париждеки эджзанелернинъ (аптекаларнынъ) биринде чалышты.

Парижде Ecole pratique commerce (коммерциянынъ практик мектеби) ве Business college (бизнес колледжини) битиргенинден гъайры, Сорбоннанынъ музыка болюгинде окъуды. Къырымгъа къайткъан сонъ, эдебий фаалиетке берилип терджимеджилик иле огърашты.

1917 сенеси І-нджи Къырымтатар Миллий Къурултайынынъ эм тешкилятчиси, эм де иштиракчиси сыфатында буюк фаалиет косьтерди. Алты ай девамында Акъмесджитте Мусульман Иджра Комитесинде хазинедар сыфатында чалышты.

16.03.1928-де хапс этильди. ОГПУнынъ 17. 12. 1928 сенесиндеки укюмкъарарынен Миллий фыркъа азасы сыфатында «тербиевий эмек» лагеринде 5 сене тутукъланмакъ джезасына укюм этильди. Джеза муддети толгъан сонъ, ОГПУ Коллегиясынынъ укюмкъарары иле март 10, 1933 сенеси Къазахстангъа сюргюн олунды.

1940 сенеси хапслардан ве меджбурий «поселения»лардан къуртулып энди Озьбекистандан Къырымгъа къайтты. 1944 сенеси майыста бутюн миллетинен берабер сюргюнге огърады. 1945 сенесининъ майыс айында исе, кене хапс олуныр тюрьмеге къапатылды, ве 1951 сенеси Бостандыкъ тюрьмесинде вефат этти.

73. **Танабайлы В**. — Акъмолла Веисов (1898—1947). Кезлев больгеси Танабай коюнде догъды. Илък тасилини ерли мектепте ала. 1920-нджи сенелерининъ орталарында Тотайкой тербие техникумында окъуй. 1929 сенеси Баку университетининъ филология факультетини битире. Акъмесджитте къырымтатар нумюне-теджрибе мектебинде ана тили оджасы сыфатында чалыша. 1937 сенеси апрель 28-де НКВД хадимлери тарафындан якъаланып дефаларджа соргъуларгъа огъратыла. 1938 сенеси ноябрь 2-де «инкъиляпкъа къаршы миллетчи тешкилятынынъ иштиракчиси» сыфатында ве Б. Чобан-заденен алякъадар олгъанында къабаатланып 10 йылгъа тюрьмеге быракъыла. 1941 сенеси кенди ишини янъыдан бакъылмасы ве реабилитациясы ичюн советлернинъ Алий Махкеме органларына мураджаатта булунса да, аризасы ред этиле. 1947 сенеси Къазахстанда тюрьмеден чыкъкъанынен, шу ерде къазагъа огърап эляк ола. Бераберликте тюрьмеде яткъан махбюслернинъ язгъанларына коре, бу «къазаны» аселет азырлагъан экенлер.

1920 ве 1930 сенелери къырымтатар матбуатында Танабайлынынъ миллий ве медений меселелеримизге багъышлангъан бир сыра макъалелери басылды. «Кой хатрелери» (1926), «Той куньлери» (1927) киби икяелери беллидир.

74. Таныш — Сеит-Асан Измайлов. Дженктен эвель Къырымнынъ Ички больгесинде яшады. Шимдигедже дженктен эвельки матбуатта онынъ мезкюр тахаллюс алтында басылгъан ялынъыз бир макъалесини растладыкъ.

75. Татарин — Исмаил бей Гаспринский (1851—1914).

76. Ташлыбойлу — Якъуп Мусанниф (1900—1938). (Бакъынъыз: Айсерезли).

77. Текин — Мюстеджип Улькюсал. (Унсал Акъташлыдан//Багъчасарай. — 2010. — № 63—64).

78. Темирчили — Керим Токътар. (Унсал Акъташлыдан//Багъчасарай. — 2010. — № 63—64).

79. Тимурджан (Темурджан) —Абибулла Одабаш (1891—1938).

80. Тикташлы — Юсуф Болат (1909—1986).

81. Тиктель —Абдулла Дерменджи (1905—1976).

82. Тиктиль — Якъуп Мусанниф (1900—1938). (Бакъынъыз: Айсерезли).

83. Тонгъуч — Исмаил Отар. (Унсал Акъташлыдан//Багъчасарай. — 2010. — № 63—64).

84. Тотманлы — Бекир Акъджар. (Унсал Акъташлыдан//Багъчасарай. — 2010. — № 63—64).

85. Тюйревич — Мемет Нузет (1888—1934). Кезлеве дживарындаки Айдаргъазы коюнде догъды. Башлангъыч тасилини кой эльтисинден (имамнынъ къарысындан) алды. Даа яш чагъында анасындан оксюз къалды. 1897 сенесинден Кезлеве медресесинде ве 1900 сенесинден Багъчасарайда «Зынджырлы медресесинде» окъуды. О ерде И. Леманов киби буюк оджаларнынъ къолунда тасиль алды. 1905 сенеси сеяхаткъа чыкъып Русиенинъ бир чокъ ерлерини зиярет этти. 1909—10 сенелери Русиедеки къара реакция девринде чар охранкаларындан къачынып Уфагъа кетти ве андаки «Галия» медресесинде тасилини девам этти. Сонъ вакъытлары тапылгъан базы архив материалларына коре, шаир 1920 сенелерининъ сонъунда Акъяр больгеси Байдар коюнинъ мектебинде, сонъра Коклуз коюнде оджалыкъ япкъан. Шу сенелери кендисининъ базы койдешлери тарафындан тазъйыкъкъа огъратылгъан. 1934 сенеси майыс башында Янджу коюне тойгъа чагъыртылды. Тойда ярамай олып Кок-Козь хастаханесине еткизиле. Ама оны къуртарып оламайлар. 1934 сенеси майыс 4 куню Кок-Козь хастаханесинде вефат этти.

М. Нузетнинъ илък шиири 1912 сенеси «Терджиман» газетинде нешир олунды. Яратыджылыгъынынъ энъ гурь деври 1920-нджи сенелери эди. Шиирлеринде дигер бедий васталар иле берабер фольлорымызнынъ зенгинлигини кениш суретте ишлете бильди.

Онынъ бу куньгедже сакъланып къалгъан эльязмалары иджады иле багълы бир чокъ мурекеп меселелерни чезмеге ярдым этмектелер. М. Нузет шириеттен гъайры, истидатлы къалемини несир жанрында да сынап «Бахтсыз хоранта» (1914), «Селим сохта» киби икяелер язды.

86. Улькюсал — Мустеджип Хаджы Фазыл (1899—1996). Белли къырымтатар сиясетчиси ве языджысы. Добруджанынъ Азаплар коюнде догъды. Истанбулда ве Меджидие медресесинде тасиль алды. 1918—20 сс. Къырымда Фоти-Салада оджалыкъ япты. Большевиклер заманында Тюркиеге кетмеге меджбур олды. Полатлы шеэринынъ янында олгъан Къара-Явшан коюнде оджалыгъыны девам этти. 1922-ден башлап Романияда юксек тасилине башлады. 1930—1940 сенелеринде «Эмель» меджмуасыны чыкъарды ве Добруджадаки къырымтатар медений меркезлеринде тешкилий ишлер иле огърашты. 1960—1986 сенелеринде Тюркиедеки Къырым Миллий Меркезиндеки башкъанлыгъы иле берабер «Эмель» дергисининъ нешри иле огърашты. Сенелер девамында «Эмель»де онынъ 225 макъалеси, 123 шиири, 60 якъын терджимеси басылгъандыр.

87. Умби — Умер Ипчи (Умер Бекир Ипчи) (1897—1955).

88. Умер — Умер Ипчи (1897—1955). Бу адынен 1920-нджи сенелери «Енъи дюнья» газетасында театримиз акъкъында бир къач хаберлери басылгъан эди.

89. У. С. — Умер Сами Арбатлы (1881—1951). (Бакъынъыз: Арбатлы).

90. Файдасыз — Номан Челебиджихан (1885—1918). Бу тахаллюсни Челебиджихан 1912 сенеси «Къарылгъачлар дуасы» икяесини нешир эткенде къулланды. (Икяе «Яш татар язылары» топламында Истанбулда басылды).

91. Фахри — Амет Озенбашлы (1893—1957). (Бу тахаллюс «Азат Къырым»/1942—1944/газетасында растлана. Бакъынъыз: «Индемез»).

92. Фирдевс — Исмаил Керимович Керимджанов (1888—1937). Белли къырымтатар сиясетчиси. Акъмесджитте догъды. Зенааты боюнджа оджа эди. Франсыз, немсе ве итальян тиллеринде сербест къонуша эди. 1906 сенеси Акъмесджиттеки оджалар семинариясыны аля ишаретлернен битирип оджалыкъ япып юрьди. Чар акимиетине къаршы аректелери ичюн 1913 сенеси оджалыкъ фаалиетине ясакъ этилип Алуштадан сюргюн олунды. Бир къач сенелер четэллерде булунды. 1917 сенесинден башлап Москвада яшады. 1918—1919 сенелери советлернинъ укюметинде буюк макъамларда, шу джумледе тыш ишлер бакъаны ве ЦИК секретари вазифелеринде олды. 1919—1920 сенелери Къазанда партия ишлеринде чалышты. 1920 сенесининъ ноябрь айында Къырым укюметинде тасиль болюгининъ мудири, сонъра адлие наркомы вазифесинде чалышты. 1926 сенесинден Москвада чешит партия ишлеринде булунды. 1929 сенеси август айында ВКП (б) ЦКК партколлегиясында партия сафларындан чыкъарылды. 1930 сенеси къуршун джезасына укюм этильсе де, сонъундан 10 йыл каторгагъа денъиштирильди. Соловецк лагеринде махбюслер арасында советлернинъ шовинистик сиясетине къаршы агитация алып барды. Ве шунынъ ичюн лагерь начальнигининъ доносына бинаэн кене къуршун джезасына укюм этилип 1937 сенеси октябрь 27-де къуршунланды.

93. Х. О. — Хабибулла (Абибулла) Одабаш (1891—1938).

94. Х. С. — Хасан Сабри (Асан Сабри) Айвазов (1878—1938). Бу криптоним иле «Миллет», «Енъи дюнья» ве дигер арап языларыле чыкъкъан газеталарда муэллифнинъ сиясий макъалелери басылды).

95. Х. Ч. — Халиль Чапчакъчы (1889 —?). I-нджи къырымтатар Къурултайы заманында къадын делегатлары иле багълы бир макъалеси («Голос татар».—1917.— ноябрь 26) ишбу криптоним алтында кечмектедир. Х. Чапчакъчы 1889 сенеси Аутка коюнде догъды. 1909—1912 сенелери Акъмесджитте М. А. Волошин гимназиясында окъуды. Сонъра Одессадаки Новороссия университетининъ тыб факультетине кирди. 1917 сенеси Къырым Мусульман Иджра Комитетининъ азасы ве I-нджи къырымтатар Къурултайынынъ делегаты оларакъ сайлангъан эди. 1921—1928 сенелери ичинде Къырым сагълыкъсакълав наркоматынынъ реиси олды. 1928 сенеси «Миллий фыркъа иши» боюнджа къабаатланып къуршун джезасына махкюм этильди. 1931 сенеси ОГПУ коллегиясы тарафындан къуршун джезасы 10 йыл шиддетли хапс иле денъиштирильди. (Муэллиф акъкъындаки малюмат Эльдар Сеитбекировнынъдыр).

96. Хазрет — Асан Сабри Айвазов (1878—1938). Бу тахаллюс иле 1934 сенеси Джафер Сейдамет адына язгъан эки мектюби булунмакъта.

97. Чатыртавлы — Абибулла Одабаш (1891—1938). (Бакъынъыз: «Тимурджан»).

98. Челеби-заде Айдар Гъазы — Мемет Нузет (1888—1934).

99. Чиркий — Абдураман Къадри-заде (1876—1938). Тавдаир коюнде муфти Абдулькерим эфендининъ хорантасында догъды. Озь коюнинъ башлангъыч мектеби ве медресесинде окъуды. Арабча ве фарсиджени мукеммель огренди. Бир къач вакъыттан Тавдаир медресесининъ мудерриси олды. 1920 сенелери «Енъи дюнья» газетинде чалышты. Хасталыгъы себебинден 1930 сенелери иштен чыкъты. 1938 сенеси август айында вефат этти.

Биринджи шиирлери 1917 сенеси «Миллет» газетасында корюнди. Чокъусы эсерлери «Козьайдын» дергисинде басылып халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ боллугъынен айрылып турмакъталар. «Огютчининъ енъи огютлери» (1927), «Къарт къызнынъ тюшюнджелери» (1928), «Чыркъ-мыркъмы, мыркъ-чыркъмы?» (1928), «Къардашчасына бир огют» (1928), «Юлма бе яху!» (1928), «Койлю ве ыргъат» (1929) киби шиирлери окъув дерсликлерине кирдилер.

А. Къадри-заде къырымтатар эдебиятында терджимеджи оларакъ да беллидир. Э. Золянынъ «Пара» (1930), М. Шолоховнынъ «Акътарылгъан къыртышлар» (1934) киби эсерлерини чевирип нешир этти.

А. Къадри-заденинъ 1897 сенеси башлагъан «Куньделиги» ве диггер эльязмалары бугуньде И. Гаспринский адына кутюпханеде сакъланмакъта.

100. Чолпан — Таир Усеин (Инф.: «Илери». —1929. — № 16 (51).

101. Чонгъарлы — Абляй Шамиль (1900—1942).

102. Чорабатыр — Джемиль Керменчикли (1891—1942). Бу тахаллюс алтында Дж. Керменчиклининъ 1920 сенеси

Истанбулда нешир этильген «Кок китап» меджмуасында бир къач парчасы басылды. Сонъундан, яни 1930-нджы сенелери, «Эмель» дергисинде бу тахаллюс алтында романиялы дигер бир шаир де шиирлерини бастыргъандыр.

103. Чорабатыр — Рашит Ашкъи. (Унсал Акъташлыдан//Багъчасарай. — 2010. — № 63—64).

104. Дж. —эфенди — Джелял Меинов (1881—1938). Багъчасарайда догъды. 1900 сенеси Акъмесджит дарульмуаллимин мектебини битирип Багъчасарай рус — мусульман мектебинде дёрт сене къадар экинджи оджа сыфатында чалышты. 1906 сенеси 8 сыныфлыкъ Кефе идадисини (гимназиясыны) экстерн шеклинде битирип Новороссийск университетининъ укъукъ шубесине кирди. 1910 сенесинден башлап Багъчасарайдаки «Земское училище»синде рус тили дерслерини берди. Укъукъшнас оларакъ адамлар арасындаки шахсий даваларнынъ чезильмесине ярдымджы олды. Бириндже Къурултай ве ондан сонъки девирде миллий арекетте фааль иштирак этти. 1922 сенеси Крым ЦИК азасы оларакъ сайланды. 1920 сенелерининъ орталарындан башлап Къырымтатар девлет театрининъ баш режиссёры ве айны заманда адлие наркомы оларакъ чалышты. 1927 сенеси «Илери» дергисининъ янында тешкиль этильген «Къырымтатар языджылары бирлиги»не реислик япты. 1928 сенеси «миллетчи»ликте къабаатланып хапс этильди ве Озьбекистан виляетине сюргюн олунды. Базы шаатларнынъ хатырлавларына коре, Джелял Меинов 1930-нджы сенелери Ташкентте озьбек театринде чалышып театр техникумында дерс берген. Маннон Уйгъур ве Чолпан киби озьбек эхиллерининъ буюк урьметинде олгъан.

Бедий эдебияткъа генчлигинден авес эди. XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башында бир чокъ пьесаларны къырымтатар сахнасы ичюн ишледи. Кенди тарафындан язгъан бир сыра драма эсерлери, шу джумледе «Къан къарышты» (1926), «Койде яшайыш» (1928) пьесалары, озь вакътында Къырымтатар девлет театри тарафындан сахналаштырылгъан эди.

105. Джавтобели — Зиядин Менлиазиз (1905—1991).

106. Джаит Халиф — Асан Сабри Айвазов (1878—1938).

107. Джаманакълы — Керим Решидов (1905—1966). (Къызы Нуриянынъ языларындан къыскъа малюмат).

108. Джарлы — Шевкъи Бекторе (1888—1961). (Амангельдининъ макъалесинден)

109. Шихап Незихи — Джафер Сейдамет (1889—1960). (Бакъынъыз: Къырымэр). «Шихап» («Акъар йылдыз») тахаллюсини даа бир къырым муэллифи къуллангъан эди. 1927 сенеси Къарасувбазарда нешир этильген Д. Кайгородовнынъ «Ольдюрилен къушчукъ» икяесининъ мютерджими де кенди тахаллюсини «А. Шихап» оларакъ бере.

110. Ыргъат — Халиль Джемиль-огълу Къадыр (1905—1945).

111. Эдиге Къырымал — Шинкевич (Польша татарларындан. 1941—45 сс. немсе дженкинде къырымтатар эсирлерининъ менфаатларыны къорчалагъан ве миллий девлетчилигимиз ёлунда куреш алып баргъан эди. Мюстеджип Улькюсалнынъ «Къырым ёлунда бир омюр» китабында муэллиф акъкъында тафсилятлыджа малюмат булунмакъта/Анкара, 1999/. Тимур Нияверогълу Къуршутовнынъ малюматы.

112. Эски-Къырымлы — Абдураман Къадри-заде (1876—1938). Ишбу тахаллюс алтында муэллифнинъ «Керменчиклие назире» шиири «Миллет» газетасында басылгъандыр/1918.— № 158/. Таир Нуреддин огълу Киримнинъ малюматы.

113. Ю. Б.— Юсуф Болат (1909—1986). («Къызыл Къырым» газетиндеки базы макъалелеринде къуллангъан криптонимлери).

114. Юсуф — Юсуф Болат (1909—1986). Бу тахаллюс алтында 1930-нджы сенелери «Яш къуввет» газетасында языджынынъ бир къач парчасы басылгъандыр.

115. Ялыбойлу — Абдулла Дерменджи (1905—1976).

* * *

Тахаллюс ве криптонимлер сырасыны азырлагъанда, базы адисе ве фактларны къыясламакъ яхут тасдыкъламакъ ичюн бойле менбалардан да файдаландыкъ:

1. Алядин Ш. Юксек хызмет / Ш. Алядин. — Ташкент : Гъафур Гъулам адына эдебият ве санат нешрияты, 1983. — 208 с.
2. Урсу Д. П. Деятели крымскотатарской культуры (1921—1944 гг.) / Д. П. Урсу. —Симферополь : Доля,1999. — 240 с.
3. Къырымлы Х. Къырымтатарларында миллий кимлик ве миллий харекетлер (1905—1916) / Х. Къырымлы. Анкара: Тюрк тарих къурумы басымэви, 1996. — 313 с.
4. Дерменджи А. Эдебият хрестоматиясы / А. Дерменджи, А. Балич, Дж. Бекиров. — Ташкент : Укъитувчи, 1971. — 432 с.
5. Музафаров Р. И. Крымскотатарская Энциклопедия. В двух частях / Р. И. Музафаров. — Симферополь : Ватан, 1993. — 835 с.
6. Керимова С. Страницы истории крымскотатарского довоенного театра и драматургии / С. Керимова. — Симферополь : Доля, 2002. — 192 с.
7. Къуртнезир З. Къырымтатар эдиплери / З. Къуртнезир. — Акъмесджит : Таврия, 2000. — 224 с.
8. Фазыл Р. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы / Р. Фазыл, С. Нагаев. — Акъмесджит : Къырымдевокъувпед-нешир, 2001. — 640 с.

ПРОБЛЕМА НАЦИОНАЛЬНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ В ПОЭМЕ Х. ОДАБАША «ALTIN YARIQ» («ЗОЛОТОЙ СВЕТ»)

Меметова Л.А.,
аспирант
Украина, Крым

Summary. The article deals with the problem of national education in the Crimea in the late XIX early XX centuries. A brief overview of the socio-political and cultural life of the Tauride province at the turn of XIX — XX centuries. Through textual analysis of the poem Habibullah Odabash «Altın Yarıq» («Golden Light") identifies the key aspects of the expression of educational ideas, its relevance in modern society.
Keywords: national education, works, writer, poet, literature, creative work, public man, poem, sun, light.

Özet. Yazıda XIX yy. sonu — XX yy. başı Kırım'da millî eğitim konusu incelenir. XIX — XX asırlar kavşağında siyasal-toplumsal ve kültürel hayatın kısa açıklaması verilir. H. Odabaşın "Altın yarıq" eserinin metin tahlili yoluyla eğitim düşüncesinin ana yönleri ve büğünkü toplum için gündemliği belirlenir.
Anahtar kelimeleri: milîi eğitim, eserler, yazar, şair, edebiyat, yaratıcılık, eylemci, uzun şiir, güneş, ışık.

Аннотация. В статье рассматривается проблема национального просвещения в Крыму в конце XIX начале XX веков. Дается краткий обзор общественно-политической и культурной жизни Таврической губернии на рубеже XIX — XX столетий. Посредством текстологического анализа поэмы Хабибуллы Одабаша «Altın Yarıq» («Золотой свет») определяются основные аспекты выражения просветительской идеи, её актуальность в современном обществе.
Ключевые слова: национальное просвещение, произведение, писатель, поэт, литература, творчество, деятель, поэма, солнце, свет.

Манифест о присоединении Крыма к России от 8 апреля 1783 года сыграл огромную роль в дальнейшей судьбе, как полуострова, так и всего его населения. Не сумев признать сложившуюся ситуацию и не найдя пути реализации своих возможностей, оказавшиеся под гнетом духовенства высшие умы крымскотатарской нации, интеллигенция, вынужденно эмигрируют в Турцию, Румынию, Болгарию. Поэтапные эмиграционные волны (1792 г., 1860—1863 гг., 1874—1875 гг., 1891 г., 1902 гг.) крымских татар и в основном мыслящих слоев населения негативно отражаются в духовной и экономической сферах жизни Таврической губернии [1: 15—16]. В культурном развитии полуострова наступает период векового застоя.

Лишь к концу XIX века в результате активной деятельности великого мыслителя И. Гаспринского и его соратников, с выходом в свет газеты «Терджиман» («Переводчик») (Бахчисарай, 10 апреля 1883 г.) происходит процесс постепенного возрождения крымскотатарской культуры, литературного слова. Этот период в литературе получает название Эпоха Возрождения (Уянув деври), включающий в себя, по мнению ряда исследователей, следующие периоды: 1883—1905 гг., 1905—1917 гг. [2:7]. Условное деление подобного рода объясняется революционными всплесками 1905 и 1917 гг., повлекшими за собой определенные преобразования в политической и духовной жизни населения. В своей работе мы обратимся к одному из авторов Эпохи Возрождения Хабибулле Одабашу, к его литературному наследию, а именно к поэтическому творчеству.

Личность, художественное и публицистическое наследие Х. Одабаша неоднократно привлекало внимание многих ученых литературоведов и общественных деятелей. Среди них можно отметить имена И. Керимова, Н. Аметову, Д. Асанову, А. Джемилеву, Э. Сейтбуллаева, Ш. Юнусова, Л. Юнусову и других. В их трудах даются обобщенные биографические сведения о Х. Одабаше, рассматриваются его публицистика, прозаические и поэтические произведения. Мы, в свою очередь, остановимся на ранее детально не изученной проблеме народного образования в его поэме «Altın yarıq» («Золотой свет»). Так как вопрос национального просвещения и на сегодняшний день являются актуальным для каждой общности, нации не только в современной Украине (с её уникальной по своему этническому составу административно-территориальной единицей как Автономная Республика Крым), но и во всём мире.

Целью нашего небольшого исследования является изучение просветительских идей в поэме Х. Одабаша «Altın yarıq» («Золотой свет») посредством текстологического анализа и определение основных аспектов выражения данной проблематики.

Для этого, прежде всего, кратко ознакомимся с биографическими данными об авторе, тематикой его творчества и подробно остановимся на поэме «Altın yarıq» («Золотой свет»).

А. Одабаш родился в 1881 году (в некоторых источниках в 1891 г.) [3: 4] в многодетной семье в деревне Изобильное (Корьбек) Алуштинского района. Окончив местную школу, в 1910 году уезжает в паломничество в Мекку. Затем поступает учиться в Стамбульский университет в Турции на юридический факультет. В период обучения вступает в члены «Объединения крымскотатарских студентов» и публикует свои первые стихотворения.

В 1917 году возвращается в Крым и издает журнал «Зеленый остров» («Ешиль ада»), позже «Знания» («Бильги»). Помимо этого с 1920 по 1928 гг. занимается педагогической деятельностью, преподает в техникуме, затем в пединституте (доцент факультета крымскотатарского языка и литературы), является автором ряда учебников по языку и литературе для крымскотатарских школ.

Параллельно с этим занимает должность в Наркомпросе Крымской АССЗ, под псевдонимами Тимурджан, Чатыртавлы публикует свои как публицистические, так и художественные произведения.

26 октября 1928 года был арестован по делу Милли-фирка и приговорен к смертной казни. 13 января 1931 года смертную казнь заменили 10 годами заключения в лагере. Содержался на Соловках, участвовал в строительстве Беломоро-Балтийского канала. 17 апреля 1991 года был реабилитирован [4: 179].

Его перу принадлежат десятки произведений, среди них такие рассказы как, «Не забудет» («Унутмайджакъ», 1923 г.), «Книга» («Китап», 1924 г.), «Обучение крымскотатарской молодежи» («Яш татарларда окъув», 1920 г.); стихотворения «Ласточка» («Къарылгъач», 1920 г.), «Великий отец» («Улу бабай», 1918 г., посвящено И. Гаспринскому), «Три силы» («Учь къвет», 1926 г.), «Постараемся и узнаем» («Чалышыр ве огренирмиз», 1926) и поэма «Золотой свет» («Алтын ярыкъ»).

Основной тематикой его творчества является любовь к родине, вера в своего народа, стремление к знаниям и просвещению.

Идея национального образования наиболее ярко нашла свое отражение в поэме «Золотой свет» («Алтын ярыкъ»). Впервые поэма была опубликована в 1910 году в г. Стамбул арабской бязью под псевдонимом Тимурджан. Повторное издание поэмы в виде отдельной книги было в 1930 г. также в Стамбуле. В 1996 году поэма была опубликована в журнале «Йылдыз» («Звезда») на кириллице. Вариант поэмы на латинской графике наиболее приближенный к оригиналу был размещен в журнале «Гюнсель», 2000 г. № 5.

Поэма состоит из пяти частей, каждый из которых имеет свой подзаголовок. Первая часть «Tatar yaşlarına» («К татарской молодежи») повествует о некогда существовавшем сильном, цветущем государстве, которое сравнивается с полем. Ныне его земли превратились в пустырь, все заросло сорняком и осиротело.

Bir zamanlar asradığı büyük, yüksek mallarman

Bu tarlalar, şin qarañız, ne kibik halda qalğan. [5: 18]

Подстрочный перевод:

Давным-давно крупной скотиной вспаханы поля

Теперь, смотри в каком плачевном виде.

В следующей части «Neden» («Почему») автор пытается понять, что же привело к таким изменениям и задает вопрос:

Neçün qalsın qaranlıqta, qarşımızda şu qaç tarla?!
Neden yatsın bu tarlalar çıtırmanlıq içinde?

Yoqmıdır bir merhametli, acigen köz, bu hallarnı körecek?
Bunlar içün ökünecek, tökünecek, sögünecek bir yürek? [5: 18]

Подстрочный перевод:

Почему эти поля во мраке ночи быть должны?!
Почему эти поля так уж сильно заросли?

Нет ли доброго душой с ними долю разделить?
Вместе с ними горевать и печаль их утолить?

В третьей части «Çekişken» («Мучающийся») раскрывается социальная картину начала XX века. Добрых, простодушных, трудолюбивых, однако по воле судьбы оказавшихся невежественными людей автор сравнивает со слепыми мучениками, трудящимися в темноте и призывает молодое поколение помочь им.

Самая короткая, состоящая из четырех строк четвертая часть «Асер» («Интересно»), знакомит нас с символическими образами «золотой подковы» и «меча».

Издревле считалось, что подкова символизирует удачу и счастье, а меч, в свою очередь, является символом воина и победы. Автор не случайно вводит данные образы, дабы показать нам, что на этих полях раньше была счастливая жизнь, их населяли храбрые и доблестные воины.

В последней пятой части «Çeşit şeyler» («Разные вещи») перед нашим взором раскрывается картина некогда цветущего, а ныне разрушенного города, с развалленными домами и валяющимися срубленными головами. В этих руинах автор акцентирует наше внимание на девушке, сидящей на лошади с золотой надписью на лбу «Татар юрду» («Родина татар») и перевернутый стул. Что это за девушка на лошади, и какова предыстория перевернутого стула мы узнаем из последующего повествования.

Х. Одабаш рассказывает нам о могущественном государстве Золотая Орда (XIII—XV вв.) в состав которого наряду с Западной Сибирью, Северным Хорезмом, Тебризом (Иран), Башкирией, Волжской Булгарией входил и Крым до обособления и образования Крымского ханства (1428 г.) [6: 1]. Поэт с гордостью отмечает величие, победы и культурное развитиии Золотой Орды. Но после двухвекового подъема столь сильное государство, состоявшее из семи ханств и Большой Орды распадается. Однако так устроен мир и об этом поэт философски рассуждает с следующих строках.

Lakin ardı-sıra devam etken bir şey yoqtır,
Kelmek, ketmek, yene kelmek, yoq olmaq — yaşav budır. [5:22]

Подстрочный перевод:

Но ничего нет продолжительног в мире,
Прийти, уйти, опять прийти, исчезнуть — это жизнь.

Движение истории по спирали подтверждает эту мысль, после падения всегда ждет подъем и вновь падение.

Автор многократно использует символ лошади (лошадь для тюркских народов имела огромное значение, это и средство передвижения и верный супутник в сражениях) и меча, пытается показать нам могучую силу распавшегося государства. Что же привело к его падению? Об этом мы узнаем из следующих строк.

Lakin sonra zaman, dünya kitken sayın denişti,
Başka bir tüs küneş çıqtı, köterildi, büyükleşti..

Biliniz ki, bu küneş — bilgi anlav küneşiydi,
Tatrlığçün bu küneşin nurın almaq kerekdi..
Lakin o hep atı ile qılıçına bazandı
Bu küneşin seçalmadı, biysinmedi, küçük sandı. [5:23]

Подстрочный перевод:

Но со временем мир изменился,
Другое солнце взошло на небосклон…

Знайте, это солнце — солнце знаний, пониманий,
«Мир татар» нуждался в нем…
Но не смог он этим солнцем свою душу озарить
Все конем и острой саблей путь пытался свой открыть.

А. Одабаш говорит о переменах, которые произошли в мире, о победах, которые теперь можно достичь лишь силой ума и мысли. Он вводит символический образ солнца и сравнивает его со знаниями, которые нужны его народу, нужны всему человечеству для радостной и счастливой жизни.

Но усталый от сражений и томящийся в темноте народ не в силах увидеть это солнце, понять ценность человеческих знаний. И здесь автор обращается к молодому поколению, призывает их на помощь. Ибо ныне лишь стремления к просвещению и науке, любовь и дружелюбие способны возвысить человека.

Bu asırda ekmek yemek — körmek, bilmek demektir,
Ad qazanmaq yükselmekse — başqasına bildirmektir.

Şindi bizge bilmek kerek! — en toğrusı, qısqası bu!
Ancaq bilgi nuru ile aydınlanır Tatar yurdu! [5:24]

Подстрочный перевод:

Чтоб прожить нам в мире этом, нужно видеть, познавать,
Чтоб прославиться на веки — знания другу передать.

Нам сейчас нужны лишь знания — это самый верный путь!
«Край татар» во мраке ночи осветит лишь знания луч!

Поэт призывает обратиться к Западу, познавать мир и другие науки.

Лишь сила просвещения способна спасти от гнета, мрака и невежества. Поэт также подчеркивает, что человеку, как существу наивысшему, мыслящему нужно стремиться к знаниям.

Hep bileyik, bilmek — bizim canımıznın keregidir. [5:25]

Подстрочный перевод:

Все познаем, ведь знания — потребность нашей души.

А. Одабаш в очередной раз подчеркивает, что человеку помимо материальных благ потребна и духовная пища, ничто не заменит и не восполнит стремление человеческой сути к познанию.

В конце поэмы поэт вновь обращается к молодому поколению, к тем, в чьих руках будущее его народа.

Ay yaş tatar! Bil! Bu işni senden bekley insanlıq.
Al Batıdan bilgi nurın, sevgi, yani 'Tatarlıq'
Nurlarını ona qat da, bir küneş yap, çıqar yaysın
Kün doğuştan yer yüzüne, insanlıqqa «altın yarıq». [5:26]

Подстрочный перевод:

Ах, молодое поколение! Знай! Ждет человечество тебя
Возьми из запада луч знаний и любовь
И для татар ты солнце сотвори
«Свет золотой» с востока пусть засветит
И озарит все человечество земли.

В тематическом разнообразии поэтического творчества Х. Одабаша поэма «Altın yarıq» («Золотой свет») зани-

мает особое место. Произведение, написанное на доступном простому человеку языке, с использованием эпитетов, олицетворения и метафоры, с сочетанием южного и северного диалектов уводит нас в далекое средневековье, знакомит с историческими событиями периода Золотой Орды. В поэме поэт поднимает тогда еще трепещущую проблему национального образования, ее, не иссекаемую актуальность в последующие столетия, и указывает нам пути решения. Х. Одабаш отмечает, что знания — это потребность человеческой души, спасение от невежества, сила, духовное совершенство, обретение всеобщего признания, уважения, достижение счастья и гармонии, путь в светлое будущее. Актуальность идей национального образования и просвещения в современном мире также неоднократно подчеркивают неоспоримость этой истины.

Литература

1. Озенбашли А. С. Трагедія Криму: Спогади та документи / А. С. Озенбашли [перекладач Д. Кононенко]. — Сімферополь: ДОЛЯ, 2007. — 288 с.
2. Керим И. Бедий сёзюмизнинъ эврими / И. Керим. — Симферополь, 1998. — 184 с.
3. Одабаш А. Наставлення Чатиртавли. (Збірка прозаїчних і поетичних творів) / А. Одабаш [уклад. Е. Б. Сеітбуллаєв]. — Сімферополь: Кримське навчально-педагогічне державне видавництво, 2005. — 110 с.
4. Зарубин В. Г. Крым в 1917 году. От эйфории Марта к конфронтации Октября / В. Г. Зарубин // Историческое наследие Крыма. — 2006. — № 14. — С. 122—186.
5. Odabaş H. Altın yarıq/H. Odabaş//Günsel. — 2000. — № 5. — S. 18—26.
6. http://hrono.ru/land/landz/z_orda.php
7. Фазыл Р. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы / Р. Фазыл, С. Нагаев. — Акъмесджит: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. — 640 с.
8. Yücel İpek. Kırım tatar edebiyatının tarihi/Yücel İpek.//Kalgay. — 2004. — № 31. — S. 18—20.
9. Къандым Ю. Куреш мейданы от басмаз / Ю. Къандым. — Симферополь: Къырым Девлет окъув-педагогика нешрияты, 2002. — 256 с.
10. Андреевский Ф. П. Неотложные вопросы образования крымских татар / Ф. П. Андреевский. — Симферополь: Типография Таврической губернии, 1908. — 60 с.
11. Введение в литературоведение. Литературное произведение: Основные понятия и термины / [под ред Л. В. Чернец]. — М., 2006. — 556 с.
12. Аблаев Э. А. Прогрессивные педагогические идеи крымских татар второй половины XIX начала XX вв. : дис. … док. пед. наук. — Ташкент, 1991. — 266 с.

ÂŞIK ÖMER DİVANINDA SEVGİLİ VE GÜZELLİK UNSURLARI

Özçelik Mehmet,
Yrd. Doç. Dr.
Göde Halil Altay,
Yrd. Doç. Dr.
Türkiye

Tebliğ özeti. Şekil ve muhteva olarak hem klasik edebiyatımızın hem de âşık edebiyatının unsurlarını kullanmasıyla edebiyatımızın ortak bir değeri olarak kendini kabul ettiren Âşık Ömer, bu özelliklerinden dolayı en çok üzerinde durulması gereken şahsiyetlerden biridir.

Biz, bu tebliğimizde Saadettin Nüzhet Ergun'un yayınladığı 1936 tarihli Âşık Ömer Divanı adlı eserdeki şiirleri esas alarak, sevgili ve güzellik unsurları ile ilgili benzetmeleri tespit edip yorumlamaya çalışacağız.

Türk dünyasının ortak bir değeri olarak 17. yüzyılda yaşamış olan Âşık Ömer, âşık edebiyatının en önemli temsilcilerinden biri olarak edebiyat tarihinde yerini alırken, divan edebiyatına olan ilgisi dolayısıyla, aruz vezni ile yazdığı şiirleriyle de bu alandaki başarısını kabul ettirerek, tezkire yazarlarının da dikkatini çekmiş ve döneminde yazılan tezkirelerde kendisinden bahsettirmeyi başarmıştır.

Tebliğimizi, **Genel olarak sevgili ve Sevgilinin güzellik unsurları** ana başlıkları ve bunlara ait alt başlıklardan oluşturarak Âşık Ömer'in benzetmeler dünyasını şiirlerinden hareketle tespit etmeye çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Âşık Ömer, âşık edebiyatı**,** sevgili ve sevgilinin güzellik unsurları, divan edebiyatı.

Şekil ve muhteva olarak hem klasik edebiyatımızın hem de âşık edebiyatının unsurlarını kullanmasıyla edebiyatımızın ortak bir değeri olarak kendini kabul ettiren Âşık Ömer, bu özelliklerinden dolayı en çok üzerinde durulması gereken şahsiyetlerden biridir.

Biz, bu tebliğimizde Saadettin Nüzhet Ergun'un yayınladığı 1936 tarihli Âşık Ömer Divanı adlı eserdeki şiirleri esas alarak, sevgili ve güzellik unsurları ile ilgili benzetmeleri tespit edip yorumlamaya çalışacağız.

Türk dünyasının ortak bir değeri olarak 17. yüzyılda yaşamış olan Âşık Ömer, âşık edebiyatının en önemli temsilcilerinden biri olarak edebiyat tarihinde yerini alırken, divan edebiyatına olan ilgisi dolayısıyla, aruz vezni ile yazdığı şiirleriyle de bu alandaki başarısını kabul ettirerek, tezkire yazarlarının da dikkatini çekmiş ve döneminde yazılan tezkirelerde kendisinden bahsettirmeyi başarmıştır.

Tebliğimizi, **Genel olarak sevgili ve Sevgilinin güzellik unsurları** ana başlıkları ve bunlara ait alt başlıklardan oluşturarak Âşık Ömer'in benzetmeler dünyasını şiirlerinden hareketle tespit etmeye çalışacağız.

A — Umumi Olarak Sevgili

Divânda sevgilinin benzetildiği unsurlar şunlardır:

1-Âfet

"Gören dîvan-our hüsnüne **âfet**" 66/4

2-Âhû

"Saydı mümkin değil bir mürg-i **âhû**" 149/3
"Ey **âhû** şikârım kaçan gelesin" 109/2
"Seyre çıktı ol güzel **âhû** mubârek Cum'a gün" 516/1

3-Ay

Âşık Ömer, divanında otuz dört yerde sevgiliyi aya benzetirken ayla ilgil şu kelimeleri kullanmıştır: mâh, meh, meh-i tâbân, mehlika, mehpâre, mahitab, kamer, kamer tal'at, mehpeyker, meh tal'at, meh-i enver. 68/3, 69/2, 72/1, 86/3, 115/5, 139/1, 142/2, 146/4, 160/3, 195/1, 219/2, 226/3, 296/4, 302/1, 340/4, 352/4, 366/1, 372/4, 373/1, 375/1, 428/1, 428/2, 454/5, 486/3, 501/5, 519/3, 573/3, 582/1, 594/1, 600/4, 620/4, 630/1, 633/1, 651/3

Felek-i devvârın Mihr ü **Mâh**ısın" 68/3
"Rûz ü şeb murâdım ey **meh-i tâbân**
Hüsnün goncaları olmasın hazân" 86/3
"Ey hâce okut ol **meh**e sen ilm-i vefâyı" 226/3
"Düştü dil bir **mehlika** dildâra şeksiz şübhesiz" 594/1
"Gele hâlim sora şâyed ol **meh-i enver** gice" 600/4

4-Avcı

"Çünki **sayyad**sın dilârâ bu dili sayd eyle gel" 405/4

5-Bahâristan

"Hüsnü olmuş **nevbahar** gülzârı seyrettim bugün" 517/1
"Saçı sünbül **nevbehâr**ım küstü derler küsmemiş" 578/1
Bahâristâna benzersin" 642/3

6-Bülbül

"**Bülbül** veş şakıyup gidersin" 114/1
"Meclis-i hâr içre **bülbüller** gibi şakımak neden" 449/3

7-Çocuk

"Kâkülün sevdâları lâm etti kaddim ey **fetâ"** 161/1
"O **tıfl-**ı nevresidem serbülend olsun da seyreyle" 174/1
"Sevdim yine bir dilber-i ra'na **küçücük**ten
Sükkerle anı beslemiş ana küçücükten" 218/1
"Hüsnün gibi et hulkunu tekmil **küçücük**ten" 219/4

8-Dalgıç

"Arap **gavvâs**ıdır mercân için ummane yaslanmış" 233/1

9-Dârâ

"Ey **melâhat mülkünün Dârâ-yi sâhib hâtemi** 474/5

10-Fettan

"Hoştur sanemâ lebbeleb ü sîne-i besîne
Sen sîm beden dilber-i **fettân**e sarılmak" 186/3
"Ömer'le ola bir gece ey **dilber-i fettân**
Uryân oluben sen gül-i hândâne sarılmak" 186/5

11-Gılmân

"Dâd elinden hûr u **gılmân**ım sabâhın hayr ola" 269/3

12-Gonca

"Söyle bana ol **gonca**'nın cürmü ne" 40/4
"Gül faslım ol **gonce**-i handân okudukça" 151/3
"Ey **gonca** varup sünbül-i reyhâne öpülme" 178/1
"Cüdâ düşmüş seherden **gonca** veş şebnemden ayrılmış" 231/1
"Şimdi bir **gonca** nihandır sevdiğim âlem bilir" 283/2
"Bezme geldikte edersin **gonca**lar gibi sükût" 449/3

13-Gül

Divânda yirmi iki yerde sevgili güle teşbih edilir. 186/4, 201/2, 223/4, 285/5, 290/1, 294/1, 333/1, 359/3, 364/4, 376/1, 393/1, 400/1, 427/3, 463/3, 500/3, 510/1, 540/3, 561/2, 581/3, 589/2, 609/3, 614/1

"Helâk oldum behey cânâ gel insâfa **gül-i ra'na"** 201/2
"Sen **gül-i nevreste** için andelîb-i zâr iken" 285/5
"Ey **gül-i bâğ-ı İrem** sen bir yana ben bir yana" 290/1
"Seyre çıktı bir **gül-i ra'nâ** mubarek Cum'a gün" 510/1
"Bir açılmış gonca **gül**dür ol cemâl-i âfitâb" 561/2

14-Güneş (Mihr, Şems)
"Felek-i devvârın **Mihr** ü Mahısın" 68/3
"Gönlümüz gamda koyup **Şems**-i cihan eğledi yâ" 299/1
"Ey kamer tal'at **güneş** behçet sabah erkence gel" 366/1
"Bir **güneş** tal'at perî peyker melek sîmâ güzel" 604/1

16-Hâtem
"Ben sana bu tarz ile **Hâtem** de dersem elverir" 553/1

17-Hûrî
27/2, 88/2, 125/3, 212/2, 269/3, 407/3, 508/1, 542/3, 564/3
"Aşkın serde iken ey **hûri** peyker
Gam değil gurbette oldum serbeser" 27/2
"Bâğ-ı cennetten mi çıktın söyle sen ey **hûr-ı în"** 564/4
"Dâd elinden **hûr** u gılmânım sabâhın hayr ola" 269/3
"Raksa gimesün o **hûrî** yohsa yüz bin kan eder" 508/1
"Her ne denlü âşıka cevr itse ol **hûr-i** cinan
Âşık aşkından ırâğ olmaz eder meyl-i cevân" 542/3

18-Hümâ
"Ey perî peyker **hümâ** bu yüce pervazlık nedir" 551/1
"Baktım gözüne kaşına
Benzettim **hümâ** kuşuna" 645/2

19-İnci (Dürr)
"Cism-i pakine mübeddel **dürr-i yektâ** görmedim" 392/2
"**Dür sadef yektâ**ya imrendim sen imrenmez misin" 485/1
"Gelmemiş misli cihâna **dürr-i yektâ** bir güher" 554/4
"**Dürr-i yektâ**sın fenâ mülkünde yoktur kıymetin" 604/3

20-Kâfir
"Hay o **kâfir** gelmedi îmâna bilmem neyleyim" 435/5
"Hey ne kalbi kara **kâfir**dir müsülmân ağladır" 541/1

21-Kuzu
"Sen bir **kuzu** ben bir kurdum
Seni benden sakınıram" 639/4

22-Leylâ
Leylâ ile Mecnûn mesnevisinin kadın kahramanıdır. Leylî diye de bilinir.
Bilindiği gibi Leylâ ve Mecnûn bir türlü kavuşamamışlardır. Şâir bu açıdan
sevdiğini Leylâ'ya kendini de Mecnûn'a benzetir. Divânda otuz yerde sevgili,
Leylâ'ya benzetilmiştir. 61/1, 131/3, 201/3, 212/1, 223/2, 288/1, 292/2, 305/4, 308/3, 321/2, 323/1, 348/2, 368/3, 373/4, 375/1, 395/2, 418/4, 425/3, 438/5, 450/1, 499/1, 521/3, 531/1, 544/2, 559/4, 564/1, 567/1, 589—1, 589/4, 630/3,
"Seyr eden **Leylâ** seni Mecnûn'un oldu ekseri" 630/3
Sevgili, devrin ikinci Leylâ'sı olarak nitelendirilmiştir.
"Dehr-i asrın **sâni-i Leylâ**'sı sensin şübhesiz" 521/3
"Yolunda ey saçı **Leylâ** benim Mecnûn-i vaveylâ" 201/3
"Ey saçı **Leylâ** koyaldan uğruna cân ü teni
Vâdi-i gamda hayâlindir kılan Mecnûn beni" 373/4
"Tâ ezelden sen saçı **Leylâ**'ya Mecnûn'dur gönül" 450/2

23-Lokmân
"Ver lâ'l-i lebin ağzıma ey tâze-i **Lokman"** 215/3
"Seni bir hâzik-i **Lokman** beni bîçâre yazmışlar" 228/2

24-Melek
Divânda on üç yerde sevgili meleğe benzetilmiştir. 26/2, 82/4, 115/1, 125/3, 127/4, 146/2, 149/1, 212/2, 270/1, 274/4,278/3, 430/3, 596/5

“Görmedim akrânın hüsn-i **melek**te” 115/1
“**Melek** ya hûridir dilberâ aslın” 125/3
“Mübtelâyım sen güzele yâ **melek**sin yâ peri” 430/3
“**Melek** gökte olur görünmez derler
Ya bu âşikâre yerde ne gezer” 127/4
“Âh ü feryâdım niçin gûş eylemezsin ey **melek**” 274/4

25-Mesîh
“Ey **Mesîh**’im lûtf eyle göster mu’cizât” 586/1

26-Nergis
“Kan ağladığım **nerkis-i** mestânıma söyle” 177/3

27-Nûr
“Sen ol **nûr-i Hudâ**’sın kim nazîrin gelmemiş cânâ” 213/3
“Benzer ol bir **nûr**a kim Kur’ân içinde gizlidir” 552/1

28-Pâdişâh
115/5, 249/5, 439/1, 457/1, 532/5, 526/5, 608/4, 620/5, 630/3
“Ömer’i şâd etse hublar **pâdişâh**ı lûtf eder” 249/5
“Ol efendim **pâdişâh**ım ben anın bir kemteri” 520/5
“Sen güzeller **pâdişâh**ısın güzel ben sana kul” 526/5
“Hüsn içinde **pâdişâh**sın bizlere a’da yüzün” 608/4
“Bu cihânın nûru sensin **pâdişâh** ol var yeri” 630/3

29-Perî
Divânda doksan iki yerde sevgili, perîye benzetilmiştir. Bu benzetmelerde peri kelimesinin yanında “Perî peyker, perî reftâr, perî suret, perî rû” perizadeterkiplere de yer verilmiştir.
16/3, 22/1, 51/1, 55/5, 63/1, 69/3, 78/1, 111/1, 115/1, 126/4, 135/4, 139/1, 141/1, 144/3, 148/4, 161/5, 182/5, 270/1, 271/4, 280/3, 282/1, 286/5, 292/1, 295/4, 304/4, 314/2, 314/3, 319/3, 324/3, 332/1, 339/1, 340/5, 345/2, 346/4, 364/1, 367/1, 368/2, 368/4, 369/3, 375/1, 382/3, 386/1, 392/1, 395/2, 396/3, 403/1, 415/1, 415/4, 419/4, 424/4, 425/2, 427/1, 431/2, 431/2, 440/3, 443/3, 445/4, 451/1, 456/4, 463/5, 477/4, 484/1, 486/1, 497/4, 499/3, 507/3, 508/1, 511/3, 515/4, 518/2, 520/5, 521/1,523/1, 523/3, 551/1, 553/1, 561/1, 564/3, 565/3, 567/1, 581/2, 589/2, 604/1, 613/4, 615/4, 682/2, 630/3, 630/3, 656/1, 659/5
Nutka gel ey **perî** vakt-i visâldir” 126/4
“Sûretindir ey **perî** âyîne-i âlem nümâ” 161/5
“Müstecâb olur duâlar ey **perî** vakt-i sabâh” 182/5
“Ey kamer tal’at **perî peyker** melek simâ güzel” 375/1
“Ey **perî** bu hüsnile düşnâm edersin mâha sen” 451/1

30-Put (Sanem)
“Kılmayınca ey **sanem** tâ eğnime hil’at kefen” 501/2
“Vechin üzre sâye salmış ey **sanem** giysû mudur” 559/1
“Eyledi gam kaddimi ham
Kem deyemem ol **sanema**” 657/2

31-Rüstem
“Yokladım gönlümü bu **Rüstem’**lerden” 141/5.
“Getürmez değme **Rüstem**’ler anın yek darbına tâkat” 174/3
“Ey kemân ebrû sana **Rüstem** de dersem elverir” 553/2
“Gösterirsin ben belâkeş kuluna **Rüstem** sıfât” 582/2

32-Serdâr
Âşık Ömer, sevgiliyi güzellerin serdârı olarak nitelendirmiştir.64/1, 85/4, 86/5, 249/1, 273/2, 282/1, 554/2
“Zümre-i hûbânın **serdâr**ı sensin” 85/4
“Hubların **serdâr**ına benden selâm et ey sabâ” 249/1
“Kabrim üstüne gelüp gâhî ziyâret eylesün
Öldüğümde söyleyin ol **server-i hûbân**ıma” 273/2

33-Servi
67/3, 74/4, 95/5, 151/2, 172/3, 252/2,254/2, 304/1, 305/2, 372/1, 376/1, 415/2, 450/1,454/4, 544/1, 642/1
“**Serv-i hirâmân**ım şâh-ı hûbânım” 74/5
Ettiğim cevri helâl et bana ey **serv-i semen**” 254/2
“Ey benim **serv-i revân**ım varıma sensin sebeb” 304/1
“Ey benim **serv-i bülend**im gelmez oldun yanıma” 305/2
“Neylerim her dilberi **serv-i revân**ım var iken” 450/1

34-Sultân

Âşık Ömer'in divânında sultân redifli iki şiir bulunmaktadır. (113, 208) Âşık Ömer, sevgiliyi divânında on dokuz yerde sultâna benzetmiştir.

30/5, 30/5, 74/5, 76/1, 83/5, 113/1, 208/1, 208/1, 224/1, 322/1, 327/3, 332/1, 406/4, 417/3, 470/3, 520/1, 557/3, 596/3, 651/3

"Ağlatma lûtfeyle yeter **sultânı**m" 30/5
Âşığa ettiğin cevr ü cefalar
Hisâb olsun mu **sultânı**m ne dersin" 113/1
"Bu şîve nâza hergiz bir ferâgat yok mu **sultânı**m
Cefâ vü cevrine yohsa nihâyet yok mu **sultânı**m" 208/1
"Öldürürsen râzıyım **sultânı**m ağlatma beni" 332/1
"Gülşeninde bülbül oldum bî-bedel **sultânı**m" 557/3

35-Şâh

Divânda otuz yedi yerde sevgili, şâha benzetilmiştir. 44/5, 47/2, 64/4, 72/2, 74/5, 80/3, 83/1, 105/3, 119/1327/4,, 119/5, 125/2, 149/2, 160/5, 187/1, 232/3, 239/1, 242/3, 247/1, 254/4, 278/3, 289/3, 290/1, 309/4, 320/3, 332/4, 368/4, 373/1, 416/1, 473/1, 498/3, 507/3, 560/1, 589/2, 589/2, 637/1,

"Hûpların **şâhı**sın ahde kıl vefâ" 64/4
"Tâ bezm-i ezelden ey **şâh**-ı hûban" 119/1
"Gelmedi mislin cihâna ey **şeh**-i âlicenâb" 254/4
"Şevk-ı hüsnünle **Şehâ** her demde memnundur gönül" 450/2
"Biz anın kemter gulâmı ol perî **şâhı**m benim" 589/2

36-Su

"Cânânım **su** gibi her yana akma" 86/2

37-Tabîb

"Yanıma gelmeğe âr etti **tabîb**" 20/1
"Yaralıyım ey **tabîb**im bâri kıl geldim eme" 346/1
"Kandesin ey **tabîb**im ben helâk oldum helâk" 479/2
"Ey **tabîb**im mushaf-ı esrâr-ı hikmettir yüzün" 496/4
"Ey **tabîb**im leblerin em tez yetiş benden yana" 580/3

38-Ülker Yıldızı

Güzeller **ülker**i midir nedir bu" 146/4
"Ey güzeller **ülker**i sen bir yana ben bir yana" 291/1

39-Yâkut

"Ey ruhleri gül lâ'l-i **Bedahşân**'ım içersin" 224/5

40-Yosma

"Âşık öldürücü bir **yosma** imişsin sevdiğim" 581/3

41-Hazreti Yûsuf

43/1, 91/5, 177/4, 273/5, 316/2, 342/3,351/1, 404/2, 465/3, 491/1, 501/4, 602/3, 630/2

"**Yûsuf** —ı Mısr-ı melâhat yâ Zelîhâ der gören" 342/3
"Hazret-i Ya'kub veş çeşmim benim giryân olur
Vâsıl olmazsam eğer ol **Yûsuf-i ken'ân'**ıma" 273/5
"Hüsn-ü hulk içre heman **Yûsuf** menend sevsem gerek" 351/1
"**Yûsuf-i sânî**sin ey dilber ya **Yûsuf** kendisin" 602/3

42-Zâlim

"Anar mı bendesin gâhice **zâlim"** 134/5
"Ne kanlar içer ol **zâlim** levend olsun da seyreyle" 173/5
"**Kanlı zâlim** işte öldüm iltifatın bu mudur" 559/3
"Kime feryâd edeyim ey **çerh-i zâlim** bîeman" 603/3
"Ol **hûnî** insafa gelmedi gitti.
"Sen böyle **gazûb** olma kerem kıl küçücükten" 219/3

B — Sevgilide güzellik unsurlari
Ağiz

1-Gonca

21/5, 216/1, 276/3, 290/1, 318/2, 380/2, 358/1, 382/4, 396/2, 414/1, 433/4, 577/1, 579/4
"Ey **gonca dehen** kıl hazer âh-ı seherimden" 216/1
"Görme gülşen içre ol **gonca dehân**ın şevkıne" 380/2

“Hoş tekalüm etmeğe **gonca dehân** ister gönül” 382/4
“Hâr ile yâr oldun ey **gonce dehen** hayfa yazık” 358/1
“Bâri gel insâfa fikr edüp düşün ey **gonce fem**” 396/2
“Andelîbim bir gülün **gonca dehân**ın beklerim” 414/1

2-Gül
“Yazıklar seninle olan demlere
O lâle ruhlere o **gül fem**lere” 114/5
“Cevr ü sitem virdi elem
Bana bu dem ey **gül-i fem**” 657/2

3-Helvâ
“Letâfette **femin helvâ-yi terdir**” 30/3

4-Hokka
“O lâ’l-i **hokka fâm**ında temâşâ eyledim bir bir” 179/2
“**Hokka fem** şîrin zebun devrâne buldum kendime” 319/3
“Açma lâ’lin **hokkasın** her yerde ey şîrin dehen” 498/2
“Dişleri incu **dehânı hokka**-i kimyâ gibi” 565/2
“Olmayanlar âşıkı bir **hokka-i nâzik femin**” 568/2
5-Sedef
“Leblerin gonca **dehânın bir sadef** mânendidir” 342/2

6-Zemzem Çeşmesi
“**Çeşme-i zemzem dehânın** leblerin rengi şarâp” 466/3

ALIN
15/3, 82/1, 254/4, 279/3, 298/3, 327/2, 564/4, 620/3, 630/1
“Yalvarıp bu yüzden o **mehcebîn**in
Kaldırıp nikabın ohşar öperdim” 82/1
“Ger cihâna zâhir olsan ey **cebîn-i mâhitâb**” 254/4
“**Meh cebîn**im zülf-i pürçînim kemendim sevdiğim” 327/2
“Zâtına meddâh olaldan bu Ömer ey **mehcebîn”** 564/4

AYAK
“Güller gibi **gül pâyine** yüzler süreyim gel” 454/4
“**Hâkipâyin** gibi bir kûhl-i Şifâhânım mı var” 523/4
“Hâtırım vîrân olur bir dem eğer baksan kıya
Ayağın toprağı çeşm-i ehl-i aşka tûtiyâ” 501/5

BEDEN
“Sen **sîm beden** dilber-i fettâne sarılmak” 186/
“Ey dişleri lûlû **bedeni sîm** ağa yollum” 210/1
“**Sîm beden** gonca dehen cemâli benlu bul bana” 276/3

BEN
1-Cevher
“Ak gerdâna dizilmiştir efendim **benleri**
Sanki dizilmiş **cevâhir bir sıra lâl üstüne**” 322/3

2-Habeş Sultanı
“Rûmelin seyrâna çıkmış sanurum görsem şehâ
İki **sultân-ı Habeş**’tir gûyya **hindûların**” 498/3

3-Hacer’ül-Esved
“Ol mâhın hüsnünde **hâl-i** mükerrem
Hacer-ül-esved’dir ey kaşı mihrâb” 19/1

4-Harâmi
“Bir köyü bekler **harâmî fitnedir hâlin** senin” 524/2

5-Hindû
“O yârin habbe-i hubbu muanber **benleri** saf saf
Dizilmiş gûyyâ mülke o **Hîndi** leşkeri saf saf” 179/1
“Şâh-ı **Hindî**dir otağın kurdu İrân üstüne
Safha-i ruhsârın üzre **ben**lerin olmaz hisâb” 325/3

"Ruhlerinde **benlerin** zülfün katında göreler
Dediler **hindûler** etmiş Şam'da helva sohbetin" 486/1

6-Karabiber
"Der ki Ömer gören **hâl-i fülfülün**
Bendolur ihtiyâr eder kâkülün" 112/5
" O çifte **benleri fülfül** ulaşsın boynuma kâkül" 173/2
Seyr içün Sahrâ-yi Rûm'a çıktı bir Hindî cirîd" 312/4
"Beni Mecnûn eyledi **benleri fülfâl** üstüne" 323/1
"Mürg-i cânım kondu gerdânındaki **fülfüllere**" 455/3
"Sîm-i pâkinde efendim **benlerin fülfül** gibi" 470/2

BİLEK
"Sığmamış **sîm bileğin** kan almağa ol nesl-i pâk" 333/2

BOY
1-Ar'ar Ağacı
51/2, 86/4, 147/1, 239/3, 276/3, 299/2, 351/2, 472/3, 521/1, 553/3, 554/1, 612/1, 656/1
"Müntehâ kametin görenler dedi
Nahl-i tûbâ mıdır **ar'ar** mıdır bu" 147/1
"**Kaddi ar'ar** dili bülbül sîm ten ince miyan" 472/3
"Seyr edenler **kamet-i mevzûnu**nu ar'ar dedi" 553/3
"**Kamet**-i bâlâsına **ar'ar** da dersem elverir" 554/1
"Nâz ile reftâr eder ol **kaddi ar'ar** Cum'a gün" 612/1
2-Çınâr
"Ey yüzü bâğ-ı İrem kaddi **çinârım** kandesin" 479/4
"Eğnine müşgi kabâlar giydi ol **kaddi çınâr"** 597/7

3-Elif Harfi
"Bir **elif kametin** derd ü gamından
Büküldü kametim dal oldu meded" 28/5
"Cemâli yedi âyettir **elif kaddi** kıyâmettir" 169/2

4-Kıyâmet
"Gösterir âşıklara kaddin **kıyâmetten** nişan" 161/5
"**Kıyâmet kametin** medha sezâdır çeşmi mestânım" 209/2

5-Nahl
"Bâğ-ı cennette hirâmın **nahl-**i Tûbâ der gören" 342/3
"Müntehâ kametin görenler dedi
Nahl-i tûbâ mıdır ar'ar mıdır bu" 147/1
"Cevretme güzel **nahl** budağın çürüdürsün" 226/1
"Hüsn içinde sencileyin **nahl-**i bâla görmedim" 392/3
"Rüzigâr estikçe titrer sanki **nahl-**i ter gibi" 555/3

6-Servi
28/1, 35/3, 50/4, 57/1, 60/4, 76/2, 91/3, 98/1, 126/3, 152/3, 177/5, 283/3, 321/1, 327/3, 333/1, 351/2, 374/1406/3, 407/1427/4, 466/3, 475/5, 523/1, 579/4, 602/4, 674/1,
"Bir **serv-i bâlâ**ya kul oldum meded" 28/1
"Yüz sürüp pâyine **serv-i bülendim"** 57/1
"Benim ey **kameti serv-i revânım"** 91/3
"Bir gümüşten **serv-i zîbâdır nihâl-i kametin"** 327/3

7-Şimşâd
"Nazar kılmazsan ednâya eğer **kameti Şimşâd**" 168/1
"Kadd ü servi kametin **şimşâd** olur günden güne" 321/1
"Mektubum oldukta vâsıl **kamet-i şimşâd**ıma" 356/3
"Rûz ü şeb arz-ı niyâzım sen **kaddi şimşâdıma**" 523/2

8-Tûbâ
147/1, 223/3, 287/1, 342/3, 369,4, 419/5, 560/1, 630/4
"Bir dem ola kim **kameti Tûbâ** çok ararsın" 223/3
"Bâğ-ı cennette hirâmın nahl-i **tûbâ** der gören" 342/3
"Kalma lûtfet ey **kaddi Tûbâ** seher vaktinde gel" 369/4
"Bârekâllah bir sehî kad **kameti tûbâ** okur" 560/1

ÇENE

"**Çâh-ı zanahdânın çeşme-i Zemzem"** 19/1

DİŞ

19/5, 98/5, 124/3, 130/1, 134/2, 173/2, 179/2, 199/3, 211/1, 280/4, 299/3, 336/1, 447/2, 473/1, 483/2, 498/5, 521/1, 537/4, 565/2, 589/1, 630/1

"**Dişlerinin** vasfın yazdım habîbin
Seh çekti âlimler bu sâf **incidir**" 130/1
"Ey **dişleri dür** lepleri mercan ağa yollum" 211/1
"Gözleri âhu **dişi dürdâneden** geçmez gönül" 447/2
"**Dişleri incu** dehânı hokka-i kimyâ gibi" 565/2
"Beyaz **dendanları dürr-i Aden** gevherleri saf saf" 179/2

DUDAK

1-Âb-ı Zülâl

98/5, 134/2, 484/2, 489/3, 521/1, 560/1, 578/3, 630/1
"Dişleri dürdânem **lebi zülâlim**" 98/5
"İçeyim aşkın şerâbın ey **lebi âb-ı zülâl**" 484/2
"**Lebleri âb-ı zülâldir** teşne diller kandırır" 578/3

2-Altın

"Ey saçı Leylâ efendim ey **lebi zerrin** güzel" 321/2

1-**Gonca**

86/4, 157/1, 197/2, 210/4, 342/2, 428/5, 579/1, 656/1,
"Sorsam **lebin gonca** mıdır yoksa mim" 86/4
"Letâfet gülşeninde **gonca güldür leblerin** cânâ" 157/1
"**Leblerin gonca** dehânın bir sadef mânendidir" 342/2
"Kıl müşerref îd-i vaslınla beni ey **gonca leb**" 428/5

4-Gül

"Bülbül gibi tahkik **lebi gülşende** açarken" 151/3
"Dişi dür **lepleri gül** mül kemend olsun da seyreyle" 173/2
"Dedile **lâ'lin** görenler mâye-i ruhsârda
Bir **gül-i terdir** açılmış dâmen-i gülzarda" 545/3

5-Helvâ

"Lebin esrârına erenler dedi
Kand-i **helvâ** mıdır sükker midir bu" 147/1

6-Hokka

"**Hokka-i lâ'lin**deki şehvâra benzer benzemez" 590/2
"Dilberâ **lâ'lin senin bir hokka-i esrâr** iken" 534/3

7-İlâç

"Hasta dil uşşâka **leplerin emdir**" 102/1
"Acep **dâr-üş-şifâ-yi** cân ü dildir **leplerin** cânâ" 157/1
"Ey tabîbim **leblerin em** tez yetiş benden yana" 580/3
"Ki **Lokman** ol kitâbında **leb-i cânânı em** yazmış" 237/2

8-Hazreti İsâ

"**Lebleri mu'ciz dem-i İsâ**'yı gözler gözlerim" 416/3

9-Kevser

"Ey **dudağı** bağçe-i **Kevser** sabâhın hayr ola" 270/1

10-Mercân

151/1,211/1, 224/1, 275/2, 470/3, 473/1, 514/1, 561/1, 656/5
"Gel bezme kadem bas **leb-i mercânım** içersin" 224/1
"Ruhleri gül **lebleri mercânım** incinmiş bana" 275/2
"Gel yeter cevreyledin ey **lâ'l-i mercânım** benim" 470/3
"Nutka gelsen ey **lebi mercân** mubârek Cum'a gün" 514/1

11-Sebil

"Marîz-i ehl-i aşka çün **sebildir leplerin** cânâ" 157/2

12-Şarâp
Dilberâ **şerâb-ı ahmer** midir bu" 147/4
"Yâd-ı **lebini bâde-i hamrâya** değişmem" 200/1
"Çeşme-i zemzem dehânın **leblerin rengi şarâb"** 466/4
"**Lebleri mül** ruhleri gül kameti serv-i revan" 472/3
"Lebleri **câm-ı şerâb-ı** erguvânımdan mıdır" 544/5

13-Şeker
30/3, 36/1, 57/1, 75/1, 99/1, 132/4, 147/1, 248/1, 269/2, 297/3, 554/1, 566/2, 572/1,
"Bulmadım akranın ey **lebi kandim**" 57/1
"Ol kamer rû lebleri **sükkâre** nettim ey sabâ" 248/1
"Ol **şeker leb** yâr-ı şîrin-kâr ile kim söyleşür" 566/2
"Ol **lebi sükker** şirin güftâr ile sarmaş dolaş" 572/1

14-Yâkut
"**Leb-i yâkutuna** lâ'l pesend eyler" 124/3
"**Lebleri yâkut-i ahmer** kendi gevher kânıdır" 407/1

15-Zemzem
"Ala gör sükkeri câm-ı lebinden
Sahbaya sunduğu **zemzemi zemdir"** 132/4
"Seni fasleyleyüp diller **lebin zemzem** diyüp eller" 176/2

GAMZE
Divanda gamze ile ilgili benzetmeler şunlardır:
1-Âhû
"İrişür vaslına bir gün **gamze-i âhûların**" 498/1
2-Cadı
"Ey nigâh-ı **gamzesi câdû** sabâhın hayr ola" 271/1
"Dün o **câdû gamzesin** gördüm anın meşhûruyum" 437/1

3-Cellâd
"Neler kıldı bize ol **gamzesi cellâdı** söyletsen" 217/1
"**Gamze-i hunrizlerin cellâd** olur günden güne" 321/3
"Ey aceb bir **gamze-i cellâd** imişsin bir zaman" 443/1

4-Fitneci
"**Gamzeler fitneden** hâli değildir" 44/3

5-Haccâc
"Kıydı **gamzen** âlemi gûyâ heman **Haccâc**-ı dil" 583/2

6-Hilekâr
"Çeşm-i sâkî **gamzesi mekkar** ile kim söyleşür" 566/1
"Şübhesiz bir **gamzesi mekkâra** şeksiz şübhesiz" 594/1

7-Kâtil
27/4, 230/4, 354/3, 454/1, 575/3, 630/1
"Rahmeylemez ol **gamze-i hunhâre** sarılmış" 230/4
"Sevdim yine bir **gamzesi kattal** küçücükten" 454/1
"Dîdene kıldım nazar **gamzen kıtâl** olmuş dürüst" 630/1

8-Kılıç
"**Gamzesi seyf-i Acem**'dir tîğ ile üryân okur" 561/4
"Bir yanadan **gamze-i sertîz, hançer** bir yana" 596/3

9-Sihir
"**Sâhir gamzelerin** başa çıkılmaz" 103/2
"Eyle ey bâd-i sabâ ol **gamzesi sahhâre** arz" 247/1
"**Gamzesi sahhâr** efendim küstü derler küsmemiş" 578/4
"Nedir o **gamzeler sâhir**" 650/4

10-Ok
52/1, 11/3, 124/2, 352/2, 354/3, 566/4
"İşlesin sînemde **gamzen okların"** 111/3
"**Tîr-i gamzen** bir yana dökmektedir kanım heman" 566/4

"Gamzen oklarına kaşın yayına
Niçe Rüstem, niçe Zal pesend eyler" 124/2

GERDAN
"Dostumun **gerdanı som srma gümüş"** 52/5
"**Gerdeni sim** ruhleri gül dişleri dürnâba hû" 589/1
"**Gerdeni sim** lebleri mercân ararsan işte ben" 608/5
"Leblerin kand-i nebattır **gerdenin kâfur** gibi" 467/2

GÖZ
1-Âhû
15/1, 24/2, 109/3, 223/5, 242/5, 271/1, 276/2, 287/1, 293/3, 298/2,342/1, 371/1, 394/3, 447/2, 472/2, 508/1, 531/4, 545/1, 577/4, 608/3, 608/4, 629/4, 660/3,
"İçirsem destinden bir dolu câmı
Ol **âhû gözleri** süzülse dursa" 15/2
"Şunda bir dilberin **âhû gözleri**
Aklımı fikrimi eyledi târâc" 24/2
"Ömer der ey **gözü âhû** yeter cevrin cihandır bu" 242/5
"Bir bakışta **çeşm-i âhûsu** şikâr etti beni" 298/2

2-Âfet
"Meded hey **gözleri âfet** niçün insâfa gelmezsin" 220/4

3-Cadı
"Gamzen katil dürür ey **çeşm-i câdû**" 131/2
"Sihir etti bana ol **çeşm-i câdû**" 149/4
"**Çeşm-i câdûsu** ile kıldı gönül mülkün harâb" 472/2
"Hüsn ilin eyler tecessüs iki **câdûlar** mıdır" 545/1

4-Cellât
"İki çeşmim iki **cellâd** ettiğinden mâadâ" 457/4
"**Çeşm-i cellâd**ını gördüm ki niçe kan yemiş" 630/2

5-Fettân
"Âlemi yıktığı **çeşm-i fettanın**" 113/4
"Bî emandır âh kim şol **çeşm-i fettanın** senin" 524/2

6-Harâmî
"**Harâmî dîdeler** mestânelenmiş" 141/3

7-Hilekâr
"Mekkâre gözüm **gözleri mekkâre** dolaştı" 184/1
"Bir zaman **dîdeleri mekkâre** meylettim yeter" 353/2

8-Mestâne
"Selâm olsun ol gül yüzlü yârıma
Lebi sükker ol **gözleri mestime**" 77/2
"Dilek geçmez ol **gözleri mestime**" 98/2
"Mey ne denlu içsem sarhoş eylemez
Anı mesteyleyen **mestâne çeşmin**" 107/5
"Düşürdüm gönlümü bir **gözleri mestâne** vâveylâ" 153/1

"Kaşın sammûr-i Hindîdir gözün **ayn-ül hayât** ancak
Kıyâmet kametin medha sezâdır **çeşmi mestânım**" 209/2
"Neyledim bilmem ki ben ol **gözleri mestâneye**" 280/1
"Şu cihanda bir **gözü mestâne** buldum kendime" 319/1
"Kaşları yay ruhleri ter **gözleri mestânedir**" 413/3
"**Gözleri mestânedir** mestânelerle söyleşür" 565/1
"Ey sabâ benden selâm et ol **gözü mestâne** hû" 589/4
"Hem şerâb-ı nâzdan **mestâne gözler** âl âl" 590/4

9-Nun Harfi
"**Gözü nûna** işarettir kemân ebrûları medde" 169/2

10-Sâkî
"**Sâkîdir gözleri** sözleri güzel" 66/1
"**Çeşmi sâkî** gamzesi mekkâr ile kim söyleşür" 566/1

11-Sehhâr
"Ömer bîçâre dûşolmuş meğer **çeşm-i pür efsûnun"** 168/5
"Söyledikçe gözleri **sehhâra** her gün her gece" 314/4
"Âh edüp her dem elinden ol **gözü sehhârenin**" 400/3

12-Şahin
"**Şâhin gözlüm** kasdın mı var canıma" 107/1

13-Tatar
"Ey **gözü Tâtar** dilersen sen beni dellâla sat" 586/3

KAŞ
1-Besmele
"**Şekl-i Besmeledir** şâhâne düşmüş
Nazar ettim hub cemâle **kaşların**" 115/3

2-Hilâl
9/1, 41/4, 44/1, 98/5, 104/1, 115/1, 115/2, 134/1142/3, 149/1, 212/3, 240/3, 440/1, 443/4, 489/3, 506/3, 630/1,
"**Hilâl ebrûların** şekli meddini
Çekenler sîneye teslîm eder rûh" 44/1
"Gönlümü saydetti bir **hilâl ebrû**" 149/1
"İki **kaşın hilâl** olmuş siyeh çeşmin celâl olmuş" 212/3
"Olmuş ol **kaşı hilâlin** çehresi gûyâ bedir" 506/3

3-Hind Samuru
"**Kaşın sammûr-i Hindîdir** gözün ayn-ül hayât ancak 209/2
"**Kaşları semmûr-i Hindî** her yeri uygun ola" 276/3

4-Kâ'be
"**Ebrûları** kıl kalemle çekilmiş
Sanki tavâf eder **Kâ'be**'yi huccac" 24/3

5-Kalem
"Şiveler ettikçe **kaşı kalemler**" 45/3

6-Keman
Divânda otuz yedi yerde bu benzetme yapılmıştır. 24/2, 30/4, 41/4, 52/4, 59/1, 81/1, 88/2, 98/2, 107/3, 124/2, 125/2, 125/5, 146/4, 148/2, 179/3, 205/2, 234/4, 270/2, 280/1, 299/1, 342/1, 353/3, 393/1, 394/3, 405/2, 413/3, 450/3, 456/1, 472/2, 498/1, 553/2, 566/4, 579/1, 640/1, 642/1
"Pâyitaht içinde mislin bulunmaz
Sencileyin **kaşı keman** efendim" 81/1
Hışım edüp **keman kaşı** kurunca
Gamzesi okların atamamış mı" 52/4
"Ey **kemân ebrû** mahabbet tîrine oldum siper" 450/3
"Bir **kemân ebrû** gözü âhû cemâli âfitâb" 472/2
"Tîr veş lûtf eyle ey **kaşı kemânım** gel yetiş" 579/1

7-Medd
"Gözü nûna işarettir keman **ebrûları medde**" 169/2
"İki **medler** mi iki **râ**lar mı **ebrûlar** mıdır" 545/3

8-Mihrâb
"**Kaşların mihrâb** edindim i'tikaf etmek için" 433/3
"Ol mahın hüsnünde hâl-i mükerrem
Hacer-ül-esved'dir ey **kaşı mihrâb**" 19/1
"Gözündür mescid-i Aksâ mukavves **kaşların mihrâb"** 629/2

9-Tîğ
"**Kaşların tîg-ı** kazâdır" 650/2

10-Tuğrâ
24/2, 43/2, 88/2, 85/3, 336/2, 364/4, 387/3, 475/3, 557/3, 565/2, 604/1,
"Hilâl **ebrûların tuğrâyâ** benzer" 85/3
."**Kaşların tuğrâya** benzer katl-i ferman gösterir" 364/4
"**Kaşları tuğrâya** benzer oldu gül ruhsârımın" 557/3
"Kirpiği tîr-i alemdir **kaşları tuğra** gibi" 565/2

KİRPİK

24/2, 88/2, 164/4, 179/3, 249/2, 565/2, 638/2

"**Kirpiklerin oktur** kaşların keman" 88/2

"Dizildi kanlı **müjgandan** mücellâ **tirleri** saf saf" 179/3

"Yine **müjgan askerlerin** çekmiş celâli kaşların" 164/4

"Her biri bir **harâmidir**

Kirpikleri kapağ üzre" 638/2

SAÇ

Sevgilinin saçı, renk koku ve şekil itibarile Leylâ (nın saçına veya sünbüle benzetilmiştir.

Leylâ: 19/2, 24/4, 61/1, 201/3, 212/1, 232/2, 232/2, 292/2, 308/3, 321/1, 323/1, 373/4, 375/1, 395/2, 418/4, 425/3, 438/5, 450/2, 499/1, 531/1, 544/2, 564/1, 567/1, 589/1, 589/4,

"Şübhesiz sen beni ey **şaçı Leylâ**

Mecnûn-i şeydâya eyledin refik" 61/1

"Ey **saçı Leylâ** düşem Mecnûn gibi sahralara" 292/2

"Tâ ezelden sen **saçı Leylâ**'ya Mecnûn'dur gönül" 450/2

"Ey sabâ irdin mi bugün ol **saçı Leylâ**'ya hû" 589/1

Sünbül: 232/3, 251/1, 283/2, 394/3, 455/3, 578/1

"Nazar eyledim ol şâha **saçı sünbül** yüzü mâha" 232/3

"Dili bülbül **saçı sünbül** şîvekârım elvedâ" 251/1

"Çeşmi âhû **saçı sünbül** kaşları kavs-i kazâ" 394/3

1-Kâkül

"**Kâkülün** misk midir **anber** mi bilmem" 86/4

"**Muanber kâkülün** gördüm meh-i tâbâne yaslanmış" 232/2

"Siyah **kâkülleri** yârin meh-i envâre yaslanmış

Ki gûyâ tâze **sünbüldür** gül-i gülzâre yaslanmış" 234/1

"**Kâkülü anber** feşânın hâtırı kalmış bana" 280/1

"Ruhleri gül **kâkülü anber** feşân eğlendi yâ" 299/4

"Mah yüzüne dağıdır **kâkülünü sünbül** gibi" 407/2

"**Sünbül-i** müşk-i Huten âraya benzer **perçemin**" 467/1

"Bî bahâdır **anber**-i sârâya benzer **perçemin**" 467/5

"Kâkül-i hoşlayın alan bûyuna **anber** dedi" 553/3

"Bir **perçemi anber** dili tatlıdır" 661/1

"**Misk-i Rûmî kâkülün** Çîn ü Hutenden dem urur" 583/1

"**Siyah kâkülleri** yârin meh-i envâre yaslanmış

Ki gûyâ tâze **sünbüldür** gül-i gülzâre yaslanmış" 234/1

Başka bir manzumede ise perçem siyah yılana benzetilmiştir.

"Hatt-ı ser **mâr-ı siyeh** âsâya benzer **perçemin**" 467/1

"Bütperest etmek diler ol **kâkülü kâfir** beni" 306/3

"Müselsel **kâkülün** sevdalarından dil halâs olmaz

Çeker semtine her birini bin **kullâb** olur peyda" 152/2

"Şöyle mestûr eylemiş **tuğrâya** benzer **perçemin"** 467/4

"**Kâkülü pürçînine ejder** de dersem elverir" 554/3

2-Zülf

"**Zülf-i anber** bârına benden selâm et ey sabâ" 249/1

"Merhabâ ey **zülf-i anber** bû sebâhın hayr ola" 271/1

"Hâl-i aşkım **zülf-i anber** gûna sor sorma bana" 274/1

"Cânına kâr etmeseydi bûyu **zülf-i anberin**" 313/2

"Eyleyen cânı muattar **zülf-i anber** bû mudur" 559/1

"**Muanber zülfün** mutarra" 650/5

"**Zülfü sünbül** gül'izârım gelmedi yâ Rap niçün" 225/3

"Seçilmez leplerin mülden dü **zülfün bûyu sünbülden**" 212/4

"**Bûy-i zülfün nefes-i âhûya** teşbih eyledim" 432/3

"Zülfünün Mansûr'uyum dersen heman berdâr eder" 599/3

"Dili bülbül saçı sünbül **zülfü dâr** olmaz bana" 283/2

"Bend oldu **zülfüne dâr** kaydı gitti" 47/2

"Meh cebînim **zülf-i pürçînim kemendim** sevdiğim" 327/2

"Korkarım vermez aman **zülfü kemend** sevsem gerek" 351/3

"Gönlümü saydetti tâze **zülfü kıldı kemend**" 413/2

"Dahi ol **zülf-i nevreste** uzatsın deste ber deste

Ki her birine bir **haste ki** bend olsun da seyreyle" 173/3
"Azm-i gülşen eyledikçe gâhi şîr-i ner gibi
Çîn ber çîn halka halka **zülfleri ejder** gibi" 555/2
"Ol **kâfir zülflünün** berdarıyım ben" 87/1
"Bir yere gelirse şeb-i yeldâile nevrûz
Olmaz **kara zülfün** gibi gerdanına lâyık" 188/3
"**Zencîr-i ser-i zülfüne** düştü dil-i Mecnun"
"Boynuma **zencîr-i zülfün** eyleyüp hâzır kemend" 427/4
"**Çevgân-ı zülfünde** cân ü baş oynar 74/4

YANAK
1-Âyîne-i Âlemnümâ
"**Ruhin âyine-i âlemnümâdır** çeşm-i mestânım" 209/1

2-Gül, Gülzâr, Gül-i Ahmer
"**Yanağı gülleri** beyaza dönmüş" 9/1
"**Ârızın** şol **verd-i hamrâ**ya benzer" 85/3
"**Şerâba** meyletmiş **ruhleri gülgûn**" 141/3
"**Yanağında iki ahmer gül-i sîrâb** olur peyda" 152/1
"**Gül ruhleri**ne arzu edüp dest ile âdem" 197/4
"Ey **ruhleri gül** lâ'l-i Bedahşân'ım içersin" 224/5
"**Ruhi gül** kameti ar'ar nişâne istemiş bulmuş" 239/3
"Geçmedi ol **ruhleri gülzâre** nettim ey sabâ" 248/4
"**Ruhleri gül** lebleri mercânım incinmiş bana" 275/2
"**Ruhleri gül** kâkülü feşan eğlendi yâ" 299/4
"**Gül yanağın** teşbih ettim misk ile anber gibi" 304/3
"**Ruhlerin** tâze açılmış **verd-i hamrâ** der gören" 342/3
"**Yanağı gül ruhleri gülzârı** çoktan görmedim" 395/5
"Nihâl-i servidir kaddin **yanağın bir gül-i ahmer"** 406/3
"**Bağ-ı cennet** içre bitmiş **yanağı bir gül** gibi" 407/2
"**Ruhlerin** bir **verd-i ra'nâ** meh cemâlin nur gibi" 467/2
"Lebleri mül **ruhleri gül** kameti serv-i revan" 472/3
"Soldurur **gül ruhlerin** cevr ü ezâsı gurbetin" 487/3
"Soldurur bâd-ı felek **gül ruhlerin** rengi uçar" 508/4
"Kaşları tuğrâya benzer oldu **gül ruhsâr**ımın" 557/3
"**Ruhleri gülzâr** önünden yâ savul yâ şöyle dur" 557/3
"Dili bülbül **ruhleri gül** benleri ferman okur" 561/1
"Gerdeni sim **ruhleri gül** dişleri dürnâba hû" 589/1
"Taşra çıktı **ruhleri** olmuş **gül-i ahmer** gibi" 620/4
"Dili bülbül **ruhleri gül**" 643/1

3-İnci
"Hattın içre **ruhlerin incuya** teşbih eyledim" 432/3

4-İrem Bağı
"Ey kaşı tuğra saçı sünbül **ruhı Bâğ-ı İrem**" 475/3

5-Lâle
"O **lâle ruhlere** o gül femlere" 114/5
"**Lâle ruhsârın** gamından hûn ile bağrım dolup" 313/3
"Servi kaddim **lâle haddim** gül'izârım gel yetiş" 579/4
"Nâzenînim **lâle haddim** serv kaddim şâh-ı şûh" 602/2

6-Mum
Sevgilinin yanağı, etrafını aydınlatan muma benzetilmiştir.
"**Ruhleri şem'i kâfûrî** niçe canlar yandırır" 578/3

YÜZ
1-Ay
Divanda kırk altı yerde yüz aya benzetilmiştir: 18/1, 41/2, 42/2, 64/3, 85/3, 99/2, 102/2, 119/2, 148/3, 149/1,153/3, 232/3, 242/5, 248/1, 267/2, 271/3, 276/1, 271/3, 276/1, 298/3, 299/4, 304/1, 316/1, 327/1, 341/4, 342/1, 346/3, 375/1, 377/1, 395/2, 407/2, 416/2, 424/1, 425/1, 498/5, 499/3, 506/3, 534/2, 537/1, 554/2,564/2, 577/2, 630/3, 637/1, 638/3, 645/1
"Nice dil vermesin divâne gönlüm
Böyle bir **cemâli münevver aya**" 18/1

"**Mah cemâlin** üzre serpilmiş siyah benleri var" 299/4
"**Mah cemâlin** dembedem **şu'le verir âşıklara**" 304/1
"Bî bedeldir **mah cemâlin** ey melek sîmâ güzel" 375/1
"**Bedir** olmuş **aya** benzer hub cemâlin ey **perî**" 424/4

3-Ayna
"Ey yüzü **Mir'atı İskender** sabâhın hayr ola" 270/2
"**Sûretindir** ey perî **âyine-i âlem nümâ**" 161/5

4-Âyet
"**Cemâli yedi âyettir** elif kaddi kıymettir" 169/2
"Bu gün cennette tûbâsın yüzündür **âyet-i Fürkan**"

5-Bayram (îd-i ekber)
"Ey **cemâli îd-i ekber** sabâhın hayr ola" 270/2

6-Gül
77/1, 139/4, 251/2, 253/1, 290/1, 353/4, 371/3, 375/4, 479/1, 482/1, 489/4, 492/2, 496/4, 519/1, 524/3, 557/1, 590/1,
"Hâlim arzeylesem **gül yüzlü** yâra" 77/1
"Merhamet etmedin **gül yüzlü** yârım" 139/4
"**Gül cemâline** dizilmiş benleri var bîhisâb" 489/4
"Bülbülün Ömer ise **gülzar-ı cennettir** yüzün" 496/4
"**Gül cemâlin** görmüşüm **gülşen bana bir nâr** olur" 524/3

7-Güneş
125/1,253/1, 254/4, 297/3, 327/3, 447/3, 472/2, 554/4, 651/2, 597/1, 604/3, 620/1, 628/2, 629/1,
"Bulmadım bir sencileyin ey **cemâli âfitâb**" 254/4
"Mâh-ı nevdir kaşların **hurşîd-i enver** tal'atin" 327/3
"Bir açılmış gonca güldür ol **cemâl-i âfitab**" 561/2
"Gerçi vermiştir zıyâ âfâka **mihr-i tal'atin**" 604/3

8-Hûrî
"Bilmem ne tal'atsın ey **hûrî sîma**" 112/2
"Öyle bir **hûri simânın** uğruna ölmek nedir" 506/3
"Bâğ-ı cennetten mi çıktın söyle sen ey **hûrî** sima" 564/4
"Lûtfı edâ **hûri likâ**" 657/1

9-İrem Bağı
"**Cemâlin** dilberâ **bağ-ı İrem**dir de ne dersen de" 170/1
"Ey **cemâli gonce-i dilde İrem** cânâ ferid" 312/1
"Ey **yüzü bâğ-ı İrem** kaddi çinârım kandesin" 479/4

10-Kâ'be
"Can **cemâlin** kâ'besin kılmak diler her dem tavâf" 630/3
"**Cemâlin** uşşaka **kıble-i eshâb**" 19/1

11-Melek
Divânda yirmi dört yerde bu benzetme yapılmıştır. 56/1, 166/5, 280/4, 283/3, 284/1, 336/1, 352/1, 375/1, 391/2, 393/2, 394/2, 397/1, 408/1, 465/1, 485/1, 521/4, 560/3, 565/1, 597/2, 604/1, 605/1, 607/3, 633/2, 653/4,
"Nazirin görmedim ey **melek sîmâ**" 56/1
"Tâlib oldum sen **melek sîmâ**ya haddim bilmedim" 391/2
"Hâce-i dânâ önünde ol **melek sîmâ** okur" 560/3
"Bir güneş tal'at perî peyker **melek sîmâ** güzel" 604/1

12-Mum Işığı
"Ol **cemâl-i Şem'-i nûra** yanmada pervâneler" 294/2

13-Nergis
"Kim nazar kılmış **cemâli nerkis**-i şehlâsına" 294/1

14-Perî
"Sen **perî rûyi** göreli nâza yandı bu gönül" 375/4

15-Hazreti Yûsuf
"**Cemâli Yûsuf-i** ken'ân'a benzer" 128/1
"**Cemâli Yûsuf**'a yârın menend olsun da seyreyle" 173/1

"**Cemâli tal'atı Yûsuf** menend olsun da seyreyle" 174/2
"Hüsne mağrûr olma bâkî kalmaz ey **Yûsuf cemâl"** 270/2
"Gün gibi rûşen **cemâli** verse **Yûsuf**'tan nişan" 295/1
"**Cemâl-i hüsnü** âlişan
Ol **Yûsuf'**tan almış nişan" 638/4

BEKİR ÇOBANZADE'DEN MEHMET NÜZHET'E KIRIM ŞİİRİNDE BEŞKOŞMA VE TÜRK ŞİİRİNDE BEŞKOŞMALAR

Karaaslan Mehmet,
Yrd. Doç. Dr.
Türkiye

Abstract. The term "beshkoshma" in the Turkish folk poetry has become popular thanks to the Azerbaijani Poet Şehriyar, and poems which copy Şehriyar in terms of style and content have been seen in Iran where Şehriyar grew up, and in other areas where Turkish folk poems were written. These poems which treat the ethnologic, and folkloric elements within the framework of nostalgia are different from koshma which is the main form of folk poetry in terms of style. The poems which are "aaa bb; ccc dd; eee ff…" in Rhyme shema, and written in beşlik are named with a special name.

The Crimean poet Mehmet Nüzhet was born in Kezlev in 1888, and, like his contemporary Şehrivar, wrote poems on the folklore and tradition of the region where he lived. As for Bekir Çobanzade, he was born in Kefe in 1893, and became an poet and distinguished scholar through his academic studies on Turcology. These poets who also wrote poems in the above-mentioned forms reflected the stylistic charactestics of traditional Turkish poetry in their poems.

In this study, the name "beshkoshma" used by the folk poets in the Iranian region is suggested as a term to name the related poem form for researchers of Turkish folk literature. In the study, anonymous beshkoshma examples from Crimean-Tatar Folk literature, and the poems written in beshkoshma form by Mehmet Nüzhet lived in the early 19th century, and Bekir Çobanzade, a significant name in Tatar poetry, are studied. Thus, the place of this form in Turkish folk poetry, the reflection of the traditional one on modern, and the place of Crimean-Tatar poetry in Turkish poetry are analyzed.

Keywords: Beshkoshma, Mehmet Nuzhet, Bekir Çobanzade, Şehriyar.

Özet. Türk halk şiiri içerisinde Azerbaycanlı şair Şehriyar ile birlikte popüler olmuş ve gerek Şehriyarın yetiştiği İran coğrafyası gerek Türk halk şiirinin yazılma imkânı bulduğu diğer coğrafyalarda Şehriyar'ın biçim ve muhteva yönüyle örnek alındığı şiirler görülmüştür. Daha ziyade yaşanan bölgeye ait etnolojik ve folklorik unsurların; eskiye özlem çerçevesinde işlendiği bu şiirler biçimsel olarak da halk şiirimizin temel biçimi olan koşma formundan farklılık göstermektedir. Kafiye şeması genelde "aaa bb; ccc dd; eee ff…" biçiminde olan ve beşlikler halinde kaleme alınan şiirler özel bir isimle adlandırılmamaktadır.

Kırımlı şair Mehmet Nüzhet 1888 yılında Kezlev'de doğmuş tıpkı kendisiyle aynı dönemde yaşayan Şehriyar gibi içinde yaşadığı coğrafyanın folklorunu ve geleneğini ele alan şiirler kaleme almıştır. Bekir Çobanzade ise 1893 yılında Kefe bölgesinde dünyaya gelmiş ve Türkoloji alanında akademik çalışmalarıyla tanınan bir ilim adamı ve şairdir. Yukarıda ele alınan biçim özelliklerini taşıyan şiirler de kaleme alan bu şairler Geleneksel Türk şiirinin biçim özelliklerini kendi şiirlerinde yansıtmışlardır.

Bu çalışmada İran bölgesindeki halk şairleri tarafından yapılan "beşkoşma" adlandırmasının Türk halk edebiyatı araştırmacılar için ilgili şiir formunu adlandırmak üzere terimleştirilmesini teklif etmektedir. Çalışmada Kırım Tatar Halk edebiyatından anonim nitelikteki beşkoşma örnekleri ve 19. Yüzyılın başında yaşamış Mehmet Nüzhet ile Kırım Tatar şiirinin önemli isimlerinden Bekir Çobanzade'nin şiirlerinden beşkoşma formunda yazılmış olanlar ele alınacaktır. Bu örneklerden hareketle Türk halk şiiri içerisinde bu formun yeri; geleneksel olanın moderndeki yansıması ve Kırım Tatar şiirinin Türk Şiiri içerisindeki konumu analiz edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Beşkoşma, Mehmet Nuzhet, Bekir Çobanzade, Şehriyar.

Аннотация. В тюркской народной поэзии термин «бешкошма/пятистишие» стал популярным вместе с именем великого Азербайджанского поэта Шахрияра. Приёмы пятистишия Шахрияра можно встретить на территории Ирана, где вырос Шахрияр, а также на территориях, где стихи нашли свои отражения в тюркском письменном народном поэтическом творчестве. Данные стихи, написанные с чувством тоски по прошлому и отражающие этнологические и фольклорные элементы своего региона, по своей форме отличаются от формы пятистишия турецкого народного поэтического творчества. Пятистишия по схеме рифмы «aaa bb; ccc dd; eee ff…» не имеют другого названия.

Крымский поэт Мемет Нузет родился в 1888 году в Кезлев. Он, как и его современник Шахрияр, в своих стихотворениях широко использовал богатейший фольклор и этнографические элементы крымских татар. А крымскотатарский ученый-тюрколог, филолог-востоковед и выдающийся поэт Бекир Чобан-заде родился в 1893 году в регионе Кефе. Наряду вышеупомянутым видам стихосложений эти поэты использовали в своих творчествах формы стихосложений традиционной тюркской поэзии.

В этой работе предлагается термин «бешкошма», так названный иранскими народными поэтами, исследователям тюркской народной поэзии для вышеуказанных форм стихов. В работе исследуются образцы анонимных стихов

бешкошма из Крымско-Татарской народной литературы и стихи Мемеда Нузета, который жил в начале 19-века, а также стихи в форме бешкошма выдающегося крымскотатарского поэта Бекира Чобанзаде. Исходя из этих образцов, будут проанализированы место формы бешкошма в Тюркской народной поэтической творчестве; отражение традиционной формы в современной поэзии и место, которое занимает крымскотатарская поэзия в тюркской поэзии.
Ключевые слова: бешкошма, Мемет Нузет, Бекир Чобан-заде, Шахрияр.

Giriş. Azerbaycanlı şair Şehriyar tarafından kaleme alınan "Heyder Babaya Selam" adlı uzun manzume başta olmak üzere Şehriyarla aynı dönemde yaşamış olan diğer şairler tarafından da muhteva ve biçim bakımından benzer özellikler taşıyan şiirlerin yazıldığı anlaşılmaktadır. Gerek anonim halk edebiyatı ürünleri içerisinde gerek âşık edebiyatı içerisinde yer alan bu şiirlerin tarzının modern şiirin temsilcileri tarafından da kullanıldığı görülmektedir.

Bu çalışmada âşık edebiyatı ürünü olarak incelediğimiz koşma türünü ve koşma biçiminde destanları kısaca tanımladıktan sonra genellikle aaabb; cccdd; eeeff… şemasıyla kaleme alınan bu şiirlerin "beşkoşma" adıyla tanımlanması ve bilim dünyasında bu tarz şiirleri incelerken bu terimleştirmenin kullanılması teklif edilmektedir.

Beşkoşma terimi ***yedekli beşli koşma*** biçiminde zaten koşma destan türünün içerisinde bir alt tür olarak -bir dörtlük ve bir beşliğin peş peşe geldiği şiirleri tanımlamak için- kullanılmaktadır. Yedekli beşli koşmalara gösterilebilecek bir örnek Aşık Hakkı tarafından yazılmış muhtar Paşa Destanıdır:

Mekr-ü Hile bermedi bar
Oldu Zivin- Düzü Mezar
Düşman hali feryad-ü zar
Tuttu yolu düz revana
Moskof kaçar yana yana
Ordu gelir dağlar aşa
Osmanlılar şanın koşa
Artırdın ey Muhtar paşa
Binler yaşa binler yaşa [2, s. 22]

Yalnızca beşliklerden oluşan uzun manzumeleri ifade eden hususi bir terim ise Türk Halk Edebiyatı terminolojisi içerisinde mevcut değildir. Şehriyar şiirleri ile Türk dünyasının genelinde şöhret bulan ve yaygınlaşan bu şekil ve tür modelinin Türkiye'den İran'daki diğer Türk topluluklarına; Irak'tan Kırım'a kadar Türk dünyasının pek çok yerinde örnekleri bulunmaktadır. Bu durum göz önüne alınırsa "beşkoşma" biçiminde yazılmış şiirlerin incelenmesi sırasında onları özel biçimde adlandırmanın ve böyle bir terimleştirmenin gerekliliği daha iyi anlaşılacaktır. İran sahasındaki âşık tarzı şiir geleneğinin günümüzdeki temsilcileri tarafından bu tarz şiirleri ifade etmek için söylenen ve tarafımızca yapılmış saha çalışmaları sırasında bir Kaşkay halk şairinden öğrenilen bu isim böylelikle bütün Türk dünyası için genel bir terime dönüşmüş olacaktır.

Kırım şiiri ve kırımlı şairler "beşkoşma" türüne verdikleri katkı bakımından incelendiği vakit bu tarzda yazılmış anonim hususiyetli bir "halk yırı" tespit edilmiştir. Ayrıca Bekir Çobanzade ve Mehmet Nüzhet tarafından yazılmış bazı şiirlerin biçimsel olarak "beşkoşma" şeklinde yazıldığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmada hem ilgili halk yırı hem de adı geçen şairler ve örnek teşkil eden şiirleri verilmek sureti ile Kırım şirinin "beşkoşma" türüyle ilişkisi ortaya konmaya çalışılacaktır. Halk şiirinin tam bir temsilcisi olarak değerlendirilmesi mümkün olmayan şairlerin de halk şirinin bazı şekli özelliklerini eserlerinde kullandıkları bilinmektedir. Bu itibarla ele alınan şiir örneklerinin bir açıdan; modern şiir içerisinde geleneğin tezahürü olarak da değerlendirilmesinin mümkün olduğunu düşünmekteyiz.

Bulgular

Halk şiiri halk şairlerinin veya isimleri bilinmeyen sanatçıların hece, belli bir dönem de aruz ölçüsüyle farklı biçimlerde ve halka ait olan her konuda ortaya koydukları manzum ürünlere verilen isimdir.

Halk şiiri içerisinde bazen bir tür bazen de şekil ifade etmek için kullanılan "koşma" terimine ilişkin Fuat Köprülü'den, Hikmet Dizdaroğlu'na; Ahmet Talat Onay'dan, Pertev Naili Boratav'a; Saim Sakaoğlu'ndan Öcal Oğuz'a kadar pek çok araştırmacının yazılar kaleme aldığı bilinmektedir [8, s. 303]. Koşma terimi ile anlatılmak istenenin ne olduğuna ve bir tür olarak "koşma"nın kapsamına ve diğer türlerden ayırt edici vasıflarının vurgulanmasına kadar pek çok farklı konunun ele alındığı bu yazılar ve araştırmacıların birbirleri arasındaki görüş farklılıkları bu bildirinin kapsamı dışındadır.

Koşma terimini bizim beşkoşma adlandırmamıza temel olacak biçimde tanımlayan Köprülünün tanımı Sakaoğlu'ndan öğrendiğimize göre şu şekildedir: "… Aşık tarzında koşma müstakil ve çok kullanılan bir nazım şeklidir, ayrı bir bestesi hususi bir terennüm tarzı vardır. Bu beste ile söylenen koşmalar ekseriyetle on bir heceli olup murabba şeklinde tanzim olunurdu; hâlbuki eskiden muhtelif vezinlerle koşmalar söylenirdi [8, s. 304].

Konuyla ilgili Çobanoğlu'nun şu tespitleri de "beşkoşma" terimleştirmesinin anlamsal arka planını açıklamak için önemlidir: "… sözlü kültür ortamında meydana getirilen şiirleri tamamının "koşma" olarak nitelendirilmesi ve türlerin ayrımı söz konusu olduğunda biçim (hacim) ve ezgi gibi ölçütlerin kullanıldığı görülmektedir… [2, s. 18]

Yukarıdaki tanımlardan da anlaşılacağı üzere Türk halk şiiri içerisinde âşıklar tarafından üretilen dörtlüklerden teşekkül etmiş ve ekseriyetle on birli vezinle kaleme alınmış her türlü eseri koşma olarak nitelendirmek mümkün görünmektedir. Kıta sayılarının yediden fazla olması onları hacim itibariyle destan sınıfına soksa da bu eserler şekil olarak yine koşma diye

adlandırılmaktadır. Koşmaların en temel biçimsel özelliği, onların dörtlükler halinde yazılmasıdır. İçerik, anlatım tutumu (eda), ezgi ve biçim (hacim) yönüyle alt başlıklara ayrılan koşma şeklinin beşlikler biçiminde yazılan bu şiirleri hiçbir tanımlamaya göre kapsamasının mümkün olmadı görülmektedir. Oysa gerek muhteva gerek biçim ve ezgi bakımından bu şekli özelliklere haiz şiirlerim "koşma" adlandırılmasıyla karşılanan halk şiiri şeklinden hiçbir farkı yoktur. Biçim (hacim) olarak koşma destan türüne giren bu beş mısralı şiirler daha ziyade vatan hasreti temalı olsalar da sevgi ve güzellik, doğa ve insan güzellikleri, ölen kişi veya kişiler ya da nasihat amacıyla da kaleme alınmış olabilmektedirler. Anlatma tutumu, konu, ezgi ya da hacim konusunda bu kadar geniş bir mahiyette olmaları onların ancak koşmalar gibi genel bir şekil olarak terimleştirilebilmelerine imkân vermektedir.

Şekli açıdan kesinlikle koşma diyemeyeceğimiz bu şiirlere başka her açıdan koşmaya benzemeleri ve sadece beş mısradan oluşmak gibi bir farklılıkları olması hasebi ile zaten sahada canlı bir isim olarak var olduğunu gözlemlediğimiz "beşkoşma" denilmesi; ilmi bir terim olarak bu ifadenin benimsenmesi doğru olacaktır. Bu terimleştirme ile birlikte Türk dünyasının pek çok bölgesinde yazılan ve bu şekli hususiyeti haiz olan şiirlerin ayrı bir başlık altında değerlendirilmesinin, tıpkı koşma gibi alt başlıklarına ayrılarak tasnif edilmesinin, Türk halk şirini zenginleştirici bir mahiyet arz edeceği kanaatindeyiz. Türk şiiri ile ilgili yapılan tasnif denemelerinde aaabb; cccdd; eeeff… Biçiminde yazılan bu şiirlerin herhangi bir yere konmadığı özel bir adla adlandırılmadığı ve bu tarz şiirlerin muhtevası, yaygınlığı gibi çeşitli açılardan ele alınıp incelenmediği anlaşılmaktadır. Bu terimleştirme beşkoşmalarla ilgili yapılması gerekli çalışmalara bir zemin teşkil etmesi bakımından da önemli olsa gerektir.

Azerbaycan edebiyatından, Kaşkay edebiyatından, Halaç edebiyatından, Türk edebiyatından ve Kırım Tatar edebiyatından verilecek beşkoşma örnekleri ile türün yaygınlığı hakkında dinleyicileri bilgilendirmek istiyorum.

Beşkoşma türüne verilecek ilk örnek kuşkusuz Heyder Baba'ya Selam adlı şiiriyle Şehriyar'dır. Bu şekil Türk edebiyatında Şehriyar ile başlamıştır diyemesek de bu şekil özelliği gösteren pek çok şiirin onun çizdiği muhteva çerçevesinde onun şiirinin hacim özelliklerinin taklit edilmesi suretiyle kısaca onun tesirinde yazıldığı anlaşılmaktadır. Heyder Baba'ya selam şiiriyle ilgili yapılan bir araştırmada bu şiire ilişkin şu bilgiler verilmektedir: " Hecenin on birli kalıbıyla yazılmış olan Heyder Baba'ya Selam; gelenekten çok güçlü etkiler taşımasına rağmen geleneksel nazım biçimlerinden herhangi birine tam olarak uymaz. Beşlikler halinde yazılması ve her kıtanın son iki dizesinin kafiyeleniş biçimi ile 'kavuştakları iki dize olan üçlüklerle kurulmuş türküler'e benzese de burada kavuştaklar aynen tekrar edilmezler. 'İki ziyadeli ayaklı koşma'yı da andıran şiir uzunluğu ve öyküleyici anlatımı ile âşık edebiyatının destan formuna da benzer ama gelenekte olmayan modern bir biçim özelliği gösterir. Heyder Baba'ya Selam'ın yayımından sonra bu biçim Türk dünyasında genel bir kabul görmüş ve adeta yeni bir nazım biçimine dönüşmüştür [9, s. 582].

Heyder Baba ildırımlar şahanda
Seller sular şakgıldayup ahanda
Gızlar ona sef bağlayup bahanda
Selam olsun şovketüze eluze
Menum de bir adım gelsün dilüze
Heyder baba kehliklerün uçanda
Kol dibinnen dovşan gelüp gaçanda
Bahçaların çiçeklenüp açanda
Bizden de bir mümkün olsa yad ele
Açılmayan ürekleri şad ele
Bayram yeli çardahları yıhanda
Novruz güli gar çiçeği çıhanda
Ağ bulutla köyneklerin sıhanda
Bizden de bir yad eliyen sağ olsun
Derdlerimiz goy dikkelsün dağ olsun
[3, s.1]

Toplam 125 beşlikten oluşan bu şiirin üç beşliğini verdikten sonra Yine İran sahasının Halaç ve Kaşkay şairleri tarafından kaleme alınmış benzer mahiyetteki uzun şiirlerinden de birkaç beşlik örnek vermek istiyoruz.

Halaç Türkçesi ile yazılmış ilk eser olma özelliği taşıyan Ali Asqer Cemrasi tarafınan yazılan Qarşu Baluqqa Selam adlı şiirler Bilgehan Atsız Gökdağ tarafından Türkiye Türkçesine kazandırılmıştır. İlgili şiir kitabının içindeki pek çok şiir "beşkoşma" biçiminde yazılmıştır [5, s. 5].

Qarşu Baluk Baluqqa sen garşuysan
Bizde yiraq dunaqqa sen gonşussayn
Yargeyipçe yatgullariyn qaşusayn
Qarşu üstünde uzaq vaqdaq yollarqa
Qumru uçar hem de qonar gullarga
Yoqqariynça Hürün Güney, Gitkamar
Quzayinça dam dam Rekin Qara Kamar
Kün çalariyn Eyir, Pirek, Taht Kamar
Kün batariyn Mekineri, Qarşuru
Bu garibde habar almayn naşuru

Kaşkay Türkleri tarafından beşkoşma biçiminde yazılan pek çok eserin bulunduğu tarafımızca yapılan saha çalışmalarında tespit edilmiştir. Hüseyn Ali Kaimi, Erselan-ı Mirzai, Mahmud Kaviyani, Muhammed Nadir Dereşori gibi pek çok halk şairi tarafından yazılan şiirlerde bir nazım biçimi olarak "beşkoşma"nın tercih edildiği gözlemlendiği gibi Hüseyn Ali Kaimi başta olmak üzere pek çok şairin bu biçimde yazdıkları şiirleri "beşkoşma" olarak adlandırdıklarını tespit ettik.

Aşağıdaki şiir Mahmud Kaviyaniye ait 23 beşlikten müteşekkil Mulvari şiirinin ilk dört beşliğidir [7, s. 146]:

Selam verdim mulvariye danışdı
Çalhalanıb bir dem halim soruşdu
Baba tekin gözü oğluna düşdü
Dedi balam bir eyleş de görüşek
Hardayıpsen bölebil ki tanışek
Söyladım, şirn çeşmeden gelmişem
Dameninde çoh ağlayıp gülmüşem
Her çen ilden irah kendde galmışam
İntizarlı çoh bahmışam Mulvari
Gözlerimden yaş ahmışam Mulvari

Uşağıdım elim meni itirdi
Sinik kanatımı yâdın bitirdi
İndi hatıralar çekip getirdi
Yurda galan eller yâda düşüpdür
Şirin hatıreler camı daşıpdır
Men itmişdim geldin ta yolu açen
Garlar basan gonçalı güli açen
Men mahrememem bağlanmış dili açan
Yağin bilrem tahammülün ziyaddır
Namahreme sırractığın heyhatdır

İran Türklerine ait yukarıdaki örneklerden sonra Türkiye'de benzer biçimde yazılmış eserlerden bir tanesini örnek olarak vermek yerinde olacaktır. Özkul Çobanoğlu Tarafından derlenen ve ezgiyle söylendiği ifade edilen bir destan olarak elektronik kültür ortamı içerisinde icra edildiği anlaşılan bu örnek şiir Aşık Arif Tellioğlu tarafından yazılmıştır. Kavuştakları iki dize olan türkü şeklinde tanımlanması da mümkün olan bu şiirin; "beşkoşma" biçiminin temeli olarak burada yer alması mümkündür [2, s. 148]:

Bağban oldum taze fidan bitirdim
Bağım viran oldu gül kara geldi
Hem canımı Hem yavrumu yitirdim
    Soğudu ocağım gül kara geldi
    Soğudu ocağım gül kara geldi…
…Cengiz'in acısı kalbi dağladı
Eşi Filiz karaları bağladı
Arif bu destana eller ağladı
    Sazım figan etti eller tel kara geldi
    Sazım figan etti tel kara geldi

Yukarıda verilen örneklerden sonra bildirimizdeki esas vurguyu teşkil eden Kırımlı şairlere ve onların şiirlerindeki beşkoşma ya da benzeri beşli yapıların örneklerine gelmek istiyoruz. Vereceğimiz ilk örnek Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi adlı ansiklopedik eserin 13. Cildinde yer alan Kırım Tatar Edebiyatının anonim ürünleri/halk yırları başlığı altında tespit ettiğimiz şiirdir. Ağlama Gelin adını taşıyan bu türkü Türkiye'de Çobanoğlu tarafından derlenenden farklı olarak ilk beşliğinden itibaren beşkoşma kafiyelenişine uymaktadır. Ancak kavuştakları iki dize olan türkü biçiminde adlandırılmaya uygun biçimde her beşliğin dördüncü ve beşinci mısralarının aynı olduğu görülüyor [1, s. 100]:

Gelin qınası ezildi Gelin kınası ezildi
Yaş yengeler dizildi Genç yengeler dizildi
Daman menden üzüldü Benden ümidin kesildi
Alama canım ağlama Alama canım ağlama
Başına çember bağlama Başına çember bağlama

Gelin keter naz ile Gelin gider naz ile
Ayağında toz ile Ayağında söz ile
Bir yiğitnin söz ile Bir yiğidin sözüyle
Alama canım ağlama Alama canım ağlama
Başına çember bağlama Başına çember bağlama

Kırım şiiri içerisinde beşlikler biçiminde kaleme alınmış şiirlere vereceğimiz örneklerden ikincisi Mehmet Nüzhet Çelebiyev tarafından yazılmıştır. Tıpkı Şehriyar gibi gelenekten beslenen bir şair olan Mehmet Nüzhet şiirlerinde bedii türlerin yanı sıra Kırım Tatar folklorundan da çok faydalanmıştır. 1888 yılında Kezlev'de dünyaya gelen ve Kökköz köyünde 1934 yılında vefat eden şairin iyi bir eğitim aldığı ve şiir dışında edebi türlerde de eserlerinin bulunduğu bilinmektedir. Beşkoşma örneği olarak göstereceğimiz şiiri "İçki Kurbanı" adlı didaktik bir şiirdir. Altı kıtadan müteşekkil şirin son kıtasında tıpkı Türkiye'den derlenen örneğimizde olduğu gibi şiirin kahramanının adı geçmektedir [1, s. 100]:

Açlıq yılı baş göz şişip biraz vakit avurğan
Altın kümüş yavlıq yüzbez episin satıp savurgan
Xalq iç ötmek tapmağanda temiz kave qavurğan
    Qurtali aqay saldı bütün seliqasm içkige
    Satıp berip sılapçısın baqır tasın içkige
Açlık senesi baş göz şişip bir zaman hastalanmış
Altın gümüş mendil işlemelerin hepsini satıp savmış
Halk hiç ekmek bulamazken saf kahve kavurmuş
    Kurtali Akay koydu bütün düzenini içkiye
    Satarak leğenini bakır tasını içkiye
Yaman açlıq fuqarege bir yılanday sarılgan
Malay korse quvancından tap ötleri carılgan
Qartı yaşı can çekişip soqaqlarda qırılgan
    Bir vaqıtta Qurtali Akay saldı özün içkige
    Satıp berip sandıqdağı sonğı bezin içkige

Yaman açlık fukareye bir yılan gibi sarılmış
Çocuk görünce sevincinden ta ödleri yarılmış
Yaşlısı genci can çekişerek sokaklarda ölmüş
Bir zamanlar kurtali Akay bıraktı kendini içkiye
Satarak sandıktaki son bezini içkiye
Etken ama ne fayda bar cepte para bitken sofi
Üç balaman bir bikenin başlarına yetken sofi
Yaman açlıq qorantaga etecegin etken sofi
Qurtali aqay cılap tevbe etti aman içkige
Özü de köp keçikmeden qurban oldu içkige
Etmiş ama ne fayda cepte para bittikten sonra
Üç çocukla karısın başını yedişkten sonra
Şiddetli açlık aileye yapacağını yaptıktan sonra
Kurtali akay ağlayarak tövbe etti ama içkiye
Kendi de çok geçmeden kurban oldu içkiye

Şiirinden örnek vereceğimiz son şair Kırım edebiyatı içinde son derece önemli bir yeri olan Bekir Çobanzade'dir. Çobanzade'nin halk şiiri unsurlarından Mehmet Nüzhet kadar istifade ettiği söylenemez. İyi eğitimli pek çok yer görmüş bir şair olan Bekir Çobanzade'nin buna rağmen şiirlerini yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan Kırım Türk çöl ağzıyla yazdığı ve genelde yedili veya on birli hece ölçüsünü kullandığı ifade edilmiştir [10, s. 26]. Çobanzadenin bizim tarafımızdan tespit edilen şiirlerinden birisi beşlikler biçiminde yazılmıştır ancak kafiyeleniş biçimi yukarıda verdiğimiz diğer örnek şiirlerle benzeşmemektedir. Kızıl Şarap Eski Şarap İçeyim adlı şiirden örnek iki beşlik aşağıdaki gibidir [1, s. 100]:

Bir aqsam ber mağa değenim kibi Bir akşam ver bana dediğim gibi
Qızıl şarap eski şarap içeyim Kızıl şarap yıllanmış şarap içeyim
Qızıl asta dudaqların öpeyim Kırmızı hasta dudaklarını öpeyim
Esireyim bar dünyadan keçeyim Sarhoş olayım bütün dünyadan geçeyim
Qızıl şarap eski şarap içeyim Kızıl şarap yıllanmış şarap içeyim
Çalınsın cüregimni caqqan cırlar Çalınsın yüreğimi yakan yırlar
İnce belin sarıp qoran tepeyim İnce belini sarıp horon tepeyim
Qızıl asta dudaqların öpeyim Kırmızı hasta dudaklarını öpeyim
Cıltırağan lampacığım bir cangın bolsun Parıldayan lambacığın bir yangın olsun
Qızıl şarap eski şarap içeyim Kızıl şarap yıllanmış şarap içey

Sonuç

Yukarıda verilen örneklerin bir türü ifade eden mutlak bir bütünlük içinde olduğu iddiasında değiliz. Bu bildiri Türk şiir geleneği içerisinde beş mısralı şiirlerin bir biçimde dörtlüklerden ayrılarak incelenmesinin şiirimizi zenginleştirici bir bakış açısını beraberinde getireceğini iddia etmektedir. Bu itibarla tekrar kavuştaklı türküleri ve yedekli beşli koşmaları da içine alacak şekilde beşlik formunda yazılmış olan şiirler ile Şehriyar etkisinde yazılan folklorik unsurlarla yüklü şiirlerin tamamını "beşkoşma" terimiyle tanımlamanın doğru bir yaklaşım olacağını öngörmektedir.

Kırım halk şiirindeki yırlardan ya da geleneğin etkisini eserlerinde gösteren Kırımlı şairlerin şiirlerinden verilen örneklerle "beşkoşma" şeklinin Kırım sahasıyla ilişkisi de ele alınmış olmaktadır. Hiç kuşkusuz daha geniş bir taramayla kırım sahasından başka şairlerin ve şiirlerin de tespit edilmesi mümkündür.

Pek çok dilin kültürün beraberce yaşadığı kırımda bu çeşitliliğin içerisinde kendi dilini ve kültürünü sürdürmeyi başaran Kırım Türklüğünün [6, s. 525], Kırımlılar Tatar halkı arasında şöhreti olan ve [11, s. 2057] Kırım ile bütün Osmanlı coğrafyasını birleştirmiş Aşık Ömer gibi şairleri de bağrında yetiştirdiği unutulmamalıdır. Bu bağlamda; İran sahası başta olmak üzere Irak'ın kuzeyinde [4, s. 95], Anadolu'da ve Kırım'da; âşıklık geleneğinin modern şiir içerisindeki tezahürü olarak görülebilecek bu şekil ve içerik anlayışına ilişkin yapılması gereken ve meseleye farklı perspektifler getirecek pek çok çalışma olabileceği kanaatindeyiz. Yapılacak bu tarz çalışmalara da bir basamak teşkil etmesi ve Türk halk şirinin hangi coğrafyada yazılıyor ya da icra ediliyor olursa olsun bir bütünlük içerisinde ele alınmasının önemini ortaya koymak bakımından bildirimizin faydalı olmasını temenni ediyoruz.

Kaynakça

1. Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi-Kırım Tatar Edebiyatı: [13. Cilt]. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.
2. Çobanoğlu Ö. Aşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Türü / Ö. Çobanoğlu. — Ankara. Akçağ Yay., 2000. — C. 18; 22; 247—248.
3. Ergin M. Azeri Türkçesi / M. Ergin. — İstanbul: İst. Ünv. Edb. Fak. Yay. No: 1663. 1071. 1. — 37 c.
4. Gedikli Y. Şehriyar ve Bütün Türkçe Şiirleri / Y. Gedikli. — İstanbul, 1990. — 114 c.
5. Gökdağ B.A. Halaç Türkçesi Metinleri Qarşu Baluqqa Selam / B.A. Gökdağ. — Ankara: Vizyon Yayınevi, 2012. — C. 5—21.
6. Özkan N. Kırım Tatar Türkçesinin Yayılma Alanları / N. Özkan//Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turcic. — Fall 2008. — Volume 3/7. — C. 524—554.
7. Karaaslan M. Başlangıçtan Günümüze kaşkay Dili ve Edebiyatı üzerine değerlendirmeler / M. Karaaslan // KARAM Dergisi. — Güz 2011. — Sayı 35. — C. 135—150.

8. Sakaoğlu S. IV. Milletlerarası Türk Halk edebiyatı ve Yunus Emre Semineri Bildirileri / S. Sakaoğlu. — Eskişehir, 1991. — C. 301—305.
9. Sarıçiçek M. Şehriyar'a Selam Haydar Baba'ya Selam'ın Ontolojik Tahlili / M. Sarıçiçek//Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turcic. — Fall 2008. — Volume 3/7. — C. 580—592.
10. Taymas A. B. Kırımlı Bekir Çobanzade'nin Şiirleri / A. B. Taymas // Türkiyat Mecmuası. — 1955. — Sayı XII. — C. 23—44.
11. Üşenmez E. Modern Kırım Tatar Edebiyatında Aşık Ömer / E. Üşenmez // Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turcic. — Winter 2012. — Volume 7/1. — C. 2055—2065.

MATTERS ON AZERBAIJANI LITERATURE IN CREATIVITY OF CRIMEAN TURKISH WRITER AND SCIENTIST BEKIR CHOBANZADE

Abdullazade Nazile Abdul kızı,
Prof., Dr.
Azerbaycan

"Bekir Chobanzade is Turkish man with idealist spirit,
scientific and culture sense, Turkish character in heart and
love of motherland, rare man in our time".
Abdulla Batlal Taymas

Summary. Although writer, literature-man, specialist in Turkology, one of the famous figure of Turk-Islamic world of 30 years of XX century Bekir Chobanzade had been living for 45 years he kept rich heritage after his death. His works, devoted to alphabet and graphic issues, terminology and dialectology researches, matters on Turkish studies, problems of general linguistics are exemplary contribution for study and development.

Bekir Chobanzade, who passed last and exiting years of his life and scientific activity in Azerbaijan, devoted 100 scientific works of more than 150 scientific works, written during his life to Azerbaijani language and literature. One part of works of scientist, who completely loved Turkish lands and Turkish nations, written in Azerbaijani language, consist of scientific researches on literary studies. Articles on "Language of Khatai and literary creativity", "Fizuli and his position", "Stories of Simurg", "Azerbaijani dialect of Mirza Fatali Akhundov" show high evaluation of service for self-presentation of Turkish nation in Azerbaijani literature history and writings.

Bekir Chobanzade interested in creativity of representatives of near period of classic literature of Azerbaijan from different aspects. Bekir Chobanzade, who analyzed literature heritage of Movlana Mahammad Fuzuli, considered top writer of Azerbaijani literature, as well as common Turkish literature stated that Writer gained great love in European countries, as well as in Eastern countries, that he is not imitating Writer with his Gazals (poems), Turkish poems and "Shikayatnama".

Scientist, researched language of different images of comedies of Dramatist and Philosopher of XX century M. F. Akhundzade gave specific explanations of Azerbaijani dialect, stated that these works are valuable sources for Linguists. According to his opinion M.F. Akhundzade, who made talking everyone in his/her language, basing on language of nation grounded on his might.

Bekir Chobanzade gave recommendations for adaptation of language, stylistic specifics of articles and artistic qualities, attracted to literary critics expressed his attitude to the relations on cultural renaissance and religious superstition, new life with old living, peasant, relations between Sir and Commoner.

Keywords: Turkish-Islamic world, literary man-scientist, Azerbaijan literature, language, style.

Özet. XX yüyılın ilk 30`lu yıllarında Türk İslam dünyasının ünlü temsilcilerinden olan edebiyat uzmanı-bilim adamı, Türkoloji uzmanı şair Bekir Çobanzade 45 yıl yaşamasına rağmen kendisinden sonra zengin bir iz bırakmıştır. Onun alfabe ve grafik ile ilgili konuları, termineloji ve lehçebilimi konusundaki araştırmaları, türkoloji konuları, genel dilbilimi sorunları ve yöntembilimi ile ilgili eserleri türkdilli hakların dilbilimi tarihinin öğrenilmesi ve geliştirilmesi yönünde büyük katkıda bulunmuştur.

Hayatının ve bilimsel faaliyetinin son yıllarını ve en coşkulu dönemini Azerbaycan`da geçiren Bekir Çobanzade`nin hayatı boyu kaleme aldığı 150`den fazla bilimsel çalışmasının en azı 100`e Azerbaycan Dili ve Edebiyatı konusunda olmuştur. Türk dünyası ve türk halklarını tüm kalbiyle seven bilim adamının çoğunluğu Azerice yazılan eserlerinin bir kısmı edebiyatla ilgili bilimsel araştırma konularıdır. `Hatai`nin Dili Ve Edebi Kişiliği Hakkında`, ` Füzuli ve Onun Yeri`, `Simurgun Hikayeleri`, `Mirze Feteli Ahundov`da Azeri lehçesi` gibi makaleleri onun Azerbaycan Edebiyatı Tarihi ve yazarlarının bir daha türk dünyasında kendini tanıtması yönündeki hizmetlerini yüksek değerlendirilediyini gösterir.

Bekir Çobanzade ister klasik Azerbaycan edebiyatı, isterse de yaşadığı dönemin edebiyat temsilcilerinin edebi kişilikleri ile çeşitli yönlerden ilgilenmiştir. Çokyönlü edebi kişiliği ile yalnız Ortaçağ Azerbaycan Edebiyatı değil ayrıca Türk Dünyası Edebiyatı`nın zirve şairi sayılan Mövlana Muhammed Füzuli`nin edebi irsini araştıran Bekir Çobanzade `şairin bütün Doğu ülkelerinde olduğu gibi Avrupa`da da büyük ilgi ve sevgiyle bütünleştiğini, gazelleri, Türkçe şiirleri, şiirleri ve `Şikayetname` gibi birçok eserler edebiyatımızda `Taklit Olunmayan Ustat` olduğunu bir daha kanıtlamıştır.

XIX yüzyıl dramaturjisi ve felsefecisi Mirze Feteli Ahundov`un kaleme aldığı komedilerde ayrı ayrı karakterlerin dilini araştıran B.Çobanzade Azeri lehçesinin özelliklerini açıklamış, bu eserlerin`Lisaniyetciler` (Dilciler-N.A) için değerli kaynak

olduğunu göstermiştir. Ona göre M. F. Ahundzade`nin halk diline bağlanarak her kesi kendi dilinde konuşturası ` Benzersiz Dramaturji ve Komedi Yazarı` olduğundan kaynaklanmaktadır.

B. Çobanzade edebi eleştiri konusunda yazdığı makalelerinde dil ve yöntembilim özelliklerini ve sanatsal kalitelerin dönemin taleplerine uyması için önerilerde bulunur, dini cahillikle kültürel uyanma, eski yaşam tarzı ile yeni hayat, köylü, ağa ve tüccar ilişkilerine karşı kendi düşüncelerini ortaya koyuyor.

Anahtar kelimeler: Türk İslam dünyası, Edebiyat uzmanı-bilim adamı, Azerbaycan Edebiyatı, Dil, Yöntem bilimi.

Аннотация. Несмотря на то, что один из видных представителей тюркско-исламского мира за первые 30 лет XX века, ученый-литературовед, тюрколог, поэт Бекир Чобанзаде жил всего 45 лет, он оставил богатое творческое наследие. Его труды, посвященные вопросам алфавита и графики, тюркологии, проблемам общего языковедения, методики, терминологические и диалектологические исследования являются незаменимым вкладом в изучение и развитие истории лингвистики тюркоязычных народов.

Бекир Чобан-заде, проведший последние годы своей жизни и самый бурный период своего творчества в Азербайджане, за всю жизнь написал 150 книг, 100 из которых были посвящены азербайджанскому языку и литературе. Часть произведений любящего всей своей душой тюркские края и тюркские народы ученого, большинство которых написано на азербайджанском языке, составляют его научные исследования о литературоведении. Статьи «О языке и художественном творчестве Хатаи», «Физули и его место», «Рассказы Феникса», «Азербайджанское наречие в произведениях М. Ф. Ахундова» показывают, как видный ученый высоко ценил историю азербайджанской литературы и услуги азербайджанских писателей в самоутверждении тюркской расы.

Творчество классиков, а также представителей близкого периода азербайджанской литературы интересовало Б. Чобанзаде по разным аспектам. Анализируя художественное наследие Мовланы Мухаммеда Физули, который своим многогранным творчеством считается вершиной не только азербайджанской литературы, но и всей общетюркской литературы, Б. Чобанзаде делает вывод, что «поэта любили и чтили как в странах востока, так и в Европе», своими газелями, стихами, поэмами и «Шикаетнаме» на тюркском языке «он был неподражаемым мастером слова в течение нескольких веков».

Ученый исследовал язык отдельных образов комедий драматурга и философа XIX века М. Ф. Ахундзаде и изложил специфические особенности азербайджанского наречия и указал, что эти произведения являются «ценнейшим источником для лингвистов». По его мнению, то, что М. Ф. Ахундзаде дал возможность каждому персонажу своих повестей и рассказов говорить на своем языке, указывает на творческое могущество «бесподобного драматурга и писателя комедий».

В своих статьях, посвященных литературной критике, Б. Чобан-заде дает рекомендации, чтобы языковые и стилистические особенности, а также художественные черты должны соответствовать требованиям времени, выражает свое мнение о взаимоотношениях между отсталостью и возрождением, между старым образом жизни и новыми веяниями, между барином и рабочим.

Ключевые слова: тюркско-исламский мир, ученый-литературовед, Азербайджанская литература, язык, стиль.

ŞAİR GAZAİ'NİN ESERLERİNİN TÜRLERİ

Saranayeva H.N.,
Ukrayna, Kırım

Tebliğ özeti. Kırım Hanı Bora Gazi Giray Han Türk klasik edebiyatın en parlak temsilcilerden biridir. Onun eserleri Divan Edebiyatı'nın en güzel gelenekler esasında yazılmış. Divan Edebiyatı — Türklerin İslam'ı kabul ettikten sonra ortaya çıkan yazılı edebiyattır. Divan Edebiyatı'nın altmıştan fazla konu bakımından türleri vardır. Gazai'nin sanatı, Divan şiiriyetinin ayrılmaz bir kısmı olarak, onun tür dünyası da gayet zengin. Bu çalışmada Gazai'nin eserleri şu şekilde tasnif edildi. Sevgi motiflerini taşıyan eserler **aşk şiirleri** kategorisine girdi**.** Kahramanlık ruhu ile yazılmış askeri şiirler **hamasi şiirler** olarak ayırıldı. Bu eserler güçlü vatanseverlik ve sorumluluk duygularıyla dolu, burada hayatın anlamı artık aşk değil, esas amaç, din ve vatan uğrunda savaş. Konusu sosyal eleştiri olan eserler **hicvi şiirler**'e girdi. Hicvi eserlerin yardımıyla şair dönemin toplumdaki kusurlarını ortaya çıkartıyor, bu kusurlar üzerinde düşünmeye ve onları yoketmeye çağırıyor. Öğretici (yani didaktik) ve felsefe unsurları taşıyan dini eserlerini **dini-felsefi eserler** olarak belirttik. Böyle eserlerinde Gazai ilk önce ahlak seviyesinin düşmesine ve cahilliğe karşı çıkıyor. Eski Türk klasik şairlerin bir çoğunda rastlanan ***dolapname*** diye adlandırılmış dini-felsefi eser, Gazi Giray tarafından da yazılmıştır. Eser, dünya ve ahirette rahat yaşamak için kaderle razı olmayı, zorluklara dayanabilmeyi öğretiyor. Gazai'nin 'Dolab'ı talil ederken, dönemin diğer yazarların dolapnameleriyle karşılaştırdığımız zaman, bunun bir *nazire* olduğunu anlıyoruz. Demek, bu sefer Gazai bir nazire ustası olarak önümüze çıkıyor.

Türk klasik şairi adını kazanan Gazi Giray, eserlerinde hayarın bir çok yönünü aydınlatıyor.

Аннотация. Крымский правитель Бора Гъазы Гирай Хан является одним из наиболее ярких представителей Тюркской классической литературы. Его произведения написаны в самых лучших традициях литературы «Диван». Литература «Диван» — это литература, появившаяся после принятия тюрками Ислам. В данной литературе

насчитывается более шестидесяти жанров (по тематике). Творчество Газаи как неотъемлемая часть поэзии «Диван» достаточно богато на жанры. В данной работе произведения Газаи были проклассифицированы следующим образом. Произведения, которые несут в себе любовные мотивы, вошли в категорию **стихотворения о любви.** Стихотворения о войне, написанные в героическом духе разделили как **военные стихотворения.** Эти произведения полны чувствами сильного патриотизма и ответственности. Здесь смыслом жизни уже не является любовь, главная цель — борьба во имя Родины и религии. Произведения, темой которых стала социальная критика вошли в группу **сатирические стихотворения.** С помощью таких сатирический произведений, поэт выносит на всеобщее обозрение недостатки общества того времени, призывает задуматься над этими недостатками и избавиться от них. Сочетающие в себе элементы дидактики и философии религиозные произведения обозначили как **религиозно-философские.** В этих произведениях Газаи в первую очередь выступает против безнравственности и невежества. Встречающееся у многих поэтов Тюркской классической литературы ***долапнаме*** также было написано и Гъазы Гирай Ханом. Произведение учит быть довольным своей судьбой и уметь терпеливо относится к трудностям, дабы спокойно жить в этом и ином мире. Разбирая «Долаб», написанный Газаи и сравнивая его с долапнаме других писателей, понимаем, что это не что иное как *назире.* А значит, в этот раз Газаи пердстаёт перед нами как мастер назире.

Гъазы Гирай, завоевавший звание классического тюркского поэта, в своих произведениях затрагивает многие стороны жизни.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ЛИТЕРАТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ХУРРЕМИ ЧЕЛЕБИ

Сейтягьяев Н.С.,
к. филол. н., доцент
Украина, Крым

Крымскотатарский автор Хурреми Челеби Акай-эфенди, известный также как Хурреми Кырыми [4, л. 32 об.], занимает важное место в истории крымскотатарской придворной литературы XVIII в. Это обусловлено трагической судьбой его народа, в силу разных причин утратившего огромные количество памятников самобытной культуры и, в том числе, большое число произведений литературы. В результате, сегодня о многих авторах ханского времени (XV — кон. XVIII вв.) и последовавшего за этим «Темного столетия» (1783—1883 гг.) в истории крымскотатарской литературы мы знаем только по беглым упоминаниям в источниках. Лишь несколько авторов составляют в этом отношении исключение. Это Кайсуни-заде Нидаи, известный в Крыму как Реммаль-ходжа, хан Гази Гирай Бора (Газаи), Саид Гирай-султан, Халим Гирай-султан и Хурреми Челеби Акай.

На общем фоне литературное наследие Хурреми Челеби выделяется богатством материала. Сегодня в фондах музеев и библиотек мира доступны четыре рукописи его исторического сочинения и два рукописных сборника стихов (дивана). Кроме того, отдельные стихи и отрывки стихов автора содержатся в историко-биографическом сочинении его современника, Саид Гирая, и в его собственном историческом произведении. Немаловажно, что сохранилось несколько списков главного источника этого труда — «Семи планет» Сейида Мухаммеда Ризы и уникальная на сегодня стамбульская рукопись его второго источника, «Опоры известий» Абдульгаффара Кырыми. Все это создает предпосылки для изучения творчества Хурреми Челеби Акая как с точки зрения истории крымскотатарской литературы, так и с позиций текстологии и литературного источниковедения. Ни один другой автор придворной литературы Крымского ханства таких широких возможностей в указанных направлениях исследований не предоставляет.

Несмотря на богатство и жанровое разнообразие литературного наследия Хурреми, до последнего времени исследователей (прежде всего ученых-историков) интересовал, главным образом, его исторический труд. Благодаря трудам российского востоковеда В. Д. Смирнова по истории Крымского ханства, сочинение Хурреми получило известность в научном мире под условным названием «Краткая история» [23, с. XVI; 24, с. 7, 26, 42, 52 и др.; 30, с. 60].

Новизна нашего изыскания заключается в изучении творчества Хурреми Челеби Акая в комплексе, с привлечением всех известных рукописей его произведений и произведений, являющихся их литературными источниками. Кроме того, в нашем исследовании историческое сочинение Хурреми рассматриваются в качестве памятника литературы, каковым оно на самом деле является. И это также делается впервые. Цель доклада — проследить историю изучения литературного наследия Хурреми Челеби Акая в период до начала XXI в.

Творчество Хурреми было достаточно широко известно в ханское время. На это указывают стихотворные цитаты в сочинениях его современников Сейида Мухаммеда Ризы и Саид Гирая [16, с. 41; 34, с. 34]. Временем создания «Семи планет» Мухаммеда Ризы традиционно считается 1737 г. [6, с. 107; 11, с. 26; 23, с. X—XI]. По нашему предположению, оно было написано в 1744 г. [21, с. 40]. «История» Саид Гирая датируется 1756—1758 гг. [34]. Таким образом, в период со второй половине 30-х (или с первой половины 40-х) гг. XVIII в. поэтическое творчество нашего автора было известно и получило определенную степень признания в Крыму. Интерес к нему не угас и во второй половине 50-х гг. XVIII в., что подтверждается также присутствием дивана Хурреми в собранной воедино рукописи, содержащей наряду с ним историко-биографическое сочинение Саида Гирая и сборник стихов турецкого поэта Сабита [31, с. 227—228, 335—336].

После завоевания Крымского ханства Российской империей первое упоминание Хурреми Челеби и его «Истории»

(«тарих») встречаем в книге крымскотатарского историка и поэта Халим Гирая «Гюльбюн-и ханан». Она была завершена в 1226 (1811 — нач. 1812) г. и издана в Стамбуле в 1287 (1870) г. [33, с. 130]. При этом Халим Гирай в одном перечне крымских историков и их произведений наряду с Челеби Акаем называет Ризу-эфенди (т. е. Сейида Мухаммеда Ризу) и его исторический труд, а также Кырыми Гафури (Абдульгаффара Кырыми) и его сочинение [33, с. 4—5]. Учитывая, что названное произведение Хурреми в основе является стилистической переработкой «Семи планет» Мухаммеда Ризы и «Опоры известий» Абдульгаффара Кырыми, такое упоминание равносильно признанию его самостоятельного значения в соответствии с критериями, принятыми в крымской придворной литературе XV — XVIII вв. Это дает основание для изучения его сегодня в качестве самостоятельного произведения.

В Российской империи первое знакомство с содержанием «Истории» Хурреми Челеби Акая произошло в 1844 г. В этом году в первом томе «Записок Одесского общества истории и древностей» был опубликован перевод на русский язык ряда извлечений из нее, выполненный членом общества, А. Негри [13]. Исследователь не знал имени автора и названия сочинения и, сам того не подозревая, дал резко негативную оценку поэзии Хурреми [13, с. 379, 392]. Для своего перевода он использовал список с рукописи, хранившейся в Крыму у мурзы Мурата Аргинского, выполненный по заказу ООИД в 1840 г. [8, л. 121; 13, с. 379].

Из европейских востоковедов первым имя и исторический труд Хурреми упомянул Й. фон Хаммер-Пургшталь. В 1856 г. он издал свой труд по истории Крымского ханства, в котором полностью опубликовал список источников «Гюльбюн-и ханан» Халим Гирая [39, с. 9].

Дальнейшая судьба изучения исторического труда Хурреми связана с именем В. Д. Смирнова. Российский востоковед получил рукопись сочинения в пользование от редактора газеты «Переводчик» в Бахчисарае И. Гаспринского, [23, с. XIV]. Историческое сочинение Хурреми Челеби стало важным источником для двух книг ученого по истории Крымского ханства, изданных в 1887 и 1889 гг. [23; 24].

Хотя В. Д. Смирнов и использовал в своей работе произведение Халим Гирая, а также проштудировал сочинение Й. фон Хаммер-Пургшталя, в которых фигурирует имя Хурреми, он не обратил внимание на этот тахаллус в поэтических цитатах на страницах использованной им петербургской рукописи [10, л. 5, 11 об., 19, 28 об., 31 об., 53 об., 68, 72 об., 103, 124 об.]. Вместо этого он указал, что в рукописи отсутствуют имя автора, переписчика и указание на дату составления. С подачи российского ученого в научной литературе за сочинением Хурреми закрепилось название «Краткая История» [23, с. XIV, XVI].

В отличие от Й. Фон Хаммер-Пургшталя В. Д. Смирнов был хорошо знаком с переводом А. Негри и давал ему высокую оценку. Он сличил его с текстом рукописи сочинения Хурреми и пришел к выводу о полном тождестве содержания списка, с которым работал сам, с текстом турецкой рукописи, использованной для перевода А. Негри [23, с. XV]. В. Д. Смирнову также принадлежит первая литературоведческая оценка труда Хурреми, данная в научной литературе новейшего времени. По его словам, «в основании своем кодекс есть сокращенное изложение «Семи планет» Мухаммеда Ризы…; … пространные, переполненные нескончаемыми метафорами периоды «Семи планет», сплошь и рядом непереводимые на русский язык, в этом кодексе заменены краткими и ясными по смыслу фразами, легко передаваемыми по-русски» [23, с. XV].

Уже после издания первой книги В. Д. Смирнова по истории Крымского ханства, в 1306 (1888—1889) г. в Каире А. Х. ад-Дагестани издал каталог турецких рукописей Хедивской библиотеки. В нем был отмечен список «Истории» Хурреми под заголовком «Тарих аль-Кырым хилаф ма-сабак». Имя автора было приведено в форме «Челеби-эфенди аль-Аки» [6, с. 125, 248]. Однако он, судя по всему, каталог ад-Дагестани не был широко известен среди современников.

Пятнадцатью годами позже выхода первой книги В. Д. Смирнова по истории Крымского ханства, в 1319 имущественном («малие») году (1.03.1902—28.02.1903 г.) крымскотатарский учитель и чиновник турецкого консульства в Симферополе, подданный Османской империи А. Нуреддин подготовил новую (незавершенную) редакцию исторического труда Хурреми [2, с. 168—169; 26, л. 2]. В начале XX в. работа А. Нуреддина была сдана неким лицом для издания в издательство газеты «Терджиман». Однако там на это не нашлось средств, и после смерти И. Гаспринского рукопись была возвращена А. Нуреддину [2, с. 169—170].

В Крыму в начале XX в. хорошо знали имя Хурреми Челеби. На это указывает приписка на л. 1 бахчисарайской рукописи исторического сочинения Хурреми, в которой он назван «из числа писателей своего времени» («удеба-йи асрдан»), а его имя приведено в форме «Хурреми Челеби Агай» [26]. Приписка сделана на османско-турецком языке и в османско-турецкой орфографии, что дает возможность предположить, что рукопись была сделана в редакции издательства газеты «Терджиман» в период до 1914 г. (т. е. до смерти И. Гаспринского и возврата рукописи автору). Не исключено, что автором приписки был О. Акчокраклы, бывший в 1906 и 1910—1916 гг. сотрудником газеты [3, с. 28]. Во всяком случае, именно он позже (в 1926 г.) сделал замечание текстологического характера о том, что А. Нуреддин мало что добавил к «Истории» Хурреми, только несколько изменил выражения и прибавил некоторые комментарии [2, с. 170].

В 1909 г. имя Хурреми и его произведение вновь могли привлечь внимание исследователей. В этом году молодой крымскотатарский исследователь, студент Стамбульского университета А. Ильми, перевел сочинение Халим Гирая (и в том числе его вводную часть) со староосманского на современный ему турецкий язык и опубликовал с комментариями и дополнениями [32, с. 10; 36, с. 207—208]. Но и в этот раз никто из европейских и российских исследователей не взял на себя труд внимательного изучения списка источников «Гюльбюн-и ханан».

Важным шагом в изучении «Истории» Хурреми стало открытие А. Н. Самойловичем имени ее автора в 1913 г. Ученый-тюрколог, изучив рукопись «Краткой истории», приобретенной Таврической ученой архивной комиссией

(ТУАК), обнаружил в ней на л. 2a до тех пор неизвестное ученым-историкам имя ее автора, написанное карандашом в форме «Хурреми Челеби Акай эфенди». Это же имя повторялось в рукописи ТУАК на л. 2b. [14, с. 140].

В Петербурге А. Н. Самойлович показал сделанные им выписки из списка ТУАК В. Д. Смирнову. Тот признал в ней «Краткую историю». На следующий день они вместе посетили Публичную библиотеку, в которой с 1908 г. хранился список исторического сочинения Хурреми, использованный В. Д. Смирновым. Там они окончательно убедились в тождестве обоих списков [14, с. 139]. Кроме того, во время сверки выписок из рукописи ТУАК с текстом петербургского списка А. Н. Самойлович обратил внимание на дату, проставленную на полях рядом с «таинственным текстом, заключающим в себе в замаскированном виде дату времени составления истории» — 1170 г. Х., т. е. 1756/7 г. [14, с. 141].

После открытия А. Н. Самойловича сочинение Хурреми больше чем на десятилетие выпало из поля зрения исследователей. Причиной этому стало начало I Мировой войны и последовавшие за ней Октябрьская революция и Гражданская война в России. На полуострове ситуация усугубилась голодом 1921—1922 гг. и его последствиями. Не намного лучше была ситуация и в странах Западной Европы. Поэтому новый интерес к имени Хурреми Челеби и его творчеству возник только во второй половине 1920-х годов, в период так называемого «золотого пятилетия» в истории крымских татар.

Судя по записям в довоенной инвентарной книге 1920—1930-х гг. [7], именно в эти годы в собрание Бахчисарайского дворца-музея тюрко-татарской культуры поступили две рукописи, содержащие редакцию исторического сочинения Хурреми, выполненную А. Нуреддином, и диван Хурреми [4; 26]. Рукопись, в которую включен диван Хурреми, значится в под номером 418 и обозначена как «Сборник <на> арабском и турецком языках. 1) Ходжа Семерканди. 2) Диван Хурреми Челеби (стихи на турецком языке). 3) Диван Шагидий (словарь в стихах)» [7, л. 53 об.]. Рукопись исторического сочинения записана под номером 758 и обозначена как «История крымских ханов» — рукопись на турецком языке. Автор: Хурреми Челеби. 1319 гг. » [7, л. 93 об.].

Как отмечалось выше, бахчисарайская рукопись «Истории крымских ханов» после смерти И. Гаспринского в 1914 г. была возвращена А. Нуреддину. Незадолго до или уже после смерти последнего, последовавшей в 1926 г., часть собранных им рукописей, попала в Бахчисарайский дворец-музей тюрко-татарской культуры [2, с. 170]. Вероятнее всего, именно в этот период вместе с ними туда попала и названная рукопись. Об этом свидетельствует дореволюционный штамп библиотеки Бахчисарайского музея с проставленным чернилами номером на л. 2. («Бахчисарайский музей/Вивлиотека/№ *2255*») [26]. Есть еще один довод, говорящий в пользу того, что названная рукопись попала в музей во второй половине 1920-х гг. В инвентарной книге параллельно с записью на русском языке присутствует также арабографичная запись на крымскотатарском языке, выполненная в орфографии 1920-х гг. То же относится и к описанию рукописи, содержащей диван. Другими словами, она также поступила в Бахчисарайский музей в период между Конференцией по письменности, орфографии, языку и алфавиту в Симферополе в 1924 г. (19—23 октября), после которой получила распространение новая орфография арабографичного крымскотатарского письма, и 1927 г., когда был принят латинизированный «новый алфавит» [9, с. 39; 12, с. 319].

Во второй половине 1920-х годов исследователем, больше кого-либо другого работавшим с сочинением Хурреми, был О. Акчокраклы. В 1926 г. он первым сообщил в печати о бахчисарайской рукописи и, видимо, был первым ее исследователем. Данная им характеристика изменений, внесенных А. Нуреддином в историческое сочинение Хурреми, до последнего времени (т. е. на протяжении 86 лет) была единственной оценкой бахчисарайской рукописи. Правда, из всех названных работ крымскотатарского исследователя только одна получила известность в последующие годы. Это статья о проекте строительства Волго-Донского канала, в 1928 г. переведенная на украинский язык и опубликованная в журнале «Східний світ» [1 а].

В 1927 г. австрийский ученый Ф. Бабингер издал свой солидный труд по османской историографии. В нем он отметил историческое сочинение Хурреми Челеби в примечании к описанию указанного выше произведения Мухаммеда Ризы. Речь шла о том, что «Семь планет» были сокращены Челеби эфенди эль-Аки, прозванным Джезми, и что одна рукопись этого сокращения объемом в 138 листов, озаглавленная «Тарих эль-Крим» хранится в Каире, под шифром ТК, 174 [29, с. 308]. Благодаря этому небольшому примечанию, каирская рукопись исторического сочинения Хурреми получила широкую известность среди исследователей.

Как указано выше, в 1928 г. была переведена на украинский язык и опубликована в журнале «Східний світ» статья О. Акчокраклы о проекте строительства Волго-Донского канала в XVI в. Тем самым открылась «украинская страница» в истории изучения литературного наследия Хурреми. Украинский читатель впервые смог ознакомиться с переводом небольшого отрывка из «Истории» Хурреми на украинском языке [6 а].

В 1930 г. был опубликован очерк А. Е. Крымского «Крымскотатарская литература». В нем украинский ученый отметил работу «Хурреми-челеби», вслед за В. Д. Смирновым охарактеризовав ее как «сокращение «Семи планет», с некоторыми изменениями» [11, с. 26]. В примечаниях А. Е. Крымский указал на ошибочное прочтение Ф. Бабингером имени Хурреми в форме «Джезми-челеби», а также сообщил, что рукопись истории Хурреми Челеби хранится в симферопольском Музее Тавриды [11, с. 59, прим. 12].

Еще одним событием в истории изучения названного сочинения Хурреми Челеби стало открытие в 1935 г. в ходе совместной экспедиции Крымского НИИ национальной культуры (КрымНИИ) и Крымского Народного Комиссариата Просвещения в селе Баккал Акшейхского района Крымской АССР его новой рукописи. 14 марта 1936 г. сотрудник КрымНИИ А. Бекиров опубликовал в крымской газете «Енъи дюнья» сообщение об этом открытии. В статье сообщалось, что обнаруженная рукопись является четвертой и что три других находятся в Вене, Ленинграде и в крымском Музее Тавриды [9, с. 272].

В том же 1935 году известный ученый Крыма, Н. Л. Эрнст написал солидную работу «Источники изучения истории Крыма», опубликованную позже в журнале «Литература и искусство Крыма» (1936, № 4) [27; 28, л. 1]. В ней, как и в работах предшественников, историческое сочинение нашего автора упоминается в контексте труда Мухаммеда Ризы: «Существует еще «Краткая история», извлечение из работы Ризы, выполненное Хурреми Челеби. …Перевод некоторых отрывков этой «Краткой истории» издавался Негри в ЗООИД, т. I. Экземпляр рукописи «Краткой истории» Хурреми Челеби есть в Крыму» [27, л. 35]. Очевидно, что в момент написания статьи ученый не мог знать об открытии КрымНИИ. Вместе с тем, работа Н. Л. Эрнста стала напоминанием о важности труда Хурреми как источника по истории Крыма ханского времени.

В целом, благодаря исследованиям в Крыму и в Украине во второй половине 1920-х — первой половине 1930-х гг. были созданы предпосылки для изучения литературного наследия Хурреми. Однако начавшаяся во второй половине 1930-х гг. новая волна сталинских репрессий на полуострове и, в целом, в СССР практически полностью остановила исследования по истории и литературе Крыма. Вероятно, именно в эти годы исчезло рукописное собрание О. Акчокраклы. В годы войны в Крыму были утрачены два списка исторического сочинения Хурреми: рукопись, обнаруженная КрымНИИ, и список Центрального Музея Тавриды в Симферополе.

В послевоенное время первое известное нам упоминание исторического труда Хурреми относится к 1956 г. В этом году украинский ученый В. Дубровский опубликовал в Мюнхене на турецком языке статью об исторических источниках и исследованиях по истории тюркского Крыма [30]. В ней он со ссылкой на В. Д. Смирнова назвал сочинение Хурреми «Краткой историей» («Muhtasar Tarih»), а также со ссылкой на А. Негри, сообщил, что рукопись, с которой тот работал, содержит 257 страниц. В. Дубровский не знал об открытии А. Н. Самойловича и предположил, что сочинение могло быть написано в 1795 г. Османом Ага. Украинский ученый, как и предшественники, назвал «Краткую историю» «сокращением» произведения Мухаммеда Ризы [30, с. 60].

Во второй половине 1960-х — 1970-х гг. в Германии была открыта новая страница в изучении литературного творчества Хурреми. В 1968 г. немецкий ученый Б. Флемминг включила в составленный ею каталог тюркских рукописей (том XIII,1 указателя восточных рукописей Германии В. Фойгта) описание рукописного сборника, хранящегося в берлинской библиотеке Прусских культурных ценностей под номером Hs. or. oct. 923. В сборнике, состоящем из трех переплетенных в одну книгу частей разного размера, первая представляет собой поэтический сборник (куллият-и диван) турецкого поэта Сабита, вторая — историческое сочинение Саид Гирая и третья — диван Хурреми Кырыми [31, с. 227—228, 335—336; 34, с. 32—33]. Описание дивана Хурреми в каталоге Б. Флемминг стало первым сообщением на Западе о его поэтическом творчестве.

Трудно переоценить вклад в изучении творческой биографии Хурреми другого немецкого ученого, Б. Келлнер-Хайнкеле, опубликовавшей в 1975 г. солидное исследование по «Истории Саид Гирая» [35]. В свою работу она включила переводы на немецкий язык биографических сведений о 101-м представителе высших социальных слоев Крымского ханства, приведенных у Саид Гирая на листах 94 об.—104 [35, с. 183—254]. Среди прочих в ней присутствует и полный перевод текста, посвященного Челеби Акай-эфенди [35, с. 224—225]. Как было отмечено выше, Саид Гирай привел не только важные биографические сведения о нашем авторе, но и ценные сведения о его литературном творчестве. Благодаря работе немецкого ученого все эти сведения стали достоянием научной общественности.

Большое значение имел доклад Б. Келлнер-Хейнкеле на Международной конференции по алтаистике (3—8 июня 1974 г.), посвященный сочинению Саид Гирая и опубликованный в 1976 г. в Висбадене [34а]. В нем автор, отметив, что ранее диван Хурреми не исследовался, и имя поэта Хурреми Кырыми было неизвестно, выдвинула предположение о том, что Саид Гирай и Хурреми Кырыми — это одно лицо. По ее словам, первой это предположение высказала Б. Флемминг в каталоге тюркских рукописей [31, с. 336; 34а, с. 158, прим. 4]. В завершении характеристики дивана Б. Келлнер-Хайнкеле отметила, что Хурреми или Саид Гирай сумел выразить традиционные темы персидско-османского искусства стихосложения с помощью ясного местного стиля [34, с. 34]. Таким образом, Б. Келлнер-Хайнкеле стала первым исследователем берлинского дивана Хурреми Кырыми и первой дала литературоведческую оценку творчества его автора.

В 1982 г. доклад Б. Келлнер-Хайнкеле был переведен Э. Б. Озбиленом на турецкий язык и опубликован в журнале крымскотатарской диаспоры в Турции «Эмель» [34]. Сама Б. Келлнер-Хайнкеле в новейшее время любезно предоставила Республиканской крымскотатарской библиотеке им. И. Гаспринского в Симферополе микрофильм рукописи, содержащей «Историю Саид Гирая» и диван Хурреми, вместе со своей книгой, чем обеспечила для крымскотатарских исследователей возможность изучения этого важнейшего памятника национальной истории и литературы.

В период второй половины 1970-х — конца 1990-х гг., насколько нам известно, специальных исследований литературного наследия Хурреми Челеби не проводилось. В то же время заслуживают внимания отдельные работы, в которых содержатся ссылки на историческое сочинение Хурреми и замечания в адрес его автора. К их числу можно отнести, например, исследование М. А. Усманова, изданное в 1979 г. в Казани, и работы 1990-х годов А. М. Некрасова [6, с. 127, 254—255; 25, с. 285].

К 1999 г. относится наше первое упоминание о Хурреми со ссылкой на указанные работы Н. Л. Эрнста и В. Дубровского [15, с. 177, 178]. В первом десятилетии 2000-х гг. наши знания о нем значительно обогатились, благодаря знакомству с сочинениями Мухаммеда Ризы, Саид Гирая и берлинским диваном самого автора. Это нашло отражение в ряде статей и монографии, посвященных крымской исторической прозе XV—XVIII вв. [17 (4); 19; 21 и др.]. Внимание исследователей привлекла статья о происхождении Мухаммеда Ризы, в которой рассматривались обстоятельства

появления сокращения «Семи планет» [6, с. 98, 126]. В 2010 г. ее перевод на турецкий язык (к сожалению, с огрехами) был издан в Турции [21 а]. Статья наглядно показала, что введению в научный оборот рукописных источников ханского времени или выдержек из них должны предшествовать серьезные текстологические изыскания. В ней стих Хурреми был ошибочно передан нами в форме прямой речи автора, а слово «диен» («говорящий», «который говорит») неправильно прочитано в форме «дейн» («долг»), что исказило смысл стиха и, тем самым, затруднило понимание всего предыдущего текста [15, с. 37; 21 а, с. 628, прим.]. Наряду с замечаниями о творчестве Хурреми в контексте истории придворной литературы Крымского ханства, нами были опубликованы несколько коротких произведений из берлинского дивана Хурреми и небольшой отрывок из бахчисарайского списка его «Истории» [17 (5), с. 90—94, 105].

В первом десятилетии 2000-х гг. крымские исторические сочинения изучал также российский историк И. В. Зайцев. В его работах (прежде всего в солидной монографии, изданной в 2009 г.) содержатся ценные сведения об известных на сегодня списках сочинения Хурреми [5, с. 65; 6, с. 121—127]. Знакомство с монографией показывает, что российский исследователь в момент ее издания не располагал сведениями о бахчисарайской рукописи Хурреми. Кроме того, он не имел возможности ознакомиться с началом каирского списка сочинения из-за плохого качества микрофильма, с которым работал [6, с. 125, прим. 99]. Важным является указание ученого о наличие в конце киевского списка (л. 121 об.—130) выписки из сочинения другого крымского историка XVIII в., Абдульгаффара Кырыми [6, с. 124—125]. Интересным является его предположение о том, что причиной «сокращения и продолжения текста «Семи планет» следует назвать не только тяжелый стиль этого произведения, но и его необычайную популярность [6, с. 126].

В 2009 г. мы приступили к изучению литературного наследия Хурреми Челеби с позиций текстологии и литературного источниковедения. В ходе изысканий были получены качественные копии всех четырех сохранившихся рукописей исторического сочинения Хурреми и его бахчисарайского дивана. В результате изучения каирского списка исторического сочинения было выяснено его оригинальное название — «Челеби Акай тарихи» («История Челеби Акая») и время начала работы над ним автором (15 сафара 1167/10.12.1753 г.). Было установлено, что в своем компилятивном по характеру сочинении автор объединил две стилистические переработки: «Семи планет» Мухаммеда Ризы (около 4/5 объема произведения) и «Умдет аль-ахбар» Абдульгаффара Кырыми (около 1/5 объема произведения). Изыскания показали, что Хурреми включил в свою «Историю» большое количество цитат из собственной поэзии (причем, не всегда вместо цитат Мухаммеда Ризы). Выяснено, что источниками этих цитат являются, главным образом, стихи бахчисарайского дивана, а цитаты из берлинского дивана отсутствуют и т. д.

Изучение бахчисарайского дивана показало, что именно он появился в результате изучения автором дивана турецкого поэта Бакы, о чем писал Саид Гирай [22, с. 178]. Оба дивана показали, что Хурреми черпал темы для своего поэтического творчества не только из произведений классиков, но и из повседневной жизни Крыма, из народной литературы и фольклора. В его поэзии упоминается творчество Ашык Омера и Гевхери, песни об Ата Коркуде, Чора батыре, Эдиге. Результаты исследований поэзии Хурреми были частично опубликованы нами в статьях и докладах на международных конференциях [18; 20; 22; 38].

Подводя итоги, можно сказать, что творчество Хурреми Челеби Акая, несмотря на неоднозначные оценки получившее признание таких по-османски воспитанных поэтов и прозаиков его эпохи, как Мухаммед Риза, Саид Гирай и Халим Гирай, в период вхождения Крыма в Российскую империю не стало предметом систематического изучения историков и литературоведов. Те или иные открытия или замечания, связанные с ним, были сделаны либо случайно, либо в связи с выполнением других научных задач.

В изучении творчества Хурреми в досоветский период можно отметить три важных события. Это публикация в 1844 г. переводов на русский язык выдержек из его «Истории», выполненных А. Негри; изучение этого сочинения В. Д. Смирновым и открытие В. И. Самойловичем в 1913 г. имени автора в рукописи ТУАК.

Несмотря на значительный интерес к «Истории» Хурреми как к источнику по истории Крыма, в досоветский период его творчество с позиций литературоведения не изучалось. Сравнение содержания «Семи планет» Мухаммеда Ризы и «Истории» Хурреми, а также содержания рукописи «Истории Хурреми» и перевода А. Негри, предпринятое В. Д. Смирновым в ходе его работы над историей Крымского ханства, также не могут быть квалифицированы как систематическое текстологическое изучение «Истории» Хурреми. Российского востоковеда интересовало, главным образом, совпадение и различие в фактографии названных произведений, а не история текста или его художественные особенности. Тем не менее, именно благодаря В. Д. Смирнову вплоть до недавнего времени в научной литературе историческое сочинение Хурреми Челеби Акая упоминалось не иначе как «сокращение “Семи планет”». Очевидно, что под определением «сокращение» российский исследователь подразумевал не сокращение фактических данных, а стилистическую переработку произведения Мухаммеда Ризы.

Важными вехами в изучении творчества Хурреми в период после установления Советской власти в Крыму в 1920 г. и создания Крымской АССР в 1921 г. было поступление во второй половине 1920-х гг. в коллекцию Бахчисарайского дворца-музея рукописей, содержащих редакцию исторического сочинения и диван Хурреми; сообщение о каирской рукописи исторического сочинения Хурреми в работе Ф. Бабингера (1927 г.); упоминание имени и исторического труда Хурреми в очерке А. Е. Крымского «Литература крымских татар» (1930 г.); открытие новой рукописи исторического сочинения Кырыми в Крыму (1935 г.).

Благодаря исследованиям XIX — середины 30-х гг. XX вв. возникли предпосылки для изучения произведений Хурреми Челеби Акая в СССР и прежде всего в Крыму, где сохранялись три рукописи исторического сочинения Хурреми и один диван его стихов, как с позиций литературоведения, так и в качестве источников по истории

Крымского ханства. Однако сталинские репрессии, Великая Отечественная война и депортация крымскотатарского народа не позволили этим предпосылкам вылиться в конкретные научные изыскания.

Тем не менее, благодаря работам немецких ученых Б. Флемминг и, в особенности, Б. Келлнер-Хайнкеле в 1960—1970-е гг., такие исследования начались в первом десятилетии XXI в. В целом можно выделить следующие шаги, сделанные в этом направлении, начиная с послевоенного времени и до наших дней: сообщение о диване Хурреми в каталоге тюркских рукописей Б. Флемминг (1968 г.); публикация Б. Келлнер-Хайнкеле результатов исследования историко-биографического сочинения Саид Гирая (сер. 1970-х гг.) и выход из печати монографии И. В. Зайцева, посвященной крымской историографической традиции XV—XIX вв. (2009).

Литература

1. Акъчокъракълы О. XVI-нджы асырда Волго-Дон каналы ачылмакъ меселеси (тарихтен бир сахифе) / О. Акъчокъракълы // Эсерлер топламы. — Акъмесджит : «Таврия» нешрияты къырымтатар эдебияты болюги, 2006. — С. 177— 180; *то же в переводе на украинский язык:* Ачокракли О. Про перший проект споруди Волго-Донського канала у XVI сторіччі. (Проект турецької влади 1569 р. За даними кримського татарського ученого та історика Хурремі-Челебі XVIII в.) // Східний світ. — 1928. — № 2. — С. 188—192.
2. Акъчокъракълы О. Къырым генч муаллимлерининъ энъ къартларындан Ахмет Нуреддин (1861—1926) / О. Акъчокъракълы // Эсерлер топламы. — Акъмесджит: «Таврия» нешрияты къырымтатар эдебияты болюги, 2006. — С. 167—170.
3. Деятели крымскотатарской культуры (1921—1944 гг.). Биобиблиографический словарь / Гл. ред. и сост. Д. П. Урсу. — Симферополь: Доля, 1999. — 240 с.
4. Диван Хурреми Челеби // Книга рукописная на турецком языке «Тухфет-уль-эриб» (Подарок…?). — БГИКЗ КП / К-783. — л. 32 об. — 62 (нумерация в направлении справа налево; в оригинале пагинация отсутствует).
5. Зайцев И. В. Ad Fontes : Крымская историография эпохи Средневековья и Нового времени / И. В. Зайцев // Тюркологический сборник. — М.: Восточ. лит., 2005. — С. 48—85.
6. Зайцев И. В. Крымская историографическая традиция XV — XIX веков: пути развития, рукописи, тексты и источники / И. В. Зайцев. — М.: Восточ. лит., 2009. — 304 с.
7. Инвентарная книга Государственного дворца и музея Тюрко-Татарской культуры г. Бахчисарай. № 10307 (религиозная и другая литература, археологические отчеты, дневники).
8. Історія Кримського ханства. Список з рукопису мурзи Аирчинського. 1840 р.: [Турецькою мовою]. — Рукописний відділ Української національної бібліотеки ім. В. Вернадського. Ф. V (Одеське товариство історії та старожитностей). — № 3805. — 132 арк.
9. Керим И. А. Медений эснас: 1920—1938 (Къырымтатар тили, эдебияты ве медениетинден малюмат дестеги) / И. А. Керим. — Симферополь: Таврия, 1997. — 495 с.
10. Краткая история Крымского ханства неизвестного автора. — РО РНБ, Ф. 933, № 208 (ТНС 208). — 126 л.
11. Кримський А. Література кримських татар / А. Кримський [упорядник, автор вступної статті, перекладач з української мови на російську О. І. Губар; автор приміток І. А. Керімов]. — Сімферополь: Доля, 2003. — 200 с.
12. Крымская Автономная Советская Социалистическая Республика // Большая Советская Энциклопедия. — Т. 37. — М: Гос. Институт «Советская Энциклопедия», 1937. — С. 279—324.
13. Негри А. Извлечения из турецкой рукописи общества, содержащей историю Крымских ханов / А. Негри // ЗООИД. — 1844. — Т. 1. — С. 379—392.
14. Самойлович А. Предварительное сообщение о новом списке сокращения «Семи планет» Мухаммеда Ризы / А. Самойлович // ИТУАК. — 1913. — № 49 (Год двадцать шестой). — С. 139—141.
15. Сеитяяев Н. Орта асыр къырымтатар эдебиятында тарихий несир / Н. Сеитяяев // Йылдыз. — 1999. — № 6. — С. 175—185.
16. Сейид Мухаммед Риза. Ассебъ о-ссейяр или семь планет, содержащий историю крымских ханов от Менгли-Гирей хана I-го до Менгли-Гирей хана II-го, т. е. с 871/1466 до 1150/1737 г. /Издано Казанским Университетом под наблюдением Мирзы Казембека. — Казань, 1832. — XXX + VII + 359 с.
17. Сейитяхья Н. Къырым диван эдебиятынынъ муэллифлери ве эсас хусусиетлери: умумий бакъыш / Н. Сейитяхья // Йылдыз. — 2004. — № 4. — С. 65—105; № 5. — С. 83—108.
18. Сейтягьяев Н. С. «Семь планет» Сейида Мухаммеда Ризы и «История крымских ханов» Хурреми Челеби Акая: проблема перевода и упрощения текста в крымской придворной литературе XVIII в./Н. С. Сейтягьяев // Традиционный IV Международный тюркологический конгресс, посвященный 20-летию Независимости Республики Казахстан. 13—14 мая 2011 г. — Туркістан: А. Ясауи атындагы ХКТУ, 2011. — С. 161—166.
19. Сейтягьяев Н. С. Крымская историческая проза XV—XVIII вв. / Н. С. Сейтягьяев. — Симферополь: Крымучпедгиз, 2009. — 203 с.
20. Сейтягьяев Н. С. Новые сведения об «Истории крымских ханов» Хурреми Челеби Акая / Н. С. Сейтягьяев // Культура народов Причерноморья. — 2011. — № 211. — С. 162—165.
21. Сейтягьяев Н. С. Происхождение Сейида Мухаммеда Ризы (к вопросу о месте его «Семи планет» среди произведений крымской исторической прозы XVIII в.)/Н. С. Сейтягьяев // Культура народов Причерноморья. — 2003. — № 44. — С. 35—41; Seyityahya N. Seyyid Muhammed Rıza'nın Kokeni (XVIII. Yuzyıl Mensur Kırım Tarihleri Arasında "Es Seb'us Seyyar"ın Yeri Hakkında) / Cev.: Serken Acar // Tarih İncemeleri Dergisi. — 2010. — Vol. XXV. — № 2. — S. 625—636.
22. Сейтягьяев Н. С. Штрихи к творческой биографии крымского автора середины XVIII в. Хурреми Челеби Акая (в свете сведений «Истории» Саид Гирая) / Н. С. Сейтягьяев // Культура народов Причерноморья. — 2011. — № 202. — С. 176—179.
23. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской порты до начала XVIII в. / В. Д. Смирнов. — СПб., 1887. — XXXV + 772 с.
24. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской порты в XVIII столетии / В. Д. Смирнов. — Одесса, 1889. — 252 с.
25. Усманов М. А. Жалованные акты Джучиева улуса XIV—XVI вв. / М. А. Усманов. — Казань : Изд-во Казанского университета, 1979. — 319 с.
26. Хуреми Челеби. История крымских ханов. — КРУ БИКЗ НВ-11279. — 101 л.

27. Эрнст Н. Л. Источники изучения истории Крыма [Обзор] (машинописная копия с рукописного варианта), 9.VIII.1935 г. — ГААРК, Ф Р-3283, оп. 1, д. 47. — 85 л.
28. Эрнст Н. Л. Списки научных работ. Автограф. Копия. — ГААРК, Ф Р-3283, оп. 1, д. 12. — 4 л.
29. Babinger F. Osmanlı tarih yazarları ve eserleri / F. Babinger [cev.: C. Ucok]. — Ankara, 1992. — 502 s.
30. Dubrovskiy V. Turk Kırıma dair tarihi kaynak ve araştırmalar / V. Dubrovskiy // Dergi (Sovyet Birliği'ni oğrenme enstitusu. Munih). — 1956. — 2. yıl. — S. 53—76.
31. Flemming B. Turkische handschriften. Teil 1 / B. Flemming // Verzeichnis der Orientalischen handschriften in Deutschland. — Bd. 13, 1 — Wiesbaden, 1968. — XV + 392 s.
32. Halim Giray Sultan. Gulbun-i Hanan yahut Kırım tarihi / [haz.: M. S. Cogenli, R. Toparlı]. — Erzurum, 1990. — 232 + 26 s. (репринтное издание).
33. Halim Giray Sultan. Gulbun-i Hanan. — İstanbul, 1287 (1870). — 130 s. (араб. графикой на османско-турецком языке).
34. Kellner-Heinkele B. 18. Yuzyılda Nogayların Durumu ile İlgili Bir Kırım Tatar Kaynağı / B. Kellner-Heinkele [ceviren: E. B. Ozbilen] // Emel. — 1982. — No. 132 (Eylul-Ekim). — S. 32—34; Оригинал статьи на немецком языке: Kellner Heinkele B. Eine Krimtatarische Quelle zur Lage der Nogayer im 18. Jahrhundert // Sonderdruck aus: Altaica Collecta. Berihte und Vortage der XVIII. Permanent International Altaistic Conference 3.—8. Juni 1974 in Bonn / Bad Honnef. — Wiesbaden, 1976. — S. 155—161.
35. Kellner-Heinkele B. Aus den Sa'id Giray Sultan Eine zeitgenossische Quelle zur Geschischte des Chanats der Krim um die Mitte des 18. Jahrhunderts / B. Kellner-Heinkele. — Hamburg, 1975. — X + 329 s.
36. Kırımlı H. Kırım Tatarlarında milli kimlik ve milli hareketler (1905—1916) / H. Kırımlı. — Ankara, 1996. — 296 s.
37. Sa'id Giray b. Sa'adet Giray Han. Ta'rih-i Sa'id Giray Han. — Staatsbibliothek zu Berlin. Preussischer Kulturbesitz. Turkische handschriften. Hs. or. oct. 923, Teil 3. — Bl. 87a — 135a (рукопись; арабским письмом на османско-турецком языке).
38. Seyit Yahya N. Hurremi ve Yedisanname'si / N. Seyit Yahya // IV. Uluslararası Buyuk Turk Dili Kurultayı. 26—28 Eylul 2009. Bildiri Kitabı. — Kırım. Simferopol (Akmescit), 2009. — S. 275—281 (403—408).
39. Von Hammer-Purgstall J. Geschichte der Chane der Krim unter Osmanischer herrschaft. Aus turkischen quellen zusammengetragen mit der zugabe eines gazel Schahingerai's / J. Von Hammer-Purgstall. — Wien, 1856. — 263 st.

QIRIM TÜRK TATAR BAŞTAŞLARINA DAİR QAYITLAR

Selimova Leniyara,
Dr.
Ukrayna, Qırım

Abstract. This research deals with the ancient tombstones, found in villages near Sudak. Most gravestones are related to the second half of XIXth and beginning of XXth centuries. Tombstones in Sudak's villages have their own story. The most ancient one, dated by 1218 year, according to muslims calendar (foto № 1910), the youngest one — by 1943 (foto № 1852).

Tombstones found in Khoz, Tokhlukh and Tarakhtash can be classified in such way:

1. Ancient tombstones;
2. Fragments (remnants) of the ancient tombstones;
3. Top parts of the ancient tombstones (fes, dal fes, sarykh, fragments of astrakhan cap).

Crimean Tatar tombstones in Sudak's villages were made in pole form. The face plate contains inscriptions, called epitaphs — (Greek: ἐπιτάφιος — "pecular to gravestone").

Most inscriptions were written in Osmanic Turkish, i. e.:

Fenadan bi-qayyed has't	lived because of the illnes
Eyledi rahmet	died
İde haq qabrini	let Allah cherish him (her)
Ravza-yı cennet	Paradise garden
El merhum u el mağfur	let Allah forgive all the sins
(Died persons' name)	… … … … … … … …
ruhuna el Fatiha	el Fatiha pray to his (her) soul

The other sides of tombstones contain several engravings: decorations and drawings — Islamic symbols of star and a half moon, Koran, ewer and plants, incliding fig tree, 6-petal flowers etc.

The tradition of ancient Crimean Tatar tombstones, found in Khoz, Tokhlukh and Tarakhtash villages near Sudak were originated from Osmanic Turkey.

Keywords: tombstones in Sudak, Crimean Tatar tombstones, engravings, epitahps, Islamic symbols.

Özet. Kırım Tatar mezar taşları yüzyılların sırrını taşıyan nadir bir hazine olarak kabul edilebilir.

Araştırmamızda Kırım'ın Sudak (Koz, Tokluk ve Taraktaş köyleri) bölgesinde bulunan XIX—XX yy.'a ait mezartaşları ile parçalarının inclenmesi verilirken bunları sınıflandırma deneyimi de ilk defa yapılmağa çalışılmıştır.

Araştırmamız dilci, tarihçi, yurtbilimci ile edebiyatçı-araştırmacıların bilgi ve dikkatine arz edilir.

Anahtar kelimeler: Kırım, Tatar, baştaş yazısı, epitafi, Sudak, taş.

Анотація. Кримськотатарські могильні камені — це унікальна скарбниця, що зберігає таємниці століть.

У статті вперше наводяться дані, проведено науковий аналіз та зроблено класифікацію могильних каменів кінця XIX — початку XX ст., виявлених на території Судакської міськради, в селах Къоз (Сонячна Доліна), Токълукъ (Міндальне) і Таракъташ (Дачне).

Ключові слова: могильні камені у м. Судак, кримськотатарські могильні камені, епітафії, ісламські символі.

Аннотация. Крымскотатарские могильные камни — это уникальная сокровищница, хранящая тайны столетий.

В статье впервые приводятся данные, проведен научный анализ и сделана классификация могильных камней конца XIX — начала XX вв., обнаруженных на территории Судакского горсовета, в сёлах Къоз, Токълукъ и Таракъташ.

Ключевые слова: крымскотатарские могильные камни, эпитафия, Судак, камни.

Söz başı. 2010 senesiniñ 29 mayıs künü Qoz köyüniñ ananeviy köydeşler toplaşuvına misafir olaraq çağırılğan edim. Ve o künü toplaşuvdan evel Sudaqnıñ meşhur semetdeşi heykeltıraş İlmi ağa Ametovnıñ gezi programması ile Taraqtaşnıñ bayraqtiklev yerine bardıq.

İlmi ağa Ametovnıñ añlatuvına köre, Sudaqlı bir taqım eslibaşlı ve genç teşebbüsçileri eski bir rus ahırı içinde ve örme divarlarından qadim qabirlerimizniñ baştaşlarını çıqarıp töpelik bir yerge taşıp anda yerleştirgenler. Baştaşlarnıñ çoqusı ise köyniñ eski tatar mezarlığı olğan yerde, topraq içinde anda-mında yatqan vaziyette tapılğan.

Bir vaqıtlar soñra İlmi ağa Ametov o töpelik yerge milliy bayrağımızınıñ tiklenüvine hızmet etti. Aynı töpege güzel ve teren manalı bir abidetaşnı da qurdırdı.

O künden bu yana Sudaqqa kelgende, yol kenarında yükselgen milliy kök bayrağımız ve töpenin merkezinde yerleştirilgen qadim baştaşlar öz tarihımızınıñ ve keçmişimizniñ abideleri olaraq bulunmaqtalar.

2010 yılınıñ 3 iyül künü Qoz köyünde (ve umumen Köktebelde) ilmiy araştırma yapmaq üzere bulundıq.

Dört kün boyunca Qoznıñ, vatan-Qırımnıñ fevalı evlâdı, doğma qozlı Refat ağa Muslimovnıñ misafirçen evinde, samimiy qorantası ile qaldıq. Aş-suv, transport, her türlü malümat ve diger hızmetlerni hürmetli Refat ağa ile ömür arqadaşı Musfire hanım bizge taqdim ettiler. Bunıñ içün tekrar olarğa içten teşekkürlerimizni bildiremiz.

İncelegenimiz baştaşlarnıñ 3-üni (taş, foto № 1715, 1716, 1717) Qoz köyünüñ camiisinde kördik. Refat ağa Muslimovnıñ malümatına köre, bu taşlarnı 5—6 yıl evel köy cıvarında tapqanlar ve camii imamına teslim etkenler. Taşlarnıñ birisi (foto № 1715) Qoz köyünün eski mezarlıq yerinde tapılğan (mezarlıq endi yoqtır). Taşlarnıñ 2-si (foto № 1716, 1717) Toqluq köyünde yaşağan rus bir aileniñ ahır divarında tapılğan. Divardan çıqarılıp bugünki yerine ketirilgen.

Sudaq cıvarında tapılğan ve bizim araştırma mevzumız olğan bu baştaşlarnıñ umumiy vasıflarına köre Sudaqnıñ qadimiy mezartaşlarını şöyle sınıflandıra bilemiz:

I. Qadim mezar taşları.

II. Qadim mezar taşlarınıñ fragmentleri (qalıntıları).

III. Qadim mezar taşlarınıñ başlıq qısımları (fes, dal fes, sarıq, qarakül qalpağı fragmenleri).

Sudaqnıñ baştaşları

Taşlar umumiy olaraq XIX asırnıñ soñu-XX asırnıñ başına aittir. Araştırmamız sırasında qayd etilgen eñ eski taş hicri senesi ile 1218 yılına ait olup (foto № 1910), eñ zemaneviy taşnıñ üstündeki tarih ise 1943 senesi olaraq kösterilgen (foto № 1852).

Araştırmamıznıñ soñundaki İLÂVELER bölüginde bütün baştaşlarnıñ fotoresimleri berilmektedir.

İncelegenimiz baştaşlar pek tertipli ve güzel yapılğan. Her biri, eskirüv ve ipranuv vaziyetine rağmen, birer sanat eseri olaraq qabul etile bile. Qırımtatarlarda qadim devirlerden beri yaşatılğan baştaş yasav ve baştaş tiklev ananeleri Sudaq taşlarında pek bellidir. Qırımtatarlarnıñ eski qabir yerlerini, eski baştaşlarnı daha evel incelegen araştırmacılarnıñ qaydlarına köre, milliy medeniy ayatımızda insanğa/mevtağa büyük hürmet kösterile edi: *“ ... всегда существовала практика сооружения простого, скромного каменного надгробия над могилой человека (татарина-мусульманина), стоявшего на средней и даже на самой низкой ступени социальной иерархии. Причем эта практика не выпадала из сферы искусства, ибо и по своим архитектурным формам, и по характеру резного декора, и по текстам эпиграфий эти памятники представляли собой определенную художественную ценность”* [10].

Mezarlarnıñ biçimleri, taşları üzerinde bulunğan yazılar ve simvolik işaretler bizğe mezarda yatqan kişi haqqında çeşitli bilgiler bermekte. Mezar taşlarından qabirde yatqan kişiniñ qadın, erkek yahut bala mezarı olğanı qolayca añlaşıla bilir. Bala baştaşlarınıñ boyları kiçik, qadın mezar taşlarınıñ eñ diqqat çekken tarafı çeçeklernen süslü olmalarıdır. Ayrıca, mezar taşlarında ilvan olaraq qullanılğan gerdanlıq şekiller de buluna. Erkek mezar taşları ise başlıqlarından (sarıq, dalfes, qarakül qalpağı) tanıla.

Sudaqnıñ baştaş şekillerinden mezarnıñ kimge ait olğanını hem taşnıñ özünden, hem de yazısından (epitafiya) bilmege mumkün. Bunıñ üzerine daha evel araştırmacı S. M. Çervonnaya şöyle qayd etmekte: *“... еще в доисламский период существовала традиция сооружения каменных «балбалов» (изображений тюркских воинов и военачальников) и каменных плит […]. Смутные воспоминания о фигурных каменных балбалах безусловно вплетались в такого рода сооружения, и традиция эта оказалась настолько устойчивой, что из языческого она перешла в мусульманское (принципиально отвергавшее пластическое изображение человека) искусство, так что антропоморфные признаки проявлялись здесь довольно четко”* [10].

Elbette, Çervonnayadan da evel Qırımda tatar baştaşlarını incelegen insanlar bar edi. Bulardan eñ birincisi akademik Petr Keppen. P. Keppen Otuz, Toqluq kibi yerlerde bulunaraq eski mezar yerleri ile taşlarnı tapıp, incelegen edi. Köylülernen

subetleşip bu taşlarnıñ tatarlarda "tikil-taş" olaraq adlandırılğanını, "tik" sözünden kelgenini ifade etmektedir. Aynı şu Keppenden bilemiz ki, qadim tatar taşları çeşit-türlü şekilde yapılır edi. Bazı baştaşlar tegiz taş (plita), bazısı ise tomalaq tiktaş (rus. *столбик*) olaraq yapılır. *«Нередко эти плиты или столбики вверху украшаются чалмою: это значит, что тут погребен мужчина […] над могилами женщин столбики иногда оканчиваются плоскою вверху шляпкой […] Иногда погребальные камни бывают расписанными, то красного, то синего цвета»*, dep qayd etmekte Keppen [6, s. 39].

Sudaqnıñ XIX a. soñu-XX asır başına ait olğan bu baştaşlarında Orta Asırlar deviriniñ ananesini, güzelligini köre bilemiz. Altın Orda devirine ait olğan taşlarnı incelegen Çervonayanıñ şu aşağıdaki qaydları bizim incelegenimiz baştaşlarnı da bütüni ile vasıflandıra bile: *"В этом художественном явлении сложно переплетаются и очень древние традиции тюркского искусства, и совсем новые, нарастающие в век Просвещения предчувствия секуляризации искусства, пробудившийся интерес к чисто изобразительным мотивам, умение обойти запреты шариата: живое существо изображать, конечно, нельзя, но этот камень, этот столп в чалме, он смотрится почти как человек, и в его силуэте даже можно узнать суровую стать, грузную мощь или юношескую стройность умершего"* [10].

Sudaqta incelegenimiz bazı eski baştaşlarnıñ üstünde, pek seyrek de olsa, qadimiy qırımtatar tamğalarını da köremiz. Belli erbabımız Osman Aqçoqraqlınıñ qaydlarına köre, Qırımda baştaşlar üstüne tamğa işaretini qoymaq adeti XIV asırdan beri yaşamaqtadır. Kezlevniñ eski bir tatar mezarlığını ziyaret etken Aqçoqraqlı, andaki taşlar üstünde 88 tamğa işaretini tapqan. Osman Aqçoqraqlı şunı qayd ete edi ki, qırımtatar tamğa işaretleri beylik (feodal) aile işaretleri değil de, boy yaki soy işareti ediler. Çünki bu tamğalar tek zengin beylerniñ mezartaşlarında değil de, basit halqtan olğan insanlarnıñ baştaşlarında da qazdırıla edi. Eñ fuqare çobanlarnıñ ve ziraatçılarnıñ çöldeki baştaşlarında bu tamğalarnı körmek mumkün edi [12, s. 127].

Mezar taşları yazıları

Epitafiya (*yunan.* ἐπιτάφιος «mezar taşına ait») — ekseriyetle manzum (şiiriy) bir baştaş ibaresidir. Epitafiya bir kimseniñ ölümi sebebiyle yazılır, daha soñra ise bu qısqa şiir aynı şu mevtanıñ mezar taşınıñ yazısı olur.

Sudaqnıñ taşlarında berilgen malümat qısqa, lâkin mundericelidir. 8—10 satır yazısında mevta haqqında esas bilgi alına bile. Faqat taşlarnıñ aman hepisinde tek ölüm tarihı berilmektedir. Mevtanıñ doğum tarihı, niçündir, taşlarnıñ çoqusında kösterilmemekte. Bunıñ haqqında Çervonayada da qısqa bir malümat taptıq: "*Мастера-резчики, вероятно, сами были авторами этих текстов, которые бывали скупыми и строгими, иногда повторялась и ограничивались выдержкой из Корана, информацией об имени умершего, датой смерти (даты рождения никогда не упоминались), но нередко поражали своей поэтичностью, красноречием, пронзительным выражением боли и представляли собой частицу высокой восточной поэзии*" [9].

Kerçekten de bir çoq taşnıñ epitafyası satırma-satır aynen tekrarlanmaqta. Hastalıqtan vefat etkenlerniñ baştaşlarında mıtlaq "Fenadan bi-qayyed …" (yani "hastalıqtan ötrü qorçalanmamış") ibaresi keçmektedir.

Felsefiy ibare "… bugün baña, yarın saña" da çoq qullanılğan. Bu satır aslında ölgen adam arqasından tek kederlenmek degil de, hayatnıñ manası üstünde tüşünmek kerekligini de añlaymız.

Hiç kimseniñ bu dünyağa qalıcı olup kelmegenini "Hüvel-hayyül-el baqiy" (yani "baqiy qalğan tek Allahtır") ibaresinden körip, bu yazıda bir teselli his etemiz. Söz kelimi bu ibareyi qadim Osmanlı baştaşlarında da köre bilemiz. Zannımızca, bu kibi quraniy satırlar bizge osmanlı medeniyeti ile keçken.

Pek çoq qullanılğan ibarelerinden birini tolusınen şöyle yazıp, osmanlı türkçesinden yapqanımız tercimesini de taqdim etemiz:

Fenadan beqaya	Fani dünyadan baqiy dünyağa
Eyledi rahmet	rahmetlendi
İde haq qabrini	Allah qabrini etsin
Ravza-yı cennet	Cennet bağçası
El merhum u el mağfur	Rahmetli ve mağfur (Allah tarafından günahları afu etilsin)
(mevtanıñ adı)	… … … …
Ruhuna el Fatiha	Ruhuna el Fatiha

Hem pek qısqa epitafiyalar, hem de edebiy bir nefaseti olğan uzun şiiriy epitafiyalarnıñ metni qırımtatar tili tarihını, diyalektlerini, tilimizge osmanlı türkçesiniñ tesirini, elifbe sistemleriniñ deñişüvini tedqiqi içün pek muimdir. Ayrıca, bu epitafiyalar qırımtatar tiliniñ manzum (poetik) ve mensur (prozaik) stiliskasınıñ köstergiçi olaraq ileride incelene bilir.

Mezar taşları üstündeki işlemeler

Taşçılıq ve taş oyma sanatınıñ yüksek seviyesile yapılğan taşlarnıñ ög tarafı töpeden quraniy ibarenen (besmele) başlar. Eski qaydlardan belli ki, baştaş tikilgende daima Kâbe tarafına doğrulır. Baştaşnıñ mıtlaq bir unsurı — yarım ay veya ay-yıldız işaretleridir.

Açıq tüsteki baştaşlarnıñ parlaq bir renk ile boyanması, bu baştaşlarnıñ üstüne qadın ilvanları (gerdanlıq, boyuncaqlar, altın kapikler, gügüm) ve silâh (erkek baştaşları) resimleri ile süslenmesi şimaliy Kavkaznıñ qadim baştaşları ile bizimkilerni yaqınlaştırmaqta [10].

Ay-yıldız: Sudaq baştaşlarınıñ üstündeki yarım ay şekli ucları aşağı baqmaq ile diqqat çeker. İslâm evelsi deviri (putqa tapuv deviri) simvolları ve islâmiy devir simvolları qırımtatar medeniyetinde daima yan-yana qullanılmaqtadır. İnanç ve inanış sistemalarınıñ bir nevi qarışması bir taşnıñ üzerinde hem ay-yıldız, hem tamğa, hem de başqa işaretlerniñ resm etilmesinden bellidir.

Quran-ı Kerim: Daa ziyade qadınlarğa ait baştaşlarnıñ arqa taraflarında bir yipke asılğan Quran-ı Kerim resimi işlenmektedir. Bu Quran-ı Kerim resimi farqlı taşlarda farqlı işlengen. Bazıları küneş motivleri ile süslenilgen.

Gügüm: Sudaq baştaşlarını inceler ekende bir qadın baştaşı diqqatımızny çekti. Baştaşnıñ arqa tarafında büyükçe bir gügüm resmi işlengen. Mezar taşlarına savut-saba şekilleri çızılması kavkaz halqlarında da körülmektedir. Çervonnaya şimaliy Kavkaznıñ Orta Asırlarğa ait mezarlarını tedqiq etkende şu qaydnı yapar: " *... у балкарского аула Булунгу […]. ... изображение предметов домашнего очага, обычно высоких кувшинов и других сосудов, а также ювелирных украшений (над женскими захоронениями)* [7, s. 29].

Ösümlük motivleri: Sudaq baştaşlarınıñ süsleme ornametleri de ayrıca mühim bir mevzudır. Bu taşlarda ösümlik motivleri ve türlü geometrik şekillerni köre bilemiz. Bu yerde şunı ayta bilemiz ki, qırımtatar baştaşları ile qırımtatar mimariyesi, el işi sanatları ve taş oyma sanatı arasında pek yaqın bir stilistik münasebeti bardır. Bu münasebette milliy medeniyetimizniñ mimariy hususiyetleri, siluetler, ölçüler (proportsiyalar), kompozitsiyalar, malzeme (material), taş üstünü işlev tehnik usulları bulunmaqtadır.

Qırımtatar baştaşlarını sanatnıñ, şiiriyetniñ, edebiyatnıñ ve tasviriy sanatnıñ diger janr ile şekillerinden ayrı tedqiq etmek mumkün değildir. Çünki qırımtatar halq sanatı ve medeniyetindeki olup keçken protsesslerqırımtatar eski baştaşları üzerinde aks etilmektedir.

Osmanlı Türkiyesinde baştaş yasav ve tiklev ananesi qırımtatar ananesini şekillendirgen dep ayta bilemiz. Osmanlılarda ölgen kişiniñ ekonomik ve sotsial vaziyeti eyi ise; mezar taşı kitabeleri devrniñ eñ namlı şairlerine sımarış etilip, yazısı meşur *hattat*larğa yazdırılıp, usta *haqqaq*larğa (*taş üstüne müür, yazı qazğan adam) işletilir edi. Neticede, ortağa çıqqan mezar taşları da birer sanat eseri olır edi [13].

Sudaq baştaşlarında eñ çoq rast kelgenimiz ösümlikler — incir teregi pıtağı ve 6 yapraqlı çeçek (qadın mezar taşlarınıñ feslerinde işlengen).

Meyve motivleri ölümsizlik simvolıdır. Musulmanlar içün hayatnıñ meyvesi — cennettir. Bu sebep ile meyve, simvol olaraq, Allahqa avdetni ifadeley. Çünki meyve öz içinde kelecekniñ tohumunı taşıy. Qadim sotsiumlarda da çeçek ve meyveler bereket ve çoğalmaq için niyet etilip qullanıla edi. Mezar taşlarındaki meyve tabağı içinde resmetilgen *nar*, *armut*, *yüzüm*, *erik*, *qayısı*, *qavun*, *qarpuz*, *ceviz*, *limon*, *hurma*, *incir* kibi meyve örnekleri, hayat, bereket ve bollıq simvolı sayılmaqta ediler. Hususan *nar*, *incir*, ve *hurma* Qur'an-ı Kerimde "cennet meyveleri" olaraq añılmaqta [13, s. 128]. Ayrıca, Hz. Muhammedniñ (s. a.v.) hutbe berir ekende hurma teregine tayanması ile bağlı bir hadise bütün ümmeti muslimin tarafından bu terekke hürmet kösterilmesine yol açtı [13].

Sudaq baştaşlarınıñ bütün vasıflarını köstergen bir cedvel ile bu ilmiy araştırmamızğa yekün çekemiz. İleride Qırımnıñ diğer köşelerinde yapılacaq beñzeri çalışmalarğa faydalı ola bilecegini ümüt etip, bu çalışmamızny taqdim etemiz. Qırımnıñ türlü köşelerinde tapılğan eski baştaş parçaları milliy tarihımıznıñ qıymeti olaraq uyğun bir usulda, yazıq ki, saqlanmamaqtadır [2, s. 3]. Qırımnıñ birde-bir muzeyinde qadim qırımtatar baştaşları içün qurulğan layıq bir lapidariy binası açılmasını samimiy olaraq tileymiz ki, milliy medeniyetimizniñ bu güzel parçaları qorçalanır.

Edebiyat

1. Акчокраклы Осман. Старо-Крымские и Отузские надписи XIII—XIV вв. / Оман Акчокраклы. — Симферополь : Типография Тавр. губерн. Земства, 1927. (Отдельный оттиск публикации в томе 1 (58) «Известий Таврического общества истории, археологии и этнографии»).
2. Акъмесджит районнынъ этрафында тирихий башташлар тапылды // Avdet. — 2009 (29 сентября). — № 39. — С. 3.
3. Борзенко А. А., Негри А. Ф. Бахчисарайские арабские и турецкие надписи / А. А. Борзенко, А. Ф. Негри // Записки Одесского Общества истории и древностей. Одесса. — 1850. — С. 489—524.
4. Къандаз И. Таракъташ фаджиасы / И. Къандаз // Янъы дюнья. — 2001 — №. — С. 2.
5. Катанов Н. Ф. Эпиграфический памятник Волжской Булгарии / Н. Ф. Катанов // Казанский музейный вестник. — 1921. — № 1—2. — С. 55—56.
6. Кеппен Петр. О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических / Петр Кеппен. — Санкт-Петербург. — 1837. — 412 с.
7. Керейтов Р., Червонная С. Эпиграфика Ногайской степи [Электронный ресурс] / Р. Керейтов, С. Червонная // http://tashlar.narod.ru/text/chervonnaya-nogay.htm
8. Куршутов Т. Эски-Юрт — центр духовной и религиозной жизни Крыма / Т. Куршутов // Avdet. — 2006. — № 25. — С. 1, 8.
9. Червонная С. М. Тюркский мир юго-восточной Европы. Крым — Северный Кавказ [Электронный ресурс] / С. М. Червонная. — Берлин. — 2000.
10. Червонная С. М. Мусульманская эпиграфика (резные надгробные камни) в Крыму [Электронный ресурс] / С. М. Червонная // http://tashlar.narod.ru/text/chervonnaya-qrim.htm
11. Mezar taşları üzerindeki sembolik ifadeler [Электронный ресурс] // www.belgehaber.com/haber
12. Otar I. Osman Akçokraklı. Kırım'da Tatar Tamgaları / I. Otar. — Ankara, 1996.
13. Sıddık E. Peygamberlerin Hayatı (Kur'an-ı Kerim ve İslam Tarihinde) / E. Sıddık. — İstanbul : Kahraman Yayınları, 2006. — 144 s.

İlâveler

I. **Malümat**

Надгробные камни, найденные в селах близ г. Судака, своеобразны не только по своей форме, но и по материалам, из которых они изготавливались. Среди рассмотренных камней были выделены следующие: гранит, известняк и др.

Sözlükçe

Evlogiya — (греч.) 1) разумность в речах и действиях. 2) таинство евханиезии.

Epitafiya — (греч. Epitajion) — надгробная надпись. Появление Э.относится к отдаленнейшей древности.

В древней Греции Э. стали писатьсяв стихах, что позже вошло в обыкновение и у римлян (древнейшая большая Э. в латинских стихах — Сципиона Барбата, консула 298 г. до Р. Хр.). Обычай составлять Э. с указанием хотя бы дат жизни покойниковсохраняется в настоящее время у всех культурных народов. Э. иногдаявляются ценным пособием для истории, давая точные данные о временижизни тех или иных лиц: поэтому сборники Э. имеют значение, даже еслисоставлены для времен к нам близких, как, напр. «Спб. некрополь» Вл.Саитова (1883 г., для XVIII — нач. XIX в.).

II. **Bazı taşlar**

Foto No	Taş görünüvi
1715	
1716	
1717	
1852	
1910	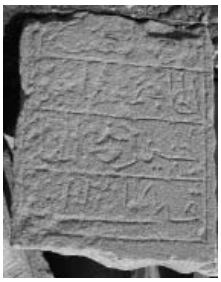

ВЛИЯНИЕ КАРАСУВБАЗАРСКОГО СОЦИО-КУЛЬТУРНОГО ПРОСТРАНСТВА НА ПОЭТИЧЕСКОЕ ТВОРЧЕСТВО БЕКИРА ЧОБАН-ЗАДЕ

Сеферова Ф.А.,
к. филол. н., доцент
Украина, Крым

Summary. Bekir Choban-zade innovator poet has lived when in the time of regime of bloody soviet. But one of the basic craftman's which fed his poetry Qarasuvbazar. Author wrote that Qarasuvbazar the influense of the heritable to the creative works.

Keywords: Qarasuvbazar, poet, lyrics, poetry.

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы влияния карасувбазарского социо-культурного пространства первой трети XX века на поэтическое творчество Бекира Чобан-заде, а также вопросы национально-этнической картины мира и преемственности поколений.

Ключевые слова: крымскотатарская литература, образная система, лирика, человек и социум.

Анотація. Бекір Чобан-заде займає особливе місце в кримськотатарській літературі. Ставлення до м. Карасувбазара до цих пір є тією стороною його творчості, яке ще не вивчене в повній мірі. У статті ведеться спроба вивчити цю сторону творчості поета.

Ключові слова: кримськотатарська література, образна система, лірика, людина і соціум.

Постановка проблемы. Творчество Бекира Чобан-заде принято рассматривать как феномен крымскотатарской культуры первой трети XX века, отразивший противоречия послереволюционного периода и 1930-х годов, и история изучения вопроса о влиянии карасувбазарского социо-культурного пространства первой трети XX века на Чобан-заде небогата. Большинство материалов по вопросу о карасувбазарских влияниях на творчество поэта рассредоточено в работах, преследующих другие научные задачи. В последние годы в научных кругах всего мира придают большое значение изучению локальной истории — городов и удельных систем. В этой связи представляют значительный интерес работы Дортелли Д'Асколи [1], Х. Г. Манштейна [2], Эвлия Челеби [3], У. Боданинского [4], Б. Н. Засыпкина [5], О. Акъчокъракълы [6], в которых немало внимания уделено географическому обзору Карасувбазарской провинции, природным условиям, хозяйственным ресурсам, административному делению, занятиям городского населения, в которых на основе путевых заметок, археологических раскопок, научных исследований освещается культурная и хозяйственная жизнь одного из древнейших городов Крыма.

В 1634 году доминиканец Дортелли Д'Асколи в своем «Описании» сообщает, что: «город Карасу находится в середине Татарии. Это большой город, но без стен. Он построен прежними ханами и вырос в наше время благодаря своему удобному расположению и торговому значению, сюда как бы на ярмарку прибывает с разных концов Татарии много народа, по средам и четвергам. Султан-калга живет доходами с этого города» [1, 26]. В У Х. Г. Манштейна узнаем, что «… в этом городе насчитывалось до 6000 домов наполовину выстроенных их камня, 38 мечетей и молелен турецких, 2 христианских церкви для армян и греков, 50 водяных мельниц и множество разных общественных зданий»… [2,126]. Хотелось бы, отметить сочинение турецкого путешественника Эвлия Челеби, который дает более подробные описания общественных и культовых зданий и других достопримечательностей города. Из двадцати семи мусульманских культовых зданий он выделяет пять соборных мечетей, покрытых черепицей с каменными минаретами. Из больших восьми гостиных зданий наибольший интерес вызывает интерес описание огромного караван-сарая хана великого везиря Сефер Гази, который украшал рыночную площадь средневекового Карасувбазара. Окружность этого караван-сарая он определяет в 400 широких шагов, находя в нем подобие могучего замка. Эвлия Челеби насчитал в городе 5500 двухэтажных и одноэтажных домов и около ста водяных мельниц на речке Кара-су, протекающей через город, а также великолепные бани. В общем, он находил город процветающим [3,36—39].

Приведенные выше разновременные данные о Карасувбазаре ханской поры показывают, что этот город, будучи одним из крупных, играл значительную роль в культурной и хозяйственной жизни государства. Другая достопримечательность города — Теккие Хан-Джами, которая, по мнению У. Боданинского, была построена в 1140 году хиджры (1727 г.) в эпоху хана Менгли-Гирея II, шейхами выходцами из г. Конии (в Турции), основавшими в Карасувбазаре этот монастырь. В 20-х годах сохранилось лишь главное здание, от многочисленных построек Теккие [4,30].

Исследования двадцатых годов оставили нам некоторые представления о памятниках старого Карасувбазара. Архитектор Б. Н. Засыпкин сообщает, что в центре города мечеть Шор-Джами — базиличного типа сохранила кроме минарета — древние части от первоначальной постройки. Она была построена в османском стиле, предположительно в начале XIII века. В 20-х годах XXстолетия старая часть города ещё сохраняла восточный колорит: «кривые улицы, по которым с трудом проезжали извозчики, высокие стены, маленькие калиточки, окна с решётками, масса мечетей и минаретов» [5,135]. Автором статьи рассмотрен широчайший круг источников, опубликованных недавно, среди

которых работы С. Нагаева [7], А. Меметова [8], Ш. Селима [9], Ш. Юнусова [10], Ю. Кандыма [11], Н. Сеитяхья [12], А. Рустамовой [13], Д. Урсу [14] и др. Собранные воедино, систематизированные и проанализированные отрывочные сведения о Бекире Чобан-заде и Карасувбазаре из столь обильного материала позволили автору статьи осветить наименее изученнный вопрос о влиянии одного из древнейших городов Крыма **Карасувбазара** на творчество Чобан-заде.

Цель. Рассмотреть карасувбазарские контексты творчества Бекира Чобан-заде, проанализировать влияние культурного социума на формирование личности писателя, а также преломление карасувбазарских впечатлений в его произведениях.

Отношение Бекира Чобан-заде к Крыму, Карасувбазару, где он провёл лучшие годы своей жизни, определялось рядом факторов: воспитанием и традициями семьи, диффузным влиянием крымскотатарского культурного социума, политическими взглядами поэта и политической ситуацией в Крыму, а также личными контактами и впечатлениями. Поскольку сам Бекир Чобан-заде оставил не так уж много собственных свидетельств о своём прошлом, не вёл дневников, судить о его взглядах мы можем исходя из его произведений. В своем большинстве они, если не объективно, по существу, то субъективно, для Бекира Чобан-заде, несут на себе «карасувбазарскую печать». С детских лет живёт в сердце поэта любовь к карасувбазарской земле, где высокие скалы и цветущие долины, к горам, осеняемым просторно плывущими облаками, к шумным источникам и таинственным пейзажам. Родители передали будущему поэту любовь не только к родной земле, а и любовь к отчему дому, к героическому прошлому. В стихотворении «Келеджек» поэт вспоминает: «*Балалыкъта келинчекли къырларда, Джатар эдим къойчыкъларым джаяр да, Къулагъымны джерге салып тынъласам, Анънар эдим — атлы джуре отарда. Бакъар эдим чокъракъларын акъышын, Тояр эдим бакъып чечек оскенин. Ава дургъун боса яйла-чёллерде, Джем алтында башкъа бир джель эскенин. Культеленген юген отлар ичинде Табар эдим башкъа дюнья, ...* » [15,13]. Показательно, что стихотворения « Догъдым бир эвде», «Яз акъшамы уй алдында», «Туман», «Узакъ тавлар», «Келелер», «Ах, табылсам!.. », написаны им на материале карасувбазарской действительности. «Узакъ тавлар» («Далёкие горы») — это одно из самых драматических стихотворений с отчетливо выраженным лирическим сюжетом. «Далёкий край лесов и гор», «пенящихся водопадов, бездонных родников и быстронесущихся рек» с детства приучил лирического героя Чобан-заде ценить и беречь землю, которая заставляет человека на чужбине вспомнить «конных джигитов » («*джигитлер сенде яшар*»), могилы матерей («*аналарым эп багърынъда комюльди*»), нежный взгляд любимой («*назлы козьлер эп корьгенде джумулды*»), поклониться краю гор и лесов, земле, которая его родила и взрастила, которую он покинул в юности: «*Бавурынъдан къаранлыкъта айрылдым, Не кунь корьдим, не суюльдим, савулдым, Не къаралдым, не пыталдым, сарылдым, Узакъ тавлар, уджсыз тавлар!*» [15,11]. Заключительные строки стихотворения пронизаны глубоким лиризмом. Они наполнены философскими размышлениями о судьбе родной земли, заботой о сынах народа: «*Сен юксексинъ, танъры бере башта сагъа, Ич къызгъанмай сен де акъыт сабанджыгъа, Корьмесин ич балаларынъ ят босагъа, Узакъ тавлар, уджсыз тавлар!*»!» [16,10]. В стихотворениях «Боран», «Чал бир къайтарма», «Яз акъшамы… » Чобан-заде показывает также хозяйственную и культурную жизнь типичного карасувбазарского поместья. Сквозь воздух, прокалённый степным неистерпимым зноем, проступают, а затем становятся явью поля, деревья, дорога, каменные дома города, мечети… Музыка времени звучит в стихотворениях «Тынч татар чёлюнде», «Танду», «Асрет», «Эзан сеси». Поэта манит зов предков, волнует чувство корня. Исторические корни крымскотатарского вопроса поэт осознавал достаточно глубоко, и противоречия между свободолюбивыми устремлениями крымскотатарского народа и государственными интересами России им показаны довольно полно в стихотворениях «Яныкъ къавал», «Кечмиштеки сучларымыз» и др. Гордость за героическое прошлое и сочувствие народу и его сложной исторической судьбе ощущается в строках: «*Ташланъыз о факъыр халкъны, сучу джокъ, Сучу болса, джашавында одийджек, Менмен Дженгъыз, Темир ханнынъ торуны, Менмен онынъ джолун даим кутеджек*» [17,294]. И поэт, рисуя прошлое, думает о будущем. Ведь повороты судьбы, какими крутыми они ни были, не могут уйти далеко от той единственной дороги, по которой идёт человек от рождения до смерти. Идёт, чтобы исполнить «своё предназначенье» через испытания лестью и злом, искушениями, огнём любви и холодом разочарований: «*Эзилийим, юкленийим сучларын! Буюк ханнынъ, буюк халкънынъ мирасын, Юкленийим бабаларым гунясын, Шай джурийим шу дюньянынъ уджларын!..*» [17, 294]. Оригинальное стихотворение «Юз алтмыш джыл …», написанное Чобан-заде, с возможной полнотой воссоздаёт величие достопримечательностей былого Карасувбаза: «*Акъшам устю эзан сеси джангъырай, Дердлилерни Хакъ къатына чагъыра. Эзан сеси минареден джайыла, Кокке чыгъа, мунълу, ёргъун байыла. Чий къатында акъ сакъаллы къартбабай Титрек къолун салкъын сувда увалай, Деренлерден «Аллах» сеси хош келе, Акъ манълайлар джерге тие юкселе…* [17,302]. Карасувбазар для Чобан-заде — это всегда «Джурт», притягивающая и завораживающая поэта священная гора Ак-кая — «Дин къыры дурагъы», «тувгъан къыр» [15,13]. Карасувбвзарский пейзаж в стихотворениях «Келеджек», «Яхшы олюм», «Яз акъшамы уй алдында», «Кузь» многоцветен, объёмен, динамичен. Здесь и точность наблюдений и описаний, в которых ритм, звук, строение строки — всё это соответствует «предмету» изображения, служит созданию яркого поэтического образа древнего Карасувбазара: «*Акърын-акърын кунь бата, кок къарара, Къызыл, къара булутлар отип бара. Пенджеремден тавларны сейир этемен, Тавлар аша, юртыма етишемен. Анда, энди билемен, коптен акъшам, Ятсы къыла, седжде эте гъарип анам…*» [15,13]. Здесь и «мягкое смешенье красок» и оттенков: «*Айгиди, тавлар, чаларгъан тавлар! Ешерген, сияргъан, сараргъан тавлар», «Яз акъшамы… Кок ачыкъ, йылдыз ёкътыр; Уй алдында сармашыкъ, акъшам сефа…*» [16,3]. Для поэзии Чобан-заде характерно совмещение философичности с географической локализованностью поэтической среды («*узакъ тавлар, тынч татар чёлюнде, Ешиль Ада, Ак-кая*…) и реалистической точностью деталей («*къызыл шарап, эски шарап ичейим», «тояр эдим бакъып чечек оскенин*»…) Связь образов

времени и красоты — важная грань историзма Бекира Чобан-заде, дающего нам ощутить, что только истинно человеческое, гуманистическое начало мира есть залог его развития и вечности: «умрет и капля утренней росы, и лепесток фиалки, и зеленый луг, и каждый из нас», но пребудет всегда Красота — исток духовной жизни на земле, передающийся в строке, в звуке, в неумирающем и сходном восприятии красоты народа. История никогда не мертва для поэта. Не случайно, начиная стихи о древнем Карасувбазаре, отчем доме с привычного зрительного ряда, поэт сменяет структуру традиционных образных метафор и уподоблений бессмертной образностью вечно живых имен, преодолевающих трагизм глаголов небытия самой сущностью заключенной в этих именах символики… Это — история древнего города, а памятники (здания, улицы, дома) — её свидетели, чьё рождение и жизнь связаны с его судьбой. Главное же достоинство стихотворений заключается в особом видении материала (города), преломлённого сквозь призму личного отношения автора к предмету, когда известные памятники высвечиваются в новом ракурсе, где каждый из них может быть разным, как живой организм в изменчивом состоянии и настроении — от величавой монументальности до тихой задумчивой интимности: «*Къарангъы гедже. Йылдыз ёкъ, ер корюнмей; Байкъуш йырлай дамларда, сельбилерде. Гедже къушу фырылдай шай кимерде. Кене сюрем атымны ич сюрюнмей*…» [17,302]. Стихотворения «Анам», «Догъдым бир эвде», «Булутлар, булутлар» воссоздают былую атмосферу, где здания живут своей жизнью вместе с узкими улочками, шумными базарами с людской толчеёй, лавками ремесленников просто жителями старого города. Читатель становится свидетелем бурной истории города, его взлётов и падений. Он узнаёт о быте горожан, о ремёслах и древнейших постройках, о традициях и обрядах народа («*Салгъырда кетенин агъарткъан дюльбер», «токъый эльбес» «Сейдали ура чапасын серт къаягъа», ««сабанджы*» и т. д.) Немало у Чобан-заде стихотворений о воде. «Герои» их — река Кара-су, родники и фонтаны, дождевые облака и весенние ливни Карасувбазара. Вместе с вечной весной (метафорический образ из стихотворения «Ах, табылсам!..») в стихах поэта шумят весёлые, чаще грустные мелодии весеннего ливня: «*Бир ирмакъ болып да, сынджырсам кольге, Я бир коль болсам да, серильсем чёльге!.. Бир джуке болайым къаялар ичинде, Чевирсин кевдемни къарувлы селлер, Къаядан, къаягъа шыпырсын еллер, Йылдырым ишлесин яш фидан экенде…*» [17,300]. В этих романтических строках отразилась древняя земля, её горы и в туманной дымке долины, её воды… Часто говорят о многокрасочности палитры того или иного поэта. По отношению к Бекиру Чобан-заде это не просто расхожая ассоциация, ибо подобное суждение касается не только масштабности проблематики или разносторонности поэтики, но и конкретного, цветового многообразия его лирики. Ее краски и оттенки воплощают целую радугу чувств — светлых и печальных, пронзительных и нежных, теплых и презрительных. Так, два цвета — красный и чёрный — представляют собой по сути два точно избранных опорных образа всего стихотворения «Анам» («Мама»). Явная, казалось бы, однозначность чувств (поклонения, уважения, благодарности матери) влюбленного в Карасувбазар героя, передана здесь как бы кистью живописца — красками и оттенками цветовой стихии, выражающей и национальный облик матери и глубину переживания, раскрытого в «закате солнца», в плывущих «красных, чёрных облаках», образах высоких гор и зелёного леса дня, далёкого «Юрта» — Карасувбазара… «*Акърын-акърын кунь бата, кок къарара, Къызыл, къара булутлар отип бара. Пенджеремден тавларны сейир этемен, Тавлар аша, юртыма етишемен*» [15,9] или же в стихотворении «Къарт Дунай, къарт Дунай» «*Кунь бата, къарангъы Къып-къызыл тав ягъы*…». На том же приеме цветового письма, на эмблематической ассоциации неназванных, но ясных оттенков красного и чёрного построены стихотворения «Ой, сувукъ шу гъурбет!», где у Бекира Чобан-заде нет контраста цветовых образов, но ощутима близость героя —крымского татарина именно к краскам той родной национальной стихии, которая обретает уже, по сути, символический характер в национально-традиционном образе красного цветка: «… *Мелевше, сармашыкъ, къаранфиль эр ер, Гуллери ачылгъан, япрагъы къатмер. Гуллери бек къызыл, ах насыл къызыл! Къызылны ничюн шай суемен бу йыл?!* » [15,6].

Выводы и перспектива. На основе тщательного анализа указанных произведений мы приходим к выводу, что поэтическое творчество Бекира Чобан-заде, посвящённое Карасувбазару, сегодня оказывает большую помощь филологам, историкам, этнографам, востоковедам, всем, кто интересуется историей Карасувбазара и Крыма.

Литература

1. Дортелли Д'Асколи. Описания Черного моря и Татарии 1634 год / Дортелли Д'Асколи. — Одесса, 1902. — 86 с.
2. Манштейн Х. Г. Записки исторические, политические и военные о России с 1727 по 1744 гг / Х. Г. Манштейн.— М., 1859. — 4.2. — 380 с.
3. Челеби Эвлия. Книга путешествия / пер. на польск. Зигмунда Абрагамовича — изд., 1969 // фрагменты пер. на рус. Руковского В. Ю.
4. Боданинский У. Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму / У. Боданинский. — Симферополь, 1930. — 31 с.
5. Засыпкин Б. Н. Памятники архитектуры крымских татар // Крым. — № 2.— 1927. — С. 113—168.
6. Центральный Государственный архив Республики Крым. фонд. — р — 3076, опись, ед. хранения 25-3.01.1939—18.06.1941. — л. 147.
7. Нагаев С. Девир ве такъдир (Бекир Чобан-заденинъ 100 йыллыгъына) / С. Нагаев//Йылдыз. — 1993. — № 2. — С. 95—122.
8. Меметов А. Бекир Чобан-заде ве къырымтатар тильшынаслыгъы / А. Меметов // Йылдыз. — 1993. — № 5—6. — С. 262—268.
9. Селим Ш. Шанлы ве фаджиалы омюр. (Бекир Чобан-заденинъ 110 йыллыгъына) / Ш. Селим // Йылдыз. — 2003. — № 2. — С. 5—7.
10. Юнусов Ш. Бекир Чобан-заденинъ шиириети / Ш. Юнусов // Йылдыз. — 1994. — № 6. — С. 156—166.

11. Къандым Ю. 43-нджи талебе. (Бекир Чобан-задеинъ ильмий ве бедиий иджадына даир базы къайдлар) / Ю. Къандым // Йылдыз. —1998. — № 4. — С. 71—82.
12. Сеитяхья Н. 20-нджи асыр шииретимизнинъ базы аз билинген левхалары. («Йылдыз»нынъ конкурсына) / Н. Сеитяхья // Йылдыз. — 2002. — № 6. — С. 34—36.
13. Афакъ Рустамова. Бекир Чобан-заде эсерлерининъ Азербайджанда нешири акъкъында / Афакъ Рустамова // Йылдыз. — 2003. — № 2. — С. 49—54.
14. Урсу Д. Корюмли тюркшынас алим Бекир Чобан-заде: омюри ве фаалиети / Д. Урсу // Йылдыз. — 1999. — № 3. — С. 127—147.
15. Чобан-заде Б. Шиирлер / Б. Чобан-заде // Йылдыз. — 1995. — № 1. — С. 6—13.
16. Чобан-заде Б. Шиирлер / Б. Чобан-заде // Йылдыз. — 1990. — № 3. — С. 3—10.
17. Кунештен бир парча Окрушина сонця: Антол. Кримськотатар. Поезії XII—XX ст. О-51 / [упоряд.: М. Мірошниченко, Ю. Кандим; Вступ. ст. М. Мірошниченка]. — К. : Голов. Спеціалізм. Ред.. літ. Мовами нац. меншин України, 2003. — 792 с.

ТВОРЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ ШАМИЛЯ АЛЯДИНА-РОМАНИСТА

Сеферова Ф.А.,
к. филол. н., доцент
Украина, Крым

Summary. In the last quarter of the twentieth century was the Crimean Tatar Romance studies from simplified realistic writing, the use of a vast arsenal of sophisticated artistic means. Shamil Alyadina novels of great interest to literary studies to analyze the evolution of the creative writer.
Keywords: industrial novel, the concept of personality, realism and dialectic.

Аннотация. В последней четверти XX столетия крымскотатарская романистика прошла от упрощённого реалистического письма, к использованию обширного арсенала усложнённых художественных средств. Романы Шамиля Алядина представляют большой интерес для литературоведения в плане анализа творческой эволюции писателя.
Ключевые слова: производственный роман, концепция личности, реализм, диалектика.

Анотація. В останній чверті XX сторіччя кримськотатарська романістика пройшла від спрощеного реалістичного письма, до використання обширного арсеналу ускладнених художніх засобів. Романи Шаміля Алядіна становлять великий інтерес для літературознавства в плані аналізу творчої еволюції письменника.
Ключові слова: виробничий роман, концепція особистості, реалізм, діалектика.

Постановка проблемы. Шамиль Алядин — один из самых значительных крымскотатарских писателей XX века. Связь творчества писателя с крымской тематикой, с крымскотатарскими писателями и поэтами периода депортации и возвращения народа на историческую родину и, наконец, тот факт, что он создал своего рода художественную школу, обеспечивающую аспект глубокого реалистического исследования истории и роста человеческого сознания в ней, внёс весомый вклад в обогащение жанрово-стилевых форм крымскотатарского романа, раскрыл его художественные и философские составляющие, делает для нас привлекательным его творчество.

Цель исследования. Цель настоящего исследования заключается в том, чтобы дать представление об особенностях творческой эволюции Шамиля Алядина-романиста. Для достижения этой цели необходимо решить следующие задачи: выявить новые качества художественного сознания писателя, раскрыть взаимообусловленность поэтики жанра, его структуры с концепцией личности человека, определить основные направления в творчестве писателя. Исследование проводится на материале романов «Если любишь» («Эгер севсенъ», 1961), «Фонари горят до рассвета» («Рузгярдан саллангъан фенерлер», 1970), «Тогайбей» («Тугъай-бей», 1998), которые являются яркими примерами творческой эволюции писателя. Для изучения этой проблемы были избран сравнительно-сопоставительный метод.

Актуальность и научная новизна публикации объясняется отсутствием на сегодняшний день в крымскотатарском литертуроведении монографических и значительных критических работ по творчеству Шамиля Алядина.

Основной материал

Рано проявившись как поэт, Шамиль Алядин в шестидесятые годы обратился к прозе. К жанру романа Шамиль Алядин приступил после написания повестей «Теселли», «Чауш огълу». Центральное место в романе «Эгер севсенъ» («Если любишь», 1961) занимают герои-труженики первых пятилеток (30-х годов), самоотверженно строящих новый индустриальный город в Узбекистане. Всеобщая индустриализация страны выдвигала перед страной ряд требований, главным среди которых было «превращение человека с крестьянским типом мышления, восприятия времени, стилем труда и поведения — в человека, оперирующего точными отрезками пространства и времени, способного быть включённым в координированные усилия огромных масс людей» [1, с. 385]. Именно поэтому предметом изображения писатели 30-х годов должны были избрать «труд, то есть человека, организуемого процессами труда, который вооружён всей мощью современной техники,— человека, в свою очередь организующего труд более лёгким, продуктивным, возводя его на степень искусства» [2, с. 13]. Главный герой-производственник Джевдет

Бекиров до крайности сосредоточен на своей цели, вдохновлён идеей. Он живёт в режиме высшего эмоционального и физического напряжения. Необходимо отметить, что автору удалось создать зримый и выпуклый образ не только главного героя Джевдета Бекирова, но и других рядовых персонажей. Присутствие этих и многих других людей на страницах книги сделало ткань повествования живой и объёмной. Шамиль Алядин сумел соединить актуальные проблемы с личными впечатлениями, опытом, памятью, которые помогли ему показать философию человека труда. Таким образом, магнитно-силовые линии структуры романа «Эгер севсенъ» («Если любишь») отражали проблемы, уже тематически распространённые в крымскотатарской литературе: гражданская и нравственная ответственность, «сохранение природы», «производственная проза» и др. Новый роман Шамиля Алядина, названный им достаточно нейтрально «Рузгярдан саллангъан фенерлер» («Фонари горят до рассвета»,1970), пронизывает тот же самый напряжённый поиск нравственной опоры, то же постижение истинных ценностей в человеческих отношениях, пусть и осложнённых производственными коллизиями, что и в романе «Эгер севсенъ» («Если любишь»). Однако необходимо заметить, что роман «Рузгярдан саллангъан фенерлер» уже отличается разнообразием стилевых поисков, уже ощутимо обращение автора и к условным формам, и к символике, и к фольклорным традициям. Автор подмечает в своих героях черты индивидуальности и самобытности, создаёт характеры неоднозначные и достоверные. Уже здесь проза Шамиля Алядина насыщается мыслью, выдвигает ряд проблем: здесь и цель труда, и самый смысл человеческого существования, свобода личности, возможность свободного поведения человека в обществе и подчинение законам коллектива. Творческую эволюцию Шамиля Алядина можно проследить также путём сравнения средств изображения характера в прошлом и настоящем. Сравним сходных в общем-то героев — Джевдета Бекирова и Данияра Каланова. В романе «Эгер севсенъ» («Если любишь») Джевдет Бекиров нарисован очерково-плакатно, однозначно. Читателю остаётся верить автору, что Джевдет Бекиров именно таков — читатель знает о его жизненном пути из его весьма скудных воспоминаний о прошлом, размышлений, его представлений о будущем. В романе «Рузгярдан саллангъан фенерлер» («Фонари горят до рассвета») главный герой Данияр Каланов не однозначен, не плакатен, он не лишён внутренних противоречий, он динамичен, диалектичен, перед читателем развёртывается его жизненный путь, порой мучительный, требующий работы души, размышлений, искания правды жизни. Автору удалось создать впечатляющие образы представителей старшего и молодого поколений рабочих. Заслугой Шамиля Алядина является смелая попытка обрисовать характеры шахтёров-крымских татар в психологическом плане. Многие страницы романа, рисующие быт и взаимоотношения представителей разных национальностей, восходят к традициям добротного реализма, подробно воспроизводя атмосферу жизни народа. Таким образом, постоянное обращение Шамиля Алядина к хорошо знакомой ему теме, очерченный круг героев, в поисках и поступках которых видится глубокое знание автором исследуемого человеческого материала,— всё это делает романы Шамиля Алядина событием в литературной жизни 60—70-х годов. Начало романа «Тугъай-бей» («Тогайбей») было опубликовано на страницах журнала «Йылдыз» в первом номере, 1998 году. Именно по началу произведения мы можем утверждать, что роман «Тугъай-бей» («Тогайбей») характеризуется общим для всей исторической романистики стремлением решать самые трудные, спорные в исторической науке вопросы. В данном случае это вопрос взаимоотношений Украины и Крымского ханства, хана Ислам Герая III и Богдана Хмельницкого, это вопрос факта совместного похода отважного Тогайбея и Богдана Хмельницкого против польских шляхтичей в 1648 году. Необходимо заметить, что зрелость таланта и богатство жизненного опыта позволили автору показать общественную жизнь края, политические события в Крыму, процесс роста могущества крымского ханства, создать полнокровные образы. «Решающее значение в воспроизведении образов прошлого приобретает диалектика характеров, заставляющих нас увидеть прославленных деятелей прошлого во всей исторически закономерной противоречивости их характеров»,— утверждает литературовед З. Кедрина. [3, с. 130]. Такой диалектикой отмечен образ крымского хана Ислам Герая III, Богдана Хмельницкого не плакатных, а во всей исторически закономерной противоречивости их характеров. Такой диалектикой отмечен образ главного героя Тогайбея, представшего перед читателем и великим полководцем, и верноподданным, и семьянином, и отцом. Это яркая, интересная фигура. Тогайбей мыслит широко, по-государственному, идёт на смелый риск. Жизнь Тогайбея — это как бы живая история воина, его нравственная суть. В романе достоверность образов далёкого прошлого сочетается с их неожиданной актуальностью, обращённостью к жгучим проблемам нашего дня. Несмотря на то, что события происходят в очень далёкие времена и Тогайбей — представитель совершенно другой эпохи, читатель воспринимает его как своего современника. В своё время Шамиль Алядин говорил о современности своего героя: «Я сознательно идеализировал образ Тогайбея, беззаветно преданного воинскому делу, Родине. Я постарался взглянуть на это нашими современными глазами, я хотел напомнить сегодняшней молодёжи о её бессмертных, славных героях» [4]. Сегодня мы можем утверждать, что широта социально-исторических наблюдений Шамиля Алядина сделала роман документом, способным на глубокое воздействие, так как «формирование коллективной памяти нации является сложным и многосоставным процессом, в котором ключевые исторические события являются важными символами, создающими основание для идентичности» [5].

Шамиль Алядин — романист чувствуется в мастерски сделанных эпизодах, замечательно раскрывающих характеры персонажей в диалогах. Ярко передаётся разговор Ислам Герая III и Богдана Хмельницкого и др. Автор увлекается этнографической красочностью старинных обычаев, традиций и этикета. Необходимо заметить, что роману присуща так называемая «стилевая многоликость», в нём органически сосуществуют всевозможные способы выражения, речевые пласты, разнородные стилевые компоненты. Это обилие идиоматических сочетаний, повторы союзов, местоимений, дидактическая интонация, подчёркивающая харизму «крымскотатарской литературной

наставительности». Стилевое многообразие содействует не только изображению событий и фактов исторической действительности, но и воплощению активно воздействующего на обстоятельства характера, выявлению нравственно-эстетического идеала писателя.

Выводы и перспектива. Сегодня мы можем с уверенностью сказать, что Шамиль Алядин-романист одарён не только художественной интуицией, но и философским складом мышления. Одна из главных характерных черт его романов заключается в том, что его произведения позволяют проследить, как социально-политические события отражаются на судьбах отдельных людей (Джевдет Бекиров, Данияр Каланов, Тогайбей). В современной крымскотатарской литературе он сумел уловить актуальные и масштабные проблемы, а затем подметить и выявить их в глубинах национальной жизни. В своих романах писатель ведёт многосторонний диалог: о человеке и производстве, доказательство духовного единства людей труда, бережного отношения к природе, мирное разрешение всех конфликтов, о сохранении традиций, об экологии и разрушениях. В этом диалоге звучит голос самого Шамиля Алядина, его новаторское слово.

Литература

1. Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация. Книга первая. От начала до Великой Победы / С. Г. Кара-Мурза. — М. : из-во «Алгоритм», 2002. — 528 с.
2. Бровман Г. Труд. Герой. Литература. Очерки и размышления о русской советской художественной прозе / Г. Бровман. — М. : из-во «Художественная литература», 1974. — 336 с.
3. Кедрина З. Живая связь времён и народов. Фольклор, Литература и История Востока / З. Кедрина. — Ташкент: Издательство «Фан» Узбекской ССР, 1984. — 421 с.
4. Наша беседа с Ш. Алядином 30 октября 1994 г.
5. Горский И. К. Исторический роман Сенкевича / И. К. Горский. — М. : Наука., 1966. — С. 30.

AN UNKNOWN BOOK OF NIDAÎ ON HISTORY OF CRIMEA: GAZÂ-YI SAHÎB GERAY KHAN

Şen Fatma Meliha,
Dr.
Turkey

Abstract. There are very limited primary sources about history of Khanate of Crimea in the 16th century. One of them was written by Nidai or Remmal Khodja who was very close to Sahib Geray Khan (938—958/1532—1551). Nidai's book *Tarih-i Sahib Giray Han* was printed two times i (in 1973 and in 2000) by Özalp Gökbilgin.

During our research on Turkish manuscripts, we found another book written by Nidai namely *Gaza-yı Sahib Geray Khan.* This book is written in verse (mathnavi form), 166 pages, each page has 11 lines in nesih script. It consists of five parts:

1. **Gazâ-yı Sâhib Geray Khan** (1^b-25^b/527 couplets) This part is a description of Moldavian Company (945/1538) of Suleyman the Magnificient (926—974/1520—1566). Sâhib Geray also participated the company.
2. **In Ahvâl-i Sâhib Geray Khan** (26^b-46^a/416 couplets)
3. **Ahvâl-i Sâhib Geray Khan ve Vefât-ı Aslan Sultan** (46^b-61^a/280 couplets)
4. **Mübâlaga-i İlâhiyyât** (61^b-71^b/220 couplets)
5. **Latîfe-i Bengînâme-i Münâsib-i Ahvâl-i Mâ** (72^b-83^b/215 couplets)

There is a seal of Seykhulislam Arif Hikmet on the page of 84th that indicates the last owner of the manuscript.

In this paper, first of all detailed information of the book will be given and than the text will be compared to *Tarih-i Sahib Giray Han*.

16th century Ottoman author Nidâî (d. after 975/1567) [15, p. 77] wrote many books. These are Menâfiü'n-nâs [14], Dürr-i Manzum [5], Rebiu's-selâme, Tenbihnâme, Esrâr-ı Genc-i Mânâ [16], Tercüme-i Nazm-ı Lokman Hekim, Vasiyetnâme and Tarih-i Sahib Giray [8]. Some of these books are medical ones so Nidâyi aims to help people to cure diseases. Some others are mystical ones. But Tarih-i Sahib Giray is about history of Crimea. Özalp Gökbilgin prepared this book as a Ph. D. dissertation at the University of Paris in 1966. Nidâî or Remmal Hodja mentioned in his works by author himself lived at Khanate of Crimea during the reign of Sahib Giray Khan (1532—1551). Nidâî was born in Ankara as a member of a family migrated from Jerusalem at the first half of the 16th century. After coming Istanbul, he went to Crimea and lived very close to Sahib Geray Khan so he recorded what he lived. It is obvious that his records are very important because he witnessed the wars and political affairs at that time. Tarih-i Sahib Geray Khan is written as prose and some short poems exist.

In the manuscript collection of Arif Hikmet Bey there is another history book of Nidâî (Remmal Hodja) on history of Crimea [13]. This book is completely in verse (mathnavi form), 166 pages, each page has 11 lines in nesh script. It consists of five parts. In this paper Gazâ-yı Sahib Geray will be reviewed and then two works of Nidâî will be compared according to their historical contents.

The title of the first part is Gazâ-yı Sâhib Geray Khan. It is between folios 1^b-25^b, and 527 couplets. This part is a description of Moldavian Company (945/1538) of Süleyman the Magnificient (926—974/1520—1566). The Ottoman Sultan depareted İstanbul for this company in Safer of 945 (July 1538). Nidâî narrates the war as a first part of his book. He starts the story by

praying God because he says everything in the universe is perishable but God. Since the creation of human being, all the people have being died including the prophets. Also all the kings and rulers like Jenghiz Khan or Mengli Geray Khan died. He says "But nowadays our sultan is Sahib Geray Khan. His name is readed in h*utbas* in Fridays and his name is printed on the coins. I have told so many stories especially mystical. I liked to quit telling stories but I heard a devine sound which says I should write about the Khans story. Subsequently I decided to record the campaign to Moldavia. While writing this story my aim is to have a good name after death."

One night when Sahib Geray Khan and his men have a good time at a drinking party, a messenger of Suleyman the Magnificient arrives and gets a letter of the Sultan. In this letter the Sultan says he will have a recourse to war because of a revolt in Moldovia. He want the Khan also company his army. Khan excepts and invites the messenger to the party. That night all the people had good time and read some poems on spring and its beauties.

Khan sends a letter that replies and accepts the attandence to the company. And then he decides to build a castle in Or. When Khan was in Ulaklı, a building may be a palace is started to built. For the Castle of Or all the subjects of Khan brings equipments. Architects and workers start to work, and the Khan pays them their salaries immediately. Every day he gives treasures to them. They make two ditches to the both sides to make impossible to reach the walls. In just a month all the castle is completed. After this, they learns that Sultan Suleyman reached to the Bridge of Danube. So they go to Or in order to reach them. Emir Sultan the son of the Khan stays in Or in order to defence the Khanate of Crimea. Kılıç Ali Bey and twenty thousand soldier accompanies the Emir Sultan. When the Khan and his militia stay for the night, Nidâî is called for telling the future by geomancy. Nidâî says "My lord, you will be successfull but there will be a problem near a river. So you should be careful." One night when the Khan and his men were sleeping 500—600 Nogay attack them in order to destroy the tent of the Khan. But militia defend their Khan and captures 40—50 of them. One of them was a prince of Nogay. All of them are punished. After getting rid of this attack they go on their journey till they meet the Ottoman Army. By the River of Pruth two armies comes together. Süleyman the Magnificient sends many presents to the Khan. The day after Sahib Geray goes to visit the Sultan while he was wearing the jacket that the Sultan sent him the previous day. Pashas of Rumeli and Husrev Pasha walk in front of the Khan but Beys of Tatar follows him. Three pashas, Ayas, Lutfi and Muhammed, welcomes the Khan and gets him next to tent of the Sultan. When the Khan goes inside the tent the Sultan stands and the Khan gives his presents without vasting time and returns his headquarters. After that two armies goes to "Suceva" or "Seçva" [8, p. 30] and wait for the attack. But the commanders of the enemy army run away. But after some time, some of them come back and submit. All the Moldovia levies a tribute to the Ottoman Sultan. After the victory two rulers come together again and Suleyman the Magnificient gives presents like cloths, money etc. The Khan distributes these amongs his men. At the end of the first part of the book, two armies go back their land.

In Tarih-i Sahib Geray, Nidâî narrates the story almost the same but gives much more information than Gazâ-yı Sahib Geray Han.

In this book Nidâî also narrates two other stories of Sahib Geray. One is "In Ahvâl-i Sâhib Geray Khan" (26^b-46^a/416 couplets) and the other is "Ahvâl-i Sâhib Geray Khan ve Vefât-ı İslam Sultan" (46^b-61^a/280 couplets). Last two parts of the book are Nidâî's mystical stories: "Mübâlaga-i İlâhiyyât" (61^b-71^b/220 couplets), and "Latîfe-i Bengînâme-i Münâsib-i Ahvâl-i Mâ" (72^b-83^b/215 couplets).

Kaynakça

1. A Comprehensive Persian English Dictionary / [Steingass F.]. — Beirut : Librairie du Liban, 1998. — 1539 s.
2. A Turkish and English Lexicon. — Redhouse W. Constantinople : H. Matteosian, 1921. — 2222 s.
3. Abdullah Battal. Kazan Yurdunda Bulunmuş Tarihi Vesika, Sahib Giray Han Yarlığı / Abdullah Battal//Türkiyat Mecmuası. — 1926. — vol. II. — S. 75—101.
4. Acar S. St. Petersburg Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi Kütüphanesinde Bulunan Kırım Tarihi ile ilgili Eserlerin Bibliyografyası / S. Acar//Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies. — 2010 — No. X/2. — S. 39—49.
5. Ay Ü. Nidâî Dürr-i Manzûm, İnceleme-Karşılaştırmalı Metin: Yüksek Lisans Tezi / Ü. Ay. İstanbul: 2000. — 125 s.
6. Gökbilgin Ö. Kırım Hanı Sahib Giray ile ilgili bazı kaynaklar / Ö. Gökbilgin // Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi. — 1971. — No. 2. — S.91—94.
7. Gökbilgin Ö. 1532—1577 yılları arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasi Durumu / Ö. Gökbilgin. — Ankara: Sevinç Matbaası, 1973. — 101 s.
8. Gökbilgin Ö. Târih-i Sâhib Giray Han, Edition Critique, Traduction, Notes et Glossaire / Ö. Gökbilgin. — İstanbul: Oda Ajans, 2000. — 411 s.
9. Halim Giray. Gülbün-i Hânân / Halim Giray. — İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1287. — 130 s.
10. İnalcık H. Han ve Kabile Aristokrasisi : I. Sahib Giray Döneminde Kırım Hanlığı / H. İnalcık // Emel. — 1983. — No. 135. — S. 51—73.
11. Kançal-Ferrari N. Kırımdan Kalan Miras, Hansaray / N. Kançal-Ferrari. — İstanbul: Klasik, 2005. — 320 s.
12. Kurtoğlu F. İlk Kırım Hanlarının Mektupları / F. Kurtoğlu // Türk Tarih Kurumu Belleten // 1937. — No. 3—4. — S. 641—655.
13. Nidâî. Gazâ-yı Sâhib Geray. Arif Hikmet Bey Kütüphanesi. — No. 811/235. — 166 s.
14. Özçelik S. Nidâyî, Menâfiü'n-nâs, Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini: Doktora tezi / S. Özçelik. — Malatya: 1990. — 1062 s.
15. Özçelik S. Nidâî / S. Özçelik // Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. — 2007. — cvol. 33. — S. 77—78.
16. Öztürk N. Ankaralı Hekim Nidâî, Genc-i Esrâr-a Ma'nî / N. Öztürk. — Adana: Karahan Kitabevi, 2011. — 383 s.
17. Soysal A. Sahib Giray Han / A. Soysal//Emel. — 1975. — No. 65. — S. 13—16.
18. Yeni Tarama Sözlüğü / [Dilçin C.]. — Ankara: Türk Dil Kurumu, 1983. — 476 s.
19. Uzunçarşılı İ. H. Osmanlı Tarihi. [vol. II] / İ. H. Uzunçarşılı. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983. — 756 s.

KIRIM TATAR EFSANELERİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

Uçkun Rabia,
Yrd. Doç. Dr.
Öyke Ceyda,
Asst.
Türkiye

Abstract. An oral examination and evaluation of cultural products in an integrated manner the Turkish world, of course, all of the products of this culture are identified and written down will be improved. In this regard, oral culture media products, which will be created and transferred to field studies and compilations of great importance. Even today, there is a need for studies of this type in many parts of the Turkish world. One of these regions of the Crimea.

As is known, occupied and annexed by the Tsarist Russia in the Crimea after 1783, this ancient Turkish homeland and its owners for the Crimean Tatars began a difficult period. Prevailing in this land for centuries to be destroyed the Turkish-Islamic civilization were subjected to heavy damage, the Crimean Tatars were forced to leave their homeland repression, and step-by-step russification have been made to the Crimea. The northern end of the Ottoman Empire which is the most important region in terms of the Crimean intercultural interaction. On the one hand, and the Turkish-Mongolian tradition, the heir of this tradition from the Golden Army domain, and third, on the other hand the effect of the Islamic-Ottoman between Russian and Western influence has had a mutual interactions.

Today, a large part of Ukraine, the Crimean Tatar people living in the Autonomous Republic of Crimea, the Turks tried to survive despite all the negativity they live for centuries. Throughout history, many public and many located in a combination of the Crimean Tatar Turks, under the influence of belief systems on the one hand While maintaining the traditional belief systems encounter new cultures, on the other hand they have adopted elements. So far, a great share of their identity has been kept in helping the rich tradition of oral culture.

If we evaluate the product in the context of oral culture, oral culture of the Crimean Turks in Anatolia and Central Asia, as well as oral culture parallels that are included with the products, therefore, very important for the study of the science of the Turkish people. Oral tradition, which is one of the most important legends, folk tales and legends, through generations of traditions, beliefs and language transfer have become the most important means. In this study, we have discussed the legends of the Crimean Tatar Turks contains all the cultural codes of "A Study on the Crimean Tatar Turkish Legends" with the name of the doctor carrying out the work that we move, the Crimean Tatar Turkish legends, structure, and function in terms of subject matter will be examined. Crimean Tatar legends and legends plot will be discussed as a comparative cultural elements and legends will be an assessment of the cultural dimension. Crimean Tatar legends, myths similarities and parallels in other Turkish communities, it also carries great importance in Turkish culture to demonstrate the integrity of the conclude. Differences that were identified, however, be due to conclude the environment and conditions.

Türk dünyası sözlü kültür ürünlerinin bütüncül bir biçimde incelenip değerlendirilmesi, kuşkusuz, bu kültüre ait ürünlerin tamamının tespit edilip yazıya geçirilmesiyle mümkün olacaktır. Bu bakımdan, sözlü kültür ürünlerinin yaratılıp aktarıldığı ortamlarda yapılacak olan saha çalışmaları ve derlemeler büyük önem taşımaktadır. Günümüzde dahi, Türk dünyasının pek çok bölgesinde bu tip çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Söz konusu bölgelerden biri de Kırım'dır.

Bilindiği üzere Kırım'ın 1783 senesinde Çarlık Rusya'sı tarafından işgal ve ilhak edilmesinden sonra, bu kadim Türk yurdu ve onun sahipleri Kırım Tatarları için zor bir dönem başlamıştır. Asırlar boyunca bu topraklarda hüküm süren Türk-İslam medeniyeti yok edilmek üzere ağır tahribata maruz bırakılmış, Kırım Tatarları baskılarla vatanlarını terke zorlanmış ve Kırım'ın adım adım Ruslaştırılması sağlanmaya çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nin kuzeydeki en uç noktası olan Kırım kültürlerarası etkileşim açısından önemli bir bölgedir. Bir yandan Türk-Moğol geleneği ve bu geleneğin mirasçısı Altın Ordu'dan kaynaklanan etki, diğer yandan İslâm-Osmanlı etkisi ve üçüncü olarak Rus ve Batı etkisi arasında karşılıklı etkileşimlere sahip olmuştur.

Bugün büyük bir kısmı, Ukrayna'ya bağlı olarak Kırım Özerk Cumhuriyeti içerisinde yaşayan Kırım Tatar Türkleri, yüzyıllar boyunca yaşadıkları bütün olumsuzluklara rağmen varlıklarını devam ettirmeye çalışmışlardır. Tarih boyunca pek çok halkla bir arada bulunan ve pek çok inanç sisteminin etkisi altında kalan Kırım Tatar Türkleri, bir taraftan geleneksel inanç sistemlerini muhafaza ederlerken diğer taraftan karşılaştıkları yeni kültürlerden aldıkları unsurları da benimsemişlerdir. Bugüne kadar kimliklerini muhafaza etmelerinde zengin sözlü kültür geleneğinin büyük payı olmuştur.

Sözlü kültür ürünleri bağlamında değerlendirecek olursak, Kırım'daki Türk sözlü kültürü hem Orta Asya hem de Anadolu'daki sözlü kültür ürünleri ile içerdiği paralellikler dolayısıyla, Türk halk bilimi araştırmaları için çok önemlidir. Sözlü geleneğin en önemli türlerinden olan destanlar, masallar ve efsaneler, nesiller boyunca geleneklerin, inançların ve dilin aktarılmasında en önemli vasıta olmuşlardır. Bu çalışmada, Kırım Tatar Türklerinin bütün kültürel kodlarını barındıran efsanelerini ele aldığımız "Kırım Tatar Türk Efsaneleri Üzerine Bir İnceleme" adı ile yürütmekte olduğumuz doktora çalışmasından hareketle, Kırım Tatar Türk efsaneleri yapı, konu ve işlev bakımından incelenmeye çalışılacaktır. Kırım Tatar efsanelerinde olay örgüsü ve efsanelerdeki kültürel unsurlar karşılaştırmalı olarak ele alınacak ve efsanelerin kültürel boyutu üzerine bir değerlendirme yapılacaktır. Kırım Tatar efsanelerinin, diğer Türk toplulukları efsaneleri ile benzerlik ve paralellik gösterdiği, bunun da Türk kültür bütünlüğünü ortaya koyma bakımından büyük bir önem taşıdığı sonucuna varılacaktır. Tespit ettiğimiz farklılıkların ise, çevre ve şartlardan kaynaklanabileceği sonucuna varılacaktır.

ФИГУРА УМОЛЧАНИЯ В ПОЭТИКЕ ЭРВИНА УМЕРОВА

Эмирова А.М.,
д. филол. н., профессор
Украина, Крым

Abstract. The problems of the poetics of the Crimean Tatar writer Ervin Umerov, ethnic and cultural identity of his Russian-language literary texts are analyzed, the ways and means of expression of “own” (Crimean Tatar) and “foreign” (Russian) in them are found out.

Keywords: Ervin Umerov, Russian literature, categories of poetry.

Özet. Makalede Kırım Tatar yazarı Ervin Umerov eserlerinin bedîî özellikleri, onun Rusça edebi metinlerin etnik ve kültürel kimlik sorunları, onlarda “kendi” (Kırım Tatar) ve “yabancı” (Rus) anlamların ifade etme yolları ve biçimleri anlatıldı.

Anahtar Kelimeler: Ervin Umerov, Rus edebiyatı, şiir kategorileri.

Аннотация. В статье рассмотрены проблемы поэтики крымскотатарского писателя Эрвина Умерова, этнокультурной идентификации его русскоязычных литературных текстов; выявлены средства и способы выражения в них «своего» (крымскотатарского) и «чужого» (русского).

Ключевые слова: Эрвин Умеров, русскоязычная литература, категории поэтики.

Современная крымскотатарская литература как культурный феномен художественно и в языковом отношении неоднородна, что объясняется личностной и творческой индивидуальностью авторов. Однако в ней можно обнаружить некоторые общие особенности поэтики, обусловленные реалиями советского режима и трагической судьбой крымскотатарского народа. В крымскотатарской литературе, кроме писателей, писавших (пишущих) на родном языке, можно назвать и тех, кто писал (пишет) и на других языках: только на русском языке — Эмиль Амит, Айдын Шем, Эдем Оразлы, на русском и крымскотатарском — Шамиль Алядин, Эрвин Умеров, Сеитумер Эмин, Нузет Умеров, Таир Халилов, на крымскотатарском и турецком — Дженгиз Дагджи, на крымскотатарском и узбекском — Иса Абдураман, Шерьян Али и др. Творчество названных писателей — крымских татар до сих пор не было объектом специального литературоведческого анализа.

Данная работа посвящена анализу особенностей поэтики русскоязычных художественных текстов писателя Эрвина Умерова, на материале которых сделана попытка выявить и охарактеризовать оппозицию «своё/чужое» в поэтике писателя.

Как и весь крымскотатарский народ, Эрвин Умеров (1938 —2007 гг.) в шестилетнем возрасте с семьей был выслан в Узбекистан. Учился в русской средней школе, затем в Литературном институте им. А. М. Горького в Москве (1960—1965). Несколько лет после окончания Литературного института жил и работал в Ташкенте, с 1968 г. и до конца жизни — в Москве. В совершенстве владел крымскотатарским и русским языками, но большая часть книг (9 из 16 своих и 26 переводных с языков народов СССР) издана на русском языке. Свои произведения, написанные на крымскотатарском языке, сам переводил на русский язык.

Активная творческая деятельность Э. Умерова пришлась на 60—80-е годы с их жёсткой цензурой и борьбой с инакомыслием. Несмотря на некоторую либерализацию советского тоталитарного режима периода хрущёвской оттепели и позже — горбачёвской гласности, крымскотатарские писатели старались избегать темы трагедии «наказанного» крымскотатарского народа, опасаясь советской цензуры и её последствий — разного рода репрессий, Э. Умеров в ранних публикациях избегал прямых заявлений о трагической судьбе крымских татар, не использовал в своих текстах даже самого этнонима *крымские татары.* Тем не менее заметно стремление писателя вывести эту проблему на свет, сделать её предметом если не обсуждения, то хотя бы намёка, напоминания.

«Своё», крымскотатарское, в поэтике Э. Умерова вплоть до начала 90-х годов проявляется прежде всего в фабуле, сюжете и хронотопе: в его рассказах и повестях описана жизнь высланных в Узбекистан крымских татар начиная с самых трудных 40—50-х годов («Ложь», «Третье имя») и кончая 80-ми годами («Письмо учителю», «Первый букет», «Камушки Эчкикаи», «Вторая невеста» и др.). Характерной особенностью этих текстов является своеобразный приём, который условно можно назвать фигурой умолчания: ни в одном из этих произведений нет эпизодов, связанных с депортацией крымских татар; не говорится о том, как и когда персонажи с крымскотатарскими именами появились в Узбекистане. Однако тексты насыщены намёками, понятными не только крымскотатарскому читателю. Например, персонажи произносят обороты, в состав которых входят грамматические формы самоидентифицирующего местоимения ***мы***: ***наш*** *народ,* ***у нас****, у* ***нашего*** *народа* и др.*: И принесут ещё славу и честь своему народу. А я-то, старый дурак, решил было, что всё кончено, не подняться* ***нам*** *более на ноги…* [1, с. 11]. *У* нас *говорят: «Хорошему коню одной плётки достаточно»* [1, с. 19]. ***У нас*** *в народе, может, знаете, масса всяких обрядов: поминовение усопших — дуа, курбан-байрамы — праздник заклания, ураза-байрамы — праздник поста и так далее и тому подобное* [1, с. 92]. *Зимы* ***у нас*** *бывали довольно суровые. Но слякоти поменьше* [1, с. 198] и др.

Обращает на себя внимание ещё один приём, который может быть интепретирован как особая фигура умолчания, — это использвание постраничных сносок, в которых даны переводы встречающихся в тексте слов и оборотов

из узбекского и крымскотатарского языков: узбекские слова сопровождаются внутрискобочными пометами (*узб.*), (*узбекск.*), а крымскотатарские, даже находящиеся рядом с узбекскими на одной и той же странице, поданы без помет. Ср.: *1. Апте — тётушка. 2. Раис (узбекск.) — председатель. 3. Чапан (узбекск.) — лёгкий стёганый халат* [2, с. 49]. *1. Сури — широкая деревянная кровать (узб.). 2. Бир чайчык берсе — принеси чайник чая* [1, с. 10]. Несомненно, это специальный приём, призванный, с одной стороны, скрыть крыскотатарскую составляющую содержания, с другой, — привлечь внимание читателя, заставить его задуматься.

В произведениях Э. Умерова встречается большое количество слов и выражений, называющих крымскотатарские этнокультурные реалии: *имам* — настоятель мечети; *ураза* — мусульманский пост; *дженазе* — похороны, похоронный обряд; *ахыр заман* — конец света, светопреставление; *казий* — судья, судивший по законам шариата; *тёр* — место для почётных гостей в доме; *тёшекче* — плоский матрац для сидения на полу; *маалле* — квартал; *чаир* — дикий фруктовый сад в горах; *саз, давул, зурна* — музыкальные инструменты; *чин, мане* — частушки, исполняемые экспромтом; *хайтарма* — национальный танец крымских татар; *бурма* — мясной рулет; *язма* — разбавленный холодной водой творог; *курабие* — домашние пряники особого приготовления; *такоз* — тонкая лепёшка из пресного теста; *хала* — тётушка по отцовской линии; *апай* — жена; *марама* — длинный домотканый шарф, которым женщины покрывали голову и плечи; *чарыки* — постóлы и др.

В речи персонажей часто встречаются слова и обороты, свойственные речевому поведению крымских татар: обращения к близким и посторонним людям разного пола и возраста — *ага*, *акай, олян, кардашым, абый, апте, ханум, кызым, балам, яврум, баврым, баллар (балалар), джаным, оглум*; формулы речевого этикета, вводные слова, междометия: *хайырлы каза, валлаи-билляи, кысмет этсе, я раббим, машалла, аман, шукюр* и др.

Ярким средством актуализации крымскотатарского мира в творчестве Э. Умерова является система персонажей, которая соотносится с местом и временем (хронотопом) протекания событий (сюжетом). Это люди разных национальностей, особое место среди которых занимают персонажи с необычными именами: мужчины — *Айдер, Энвер, Лятиф, Сулейман, Экрем, Ремзи, Ибадулла, Муртаза, Ильяс, Рамазан, Дагджи, Каралезли, Топчы*; женщины — *Урие, Пакизе, Анифе, Зера, Ляле, Улькер, Алиме, Зение, Джеваире* и др. Национальная принадлежность этих персонажей нигде открыто не заявляется, используются только словоформы *татары, татарский, по-татарски*: «*Вы ещё плохо знали узбекский, всегда и везде шпарили по-татарски*» [1, с. 10].

Оригинальным представляется использованный писателем приём аллюзии, т. е. художественного намёка. Два рассказа имеют посвящения, содержащие официальную информацию о крымскотатарских героях: *Памяти военной разведчицы, кавалера ордена Красной Звезды Алиме Абденнановой, погибшей от рук фашистских захватчиков и их приспешников* (рассказ «Улькер, звезда недоступная»); *Памяти знатного механизатора, Героя Социалистического Труда Мустафы Чачи* (рассказ «За всё в ответе»). Данные тексты, предваряющие повествование, выполняют двоякие функции — информативную и превентивную, предохраняющую от гнева цензуры.

Перечисленные выше языковые средства, обладающие мощной этнокультурной фоновой информацией, воссоздают объёмную крымскотатарскую «картину мира».

Особое место в творчестве Э. Умерова занимают рассказы «Одиночество» (1964), «Чёрные поезда» (1965), «Разрешение» (1964), «Счастливый билет (1966—1977)», написанные в 60-х годах, но увидевшие свет лишь в 1991 году. Писатель не отдавал их в печать, опасаясь цензурных препон. В этих произведениях нет умолчаний, аллюзий и эзоповского языка, всё сказано открытым текстом. (Поэтика названных выше произведений заслуживает отдельного анализа.)

Как показал проведённый анализ, средствами актуализации «своего», крымскотатарского, в художественных произведениях писателя являются определённые поэтологические категории: фабула и сюжет; система персонажей; наименования концептов национальной культуры (духовной и материальной); формулы речевого этикета, свойственные речи крымских татар; интенциональный пафос произведений и др.

«Чужое», русское, представлено в текстах Э. Умерова прежде всего константами русской литературно-художественной парадигмы (господствовавшего в советский период литературного направления — социалистический реализм) и характерными для нее жанрами; это сам русский язык со свойственными ему системами языковых категорий и изобразительно-выразительных средств.

Особенности индивидуального стиля писателя, как известно, всегда обусловлены общественно-политическим и культурным контекстом времени, в котором он живёт и творит. Этот феномен можно назвать социально-культурной универсалией. Давление идеологии, оснащённой разного рода репрессивными средствами и приёмами, особенно заметно в государствах тоталитарного типа. Думается, в 20-м веке этот феномен наиболее выпукло явил себя в условиях советского тоталитарного режима, особенно по отношению к культурам «наказанных» народов.

Национальная идентификация литературного наследия Э. Умерова однозначна: он — крымскотатарский писатель, писавший на родном, крымскотатарском, и функционально активном для него русском языках, причём крымскотатарская составляющая его творчества превалирует над русской. Творчество Эрвина Умерова безоговорочно и полностью воспринимается крымскими татарами как значимый компонент своей национальной культуры.

Источники

1. Умеров Э. Вторая невеста. Рассказы и повесть / Э. Умеров. Перевод с крымскотатарского автора. — Москва : Советский писатель, 1984. — 368 с.

2. Умеров Э. Чёрные поезда. Рассказы и повести / Э. Умеров. Перевод с крымскотатарского автора. — Москва : Советский писатель, 1991. — 352 с.

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ КРЫМСКОТАТАРСКОГО СКАЗКОВЕДЕНИЯ

Эмирсуинова Н.К.,
к. филол. н., доцент
Украина, Крым

Abstract

1. The article begins with the characterization of Crimean folklorists' collecting activity. The collections by these scientists do not distinguish between the legend and the fairy-tale. Besides they are given in Russian that doesn't allow to discuss the original texts which have undergone certain transformations. We believe that the works by Academician V. Radlov and his Crimean Tatar followers (U. Ipchi, K. Jamanaqly, A. Usein, Z. Keliamov who worked in Alupka museum and the Institute of Language and Literature named after A. Pushkin) should be considered the basic and the most important sources. These scientists collected fairy tales preserving their vivid oral manner of presentation that gives us the possibility to study their stylistic peculiarities. These are the collections that reveal specific features of Crimean Tatar fairy tales, the ways of combining motifs (main and accompanying), and different forms of characters' actions.

2. The article also deals with the most remarkable introductions to fairy tales collections (Qrьm tatar masallarь ve legendalarь. Fol`klor sьjьntьqь № 1/Tekstlarini basmaka hazьrlaqan Z. Ke'lamov. Qrьm ASSR devlet nesrijatь. Simferopol (1937) и «Масаллар 1 том.»/Тертип эткенлер: К. Джаманакълы ве А. Усеин. Кърым девлет нешрияты. Симферополь. (1941). The conceptual part of the introductory article by S. D. Kotsubinsky represents the criticism of "wandering plots" theory from the Marxist point of view. The author wrote about Islamic views reflected in fairy tales and was also the first to single out two major lines in the fairy tales of romantic type: the one with aristocratic colouring, the other with the democratic direction. The analytical reading of K. Jamanaqly article allows to see the further development of Crimean Tatar folklore studies though represented through the rhetoric of sociological views of the Soviet epoch. It is a real attempt to define the national peculiarities of Crimean Tatar fairy tales. The author develops A. Veselovsky's observations about the threefold symmetry in magic tales. K. Jamanaqly's ideas of mythological images developed in Crimean Tatar fairy tales are very important for modern folklore studies. This article is also the first to give examples of contrastive and comparative studies of fairy tales of different nations. Many observations made by K. Jamanaqly (those about the musical rhythm of the tales, song introductions, colorful artistic devices both in style and language) still require further detailed and deep analysis through the lens of modern folklore studies.

Keywords: fairy tale studies, national peculiarities, folklore text.

Аннотация

1. Статью открывает характеристика собирательской деятельности крымских фольклористов (В. Х. Кондараки, Н. Маркса, М. Кустовой). В их изданиях, во-первых, нет чёткого разделения легенды и сказки, во-вторых, они даются на русском языке, поэтому не представляется возможным вести речь об исходных текстах, поскольку при переводе фольклорные тексты неизбежно трансформировались. Следует считать важнейшими и базовыми источниками крымскотатарского сказковедения работы академика В. Радлова и его последователей — крымскотатарских фольклористов, сотрудников НИИ языка и литературы им. А. С. Пушкина и Алупкинского музея: У. Ипчи, К. Джаманаклы, А. Усеина, З. Келямова. Сказки записывались учёными с сохранением живой разговорной манеры рассказывания, что даёт возможность изучать их стилистические особенности. Именно в этих сборниках отчётливо проявляются специфические особенности структуры крымскотатарских сказок, способы сцепления основных и сопутствующих мотивов, разные формы функционирования действующих лиц.

2. В статье так же идёт речь о наиболее значимых для становления крымскотатарского сказковедения вступительных статьях к сборникам: Qrьm tatar masallarь ve legendalarь. Fol`klor sьjьntьqь № 1/Tekstlarini basmaka hazьrlaqan Z. Ke'lamov. Qrьm ASSR devlet nesrijatь. Simferopol (1937) и «Масаллар». 1 том./Тертип эткенлер: К. Джаманакълы ве А. Усеин. Кърым девлет нешрияты. Симферополь. (1941).Концептуальная часть вступительной статьи С. Д. Коцюбинского представляет собой критику теории «странствующих сюжетов» с точки зрения марксизма-ленинизма. Автор убедительно писал и об отражении исламских настроений в народных сказках. Для современной фольклористики имеет особое значение выделение С. Д. Коцюбинским двух линий в сказках романтического типа: с аристократической окраской и с демократической направленностью.

Аналитическое чтение статьи К. Джаманаклы позволяет увидеть в ней сквозь риторику социологических представлений советской эпохи отражение дальнейшего развития крымскотатарской фольклористики. В ней видна попытка определить национальную специфику крымскотатарских сказок. Автор стремится придать содержательное значение наблюдениям А. Веселовского о симметрии троичности в волшебных сказках. Важным для сегодняшней науки являются размышления К. Джаманаклы о роли мифологических образов в развитии сюжета крымскотатарских сказок, о первобытных корнях этих образов. В статье впервые приводятся примеры сопоставительного и сравнительного изучения сказок разных народов. Многие наблюдения К. Джаманаклы об особенностях поэтики крымскотатарских сказок: о музыкальности ритма сказок, о роли песенных вставок в них, о богатстве художественных приёмов

в присказках, о красоте языка и выразительности сказочного стиля, — ждут дальнейшей детализации и углублённого изучения в свете современного сказковедения.

Ключевые слова: сказковедение, национальная специфика, фольклорный текст.

Крымские татары являются коренным народом Крыма, вся материальная и духовная культура этого народа складывалась в течение столетий на этом полуострове. Одним из важнейших памятников этой культуры являются сказки. Они сохранили в своей структуре многие приметы национального мышления, представления о нравственных ценностях народа, отголоски древних верований и мифов, старинную лексику. Усилия современных исследователей: Э. Сеферова, А. Кокиевой, М. Абдулганиевой, Л. Усеинова, которые являются продолжателями традиций послевоенных крымскотатарских фольклористов: К. Джаманаклы Р. Музафарова, Дж. Бекирова, — направлены на разработку самых различных проблем современного крымскотатарского сказковедения.

Но до сих пор многие аспекты бытования сказок остаются неизученными: нет академических изданий текстов, не описаны варианты наиболее распространенных в народе сюжетов, нет их жанровой классификации в соответствии с современными понятиями сказковедения, нет обобщающих трудов по систематизации всего собранного материала, не созданы указатели и справочники. **Цель** данной статьи — выявить и определить то ценное и значимое для новейших современных исследований, что было сделано для публикации и изучения крымскотатарских сказок в фольклористике прошлых лет, выяснить, какими путями шло формирование крымскотатарского сказковедения до депортации 1944 года.

Крымскотатарский фольклор привлёк пристальное внимание российских этнографов во второй половине XIX века. Первоначально это была собирательская деятельность. Одним из первых собирателей крымскотатарского фольклора, сказок в том числе, стал В. Х. Кондараки. Начиная с середины 1850-х годов, он в разных изданиях публикует собранные материалы в переводе на русский язык. В 1883 году вышел его десятитомник «В память столетия Крыма». Изданный в том же году сборник В. Х. Кондараки «Крымско-татарские сказки» [4] является первым примером публикации крымскотатарской сказочной прозы на русском языке в дореволюционной России. Известно, что В. Х. Кондараки хорошо знал язык крымских татар, и это отражается в его изданиях. В частности, он первый описал такой обычай крымскотатарских рассказчиков сказок, как вводить слушателей в необычный мир длинными присказками, состоящими из небылиц. Можно так же с уверенностью констатировать, что 2 сказки из его сборника: «Арзы и Гамбер (?)» и «Дева моря», — содержат некоторые мотивы, варьирующиеся в других сказках крымских татар, которые были записаны на языке оригинала позднее. Внимательное, аналитическое перечтение сказочных текстов из сборника этого собирателя и их сравнительный анализ со всем известным теперь корпусом оригинальных крымскотатарских сказок, возможно, даст более чёткое и объективное представление об их ценности.

К сожалению, традиция — публиковать сказочные и легендарные сюжеты на русском языке без ссылок на исходные крымскотатарские тексты, даже если и указывались иногда рассказчики, сохранялась и позднее. Публикации собирателей: Н. Маркса «Легенды Крыма» [9] в 1910-е годы прошлого столетия и бахчисарайского экскурсовода, позднее директора музея-дворца, М. Кустовой «Сказки крымских татар» 1941 года, — с очень большими оговорками можно включать в источниковедческую базу крымскотатарского сказковедения. Следует согласиться с С. Д. Коцюбинским, который писал об изданиях Н. Маркса: «Крымский фольклор возник на страницах печати, препарированный и обынтеллигенченый до неузнаваемости» [5, с. 27] Сама М. Кустова писала о своей собирательской деятельности: «Я собирала сказки не как писатель и не как научный работник, никто не помогал мне разбираться во всех тонкостях фольклорного материала. Никоим образом я не претендую на научность моей работы» [7, с. 4]. Ценные в этнографическом отношении, эти издания не могли стать основой изучения крымскотатарских народных сказок. Во-первых, в них нет чёткого разделения жанров легенды и сказки, во-вторых, по переводам (точнее, пересказам или переложениям) не представляется возможным вести речь об исходных текстах, поскольку при любом виде перевода фольклорные тексты неизбежно трансформировались

В конце 19 века академиком В. В. Радловым была заложена научная традиция записывания сказочных текстов крымских татар. В 1886 году этот видный тюрколог побывал в Крыму, чтобы описать особенности крымскотатарского и караимского языков. А в 1896 году в Петербурге на основе материалов, собранных в этой поездке, вышла в свет книга «Образцы народной литературы северных тюркских племён» VII том. Народы крымского полуострова» [13]. Именно эту публикацию следует считать началом научного издания оригинальных фольклорных текстов на родном языке. Хотя учёный преследовал в целом диалектологические цели, тем не менее, для фольклористов его собрание является основным и до сих пор недостаточно оценённым источником. В нём наряду с другими жанрами фольклора опубликовано большое количество крымскотатарских сказок, приведены примеры народных присказок. В книге фиксируется место бытования той или иной сказки. Они записывались учёным в транскрипции, которая сохранила не только живую разговорную манеру рассказывания сказок, но и первозданную художественную целостность этих произведений, поскольку они не подверглись никакой литературной обработке. Именно эти квалифицированные записи академика В. В. Радлова следует считать важнейшим, чистым, не искажённым переводческими или иными интерпретациями источником для изучения не только стилистических особенностей крымскотатарской сказочной прозы, но и структуры сказок, сцепления основных и сопутствующих мотивов, функции действующих лиц. Следует со всей определённостью считать самым авторитетным изданиям текстов крымскотатарской сказочной прозы эту книгу академика В. В. Радлова. В руках современных фольклористов теперь имеется её переиздание [8], и это должно стимулировать интересы учёных-филологов и издателей.

В 1930-егоды по материалам многочисленных научных фольклорных экспедиций издаётся около 150 сказок.

Эти публикации продолжают традиции В. В. Радлова. В 1936 году выходит сборник крымскотатарских сказок «Masallar: Qrьm tatar fol`klorьnьn ekinci cьjьntьgь» [11], составленный У. Ипчи, под редакцией молодого фольклориста К. Джаманаклы. Этот сборник, вслед за сборником «Чынов и мане» К. Джаманаклы, стал вторым фольклорным сборником, подготовленным сотрудниками Крымского научно-исследовательского института. Вступительную статью, написанную У. Ипчи, можно считать первым опытом описания и систематизации крымскотатарских сказок. Созданная во время преследований деятелей «Милли фирка», статья носит отчётливо выраженную идеологическую направленность. В ней все тексты описываются с точки зрения классовой борьбы. Вместо употребляемого представителями так называемой «буржуазной» науки понятия «halkъ edebijatь»/«народная литература» вводится понятие «fol'klor»/«фольклор», которое определяется как продукт эксплуатируемой части народа. Эта методология приводит к упрощённому толкованию сюжетов, прямолинейному поиску их аллегорического смысла. Например, об образе волка из сказки «Kabege ketken kaşkьr» говорится, что это одетый в шкуру животного «помещик, кулак или мулла». А соловей, помещённый в клетку,— «это красавицы, дочери бедняков, проданные за деньги богачам и томящиеся в их домах, как в клетках» [15, с. 13].

Но на эту идеологическую канву, определяющую весь анализ сказок, У. Ипчи нанизывает многие ценные наблюдения. Он настойчиво проводит мысль о вариативности устного сказочного творчества и о связи его сюжетов с сюжетами других народов, обращает внимание на районирование собранных сказок. Эти моменты свидетельствуют о том, что в сборнике учитываются данные тогдашней фольклористики и, что особенно важно, проводится преемственность с изданием академика В. В. Радлова. В статье говорится о том, что в сборник вошли транслитерированные тексты 14 сказок, взятых из его книги.

В этом же году фольклорная бригада Алупкинского Государственного Дворца-музея издает на русском языке сборник «Сказки и легенды татар Крыма» [14], куда вошли 23 сказки и три легенды. Почему первоисточник этих сказок на родном языке — «Qrьm tatar masallarь ve legendalarь.» [6], — вышел после русскоязычного перевода только в 1937 году, с опозданием на целый год, не поддаётся никакому объяснению, хотя для крымскотатарского сказковедения это имеет принципиальное значение. Ведь никому не приходит в голову изучать русские сказки в переводе на какой-то язык, не обращаясь к текстам, записанным у носителей русского языка и русской сказочной традиции. Читатели смогли прочитать сказки, собранные сотрудниками Алупкинского музея, на родном языке через год после русскоязычного перевода. Необходим детальный сопоставительный анализ оригинала с переводом на русский язык, поскольку стилистика перевода имеет значительные расхождения со сдержанным, очень немногословным стилем оригинала, который свойственен всем крымскотатарским сказкам. Особенно поражает обилие пышных развёрнутых обращений, которыми пестрит Алупкинский русскоязычный сборник 1936 года. Например, в чудесной сказке «О плачущем гранате и смеющейся айве» [14, с. 254] встречаются существенные, на наш взгляд, расхождения перевода с оригиналом: падишах жену называет: « О, дерзновенная!», повивальная бабка называет падишаха «О, царь царей!». Эти обращения отсутствуют в оригинале и совершенно не свойственны сказочному стилю крымских татар. В конечном тексте не всегда соблюдаются правила перевода культурных реалий: вместо «*Qrьq kun qrьq geçe davul-zurna caldь rьp toj-dugyn japqan. Sofrasьnda jalьñьz bir quş syti eksik eken*» [6, с. 315]./*«Сорок дней сорок ночей справлял он пир под звуки давула и зурны. А на столах только птичьего молока не было»/,*— переведено просто: «Сорок дней сорок ночей длилось богатое угощение» [14, с. 275]. Так, в переводе исчез национальный колорит, поскольку в нём опущены названия национальных инструментов, обязательных для крымскотатарского празднества, исчезла и поговорка, у которой есть точный эквивалент в русском языке. В другом месте опущены перечисления крымскотатарских национальных блюд, имеющиеся в оригинале, а мастерица их готовить названа *«кашеваром» (!)*. Заканчивается эта крымскотатарская сказка так: « На другой день *обвенчали новобрачных (!)*, и началось пирование». Это притом, что в других местах перевода этой сказки сохраняются слова «*закят*», «*шариат*». Переведённый текст изобилует высокопарными словами, которых нет в народной сказке, что приводит к утрате национальной специфики крымскотатарских сказок, отличающейся благородной простотой. Разумеется, эту и другие сказки необходимо перевести заново, с учётом современных достижений переводоведения.

Вступительная статья к этим сказкам, написанная С. Д. Коцюбинским, сразу вошла в научный оборот и во многом определила методологические установки крымскотатарского довоенного сказковедения. Концептуальная часть статьи представляет собой критику теории «странствующих сюжетов» с точки зрения марксизма-ленинизма и напрямую объясняет происхождение сказочных сюжетов «местными крымскими социально-экономическими условиями и, в первую очередь, борьбой классов в крымских условиях» [5, с. 13]. В ней говорится о разнообразных источниках сюжетной и композиционной системы крымскотатарских сказок. Очень ценно, что С. Д. Коцюбинский написал об отражении исламских настроений в сказках, указывая на «ряд текстов с сюжетами, обслуживающими идею предопределения, одной из кардинальных идей Корана». По его словам: «Мусульманская идеология просачивалась в виде тех или иных элементов даже в сказки с более или менее оппозиционными Корану сюжетами». [5, с. 17] Это сжатое высказывание учёного даёт основание современному исследователю сказок сквозь антирелигиозный пафос довоенной фольклористики увидеть значимость мусульманских мотивов и идей для сказочной картины мира крымских татар.

В этой статье впервые сделаны попытки воссоздать «поэтику крымскотатарской сказки», произвести «анализ поэтических приемов» и проследить «развитие этого жанра крымского фольклора». Исследователь очень ответственно относится к этим проблемам и совершенно оправданно сетует на недостаточность текстов для проведения каких-либо масштабных обобщений о художественной специфике крымскотатарских сказок. Он осторожно заявляет

о предварительности своих наблюдений по поводу «некоторых особенностей тематики и архитектоники» сказок. Учёный создаёт оригинальную классификацию, выделяя два типа сказок: романтические и реалистические, или бытовые. Эти типы совпадают с позднейшими представлениями крымскотатарских фольклористов о волшебных и бытовых сказках. Для современной фольклористики имеет особое значение выделение С. Д. Коцюбинским двух линий в сказках романтического типа: сказок с аристократической окраской и с демократической направленностью. Это умозаключение нуждается в развёрнутой аргументации, оно имеет историко-культурное значение, поскольку объективно полемически направлено против абсолютизации демократических источников происхождения сказок У. Ипчи.

В 1939 году молодой сотрудник Крымского НИИ языка и литературы им. Пушкина А. Усеин, участник фольклорных экспедиций, продолжавших традиции академика В. Радлова по записыванию фольклорных текстов, выпустил книжечку из десяти народных сказок для детей [10]. Это свидетельствует о том, что в крымскотатарском сказковедении 1930-х годов началась действительная систематизация большого собранного материала, публикация их с учётом возрастного восприятия читателей. Этот сборник до сих пор является основой детского чтения на родном языке.

В 1941 году вышел сборник из 55 сказок и 4 дестанов «Масаллар.1 том» [12], составленный К. Джаманаклы и А. Усеином — сотрудниками Научно исследовательским института языка и литературы им. А. С. Пушкина. Эта книга представляет собой первый шаг к полному изданию и изучению крымскотатарских сказок на родном языке. Она открывается заметкой о составе сборника и большой статьёй К. Джаманаклы. В сборник вошли и четыре дестана, жанровая форма которых, по-видимому, не была чётко обозначена в довоенной фольклористике, поэтому они названы лирическими поэмами. О сомнениях фольклористов в чёткости разграничения сказок и легенд, сказок и дестанов свидетельствует тот факт, что в школьные довоенные хрестоматии дестан «Нар камыш», например, помещался как сказка. Эти колебания продолжались и после войны: в сборнике 1959 года к сказкам был отнесён сюжет о Козукурпеч. Драматические события депортации сказались с особенной силой на сохранении этих больших эпических сказаний, многими нитями связанных с жанром сказки. Они по большей части дошли до нас либо во фрагментах, либо явно в редуцированной форме короткого пересказа.

В книге «Масаллар» (1941) отразились некоторые аспекты полемики 1930-х годов о степени литературной обработки сказочных текстов. Составители, заявляя о том, что тексты были «отредактированы в соответствии с нормами современного литературного языка», но «с сохранением диалектных особенностей» [3, с. 3], констатируют дискуссионность этой проблемы в фольклористике. К сожалению, в отличие от Алупкинского сборника, в этом издании сведения о рассказчиках и топонимика бытования сказок даются выборочно.

Статья К. Джаманаклы — участника и организатора фольклорных экспедиций продолжает развивать основные положения предыдущих публикаций [1], [2]. Наличие фантастического элемента в структуре сказочного текста учёный объясняет способностью человека мечтать. «Народные мечты о прекрасных садах, о плодородных землях, о дворцах, вознесённых до небес, о богатырской силе и о величавой красоте, — нашли своё воплощение в сказках» [3, с. 16], — пишет исследователь. Несмотря на то, что в его статье больше, чем у других сказковедов, психологических мотивировок, тем не менее, проявления прямолинейного социологизма, сохраняют свою методологическую незыблемость. И здесь «молодые батраки и трудовой люд» противопоставляются «падишахам, султанам и их министрам». Но К. Джаманаклы более последователен в своей попытке увидеть национальную специфику крымскотатарских сказок. Аналитическое чтение статьи К. Джаманаклы позволяет увидеть в ней сквозь риторику социологических представлений советской эпохи отражение дальнейшего развития крымскотатарской фольклористики. Он начинает свой анализ сказочных текстов со своеобразной трактовки общемировой темы преимущественного конечного торжества «младшего сына» в героических сказках многих народов, выявляя общие мотивы, связанные с этим образом. Фольклорист даёт сравнительную характеристику крымскотатарской сказки «Къоркъмагъан Кичик огълан»/«Бесстрашный Кучук-оглан», восточнославянской «Норка Зверь» и грузинской «Пашкунджи» сказкок, выделяя их родственность [3, с. 8]. К. Джаманаклы стремится придать содержательное значение наблюдениям А. Веселовского о симметрии троичности в волшебных сказках. Он считает, что победа младшего брата после неудач двух старших братьев, диктуется особенностью эпического мышления, народным представлением о том, что младшее поколение всегда является продолжателем героических деяний старших, как в сказании об Эдиге. Но учёный не касается вопроса о соперничества братьев, ярко представленного во всех трёх сказках. Таким образом, универсальный фольклорный образ младшего сына в рассуждениях крымскотатарского фольклориста связан больше с идеями 1920—1930-х годов, с прославлением молодого поколения победителей, ниспровергающих злые силы и строящих новую жизнь, чем с данными фольклористики.

Дальнейшие размышления К. Джаманаклы о роли мифологических образов в развитии сюжета крымскотатарских сказок, о первобытных корнях этих образов, о чудесах и чудовищах, о роли воображения в создании образов *дюльдюлей* (говорящих, разумных коней), летающих *намазлык* (ковриков для чтения молитвы у мусульман), имеют серьёзное значение для становящегося сказковедения. В статье К. Джаманаклы впервые указаны параллели крымскотатарской сказки «Акъкъабак къыз» и сказки А. Пушкина «О царе Салтане», приведены сопоставительные примеры из текста, которые имеют непреходящее значение для крымскотатарской фольклористики и нуждаются в дальнейшем развитии и углублении с точки зрения данных современного сказковедения. Многие наблюдения К. Джаманаклы об особенностях поэтики крымскотатарских сказок: о музыкальности ритма сказок, о роли песенных вставок в них, о богатстве художественных приёмов в присказках, о красоте языка и выразительности сказочного стиля, — ждут дальнейшей детализации и углублённого изучения в свете современного сказковедения.

Таким образом, в работах довоенных фольклористов, которые собрали сотни сказок и сделали свои выводы на основании начавшейся в 1930-е годы их систематизации, сохранилось много ценных наблюдений. Без детального изучения достижений и анализа просчётов крымскотатарских фольклористов прошлого невозможно приступить к решению главных задач современного крымскотатарского сказковедения:

— опубликовать *забытые* транскрибированные крымскотатарские сказочные тексты и дестаны из сборника В. Радлова, выполнив их транслитерацию на латинскую и кириллическую графику;

— подготовить раздел, посвящённый крымскотатарским сказковедам, в хрестоматии по крымскотатарской фольклористике для ВУЗов, острую необходимость которой сейчас ощущают все, кому не безразлична судьба устного народного творчества;

— начать работу по подготовке академического издания всех сохранившихся образцов крымскотатарской сказочной прозы из авторитетных отечественных и зарубежных сборников 1930—2000-х годов, включая отдельные записи текстов;

— подготовить энциклопедическое издание, систематизирующее крымскотатарских сказочных персонажей, и справочник-указатель крымскотатарских сказочных сюжетов.

Литература

1. Джаманакълы Керим. Масал текерлемелери хакъкъында / Керим Джаманакълы // Большевик ёлу. — 1935— № 3. — С. 24.
2. Джаманакълы К. Кърымтатар халкъ масаллары хакъкъында / Керим Джаманакълы // Совет эдебияты. — 1941. — № 2. — С. 21— 30.
3. Джаманакълы Керим. Кърымтатар масаллары. // Масаллар. 1 том. / Тертип эткенлер : К. Джаманакълы ве А. Усеин. А. С. Пушкин адына Кърым тиль ве эдебият ильмий тешкерюв институты. — Симферополь : Кърым девлет нешрияты. — 1941. — С. 5—29.
4. Кондараки В. Х. Крымско-татарские сказки / В. Х. Кондараки — М., 1883. — 129 с.
5. Коцюбинский С.Д. О сказках крымских татар / С. Д. Коцюбинский // Сказки и легенды татар Крыма. — Госиздат Крым. АССР, 1936. — М.: Новости, 1992. — С. 11—40.
6. Qrьm tatar masallarь ve legendalarь. Fol`klor sьjьntьqь № 1 / Tekstlarini Ja. P. Birzgalnьn jolbaşcьlьqь altьnda Alupka muzejnn folklore brigadasь jazdь. Teksti basmaka hazьrlaqan Z. Kel'amov. Kiriş maqaleni jazqan S. D. Kotsybinskij. — Qrьm ASSR devlet nesrijatь. — Simferopol, 1937. — 384 c.
7. Кустова М. О сказках крымских татар, о рассказчиках и рассказчицах / Сказки крымских татар. В передаче М. Кустовой. — Симферополь, 1941. — С. 3—11.
8. Kuzey Türk Boylarinin Halk Edebiyatindan Örnekler / Dr. W. Radloff. VII bölüm. Kirim Ağizlari. — Istanbul, 2010. — S. 97—108.
9. Маркс Н. Легенды Крыма / Н. Маркс. — Вып. 1. — М., 1913—40 с.; вып 2. —М., 1915—48 с; вып 3. — Одесса,1912. — 40 с.
10. Масаллар балалар ичюн / Тертип эткен А. Усеинов. — Симферополь : Кърым девлет нешрияты, 1939. — 64 с.
11. Masallar: Qrьm tatar fol`klorьnьn ekinci sьjьntьgь / Tertip etken Ymer Ipci. Red. K. Çamanakli — Qrьm маarif halq komissarlьgь, Qrьm millij medenijet jarьsьgь ilmij teskeryv instituti. — Simferopol : Qrьm ASSR Devlet nesrijatь., 1936. — 119 c.
12. Масаллар. 1 том. / Тертип эткенлер: К. Джаманакълы ве А. Усеин. — А. С. Пушкин адына Кърым тиль ве эдебият ильмий тешкерюв институты. — Симферополь: Кърым девлет нешрияты, 1941. — 375 с.
13. Радлов В. В. Образцы народной литературы северных тюркских племён. Часть VII. Народы крымского полуострова / В. В. Радлов. — Спб., 1896. С. 1—237.
14. Сказки и легенды татар Крыма. — Симферополь : Госиздат Крым. АССР, 1936, — М. : Новости, 1992—352 с.
15. Umer Ipci. Qrьm masallar / Masallar. Qrьm tatar fol`klorьnьn ekinci sьjьntьgь Tetrtip etken Umer Ipci. Red. K. Çamanakli. — Qrьm maarif xalq komissarlьqь. Qrьm millij medenijet jarьsьqь ilmij teskeryv instituti. — Simferopol : Qrьm ASSR devlet nesrijatь, 1936 — С. 3—19.

KALGAY DERGİSİNİN KIRIM TÜRKLERİ FOLKLORUNUN DERLENMESİ, YAYIMLANMASI VE İNCELENMESİNDEKİ YERİ

Yolcu Mehmet Ali,
Yrd. Doç. Dr.
Türkiye

Abstract. Crimean Turks who immigrated to Turkey settled in Bursa as was the case with various places of Anatolia. As a result of these settlements, a notable population of Crimean Turks developed in Yenimahalle, Çukur Mahalle, Mollaarap, Mecidiye, Babadağ, Alacahırka and some villages of Karacabey district. Kalgav, the media organ of the Bursa the Culture and Conversation Association of Crimean Turks association, has been published 64 copies quarterly during 18 years since 1994 and continues to be published today. The magazine reaches both Crimean diaspora in Turkey and Crimean Turks living in Romania and Crimea. It consisted of folkloric compilations and surveys from villages of diaspora and various settlements in Crimea and Romania along with scientific and political articles and news. In this report, folkloric compilations and surveys of Crimean Turks published in Kalgav are to be introduced and investigated by classifying from different perspectives (subject, etc.). The report is to examine the function of Kalgav by confirming its place in determination and adaptation of Crimean Turks' culture.

Keywords: Crimean Turks, Crimean Associations, Bursa, Kalgav Journal, Crimean Turks folklore.

Özet. Türkiye'ye göç eden Kırım Türkleri, Anadolu'nun çeşitli yerlerine olduğu gibi, Bursa şehrine de yerleşmiştir.

Bu iskânlar neticesinde Yenimahalle, Çukur Mahalle, Mollaarap, Mecidiye, Babadağ ve Alacahırka gibi semtler ile Karacabey ilçesinin bazı köylerinde önemli bir Kırım Türkü nüfusu oluşmuştur. Bursa Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneğinin yayın organı olan Kalgay, üç aylık periyotlarla 1994 yılından günümüze kadar 18 yıl boyunca 65 sayı çıkmıştır. Günümüzde de yayınlanmaya devam etmektedir. Dergi, hem Türkiye'deki Kırım diasporasına, hem de Romanya ve Kırım'da yaşayan Kırım Türklerine ulaştırılmaktadır. Dergide bilimsel, siyasal yazılar, aktüel haberlerin yanı sıra diasporadaki köylerden ve Kırım ve Romanya'daki çeşitli yerleşim yerlerinden folklor derlemeleri ve incelemeleri yer almaktadır. Bu bildiride Kalgay dergisinde yayınlanan Kırım Türkleri folklor derlemeleri ile inceleme yazıları tanıtılacak ve bu yazılar çeşitli açılardan (konu, vd.) sınıflandırılarak incelenecektir. Bildiri, Kalgay dergisinin Kırım Tatarlarının geleneksel kültürünün tespiti ve aktarımındaki yerini de tespit ederek, yerine getirdiği işlevi de sorgulayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kırım Türkleri, Kırım Dernekleri, Bursa, Kalgay Dergisi, Kırım Türk Folkloru.

Аннотация. Крымские татары переселившиеся в различные города Анатолии в Турции, так-же обосновались в городе Бурса. В результате этих заселений образовалось значительное население Крымских тюрков/татаров районах как Енимахалле, Чукур Махалле, Моллаарап, Меджидие, Бабадаг и Аладжахырка, а также в некоторых сёлах района Караджабей. В 1960-е годы с развитием промышленности Крымские тюрки/татары из различных городов Анатолии тоже обосновались в Бурсе.

Организации, объединяющие диаспоры Крымских тюрков/татар, проживающих в Турции, начали развиваться только в 1950-е годы. В основном, организовывались различные театральные выступления, народные танцы, выпускались периодические издания направленные на ознакомление со своей национальной культурой и ее сохранение. В городе Бурса такие организации начали свою деятельность в 1988-году. Деятели, такие как Наил Енидже, Феррух Улукардешлер, Сами Эвкуран, Ибрахим Эртан, Исмаил Аднан Суен, Аднан Кырымлы, Эсат Саджит Таке, Сезер Кону были первопроходцами в этих работах и 6-Мая 1988-года основали Ассоциацию Культуры и Солидарности Крымских Тюрков с помощью ассоциаций Крымских тюрков/татар с соседних районов. Основной целью ассоциации является ознакомление с Крымской культурой и ее сохранение с помощью проведения различных культурных мероприятий как тепреш, чигборек геджелери, вечера национальных танцев и. т.д.

Калгай, периодическое издание Ассоциации, выпускается раз в 3 месяца с 1994 года в течении 18 лет по сей день и уже издано 64 номеров. Тираж журнала доставляется всей Крымской диаспоре, проживающей в Турции, а также в Румынии и в Крыму. В журнале, помимо научных и политических статей и актуальных новостей, печатаются фольклорные сборники и исследования собранные из различных деревень Крымской диаспоры Турции, Крыма и Румынии.

В данной работе представлены собрания и исследования фольклорных сочинений Крымских тюрков/татар, опубликованные в журнале Калгай, а так-же детальный анализ (темы и. т.п.) и классификация сочинений. Так-же доклад рассматривает круг деятельности и значение журнала Калгай в определении и передачи национальной культуры Крымских тюрков/татар.

Ключевые слова: Крымские татары, Крымские Ассоциации, Бурса, журнал Калгай, Фольклор Крымских татар.

Kırım'ın Rus işgaline uğramasından sonra Kırım Türklerinin Anadolu'ya yaptıkları göçler, uzunca bir süre devam etmiştir. Yaklaşık olarak iki yüzyıldan fazla süren bu göçler, çeşitli dönemlerde hızlanarak devam etmiş ve Türkiye'deki Kırımlı muhacirlere yenileri eklenmiştir. İki halk arasındaki kültürel benzerliklerden dolayı Anadolu'nun çeşitli vilayetlerine yerleştirilen Kırım Türklerinin yerleşik kültüre uyumları ise oldukça kolay olmuştur.

Hakan Kırımlı'nın aktardığı bilgilere göre, Kırım'ın ve Türkiye'nin Müslüman Türk halkları arasındaki ilişkiler 1783'de Rusya'nın Kırım'ı işgalini müteakip yeni özellikler göstermeye başlamıştır. Her şeyden önce, Kırım'dan Türkiye'ye 19. yüzyıl boyunca ardı arkası kesilmeksizin devam eden göçler öylesine anormal bir tablonun doğmasına yol açmıştır ki, Osmanlı ülkesinin muhtelif bölgelerine yerleştirilmiş olan Kırım Tatar muhacirlerinin sayısı Kırım'da kalanların sayısını kat kat aşmıştır. Bu süreç zaman içinde daha da artan oranda devam etmiştir. Bu bakımdan, o yıllarda ve hatta bir ölçüde günümüzde dahi, Kırım'da Türkiye'de her hangi bir akraba ve yakını bulunmayan bir Kırım Tatarına rast gelmek adeta imkânsız gibidir [5, s. 177].

Türkiye'ye göç eden Kırım Türklerinin, Anadolu'nun çeşitli vilayetlerine olduğu gibi, Bursa şehrine de önemli miktarda iskânı gerçekleştirilmiştir. Kırım'dan Bursa'ya göç edenler, genelde şehrin Uludağ eteklerine yerleştirilmişlerdir. Bu yerleştirmeler sonucunda Yenimahalle, Çukur Mahalle, Mollaarap, Mecidiye. Babadağ ve Alacahırka semtlerinde önemli bir Kırım Türk'ü nüfus oluşmuştur. 1960'lı yıllardan itibaren Türkiye'deki hızlı sanayileşme ile birlikte yaşanan iç göçlerle bilhassa Eskişehir, Polatlı ve Konya bölgelerinden önemli miktarda Kırım Türk'ü de Bursa'ya yerleşmiştir [1, s. 118]. Öte yandan Karacabey ilçesinin bazı köylerinde de önemli bir Kırım Türkü nüfusu oluşmuştur.

Türkiye'de yaşayan Kırım Türklerinin dernekleşme faaliyetleri 1950'li yıllardan sonra ivme kazanmıştır. Bu derneklerde daha çok tiyatro, halk oyunları, süreli yayınlar vb. faaliyetler ile kendi kültürlerini tanıtma ve yaşatma çabası görülmektedir. Diasporada kendi kimliklerini korumaya ve kültürel değerlerini yaşatmaya yönelik bu çalışmalarda süreli yayınların önemi oldukça büyüktür. Bu süreli yayınlar vasıtasıyla Kırım ile Türkiye'de yaşayan Kırım Türklerinin bağları hiçbir zaman kopmamış, Kırım Türk kültürü Türkiye'nin belirli bölgelerinde adeta bir "*mikro kültür*" şeklinde yaşatıla gelmiştir.

Bursa'da Kırım Türklerinin dernekleşme çabaları 1988 yılında başlamıştır. Kırım Türklerinin Türkiye'de dernekleşme faaliyetleri konusunda bir çalışma yapan Hacı Murat Arabacı'nın aktardığı bilgilere göre, bu çalışmalara Nail Yenice, Ferruh Ulukardeşler, Sami Evkuran, İbrahim Ertan, İsmail Adnan Süyen, Adnan Kırımlı, Esat Sacit Take, Sezer Konu öncülük etmiş ve

çevre illerdeki Kırım Türkleri derneklerinden yardım alarak 06 Mayıs 1988 tarihinde "*Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği*"ni kurmuşlardır [1, s. 118].

Bursa Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, oldukça etkindir ve tepreç, çiğbörek geceleri, halk oyunu gösterileri, geziler ve çeşitli kültürel faaliyetlerle Kırım Türk kültürünü tanıtma ve yaşatmayı hedeflemektedir. Tüm bu etkinliklerin yanı sıra, üç aylık periyotlarla çıkan ve derneğin yayın organı olan Kalgay dergisi, Bursa'da adeta Kırım Türklerinin sesi konumuna gelmiştir. Kalgay, üç aylık periyotlarla 1994 yılından günümüze kadar 18 yıl boyunca 65 sayı çıkmıştır. Günümüzde de yayınlanmaya devam etmektedir. Dergi, hem Türkiye'deki Kırım diasporasına, hem de Romanya ve Kırım'da yaşayan Kırım Türklerine ulaştırılmaktadır. Dergide bilimsel, siyasal yazılar, aktüel haberlerin yanı sıra diasporadaki köylerden ve Kırım ve Romanya'daki çeşitli yerleşim yerlerinden folklor derlemeleri ve incelemeleri yer almaktadır.

Kalgay dergisi hem Türkiye Türkçesiyle hem de Kırım Tatar Türkçesiyle yayınlanan bir dergidir. Kalgay dergisi, ilk olarak Ekim 1994'te 4 sayfa olarak yayınlanmış, daha sonra Ocak, Mart, Haziran ve Eylül 1995'te de aynı şekilde okuyucusuyla buluşmuştur. Ocak 1996 sayısı Müstecip Ülküsal'a ayrılmıştır. Mart 1996 sayısı, IV. Türk Devlet ve Toplulukları, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı özel sayısı olarak yayınlanmıştır. Dergi formatında yayınlanmaya başladığı, Aralık 1996'dan itibaren üç ayda bir düzenli olarak yayınlanan dergi, zamanında okuruna ulaşmayı kendine ilke edinmiştir. 1996'dan bu yana sadece Ekim 2002 ve Mart 2003'te iki sayı bir arada yayınlanmıştır.

Aşağıda Kalgay dergisinde çıkan folklor yazıları sınıflandırılarak incelenmiştir. Yazılar tanıtılırken metin içi atıf kullanılmayıp söz konusu yazıların künyeleri çalışmanın sonuna eklenen bibliyografyada verilmiştir.

1. Şenlik, Festival ve Önemli Günlerle İlgili Yazılar

Tepreç/Tepreş adı verilen şenlikler her yıl Haziran ayının 1. ya da 2. haftası düzenlenmekte olup baharın gelişini kutlamak amacıyla yapılmaktadır. Bu şenlik, Kırım Tatarlarının Hıdrellez sonrası kutladıkları bir bahar bayramıdır [4, s. 42]. Tepreç, çeşitli etkinliklerin yapılabildiği genişçe bir meydan etrafında, büyük bir coşku atmosferinde, piknik biçiminde kutlanır [2, s. 51]. Günümüzde Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği şubelerinin organizasyonu ile Mayıs ve Haziran ayı içinde Türkiye'nin pek çok yerinde binlerce vatandaşın katıldığı Tepreç şenlikleri düzenlenmektedir. Tepreç'te çeşitli eğlenceler, oyunlar ve etkinlikler düzenlenir. Kırım'dan gelen yerel sanatçıların açık hava konserleri olur.

Kalgay dergisinin çeşitli sayılarında Bursa'da ve çevre yerleşim yerlerinde kutlanan Tepreç şenlikleri ile ilgili haberler ve bu konuyla ilgili makaleler görmekteyiz. Örneğin, 36. sayıda Bursa'da düzenlenen 17. Tepreç şenliğinin Tatar yemekleri yarışması, güreşler, halk oyunları vb. etkinliklerle kutlandığı belirtilmektedir. Diğer yandan dergide, İzmit, Gebze, Eskişehir, Kanada ve bazı Kırım Tatar köylerinde yapılan Tepreç şenlikleriyle ilgili haber ve yazılar görmek mümkündür. Yalkın Bektöre'nin Kalgay dergisinin 12. sayıda yayınlanan "*Günümüzde Tepreç*" adlı yazısında ise, bu şenliklerin sosyo-kültürel, ekonomik ve siyasi işlevleri ele alınmıştır [3, s. 18].

Tepreç'in dışında aşure günü, nevruz, hıdrellez, Ramazan ayı vb. önemli günlerle ilgili yazılar dikkat çekmektedir. Mecidiye Köyü'nde, Romanya'da ve Kırım'da aşure günü, Hıdrellez ve Nevruz'un nasıl kutlandığına yönelik bilgiler içeren yazılarda söz konusu yerlerdeki bu bağlamda geleneksel kültür tanıtılmıştır.

Gülşen İsmail'in kaleme aldığı "*14. Uluslararası Milli Kıyafet, Halk Oyunları ve Türküleri Festivali*" başlıklı yazısında ise Romanya'da gerçekleştirilen festival tanıtılmıştır.

2. Maddi Kültür Unsurlarıyla İlgili Yazılar

Kalgay dergisinde Kırım Tatar mutfağından örnekler de tanıtılmıştır. Hatice Gence'nin kaleme aldığı 53. ve 54. sayılarda yayınlanan "Aşhanemizden" adlı yazılarda kavurma börek, kuzu sorpası, kobete çeşitleri, çiğbörek başta olmak üzere çeşitli yemeklerin yapılışı anlatılmıştır.

Derginin 63. sayısında çıkan "*Qırımtatar Nağış İşlemelerindeñ Ornekler*" adlı çalışmada 10 farklı fotoğrafta Kırım el sanatlarındaki işçiliğin nadide örnekleri tanıtılmıştır.

Derginin 34. sayısında E. Çerkezova'nın "*Amet Kalafatov Usta; Qırımnıñ Eñ Yahşı Bezekçisi*" adlı yazısında süsleme sanatının önemli temsilcilerinden bir usta tanıtılmaktadır. Ahmet Kalafatov'un Kırım'da yapmış olduğu tüfek, tabak, giysi vb. nesnelerin süsleme nakışları hakkında bilgi verilmektedir.

3. Halk Edebiyatı Türleriyle İlgili Yazılar

Kalgay dergisinin birçok sayısında hem Kırım'da, hem de Anadolu'daki Kırım Türkleri arasında anlatılan efsane metinlerine yer verildiği görülmektedir. Bu metinlerin bir kısmı Kırım'da yayınlanan kitaplardan, dergi ve gazetelerden aktarmadır. Bir kısmı ise Anadolu veya Kırım'daki çeşitli köylerden derlenmiştir ancak bunlarda kaynak kişi bilgileri gösterilmemiştir. Kalgay dergisinde şimdiye kadar yayınlanan efsane metinleri şunlardır: "*Demirci Dağı*", "*Canlı Kayalar*", "*Halk Kahramanlarımızdan Alim Aydamak*", "*Tılsımlı Eşek*" "*Çatalkaya Civarındaki Çeşme*", "*Aqmescit Aqqında Rivayet*", "*Kurban Kaya*", "*Turna Babay*", "*Karakaya-Eskişehir-Tepreç Köyü Efsanesi*", "*Nasim Aqaynıñ Vasiyeti*".

Derginin 64. sayısında yayınlanan "*Mengli Geraynın Qızlrına ve Oğluna Ait Olğan Türbe: Çifte Kelinler Türbesi*" başlıklı yazıda İstanbul'da Eyüp Sultan Camisinin avlusunda bulunan ve Kırım hanedanlığının kadınlarına ait olduğu düşünülen türbe tanıtılarak bu türbeyle ilgili efsaneler nakledilmiştir. Derginin 5. ve 6. sayılarında iki bölüm halinde Çora Batır destanının Cengiz Kırcı'nın imzasıyla ve Türkiye Türkçesiyle yayınlandığı görülmektedir.

Kalgay dergisinin 55. 59. ve 63. sayılarında "*Masal: Üçkündürbaş*", "*Kartananıñ Masalı: Matüv Oğlan*", "*Qırımtatar Halq Masalları: Altın Alma*" başlıklarıyla üç masal metni yayınlanmıştır. "*Üçkündürbaş*" masalının Duvanköyü ve Çotkara köylerinden derlendiği, "*Matüv Oğlan*" ve "*Altın Alma*" masallarının ise aynı adları taşıyan ve Kırım'da yayınlanan

kitaplardan aktarıldığı belirtilmiştir. Zera Bekirova'nın "*Qırımtatar Halq Masallarınıñ Ekinci Ayatı*" adıyla kaleme aldığı kitap tanıtımında ise, yayıncılık bağlamında Kırım masallarıyla ilgili önemli bilgiler sunulmaktadır. Derginin 55. sayısında yayınlanan "*Qırımtatar Halq İkayeleri: Qayıqçı ve Oqumış Adam*" adlı yazıda yanlış bir adlandırmayla "*halk hikâyesi*" adıyla yayınlanan metnin aslında bir masal metni olduğu göze çarpmaktadır.

Vadim Ablatifov'un kaleme aldığı ve derginin 31. sayısında yayınlanan "*Kırım Tatar Halk Yırları*" adlı yazıda yırların temel özellikleri, ezgileri, manelerle olan ilişkileri ve farkları gibi hususlara değinilmiş, yazının sonunda da "*Gidin Bulutlar*", "*Eki Çomak Balasın*", "*Avada Uçan Telli Turna*", "*Meni de Gamdan Azat Eyle*" yırlarının metinlerine yer verilmiştir. Derginin 24. sayısında ise, "*Şu Yalta'dan*", "*Irmak Baştan Bulanır*", "*Oduncular*", "*Ay Dağlar*", "*Akşam Oldu Yakamadım Gazımı*", "*Kınalı Parmak*", "*Ağlama Kelin*" adlı yır metinleri yayınlanmıştır.

Jale Akbay, derginin 12. sayısında "*Türkiye'de Tanınmış Tatar Halk Yırcılarımızdan Filiz Tram*" başlıklı yazısıyla bir portre denemesi yapmış, Filiz Tram'ın sanatını çeşitli yönleriyle ele almıştır.

Kalgay dergisinde yayınlanan halk edebiyatı metinleri arasında en çok mane ve çınlar göze çarpmaktadır. Hemen hemen 2—3 sayıda bir mane ve çın metinlerinin yayınlandığı görülmektedir. Konuyla ilgili inceleme yazısı ise yoktur. Bu metinlerden birkaçı şöyledir:

"*Yonca ektim tarlaga Entarim bar ekleme*
Laf aytkasın dadama Dort kenarın bukleme
Utanmadın mı ey imansız Meni saga bermezler
Şimdi karşıma çıkmaga Boşuna meni bekleme
Atlap tüştim azbarga Sandıgımı aşarman
Cem beresin kızlarga Işıne kul şaşarman
Madem cepte paran yok Alacak olsan meni
Ne karaysın kızlarga Bermeseler kaşarman
Arpa ektim şollerge Aktaşnı koterde kel
Sır bermedim ellerge Cılannı oldur de kel
Mevlam kısmet etkeydi Madem men de konlun bar
Kaynanasız ellerge Cebını toldurda kel"
"Bormambet kopür yaptırğan boydan boyğa
Curseletecekmen seni toydan toyğa
Burun üstünde burun, vay, umme burun
Burunğa minsen korünür bütün Kırım
Pişken alma er vakit cerge tüşe
Aruv kızlar catkanda eske tüşe"

Kalgay dergisinde Kırım atasözleri ve deyimlerinin yayınlandığı da görülmektedir. Dergide konu hakkında inceleme yazısı bulunmamakla birlikte atasözü ve deyim metinleri konusal sınıflamaya tabi tutulmuştur. Bu metinlerden birkaçı şöyledir:

"Musafir sevmegenin çıragı erken söner.
Ne sorasan baladan sora!
Rakı kirer içine sırın çıkar tışına.
Sağlam alma saptan tüşmez.
Tili uzun olmağanın yaşı uzun olur.
Doğru yolğa tüşken çabuk kalkar.
Bir künge ketsen, bir aftalık aş al.
Sabır tübü, sarı altın.
Boş boğazlık ile iş kazanılmaz.
İmam evinden aş, ölü kozünden yaş."

4. Halk Şairleriyle İlgili Yazılar

Kalgay dergisinin 21. sayısında Mehmed Kardeş tarafından yazılan "*Âşık Sümmani ve Hansarayı*" başlıklı yazısında Sümmani'nin Kırım'a yaptığı yolculuk anlatılmakta ve aşığa ait Hansarayı destanının sözleri yer almaktadır. Diğer yandan, Seyran Süleyman'ın derginin 64. sayısında yayınlanan "*Cümert Alev*" başlıklı yazısında ise halk şairi Şakir Selim tanıtılmıştır.

5. Halk İnançları ve Geleneklerle İlgili Yazılar

Ervin Bekirov'un Yeni Dünya gazetesinde çıkan "*Tatar Halq İnanışları; At Yolğa Yatsa — Boran Olacaq*" adlı yazısı, derginin 51. sayısında aktarılmıştır. Bu yazıda, Kırım Tatar halk inanışlarıyla ilgili bilgiler yer almaktadır.

Derginin 14. sayısında Yücel İpek imzalı "*Kırım Düğünleri*" adlı bir yazı yer almaktadır. Yazı, Kırım Mecmuası'nın 13.06.1918 tarihli sayısında Bahçesaraylı Çubukzade Safveti Kemal'in yazmış olduğu makalenin Türkiye Türkçesine aktarılmış halidir. Yazıda Kırım düğün geleneklerinin çeşitli öğeleriyle ele alındığı görülmektedir.

Gülşen İsmail'in kaleme aldığı ve derginin 38. sayısında yer alan "*Dobruca Kırım Tatarlarının Folklorından*" ve "*Dobruca Türklerinin Örf, Adet ve Gelenekleri*" başlıklı iki yazısında Dobruca Tatarlarının gelenekleri incelenmiştir. Ayrıca, derginin çeşitli sayılarında hem Kırım'da, hem de diasporada bulunan köylerin tanıtımlarının yapıldığı yazılarda da, Kırım Tatar geleneklerine yer verilmiştir.

Sonuç

Türkiye'ye göç eden Kırım Türklerinin çeşitli sivil toplum kuruluşları kurarak örgütlendikleri, kendi aralarında yardımlaşma ve dayanışma faaliyetleriyle birlikte Kırım Türk folklorunun yaşatılmasına yönelik çalışmalar yaptıkları görülmektedir. Bursa'da kurulan Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Türkiye'deki diğer illerde bulunan Kırım Türkleri dernekleri gibi, diasporada Kırım kültürünün korunması, yaşatılması ve genç kuşaklara aktarılması noktasında önemli bir misyonu üstlenmiş durumdadır.

Yukarıda bahsi geçen derneğin yayın organı olan Kalgay, uzun soluklu bir dergi olduğunu bize 65. sayısının çıkmasıyla göstermiştir. Kesintisiz olarak tam 18 yıl boyunca yayınlanan dergideki Kırım Türk folkloruna ait malzemeler, hacimce önemli bir seviyeye ulaşmıştır. Kırım Türk folkloruyla ilgili olan bu yazıların önemli bir kısmı folklor metinlerine ayrılmıştır; çok azı ise inceleme yazısıdır. Bu durumun derginin amatör yayıncılık anlayışından kaynaklandığını düşünmekteyiz. Nitekim bazı metinlerde kaynak kişi bilgilerinin eksikliği, bazı halk edebiyatı metinlerinin adlandırılmasında ise terim karmaşası söz konusudur.

Tüm bu olumsuzluklara rağmen Kalgay dergisi, Bursa'da önemli bir eksikliği doldurmaktadır. Dergi, diasporada Kırım Türk kültürünün yaşatılması ve genç kuşaklara aktarılması işlevine sahiptir. Bursa'da yaşayan Kırım Türklerinin Kırım'la olan kültürel bağlantılarında köprü görevini üstlenen Kalgay dergisi, folklorik hafızanın yaşatılmasını sağlamaktadır.

Kalgay dergisinin bundan sonraki sayılarında yer alacak derleme ve inceleme yazılarında bilimsel metotların daha ağırlıklı kullanılması ve karşılaştırmalı çalışmaların yapılması önerilmektedir.

Kaynaklar

1. Arabacı H. M. Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Türkiye'de Bulunan Kırım Dernek ve Vakıflarının Önemi : Yayınlanmamış Doktora Tezi / Arabacı Hacı Murat. — İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006. — S. 189.
2. Bayraktar Z., Saçkesen A. Eskişehir Kırım Tatar Türklerinde Tepreş Şenlikleri / Z. Bayraktar, A. Saçkesen // The Journal of Academic Social Science Studies. — 2012. — No: 5—1. — S. 46—65.
3. Bektöre Y. Günümüzde Tepreç / Y. Bektöre // Kalgay. — 1999. — No: 12. — S. 18.
4. Ersoy İ. Diaspora ve Kimlik: Eskişehir ve İstanbul'da Yaşayan Kırım Tatarlarında Çoklu Kültürel Kimliğin İfade Alanı Olarak Tepreş: Yayınlanmamış Doktora Tezi / Ersoy İlhan. — DEÜ Güzel Sanatlar Enstitüsü, İzmir, 2008. — S. 124.
5. Kırımlı H. Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905—1916) / H. Kırımlı. — Ankara: TTK Yayınları, 1996. — 313 s.

Ekler

1. Kalgay Dergisinde Çıkan Folklor Yazıları Bibliyografyası

_____. Ankara'da Tepreç Şenlikleri / _____ // Kalgay. — 2005. — No: 36. — S. 29.
_____. Bursa'da 19. Tepreç Şenliği / _____ // Kalgay. — 2007. — No: 44. — S. 32.
_____. Bursa'da Çiğbörek /_____ // Kalgay. — 2006. — No: 39. — S. 32.
_____. Emir Yakup Köyü ve 13. Tepreç Şenlikleri /_____ // Kalgay. — 2005. — No: 37. — S. 30.
_____. Halk Yaratıcılığından Maneler / _____ // Kalgay. — 2004. — No: 33. — S. 25.
_____. Kanada'da Tepreç / _____ // Kalgay. — 2006. — No: 41. — S. 2.
_____. Kartananıñ Masalı: Matüv Oğlan / _____ // Kalgay. — 2012. — No: 63. — S. 25—27.
_____. Kırım Halk Efsanelerinden: Demirci Dağı / _____ // Kalgay. — 2008. — No: 49. — S. 26—27.
_____. Kırım Tatar Atasözleri / _____ // Kalgay. — 2004. — No: 32. — S. 24.
_____. Kırım Tatar Atasözleri ve Deyimleri / _____ // Kalgay. — 2003. — No: 28. — S. 27.
_____. Kırım Tatar Çınları / _____ // Kalgay. — 1999. — No: 13. — S. 20.
_____. Kırım Tatar Çınları / _____ // Kalgay. — 2000. — No: 17. — S. 11.
_____. Kırım Tatar Halk Efsaneleri: Canlı Kayalar / _____ // Kalgay. — 2000. — No: 16. — S. 10.
_____. Kırım Tatar Halk Efsaneleri: Halk Kahramanlarımızdan Alim Aydamak / _____ // Kalgay. — 1999. — No: 11. — S. 12—13.
_____. Kırım Tatar Halk Efsaneleri: Tılsımlı Eşek / _____ // Kalgay. — 2003. — No: 26—27. — S. 24—25.
_____. Kırım Tatar Halk Yaratıcılığı Hazinesinden Çınlar ve Manele r/ _____ // Kalgay. — 2003. — No: 28. — S. 23.
_____. Kırımtatar Halk Efsanelerinden: Çatalkaya Civarındaki Çeşme / _____ // Kalgay. — 2007. — No: 44. — S. 31.
_____. Masal: Üçkündürbaş / _____ // Kalgay. — 2011. — No: 59. — S. 15.
_____. Qırımtatar Halk Efsanelerinden: Aqmescit Aqqında Rivayet / _____//Kalgay. — 2006. — No: 42. — S. 28—29.
_____. Qırımtatar Halk Efsanelerinden: Kurban Kaya / _____ // Kalgay. — 2008. — No: 47. — S. 22.
_____. Qırımtatar Halk Efsanelerinden: Turna Babay / _____ // Kalgay. — 2007. — No: 46. — S. 28—29.
_____. Qırımtatar Halq İkayeleri: Qayıqçı ve Oqumış Adam / _____ // Kalgay. — 2010. — No: 55. — S. 27.
_____. Qırımtatar Halq Masalları: Altın Alma / _____ // Kalgay. — 2010. — No: 55. — S. 22—24.
_____. Qırımtatar Nağış İşlemelerindeñ Ornekler / _____ // Kalgay. — 2012. — No: 63. — S. 34.
_____. Sürgünlikte Qalgan Vatandaşlarımızınıñ Tilinden Maneler / _____ // Kalgay. — 2007. — No: 46. — S. 21.
_____. Tatar Efsanesi: Kurban Kaya / _____ // Kalgay. — 2001. — No: 22. — S. 26.
_____. Kırım Tatar Atasözleri ve Deyimleri / _____ // Kalgay. — 2003. — No: 30. — S. 20.

Ablatifov V. Kırım Tatar Halk Yırları / V. Ablatifov // Kalgay. — 2004. — No: 31. — S. 25—27.
Ablayev E. Kırım Tatarlarının Manevi Kültürü / E. Ablayev // Kalgay. — 2001. — No: 21. — S. 14—15.
Akbay J. Türkiye'de Tanınmış Tatar Halk Yırcılarımızdan Filiz Tram / J. Akbay // Kalgay. — 1999. — No: 12. — S. 12—13.
Akkaya A. Karakaya-Eskişehir-Tepreç Köyü Efsanesi / A. Akkaya // Kalgay. — 2002. — No: 23. — S. 18.
Akkaya A. Türkiye ve Balkanlarda Folklor Duayenimiz Emin Bektöre / A. Akkaya // Kalgay. — 2001. — No: 22. — S. 16—19.
Arnaut T. Türk Kültürüyle İlgili Üç Yeni Kitap / T. Arnaut // Kalgay. — 1998. — No: 10. — S. 20—21.
Bairov G. Vatan Qırım'da Köylerimiz: Değirmenköy / G. Bairov // Kalgay. — 2011. — No: 60. — S. 22—23.
Bakışlı E. I. Mengli Geraynın Qızlarına ve Oğluna Ait Olğan Türbe: Çifte Kelinler Türbesi / E. Bakışlı // Kalgay. — 2012. — No: 64. — S. 30—31.
Balbekova E. Qırq Azizlerniñ Tarihi / E. Balbekova // Kalgay. — 2011. — No: 61. — S. 24—25.
Bekirov E. Tatar Halq İnanışları; At Yolğa Yatsa — Boran Olacaq / E. Bekirov // Kalgay. — 2009. — No: 51. — S. 30.
Bekirova Z. Qırımtatar Halq Masallarınıñ Ekinci Ayatı / Z. Bekirova // Kalgay. — 2008. — No: 49. — S. 30—31.
Bekirova Z. Vatan Qırım'da Hıdırlez / Z. Bekirova // Kalgay. — 2011. — No: 60. — S. 30.
Bektöre Y. Günümüzde Tepreç / Y. Bektöre // Kalgay. — 1999. — No: 12. — S. 18.
Canay G. Şora Batır'ın Bir Diyarında / G. Canay // Kalgay. — 2007. — No: 43. — S. 19—22.
Carulla kızı N. Kadim Türklerde Şahsiyet Anlayışı / N. Carulla kızı // Kalgay. — 2001. — No: 20. — S. 24—27.
Çerkezova E. Amet Kalafatov Usta; Qırımnıñ Eñ Yahşı Bezekçisi / E. Çerkezova // Kalgay. — 2004. — No: 34. — S. 16—18.
Çetinoğlu O. Karaim Türkleri / O. Çetinoğlu // Kalgay. — 2003. — No: 30. — S. 10—11.
Çobanova A. Kırım Türklerinde Navrez / A. Çobanova // Kalgay. — 1999. — No: 11. — S. 10.
Fazıl R. Kırım'da Oraza / R. Fazıl // Kalgay. — 2006. — No: 41. — S. 30—31.
Fazıl R. Qırımtatar Tilinde Yaratılgan Eñ Qadimi Eser / R. Fazıl // Kalgay. — 2006. — No: 40. — S. 12—13.
Gence H. Aşhanemizden / H. Gence // Kalgay. — 2009. — No: 53. — S. 34.
Gence H. Aşhanemizden / H. Gence // Kalgay. — 2009. — No: 54. — S. 34.
Gence S. Diaspora'daki Köylerimizden: Mesudiye (Taşlıhüyük) Köyü / S. Gence // Kalgay. — 2006. — No: 42. — S. 16—19.
İpek Y. Kırım Düğünleri / Y. İpek // Kalgay. — 1999. — No: 14. — S. 20.
İsmail G. 14. Uluslararası Milli Kıyafet, Halk Oyunları ve Türküleri Festivali / G. İsmail // Kalgay. — 2008. — No: 50. — S. 19.
İsmail G. Dobruca Kırım Tatarlarının Folklorından / G. İsmail // Kalgay. — 2005. — No: 38. — S. 19.
İsmail G. Dobruca Türklerinin Örf, Adet ve Gelenekleri / G. İsmail // Kalgay. — 2005. — No: 38. — S. 12—15.
İsmail G. Mecidiye'de Aşure Günü / G. İsmail // Kalgay. — 2009. — No: 51. — S. 11.
İsmail G. Mecidiye'de Nevruz / G. İsmail // Kalgay. — 2010. — No: 56. — S. 30.
İsmail G. Romanya'da Hıdrellez / G. İsmail // Kalgay. — 2009. — No: 52. — S. 27.
İsmail G. Tilimiz, Tarihimiz, Türkilerimiz, Adetlerimiz Bolardır Mirasımız / G. İsmail // Kalgay. — 2011. — No: 61. — S. 30—31.
Kafadar E. Maneler / E. Kafadar // Kalgay. — 1996. — No: 1. — S. 6.
Kardeş M. Âşık Sümmani Baba ve Hansarayı / M. Kardeş // Kalgay. — 2001. — No: 21. — S. 22—23.
Kırgız C. Çora Batır Destanı I / C. Kırgız // Kalgay. — 1997. — No: 5. — S. 3.
Kırgız C. Çora Batır Destanı II / C. Kırgız // Kalgay. — 1997. — No: 6. — S. 11.
Kırgız C. Nevruz, Yeni Gün, Ergenekon / C. Kırgız // Kalgay. — 1998. — No: 7. — S. 14—15.
Öncel S. Kırım Tatar Halk Yırları / S. Öncel // Kalgay. — 2002. — No: 24. — S. 28—29.
Özenbaşlı. Baştaş Yazıları / Özenbaşlı // Kalgay. — 2008. — No: 47. — S. 26—27.
Özenbaşlı. Masallar Kitabı / Özenbaşlı // Kalgay. — 2007. — No: 46. — S. 26—27.
Sel Ü. Karay Türkleri ve Eski Bir Kırım Hikâyesi / Ü. SEL // Kalgay. — 2001. — No: 22. — S. 6—8.
Sel Ü. Kırımçaklar Kimdir? / Ü. SEL // Kalgay. — 2002. — No: 25. — S. 16—19.
Selametova S. Halk Yaratıcılığı Hazinesi: Çınlar / S. Selametova // Kalgay. — 1997. — No: 3. — S. 4.
Selimova L. Zemaneviy Qırımtatar Edebiyatında Nazm Türleri I / L. Selimova // Kalgay. — 2010. — No: 56. — S. 10—12.
Selimova L. Zemaneviy Qırımtatar Edebiyatında Nazm Türleri II / L. Selimova // Kalgay. — 2010. — No: 57. — S. 19—24.
Starikov S. Kırımlı Karaimler Hakkında / S. Starikov // Kalgay. — 1999. — No: 14. — S. 15—17.
Suleyman S. Cümert Alev / S. Suleyman // Kalgay. — 2012. — No: 64. — S. 13.
Süleyman S. Ballarımız İçin / S. Süleyman // Kalgay. — 2008. — No: 47. — S. 24—25.
Süyen H. (Haz.). Qırımtatar Halk Efsanelerinden: Nasim Aqaynıñ Vasiyeti / H. Süyen (Haz.). // Kalgay. — 2007. — No: 43. — S. 28—29.
Toplu F. Kocaeli — Gebze Ortak Tepreç'i / F. Toplu // Kalgay. — 2005. — No: 37. — S. 28—29.
Yurter F. R. Doğduğum Köy: Ayserez / F. R. Yurter // Kalgay. — 2005. — No: 35. — S. 22—24.

2. Resimler

2.1. Kalgay Dergisi 33. Sayı Kapak Resmi

2.2. Kalgay Dergisi 34. Sayı Kapak Resmi

2.3. Kalgay Dergisi 35. Sayı Kapak Resmi

2.4. Kalgay Dergisi 44. Sayı Kapak Resmi

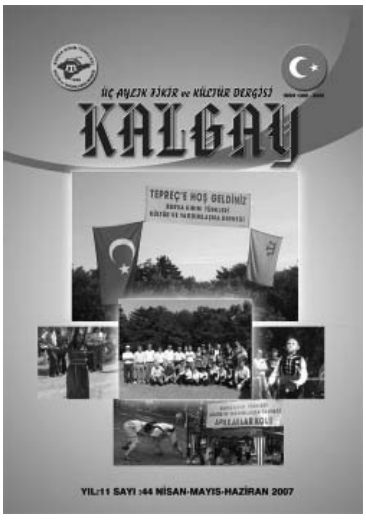

2.5. Kalgay Dergisi 55. Sayı Kapak Resmi

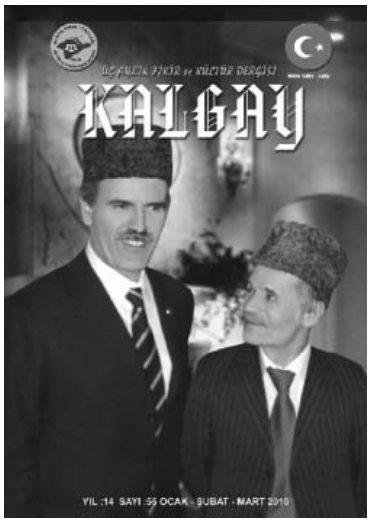

ÇAĞDAŞ KIRIMTATAR GAZETECİLİĞİ

Yüksel Gayana,
Dr.
Ukrayna, Qırım

Аннотация. В научном сообщении Юксель Гаяны Заировны описывается система современных крымскотатарских СМИ, осуществляющих свою деятельность как на территории Крыма, так и за рубежом, описываются основные проблемы: проблема выживания и развития материально-технической базы национальных СМИ, государственной политики в отношении национальных СМИ, воспитания и подготовки новых профессиональных кадров, развития и популяризации СМИ, осуществляющих деятельность на крымскотатарском языке, проблемы профессиональной этики в национальных СМИ.

Özet. Dr. Gayana Yüksel'in bilimsel bildirisinde gerek Kırım'da, gerekse yurtdışında faaliyet gösteren modern Kırım Tatar basınının sistemi, devletin etnik basına karşı uyguladığı politika, maddi durumunun gelişimi, profesyonel kadroların eğitimi ve yetiştirilmesi, Kırım Tatar dilinde faaliyet gösteren basında ana dilin saklanması ve yaygınlaştırılması gibi etnik basının temel sorunları, etnik basında mesleki etik sorunları açıklanıyor.

Kilit kelimeler: Kırım Tatar basını, Kırım Tatarları, etnik basın, Kırım

21. yüzyılın başında bilgisayarlaşma ve enformatizasyon alanında bilimsel ve teknik başarılara dayanan basının gelişimi,

küreselleşme, dünya çapında bilgi alışverişi, uluslararası basının faaliyetleri, medyada etnik basın dalının işlevsel yöneliminin yeniden değerlendirilmesine sebep oldu. Bugünün gerçekleri, sadece kalite ve profesyonel gelişim sorunu değil, aynı zamanda faaliyetinde net etnik bir yönü olmayan ulusal basınla rekabet edebilirlik sorunlarıyla da karşı karşıya bırakıyor.

Araştırmacılar, 20—21. yüzyıl sınırında etnik gazetecilik kavramını, belli bir etnik topluluğun sorunlarını yansıtan gazetecilik olarak anlıyorlar. Bu gazetecilik türünü diğerlerinden ayıran özelliği, yayın politikasında enformasyonel olarak dikkatin etnik kimlik, belirli bir etnik ve kültürel toplumunun yaşamında farklı tarafları ve sorunları gibi konulara odaklanması teşkil ediyor. Bununla birlikte etnik basının tamamen yalıtılmış olduğunu söylemek yanlış olur. Onlar, belirli bir etnokültürel grubun yaşamı ve faaliyet yönlerini yansıtmaya yönelik olmakla birlikte çok etnisiteli toplumun tamamının hayatını yansıtıyor, bu etnik grubun diğer etnik gruplarla dialogunu sağlıyor.

Etnik gazetecilik, bazı ülkelerde kitlesel iletişim araçları sisteminin bir parçası olarak bulunuyor. Bu gazetecilik dalı, etnik olmayan basın organlarında, etnik grupların yaşamı ve faaliyetlerine, etnik ilişkilerine değinen konularla kendisini gösteriyor. Rusya'da örneğin, etnik sorunsal, ulusal çapta süreli basılı yayın başta olmak üzere, etnik cumhuriyetlerin basınında, Rusya'da yaşayan halkların hemşeri derneklerinin yayınlarında yansıtılıyor. Bugün diasporaların basını giderek belirginleşiyor [1].

Kırım'da etnik basının belirleyici özelliğini ise, söz konusu terimin hemşeri dernekleri veya diaspora basını için değil, Kırım'ın yerli halkı için kullanılması teşkil ediyor. Kırım'ın yerli halkı olan Kırım Tatarları, 1944 sürgününden sonra şu anda anavatana yerleşme aşamasında bulunmaktadır.

Kırım Tatar etnik basınının gelişimi, ülkedeki ve bölgedeki sosyal ve siyasi duruma doğrudan bağlı idi. Kırım Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti yönetiminin 1920'li yıllarda sürdürdüğü Tatarlaştırma veya millileştirme politikası, sadece kültür, bilim ve sanatın gelişimi için değil, aynı zamanda Kırım Tatar halkının başarılarını uyumlu şekilde kavrayarak yansıtan etnik basının gelişimi için temel olmuştu. Kırım'da etnik basının dallanmış sistemi bariz olarak görülüyordu. Bu sistem içinde cumhuriyet yayınları, temalı veya belirli bir uzmanlığı kapsayan yayınlar, büyük tirajlı yayınlar vardı. Bugün itibarıyla 1883—1941 yılları arasında Kırım'da çıkan basılı yayın sayısının toplam **121** olduğu belirlendi, 1917—1941 yılları arasında **23** gazete ve **17** dergi çıkmaktaydı.

1944 sürgünü ve halkın büyük kısmının Kırım'a dönüşünden sonra böyle bir basın sisteminin yeniden kuruluşu başarılamadı.

2011 yılı verilerine göre Kırım Özerk Cumhuriyeti Enformasyon Komitesi 1240 adet basılı süreli yayını kayda aldı. Bunlardan 999'unu gazeteler oluştururken, 175 dergi, 30 bülten, 33 derleme, 2 takvim ve 1 özet de bulunuyordu. Ayrıca Kırım Özerk Cumhuriyeti'nde 79 televizyon ve radyo kurumu faaliyet gösteriyor. Bunlardan 13'ünü televizyon yayını ve 14'ünü FM radyo istasyonu, 39 kablolu TV stüdyosu, 7 kablolu televizyon ve radyo şirketi oluşturuyor. Bunun yanı sıra Kırım'da kayıtlı 6 haber ajansı yayın yapıyor.

Genel olarak Kırım Tatar halkının tarihi anavatanına dönüş sürecine başladığı 1990'lı yılların başında kurulan Kırım Tatar etnik basının (basılı yayın olarak gazete ve dergi, milli radyo, televizyon, haber ajansı) faaliyetlerine değinirsek; Kırım Özerk Cumhuriyeti Enformasyon Komitesi, 2010 yılı başı itibarıyla, kurucusu sanat toplulukları, sivil toplum teşkilatları, ticari kurumlar, özel kişiler olan toplam 35 adet Kırım Tatar gazete ve dergisini tescil etti.

Fakat yıllardır düzenli olarak sadece 9 yayın çıkıyor: "Kırım Sedası", "Kırım", "Poluostrov", "Yeni Dünya" ve "Avdet", 'Sudak Sesi' gazeteleri, "Yıldız" dergisi ve tematik yayın yapan dini "Hidayet" gazetesi ile öğretmenler için yayımlanan "Maarif İşleri" gazetesi. 4 dergiyi de yayınını sürdüren dergiler olarak kabul edilebilir. Bunları sayarsak: kadın dergisi "Nenkecan", "Arzı", etnografya dergisi "Kasevet" ve çocuk dergisi "Armançık". En etkili 6 Kırım Tatar sosyal ve siyasi gazetesi ise şöyle sayılabilir:

№	Adı	Kurucu	Yayımlandığı dil	Tiraj
1	"Golos Krıma" (Kırım Sedası)	Kırım Özerk Cumhuriyet ve Etnik İlişkiler Komitesi, gazetenin ekibi	Rusça	12000
2	"Kırım"	Gazetenin ekibi	Kırım Tatarca	4000
3	"Poluostrov" (Yarımada)	Özel kişi	Rusça	5000
4	"Yeni Dünya"	Kırım Özerk Cumhuriyet ve Etnik İlişkiler Komitesi	Kırım Tatarca	1920
5	"Avdet"	"Kırım Fonu" Vakfı	Rusça, Kırım Tatarca	5000
6	"Yıldız"	Kırım Özerk Cumhuriyet ve Etnik İlişkiler Komitesi	Kırım Tatarca	1000

Kırım Devlet Radyo ve Televizyonunun yayın ağında Kırım Tatar İcadiy Bolügünün yayın süresi toplam yayın süresinin yüzde 2'sinden daha az. Kırım Tatar Stüdyosu, günlük "Haberler" programını, "Netice" adlı analiz programı, "Aktual Mevzuda Subet" (Güncel Konuda Sohbet) analiz programını, siyasetçiler, sivil toplum aktivistleri, kültür, sanat, bilim alanında çalışanların konuk olduğu tematik programları yapmaktaydı.

2006 yılında Kırım'da "Meydan " adlı özel radyo yayına başladı. Bu radyo 102,7 MHz frekansından yaptığı yayında Kırım Tatar, Ukrain, Rus dilinde bilgi sunuyor. 2007 yılında Simferopol'de "ATR" adlı ilk Kırım Tatar özel televizyonu açıldı. 2006 yılında Kırım Haber Ajansı (QHA) faaliyete başladı. QHA'nın haberleri metin, fotoğraf ve video şeklinde http://www.qha.com.ua adresinden internette yayımlanıyor.

Qırım Haber Ajansı — QHA, Kırım'da ve Ukrayna'da özellikle Kırım Türkleri ve Türk Dünyası ile ilgili gelişen tüm olayları yerel ve yabancı basın kuruluşlarına zamanında ve tarafsız olarak duyurmak için kurulmuş özel haber ajansıdır.

2004 yılında başlanan kuruluş çalışmaları 2 yıllık zorlu bir sürecin ardından tamamlanarak Ukrayna Devlet Televizyon ve Radyo Komitesi tarafından 14 Mart 2005 tarih ve 124 numaralı Devlet Tescil Belgesi ile QHA resmileştirilmiştir.

QHA, Kırım'da 3 dilde (Rusça, Türkçe ve İngilizce) yayın yapan yegâne basın kuruluşudur. QHA bu sayede sadece yerel değil tüm dünya okuyucularına hitap etmektedir.

QHA'nın yazılı haberleri Kırım yerel basınında ve Anadolu Ajansı ile yapılan işbirliği sayesinde Türkiye'nin en büyük basın organlarında yer alıyor. Görsel haberciliğe yapılan yatırım sayesinde haberler TRT'nin TRT-İnt, TRT-Türk ve TRT-Avaz kanallarında, Kırım Devlet Televizyonunda, Kırım'ın yerel ATR kanalında düzenli olarak yayınlanmaktadır. Yazılı ve görsel haberler birçok site aracılığı ile de kitlelere ulaşabilmektedir.

QHA'nın basın kuruluşları dışındaki en önemli aboneleri arasında ise Kırım Parlamentosu, Kırım Bakanlar Kurulu, T.C. Odessa Başkonsolosluğu ve Akmescit Fahri Başkonsolosluğu, Ukrayna ve Kırım'ın Milliyet ve Din İşleri Komiteleri, Birleşmiş Milletler Kırım Kalkınma Programı, BBC, Yakın Doğu Araştırmalar Merkezi, Alraid teşkilatının Kiev ve Kırım şubeleri, Bilkent Üniversitesi, Ukrayna Türk İşadamları Derneği, Gaspıralı Kütüphanesi ve Kırım Rus Cemiyeti yer alıyor.

QHA'nın Kırım'da olup bitenlere dair dünya kamuoyunu bilgilendirme yönelik yaptığı uluslararası işbirliği çalışmaları hemen olumlu sonuçlar verdi. 2001 yılında kurulan Türk Dilli Ajanslar Birliğine 2008'de tam üye olan ajansımız, birliğe üye diğer haber ajanslarıyla yazılı veya görsel yüzlerce haber paylaştı. QHA, hızlı, kaliteli ve güvenilir haberleri sayesinde Kırım ve Ukrayna haberleri için ilk başvuru kaynağı oldu.

Günümüzde toplumun gündemi televizyonlarda oluşmakta. QHA'nın genç personeliyle ürettiği görüntülü haberler, TRT ile yapılan işbirliği sayesinde Türkiye'nin gündemini oluşturdu. TRT-Türk ve TRT-Avaz ile Türk dünyasına daha da açılan TRT'nin yöneticileri de bu işbirliğinden memnunlar. Sadece TRT değil, yerli ve yabancı televizyonlar, haber ajansları da QHA'nın görüntülü haberlerini kullandılar. QHA bu alanda kendini geliştirmeye devam edecek.

QHA'nın bir misyonu daha var, gençlere yatırım yapmak. Halen okuyup bizde staj yapan veya üniversiteden mezun olup iş hayatına atılan gençler gazeteciliği QHA'da öğreniyorlar. Bu mesleğe merakı olan, kendini geliştirmek isteyen herkese kapımız açık. Bu gençler gelecekte inşallah gurur duyacağımız ünlü gazeteciler olacaklar.

Son zamanlarda internette çok sayıda tematik Kırım Tatar sitesi ortaya çıktı. Kırım Tatar internet kullanıcıları sosyal paylaşım sitelerinde çok aktif. Bu durum, Kırım Tatar kullanıcılarının sosyal gazeteciliğinin gelişim sürecine katıldığını gösteriyor. Bu siteler arasında elektronik yayınlar, haber ajanslarının internet versiyonları veya elektronik enformasyon ajansları, internet gazeteleri ve dergileri, devlet kurumları, sivil toplum teşkilatlar ve gayrı resmi teşkilatların siteleri, diasporanın siteleri, özel kişilerin siteleri ve tematik siteler yer alıyor.

Yayınını sürdürmekte olan yayınlar da dâhil olmak üzere süreli etnik yayınların katsayısı 2012 yılında 1000 kişi başına 0,046 oldu. Kıyas yaparsak, 1926 yılında süreli etnik yayınların katsayısı 0,22'ye eşitti (1926 yılında yapılan nüfus sayım sonuçlarına göre yarımadada yaşayan Kırım Tatar nüfusu 179 bin 94 kişi idi [2].

Kıyaslarsak, 300 bin kişilik nüfusa sahip olan Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde 11 günlük gazete çıkıyor. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin resmi radyo ve televizyon kanalı olan BTR iki televizyon kanalı üzerinden Türkçe, İngilizce ve Yunanca programlar yayımlıyor. 4 ulusal radyo kanalının haricinde Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin uluslararası radyosu olan "Bayrak International", İngilizce, Fransızca, Yunanca, Arapça, Rusça ve Almanca yayın yapıyor.

Basın ile ilgili kusurlu kanunlar

Ukrayna'da etnik basının desteklenmesi ve gelişmesine yönelik net bir devlet politikasının olmaması etnik basının durumunu ağırlaştırıyor. Etnik basının faaliyetlerini genel mevzuat düzenliyor. Onların faaliyetlerini düzenleyen temel kanunlar olarak Ukrayna Basın Yasası, Ukrayna Haber Ajansları Yasası, Ukrayna Telif Hakkı ve İlgili Haklar Yasası yer alıyor. Etnik basın, sıradan bir işletme olarak değerlendiriliyor ve onlara herkes için geçerli olan ortak vergilendirme sistemi uygulanıyor. Bu durum onların faaliyetini büyük ölçüde zorlaştırıyor.

Basının yayın dili ile ilgili yasalar da kusurlu. ATR Televizyonu, etnik bir televizyon olduğu halde devlet dilinde yayın için yayın zamanının yüzde 50'sini ayırmak zorunda. Bu kanal, uydu yayınına geçtikten sonra yürürlükteki mevzuata göre ulusal televizyon kanallarıyla eş tutuldu ve kanunlara göre tüm yayın zamanının en az yüzde 75'ini resmi Ukrain dilinde yapmak zorunda.

Finansman eksikliği

Şu anda Kırım Özerk Cumhuriyeti'nin bütçesinden Kırım Tatar dilinde yayın yapan sadece "Yeni Dünya" gazetesi ve "Yıldız" dergisine ödenek ayrılıyor. Bazı basın kuruluşları Kırım Özerk Cumhuriyeti Etnik İlişkiler ve Sürgünden Dönen Vatandaşlar Komitesi üzerinden küçük bir yardım alıyorlar, ancak bu para onların tam olarak gelişmesine yetmiyor. 2010 yılında etnik basının desteklenmesine yılda 70 bin grivna ayrılmıştı.

Buna karşın tüm gelişmiş ülkelerde etnik basının desteklenmesi ve geliştirilmesine yönelik devlet programları bulunuyor. Bunun örneği olarak, devlet bütçesinden ayrılan para ile gazete ve dergi yayımlanan, radyo ve televizyon faaliyetlerinin gerçekleştirildiği Avrupa Birliği ülkeleri gösterilebilir. Romanya'daki Kırım Tatar diasporası, devlet bütçesinden gazete ve dergi: İnternet sayfaları yayımlama imkânına sahip. Türkiye'de TRT-6 televizyonu Kürtçe yayına başladı. Bu televizyon, Türkiye Cumhuriyeti'nde bugün büyük izleyici kitlesine sahip.

Etnik basının zayıf rekabet gücü

Etnik basın, finansmanının yetersiz, çalışma koşullarının ve teknik altyapının zayıf olması nedeniyle ulusal basınla rekabete

dayanamıyor ve doğal olarak ürün kalitesi, dolayısıyla bir basın organının yaşaması için çok önemli olan okur kitlesini kaybediyor. Son zamanlarda finansman kaynağı bulan ATR Televizyonu, maddi durumun yayın politikasını ve yapılan ürünü nasıl etkilediğinin parlak bir örneğidir.

Profesyonel kadro eksiği

Ukrayna'nın bağımsız devlet olması ile birlikte o güne kadar mevcut olan basın organları gelişti, çok sayıda da yeni basın kuruluşu açıldı. Bununla bağlantılı olarak bu etapta profesyonel gazeteci kadrolarının eksikliği hissediliyor. Kırım Tatar basın kuruluşları bu süreçte bir istisna değil ve neredeyse hepsi, teorik bilgi ve basın alanında pratik becerilerle birlikte Kırım Tatar dilini iyi bilen uzmanlara muhtaç. Gazetecilik alanında Kırım Tatar dilini iyi kullanan profesyonel uzmanların hazırlanması, etnik basının ürettiği enformasyon ürününün kalitesinin iyileştirilmesine, onların modern pazarda rekabet edebilir, ilginç ve okur tarafından talep edilir hale getirilmesine, bu da anadilinin saklanmasına ve kullanımının artmasına katkı sağlar.

Kırım'da gazetecilerin eğitimi ilk olarak 1993 yılında Tavriya Sosyal ve Çevre Enstitüsünde başladı. 2002 yılında Vernadskiy Tavriya Milli Üniversitesinde Slav Filolojisi ve Gazetecilik Fakültesi açıldı.

Söz konusu üniversitelerin hiçbirinde, Kırım Tatar dilini iyi şekilde öğrenecek ve gelecekte Kırım Tatar etnik basın organlarında çalışacak kadroların yetiştirilmediğini belirtelim.

Buradan mezun olacaklar sadece gazetecilik alanında teorik bilgiler ve gazetecilik mesleğinin pratik becerilerini elde etmekle kalmayacak, Kırım Tatar edebi diline de hâkim olacaklar.

Onların eğitiminde aşağıda belirtilen bir takım özellikler var:

— Bir takım uzmanlık derslerinin ana dilde okutulması;

— İleri seviyede ana dilinin öğrenilmesi (bu durumda ana dili Kırım Tatarcadır);

— Halkın tarihi ve kültürü ile ilgili bilim dallarında dersler veriliyor;

— Etnik basında öğrenciler için staj organize ediliyor;

— Bu tür "etnik odaklı" eğitimin zorunlu unsuru, öğrenciye ana faaliyetin yanı sıra basının talep ettiği, başta Ukrainice ve Rusçadan Kırım Tatarcaya (ve tersine) olmak üzere, kaliteli metin tercümesi yapmaya imkân tanıyan işlevsel iki dillilik olacak;

— Gazeteciler, edebi dilin profesyonel taşıyıcıları olarak, şüphesiz ki şair, yazar, edebiyat eleştirmenleri gibi edebi seçkin kesimin saflarını dolduracaklar.

Dilin saklanması ve geliştirilmesi sorunu

Bu sorun, sadece profesyonel faaliyetlerini ana dilde yapabilecek kapasitede olan uzmanların azlığından değil, aynı zamanda halk kitlesinin Kırım Tatar dilinde bilgi almaya hazır olmamasından kaynaklanıyor. Radyo ve televizyon gibi elektronik basın için bu sorun fazla büyük değil iken, basılı yayın bu tehlike daha fazla karşı karşıyadır. Kırım Tatar dilini iyi bilen bir sosyal tabakanın olmaması, zayıf ana dili bilgisi, özellikle devlet ve iş dünyası konularıyla bilim ve teknoloji alanlarında fikirleri ana dilde izah etme becerisinin olmaması, kitlenin Kırım Tatar dilinde yayınları okumamasına sebep oluyor. Kırım Tatar basılı yayınlarının ana okur kitlesini şu anda ilerlemiş yaştaki insanlar oluşturuyor. Onların sayısı, basın organının faaliyetini sürdürmesi için yetersiz. Gazete ve dergilerin düşük tirajları bunu gösteriyor.

Milli basın, sadece belirli bir etnik grubun önemli parçası değil, aynı zamanda bu etnik topluluğun milli kimliğini korumasının, kültürü, sanatı ve bilimini geliştirmesinin aracıdır.

Kaynaklar

1. Керим И. А. XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башында къырымтатар бедий сезюнинъ эврими / И. А. Керим. — Симферополь: Къырымдевркъувпеднешир, 1998. — 184 с.
2. Крупський І. Національно-патріотична преса України: (друга половина XIX — перша четверть XX ст) / І. Крупський. — Львів : Світ, 1995. — 184 с.
3. Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку XX століття / [Уклад. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко]. — К. : Дослідницький центр історії української преси, 1990. — 448 с.
4. Непомнящий А. Вивчення російськомовної дорадянської періодичної преси Таврійської губернії у сучаному кримознавстві / А. Непомнящий, В. Бобков // Українська періодика: Історія і сучасність: доповідь та повідомлення девятої Всеукраїнської наук.-теор. конференції. — Львів, 2005. — 318 с.
5. Репрессированное поколение крымскотатарских общественно-политических деятелей, подвижников науки и культуры: Материалы Международной конференции 28—29 мая 1999 г. / [сост. Э. Сеитбекиров]. — Симферополь : Крымское государственное учебно-педагогическое издательство, 2001. — 300 с.
6. Романюк М. М. Українська преса Північної Буковини (1918—1940)/М. М. Романюк. — Л. : Фенікс, 1996. — 196 с.
7. Сидоренко О. Перелік україномовних часописів, що видавалися на території Росії на початку XX століття / О. Сидоренко. — Едмонтон: Вид-во Канад. ін-ту укр. студій, 1990. — 18 с.
8. Хоменок О. С. Дореволюционные издания Таврической губернии (1838—1916 гг.) : Очерк истории и библиографический указатель/О. С. Хоменок. — Одесса: АО БАВА, 2003. — 180 с.
9. 1926 SSCB Geneli Nüfus Sayımı. Kırım OSSC. Halk, ana dili, yaş, okur yazarlık. — M. : Basın TsSU SSCB, 1928y.-S.4—5.
10. Den N. V. Kırım / N. V. Den. — Moskova-Leningrad : Devlet yayıncılığı (Крым. — Москва-Ленинград : Государственное издательство), 1930. — S. 26.
11. Gasanov Anar Movsum oğlı. Etnik Gazeteciliğin Yapısında Diasporaların Basını: Rusya'daki Azerbaycan Diaspora Basını Örneği (Средства массовой информации диаспор в структуре этнической журналистики: на примере средств массовой информации азербайджанской диаспоры в России) / Anar Movsum oğlı Gasanov // Tez VAK 10.01.10 üzerinde, filoloji bilimleri doktoru.
12. Volkov A. G. Rusya'da ve SSCB'de Nüfus Sayımı/A. G. Volkov, A. İ. Gozulov, M. G. Grişgoryants [Redkol.: D. İ.Valentey (gl.red.) i dr.] // Demografik Ansiklopedik Sözlük. — M. : Sovyet Ansiklopedisi, 1985. — S. 323.

ЖЕНСКОЕ ГОЛОВНОЕ ПОКРЫВАЛО КАК ЭЛЕМЕНТ ТРАДИЦИОННОГО КОСТЮМА КРЫМСКОЙ ТАТАРКИ

(по материалам фондов Бахчисарайского историко-культурного заповедника)

Абдураманова С.Н.,
зав. отделом культурно-массовой
и издательской деятельности
Бахчисарайского историко-культурного заповедника
Украина, Крым

Аннотация. В работе представлено традиционное женское головное покрывало — как неотъемлемая деталь повседневного и праздничного костюма крымской татарки. Раскрыта типология головных покрывал по назначению и способу декора, представлены их основные функции, характеристика материалов, техники исполнения, орнаментации, традиции ношения и бытование среди населения разных районов Крымского полуострова на примере экспонатов из фондов Бахчисарайского историко-культурного заповедника.

Ключевые слова: крымские татары, традиции, орнамент, головное покрывало, вышивка, ткачество.

Özet. Bu çalışmada, geleneksel kadın baş örtüsü — günlük ve festival kostüm Kırım Tatar ayrılmaz bir parçası olarak gösterile. Dekorasyon amacı ve yöntemi Açıklanan tipolojisi-elbiseler, onların temel özellikleri, malzemelerin özellikleri, performansı teknik, süsleme, giyim gelenek ve Bahçesaray Tarihi ve Kültürel Reserve koleksiyonlarından sergileyen örnek üzerinde Kırım yarımadasında farklı alanlarda nüfusun varlığı vardır.

Anahtar Kelimeler: Kırım Tatarları, gelenek, süsleme, baş örtüsü, nakış ve dokuma.

Summary. The article deals with traditional woman head cover as an integral part of everyday and festive Crimean Tatar costume. The author presents a typology of head covers by way of decoration, their main functions, features of materials, techniques of making, ornamentations and traditions of wearing among the population of different areas of the Crimean peninsula on basis of exhibits from funds of Bakhchisaray historical and cultural preserve.

Keywords: Crimean Tatars, traditions, ornaments, head cover, embroidery, weaving.

Предметы декоративного ткачества и художественного шитья представляют интерес не только с точки зрения материальной ценности, но и отражают духовный мир, являются значительной частью культурного наследия крымскотатарского народа. Искусство художественной вышивки и декоративного ткачества зародилось в незапамятные времена и занимало очень важное место в жизни крымских татар, а головная накидка стала неотъемлемой составляющей мусульманской материальной культуры.

В современном мире хранителями культурного наследия того или иного народа являются музеи. Бахчисарайский Ханский дворец-музей, являясь, кроме того, и родовым гнездом династии Гераев, стал владельцем и хранителем самой обширной этнографической коллекции крымских татар. После 1783 г. Бахчисарайский дворец как памятник крымскотатарской архитектуры согласно указу Александра I находился под охраной государства. К сожалению, лишь малая доля интерьеров и ханского имущества сохранилась во дворце. Предводитель дворянства князь Меметша-бей составил опись имущества «Бахчисарайского казенного дворца» 1804 г., где указывал 686 предметов [16, с. 3] и др.

Осенью 1917 г. официально открылся первый национальный музей крымских татар, директором которого стал известный крымскотатарский художник, этнограф и историк Усеин Боданинский (1877—1938). Коллекция музея начала быстро пополняться за счет пожертвований местным населением ценных предметов, а также благодаря усилиям местных жителей и коллекционеров. Несмотря на тяжелые условия жизни, последствия голода и разрухи, Дворец-музей периодически закупал экспонаты. После победы в 1925 г. Крымской АССР в Международной кустарно-промышленной выставке в Париже [2] (была получена бронзовая медаль за кружева), подготовку к которой вел У. Боданинский, более 300 экспонатов были переданы в музей. Коллекция головных покрывал пополнялась также за счет даров от жителей Бахчисарая и крымскотатарской диаспоры в Румынии. В 2009 г. Венский Музей Этнографии передал Бахчисарайскому заповеднику этнографическую коллекцию, вывезенную из Крыма во время оккупации в 1944 г. Среди 68 разноплановых экспонатов три головные накидки крымской работы конца XIX — начала XX вв. В числе даров последних лет от жителей Бахчисарая — покрывала, выполненные в 20-е гг. XX в. в Крыму и в первые годы депортации в Средней Азии.

Таким образом, собрание женских головных покрывал Бахчисарайского заповедника — это порядка 45 экспонатов.

* * *

С древности обязательным головным убором жителей Аравийского полуострова были головные покрывала, ношение которых было оправдано исходя из местных климатических условий. С приходом мусульманства головное покрывало становится обязательным для женщин. Кроме того, Коран закрепляет эту традицию и рекомендует ношение головного покрывала по крайней мере в двух сурах — 24:31 «Свет», 33:59 «Сонмы». Здесь же оговорен круг близких мужчин, перед которыми женщина может не покрываться.

Головной убор в народном костюме крымских татар являлся органичной составляющей, выполняя не только эстетические, но и определенные знаковые и церемониальные функции, а головное покрывало стало одним из главных атрибутов женского повседневного и выходного костюма, являлось украшением, а также дополняло и выгодно подчеркивало костюм. Крымские татарки в н. XIX в. имели в гардеробе плоскодонные шапочки *такъие*, турецкие шапочки *фес*, носили их в сочетании с *баш ортюси* — головным покрывалом, которое было весьма разнообразно: различные платки *баш-явлыкъ, чембер, бурумчыкъ*, большие полотенцеобразные покрывала *марама* для замужних женщин, *шербенти* и *фырланта* для молодых девушек и невест. Женщины за пределами жилища носили длинное покрывало *чадра*, покрывающее фигуру с головы до ног. Выходя на улицу на короткие расстояния, накидывали *фередже* — накидку с рукавами из тонкой домотканой шерсти, покрывающую все тело.

Фередже-марама (тур. «накидка-шарф») было известно в Турции под названием *чаршаф* и распространилось в крымской горно-прибрежной зоне еще в XVIII веке [12, с. 32]. Это покрывало имело большие размеры, накидывалось на голову поверх нижних платков либо феса, закрывало волосы и лоб и скрывало фигуру. В число подарков, даруемых женихом невесте, обязательно должно было входить специальное белое покрывало *фередже-марама*, которым окутывали невесту в дни свадьбы, а в будущем — во время выхода на улицу [9, с. 228]. Для изготовления праздничных накидок использовали не только местное домотканое, но и турецкое тонкое креповое полотно из шелка-сырца *бурумчыкъ* (тур.— bürümcük — «осенняя паутинка», т.е. очень тонкое полотно). Так стала называться и головная накидка невесты, украшенная вышивкой и кружевом по краю — *пуллы бурумчыкъ*. В н. XX в. в горно-прибрежной зоне накидка *бурумчыкъ* либо *буркенчыкъ* получила второе название *фырланта* [12, с. 33]. О древних традициях ношения такого покрывала говорит тот факт, что в тюркском словаре «Диван Лугат ат-Турк», составленном М. Кашгари в XI в., также упоминается женское покрывало «бурунжук» [10, с. 470]. Обычным домашним головным убором был *баш-явлыкъ* — цветной узорчатый платок, которым женщины туго завязывали голову, находясь в доме [5, с. 317]. Также в доме замужние женщины носили и *чембер* (çenber — староосманск.— обод, обруч) — головную повязку из *дульбента* (тонкое редкотканое полотно турецкой работы — прим. автора) [3, с. 47].

Большое значение в свадебном обряде имели изготовленные самой невестой тканые и вышитые головные покрывала. Перед свадьбой происходил обмен подарками, а невеста должна была подарить будущей свекрови собственноручно изготовленное *топрак-басды марама* («топракъ басды» — с кр. тат. «вступление на землю»), которое отличалось от обычного покрывала более богатой вышивкой, размером и качеством исполнения. На южном берегу были распространены тончайшие, выполненные в технике декоративного ткачества, головные покрывала особенно больших размеров, которые условно делились на три типа в зависимости от количества и расположения орнаментов. На е*нгиль-марама* («легкое» марама) — орнамент располагался только по коротким краям и тонкой полосой по долевым кромкам. Традиционно долевые кромки украшал стилизованный орнамент *топ-чевре* либо *михраблы*. Марама (инв. № 513) выполнено в технике *махталы* из тонких хлопчатобумажных нитей, размер полотна 180х60 см. Орнамент на концах представлен в виде трижды повторяющегося квадрата, в который вписаны девять стилизованных 8-лучевых звезд красного и черного цветов. Долевые кромки украшает орнамент *михраблы*. На концах узкий хлопчатобумажный кружевной бордюр. В числе прочих экспонатов это покрывало демонстрировалось на Парижской выставке в 1925 г.

Марама (инв. № 977) крымской работы н. XX в., выполнено в технике *махталы*, имеет размеры 175х54 см. Мотив *пахлава* (ромбовидное печенье) на концах из толстых белых и черных нитей. По долевым кромкам мотив *михраблы*. Подобное покрывало КП № 11060—1005 крымской работы конца XIX в. имеет размеры 200х60 см. Основное полотно выполнено из тонких хлопчатобумажных нитей, одинаковых в основе и утке. Орнаментные полосы выполнены из толстых черных и белых нитей и представляют собой пятикратно повторяющийся мотив *аят-агъач* («родовое древо»). Украшает изделие широкое ажурное кружево.

Иначе выглядит марама (инв. № 890) крымской работы начала XX в., выполненное с использованием нескольких техник из хлопчатобумажных нитей с добавлением шелка. В основу долевых кромок введены шелковые узкие полосы, которые заменили традиционный бордюр *михраблы*. По всему полю белым шелком *йипек* в технике *атма-орнеги-сачма* (кр. тат.— «орнамент россыпью») вытканы мелкие повторяющиеся в шахматном порядке мотивы из двух лепестков. Концы украшает бордюр из двух тонких черно-белых полос, между которыми расположен мотив растительной ветви *эгри дал*.

Толу-марама («заполненное» марама) и *агъыр-марама* («тяжелое, торжественное» марама) очень близки по расположению орнамента, все свободное пространство этих покрывал, кроме полос по четырем краям, было заполнено в правильной последовательности мелким повторяющимся орнаментом. *Агъыр-марама* отличалось дополнительными украшениями и высоким качеством сырья и выделки. В качестве украшения использовали широкое плетеное или вязаное кружево и двухстороннее *телли* — «бить» тонкой посеребренной медной пластиной. Эти мелкие вкрапления металлических пластин с особыми типами забоя придавали покрывалу легкость, имели мягкий блеск и подчеркивали красоту и рельефность тканого орнамента.

Головное покрывало (инв. № 1064) имеет размеры 200х52 см., украшено богатым орнаментом *аят-агъач* в черно-

белой гамме. Орнамент тщательно «прорисован», традиционная каемка *су* достаточно широкая и сложная. По долевым кромкам расположен мотив *михраблы*, который подчеркивает *телли.* Судьба этого покрывала удивительна — будучи вывезенное в 1944 году в Германию, по программе реституции культурных ценностей, оно было возвращено в декабре 2009 г. Венским Музеем Этнографии.

Тканые марама изготавливались в браной технике, называемой у крымских татар *тахталы*. Особенность бранной техники в том, что орнамент всегда был только геометрическим, но даже это не мешало мастерицам украшать ткань растительным узором. Техника давала возможность получить нарядные, рельефные узоры и была распространена в горных и прибрежных районах Карасубазара, Бахчисарая, Ялты, Судака, Феодосии [13, с. 74]. Для орнаментального ткачества мастера использовали хлопчатобумажные, льняные, шелковые нити, обычно, привезенные из Закавказья, Средней Азии, Анатолии и Стамбула [13, с. 75]. По коротким краям располагали широкую кайму с делением орнамента на три или четыре равные части. Наиболее распространенными мотивами были сильно стилизованные и архитектурные сооружения: дворцы, гробницы, минареты, сады, иногда — птицы. Обязательной деталью была тонкая кайма — *су* («вода») по короткому краю изделия в форме растительной веточки, волнистая — в вышивке, угловатая и схематичная — в ткачестве. Традиционно марама ткали из белых либо кремовых нитей, а орнамент выполняли в красно-черных либо красно-оранжевых тонах. В предгорье популярным было использование черно-белых тонов и серебряных пластин. Выбор такой цветовой гаммы объяснялся распространением в этом ареале бывшего греческого населения, принявшего мусульманство [7, с. 106]. После реформы 1826 года на всей территории Османской империи распространилась новая мода на одежду, традиционную чалму заменил фес, а в одежде синий цвет постепенно вытесняется черным [12, с. 18].

Необходимо отметить, что женские головные уборы носили в зависимости от возраста. Кроме того, головные уборы и покрывала в сочетании с ювелирными украшениями органично дополняли и украшали прическу и костюм. Радде Густав отмечал, что головной убор татарских женщин составляет покрывало. Девушки вместо покрывала носят красную феску, украшенную золотыми монетами. Прическа также неодинакова для женщин и девушек [11, с. 399—400].

В фондах Бахчисарайского заповедника хранится покрывало, подобных которому в собрании нет. Покрывало (инв. № 516) имеет размеры 160х48 см., выполнено из домотканого хлопчатобумажного полотна, украшено вышивкой, посеребренной *телли* и шелком пастельных тонов. Особого внимания заслуживает одна из долевых кромок марама: здесь в центре расположен схематичный орнамент *тадж* (корона), выполненный *телли*, в центре «короны» арабской вязью исполнена надпись «Машалла». Головные покрывала изредка украшали вышитыми золотной нитью изречениями из Корана, пожеланиями счастливой семейной жизни и т. д.

Следует отметить, что крымскотатарский орнамент — это не просто удачно выстроенная композиция, а живая легенда, зашифрованное слово и мысль мастера. Растительный орнамент был излюбленным у мастеров. Богатая растительность крымских гор, равнин и степей с раннего детства присутствовала в жизни человека. Травы использовали в народной медицине, для приготовления напитков, окуривания жилищ. Цветок лотоса изображался в форме розетки не только на тканях, но и в архитектуре. Мистическое лотосовое дерево, упомянутое в 53 суре Корана — особое растение в исламе: оно растет на вершине седьмого неба. Число его листьев равно числу людей на земле, а падение листа означает смерть человека. Цветок лотоса, произрастающий из ила, являлся символом чистоты и стремления к духовному обновлению, приближению к Аллаху. Кроме того, в композиции крымские татарки использовали множество других растительных мотивов, среди которых *лале* — тюльпан, *бадем* — миндаль, *къаранфиль* — гвоздика и др. Особая роль отводилась цветку розы — самому распространенному мифопоэтическому символу многих народов, символу любви, жизни, женской красоты, молодости и творчества; в суфизме роза олицетворялась любовь к Аллаху. Цветок розы составлял основу вышивального орнамента на головных женских покрывалах. Мотив *гуль-марама* имел в основе тонкую волнистую линию — символ воды, изменчивости, гибкости женского характера.

Традиционно в украшении головного покрывала использовали и мотив *эгри дал* (кр. тат.— «согнутая ветвь»). В качестве примера можно указать головное покрывало *шербенти* (инв. № 343), которое выполнено из фабричного полотна. Доминирует золотная нить, крупные розетки выполнены различными швами техники *татар-ишлеме*, все тонкие линии и узкие лепестки выполнены швами *йылан баур* («брюшко змеи») и *сарма* («свернутый»). Размеры покрывала 155х80 см.

Существовали определенные региональные различия в орнаменте. Так, в вышивке степных районов Крыма преобладали цветочный и растительные мотивы, цветовая гамма перекликалась с красками степного ландшафта. Вышивка горных и южнобережных деревень отличалась обилием стилизованной водной и садовой растительности, геометрическими и архитектурными мотивами. Г. А. Бонч-Осмоловский в отчете об этнографических экспедициях 1924—25 гг. писал: «По тканям собрана большая коллекция из 30 номеров, вполне характеризующая отличие вышивок степной области от вышивок, распространенных в крымских горах. Обращает на себя внимание отсутствие на полотенцах растительного и архитектурного орнаментов, характерных для предгорных районов» [6, с. 56]. Примечательно, что в Бахчисарае и близлежащих деревнях отличия между *марама* и *фырланта* не было: и тканые, и вышитые накидки назывались *марама*. Однако в предгорье *марама* чаще украшали кружевом *ойя* в т. ч. турецкого производства, а на южном берегу — плетеной либо вязаной бахромой [7, с. 19].

Традиционный народный костюм привлекал внимание английских путешественников и путешественниц, среди них — Мери Холдернесс, занимавшаяся миссионерской деятельностью в Крыму в 1816—20 гг.: «Замужние носят тонкий турецкий платок из муслина, концы которого свисают сзади. Выходя на улицу, надевают накидку из тонкой

домотканой шерсти, которая доходит до щиколотки. <…> Они любят яркие цвета и позолоту» [17, с. 221—222]. Миссис Нельсон, прожившая в Крыму девять лет, также оставила краткие сведения о костюме: «Татарские девушки носят красные фески или шапочки, с плоской голубой шелковой кисточкой сверху. Их волосы, заплетенные в пятьдесят тонких косичек, висят полукругом на плечах. Богатые дамы носят фесы, украшенные золотыми монетами, с плоской кисточкой в центре, изготовленной из золотой бахромы [18, с. 59]. В Крыму покрывала *фередже* были популярны в трех «весенних» цветах: белом, розовом и зеленом [2, с. 116]. По сохранившимся экземплярам в этнографических коллекциях Крыма, все же самым популярным был белый цвет. Уникальным в своем роде является головное покрывало (инв. № 339), окрашенное в цвет травяной зелени и украшенное деликатной вышивкой золотной нитью.

Этнограф Любен Каравелов в середине XIX в. отмечал: «Турки запрещают гяурам цвета употребляемые только магометанами: зеленый, белый и ярко-красный» [8, с. 390]. Густав Радде писал, что паломники после своего возвращения из Мекки «получают титул хаджи-муллы (святой мулла) и завидное преимущество носить зеленую чалму, присвоенную только высшему духовенству и прямым потомкам Магомета. <…> Вообще, зеленый цвет, преобладающий в раю Магомета, есть самый почетный. Весьма немногие лица имеют право носить зеленую одежду» [11, с. 374]. Зеленый цвет в одежде был особо почитаем — это цвет плаща Пророка, знамени ислама, садов Эдема, а также символ нежности и молодости. Розовый — цвет утренней зари, земным воспроизведением которого стал цветок розы. Незамужние девушки носили розовое либо красное покрывало, которое после замужества сменялось на белое [14, с. 35]. Именно белый цвет символизировал непорочность, духовную чистоту, веру в благословение Аллаха на протяжении всей жизни. Белый саван сопровождал мусульманина в последний путь. Белое покрывало невесты символизировало духовное перерождение, вступление в новую жизнь в другом качестве.

Существование развитого орнаментального искусства у крымских татар не подвергается сомнению. Об исключительном мастерстве крымских вышивальщиц говорят не только экспонаты в музеях, но и путешественные записки. Миссис Эндрю Нельсон отмечала: «Крымские татарки выполняют множество дел по хозяйству, кроме того, у них постоянно в руках прялка. Они вышивают полотенца и платки золотой нитью и шелком, но ни один орнамент, ни расположение цветов не повторяются и выполнены с большим вкусом» [18, с. 59].

Богатейшее орнаментальное и цветовое разнообразие наиболее полно выразилось именно в ткачестве и вышивке, а изделия признавались экспортными еще в 30-е гг. XX в. Образцы тканья и шитья, отправленные в 1928 г. в торговое представительство в Париж, получили высокую оценку и были признаны уникальными музейными экспонатами [14, с. 63]. Однако в 20—30-е гг. XX в. наблюдается кризис кустарного производства, исчезают ремесленные мастерские, забываются технологические приемы, выработанные веками. Об этом писал У. Боданинский: «Под влиянием Октябрьской революции быт татар и их потребности резко стали меняться, примерно: раньше к свадьбе готовилось приданое в виде комплекта кованой медной посуды, обуви <…> Теперь же, под влиянием советизации быта, татарская свадьба происходит без всяких декоративных частей и без строгого соблюдения традиционных обычаев, просто в ЗАГСе. Современной девице-татарке не нужно дорогостоящее приданое, да и нет средств его приобретать» [4, с. 68]. Цветовая гамма со временем тоже изменялась: «в крестьянском татарском тканье строго регламентирована окраска рисунка — синий, желтый, белый цвета — говорят о XVIII в.; синий, желтый, красный — о XVIII—XIX в.; красный, желтый, черный — о второй половине XIX в. и т. д.» [15, с. 105].

Таким образом, народные традиции изготовления и ношения головных покрывал, обусловленные древними традициями народа и исламскими канонами, развивавшиеся на протяжении нескольких веков, были утрачены и практически забыты в течение нескольких десятилетий. Очень важно сегодня не потерять ту тончайшую нить, связывающую поколения. Эту важнейшую миссию сегодня взяли на себя этнографические музеи, которые не только хранят, но и экспонируют памятники культурного наследия крымскотатарского народа.

Литература

1. Диплом III степени за участие в Парижской выставке в 1925 г. — НВ 4051. — Фонды БИКЗ.
2. Акчурина-Муфтиева Н. М. Декоративно-прикладное искусство крымских татар XV — первой половины XX в. : монография / Н. М. Акчурина-Муфтиева. — Симферополь : ОАО «СГТ», 2008. — 392 с., илл.
3. Биарсланов Мурат-бей. Выписи из кадиаскерского сакка (книги) 1017—1022 гг. Хиджры (1608/9—1631 гг.) / [хрестом. / авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен] // Крымские татары : Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре. — Симферополь: изд. «ДОЛЯ», 2005. — С. 41—51.
4. Боданинский У. А. Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму / [хрестом. / авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен] // Крымские татары: Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре. — Симферополь: изд-во «ДОЛЯ», 2005. — С. 52—81.
5. Боданинский У. А. Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму / [хрестом. / ред.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен] // Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре старожильческого населения Крыма. Часть первая. Мусульмане: крымские татары, крымские цыгане. — Симферополь : Таврия-Плюс, 2004. — С. 309—333 с.
6. Бонч-Осмоловский Г. А. Крымская экспедиция / Г. А. Бонч-Осмоловский // Этнографические экспедиции Государственного Русского музея 1924 и 1925 гг. Ленинград, 1926 г. — С. 54—60.
7. Изидинова С. Р. Об искусстве орнаментального тканья крымских татар / С. Р. Изидинова. — Севастополь: СО «ЭКОСИ — Гидрофизика», 1995. — 40 с.
8. Каравелов Л. Из записок болгара / Л. Каравелов // Русский вестник. — Москва : издание М. Каткова, 1867. — Т. 68. — С. 370—399.
9. Каралезли Х. Старинный обычай татарского заручения и свадьбы в деревнях Дерекой, Ай-Василь и Аутка Ялтинского района / Х. Каралезли // Забвению не подлежит. — Казань, 1992. — С. 227—238.

10. Ал-Кашгари Махмуд. Диван Лугат ат-Турк / М. Ал-Кашгари // [перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауэзовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом]. — Алматы: Дайк-Пресс, 2005. — 1288 с. + 2 с. вкл.

11. Радде Г. И. Крымские татары / [хрестом. / авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен] // Крымские татары: Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре. — Симферополь : изд-во «ДОЛЯ», 2005. — С. 370—409.

12. Рославцева Л. И. Одежда крымских татар конца XVIII — начала XX вв. : историко-этнографическое исследование / Л. И. Рославцева. — М.: Наука, 2000. — 104 с.

13. Чепурина П. Я. Орнаментное тканье крымских татар / П. Я. Чепурина // ИТОИАЭ. — 1929. — Т. 3 (60). — С. 72—77.

14. Чепурина П. Я. Орнаментальное шитье Крыма / П. Я. Чепурина. — Всесоюзное кооперативное объединенное издательство. — М.-Л., 1938. — 63 с.

15. Чепурина П. Я. Татарская вышивка / П. Я. Чепурина // Искусство. — М.-Л. — 1935. — № 2. — С. 103—108.

16. Эминов Р. Р. Первый крымтатарский национальный музей / Р. Р. Эминов // Qasevet. — 2011. —№ 38. — С. 3—15.

17. Holderness M. New Russia: Journey from Riga to the Crimea, by way of Kiev, with some account of the colonization and the manners and customs of the colonists of new Russia: To which are added notes relating to the Crim Tatars / Mary Holderness. — London, 1823. — VIII. — 316 p.

18. Mrs. Andrew Nelson. The Crimea: its towns, inhabitants, and social customs / Mrs. Andrew Nelson. — Partridge, Oakey and co, Edinburg. — London, 1855. — 143 p.

ИСКУССТВО КРЫМА ПЕРИОДА ЗОЛОТОЙ ОРДЫ (XIII—НАЧАЛО XV вв.)

Акчурина-Муфтиева Н.М.,
доктор искусствоведения, профессор
Украина, Крым

Аннотация. В статье раскрывается развитие искусства крымских татар периода Золотой Орды. Одна из линий развития связана с притоком тюркоязычного населения с севера и малоазийского влияния — с юга. В то же время на основе местных традиций и сельджукских влияний формируется крымскотатарское искусство на исламской основе. Оно проявилось в общности этапов эволюции художественных идей, эстетических критериев искусства и в сложившихся универсальных канонах творчества, принципах изобразительности. В художественном языке утверждается условная декоративность, принцип орнаментальности цветочно-растительных и геометрических узоров, в которые органично вписывается арабская вязь.

Появившиеся новые обряды меняют стиль одежды, интерьер жилища, способствуют возникновению новых видов домашней утвари. В архитектуре XIV—XV вв. развиваются принципы декора и объемно-пространственных решений, свойственных мусульманской архитектуре, и имеющих параллели в малоазийской и закавказской архитектурных школах сельджукского времени. Духовная ориентация на мусульманский Восток способствовала развитию крымскотатарского искусства в русле универсальной мусульманской культуры. Золотая Орда оказала влияние на формирование традиций сооружения каменных надгробий, отличавшихся большим разнообразием форм, пышными надписями, выполненными только почерком сулюс, орнаментацией сельджукскими мотивами.

Ключевые слова: крымские татары, архитектура, декоративное искусство, Золотоордынский период.

Summary. In this article the development of Crimean Tatars art of Golden Horde period is revealed. One of its branches is connected with the arrival of Turkic population from the north and Malaysian influence from the south. At the same time, based on local traditions and influences Seljuk formed Crimean Tatar art on an Islamic basis. It appeared in the community of the stages of evolution of artistic ideas, art and aesthetic criteria in the current universal canon of creativity, the principles of depiction. Conditional decorative, ornamental flowers and principle of plant and geometric designs, which fits well into Arabic script develops in the language of Art.

The appearance of new rituals change fashion styles, home interior, and contribute to the emergence of new kinds of household utensils. The architecture of the XIV—XV centuries, principles of decor and develop three-dimensional solutions, which are typical for Muslim architecture and have parallels in Asia Minor and Transcaucasia architectural schools of Seljuk time. The Golden Horde influenced the main trends of formation and development of Crimean Tatar's metal crafts and traditions of making curbstones in which a great variety of forms appeared, beautiful inscriptions made only by «sulus» handwriting and ornamentations in Seljuk motives.

Keywords: Crimean Tatars, architecture, ornamental arts develop, Golden Horde period.

Özet. Makalede Kırım Tatarları Altın Ordu dönemi sanatının gelişimi açıklanıyor. Sanat gelişimi yönlerinden biri güneyden Türkçe konuşan nüfusun akını gelmesi ve kuzeyinden Küçük Asya etki olması ile bağlıdır. Aynı zamanda, İslam temelinde yerel geleneklere ve Selçuklu etkilerine dayalı bir Kırım Tatar sanatı oluşuyor. Bu özgün sanat yaratıcılığın evrensel kanunları, tasvir ilkeleri, sanatsal fikirler, sanat ve estetik kriterlerin evrim aşamaları ortak olmasından çıkageldi. Sanatsal dilinde şartlı dekorativlik, içine Arap yazısı iyi uyduruluan bitki-çiçek ve geometrik desenlerin süs prensibi yer alıyor.

Meydana gelen yeni ritüeller giyim uslübü, ev içi modasını değiştirir, ev eşyaların yeni türü ortaya çıkmasına katkıda bulunur. XIV—XV yüzyıl mimarisinde Müslüman mimarisine has, Anadolu ve Transkafkasya mimarlık okullarında Selçuklu

zamanlarda paralellikleri olan dekor ve uzay-mekan çözümlerin tipik ilkeleri gelişiyor. İslam dünyasının manevi yönü Kırım Tatar sanatın evrensel Müslüman kültürü içerisinde gelişmesine katkıda bulundu. Altın Ordu sanatın çeşitli formları, yalnızca sülüs usulunda yapılmış gür yazıtları olan, süslemede Selçuklu motifleri yürütülmüş kaya mezarlarını inşa etmek geleneğin oluşumunda da bir etkisi oldu.

Anahtar kelimeler: Kırım Tatarları, mimari, süsleme sanatları, Altın Ordu dönemi.

К рубежу XIII в. полиэтничное население Крыма имело многовековый собственный творческий опыт, развитые контакты с близкими и дальними соседями и, наряду с христианской и иудейской, уже формирующуюся исламскую основу дальнейшего культурного развития. Одна из линий развития искусства крымских татар в период средневековья связана с притоком тюркоязычного населения с севера и малоазийского влияния — с юга. Контакты степного и оседлого мира являлись генератором идей, способствовавшим его развитию. Степь, обладающая высокой адаптационной способностью и коммуникативностью, начинает играть значительную роль со времен Золотой Орды. Прослеживается эволюция искусства в сторону орнаментализации художественного языка.

Новый этап в истории Крыма начался с завоеванием монголо-татар. В первой половине XIII века часть из них осела в Судаке и прижилась там, усвоив местную греческую культуру, а многие из них даже приняли христианство. Зависимость от татар на первых порах выражалась лишь в дани, выплачиваемой Батыю. У. Боданинский писал: «В XIII веке в Тавриде татары застали большие художественные традиции и высокую культуру средиземноморской группы народов, издавна ее населявших. В процессе постепенного оседания, изменения форм хозяйства, мирного труда и общения с новыми соседями: греками, готами, аланами татары невольно стали втягиваться в общее течение большой средиземноморской культуры» [1, с. 19].

В XШ—XV вв. в Крыму еще сохраняется своеобразное этнокультурное разнообразие и действуют очаги греко-византийской, готской, армянской, итальянской культур. Сохраняет свою независимость княжество Феодоро, центр культурной и политической жизни которого в XШ веке перемещается в крепость Мангуп. Культурное наследие Мангупа сочетало в себе богатые местные традиции, византийские иконографические каноны и проникающие из Малой Азии стилевые влияния сельджукизма. Здесь переплелись влияния православного и соседнего исламского мира, а также древние пласты цивилизации крымских готов.

Образовавшиеся с XШ ст. на побережье Крыма венецианские и особенно генуэзские фактории широкой дугой опоясывали с южной стороны Крымский полуостров — от Кафы (Феодосии) до Чембало (Балаклавы). Основные постройки средневековой Кафы выполнялись в духе раннего северного итальянского Ренессанса. В сфере декоративно-прикладного искусства в культуру Крыма были привнесены традиционные элементы растительного орнамента и особая изысканность его разработки, которые со временем отразились в изделиях, шитых золотом и шелковыми нитями. Так, очень часто на поздних крымских вышивках восточного побережья можно видеть мотивы растительного побега с коробочками мака — узор очень распространенный на итальянских (в частности генуэзских) тканях XV—XVII вв. [2, с. 66], а также изображения итальянских каравелл XIII—XIV вв. [3, с. 104].

В то же время в Крыму на основе богатых местных традиций и проникающих из сельджукского мира влияний формируется крымскотатарское искусство на исламской основе, как самобытная составная часть общей золотоордынской культуры.

Художественная культура Золотой Орды имела ряд отличительных особенностей. Прежде всего, она была имперской, этнически многокомпонентной, своеобразным симбиозом степной кочевой и городской оседлой культуры. В состав монгольских войск входили как тюркоязычные татары, так и тюркские племена (кыпчаки, огузы, остатки хазар и др.), принадлежавшие к местному населению завоеванных территорий. Часть из них до вхождения в состав Золотой Орды вела кочевой образ жизни и была язычниками, другая оставалась оседлой. В итоге в рамках единой имперской культуры самостоятельно развиваются искусство господствующей верхушки общества — кочевой татарской аристократии — и искусство народов и племен, имевших домонгольские этнические традиции [4].

В золотоордынский период Крым входит в единое пространство культуры исламского мира. Усиливаются его связи с Хорезмом, обозначенные оживленным культурным обменом, начинает формироваться собственное крымскотатарское искусство на исламской основе. Исламская культура Крыма периода XIII—XV вв. становится логическим и эволюционным продолжением традиций предшествующего периода и, в то же время, получает новый поворот в развитии.

На этом этапе крымско-татарская культура выходит на восточно-европейскую арену, прежде всего как культура мусульманская. Она отличается от соседних культур (славянских, а также румынской, греческой, армянской, еврейской и др.) и особенно близка турецкой культуре и культурам народов России, входящим в исламский ареал (Северного Кавказа, Поволжья). В этот период происходит окончательное формирование татарского языка, распространение общей для крымских татар религии, развитие тесных коммуникаций между всеми районами компактного проживания татар в Крыму, вырабатывается единство и цельность национальной культуры. Происходит поворот в развитии, который отделяет все пласты давнего и близкого наследия от качественно нового явления, каким становится национальная крымскотатарская художественная культура, окончательно сформировавшаяся в исламской духовной сфере.

«Монгольское население — писал М. Волошин,— оказывается очень плавким и гибким и быстро принимает в себя и кровь и культуры местных рас. Греческая и готская кровь совершенно преображают татар и проникают в него до самой глубины мозговых извилин. Татары дают как бы синтез всей разнообразно-пестрой истории страны. Под просторным и терпимым покровом Ислама расцветает собственная культура Крыма… В тенистых улицах с каменными

и деревянными аркадами, в архитектуре и в украшениях домов, в рисунках тканей и вышивках полотенец догорает вечная позолота византийских мозаик и облетают осенние вязи италийского орнамента» [5, с. 61—62].

В целом Ислам внес значительные изменения в культуру Крыма. Искусство приобретает больше прикладной характер: бурно развивается орнаментальное искусство как в вышивке, ткачестве так и архитектуре; возникшие обряды меняют стиль одежды, организацию интерьера народного жилища, способствуют распространению многих новых видов предметов быта. Монголо-татары принесли в Крым искусство петлевой или тамбурной вышивки, распространенной в Средней Азии и сохранившейся до настоящего времени у казанских татар. Двустороннюю технику вышивки они освоили, несомненно, в Крыму, переняв ее от местных народов. Влияние Золотой Орды сказалось на основных направлениях формирования и развития художественного металла крымских татар.

Одновременная исламизация населения и оседание кочевых тюркских народов повлияли на формирование внутреннего пространства татарского жилища. Основным украшением скромного жилья, практически лишенного мебели, становятся тканые изделия: войлоки, ковры, различные вышивки, выполненные руками домашней хозяйки. Большого художественного творчества, технического и художественного совершенства крымские татары достигли в вышитых предметах быта.

Получает дальнейшее развитие орнаментальное искусство как в вышивке бытовых изделий и костюмов, так и каменной резьбе, в ювелирных изделиях, предметах быта. Причем красота и богатство орнаментальных мотивов гармонируют с качеством употребляемого материала.

Территория Крыма, где формировалась национальная культура крымских татар, в XIV—XV вв. становится своеобразным географическим островком в мусульманском мире. Развитие мусульманской стилевой направленности в искусстве раскрывалось при соблюдении определенных канонов изобразительности. «Мусульманский» канон изобразительности, находился в прямой зависимости от художественного ремесла, имел своей целью сближение норм изобразительности с нормами каллиграфии и орнамента как прикладных искусств [6]. В художественном языке утверждается принцип орнаментальности, условная декоративность. Зооморфные мотивы, распространенные ранее в вышивке, металле, керамике, полностью исчезают, уступая место цветочно-растительному и геометрическому узору, в который органично вписывается вязь арабского алфавита.

Ислам выдвигал идейно-эстетические задачи, связанные со становлением и развитием культуры феодализма, укрепляя его систему, идеологию, приобщая народы к ирано-арабской культуре, являвшейся в эпоху формирования средневекового общества наиболее передовой. Духовная ориентация на мусульманский Восток, обусловленная широкими политическими, торговыми и иными связями, способствовала развитию крымскотатарского искусства в русле универсальной мусульманской культуры.

Художественное лицо Крыма меняется не только в связи с принятием ислама, но в первую очередь с получившим здесь распространение в архитектуре и каменном декоре XIII—XV вв. «сельджукским» стилем.

Малоазийский художественный стиль начал развиваться по другую сторону Черного моря в Турции во второй половине XI в. Однако, его проникновение в Крым происходит со значительным, примерно вековым, запозданием и активно осваивается вместе с притоком на полуостров масс тюркского населения — началом распространения мусульманства,— а также образованием в 1230—40-х годах армянских поселений в Юго-Восточном Крыму. Немаловажную роль в появлении нового стиля в материальной культуре полуострова сыграло включение Черноморья в процесс венецианской и генуэзской торговли, связавшей между собой многие центры большого региона от центральной части Средиземного до Азовского моря.

Сельджукские традиции в искусстве Крыма широко и глубоко проникли в художественное восприятие крымцев. Здесь стали строиться караван-сараи с чертами крепостных сооружений, мечети с пышными резными порталами, строгой спокойно-торжественной планировкой. Часто мечети объединялись в один архитектурный комплекс со зданием учебного заведения-медресе, имевшего внутренний дворик с фонтаном, вокруг которого располагались кельи учеников-шакирдов. Получает распространение тип стройного и тонкого минарета, встроенного в угол мечети со стороны фасада, на многие века вперед определившего основной рисунок архитектурных ансамблей и характер культовых сооружений.

Сохранившиеся уникальные памятники каменного зодчества XIV—XV вв. раскрывают принципы декора и объемно-пространственных решений, свойственных мусульманской архитектуре и имеющих параллели в малоазийской и закавказской архитектурных школах сельджукского времени. Они нашли проявление в принципах «восточного классицизма» [7] с его центрическими приемами композиции и геометризмом организации архитектурных масс, а также в архитектурно-конструктивных решениях крымскотатарских зданий, в частности таких их компонентов, как купола, своды, шатровые конструкции, полусферические и пирамидальные тромпы, арки на колоннах, «мамлюкские» срезы (треугольные скосы).

Значительную роль в становлении стилевой общности мусульманского искусства сыграло распространение арабской письменной графики со всей совокупностью художественных почерков. На ее основе высокого развития достигла каллиграфия — искусство утонченного письма в рукописной книге, надгробных камнях и эпиграфический орнамент в убранстве монументальной архитектуры, произведениях декоративно-прикладного искусства. Арабские надписи явились первым свидетельством мусульманского влияния в Крымском регионе. Они были нанесены на предметы прикладного искусства и появились одновременно с распространением Ислама среди языческих племен.

В XIII—XIV ст. в Крыму объектом своеобразной мусульманской пропаганды служила сельджукская Конья, а также Дамаск и Бухара. Это отражено на надгробиях Крыма, Эски-Юрта, Отуза и Феодосии. Надмогильные памятники,

найденные в 1928 году И. Н. Бороздиным в Солхате, имели различные изображения и орнамент: одни орнаментальные украшения увязываются с сельджукскими мотивами; отдельные же уводят на дальний Восток, в Китай; изображения лампад находят себе аналогию в средневековом Египте [8, с. 17].

Исследованием резного декора также было установлено подобие орнаментальных мотивов надгробий с резьбой мусульманских построек Самарканда, христианских построек на территории Грузии и Армении. Наиболее близкие аналогии в крымской резьбе — дюрбе Ненеке-Джаным (Джанике Ханым) в Чуфут-Кале и мангупские строения [9, с. 298—301].

К монументальным комплексам, несущим черты сельждукского стиля, можно отнести медресе-мечеть хана Узбека (1314 г.) в Старом Крыму, текие дервишей в Евпатории, мечеть татарского периода (XVI в.) в Чуфут-Кале. Эти черты прослеживаются в применяемых материалах, конструкциях, декоре — мелкозернистый известняк в кладке стен, сталактитовые полукупола-конхи, орнаментированные порталы; в орнаменте портала и михраба — раковидно-рельефные со стрельчатыми завершениями пальметки, копьевидный лилейный лист, на конце завивающийся в округлый глазок (медресе Узбека); в стрельчатой форме арок, капителях, украшенных сталактитами, орнаменте на розетке портала и замковом камне купола (мечеть в Чуфут-Кале).

Сельджукские элементы стали появляться не только в разных видах искусства, в изделиях разного назначения, но и в вещах продаваемых как мусульманами, так и христианами.

Определилась родственная связь крымской каменной резьбы, выполненной в сельджукской стилистической манере, с резьбой анатолийских центров — Коньей, Караманом. Исследования архитектурных объектов Солхата добавляют к ним Сивас и Амасью. Наиболее близки к этим памятникам изделия, связанные со строительной и художественной культурой армянской этно-конфессиональной среды, проявления которой более всего ощутимы в каменной резьбе Кафы, Солхата и Солдайи [10, с. 31].

Наиболее ярко сельджукский стиль проявился в архитектуре мечети Узбека (г. Солхат). Лицевые и торцевые плоскости портала сооружения украшены так называемыми «сельджукскими цепями», розетки и другие элементы геометрического и стилизованного растительного характера, как и сталактиты, формы арок и ниш, были занесены в Крым из сельджукской Малой Азии. Позже солхатская архитектурная атрибутика получила распространение в постройках крымских татар, армян, других поселенцев полуострова в Бахчисарае, Ак-Мечети и других местах под ярлыком «крымско-сельджукских» форм.

Сельджукский стиль обнаруживается и в христианских и иудейских храмах, возведенных крымскими мастерами. Так, орнамент «сельджукская цепь» можно видеть на портале мечети Узбека и армянского монастыря Сурб-Хач около Старого Крыма, в синагоге Кафы и гото-византийском Мангупе (наличник входа донжона первой четверти XV века). Идентичны орнамент Солдайской мечети, храма генуэзской колонии, портала строения Судакской крепости (ее фрагмент вставлен в фонтан в пос. Уютное) и др.

Камнерезное искусство позднесредневекового Крыма развивалось под влиянием «сельджукского декоративного стиля» — использовались в основном его орнаментальные мотивы. Крым стал своеобразным заповедником этого стиля, здесь он почти без изменения просуществовал вплоть до XVIII в. Многие орнаменты настолько органично на протяжении веков вошли в искусство полуострова, что стали восприниматься здесь, как свои, издревле существующие.

Мечети первого периода искусства татар характеризуются тесной связью с искусством Кавказа, Армении, Сельджукии и отчасти Египта. Причем помимо идеологических влияний мусульман Малой Азии, необходимо констатировать связь чисто материальную, переносимую только мастерами.

Изучение крымскотатарской и армянской архитектуры позволяет говорить о том, что армянские резчики по камню, принесшие в Крым вековые традиции своей культуры, очень часто привлекались для исполнения камнерезных заказов при сооружении мусульманских мечетей или надгробий. Ряд исследователей считает, что каменная резьба Юго-Восточного Крыма создавалась под влиянием сельджукского искусства, стилевые принципы которого перенесены на крымскую почву армянскими мастерами (Орбели И. А., Якобсон А. Л., Домбровский О. И., Сидоренко В. А.). Воздействие армянского искусства в сельджукско-крымской резьбе, по мнению Б. Н. Засыпкина, выразилось в применении розеток «с геометрической звездообразной вязью» [10].

«Сплошная резьба, заполнявшая, подобно ковру, большие плоскости порталов», «живописность», которая «пронизала всю архитектуру», распространились на все области строительства в зодчестве Армении XII—XIII вв. В Крымском искусстве подобный подход применялся в декоре тимпанов арок, наличников порталов и окон, плоскостных частей надгробий и полей закладных строительных плит со сплошной резьбой из вьющихся и переплетающихся побегов [11, с. 25]. В этот сплошной узор мастерски вписывались надписи. Такого рода богатая растительная орнаментика в XIII—XIV вв. была очень популярна в Закавказье (особенно в Армении) и в сельджукской Малой Азии. Из северо-восточных районов Малой Азии эта орнаментика перешла в Солхат и с тех пор стала излюбленной в искусстве различных народностей Крыма.

Сельджукские традиции широко и глубоко проникли в художественное восприятие крымских татар. В орнаментальных украшениях многочисленных памятников обычного бытового, в частности погребального характера — надгробий, превалируют мотивы орнаментики сельджукского искусства. При этом следует заметить, что такие мотивы не являются разрабатываемыми только в Сельджукии. Корни их — в глубокой древности. Они широко были использованы мусульманским и христианским миром, но в крымскотатарском искусстве сельджукские традиции получили специфический оттенок.

Отмечая культурные связи крымских татар с тюрками по другую сторону Черного моря, напомним, что эта близость объясняется не только родством двух братских народов, а, прежде всего, той общественно-политической ролью, которую играли тюрки Малой Азии в судьбах Крыма в начальную пору татарского государства.

Необходимо отметить, что в прикладном и монументальном искусстве, как в чисто техническом (конструкции памятников), так и в стилистическом отношении, сельджукизм — лишь одна из ярких черт крымскотатарского искусства в благородном соревновании с другими традициями искусства Средневековья [12, с. 35].

Определенного подъема в Золотоордынский период достигла художественная промышленность. Найденные на территории древних городищ Эски-Юрта, Эски-Крыма и Чуфут-Кале надгробия с надписями и рельефной орнаментацией, бесчисленные обломки глиняной и фаянсовой посуды с тонкой росписью и высокого качества поливой, ювелирные изделия, предметы из меди с чеканкой, гравировкой и серебряной насечкой, рукописные книги с тонкими орнаментальными заставками, позолотой, монеты и т. п. подтверждают это.

К золотоордынскому периоду относится формирование традиции сооружения надмогильных памятников: появление первых образцов в форме резных тумб (столпов) и плоских плит-эпитафий с килевидным и стрельчатым верхом вместо существовавших долгое время камней со знаком тамги; применение эпиграфических надписей, выполненных почерком *сулюс*; орнаментация сельджукскими мотивами; стилевое различие по половому признаку.

Многие художественные традиции, формировавшиеся в крымскотатарском искусстве золотоордынского периода, найдут дальнейшее развитие в культуре Крымского ханства.

Литература

1. Боданинский У. Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму / У. Боданинский // Реконструкция народного хозяйства в Крыму, 1930. — Вып. 2. — 31 с.
2. Рославцева Л. И. Одежда крымских татар конца XVIII — начала XX в. : Историко-этнографическое исследование / Л. И. Рославцева. — М. : Наука, 2000. — 104 с.
3. Чепурина П. Я. Татарская вышивка / П. Я. Чепурина // Искусство. — 1935. — № 2. — С. 103—108.
4. Валеева-Сулейманова Г. Ф. Художественные особенности мусульманского искусства в Среднем Поволжье / Г. Ф. Валеева-Сулейманова // Восток: прошлое и будущее народов. — М., 1991. — С. 149—151.
5. Волошин М. Культура, искусство, памятники Крыма / М. Волошин // Забвению не подлежит: (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма). — Казань : Татарское книжное изд-во, 1992. — С. 55—68.
6. Ремпель Л. И. Изобразительный канон и стилистика формы на Среднем Востоке / Л. Ремпель // Искусство Среднего Востока. — М.: Искусство, 1978. — 208 с.
7. Засыпкин Б. Н. Монументальное искусство Советского Востока / Б. Н. Засыпкин. — М.-Л., 1931. — 26 с.
8. Бороздин И. Н. Новые данные по золотоордынской культуре в Крыму / И. Н. Бороздин. — М. : Изд. Научной ассоциации востоковедения, 1927. — 21 с.
9. Башкиров А. С. Памятники крымскотатарской старины. Эски-Юрт / А. С. Башкиров, У. Э. Боданинский // Новое время. — 1925. — № 8—9.
10. Засыпкин Б. Н. Памятники архитектуры крымских татар / Б. Н. Засыпкин. — М., 1928. — 56 с.
11. Айбабина Е. А. Декоративная каменная резьба Кафы XIV—XVIII вв. (Материалы по археологии Крыма) / Е.А. Айбабина. — Симферополь: СОНАТ, 2001. — 280 с.
12. Куфтин Б. А. Жилище крымских татар в связи с историей заселения полуострова / Б. А. Куфтин. — М., 1925. — 52 с.

ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЙ И ПАРТИЙНЫЙ МЕХАНИЗМЫ В ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВЕ ЭТНИЧЕСКИХ ИНТЕРЕСОВ

Апселямова А.И.,
к. полит. н.
Украина, Крым

Анотація. Представництво етнічних інтересів — один з механізмів здійснення прав людини, вираження потреб групи, зниження конфліктності. У рамках громадянського суспільства це дійсно діюча система консолідації фрагментованих спільнот. Тому ця проблема вимагає різнобічного і глибокого аналізу.

Ключові слова: етнічні інтереси, механізми представництва інтересів, громадянське суспільство, демократія співучасті.

Аннотация. Представительство этнических интересов один из механизмов обеспечения прав человека, выражения потребностей группы, снижения конфликтности. В рамках гражданского общества это действующая система консолидации фрагментированных сообществ. Поэтому эта проблема требует разностороннего и глубокого анализа.

Ключевые слова: этнические интересы, механизмы представительства интересов, гражданское общество, демократия соучастия.

Summary. Representation of ethnic interests is one of the mechanisms of human rights` implementation, the expression of group`s needs, the reduction conflicts. As part of civil society it is actually the consolidation of the existing system of fragmented communities. Therefore, this problem requires a multifaceted and deep analysis.

Keywords: ethnic interests, the mechanisms of representation of interests, the civil society, democracy of complicity.

В политической системе существует ряд институтов, выполняющих функции представительства интересов, их взаимодействие представляет собой механизмы представительства интересов. Выделяются следующие их виды: законодательный, партийный, региональный, корпоративный, лоббистский.

Законодательные механизмы представительства интересов представляют собой политико-правовые способы оприимизации межэтнических отношений и гарантированное законодательное обеспечение участия представителей этнических групп в политическом процессе и государственном управлении. Базовым компонентом этого механизма является Конституция с закрепленными в ней положениями о правах этнических групп и механизмов их социального и политического участия. Например, на Кипре конституционно установлено, что председателем Палаты представителей является грек, избираемый депутатами от греческой общины, а заместителем председателя — турок, избираемый депутатами от турецкой общины. Они избираются раздельно, во время одного и того же заседания, в начале сессии и на весь срок полномочий Палаты представителей (ст. 72 Конституции 1960 г.). В случае их временного отсутствия или незавершенности процедуры по замещению вакантной должности их функции осуществляются старшим по возрасту депутатом соответствующей общины, за исключением того случая, когда депутаты данной общины решат иначе. В Конституции также установлено, что на должности секретарей Палаты представителей назначаются два грека и один турок, аналогичное регулирование имеется и в отношении должности наблюдателей Палаты представителей [5].

Следующим компонентом законодательного механизма выступают соответствующие законодательные акты. Среди которых наиболее значимыми должны быть «закон о национальных меньшинствах», « закон о языках», «закон о гражданстве», «закон о выборах», «закон о гражданстве», «закон о самоуправлении», «закон об объединениях граждан» и др.

Базовым компонентом является концепция национальной этнополитики. В ней отражаются, как правило, стратегическое развитие межэтнических отношений в государстве. В определении этнополитики выделяют две модели: субсидиарная и консоциальная.

Понятие субсидиарной модели широко используется в странах Западной Европы. Суть ее сводится к политике точной адекватности, в рамках которой активная роль отводится, прежде всего, гражданскому обществу и его институтам. При этом за государством должны сохраниться нормативная, координирующая и контрольная функции. [10].

Субсидиарность подразумевает, что политическое действие происходит на том уровне, который наиболее соответствует решению возникшей проблемы. Для этого она регулирует отношения между различными уровнями управления и включает в себя:

— конституционный принцип разделения полномочий между разными уровнями управления;

— защиту более низкого уровня управления от чрезмерной централизации;

— развитие демократии в системе многоуровневого управления [там же].

Фактически речь идет о модели распределенного управления этнополитическими процессами. При этом, во-первых, ставка должна делаться не столько на администрирование и руководство «сверху», сколько на сотрудничество в рамках единой структурно-функциональной зависимости. Во-вторых, управляющее воздействие должно синтезироваться на основе единой идеологии, формирующейся совместно как в центре, так и в регионах. Особо подчеркнем, что приоритет решения локальных и региональных проблем необходимо передать на соответствующие уровни.

Субсидиарный принцип государственной этнополитики предполагает активную позицию гражданина, его включенность в неправительственные организации и институты гражданского общества, что требует новой идеологии и новой модели этнических отношений между личностью, обществом и государством. Это важно потому, что этнические противоречия и этнические конфликты чаще всего произрастают из местных проблем, а их эскалация происходит из неспособности низовых властных структур решать эти проблемы, главным образом по причине ограниченности прав и скудости ресурсов.

Для Украины этот принцип требует развитие гражданского общества, его социальной основы — среднего класса, и активной осознанной мотивированной гражданской позиции индивида, а также трансформации политической системы в сторону эффективного регионализма. Однако, понятие эффективного регионализма зачастую сводится к федерализации. А подобная идея для Украины представляется спорной.

Консоциальная модель подразумевает четыре механизма и подразделяет их на два главных и два вспомогательных признака. «Главные признаки — большая коалиция и автономия сегментов, поскольку именно они максимизируют влияние каждого сегмента в процессе принятия решения двумя путями: путем участия наряду с другими сегментами в решениях по общим вопросам и утверждения исключительного права принимать решения по проблемам, для которых общего согласия не требуется. Признаки вспомогательные, значительно усиливающие действие главных,— это пропорциональность и право вето» [6].

Потребности и интересы социальной системы сочетаются в государственном управлении с помощью двух основных средств: политического представительства (как правило, по партийной линии) и функционального представительства (по линии субъектов социально-экономической деятельности). Поэтому в теории различают два взаимосвязанных пути представительства интересов: 1) представительство в рамках избирательных систем и электорального процесса, где ведущую роль играют политические партии, и 2) прямое, или функциональное, представительство, где основными движущими силами выступают организованные группы. Оба эти вида представительства носят общественный

характер и выводят на принятие наиболее значимых государственных решений, имеющих, как правило, форму законодательных актов. Это определяет парламентское представительство в более широком контексте, подразумевая систему законодательно-представительной власти и законотворческий процесс в целом. Парламентаризм в широком толковании охватывает всю совокупность представительных и законодательных институтов в масштабе всего государства. Представительная составляющая государственной власти рассматривается как институциональная форма осуществления народной воли. Она есть публичная власть, с помощью которой реализуется публичный интерес как сочетание государственного, национального и общественного интересов. Парламентаризм получает свою жизнь вследствие реализации права и законов. Представительство интересов в парламенте носит государственно значимый характер в масштабе всего общества [2].

Так, например, одной из подобных процедур является законодательное установление пропорций представительства различных этнических групп в парламенте. Он был избран, например, на Кипре и в Бельгии. Исследователь Б. Исмаилов отмечает, что согласно ст. 62 Конституции 1960 г. из 50 депутатов, составляющих парламент республики Кипр, 70% избирается греческой общиной, а 30 — турецкой общиной из представителей каждой общины в отдельности. По пути установления пропорций пошла и Бельгия, причем в этой стране пропорция поддерживается с помощью довольно сложной системы формирования представительного органа. Если Палата представителей формируется на пропорциональной основе, то Сенат формируется тремя способами: сорок сенаторов избираются избирательными коллегиями (25 из них — нидерландской избирательной коллегией, 15 — французской); двадцать один назначается Советами сообществ (10 — Советом Фламандского сообщества, 10 — Советом Французского сообщества и 1 — Советом Германоязычного сообщества) и десять назначаются указанными выше сенаторами [5].

Тот же принцип пропорциональности был положен в основу формирования Парламентской Ассамблеи Республики Боснии и Герцеговины 1995 г., согласно ст. IV Конституции в составе Палаты народов предусмотрено 15 депутатов (пять хорватов, пять боснийцев и пять сербов).

Близок в этому принципу и принцип квотирования. Кворирование предполагает гарантированное получение мандатов в органах государственной власти представителями этнических групп.

Институт квотирования в избирательном процессе явление довольно распространённое в мировой практике. В зарубежных странах существуют квоты для представителей от национальных меньшинств, институтов гражданского общества, женщин и президентские квоты. Так Законодательные квоты для представителей национальных меньшинств в парламенте предусмотрены законодательством 52 стран. Законодательные квоты (от 1 до 10 мест) для представителей национальных меньшинств в нижней палате Парламента предусмотрены в 35 странах мира, в том числе в Бельгии, Дании, Индии, Иране, Италии, Казахстане, КНР, Пакистане, Португалии, Хорватии, Румынии, Словении, Сербии, Финляндии и др. Квоты для национальных меньшинств в верхней палате Парламента предусмотрены законодательствами 17 стран мира [5].

В Крыму так же был использован принцип этнического квотирования в период с 1994 по 1998 гг. Тогда в 4 одномандатных избирательных округах для представителей депортированных этнических групп и многомандатный крымскотатарский округ по которому избирались 14 депутатов.

В целом, очевидно, что принцип квотирования должен использоваться как временная мера, направленная на преодоление каких-либо проблем, связанных с неравным распределением властных ресурсов в обществе, преодоления межэтнической напряженности путем кооптации этнических меньшинств во властные структуры, приобщения этносов к ценностям данной политической культуры.

Рассмотренные выше способы реализуются с помощью избирательной системы. Подробно технологии электорального процесса описаны Лундскими рекомендациями ОБСЕ об эффективном участии национальных меньшинств в общественно-политической жизни (1999 г.), дополненные Рекомендациями способствующими участию национальных меньшинств в избирательном процессе (2001 г.)

Отмечается, что избирательная система должна создавать условия для представленности меньшинств и реализации ими своего влияния. Среди них выделяются следующие:

— В случаях компактного проживания меньшинств их достаточное представительство может быть обеспечено путем создания одномандатных округов.

— Представленности меньшинств могут способствовать пропорциональные избирательные системы, при которых отводимая той или иной партии доля мест в законодательном собрании зависит от доли голосов, полученных ею на общенациональных выборах.

— Способствовать представленности меньшинств и расширению сотрудничества между общинами могут некоторые виды преференциального голосования, при которых избиратели располагают кандидатов в порядке своего предпочтения.

— Расширить участие национальных меньшинств в управлении страной можно путем снижения процентного барьера для прохождения в парламент.

— Границы избирательных округов должны определяться так, чтобы это отвечало интересам справедливого представительства национальных меньшинств [9].

Весьма важным, но мало исследованным средством реализации этнических групп интересов являются этнические лобби. Исследователи отмечают, что организованные группы интересов выполняют следующие функции представительства:

— артикуляции интересов, преобразуя личностные и эмоционально окрашенные побуждения отдельных людей в конкретно выраженные требования, облеченные в форму диалога с государственными органами;

— агрегации интересов, согласовывая посредством дискуссии множество частных требований и установление между ними определенной иерархии (наряду с политическими партиями выполнение этой функции означает для групп интересов необходимость выбора из всего объема представленных требований лишь тех, которые более значимы для достижения коллективных целей); так, некоторые требования могут усиливаться, принимать компромиссные формы или отвергаться;

— интеграции, приближения интересов, которые различные группировки представляют вовне, к мнениям рядовых членов, объясняя им смысл предпринимаемых действий;

— информирования органов, принимающих политические и административные решения по конкретным вопросам.

Таким образом, групповые и партийные механизмы представительства интересов тесно связаны с такими институтами политической системы как политические партии, общественно-политические движения и объединения, избирательная система и парламентаризм. Каждый из них требует законодательного обеспечения и регулирования с четким описанием условий и срока их действия.

Литература

1. Архипова Г. Этнический фактор в формировании органов государственной власти в полиэтнических государствах : автореф. канд. полит. н. Моск. Гос. универ-т / Г. Архипова. — М., 2006. — 35 с.
2. Виды социальных интересов // режим доступа: http://revolution.allbest.ru
3. Закон Украины «О национальных меньшинствах в Украине» от 25 июня 1992 г. // Спектр. — 1997. — № 3. — С. 4—10.
4. Закон Украины «Об объединениях граждан» от 16 июня 1992 г. // Спектр. — 1997. — № 4. — С. 4—12.
5. Исмаилов Б. Развитие систем стимулирования участия представителей национальных меньшинств в избирательном процессе в международном праве и правоприменительной практике зарубежных государств / Б. Исмаилов // режим доступа: http://www.allpravo.ru
6. Лейпхарт А. Конституционные альтернативы для новых демократий / А. Лейпхарт // режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek
7. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах : сравнительное исследование / А. Лейпхарт. — М.: Наука, 1997. — 28 с.
8. Линц Х. «Государственность», национализм и демократизация / Х. Линц, А. Степан // Полис. — 1997. — № 6. — С. 9—27.
9. Лундские рекомендации об эффективном участии национальных меньшинств в общественно-политической жизни с пояснительными примечаниями // режим доступа: http://www1.umn. edu/humanrts/russian/osce
10. Этнонациональная политика: принципы субсидиарной модели // режим доступа: http://www.politik.org.ua/vid/books

РЕОРГАНИЗАЦИЯ МУЗЕЙНОЙ СЕТИ В КРЫМСКОЙ АССР И РОЛЬ КРЫМОХРИСА В ЭТОМ ПРОЦЕССЕ

Асанова У.К.,
к. ист. н., доцент, докторант
Украина, Крым

Аннотация. Проблема функционирования музейной сети Крымской АССР — ее реорганизаций и преобразований, форм, методов работы, участия в ней представителей государственных органов с одной стороны, и — крымской научной и творческой интеллигенции — с другой остается малоизученным сюжетом исследуемой темы. Основными проблемами в этом отношении являются фрагментарная обеспеченность документальной базой для полноценного освещения сюжета, противоречивость данных документов и опубликованных источников относительно целого ряда решений, принятых государственными органами в отношении музеев региона, отсутствие контроля над выполнением принятых решений со стороны самих государственных органов.

Вместе с тем, изученные материалы архивов позволяют говорить о том, что музейная сеть Крымской АССР в период 20-х—30-х гг. XX в. претерпела несколько значительных организационных преобразований, каждое из которых затронуло всю организационную схему управления музеями, способствовало созданию действительно органически взаимосвязанной сети постоянно действующих учреждений. Вместе с тем, любая корректировка методов руководства была продиктована и обыкновенными соображениями приоритетов и интересов государственно-партийного аппарата, в первую очередь — в отношении идеологического контроля над деятельностью музеев в условиях становления и укрепления единоличного тоталитарного политического режима в СССР, основанного на культе личности И. В. Сталина.

Впервые исследователем данной проблемы выступил А. И. Полканов, который в статье обзорного характера сформулировал основные хронологические периоды становления музейной сети в Крымской АССР в 20-е—30-е гг. XX в. Согласно его аргументации, первый период начался с 1921 г. и продолжался до 1928 г. — данное время один из наиболее авторитетных специалистов музейного дела в Крыму называл «периодом первоначального собирательства и учета материалов», второй же — начавшийся в 1928 г. получил характеристику «реконструктивного», предполагавшего систематизацию и качественный анализ накопленных коллекций, выявление в связи с этим оптимальных форм музейных экспозиций.

Summary. Problem functioning museum network Crimean Autonomous Republic — its reorganization and transformation of forms, practices, participation of government representatives on the one hand, and the Crimean — academic and artistic — the other is little known story of the topic. The main problems in this respect are the fragmentary documentary basis for the provision of full coverage of the story, the inconsistency of the documents and published sources on a number of decisions taken by the public authorities in respect of museums in the region, the lack of control over the implementation of the decisions taken on the part of public authorities. However, the materials reviewed in the archives suggest that the network is of the Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic during the 20's and 30's. The twentieth century undergone some significant organizational changes, all of which affected the whole organizational scheme of museum management, helped create a truly organically interconnected network of permanent institutions. However, any adjustment methods of management was dictated by considerations and common priorities and interests of the state and party apparatus in the first place — for ideological control over the activities of museums in the establishment and strengthening of the sole of a totalitarian political regime in the Soviet Union, based on the cult of personality of Stalin. For the first time this issue was made by the researcher A. I. Polkanov which in survey articles formulated the basic chronological periods of expanding the museum network in the Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic in the 20's and 30's. thetwentieth century. According to his argument, the first period began in 1921 and lasted until 1928 — is currently one of the most influential museum professionals in the Crimea called «the period of the initial gathering and recording materials», the second one that began in 1928 was characteristic of «reconstructive» requires systematization and qualitative analysis of the accumulated collections, revealing in this regard, the optimal forms of museum exhibitions.

В процессе становления сети музеев в Крымской АССР в первой половине 20-х гг. XX в. наиболее противоречивой и неоднозначной как по содержанию, так и по последствиям является проблема утраты части историко-культурного наследия, накопленного в результате исследовательской деятельности досоветского периода, а также находившегося в частной собственности владельцев дворцов и имений Южного берега Крыма до конца 1920 г. Несогласованность, поспешность, излишняя директивность и непрофессионализм при осуществлении работы по приему и распределению имущества бывших владельцев имений и дворцов представителями новой власти, невнимание к мнению экспертов и противодействие их работе, привели к показательным конфликтам, которые негативным образом повлияли на развитие музеев, как ключевых учреждений по сохранению памятников истории и культуры, так и музейных штудий как отдельной отрасли исторических и художественных исследований. Причинами возникновения этих ситуаций являлись столкновения интересов различных руководящих и контролирующих органов, зачастую вызывавших чиновничьи конфликты полномочий.

В деятельности КрымОХРИС можно выделить период с конца 1920 по 1923 годы, в ходе которого осуществлялась работа по выполнению озвученной Г. А. Бонч-Осмоловским при создании отдела стратегической задачи: спасение предметов старины и искусства от разграбления и вывоза путем их реквизиции и направления в создававшиеся и реорганизованные крымские музеи. Партнерами КрымОХРИСа в выполнении этого задания были Крымский ревком, 4-ая армия Южного фронта, дислоцированная на территории Крымской АССР и Крымская ЧК, в первые месяцы своей деятельности имевшая исключительные карательные полномочия. Согласно документам этих органов, датированным 24 ноября, 31 декабря 1920 г. и 5 февраля 1921 г., за КрымОХРИСом признавались полномочия единственного органа власти по изъятию художественных ценностей. В дальнейшем, в течение 1921—1922 гг., Крымский ревком и Крымский СНК своими решениями санкционировали национализацию археологических памятников, вводили запрет на вывоз ценностей с территории Крыма без соответствующего разрешения КрымОХРИСа. Впервые был составлен план отдела по фактической охране памятников истории и культуры. Он предполагал необходимость учета всех археологических памятников, осуществление их технической охраны (обмеры, зарисовки, фотографирование, нанесение на план, ремонт и реставрация), подготовку материалов для издания археологической карты Крыма, изыскание средств на наружную охрану памятников. В 1922 г., при деятельном участии председателя ТУАК А. И. Маркевича был составлен первый список археологических памятников Крыма, он содержал 130 наименований, и, безусловно, носил неполный характер [1]. Учитывая отсутствие какой-либо защиты и материальной поддержки со стороны органов власти в первые месяцы после установления Советской власти в Крыму, работа крымских музейных работников в эти дни может быть оценена как героическая, ведь спасение памятников происходило в условиях полномасштабного голода, охватившего полуостров. Многие сотрудники КрымОХРИС и местных ОХРИСов погибли от голода и рук бандитов, защищая ценности от разграбления.

Работа по сохранению памятников истории и искусства для музейных учреждений совпала с процессом их национализации и массового экспорта за границу как вынужденной экономической меры. Самый широкий размах он получил на территориях бывших имений представителей царской фамилии, их родственников, дворянских семей на Южном берегу и в горном Крыму. 18 ноября 1920 г. был учрежден орган распоряжения имуществом этой категории — Южсовхоз, во главе культурно-просветительского отдела которого встал профессор Петербургского (Петроградского) и Таврического университетов, академик, ботаник В. И. Палладин. Одновременность создания как Южсовхоза, так и КрымОХРИСа была неслучайна, параллельная работа этих учреждений проявилась в области учета, оценки и подготовки для экспорта отдельных экспонатов. Свидетельством этого сотрудничества является факт получения Г. А. Бонч-Осмоловским в начале 1921 г. мандата Уполномоченного Центральной экспертной комиссии для «организации государственного фонда художественных ценностей и предметов роскоши и старины, могущих служить предметом вывоза за границу». Представители КрымОХРИС с экспертными функциями были включены в состав комиссий Южсовхоза. Наиболее активно реквизиции осуществлялись в начале 1921 г. и охватывали усадьбы и имения Южного берега в полосе от Фороса до Судака.

Так, 20 января 1921 г. состоялся осмотр бывшего имения И. С. Мальцева в Симеизе, владелец которого вместе с семьей и другими обитателями имения был расстрелян за месяц до этого красноармейцами. Осмотр проводился сотрудником подотдела памятников старины при Южсовхозе В. П. Глуховцевым, при его совершении присутствовали бывший управляющий имением В. А. Ральцевич, представители рабочего контроля В. К. Баскаков и С. В. Лифляндцев. В опись предметов, которые привлекли внимание проверяющих, а, следовательно — имевших художественную и историческую ценность, было внесено 144 предмета. В перечне упомянуты экспонаты оригинальной и репродуктивной графики: рисунки, акварели, эстампы, семейные портреты, пейзажи. Среди изъятых произведений художественного характера фигурировали картины отечественных художников и полотна европейских мастеров первой половины XIX в. Также были изъяты бронзовые, стеклянные и фарфоровые предметы: сервизы, предметы утвари и декора. Несомненную ценность для комиссии Южсовхоза представляли пианино с фисгармонией «хорошей сохранности», а также две скрипки «без струн», создание которых предположительно было приписано итальянскому мастеру А. Страдивари [2].

Аналогичную информацию можно почерпнуть и из актов осмотров следующих имений крымского Южнобережья, произведенных в первые месяцы 1921 г. комиссиями Южсовхоза совместно с представителями КрымОХРИСа: «Ай-Юри» (бывший владелец — А. К. Трапезников), «Верхний Кастрополь» (Э. Н. Пельтцер), «Узен-Бахчи» (Е. К. Ле Дантю), «Уч-Чам» (М. В. Барятинская), «Хаста» (Г. Р. Бидерман). Согласно указанию А. А. Галиченко, основными объектами реквизиций в имениях «Узен-Бахчи» и «Уч-Чам» являлись богатые коллекции живописи: в бывшем имении Е. К. Ле Дантю была сосредоточена французская живопись и мебель XVIII в., во владениях М. В. Барятинской — творения итальянских художников позднего Ренессанса и Нового времени (XVI—XVIII вв.) и собрание японских вещей и предметов роскоши. В бывшем имении Г. Р. Бидермана изъятию подверглась ценная коллекция немецкой живописи символистского направления (Э. Бидерман, О. Пиппель, Ф. Эрлер), а также картины русских художников начала XX в. В усадьбе имения «Ай-Юри» А. К. Трапезникова было реквизировано всего 25 картин, однако, навсегда утраченными вследствие изъятия стали работы русских художников XIX в.: академиста А. Г. Горавского и исторического живописца К. Ф. Гуна.

Результат и масштабы деятельности реквизиционных комиссий Южсовхоза, в которых принимали участие сотрудники КрымОХРИСа, наглядно демонстрируется пополнением коллекций первого музейного учреждения Ялты — Народно-художественного музея за 1920—1921 год, который расположился в помещении усадьбы бывшего имения «Сельбильяр» княгини Н. А. Барятинской. Первый отчет Ялтинского ОХРИСа за период с 20 ноября 1920 по 15 апреля 1921 г. отмечает, что от бывшей владелицы имения осталось всего 248 предметов искусства. В течение 1921 г. в фондах музея было сконцентрировано более 15 тысяч музейных экспонатов, полученных путем реквизиции ценностей из бывших имений и дворцов. Соответствующий приказ № 9 Народного комиссариата внешней торговли от 27 августа 1921 г. об образовании Чрезвычайной комиссии по экспорту при Совете Труда и Обороны РСФСР, завизированный руководителем государства, Председателем СНК РСФСР В. И. Лениным, открыл официальную, поощряемую государством, дорогу широкому экспорту материальных ценностей и памятников старины и искусства за рубеж [2, с. 30—33]. Уже в 1922 г., в отчете о составе экспозиции Ялтинского художественного музея, его заведующий А. Г. Коренев отмечал, что общее количество экспонатов учреждения составляет 2.900 предметов разного характера [3]. Разница, сконцентрированных в музее после реквизиций художественных ценностей и количества предметов экспозиции музея в дальнейшем, позволяют сделать вывод об истинных масштабах вывоза музейных ценностей из Крыма в течение 1921—1922 гг. Экспорту подверглись 80% предметов искусства, антиквариата, утвари, роскоши из имений и дворцов, подвергнувшихся осмотрам и изъятиям. Данные вещи могли бы стать неотъемлемыми составляющими крымских музейных экспозиций и фондов, значительно обогатили бы их. Необходимо также отметить, что при Крымском революционном комитете существовало собственное автономное экспроприационное учреждение — Комиссия по изъятию ценностей из дворцов и совхозов для создания товарообменного фонда и передачи в Крыммузей (очевидно, так в документе искаженно именуется КрымОХРИС). В Протоколе № 10 заседания Комиссии от 19 октября 1921 г. прямо указывается на необходимость координации работ с Центральной экспертной комиссией, высказываются пожелания к усовершенствованию работы комиссии в Ялте [4]. Очевидно, Г. А. Бонч-Осмоловский осознал двойной смысл и возможные последствия участия в открытой распродаже и масштабном вывозе культурных ценностей за рубеж. Очевидно, это стало дополнительной мотивацией к его отъезду из Крыма в конце 1921 г. и возвращению к исследовательской научной работе в Петрограде.

Наиболее характерным и имевшим влияние на дальнейшее развитие музейного дела примером конфликта полномочий является сюжет с образованием Совнаркомом Крымской АССР т. н. «комиссии Бугайского». В 1922 г., в связи с необходимостью срочного обеспечения Крымской АССР материальными средствами для приобретения запасов продовольствия в условиях голода, спровоцированного последствиями хозяйственной разрухи периода Гражданской войны, власти республики предприняли кампанию дополнительного учета и сбора памятников истории и искусства различного происхождения и значения. Целью данных мероприятий была их официальная продажа за рубеж, осуществлявшаяся на уровне центральных органов региональной власти после соответствующей финансовой оценки. 3 января 1922 г. начала свою деятельность Комиссия по учету, охране, концентрации и выделении ценностей дворцов, дач и совхозов Крыма. Ее создание было санкционировано распоряжением Президиума Совнаркома Крымской АССР, ее руководителем был назначен управляющий делами Крымского СНК В. Бугайский [5]. В специальном Постановлении СНК Крымской АССР по этому вопросу определялись ее состав, полномочия и юрисдикция: кроме В. Бугайского, в нее вошли тт. Касимов и Полищук, представитель Рабоче-крестьянской инспекции Казьмин, представитель Ялтинского исполкома. В компетенцию комиссии входило привлечение к своей работе экспертов, членов РКП (б) и РКСМ, рабочих,

технических сотрудников. Содействие комиссии должны были оказывать все военные, морские, туристические и хозяйственные субъекты, за что предполагалось соответствующее материальное вознаграждение (деньгами или мукой). В пункте 4 Постановления было отражено одновременно ключевое и вместе с тем конфликтное содержание деятельности комиссии: «С созданием настоящей комиссии упраздняются все ранее и ныне существующие Комиссии, работавшие по аналогичным заданиям; последним в 3-х дневный срок передать свои дела, вновь организованной Комиссии» [6]. Учитывая приоритетность прав КрымОХРИС в сфере музейной и памятникоохранительной работы, закрепленной как полномочиями от Музейного отдела Главнауки Наркомпроса РСФСР, так и специальными декретами органов власти Крымской АССР, очевидным являлось, что создание новой комиссии полностью противоречило существованию и работе КрымОХРИС. Реализация же положений Постановления ставила КрымОХРИС фактически вне закона, тем более что основные функции Комиссии (учет, опись всех бывших дворцов, дач и совхозов; охрана наличных памятников старины и искусства, художественных ценностей; музеефикация их в т. н. «базисных помещениях») полностью повторяли функции КрымОХРИС. Уже 29 января 1922 г. на своем заседании Комиссия СНК Крымской АССР рассмотрела вопросы, связанные с состоянием Ливадийских дворцов. Было постановлено «сохранить в неприкосновенности» Малый дворец Александра III, придав ему статус дворца-музея. В свою очередь Новому дворцу, «не представлявшему с точки зрения художественной, никакой ценности», а исторически значимому лишь как «образцу безвкусицы его бывших владельцев», чиновники постановили найти практическое применение. Вариантом нового статуса памятника истории и архитектуры рассматривалось размещение в нем «санатории III Коминтерна», однако, осуществление этих намерений откладывалось вплоть до соответствующего положительного решения СНК Крымской АССР. В соответствии с этим, Комиссия постановила начать полное изъятие ценностей, в том числе музейных экспонатов, хранившихся в Новом Ливадийском дворце [7]. Президиум Крымского СНК не замедлил одобрить все выводы Комиссии: уже 4 февраля 1922 г. по проекту, предложенному Комиссией, была изменена структура Ливадийского дворцового комплекса. Одновременно расширялись полномочия чиновников Комиссии: экспертов для консультаций они могли выбирать произвольно, а при необходимости — вообще делать заключения без их привлечения. Также, согласно документу, Центральному курортному управлению Наркомздрава РСФСР предлагалось вернуть все изъятое из бывших дворцов и дач имущество, находившееся в них перед устройством санаториев и домов отдыха. Разъяснил Президиум СНК Крымской АССР и новый статус главного конкурента своей Комиссии — КрымОХРИСа. Все предыдущие решения о передаче дворцов в ведение этой организации аннулировались, каждое последующее решение Комиссии по этим вопросам должно было утверждаться Совнаркомом Крымской АССР [8].

18 марта 1922 г. на заседании Крымского СНК был рассмотрен вопрос о представителе по приемке музейных ценностей на Южном берегу Крыма, в этой должности был утвержден А. И. Полканов, материальное снабжение исследователя во время командировки возлагалось на Комиссию, что в условиях напряженных отношений между ведомствами можно охарактеризовать как сознательную провокацию со стороны руководителей Крымской АССР [9]. Председатель Комиссии В. Бугайский выступил с докладом, в котором проинформировал вышестоящую инстанцию о ходе изъятия ценностей на Южном берегу. В связи с озвученной информацией, Крымский СНК зафиксировал следующие решения по докладу В. Бугайского. СНК автономии предписывал Комиссии в срочном порядке организовать перевоз ценностей Старого Долгоруковского дворца из Мисхора в Ялту, сконцентрировать их в «базисном помещении» и готовить их для «дальнейшего направления», т. е — на продажу. Комиссию СНК Крымской АССР также обязали усилить работу КрымОХРИСа в деле музейного строительства. В частности, постановлением упразднялся такой вид музеев как дворцы-музеи «в местностях отдаленных и не представляющих гарантий в смысле сохранности художественных ценностей», их экспонаты должны были быть перевезены в города. Были внесены изменения в Приказ Крымревкома № 450 от 21 августа 1921 г. Статус музеев закреплялся за бывшим дворцом Эмира Бухарского в Ялте, где уже начал свою работу Восточный музей, в поселках — малый Ливадийский дворец Александра III, Пушкинский домик в Гурзуфе, Воронцовский дворец в Алупке, где должны были также открыться музейные учреждения разного профиля. Была зафиксирована идея открытия Центрального музея Крыма, с размещением последнего в Симферополе или Севастополе. Данное предложение было однозначно направлено на ослабление позиций КрымОХРИСа, руководившего работой Центрального музея Тавриды, открытого в Симферополе еще 8 мая 1921 г. Также были сформулированы директивы по значительной реорганизации всей музейной сети в регионе. Указывалось на необходимость открытия музея в Керчи (очевидно, также ввиду конфликта с руководством уже существовавшего там Историко-археологического музея им. А. С. Пушкина, координировавшего свою деятельность и подотчетного КрымОХРИСу) и создания Татарского музея в Бахчисарае (очевиден систематический конфликт — на этот с руководством Государственного дворца-музея тюрко-татарской культуры, также подчинявшегося КрымОХРИСу), отмечалась необходимость пополнения коллекций вновь созданного Феодосийского краеведческого музея. Эти мероприятия должны были быть осуществлены в «кратчайший срок», материальное обеспечение всей операции было определено в двести пятьдесят миллионов рублей. При этом состав Комиссии сокращался до трех человек: председателя В. Бугайского, Касимова и Казьмина. Постановлением СНК Крымской АССР также был утвержден состав участников распределения ценностей: были перечислены Совнарком, Наркомфин Крымской АССР, КрымОХРИС и Внешторг. Для каждого учреждения выделялся специальный фонд, формировавшийся Комиссией. «Фонд Совнаркома» согласно документу переходил под надзор чиновника СНК Люсина, который должен был определить схему распределения ценностей и памятников искусства и старины между всеми «заинтересованными наркоматами». Особое значение представляли музейные и прочие материальные ценности, концентрированные в Ялтинском округе, где производились наиболее масштабные работы по изъятию. Внешторгу вменялось в обязанность ускорить прием поступавших в его распоряжение ценностей. Выделялась также

специальная группа предметов, которые должны были быть подготовлены для вывоза в Москву, для передачи в Совет Труда и Обороны РСФСР. Назначение данной акции было зафиксировано в документе недвусмысленно — «в качестве подарков». Решения Комиссии, посвященные изъятию и передаче ценностей Крымскому СНК, Наркомфину Крымской АССР, Внешторгу и КрымОХРИСу были одобрены. Вместе с тем, помимо передачи ценностей КрымОХРИСу (очевидно, вынужденной), Комиссия получала право дополнительного исследования музейных коллекций «на предмет передачи предметов, не имеющих музейного значения» Внешторгу. В свою очередь дополнительное распределение и выдача памятников истории и искусства могла теперь производиться теперь только из «фонда СНК» и исключительно по особому разрешению Председателя Совнаркома автономии [10]. Эта новая форма получения музейных экспонатов значительно усложняла пополнение соответствующих экспозиционных коллекций и тормозила развитие музейной сети в целом.

Итоги работы Комиссии Совнаркома Крымской АССР были подведены 4 апреля 1922 г. на специальном заседании Совнаркома Крымской АССР. Об итогах работы в Ялтинском уезде перед отчитался В. Бугайский. Правительство автономии постановило считать работу Комиссии в Ялтинском уезде завершенной. Дальнейшая деятельность по изъятию ценностей должна была производиться в бывшем имении Новый Свет в Феодосийском уезде. Внешторг в качестве эксперта представлял профессор Н. Л. Эрнст, КрымОХРИС, с полномочиями члена Комиссии — А. И. Полканов. Планировалось, что предметы из Нового Света, рассортированные в «фонды» Внешторга и КрымОХРИСа должны были морским путем направлены в Севастополь. Финансирование работ в Новом Свете возлагалось на Внешторг, который должен был срочно аккумулировать двести пятьдесят миллионов рублей, восстановив их на балансе после продажи ценностей своего фонда за границу. Работы «комиссии Бугайского» в Новом Свете должны были окончиться 16 апреля, Крымтур был обязан предоставить в распоряжение Комиссии полугрузовик, а Морское ведомство — судно. Также все протоколы и акты Комиссии СНК Крымской АССР по Ялтинскому уезду были подтверждены и одобрены Крымским СНК [11].

Работа Комиссии крымского Совнаркома имела положительное значение для пополнения музеев городов Южного берега Крыма, бывшие имения лишились ценных предметов музейного значения, которым в противном случае угрожало разграбление либо уничтожение. Вместе с тем, одновременно с признанием своевременности и оперативности работы Комиссии СНК, в письмах Я. А. Тугендхольда и А. И. Полканова, датированных первой половиной 1922 г., присутствуют намеки на прямое участие членов Комиссии в вывозе крымских ценностей за рубеж. С одной стороны, данная работа являлась одной из ключевых мотиваций создания Комиссии СНК Крымской АССР. Однако, авторы писем — авторитетные и признанные специалисты-искусствоведы — упоминали о вывезенных ценных коллекциях, мебели, сервизах, имевших все возможности и основания стать экспонатами крымских музеев. Ситуация усугублялась тем фактом, что ряд музеев располагался непосредственно в родственной обстановке для вывезенных ценностей — в бывших дворцах и усадьбах, что могло значительно обогатить экспозицию и повысить общий уровень музейных учреждений; также корреспонденты писем отмечали как тенденцию передачу Наркомфину Крымской АССР всех предметов, содержавших в себе серебро или золото. Очевидно, руководителями КрымОХРИСа были предприняты и обращения к руководству Музейного отдела Главнауки Наркомпроса РСФСР, как непосредственному контролирующему органу. В результате этих действий, 22 апреля 1922 г. Председателю СНК Крымской АССР Саид-Галиеву была отправлена телеграмма, автором которой являлись формальный руководитель всей системы Советской власти — Председатель ВЦИК РСФСР Михаил Иванович Калинин (1875—1946) и Народный комиссар просвещения РСФСР Анатолий Васильевич Луначарский (1975—1933). Согласно этому документу работники крымских музеев, подчиненные КрымОХРИСу могли вернуть в музеи направленные в севастопольский порт ценности из дворцов Ливадии и Мисхора. В этот же день на заседании Президиума Совнаркома Крымской АССР, очевидно, собранного в срочном порядке, был заслушан доклад В. Бугайского. Работа Комиссии Совнаркома Крымской АССР признавалась законченной. Ее сотрудникам поручалось составить материальный и финансовый отчеты, а остатки денежных сумм, текущую документацию и печати передать Управлению делами Совнаркома не позднее 24 апреля 1922 г. [12].

24 мая 1922 г., как логический результат противостояния Комиссии крымского СНК и КрымОХРИСа было принято специальное постановление СНК Крымской АССР об общем запрете вывоза художественных ценностей за границу [13]. Данный документ полностью подтверждал статус и главенство КрымОХРИС в деле обеспечения музейных коллекций и памятникоохранительной работы на территории Крыма. Сутью постановления был однозначный запрет «частным лицам, так и учреждениям» вывоза «из пределов Крымской Республики и в порты Черного моря, художественных произведений и предметов старины, признанных постановлением КрымОХРИСа подлежащими особой охране со стороны Государства», с последующим направлением этих ценностей в музеи. Прочие художественные памятники и предметы старины могли вывозиться только после разрешения Особых художественных экспертных комиссий, состоявших при Внешторге и включавших в себя представителей Рабоче-крестьянской инспекции и КрымОХРИС, с правом приоритетного «вето» у последнего. Устанавливался следующий механизм вывоза ценностей: желающие сделать это должны были подать соответствующее заявление в Художественно-экспертную комиссию местного отделения подотдела художественных ценностей Наркомата внешней торговли РСФСР со списком предназначенных к вывозу вещей. Далее производился осмотр вещей, после чего оформлялось специальное удостоверение с описью предметов. Каждый предмет должен был быть промаркирован специальной печатью Художественно-экспертной комиссии. Кроме того, с разрешением на вывоз предметов дополнительно взимался сбор в размере 20% от оценочной стоимости вывозимого, что, в свою очередь, значительно ограничивало круг желающих осуществить вывоз. Возможность незаконного вывоза контролировалась Художественно-экспертной комиссией непосредственно при

досмотре судов, выходивших из крымских портов. При выявлении попыток несанкционированного вывоза, предметы изымались и передавались КрымОХРИСу, а виновные получали наказание в виде штрафа, размер которого составлял 40% от оценочной стоимости конфискованного. При совершении подобного преступления и его доказанности впоследствии предполагалось также наказание в виде лишения свободы сроком до 6 месяцев и уплата всей оценочной стоимости вывезенного в пользу государства. Контролем исполнения Постановления занимались Внешторг, Крымское управление таможни и КрымОХРИС, представители последнего принимали участие в досмотре судов [14].

26 июня 1922 г. состоялось совместное заседание Крымского ЦИК и Экономического совещания Крыма под председательством главы ВЦИК РСФСР М. И. Калинина. В ходе мероприятия был поднят вопрос о положении крымских музеев, который встретил полное понимание и поддержку со стороны председателя ВЦИК РСФСР. Председатель СНК Крымской АССР Саид-Галиев озвучил несколько предложений, ставших новым эпизодом в конфликте полномочий КрымОХРИСа и распущенной Комиссии СНК. В частности предписывалось: «предоставить КрымОХРИСу через его экспертов и представителей СНК Крыма пересмотреть согласно телеграфного распоряжения Луначарского, Троцкой и Фрумкина художественные ценности, переданные для реализации Комиссией СНК Внешторгу, для отбора музейных и исторических предметов. Такую же меру произвести в отношении ценностей, переданных Наркомфину». Этим решением высшие власти Крыма косвенно подтверждали опасения, высказанные ранее в переписке А. И. Полкановым и Я. А. Тугендхольдом. Также Внешторг получил предписание реализовать оставшиеся ценности по такой схеме, чтобы половина всех вырученных средств была направлена на текущий счет КрымОХРИСа, для финансирования работы музеев, дворцов-музеев и прочих памятников под руководством СНК Крымской АССР. Более того, были озвучены рекомендации по возврату КрымОХРИСу всех ранее реквизированных помещений, объявлению музейных зданий государственной собственностью с полным освобождением от всяких сборов, передаче на содержание местных бюджетов Восточного музея в Ялте и памятников Севастополя [15]. Данные решения нашли поддержку у М. И. Калинина и были утверждены совещанием. Позже они были оформлены соответствующим Постановлением СНК Крымской АССР «О КрымОХРИСе».

Восстановление статуса КрымОХРИСа в данном конфликте полномочий не была легкой. Наркомат внешней торговли РСФСР, не заинтересованный в сокращении объемов вывоза, а, следовательно — в уменьшении выручаемых от продажи ценностей денежных средств, пытался тормозить внедрение нового порядка работ по контролю за движением ценностей через порты Крыма. 16 августа 1922 г. А. И. Полканов обратился с соответствующим обращением в СНК Крымской АССР. В нем он высказывал просьбу к правительству автономии «не пересматривать декрета о вывозе художественных ценностей за границу, так как Внешторг этот декрет саботирует, отозвав из Комиссии своего представителя». Руководитель КрымОХРИС отмечал, что Наркомат внешней торговли РСФСР пытался сорвать выполнение невыгодного для него документа, обращал внимание на легитимность нового порядка вывоза, согласованного с представителями Рабоче-крестьянской инспекции и с самим ведомством внешней торговли [16].

Впрочем, негативное состояние крымской экономики, постоянные скачки инфляции, преодоление последствий голода 1921—1922 гг., вынуждали крымские власти идти на изъятия ценностей и в дальнейшем. В 1923 г. Совнаркомом Крымской АССР вновь была сформирована специальная комиссия, в задачу которой входило полная реквизиция из дворцов, имений и санаториев, домов отдыха и совхозов Ялтинского и Феодосийского округов всех художественных ценностей (картины, фарфор, мрамор, бронзу, художественную мебель и академические библиотеки).

5 мая 1923 г. заместитель заведующего КрымОХРИС Ян Петрович Бирзгал в своем письме в КрымЦИК констатировал: «в расположенных на Южном берегу дворцах… осталось значительное количество художественных ценностей, художественной мебели, имеющей музейное значение, библиотек научно-академического содержания». Сотрудник КрымОХРИСа обращал внимание руководства Крымской АССР на отсутствие концентрации этих памятников искусства и старины в специальных, приспособленных к условиям музея, помещениях, из-за чего повышалась опасность их разворовывания и распродажи, попросту — варварского уничтожения, вследствие использования не по назначению. Для преодоления ситуации Я. П. Бирзгал предлагал произвести срочное изъятие ценностей из дворцов и домов отдыха Южнобережья, которое должен был осуществить КрымОХРИС. Средства для проведения мероприятий должен был перечислить Центральный комитет последствий голода, созданный при ЦИК Крымской АССР [17]. В приложенной смете была рассчитана стоимость упаковки и перевозки различного количества художественной мебели и книг, она составила 261.840 рублей нового образца [18]. 22 мая 1923 г. ЦИК Крымской АССР поддержал предложения Я. П. Бирзгала. Были проанализированы недостатки работы Комиссии СНК Крымской АССР в 1922 г., отмечалось, что произведенные в спешке изъятия позволили оставить без соответствующей охраны практически всю художественную мебель и академические библиотеки, что негативно сказалось на пополнении непосредственно музейных коллекций. В связи с этим санкционировалось тотальное изъятие памятников искусства и старины из дворцов, имений, санаториев, домов отдыха и совхозов Южного берега Крыма. На проведение мероприятий по изъятию была уполномочена комиссия из представителей ЦИК Крымской АССР и КрымОХРИСа, представителем республиканского ЦИК при этом был назначен Я. П. Бирзгал, что показывало действительное восстановление статуса КрымОХРИСа и подчеркивало значительный объем полномочий его сотрудников. Ценности планировалось передать в музейный фонд КрымОХРИСа, библиотеки — распределить по согласованию с Главнаукой Наркомпроса РСФСР, Главполитпросветом и Главпрофобром на музейные и просветительные нужды. Художественные ценности, не имевшие музейного характера, должны были быть предоставлены в ЦК последствий голода Крымского ЦИК и реализованы [19].

Таким образом, в течение 1921—1923 гг. усилиями КрымОХРИС, а также специально созданных временных

органов по изъятию и реквизициям, которые были образованы различными учреждениями Советской власти (Крымский ревком, СНК Крымской АССР) была проведена значительная работа по концентрации памятников истории и культуры, имеющих музейное значение.

Примечания

1. Полканов А. И. Охрана памятников старины в Крыму за время Советской власти / А. И. Полканов // ИТОИАиЭ. — 1928. — № 2 (59). — С. 174—176.
2. Галиченко А. А. Судьба крымских усадеб после революции по архивам Г. А. Бонч-Осмоловского / А. А. Галиченко // Мир усадебной культуры: III—V Межд. чт. / Алупкинский гос. дворц.-парк. музей-зап. — Симферополь : Бизнес-Информ, 2005.— С. 25—34.
3. ГАРФ, ф. А.-2307 (Главнаука Наркомпроса РСФСР), оп. 3, д. 130, л. 248—248 об.
4. ГААРК, ф. Р-1188 (Крымский ревком), оп. 3, д. 55, л. 12.
5. Там же, ф. Р-652 (Совнарком Крымской АССР), оп. 1, д. 92, л. 1 об.
6. Там же, л. 29—29 об.
7. Там же, д. 104, л. 4.
8. Там же, л. 1.
9. Там же, д. 116, л. 2.
10. Там же, л. 2—2 об.
11. Там же, д. 120, л. 1.
12. Там же, д. 123, л. 2.
13. Там же, д. 132, л. 1 об.
14. Там же, д. 189, л. 414—414 об.
15. Там же, ф. Р-663 (КрымЦИК), оп. 1, д. 81, л. 23—24.
16. Там же, ф. Р-652 (Совнарком Крымской АССР), д. 189, л. 412.
17. Там же, ф. Р-663 (КрымЦИК), оп. 1, д. 102, л. 1—2.
18. Там же, л. 10.
19. Там же, л. 8.

YAHYA ŞERFEDİNOV'UN KAYTARMA KİTABI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Başarslan Zekeriya,
Yrd. Doç. Dr.
Türkiye, İstanbul

Özet. Yahya Şerfedinov'un hazırladığı Zvuçit Kaytarma kitabı Gafur Gulam Adına Sanat ve Edebiyat Neşriyatı serisi içinde Taşkent'te 1979 yılında basılmıştır. Kapakta yalnızca Zvuçit Kaytarma yazmaktadır. Birinci sayfada ise Zvuçit Kaytarma ve Yanray Kaytarma alt alta yazılmıştır. İkinci sayfada telif hakkı olarak 1978 tarihi yazılıdır. Kitabın tamamı 232 sayfadır. Nota ve sözlerin olduğu bölüm 220 sayfadır. Geriye kalan 12 sayfa alfabetik ve içindekiler kısmını kapsamaktadır. Kapağında kaytarma oynayan kadın figürü bulunmaktadır.

1990 yılında Yanra Kaytarma adıyla aynı yayınevi tarafından ikinci baskısı yapılmıştır. İlk baskısının kapağında yalnızca Zvuçit Kaytarma yazarken 1990'da basılan ikinci kitabın kapağında önce Yanra Kaytarma ve onun altında Zvuçi Kaytarma yazılmıştır. Birinci kitapta Zvuçit yazarken ikinci kitapta Zvuçi olmuştur. Birinci kitapta Yanray yazarken ikinci kitapta Yanra olmuştur. İkinci baskı da 232 sayfadan oluşmuştur. Kapağında iki Kırım giysili kadın figürü bulunmaktadır. Y. Şerfedinov adı kapakta yoktur. Ancak birinci sayfada tertip eden olarak yazılıdır. Enstrümantal topluluğun fotoğrafı küçültülmüş buna karşın Kaytarma oynayan kişileri yansıtan iki yeni büyük fotoğraf tam sayfa olarak yayınlanmıştır.

Birinci kitapta Kırım Tatar halk çalgılarının fotoğrafları neredeyse yarım sayfa büyüklüğünde yayınlanmıştır. Oysa ikinci kitapta fotoğraflar küçültülmüş dörtte bir boyutuna indirgenmiş ve ikişer çalgı halinde yayınlanmıştır. Her iki kitapta da çalgılar teorik olarak açıklanmış ve de ses genişlikleri ve dizileri konusunda bilgiler verilmiştir. İkinci kitabın en önemli özelliği ise metinlerin Kırım Tatarca ve Rusça yan yana verilmesidir.

Bildirimin tamamı içinde Kaytarma kitabında yayınlanan Kırım Tatar halk türkülerini ve kaytarmalarını konularına, isimlerine, ritmik yapılarına, dizilerine, çok kullanılan kelimelerine, derleme tarihlerine, sözlerinin uzunluklarına göre incelemeyi düşünmekteyim.

Abstract. Yahya Şerfedinov's created "Zvuçit Kaytarma" book is printed at 1979 years as a part of Art and Literature Publications in the name of Gafur Gulam. Only "Zvuçit Kaytarma" is written on the cover of the book. At the very first page "Zvuçit Kaytarma" and "Yanray Kaytarma" are written one under the other. At the second page 1978 is written as a copyright date. The book consist of 232 pages. The note and lryics covers as 220 pages. The 12 rest of pages are used as alphabetic and table of contents. A woman figure whose dancing Kaytarma is also egzisted on cover.

Second edition of this book printed at the year 1990 as a name "Yanra Kaytarma". Contrary to the first edition, at the

second edition name written first “Yanra Kaytarma” and bottom of it written “Zvuçi Kaytarma”. Also Zvuçit written as Zvuçi at that time. Also “Yanray”, at first edition, changed into “Yanra”. Second edition also consist of 232 pages. Two Woman figure whoose dessed with Kırım clothes. Name of Y. Şerfedinov doesnt egzist at the cover. But at the second page, name written as framer. Instrumental Group’s Picture shrinked, contrary 2 new photos, at whoose reflects dancing Kaytarma players, printed into a whole page.

In the first edition, Kırım Tatar Folk Enstrumans photo publiced nearely at half page. Photos printed at Secon edition are quarter sized if you compeare with first edition. Instruments explained theoritically and infos given about sound scales and scales at the both of Book. The most important feature of the second edition, texts given both language, Kırım Tatarca and Russian, side by side.

Аннотация. Книга «Звучит Кайтарма», подготовленная Яхья Шерфединовым, была напечатана в 1979 г. в г. Ташкент в серии (рамках) Sanat ve Edebiyat Nesriyati в честь Гафур Гулама. На обложке не напечатано ничего, кроме «Звучит Кайтарма». А на первой странице указаны «Звучит Кайтарма» и под ней «Янрай Кайтарма». Книга состоит из 232 страниц, из них 220 страниц занимают ноты и тексты. Оставшиеся 12 страниц включают алфавитный указатель и содержание. На обложке изображен силуэт женщины, танцующей кайтарма.

Книга под названием Янра Кайтарма «Yanra Kaytarma» была издана во второй раз тем же издательством в 1990 году. На обложке первого издания было написано только «Звучит Кайтарма », в то время как при втором издании книги на обложке было написано наверху «Янга Кайтарма», а под этим названием — «Звучит Кайтарма ». В то время как на обложке книги первого издания была надпись «Звучит », то на обложке второго издания было написано уже «Звучи». Если на первой книге было написано «Янрай», то на второй уже — «Янра». Книга второго издания состоит из 232 страницы. На обложке изображены две женские фигуры в одеждах крымских татар. На обложке нет имени «Я. Шерфеддинов». Однако оно написано на первой странице. На целую страницу опубликованы две новые большие фотографии с изображением инструментальной группы, а перед ней людей, танцующих Кайтарма.

В первой книге опубликованы размером почти в полстраницы фотографии инструментов крымскотатарского народа. Во второй же книге фотографии уменьшены, их размеры снижены в 4 раза, фотографии инструментов опубликованы попарно. В обеих книгах имеется теоретическое разъяснение инструментов и даны сведения о широте звука и струнах. Самая главная особенность второй книги заключается в том, что тексты даны рядом на двух языках русском и крымскотатарском.

В полном тексте я планирую исследовать народные песни и кайтарма крымских татар, опубликованные в книге “Кайтарма” в зависимости от темы, имен, ритмического строения, длины, часто используемых слов, исторической антологии и длины слов.

Yahya Şerfedinov’un hazırladığı Zvuçit Kaytarma kitabı Gafur Gulam Adına Sanat ve Edebiyat Neşriyatı serisi içinde Taşkent’te 1979 yılında basılmıştır. Kapakta yalnızca Zvuçit Kaytarma yazmaktadır. Birinci sayfada ise Zvuçit Kaytarma ve Yanray Kaytarma alt alta yazılmıştır. İkinci sayfada telif hakkı olarak 1978 tarihi yazılıdır. Kitabın tamamı 232 sayfadır. Nota ve sözlerin olduğu bölüm 220 sayfadır. Geriye kalan 12 sayfa alfabetik ve içindekiler kısmını kapsamaktadır. Kapağında kaytarma oynayan kadın figürü bulunmaktadır.

1990 yılında Yanra Kaytarma adıyla aynı yayınevi tarafından ikinci baskısı yapılmıştır. İlk baskısının kapağında yalnızca Zvuçit Kaytarma yazarken 1990’da basılan ikinci kitabın kapağında önce Yanra Kaytarma ve onun altında Zvuçi Kaytarma yazılmıştır. Birinci kitapta Zvuçit yazarken ikinci kitapta Zvuçi olmuştur. Birinci kitapta Yanray yazarken ikinci kitapta Yanra olmuştur. Birinci kitapta Zvuçit Kaytarma ikinci kitapta Zvuçi Xaytarma olmuştur. Kısacası (K) harfi (X) olmuştur. İkinci baskı da 232 sayfadan oluşmuştur. Kapağında iki Kırım giysili kadın figürü bulunmaktadır. Y. Şerfedinov adı kapakta yoktur. Ancak birinci sayfada tertip eden olarak yazılıdır. Enstrümantal topluluğun fotoğrafı küçültülmüş buna karşın Kaytarma oynayan kişileri yansıtan iki yeni büyük fotoğraf tam sayfa olarak yayınlanmıştır.

Birinci kitapta Kırım Tatar halk çalgılarının fotoğrafları neredeyse yarım sayfa büyüklüğünde yayınlanmıştır. Oysa ikinci kitapta fotoğraflar küçültülmüş dörtte bir boyutuna indirgenmiş ve ikişer çalgı halinde yayınlanmıştır. Her iki kitapta da çalgılar teorik olarak açıklanmış ve de ses genişlikleri ve dizileri konusunda bilgiler verilmiştir. İkinci kitabın en önemli özelliği ise metinlerin Kırım Tatarca ve Rusça yan yana verilmesidir.

Yanra Kaytarma kitabı 11 bölümden oluşmaktadır. Bölümleri sırayla inceleyelim.

l. Tarihi, Lirik, Epik, Yırlar-Ayat Akkında Tüşünceler

Çora-Batır yırı ilk nota ve söz olarak gözükmektedir. İlk nota ölçüsüz tek bir nota ve söz ile başlamaktadır. Anasının sözleri ile giriş yapılmakta, değişken ritimli 19 ölçü sonunda Çora-Batır sözü almaktadır. 8 ölçü sonra Ali Bey’e geçmektedir. Değişken ölçülü 4 ölçüden sonra masalcının 1 ölçüsü yer almaktadır. Çora-Batır’ın 11 ölçülük söyleyişinden sonra sadece bir ölçülük Ali Bey’e söz geçmektedir. Tekrar söz Çora-Batır’a ve ardından 3 ölçülük Ali Bey’e geçmektedir. 19 ölçü süren Çora-Batır’ın söyleyişinden sonra 14 ölçülük anasının sözleriyle ezgi ve sözler son bulmaktadır.

Sözsüz hiçbir ölçü gözükmemektedir. Sözlü eserin bütünü sürekli değişken ölçülerden oluşmuştur. Ton değişmemektedir. Mi notasında karar vermekte, Fa diyez değiştirici işareti almaktadır. Yalnızca başlangıçta 8’lik Do diyez ile ölçüsüz başlamakta, ikinci ölçü içinde bir kez daha Do diyez almaktadır. Bunun dışında farklı bir değiştirici işaret bulunmamaktadır. 84 ölçüde ezgi tamamlanmaktadır. En az kullanılan ölçü 4⁄8’lik, en çok kullanılan ise 9⁄8’lik ölçü olmuştur. Çora-Batır 1955 yılında M. Abibullayeva’dan alınmıştır.

II. Toy Merasimi Avaları ve Yırları

Önce taksimler ardından peşraflar çalınır. Daha sonra diğer havalar seslendirilir. Taksim Türkiye'de ölçüye alınmaz. Serbest ölçülü olarak seslendirilir. Kaytarma kitabında ise ölçüye alınmıştır. Ölçüler yine değişkendir. İlk ölçü eksik ölçü olarak başlamakta ve 4⁄4'lük 1 ölçüye geçilmektedir. Daha sonra ölçü sayısı farklılıklarıyla beraber sırasıyla 7⁄4, 4⁄4, 3⁄4, 5⁄4, 4⁄4, 3⁄2, 4⁄4, 5⁄4, 3⁄4, 2⁄4, 3⁄4, 4⁄4, 5⁄4, 3⁄4, 4⁄4, 3⁄4, 4⁄4'lük ölçüler görülmektedir. Bazı yerlerde her ölçünün sayısı değişmektedir.

Toy Merasimi Avaları ve Yırları'nda adı geçen; Taksim ve Peşraf, Kaynana (2), Koş keldin Avası, Salgır Boyu (2), Çırak Tellev Avası, Kefe Horanı (2), Yar Yar, Aglama-Kelin, Karşıv Yırı, Kureş Avası, Gelsin-Gelsin, Kiev Avası (3), Suhbet Olsun Bu Gice, başlıklarıyla yer alan ezgilerdir.

Toy merasimi havaları içinde 18 notalı ezgi bulunmaktadır. Bunlardan 8 tanesi sözlü eserlerdir. Taksim ve Peşraf toy merasimi açılış müzikleri olmuştur. Aynı yılda derlenmiş Kiev Avası (3) en çok kullanılan ezgi başlığı olmuştur. Notalı ezgilerden sonra birinci kitapta yalnızca Rusça yazılan Toy Merasimi Avalarının teorik açıklaması ikinci kitapta sayfanın yarısı Kırım Tatarca, yarısı Rusça olarak hazırlanmıştır.

III. Aynenni Yırları, Bala Yırları ve Oyun Avaları

Bu bölümde yer alan yırların başlıkları sırası ile; Menim Ulum Batır, Şimdi Annen Kelecek, Bagçada Kurdum Salıncak, Ayya Desem Yaraşır, Aradan Suv, Navrez, Kara Tavuk, Sarı Eçkim (2), Balalar Kaytarması, Şeytancık, Oyna Balam Oyna'dır.

Üçüncü bölümde 12 yır ve oyun yer almaktadır. 3 oyun (h)avası sözsüz diğerleri sözlüdür. En çok kullanılan 2⁄4'lük ölçüdür. Zaten 2⁄4, 3⁄4 ve 7⁄8'lik ölçüler kullanılmıştır. Ezgilerin çoğunluğu iki dizekten oluşmuştur. Hiçbir ezgide değişken ölçü görülmemektedir.

IV. Şaka Satirik ve Oyun Yırları

Bu bölümün yır başlıkları ise; Olur İse Olsun, Sıçan, Dev-Dev, Koktaş-Ortalan, Kalaylı Kazan, Çalbaş-Bora, Deve Macar, Dril-dril Kavalım, Tomalaç, Azbarında Çokragı Bar, A Kızım Seni Kime Vereyim, Papiyim, Berber Dukyanı, Degirmenci, Ak Koyun'dur.

Sıçan şaka yırında değişken ritimler kullanılmıştır. Sıra ile 3⁄2, 3⁄4, 4⁄4, 5⁄4, 6⁄4, 6⁄8'dir. İçlerinde en çok kullanılan 4⁄4'lük ölçü değişkeni kullanılmıştır. 3⁄2, 6⁄8, ve 9⁄8 ise birer kere kullanılmıştır. Ölçü sayısı bakımından 11 ölçü ile 4⁄4'lük ölçü ilk sıradadır. Sözleri 6 tane dörtlükten oluşmuştur. Bağlama (nakarat) kısmı aynı sözlerle altı kez tekrarlanmaktadır. Bu bölümde hayvan ismi (2), meslek (2) başlıkta kullanılmıştır.

V. Makamlar

Bu kısmın yırları; Atadan Öksüz Kalganman, Söyletme Beni, Meni De Gamdan Azat Eyle, Gidin Bulutlar, Arabalar Gelip de Geçer, Ay Kara Kız, Umer Oca, Bakın Dostlar, Akşam Oldu, Avcımısın Ey Kız, Men de Bilmem Sebeb Kimdir (2), Bu Geceler, Mecbur Oldum, Gel Benim Tenim İçinde, Sensin Anca, Eki Pugu, On Birinci Aylarda, Yüksek Minareden, Mavilem, Bagımda Bar, Ene Aldı Gam Beni, Eşil Yaprak Arasında, Bagçadan Bir Gül Kopardım, Nazlı da Nazlı, İç Bir Bülbül, Akan Sular, Yaylanın Çimeninde, Som Sırmadan Aktır, Karadeniz Üstünde, Saba Olsa Uyansana'dır.

Aynı başlıkla iki ezgi bulunmaktadır. Hayvan ismi (2), bitki adı (2), kişi adı (2) kullanılmıştır. Kız (2) Nazlı (2) başlık içinde en çok kullanılan kelimelerdir.

VI. Salmaklı ve Engil Lirik Yırlar

76 sayfadan oluşan 115 yırla kitabın önemli bir kısmını kapsamaktadır. Bu bölümdeki yır başlıkları; Bardım Çeşme Başına, Açmada Yarem Pencireyi, Tan Yıldızı, Su Akar Tınık Tınık, Baar, Amanım Dostlar Uslandım, Karşıdan Kordim Seni, Kok Kogercin, Kara Kuş, O Kimnin Kızı, Elya Kozlüm, Ozen İçi Tuzenlik, Tavga Bardım, Salkın Suv Başında, Dereler Şuma Şuma, Çıktım Poçta Yoluna, Ozen Boylarının, Yazga Çıksam, Kok Deniz Kenarında, Dagdan da Endi Bir Kuzu, Ay Dogmadan, Tat Kızı (2), Leylam (2), Olmem Men, Eki Çeşme Yan Yana, Kara Tavuk Topeli, Şu Yaltadan, Bagçalarda Kestane, Yavlugım, Çifte Karamfil, Canay, Men Bu Gece Bir Tüş Gördim, Men Bostancı Degilim, Üç Karamfil, Ay Daglar, Tayım Atka Denişmem, Saba Olsa, Anterisi Ala Benzeyor, Deniz Dalgasız Olmaz, Turnam, Araba Kapu, Armut Dalda, Nazlım Aman, Zeynebim, Kara Biber, Kara Közlüm Ayatta, Taş Oglan, Kara Deniz, Ornun Yolu (3), Esmam, Eminem Güzel, Merdivenden Enerken, Bir Güzel, Yar Senin Kibi, Menim Yarem, Eki Kiyik, Demirciler, Uçma Kargam, Yaltanın Bagçasında, Elmalım, Daglarnın Yolları, Pencireden Kar Geliyor, Ayşem, Arnavutlar Eker Bakla, Sevdalık, Kadifeden Kisesi, A Kız Seni Nerelerden İzlerim Yar, Eki de Çomak Balası, Zevay, Bostorgay, Konma Bülbül, Avada Uçan Telli Turna, Er Güzelden Yar Olmaz, Merdane (2), Bu Dünyada Bir Yar Sevdim, İppücan, Çal Koraz, Seni Bana Gaet Güzel Dediler, Fesim Ketti Deryaga, Evleri Bar Suv Başında, Gider İsen, Al Güller Açkan, Sevdim Seni, Karşıdan Fener Gelir, Sabahın Sehar Vaktinde, Çıkıp da Yükseklerden Bakma, Er Kasapta, Açıl, Açıl Daglar, Karanfil, Esmeri Yavrum (2), Çeşmeler Yapıldı, Celtirmen, Altı da Kızlar, Yar Senin Kibi, Bir omuzdan Bir Omuza Saçları Bar, Sevdai Muhabbet, Elmaz, Oduncılar, Seni Kördikçe, Terligim, Bugün Aynın Ondörti, Yüce Daglar, Mına Selam Aleykum, Oglan da Elini Sallama, Leppi Sultanım, Fadimem, ve Kiramet Parçalarıdır.

Salmaklı ve engil lirik yırlar arasında hayvan adı (11) kişi adı (9) bitki adı (8) şehir adı (4) kez geçmektedir. Dag (6) çeşme (3) karamfil (3) suv (3) ornın yolu (3) Leylam (2) Özen (2) Tat kızı (2) Yalta (2) kez kullanılmıştır.

VII. Oyun Avaları (Yırlar ve Avalar)

Bu bölüm yırları; Akay Avası, Akmeçit Yaşları, Kapık, Onsekizge Keldi Yaşım, Evel Menim Nazlı Yarem, Boyunca, Kaytarma, Azbarında Baltam Kaldı, Aydınız Yaşlar Oynayık, Eski Kırım Kaytarması, Kaytarma (5), Taraktaş Kaytarması, Kaytarma Bin Koyun, Buvdan Kaytarması (3), Emir Celal, Eski Kadınlar Oyunu, Kızlar Oyunu, Avcılar Oyunu, Yavlugum, Vişnevka, Alma Tüş, Üç Güzel, Selvi Oyunu, Çalkav Oyunu, Asma Salıncak, Tuvak Cıyını, Kaytarma, Karasunun Dört Köşesi (2), Penceresi Eşil Boya (2), Çerkez Kızı (2), Variraç, Çipiyim, Asma Salıncak, Yüksek Minare, Ak-Taban

Yırlar ve avalardan sonra Kırım Tatar oyunları başlığı ile bir yazı bulunmaktadır. Oyun avalarında Kaytarma (11) oyunu (5) kelimeleri en çok kullanılan kelimeler olmuştur.

VIII. Yırlar, Maneler, Yüzük-Oyun Yırları

Çınlar 33 tanedir.. Başlıkları yoktur.. Derleme tarihleri ve kaynak kişi vardır. Sayı ile belirtilmiştir. Genellikle iki-üç dizekten meydana gelmişlerdir. Ezgi içinde ölçü değişmesi yoktur. 10 çın 6⁄8'lik ölçülendirmeyle yazılmıştır. 11 çın 7⁄8'liktir. 6 çın 4⁄4'lüktür. 4 çın 2⁄4'lük, 3 çın 3⁄4'lüktür. Kullanılan ölçüler içinde en çok kullanılan ritim 7⁄8'liktir. En az kullanılan ise 3⁄4'lüktür. Böylece çınlarda 6⁄8 ve 7⁄8 lik ritmin en yaygın olduğunu söyleyebiliriz.

Mane 4⁄4'lük ölçülendirmeyle yazılmıştır. Kız, yaş ve kızın birlikte söylediği üç bölümden oluşmaktadır. Bu bölümün en uzun ezgisidir.

Yüzük oyun yırlarında 2⁄4 (2), 6⁄8 (1), 9⁄8 (1) ölçü bulunmaktadır. Notaların altında ritmik yapısı gösterilmiştir. Notalı yırlardan sonra ikişer mısradan oluşan 37 söz bulunmaktadır.

IX. Zemane Halk Yırları, Sovet Kompozitorlarının Halk Yırlarına Çevrilgen Eserleri

Yır başlıkları; Aydınız Kızlar, Esma Balam Esma, Şompol, Kızıl Asker Marşı, Ne Güzel Yaraşır, Sevgi Yırı, Emek Yırı, Rüstem, Güzel Zera-İ. Bakşiş, Küzde Yaprak-Y. Şerfedinova, Baar Kelse-R. Amzaeva, Totayköy Horanı-A. Refatova, Zeram-A. Kavri, Sevda Düşti Başıma-A. Rafatova'nındır

X. Halk Avaları

Ava başlıkları; Beyim Odaman, Ey Dilde Bitmez, Tım-Tım, Kezlev Dolusı, Kalabalık, Karlı Boran, Temirlenk Marşı, Borlu, Eski Variraç, Cavlav Avası, Kıbladan Esken Salkın Cel'dir.

XI. Çeşit Yırlar

Em Seversin Em Sevmezsin, Dertli Kaval, Kene Eşillendi Daglar, Şu Kavkaznın Yaşları, Kınalı Parmak, Men Anamnın Bir Kızı Edim, Ay Çalaşım, Galavanın Kızları, Kurt-Ali, Sen Oynasan Yaraşa, Ermeni Kızı, Çal Atım, Kırımçak Oyun Avası, Obana, Kara Ker Atım'dır.

МУ'ИН АЛ-ДИН НАТАНЗИ О ЗОЛОТОЙ ОРДЕ

Вашари Иштван,
доктор, профессор
Венгрия

Аннотация. Му'ин ал-Дин Натанзи, посвятивший свой исторический труд Тимуриду Искендеру, властителю Фарса и Исфахана (1409—1414). является одним из меньших историков раннего тимуридского периода. Его личность долгое время была неидентифицирована. и Натанзи назывался по В. Бартольду «Анонимом Искендера». До начала четырнадцатого века он плотно следовал нарративу Рашид ал-Дина в описании событий Чингизидских государств, но в последующий период он использовался неким независимым источником. Несмотря на небрежность автора и недостоверность в нескольких вопросах генеалогии и хронологии, сочинение Натанзи является уникальным и ценным историческим источником по истории четырнадцатого века. С 1957 года мы уже располагаем полным изданием парижской рукописи французского ираниста Ж. Обена. Уже В. Бартольд и В. Г. Тизенгаузен предполагали, что необыкновенное обилие тюркских и монгольских терминов и фраз в главах, описывающих события XIV-го столетия, может быть показателем того, что Натанзи черпал свои сведения в этой части своего сочинения из некоего неизвестного тюркоязычного источника. Эти тюркоязычные произведения, названные В. П. Юдиным „устной, степной историографией", имеют особое значение, так как они были основаны на устной традиции тюрко-монгольских кочевников. В некоторых случаях они сохранили более достоверные данные, чем арабские и персидские источники. В данной статье предпринята попытка проследить это направление мысли и показать на нескольких примерах, что при описании исторических событий XIV в. Натанзи в значительной мере опирался на местные тюркские источники.

Ключевые слова: Золотая Орда, Му'ин ал-Дин Натанзи, степная историография.

Abstract. Mu'īn ad-Dīn Naṭanzī who dedicated his historical work to the Timurid Iskender, ruler of Fars and Isfahan (1409—1414), is one of the minor historians of the early Timurid period. His person was for long unidentified and called, in the wake of W. Barthold, as "the Anonymous of Iskender". Until the beginning of the fourteenth century he closely follows Rashīd al-Dīn's narrative in treating the events of the Chingisid states, but for the subsequent period he used some other independent source. Notwithstanding his negligence and unreliability in matters of genealogy and chronology, Naṭanzī's work is a unique and valuable source for the fourteenth century. Since Jean Aubin's edition of the Paris MS in 1957 the full text has been at our disposal. Already W. Barthold and V. G. Tizengauzen put forward the suggestion that the unusual abundance of Turkic and Mongolian phrases in the second part of the work treating the fourteenth century may be a hint that his source may have been a piece of native Turkic historiography. The latter, labelled by V. P. Judin as "oral historiography of the steppe", has the special value that it was to a great extent based on the oral tradition of the Turkic and Mongol nomads, so sometimes preserved a more authentic tradition than the outsider Persians and Arabs. This paper makes an attempt to follow this track of thought and prove by a few examples that Naṭanzī, in treating the events of the fourteenth century, heavily drew on native Turkic sources.

Keywords: Golden Horde, Mu'īn al-Dīn Naṭanzī, oral historiography of the steppe.

Özet. Tarihi eserini Fars ve Isfahan hükümdarı olan Timuri Iskender'e (1409—1414) ithaf eden Mu'īn al-Dīn Naṭanzī erken Timuri devrinin az bilinen müverrihlerinden biridir. Kimliği uzun müddet karanlıkta kalmış olduğundan Barthold tarafından

İskender'in Anonimi adlandırılmıştır. Moğol devletletinin ondördüncü yüzyılın başlangıcına kadarki tarihini Reşid el-Din'in sözlerini yakından takip eden Naṭanzī'nin ondan sonraki devir için başka, bağımsız bir kaynağa dayandığı hakklı olarak farz edilebilir. Bazı şecere ve kronoloji meselelerinde doğru olmayan ve güvenilmez olmasına rağmen Naṭanzī'nin eseri ondördüncü yüzyılın tarihi için eşsiz ve değerli kaynak sayılabilir. Tarihin Paris nüshasının tüm metnini Jean Aubin 1957'de yayınladı. Artık W. Barthold ve V. G. Tizengauzen'ın tahmin ettiği gibi eserin ondördüncü asrın tarihini anlatan ikinci bölümünde Türk ve Moğol asıllı sözcük ve terimlerinin bol geçmesi eserin Türk kaynaklarına dayandığını göstermektedir. V. P. Yudin tarafından "bozkırın sözlü tarihleri" adlandırılmış olan bu tür kaynaklar Türk ve Moğol göçebelerin sözlü geleneklerini de kapsamaktan dolayı özel değere sahiptir, çünkü bu kaynaklar bazen Türk dünyasının dışındaki Fars ve Arap kaynaklarından daha otantik gelenekler muhafaza etmişlerdir. Bu makale birkaç örneklerle Naṭanzī'nin Farsça tarihinin ondördüncü yüzyılın tarihiyle meşgul olan bölümlerinde Türk kaynaklarına dayandığını ispat etmeğe çalışır.

Anahtar sözcükleri: Altın Orda, Mu'īn al-Dīn Naṭanzī, bozkırın sözlü tarihleri.

Му'ин ал-Дин Натанзи, посвятивший свой исторический труд Тимуриду Искендеру, властителю Фарса и Исфахана (1409—1414), является одним из меньших историков раннего тимуридского периода. Его личность долгое время была неидентифицирована, и он назывался по В. Бартольду "Анонимом Искандара". Однако позже сам Бартольд изменил свое мнение, и на основе сочинения Давлатшаха *Тазкират ал-авлия* идентифицировал дотоле неизвестного персидского автора с Му'ин ал-Дином Натанзи, написавшем уже утерянную биографию Искандара. Никаких других фактов касательно его личности и жизни неизвестно [1, С. 103; 11, С. 126—127; 24, С. 89; 7, С. 112—113; 22, С. 481—482; 14, С. XIX; 20, С. 296; 5, С. 109].

Му'ин ал-Дин Натанзи написал свое сочинение за двенадцать лет до завершения *Зафар-наме* Шараф ал-Дина Язди и через восемь лет после хроники того же титула, написанной Низам ал-Дином Шами. Но в отличие от вышеупомянутых сочинений, история Натанзи является неофициальной версией истории Тимура. Он создал свой труд в Ширазе и посвятил его внуку Тимура, Мирза Искандар б. 'Умар шайх б. Тимур, владетелю Фарса в 1413—1414 годах (816 г. х.). В 1414 году (817 г. х.) Шахрух б. Тимур лишил Искандара престола, ослепил и прогнал его. Немного позже в 1415—1416 годах (817 г. х.) родной брат Рустам убил его. После падения Искандара Натанзи отвергнул прежнюю похвалу. посвященную Искандару, и заменил ее новой похвалой, посвященной уже новому государю, Шахруху, и предоставил ему эту похвалу в Герате.

Историческое сочинение Натанзи существует в двух редакциях, которые сохранены в трех списках, а именно:

1. Лондонская рукопись, копированная 18-го июня 1463 г. (30 рамадан 867 г. х.) (British Library, Or. 1566),

2. Санкт-Петербургская рукопись, копированная 12-го мая 1497 г. (10 рамадан 902 г. х.) и сохраненная в Институте восточных рукописей Российской Академии Наук (С. 381; прежде 566bc)

3. Парижская рукопись, время копирования неизвестно (Bibliothèque Nationale, Suppl. Pers 1651).

Лондонская и парижская рукописи почти идентичны, следовательно они были копированы по всей вероятности с одного оригинала, предположительно с копии, посвященной Искандару.

Парижская рукопись короче, чем другие две рукописи, похвала Искандара отсутствует и носит название *Мунтахаб ал-таварих-и Му'ини* 'Избранные истории Му'ини', из чего следует, что она была скопирована с новой версии сочинения, посвященного Шахруху. Текст Парижской рукописи вышел в свет в публикации французского ираниста Ж. Обена [17], а глава о Золотой Орде в Санкт-Петербургской рукописи была опубликована и переведена на русский язык В. Г. Тизенгаузеном [11, С. 232—242, 126—138].

В описании раннемонгольского периода Натанзи в полной мере опирался на *Джами ал-таварих* Рашид ал-Дина [полное издание этого сочинения, см. 18], но для изображения позднемонгольского периода и тимуридской эпохи он обратился к другим, нам неизвестным источникам. По мнению В. Бартольда, "автор, однако, воспользовался в большей степени, чем другие историки, легендарными сказаниями об истории чагатайских ханов. Характер этих известий показывает, что они заимствованы из монгольских или уйгурских, не из мусульманских источников; …" [1, С. 103]. После Бартольда все исследователи были убеждены, что эти неизвестные источники должны были быть недошедшими до нас записями или летописями уйгурских писцов чагатайских ханов. Это ясно демонстрируется наличием большого количества монгольских и тюркских слов, особенно в главах, описывающих события позднемонгольского периода, в других случаях редко или никогда не встречающихся в персидских текстах. Персидский синтаксис часто искажен, и можно справедливо предполагать, что текст был переведен с тюркского оригинала. Например, одна из самых характерных фраз, употребляемых в тексте, следующая: *īlchiyān-i Urūs khān Kapak Mangghūt bāshlīq* 'послы Урус-хана, с Мангыт Кепеком во главе' [11, С. $240_{29—30}$]. Знакомство и употребление тюркских источников подтверждается также тем фактом, что Натанзи написал свое сочинение в очень простом стиле, нехарактерном для персидской прозы того времени [О. Ф. Акимушкин: 7, С. 121—113].

Впервые В. Бартольд, а потом и ряд других ученых, заметил и подчеркнул эпический характер этих "иностранных", т. е. тюркских, источников (или только одного источника), употребляемых Натанзи. Его известия о событиях иногда резко отличаются от сообщений Низам ал-Дин Шами, но совпадают с данными Хафиз-и Абру, которые были сохранены в сочинении 'Абд ал-Раззака Самарканди *Матла'и са'дайн* 'Место восхода двух счастливых созвездий'. Естественно, бывают события, которые упоминаются только в одном или в двух из этих источников, и в то же время отсутствуют в другом или других сочинениях. Это позволяет нам предполагать, что другой тюркский источник, отличающийся от употребляемого Низам ал-Дином Шами труда, также был использован в сопоставлении этих персидских хроник (С. Л. Волин: 11, С. 126). Позже, персидские историки Гаффари (1564—1565) и Хайдар Рази (1611—1619) почерпнули

много деталей из сочинения Натанзи или же тюркского оригинала, употребляемого всеми этими авторами (последняя догадка является менее вероятной) [11, С. 210 и пр., С. 213 и пр.].

Исследователи тоже обнаруживали, что Натанзи относился к своим источникам крайне некритически. Он был чрезвычайно небрежным в хронологии, следовательно, большинство его хронологических дат ошибочно или просто ненадежно. Его генеалогии тоже часто запутаны и испорчены [8; 9, С. 120—121]. Однако вопреки всему вышесказанному, его сочинение содержит в себе и ценные сведения, которые нельзя найти в других источниках. Это особенно справедливо относительно событий в Чагатайском улусе и восточной части или правой руки Улуса Джучиева [15; 16, С. 93, н. 54]. Д. Девиз отмечает, что "зависимость Натанзи от устных сведений, безусловно похожих на сведения, собранные Утемиш-хаджи, делает его сочинение в нескольких случаях важным документом (хоть бы тускло отраженной) устной традиции, но в то же время эта зависимость вызвала и много ошибок в хронологических и генеалогических деталях, …" [16, С. 117]. [1]

Хоть и несомненно стало ясным, что Натанзи опирался в значительной степени на родную тюркскую устную традицию, возникает вопрос, как и откуда он взял эти сведения. Южный Иран, т. е. Фарс, где Натанзи жил и служил в тимуридском дворе, очень далек от территорий Золотой Орды, откуда тюркское влияние мог достигнуть Фарса.

Наличие какой-либо тюркской (уйгурской) хроники, откуда Натанзи мог почерпнуть свои сведения о Золотой Орде, впервые предполагалось уже В. Бартольдом, а потом другие исследователи тоже присоединились к этому мнению, как например С. И. Волин [11, С. 126]. Это предположение дает объяснение наличию редких сведений и тюрко-монгольских терминов в сочинении, но оставляет без ответа один вопрос. А именно, письменная хроника, хотя черпающая свои сведения из устной традиции, все-таки должна иметь какую-то последовательную структуру, но хроника Натанзи нуждается в этом качестве. Примерно, если мы возьмем *Чингиз-наме* Утемиш-хаджи [12; 19] и позднюю переработку ʻАбд ал-Гаффаром Кырыми в его сочинении *Умдат ал-таварих* [13], сразу становится ясным, что я имею в виду. Это сочинение XVI-го века основывается на устных преданиях кочевников. Автор труда попытался собрать эти традиции, составитъ их в логическое целое и создать последовательный нарратив. Если текст ошибается, эта ошибка вообще истекает из испорченной традиции, а не от автора. Или, возьмем другой пример для освещения проблемы: когда историк тимуридского периода черпает сведения из различных письменных источников, всячески стремится сплавить разную информацию в единое последовательное целое. Если его источники достоверны, и он имеет острый критический подход к ним и ясную историческую концепцию, его произведение будет надежным и похвальным источником. В свете вышеизложенных фактов главной трудностью в оценивании *Мунтахаб ал-таварих-и Муʻини* является его неопределенный характер: с одной стороны, невозможно использовать это сочинение как надежный исторический источник «устной степной историографии», а с другой оно не достоверно и в персидской историографической традиции. *Мунтахаб ал-таварих* является больше смесью разной информации, собранной наугад из различных источников. Итак, А. Гаев прав, когда подтверждает, что "Натанзи создавал художественное произведение, при этом произвольно осмысляя, компонуя и с помощью фантазии и увязывая в единую канву известные ему разрозненные исторические факты и сюжеты" [6, С. 14]. Со второй частью этого высказывания можно вполне согласиться, но термин "художественное произведение" едва ли применим при описании *Мунтахаб ал-таварих*. В известной степени каждое произведение историографии является и художественным, литературным произведением, во всяком случае, в персидской историографической традиции и по намерениям авторов. Но реализация хотя бы самого хорошего намерения часто бывает далека от первоначального плана. Например, если *Тарих-и Джахангуша* Ата-Малика Джувайни действительно можно назвать отличным художественным произведением, независимо от его качества как достоверного, первоклассного исторического источника, *Мунтахаб ал-таварих* Натанзи можно считать только посредственным произведением персидской историографии, хотя не лишенным известных заслуг. Эти заслуги ограничиваются, главным образом, некоторыми историческими эпизодами и деталями, которые не встречаются в других источниках и взяты из тюркской устной традиции.

Как видно, по всей вероятности Натанзи не располагал никаким письменным источником, ведь он сам не владел никаким тюркским языком, который позволил бы ему читать и понимать тюркские тексты. Поэтому идея казахского ученого Ж. Сабитова является очень примечательной, так как он недавно выдвинул предположение, что главным источником Натанзи при составлении главы о Золотой Орде был свидетель событий в Джучиевом улусе, который мог покинуть Золотую Орду из-за различных причин (например, как беглец или простой эмигрант) [10, С. 151, 154]. Судя по обилию информации о Левой Руке Золотой Орды, он должен был жителем ʻСиней Ордыʼ (*Kök Orda*), прежде ошибочно называемой Муʻин ал-Дином Натанзи ʻБелая Ордаʼ (*Aq Orda*). Информация, исходившая от этого лица, была написана на персидском языке или им самым, или каким-то другим лицом. Натанзи приобрел эти записи, написанные по-персидски, и использовал их в своем историческом труде. Этим фактом и можно объяснять, что в его тексте ценные детали информации смешиваются с испорченными фактами, и весь нарратив и хронология непоследовательны.

1. Во-первых, я представлю содержание главы о Золотой Орде в сочинении Натанзи, учитывая обе версии: лондонскую и Санкт-Петербургскую версии (L, StP), и сокращенную парижскую версию (P). Номера относятся к страницам в издании Обена [19]. Потом рассмотрю все монгольские и тюркские элементы, встречающиеся в главе о Золотой Орде, и сделаю некоторые пояснения и замечания.

[1] «Naṭanzī's reliance upon oral material, no doubt similar to the accounts collected by Ötemish Ḥājjī, in many cases makes his work an important record of oral tradition (however dimly reflected), but has also rendered its chronological and genealogical details quite confused, … ».

Ṭabaqa-i avlād-i Jūchī khān va avḍā‘ va aḥvāl-i īshān 68
Dhikr-i julūs-i Bātū 69
Dhikr-i julūs-i Barkāy 72
Dhikr-i julūs-i Mūngkā Timur 74
Dhikr-i julūs-i Tūdā Mūngkā 75
Dhikr-i julūs-i Tūqtā 77

Zikr-i (shu‘ba-i) salāṭīn-i Kuk Urdā 82
Dhikr-i julūs-i Jānībīk khān ibn Uzbak khān 83
Dhikr-i julūs-i Birdībīk khān (ibn Jānībīk) 85
Dhikr-i julūs-i

Zikr-i shu‘ba-i salāṭīn-i Āq Urdā 88
Dhikr-i julūs-i Īrzan (ibn Sāsī Būqā) 88
Mubārak khvāja 89
Jīmbāy 89
Dhikr-i julūs-i Ūrus khān ibn Jīmbāy 92
Dhikr-i julūs-i Tīmūr bīk khān (ibn Muḥammad khān) 93
Dhikr-i julūs-i Tūqtāmīsh (ibn Tūy khvāja oghlān) 96
Dhikr-i julūs-i Tīmūr Qutlugh khān ibn Tīmūr bīk khān (ibn Muḥammad) 98
Dhikr-i julūs-i Tīmūr sulṭān (ibn Tīmūr Qutlugh ibn Tīmūr bīk) 99
Dhikr-i julūs-i Jalāl al-Dīn sulṭān (ibn Tūqtāmīsh) 100
Dhikr-i Chākīra oghlān 101—102

2. Теперь можем перейти к исследованию всех монгольских и тюркских элементов, встречающихся в главе о Золотой Орде (или как называет автор, Улуса Джучи) в сочинении Натанзи. (Употребляемые сокращения: M = монгольское слово; P = парижская рукопись; StP = Санкт-Петербургская рукопись; T = тюркское слово; в скобках приводятся с заглавной буквы формы транслитерации арабского шрифта).

T **bašlïq** (BAŠLYQ) StP 240_{30} ‘в главе, в главах’ [23/II, №. 701].

M **bolǰar** (BWLJAR) StP 241_{1} ‘соглашение, контракт, согласие; термин’ [23/I, №. 107; 21, С. 119].

M **bolġavul** (BWLĠAWLAN) StP 242_{5} ‘патруль для разведки; эскадр, чья задача есть определение местонахождения врага’ [23/I, №. 111: только один случай в P 425].

T **bulqaq** (BLQAQ) StP 231_{21}, 234_{26}/**bulġaq** (BLĠAQ) P 89_{9} ‘беспорядок; анархия; восстание’ [23/II, №. 768].

M **ǰerge** (JRKH) StP 234_{21}, P 89_{2} ‘категория; класс, ранг’ [21, С. 1045; 23/I, №. 161].

T **Lipqa** (LBQA) StP 232_{6}, 237_{27}, 238_{6} тюркское название Литвы. Одна из самых ранних дат для этого слова встречается у Натанзи: *az ḥadd-i Libqa ki nihāyat-i ma‘mūra-i shimālast tā ḥudūd-i Kafa* (StP 237_{27}).

T **ong qol va sol qol** (AWNK QWL W SWL QWL) P $87_{9—10}$ ‘левая рука и правая рука’.

M **oran** (AWRAN) StP 242_{14}: *oran-i buzurg* ‘престол, (*буквально*) высокое место’. — Частичный персидский перевод монг. *yeke oran* ‘высокое место’ [Ср. 23/I, №. 43].

T **Özi/Özü** (AWZY) P 78_{12} ‘река Днепр’.

M **qadaġa** (QDĠH) StP 240_{6} ‘отчет’ [Ср. 23, №. 270, 271].

M **qubi** (QWBY) P 88_{17}, (QWPY) StP 234_{19} ‘часть, доля, порция; участок территории, предоставленная государем кому-либо на наследственное или условное владение’ [21, С. 976; 23/I, №. 294: только один случай в P 88_{17}).

M **quriltay** (QWRYLTAY) StP 234_{11} ‘собрание, сбор, соединение, съезд’ [23/I, №. 43].

M **soyurġamiši** (SYWRĠAMYŠY) **kardan** P $87_{27.}$ *soyurγal*, *soyurγamiši* ‘пожалование государя (земля, ранг, и т. п.)’ <— *soyurγa-* ‘ (по)жаловать’ [23/I, №. 229].

M **sübe** (SWBH) StP 234_{19}, P 88_{17} [23/I, №. 227]. — M *sibege (n)*, *sibei/шивээ* ‘высокий забор, палисад или вложение из палок или полюсов; баррикада; горы с острыми и вершинами; высокий полюс для таскания лодок’ —> WM *šibe’e*, *šibē*. Фонетическая структура различных форм, отраженных в персидских источниках, заслуживает внимания. Вместо *š-* встречается *s-*, и наличие гласного *ü* — вместо ожидаемого *i* — можно объяснить эффектом лабиализации согласным *b*.

M **süre’en** (SRAAN) ‘военный крик’ [23/I, №. 221]; Mo. *süre-* ‘внушать страх’, *süriǰ-e* ‘впечатляющий, внушительный’, *sürkei/sürekei* ‘ужасный, пугающий’, *sürlig* ‘угрожающий, внушающий страх’, *sürtei* ‘впечатляющий, великолепный’ [21, С. 745].

T **Ten** (TN) P 78_{13} ‘река Дон’.

M **töre** (TWRA) StP $236_{14,}$ 238_{18} ‘обычное [23/I, №. 134].

M **ulus** (ALWS) P 89_{4} ‘народ, нация; страна, государство; империя, династия’ [23/I, №. 54].

M **urdutmiši** StP 241_{20} (правильно: **udrutmiši**) (ARDWTMYŠY) **kardan** ‘предпринимать побег; делать маневр побега’ <— *udurit-* ‘ездить вперед’ P 87_{27} [23/I, №. 42].

T **uruġ** (AWRWĠ) StP 234_{19}, P 88_{16} ‘потомство; потомок; клан’ [23/II, №. 468].

T **yaġï** (YAĠY) P 73_7 ‘враг’ [23/IV, №. 1801].
T **yasaq** (YASAQ) StP 238_{19}, P 90_{10} ‘имперское право Чингиз хана’ [23/IV, №. 1789].
T **yïġïn** (YĠIN) StP 234_{11}, P 88_6 ‘куча, груда, насыпь; масса (людей)’ [23/IV, №. 1938].
T **yaylaqmiši** (YYLAQMYŠY) P 78_{13} ‘летнее пастбище’ [23/IV, №. 1941, 1942].
T **yurt** (YWRT) P 80_3, 89_2 ‘дом, страна, территория’ [23/IV, №. 1914].

Двадцать пять слов и фраз были подвергнуты анализу, *тринадцать* из них оказались монгольского, *двенадцать* — тюркского происхождения. *Три* географических имени (*Özi* для обозначения Днепра, *Ten* для обозначения реки Дон, и *Lipqa* для Литвы) взяты из тюркской языковой среды, и три монгольсксих слова (*bolġavul*, *qubi*, и *udrutmiši* kardan) встречаются только в сочинении Натанзи. Все эти данные показывают, что Натанзи часто употреблял в своем персидском тексте тюрко-монгольские термины, в трех случаях его труд является единственным персидским источником, содержащим эти слова. Вкратце, все это свидетельствует о том, что Натанзи при приготовлении своего труда опирался на персидские тексты, которые, вероятно, были поверхностными и примитивными записями, переведенными из непосредственного доклада тюркоязычного информанта.

Библиогрфия

1. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия / Академик В. В. Бартольд, Сочинения, Т. I. — М., 1963.
2. Бартольд В. В. Отчет о командировке в Туркестан / Академик В. В. Бартольд, Сочинения, Т. VIII. — М., 1973. — С. 119—210. (Первое издание: 1904.)
3. Бартольд В. В. Определение «Анонима Искендера» / Академик В. В. Бартольд, Сочинения, Т. VIII. — М., 1973. — С. 481—482.
4. Бартольд В. В. Еще об Анониме Искендера / Академик В. В. Бартольд, Сочинения, Т. VIII. — М., 1973. — С. 491—503.
5. Вашари И. Хан Мубарак-Ходжа и начало чеканки в Восточном Дашт-и-Кыпчаке / И. Вашари // Нумизматика Золотой Орды. Сборник научных статей. Выпуск 2. — Казань: Изд-во «ЯЗ»; Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2012. — С. 106—116.
6. Гаев А. Г. Генеалогия и хронология Джучидов. К выявлению родословия нумизматически зафиксированных правителей улуса Джучи / А. Г. Гаев // Древности Поволжья и других регионов. Вып. IV. Нумизматический сборник. Т. 3. — Нижний Новгород, 2001. — С. 9—55.
7. Материалы по истории киргизов и Киргизии. Выпуск 1. // [науч. ред. В. А. Ромодин]. — М., 1973.
8. Сабитов Ж. М. Генеалогии Джучидов в 13—18 веках / Ж. М. Сабитов. — Астана, 2008.
9. Сабитов Ж. М. Аноним Искендера как генеалогический источник / Ж. М. Сабитов // Золотоордынская цивилизация. Выпуск 1. — Казань, 2008. — С. 117—121.
10. Сабитов Ж. М. Натанзи как источник по истории Золотой Орды / Ж. М. Сабитов // Золотоордынская цивилизация. Выпуск 3. — Казань, 2010. — С. 150—154.
11. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II: Извлечения из персидских сочинений / В. Г. Тизенгаузен. — М.-Л., 1941.
12. Утемиш-хаджи, Чингиз-наме/[науч. ред. В. П. Юдин, Ю. Г. Баранова, М. Х. Абусеитов]. — Алма-ата, 1992.
13. ‘Abdulğaffār Qırımī, Umdet üt-tevārīkh / [науч. ред. Ö. Asım]. — Istanbul, 1343 [1924/25].
14. Aka İ. Mirza Şahruh ve zamanı (1405—1447) / İ. Aka. — Ankara, 1994.
15. Allsen Th. T. The Princes of the Left Hand: An Introduction to the History of the Ulus of Orda in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries / Th. T. Allsen // Archivum Eurasiae Medii Aevi. — 1987. — № 5. — С. 5—40.
16. DeWeese D. Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition / D. DeWeese. — University Park, Pennsylvania, 1994.
17. Extraits du Muntakhab al-tavarikh-i Mu’ini (Anonyme d’Iskandar) / [науч. ред. J. Aubin]. — Tehran, 1957 (на персидском языке).
18. Jāmi‘ at-tavārīkh-i Rashīd ad-Dīn Faḍlullāh Hamadānī, T. I—IV / [науч. ред. Muḥammad Ravshan, Muṣṭafā Mūsavī]. — Тегеран, 1373 [1994/95] (на персидском языке).
19. Kawaguchi T. Ötämiš Ḥājī, Čingīz-nāma. Introduction, Annotated Translation, Transcription and Critical Text / T. Kawaguchi, H. Nagamine, M. Sugahara. — Tokyo, 2008.
20. Kim Hodong The Early History of the Moghul Nomads: the Legacy of the Chagatai Khanate / Hodong Kim // The Mongol Empire and its Legacy. [науч. ред. Reuven Amitai-Preiss, David O. Morgan]. — Leiden — Boston — Köln: Brill, 1999. — С. 290—318.
21. Lessing F. D. Mongolian-English dictionary / F. D. Lessing. — Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1960.
22. Ṣafā Ḍabīḥallāh Tārīkh-i adabiyāt dar Īrān, T. IV. / Ḍabīḥallāh Ṣafā. — Тегеран, 1369 [1990/91] (на персидском языке, в восьми томах).
23. Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, I—IV. / G. Doerfer. — Wiesbaden, 1963, 1965, 1967, 1975.
24. Woods John E. The Rise of Timurid Historiography / John E. Woods // Journal of Near Eastern Studies. — 1987. — №. 46 — С. 81—108.

KIRIM MECMUASI'NDA KIRIM'IN BAĞIMSIZLIĞI VE TÜRK BİRLİĞİ DÜŞÜNCESİ (1918—1919)

Demirtaş Emre Zeki,
Doç. Dr.
Yeşilot Okan,
Doç. Dr.
Türkiye

Rusya'da yaşanan 1905 İhtilalinin oluşturduğu şartlar, Genç Tatarları hürriyet ve inkılap düşünceleri bakımından etkilemiştir. Gaspıralı'nın uyandırmaya çalıştığı milli duygular ve eğitimin bir milletin yükselmesinde en önemli amil olduğu düşüncesi gençler üzerinde tesirli olmuştur. Kırım Türklerinin ekonomik, kültürel, siyasi sorunlarının çözümü ve milli kimliğin yeniden inşaası sürecinde Genç Tatarlar Hareketi de kendilerinden sonraki gençler üzerinde etki uyandırmıştır. Bu dönemde Türk dünyasından gençler, daha iyi bir eğitim alabilmek, Kırım'da ve bütün Türk dünyasında devam eden kültürel, siyasi, ekonomik geri kalmışlığın önüne geçebilmek için özellikle İstanbul'a ve imkan oldukça Avrupa'ya gitmekteydiler.

1908'de II. Meşrutiyetin Osmanlı Türkiyesi'nde oluşturduğu hürriyet ortamı hem İstanbul'daki hem de Kırım'daki gençleri cezbetmekteydi. İttihat ve Terakki Cemiyetine de büyük bir hayranlık ve yakınlık duyuluyordu.[1] Bu dönemde İstanbul'da okuyan öğrencilerin kurduğu en önemli cemiyet "Kırım Talebe Cemiyeti" olmuştur. Liderliğini Çelebi Cihan'ın yaptığı, idare heyetinde Cafer Seydahmet ve Alimseyit Cemil'in bulunduğu cemiyet Ocak 1909'da kurulur.[2] Cemiyet nizamnamesinin başındaki yazıda "Kırım'da halkın medeni ve siyasi seviyesini yükseltmek ve onun kendi mukadderatına sahip olmasını temin etmek." olduğu belirtilmiştir. Cemiyetin toplantılarında mektepli ve medreseli öğrenciler dönemin siyasi görüşleri olan; tekamül-inkılap, milliyetçilik-sosyalizm, Türkçülük-Tatarcılık gibi konuları tartışmışlardır.[3] Cemiyet bünyesinde faaliyetleri daha gizli yürütülmek üzere 1909 yılı sonlarında gizli "Vatan Cemiyeti" kurulmuştur. 1917 İhtilalinden sonra Kırım'ın bağımsızlığı için hayli önemli işler yapacak olan bu gizli cemiyet, 1917 yılına kadar Kırım'ın Türklerle meskun hemen her köyünde teşkilatlanmıştır.

Kırım Talebe Cemiyeti üyeleri, Rusya'dan İstanbul'a gelen misafir ve meskun olan Türkçü aydınlardan Hasan Sabri Ayvazov ve Yusuf Akçura gibi isimlerle tanışma ve sohbet imkanı bulmuş Türkçü fikirlerden etkilenmişlerdir. Kırım Talebe Cemiyeti, fikirlerinin ve emellerinin hemen hemen aynı olduğu, sadece Kırım için değil, Rusya'daki bütün Türkleri kapsayacak şekilde faaliyet gösterebilecekleri bir adım atarlar. Kırım Talebe Cemiyeti, İdil-Ural bölgesinden gelen talebelerin İstanbul'da kurduğu "Rusyalı İslam Talebe Cemiyeti" ile 13 Şubat 1912'de birleşir "Rusyalı Talebe Cemiyeti" adını alır.[4]

1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan bir diğer Kırımlılar cemiyeti de "Tatar Cemiyet-i Hayriyesi" olmuştur. Bu cemiyet genellikle, Kırım'ın Ruslar tarafından işgale uğramasından sonra, Balkanlar üzerinden Osmanlı topraklarına göç eden Kırım Türkleri tarafında kurulmuştur. Kırım'da yaşanan milli reform dönemine şahitlik edemeyen bu cemiyetin üyeleri, sınırları "Kırım" olarak çizilmiş müstakil bir vatan bilicine sahip değillerdi. Cemiyet üyeleri daha çok esnaf ve köylülerden oluştuğu için, çağdaş siyasi gelişmelerden kopuk, daha çok geneleksel Müslüman-Tatar kültürel kimliğine dayanan bir düşünceye sahiplerdi. Bu bakımdan Tatar Cemiyet-i Hayriyesi Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan bir muhacir alt etnik grubun teşekkülü gibi ortaya çıkmıştır.[5] Cemiyet I. Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar, Osmanlıdaki Kırım muhacirlerinin eğitim seviyelerinin yükseltilmesi ve muhacirlerin sorunlarıyla ilgilenilmesi emelini taşımıştır.[6] Cemiyetin bu dönemdeki faaliyetleri daha çok yardımlaşma boyutunda kalmıştır.

İstanbul'da yayınlanan müdürlüğünü Mirza Mehmet Sait'in yaptığı, günlük *Tonguç* gazetesi ve müdürlüğünü Yakup Hilmi'nin yaptığı *Çolpan* gazetesi bu dönemde cemiyetin yayın faaliyetlerini oluşturmuştur.[7] Tatar Cemiyet-i Hayriyesi I. Dünya Savaşı'nın sonu olan 1918'den itibaren Kırım'ın bağımsızlığına yönelik, siyasi hedefleri daha çok ön plana çıkan bir hareket halini alır.

İstanbul'da kurulan Kırım Talebe Cemiyeti'nin gizli yapılanması olan "Vatan Cemiyeti"nin üyeleri, 1917'de Rusya'da yaşanan İhtilalin çıkardığı siyasi ortamdan istifade ederek, toplanan kurultay sonunda Kırım Ahali Cumhuriyetini kurar ve 26 Aralık 1917'de Kırım Milli Hükümetini oluşturur.[8] Başkanlığına Çelebi Cihan'ın seçildiği Kırım Milli Hükümeti, Ocak 1918'de Bolşevikler tarafından işgal edilir ve şubat ayında Çelebi Cihan idam edilir. Bu duruma Kırım'daki ve diasporadaki Kırım Türkleri büyük tepki göstermiştir.

Kırım Türklerinin bütün ümitlerinin yıkılmasına sebep olan bu olaylar, İstanbul'da yeni bir cemiyetin daha kurulmasına sebep olur. 23 Mart 1918'de kurulan "Kırımlılar Cemiyet-i Hayriyesi" daha önceki Tatar Cemiyet-i Hayriyesi'nden farklı

[1] Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında MilliKimlik ve Milli Hareketler (1905—1916)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010, s. 186.
[2] Cafer Seydahmet Kırımer, *Bazı Hatıralar*, İstanbul: Emel KırımVakfı Yayınları, 1993, s. 59.
[3] Kırımlı, *a. g. e.*, s.188.
[4] Kırımlı, *a. g. e.*, s. 190.
[5] Kırımlı, *a. g. e.*, s. 190—191.
[6] Kırımlı, *a. g. e.*, s. 191; Fevzi Altuğ, *Dikenli İlişkiler: Kırımlı Bir Öğretmenin Anıları ve Şiirleri*, Haz. İnci A. Bowman, İstanbul: TDAV Yayınları, 2005, s. 15—17.
[7] Kemal Çapraz, "Kırım Tatar Türklerinde Basın (1881—1990)", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990, s. 36.
[8] Alan Fısher, *Kırım Tatarları*, çev. Eşref B. Özbilen, İstanbul: Selenge Yayınları, 2009, s. 161—167.

olarak bu defa Kırımlı muhacirlere yönelik yardım faaliyetlerinin yanında, Kırım'da gerçekleşen siyasi ve kültürel olaylara da eğilmişlerdir. Cemiyetin kurucu başkanlığını Osman Kemal Hatif yapar. Kurucuları arasında: Bekirzade Hamdi, Mahmut Ekrem, Şevki Bektöre, Bekir Muhittin, Fevzi Altuğ, Süleyman Sudi Bey, Hüsameddin Bey, Mehmet Karaman Bey bulunur.[1]

Kırımlılar Cemiyet-i Hayriyesi'nin yayın organı niteliğini taşıyan neşriyat ise *Kırım Mecmuası*'dır. Hem Kırımlılar Cemiyet-i Hayriyesi hem de Kırım Mecmuası Bolşeviklerin işgali sonrasında yıkılan, Almanlar başta olmak üzere İttifak devletlerinden alınan destekle yeniden canlandırılan Kırım Ahali Cumhuriyeti'nin diasporadaki en etkili sesi olmuşlardır. Cemiyet, İstanbul'da eğitim alan ancak I. Dünya Savaşı'nın oluşturduğu siyasi ortam sebebiyle Kırım'a dönemeyen öğrencilere sahip çıkmıştır.[2] *Kırım Mecmuası* ise Kırım'ın bağımsızlığı ve Türk birliği uğrunda yazıların yayınlandığı ayrıca Rus baskısı altındaki Kırım Türklerinin Osmanlı toplumundaki sesi olan bir neşriyat olmuştur.

Kırım Mecmuası'nın Genel Özellikleri

Kırım Mecmuası yayına 2 Mayıs 1918'de başlar. Mecmua, bu tarihten itibaren son sayısının yayınlandığı 10 Mayıs 1919'a kadar İstanbul'daki Orhaniye Matbaasında basılır. Mecmuanın yayın müdürlüğünü, yayınlandığı 23 sayı boyunca, aynı zamanda İstanbul'da kitapçılıkla uğraşan, Süleyman Sudi yapar. Yazar kadrosunda Osman Kemal Hatif, Safveti Kemal, Hüseyin Cahid, Fahreddin Tonguç, Şevki Bektöre, Osman Akçokraklı, Çobanzade Bekir Sıdkı, Fevzi Altuğ, Raşid Aşki Çorabatur, Halim Sabit, Ömer Seyfeddin gibi çoğunlukla Kırım muhaciri ailelerden yetişen aydınlar olmakla birlikte, dönemin meşhur Osmanlı Türk aydınları da bulunmaktadır.

Her sayısının kapağında on beş günde bir yayınlandığı yazılsa da buna düzenli bir şekilde uyulamamıştır. Mecmuanın yeni sayıları 5 kuruş, eski sayıları 10 kuruş olarak fiyatlandırılmıştır. Osmanlı topraklarından abone olanlar için fiyatın 120 kuruş, yabancı ülkelerden abone olanlar için 30 frank olduğu belirtilmiştir. İlk sayısının kapağında yer alan "ilmi, edebi, tarihi ve ictimai mecmua" olduğuna dair ibare, diğer sayılarda yer almamıştır. Her sayının kapağında mündericat bölümü yer alan mecmua, 23 sayı halinde toplam 392 sayfa olarak yayınlanabilmiştir. Mecmua yalın bir Osmanlı Türkçesiyle neşredilmiştir. Hatta bu konuya özellikle dikkat edilmiş, dilin Türk dünyasının birliği yolunda önemli bir unsur olduğu, şive ayrılıkların önüne geçilmesi gerektiği çeşitli yazılarda ifade edilmiştir.

Derginin ilk ve son sayfalarına ayakkabı, ilaç, diş doktoru, yabancı dil öğretmeni ilanı gibi çeşitli alanlardan reklam alınmıştır. Bu yolla mecmua, normal satıştan kazandığı gelirin haricinde reklam ilanlarından da gelir temin etmiş olmalıdır. Mecmuanın mündericat bölümünün hemen arkasında yeni çıkan eser ve mecmuaların tanıtımı yapılmıştır. Ayrıca ilk sayıdan son sayıya kadar bütün sayıların son sayfasında aynı zamanda mecmuanın müdürü olan Süleyman Sudi Bey'in sahibi olduğu kitapçının tanıtımı bulunmaktadır. Satıştaki kitapların tanıtımı bu vesile ile yapılırken hem dönemin edebiyatı ve neşriyatı hakkında bilgi verilmekte hem de Süleyman Sudi Bey'in kitap dükkanının reklamı yapılmaktadır.

Kırım Mecmuası'nın üstlendiği en önemli görevlerden biri de Kırım coğrafyasında yaşanan gelişmeleri, Kırım Milli Hükümetinin faaliyetlerini Osmanlı topraklarında duyurması ve adeta Kırım Milli Hükümetinin yayın organı gibi çalışmış olmasıdır. İçeriğinde yoğun olarak dönemin siyasi şartları çerçevesinde Kırım'ın istiklali ve Türk dünyasının birleşmesi yönünde yazılar yer almıştır. Mecmuanın hemen her sayısında Türk dünyasından önde gelen isimlerden biri, biyografik yazıyla, resimlerine de yer verilerek tanıtılmaya çalışmıştır. Mecmuada bunun yanında; halk edebiyatı ve kültürü, kadınların sosyal yaşamdaki durumu, ekonomik hayat, coğrafya bilgisi, Kırım ve Osmanlı tarihi gibi geniş bir alandan yazılara da yer verilmiştir.

Kırım Mecmuası'nda Kırım'ın Bağımsızlığı ve Türk Birliği Düşüncesi

Kırım Mecmuası'nın birinci sayısında "Tuttuğumuz Yol" başlıklı önsöz yazısında çok açık bir şekilde mecmuanın yayın amacı belirtilmiştir. Osmanlı Türklerinin Rusya'da, Kafkasya'da, Türkistan'da, Sibirya'da, Çin'de, Macaristan'da, Finlandiya'da birçok ırkdaşlarının olduğunu bildikleri, ancak buraların Çarlık Rusya'nın baskısı altında olduğundan, ırkdaşları ile ilişkilerini geliştiremedikleri ifade edilmiştir. Hatta, I. Dünya Savaşı'na kadar "Büyük Turan" mefkuresinin hayal ürünü olduğu düşüncesinin, Türkler içinde hakim olduğundan şikayet edilmektedir.

Ancak bu olumsuz düşüncelere rağmen Kırım, Kazan, Kafkasya ve Osmanlı Türkleri ile diğer Turan ırkına mensup milletlerin birbirine yaklaşmasında dilin çok önemli bir faktör olduğu belirtilmektedir. İşte *Kırım Mecmuası*'nın bu amaca hizmet edeceği, ortak dil sayesinde Osmanlı Türkleri ile Rusya Müslümanları arasında ilmi ve kültürel bağlantının sağlanacağı vurgulanmıştır. Kendilerine Türk yahut Tatar diyenlerin ırken ve tarihen bir millet oldukları, kan ve can kardeşi oldukları düşüncesi açıkça ortaya konulmuştur. Geçmiş zamanlardaki Türk-Tatar ayrılığı düşüncesinin kaldırılması, bu iki kavramın kucaklaştırılması, birlik ve beraberliği yolunda çalışılması gerektiği söylenmiştir.[3]

Ömer Seyfeddin'in kaleme aldığı "Büyük Türklüğü Parçalayan Kimlerdir?" başlıklı yazıda eskiden Türk milletini parçalayan iki kuvvetin var olduğu, bunlardan birincisinin Rus pençesi, ikincisinin de milli gaflet olduğu hatırlatılmıştır. Birinci kuvvetin 1917 İhtilali ile kırıldığı, fakat ikincisinin halen devam ettiği ve bunun da kırılmasının bütün Türkler için farz olduğu ifade edilmiştir. Bütün dünyanın dini ve dili bir olan cemiyete "millet" dediğini, dinleri ile dilleri bir olan cemiyetin "bir millet" olduğunu vurgulamıştır. Rusların yıllarca Kuzeydeki Türklere, Tatarlık dayatmasında bulunduğunu, oysa Anadolular, Kafkasyalılar ve Türkistanlılar ne kadar Türk ise, Şimal Türklerinin de o kadar Türk olduğunu ifade etmiştir. Ömer Seyfeddin bu yazısında, Türk dünyasında suni bir şekilde meydana getirilmiş olan dil ayrılığına mani olmak için beş maddelik bir program kaleme almıştır. Özellikle dergi, gazete ve kitapların Türk dili konusunda daha hassas olması gerektiği üzerinde durmuştur.[4]

[1] Kırımer, *a.g.e.*, s. 312.

[2] Altuğ, *a.g.e.*, s. 28.

[3] "Tuttuğumuz Yol", *Kırım Memuası*, Yıl: 1, Sayı: 1, 2 Mayıs 1918, s. 1.

[4] Ömer Seyfeddin, "Büyük Türklüğü Parçalayan Kimlerdir?", *Kırım Mecmuası*, Yıl:1, Sayı: 1, 2 Mayıs 1918, s. 3—5.

Türk milletinin çeşitli boy ve gruplarıyla ilgili olarak kaleme alınmış olan bir yazısında, yazar Halim Sabit, milletleşme sürecine dair önemli bir yaklaşımda bulunmuştur. Türklerin Kuzey, Güney ve Doğu Türkleri olarak genel bir tasnife tutulabileceğini, ayrıca Türk kavimlerinin tarih boyunca birbirleriyle mücadele ettiğini ancak bu mücadele ve savaşların sanıldığının aksine Türk milletinin oluşmasında olumlu katkılar yaptığını ifade etmektedir. Çeşitli Türk boylarının bu savaşlar ile birbirine karıştığını ve milletleşme sürecinin gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. [1]

Kırımlılar Cemiyeti'nin yayın organı olan mecmua, cemiyetin basın açıklaması mahiyetindeki yazılarının da yayınlandığı yer olmuştur. Bu bakımdan Kırım'daki Bolşevik işgaline son veren Alman ordularına teşekkürlerin sunulduğu yazı, I. Dünya Savaşı'nın getirdiği siyasi şartlar içinde, Kırım Türklerinin nasıl bir beklenti içinde olduğunu göstermesi bakımından hayli dikkat çekmektedir. Cemiyet bütün Kırımlılar adına, Kırım hükümetinin yeniden kurulması ve Osmanlı ile Almaya'nın bu hükümeti tanımış olmalarından duyulan sevinçle, İttifak grubu devletlerine ve özellikle kardeş Osmanlı Devletine teşekkürlerini sunmuşlardır. [2]

Kırım Milli Hükümeti'nin hariciye ve harbiye müdürü Cafer Seydahmed Bey'in şerefine 2 Mayıs 1918'de Türk Ocağında tertip edilen toplantıda, Cafer Seydahmet'in konuşması Türk milli birliğine ve Türklük şuuruna dayanmaktadır. Seydahmet konuşmasında asırlardan beri Türk dünyasının tahrip edildiğini, Türklerin esaret altına alındığını, Türklüğü iktisadi ve siyasi hayatta mağlup ettiklerini fakat, o düşmanların hiçbir vakit istila ve tahrip edemedikleri bir yerin kaldığını onun da Türk'ün milli bağlılığı ve milli fedakarlığı olduğunu söylemiştir. Kırım'ın, Rus entrikaları sonucunda bağımsızlığını kaybettiği dönemde Osmanlının her zaman samimiyetle ve bağlılıkla kardeşlerine yardım ettiklerini ifade etmiştir. "Kırımlılar hiçbir vakit istiklalden ümitlerini kesmemişler ve kendilerini dünyada yalnız değil, belki büyük Türklüğün öksüz bir parçası bilmişlerdir." diyerek Türk dünyasının büyüklüğüne ve Türk milletinin sinesine sığınmıştır. [3]

Rusya Müslümanlarının Rus işgaline uğradıkları günden itibaren uğradıkları dini ve kültürel asimilasyon politikalarını kaleme aldığı yazısında Osman Kemal Hatif, özellikle Rus Devletinin, Türk-Müslümanların dilleri ve dinleri üzerinde siyaset geliştirdiğini ifade etmektedir. Rusya'nın tarihi planı gereğince çoğunluğu Türk olan büyük bir islam unsurunu esareti altına aldığını ve resmi rakamları sürekli olarak gerçekte olduğundan az gösterdiğini söylemektedir. Bunun yanında Rusya Türkleri arasında milli birliğin oluşmasına engel olmak için onları çeşitli kabile ve kavimlere bölmeye çalıştığını, bir kısmının cahilliğinden istifade ederek onları Hıristiyanlaştırmaya çalıştıklarını, Rusların Türk boylarının hususi şivelerini teşvik ettiğini, Türk lisanının birliğine mani olacak eğitime önem verdiklerini büyük bir endişeyle ifade etmektedir. Rusya Türklerinin milli kimliğini kaybetmesine engel olan en kuvvetli unsunların "İslam dini, metin bir vicdan, milli kavi bir salabet-i diniye" olduğunu söylemektedir. [4]

Mecmuada, Turan ırkına mensup Macarla ile ilgili kaleme alınan yazıda, Macarlarla Türklerin müzik, folklor, kültür bakımından benzerlikleri örnekler verilerek karşılaştırılmaktadır. Tarihi temeller üzerinden soy birliğimiz hatırlatılmaya çalışılmaktadır. Macarlarda uyanan soy bilinci ve bunun neticesinde ortaya çıkan Türkoloji çalışmalarından büyük bir mutlulukla söz edilmektedir. [5]

Mecmuada eğitime de ayrı bir önem verilmiş, yurtdışına öğrenci gönderilmesi, modern tarzdaki mektep ve medreselerin sayılarının artması gibi konular ele alınmıştır. İlimsiz ve eğitimsiz yaşamanın mümkün olamayacağı, dine gösterilen hürmetin ancak ilim sayesinde payidar olacağı ifade edilmiştir. [6]

Türklük Tatarlık tartışmaları o dönemin Türkçüleri arasında sürekli gündeme gelen bir konu olmuştur. *Kırım Mecmuası*'nda da bu konu ele alınmıştır. Rusya Müslümanları'nın Ural-Altay kavminden olduğu ve bunların Türk ırkına mensup oldukları ifade edilmiştir. Tatar sözünün bir Moğol kabilesinin adı olduğu, bu ismin Türklere, Ruslar ve Avrupalılar tarafından verildiği söylenmiştir. Ömer Aziz, bütün kuzey Türkleri gibi Kırım Müslümanlarının da "Tatar" sözüne karşı olduğunu, bu sözün onlara iftira olduğunu vurgulamıştır. Tatar medeniyetinin, Tatar milletinin doğmadığını ve doğamayacağını, bütün bunların birleştiği bir tek sahanın olduğunu onun da Türk ırkı, Türk milleti olduğunu ve bu milletin medeniyetinin varolduğunu, tarihinin müsbet olduğunu adeta haykırmıştır. [7] Ancak yine de Kuzey Türkleri bir alt kimlik olarak Tatar adını daima kullanagelmişlerdir.

Kafkas coğrafyası ile ilgili kaleme alınan bir yazıda Kafkasya'nın Türk-Tatarlar ile meskun olmayan kısımlarının bile Türk-Tatar tarihi ile çok alakadar olduğu, Kafkas tarihinin herhangi bir faslı açılırsa orada Türk-Tatar izinin görüleceği ifade edilmiştir. Bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyetinden sevinçle söz edilmiştir. [8]

Her zaman Kırım'ın bağımsızlığı konusunu ön planda tutan mecmua yazarları, bu konuda dünyadaki siyasi konjonktürden de etkilenmişlerdir. Kırım'a istiklali getirecek her türlü ihtimale, büyük bir coşku ile destek olmuşlardır. Bu bakımdan, 1919 yılının ilk sayısında, I. Dünya Savaşı sonlarında Amerikan başkanı Wilson'un yayınladığı ilkelerden umutlu oldukları görülmektedir. İşgale uğramış toprakların nüfus ekseriyeti gereğince, asıl sahiplerine bırakılmasını, işgalin sona ermesini ön gören ilkeler, Kırımlı gençlerce Kırım'ın işgalden kurtulması için hukuki bir dayanak olarak görülmüştür. Wilson ilkelerine göre bir bölgede nüfus çoğunluğunu elinde bulunduran milletlerin kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmesinin gerektiğini öngören ilkeler ateşli bir şekilde savunulmuştur. Kırım'ın büyük çoğunluğunda nüfus ekseriyetinin Tatarların elinde olduğu bu sebeple Kırım'ın istiklalinin, Kırımlıların hakkının Wilson ilkelerine uygun düştüğü beyan edilmiştir. [9]

[1] Halim Sabit, "Türk Birliği Yolunda", *Kırım Mecmuası*, Yıl:1, Sayı: 2, 16 Mayıs 1918, s. 28, 33—34.
[2] Kırımlılar Cemiyeti, "Kırım'ın İstiklali", *Kırım Mecmuası*, Yıl: 1, Sayı: 2, 16 Mayıs 1918, s. 40.
[3] Cafer Seydahmet-Hamdullah Suphi, "Türk Ocağında", *Kırım Mecmuası*, Yıl: 1, Sayı: 3, 30 Mayıs 1918, s. 44—45.
[4] Osman Kemal Hatif, "Rusya Müslümanları-I", *Kırım Mecmuası*, Yıl: 1, Sayı: 5, 27 Haziran 1918, s. 85—87.
[5] Çobanzade Bekir Sıdkı, "Macar Kardaşlar", *Kırım Mecmuası*, Yıl: 1, Sayı: 7, 25 Temmuz 1918, s. 121—125.
[6] Seyyid Celil Şem'i, " İlim Ocakları", *Kırım Mecmuası*, Yıl: 1, Sayı: 12, 10 Teşrinievvel 1918, s. 220.
[7] Ömer Aziz, "Türklük mü Tatarlık mı?", *Kırım Mecmuası*, Yıl: 1, Sayı: 13, 24 Teşrinievvel 1918, s. 234—237.
[8] Ziynetullah Nuşirevan, "Kafkasya ve Türk Tatar Akvamı", *Kırım Mecmuası*, Yıl: 1, Sayı: 16, 12 Kanunievvel 1918, s. 281—282.
[9] Safveti Kemal, "Kırımın İtiklali Milletin Hakkı", *Kırım Mecmuası*, Yıl: 1, Sayı: 18, s. 313—314.

Bolşeviklerin ikinci defa Kırım'ı ele geçirmeye çalıştığı, ihtilalin etkilerinin Kırım'a yeniden uzandığı bir dönemde Wilson ilkeleri bağımsızlığın sağlanmasında bir çıkış yolu olarak görülmüştür. Tatarların, Wilson ilkelerine hak kazanmış bir millet olduğu, yabancı kuvvetlerin zulmünden kendilerini sıyırdıkları ancak bununla kalınamayacağı ifade edilmiştir. Asrın gerektirdiği adımların atılması, ilim ve irfan yolunda çalışılması gerektiği vurgulanmıştır. Mahkumiyetten kurtulduktan sonra en önemli kurtuluşun ve yükselişin iktisadi alanda sağlanması gerektiği açıklanmıştır. [1]

Sonuç

İstiklalini kaybetmiş, esaret altına girmiş bir milletin sesi olan *Kırım Mecmuası*, hem dönemin Türkçü gençlerinin toplandığı yer olmuş, hem de adeta Kırım Ahali Cumhuriyetinin Osmanlı ülkesindeki yayın organı gibi çalışmıştır. Bu bakımdan gerek Kırımlılar Cemiyet-i Hayriyesi gerek *Kırım Mecmuası*, Kırım'da zuhur eden olayları Osmanlı Türklerinin gündemine taşımayı ve onları bu konuda bilinçlendirmeyi amaç edinmişlerdir. I. Dünya Savaşı'nın sonlarına tekabül eden dönemde çıkan mecmua, Rusya'da süren ihtilalin etkilerinin takip edilebilmesi bakımından da döneme ait önemli bir kaynak malzemesi niteliğindedir.

Rusya Türklerinden Kırımlı aydın İsmail Gaspıralı'nın başlattığı Usulu-u Cedid hareketinin bir devamı olarak Kırımlı gençler de milli kültür, eğitim, ve ortak dil davasına hizmet etmişlerdir. Gaspıralı'nın "dilde, fikirde, işte birlik" şiarı onlar için bir alem olmuş, düstur olarak benimsenmiştir. Türk dünyasının karşı karşıya olduğu siyasi, kültürel, ekomik sorunlar birçok vesile ile mecmuada işlenmiştir. Mecmuada, Kırımlı gençler Türkçülük düşüncesiyle kaleme aldıkları yazılarında aynen Gaspıralı'nın da yaptığı gibi İslam hassasiyeti ile hareket etmişlerdir. Onlar için, Rusya Müslümanlarının büyük bir çoğunluğu Türktü ve bu Türklük İslam'dan ayrılamaz bir parçaydı.

1783'te Kırım Hanlığı'nın Rus işgaline uğradığı tarihten itibaren Kırım Türkleri "ak topraklar" dedikleri ve ikinci bir vatan bildikleri Osmanlı topraklarına sürekli göç etmişlerdir. Bu göçler sonucunda Osmanlı Türkleri ile Kırım Türk muhacirleri kaynaşmıştır. Türkiye onlar için sadece hilafet merkezi değil; aynı dili konuştukları, aynı kültürü paylaştıkları soydaşlarının bulunduğu bir vatandı. Çarlık Rusya'nın baskıcı ve asimile edici uygulamaları ve İhtilal yıllarının getirdiği karışıklıklar daima Kırım Türkleri üzerinde olumsuz etkiler yapmıştır. "Yeşil ada" olarak tabir ettikleri güzel yurtları Kırım'dan göç eden kardeşlerine yardım etmeyi amaçlayan, daha önce gelmiş bulunan Kırımlı esnaf, tüccar, köylü ve talebelerin kurduğu cemiyetler daima büyük bir özveriyle faaliyet göstermiştir. İşte bu cemiyet mensupların kurduğu yayın organlarından biri olan *Kırım Mecmuası* hem büyük bir heyacanla Kırım'ın bağımsızlığını hem de aynı büyük heyecanla büyük Türk birliğini savunmuştur.

A STUDY ON TATAR TURKS LIVING IN AFGHANISTAN PAST AND PRESENT ABSTRACT

Fevzi Firuz,
öğretim üyesi
Afganistan, Kabil

Summary. As we know, very different from today's Turkish communities living in the territory of Afghanistan. Afghanistan is a country of ethnic groups, densely inhabited. In this country, the long-term migration and destruction from war and the war seriously affected the Turkish clans who live here. The period of the Mongols, Tatars settled in Afghanistan. Also connected to the first and second world war the Soviets Tatars were deported to the Turkish communities in Afghanistan today. Paper we will focus on these migrations. Tatar Turks already live in different provinces of Afghanistan, and for what reasons are assimilated into the dominant languages and spoken languages in the region forgetting contained shall be notified separately. We report Tatar Turks customs, traditions, customs and other ethnic groups in the grounds of marriage will focus on the cultural changes. Today is assimilated Tatars living in Afghanistan speak Persian and Turkic Uzbek. Both the Shiite and Sunni sects also adopted as a sect. Will focus on examples from the past and the present study Tatars in Afghanistan.

Keywords: Afghanistan, Tatars, Turkish tribes, language, culture.

Özet. Bilindiği gibi bu günkü Afganistan topraklarında çok farklı Türk topluluklar yaşamaktadır. Afganistan etnik grupların yoğun yaşadığı bir ülkedir. Bu ülkede uzun yıllar süren savaş ve savaşla gelen göçler ve yıkımlar burada yaşayan Türk boylarını ciddi manada etkilemiştir. Tatarlar Afganistan'da Moğollar döneminde gelip yerleşmişlerdir. Ayrıca birinci ve ikinci dünya savaşında Tatarlar Sovyetlere bağlı olan Türk topluluklarından bugünkü Afganistan'da göç etmişlerdir. Bildirimizde bu göçler üzerine durulacaktır. Afganistan'ın farklı illerinde Tatar Türklerinin hali hazırda yaşadıklarını ve hangi sebeplerle asimile olup dillerini unutarak bölgede hâkim olan diller ile konuştukları ayrı yeten bildirilecektir. Bildirimizde Tatar Türklerinin gelenek, görenek, örf, adet ve evlilik sebepleriyle başka etnik gruplarla olan kültürel değişiklikleri üzerinde durulacaktır. Bugün Afganistan'da yaşayan Tatar Türkleri asimile olup Farsça ve Özbek Türkçesiyle konuşurlar. Mezhep olarak da hem Şii hem de Sünni mezheplerini benimsemişlerdir. Araştırmamızda Afganistan Tatarlarının dünü ve bugününü örneklerle üzerine durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Afganistan, Tatarlar, Türk boyları, dil, kültür.

[1] Mehmed Fahreddin, "Mahkum Milletlerin Yükselmesi", *Kırım Mecmuası*, Yıl: 1, Sayı: 17, 4 Kanunisani 1919, s. 297—298.

Аннотация. Как известно, на территории Афганистана живут различные тюркские народы. Афганистан — страна, плотно населенная разными этническими группами. Долгие годы войны в этой стране, переселения, вызванные ею, тяжелые разрушения серьёзно повлияли на тюркские народности, проживающие в стране. Татары переселились и обосновались в Афганистане в монгольский период, а также, во время первой и второй мировой войны, когда они, оторвавшись от тюркских народов в составе Советского Союза, переселились в Афганистан. В представленной работе мы будем касаться этих переселений. Будут рассмотрены вопросы о том, в каких регионах Афганистана сегодня живут татары, причины того, почему они, забыв свой родной язык, ассимилировались и начали говорить на местных, доминирующих в этой географии, языках. Будут исследованы культурные особенности — традиции, обычаи, браки татарских тюрок, отличающие их от других этнических групп. Сегодня татарские тюрки Афганистана, ассимилировались и говорят на персидском и узбекском языках. В отношении вероисповедания они придерживаются как шиитского, так и суннитского толка. В исследовании на основе примеров рассматриваются прошлое и настоящее афганских татар.
Ключевые слова: Афганистан, Татары, Тюркские роды, язык, культура.

ДЕРЕВО РОДА В ДАФТАР-И ЧИНГИЗ-НАМЕ

Иванич Мария,
доктор, профессор,
Венгрия

Abstract. Daftary- Genghis-name is a unique monument of the historiography of the Turkic peoples of the steppe. It differs entirely attribute kind, that is, a tree, a bird, and uranium Tamgha kind. As you know, these attributes are expressed „we-consciousness" of the society, which distanced his group from others like her. The attributes are permanent characteristics kind of which this time I noticed tree kind, and in this example will show what kind of knowledge can be obtained through the study sistemeticheskoe ancestral trees.

With the Research Agenda of names of trees, we were able to identify the places and way of living genera Daftary. These genera roamed between the Volga-Kama and ciscaucasian territories. Four kind of trees which were in fact not known to other Turkic tribes, could be settled societies. But could not find acceptable explanation, if the race was moved, and in a completely different geographical setting, the name of the orginal tree could it be passed by a tree acquired space, or race has chosen a completely different tree in the new place?

In my report I would like to emphasize that the system and place of birth of the Golden Horde is not sufficiently studied. History of the Golden Horde would have to write to the parties dwelt in its clan and tribal alliances. In identifying different departments namely the aforementioned attributes type could assist.
Keywords: ancestral tree, Daftary-Genghis-name, Golden Horde.

Дафтар-и Чингиз-наме — это уникальный памятник степной историографии народов Повольжя, который отличается полнотой описания родовых атрибутов. Мне не известен другой тюркоязычный памятник, в котором можно было найти все четыре атрибута, то есть, дерево, птица, тамга и уран рода. Именно за это достоин он нашего внимания. Рассказы Дафтара относятся ко второй половине XV. века и были записаны в конце XVII. века.

Как известно, одной из важных характеристик рода является наличие общего «мы-сознания», которое дистанцирует данную группу от других ей подобных. Это «мы-сознание» выражается в атрибутах рода, которые являются постоянными характеристиками данного общества. Ровно восемь лет тому назад на конференции здесь в Симферополе я уже познакомила вас с Дафтаром. Тогда я говорила о языковых особенностях источника и коснулась некоторых аспектов родовых атрибутов. На сей раз мне хотелось бы обратить ваше внимание только на дерево рода и показать вам, какие знания можно приобрести при систематическом изучении названий родовых деревьев. Для тех, кто не знакомы с темой, хочу показать таблицу, содержащую систему родовых атрибутов в Чингиз-наме. В первом столбце приводятся имена родоначальников, потом деревья, птицы, ураны, тамги и изображения тамг родов (Таблица 1.)

В Чингиз-наме перечисляются 16 названий деревьев. Если мы рассмотрим распространение этих названий у других тюркских народов, мы получим следующую картину (Таблица 2.):

Из шестнадцати названий деревьев оставим вне внимания деревья Чингиз хана и Калдар бия, платан и сандал, виды деревьев южного пояса, к которым я вернусь к концу моего доклада. Три дерева: можжевельник, тополь и береза, встречаются во всех языковых ветвях тюркского мира и с точки зрения географической ботаники покрывают всю Евразию. Связы с ними можно только констатировать, что Катайцы кочевали в северных или горных областях Евразии, а роды Минг и Тамян южнее их. Между прочим, название дерева рода Тамян, тополь, ирано/аланское заимствование в тюркских языках, возможно очень ранное заимствование. Это поддерживает теорию о взаимоотношениях этих двух родов с индоевропейскими племенами. Следующее название дерева рода Кият, *qaraġay*/лиственница монгольского происхождения, то есть с большой вероятностью род Киятов сохранил оригинальное родовое дерево монголского рода Кият.

Все остальные — хвойные и лиственные деревья, названия которых свойственны кипчакским языкам и только выборочно встречаются в современных огузских языках. Это потверждает, что Чингиз-наме зародилось в кипчакской языковой среде.

Осталные деревья можно разделить далее на различные группы.

Например, название четырёх деревьев: *qarama* 'вяз', *üyengi* 'тальник', *miläš* 'рябина' и *čaġan* 'клён' встречаются только у народов Волжско-Камского региона, и показывают различные формы языкового заимствования. Q*arama* 'вяз' из чувашского языка вошел в башкирский и татарский языки. А чувашский язык заимствовал из башкирского языка название *yenkkĕ* 'тальник', так как он встречается только в чувашских диалектах, носители которых жили близко к башкирам. А *miläš* 'рябина' во всех трёх языках является финно-угорским заивствованием. Слово *čaġan* 'клён' осталось только в башкирском и татарском языках, а в чувашском отсутствует. Так как *čaġan* монгольского, вернее калмыкского происхождения, его отсутствие в чувашском языке, указывает на то, что среди этих народов только чуваши не соприкасались с калмыками. В случае этих четырёх деревьев, можно реально предположить, что племена Кипчак (Qïrčaq), Йурматы (Джорматы), Мутян (Mutyan) и Боргыт (Borqït) жили в такой среде, где соприкасались с чувашами и финно-уграми, и с 17 века с калмыками тоже. С последними в тесных отношениях могли находиться Боркыты, поэтому название их родового деревья калмыцкого происхождения. Интересно заметить, что крымские татары также заимствовали это название от калмыков, но они переводили его: из *čaġan,* значение которого **'** белый, белое (дерево)' у них стало *aqčaaġač*/акчаагач.

Пять деревьев *älme/älmağač* 'ильм', *čökä* 'липа', imän 'дуб', *köbrüj* 'ясень' и *jïrük* 'ольха' образуют одну новую группу, особенностью которой является то, что их распостранение по лингвистической географии начинается с Волжского региона, и тянется до тюркских народов, населяющих Кавказ. Но по данным геоботаники эти деревья исконные в Предкавказьи и не очень распространены на севере. Значит, данные лингвистической географии не совпадают с данными геоботаники. Что послужило причиной этого? Ответ на этот вопрос дал мне слово *älme/älmağač* „ильм", Слово *älme,* проникшее из одного индоевропейского языка (возможно из аланского?) встречается у тюрков только в двух территориях: у тюркских народов Приволжья (у чуваш, татар, башкир) и на Кавказе (у карачай-балкар, кумыков и ногай). Так как мы знаем, что предки чувашей отделились от оногур-булгаров и в VII. веке перекочевали с Предкавказья на север, можно предположить, что они могли взять с собой и передать непосредственным соседям название ильм. Хотя названия остальных деревьев: *čökä*/липа, *imän*/дуб, *köbrüj*/ясень и *jïrük*/ольха намного шире распространялись среди тюркских языков, в их случае также можно предполагать оногурское и не волжско-булгарское посредничество, так как названия последних двух деревьев были заимствованы и венграми в формах *kőris* 'ясень' и *gyűrű* (fa) ' ольха' ещё перед переселения их в Карпатский бассейн. Таким образом, в этой группе три дерева из пяти — ильм, ясень и ольха имеют оногурские корни.

Если вернуться к дереву Чингиз хана, платану (*činār*), то очень трудно найти какое-либо обьяснение. Монгольские источники умалчивают о дереве великого хана. Платан не растет в монголских степях, однако распространен в Средней Азии, в низовьях Каспия и в Крыму. Слово чинар *činār* индоевропеского происхождения. Одновременно в казахском и киргизском языках *činār* обозначает не платан, а горный тополь. Исходя из этого, мы не можем установить, сохранило это слово ли свое оригинальное значение в кипчакских языках или имеет место перенос названия платана на другое местное дерево.

Дерево Калдар бия, сандал, не растёт на территориях проживания тюркских народов, так как оно является субтропическим деревом. Несмотря на это, оно имеет место во всех тюркских языках. Слово отчасти из-за появления торговли, отчасти из-за калмыков-буддистов стало обшеизвестным. Сантал *ṣandal* тоже был заимствован тюркскими языками из персидского.

Таким образом, при исследовании названий деревьев родов, из пятнадцати родов удалось определить места обитания двенадцати. Эти роды кочевали между волжско-камскими и предкавказскими территориями. Могу предположить, что вышеназванные четыре рода, деревья которых фактически неизвестны среди других племен, могли быть оседлыми родами Волжско-Камского региона. Однако не получилось найти удовлетворительное обьяснение того, если племя перекочевало и оказалось в абсолютно другом географическом окружении, название дерева-оргинала могло ли передаться на какое-то дерево приобретенного места, или же племя выбрало для себя совсем другое дерево на новом месте?

Моим докладом мне хотелось бы подчеркнуть, что система и место родов в Золотой Орде далеко не достаточно изучена. Историю Золотой Орды надо было бы писать с позиции обитавщих в ней родов и племенных союзов. В идентификации разных подразделений могли бы помочь именно вышеназванные атрибуты рода.

ТУРЕЦКО-КРЫМСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В НОВЫХ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ (1991—2011 гг.)

Исмаил Тогрул,
доцент, доктор
Турция, Анкара

Аннотация. Конец холодной войны и исчезновение советской угрозы открыли путь к значительным изменениям в геополитике Турции. Прежде всего, отказ от коммунистического режима и попытки демократизировать политику в пределах России и других новых независимых государств улучшили возможность мирового сотрудничества выходящего за пределы антагонизма «холодной войны». Однако отсутствие четко определенных механизмов

предотвращения региональных конфликтов, постоянная нестабильность в новых государствах и напряженность между ними увеличила серьезный риск межгосударственных конфликтов и гражданских войн в самом сердце Евразии, где расположена Турция.

Бывшие советские территории и народы, которые казались незначительными для понимания международных отношений, стали чрезвычайно важными.

Эти значительные изменения прервали традиционную политику изоляции Турции от региональных конфликтов и усилили ее участие в региональных разногласиях. В итоге, пытаясь удержать свою западную поддержку неприкосновенной, Турция добавила новые компоненты — Балканы, Черноморский регион, Кавказ и Ближный Восток — как подсистемы своей внешней политики. Таким образом, за десятилетие после окончания «холодной войны» Турция была способна расширить свои связи по направлению к новым центрам.

Все вышеизложенные особенности определили сущность нашей работы, в которой предпринята попытка дать ответы на основные тенденции в турецкой политике по отношению Крыму и крымским татарам, проанализировать взгляды различных политических сил и крымскотатарской диаспоры современной Турции на Крым, а также осветить исторические особенности возникновения, а также актуальность крымского вопроса для Турции.

История турецко — крымскотатарских отношений насчитывает около 600 лет. За точку отсчёта берётся основание союзного Османской империи Крымского ханства. На протяжении следующих веков крымцы пребывали с турками в непрерывающихся военно-политических и религиозно-культурных отношениях.

В настоящее время в отношениях Турции с крымскими татарами все принятые решения выполняются с ведома и разрешения центральных властей Украины. Деятельность Турции в этом направлении является лишь выражением гуманитарной заботы о благополучии своих собратьев. Крымские татары всегда рассматривались как мост дружбы между Турцией и Украиной.

Ясно, что внешняя политика Турции в ближайшем будущем сосредоточит внимание на трех граничащих территориях: Черноморско-Кавказский регион, Балканы и Ближний Восток. Пока Турция традиционно избегает вовлечения в региональную политику. Однако Турция понимает, что так или иначе она является серьезным игроком в регионе и должна соотносить себя с региональными событиями.

Цель Турции в сотрудничестве с Украиной и Россией, а также с другими причерноморскими странами — обеспечить безопасность и стабильность в Черноморском регионе. В любом случае Турция не намерена получить в лице Украины и России конкурентов в Черноморском регионе, а наоборот, предлагает всестороннее сотрудничество взамен соперничеству.

Ключевые слова: Турция, Крым, крымские татары, геополитика, внешняя политика, международное сотрудничество.

Özet. Soğuk Savaşın sonu ve Sovyet tehdidinin ortadan kalkması Türkiye'nin jeopolitiğinde önemli değişikliklere yol açtı. Bu önemli değişiklikler, Türkiye'nin bölgesel çatışmalara nispeten geleneksel tecrit politikası kesintiye durdurmuş ve bölgesel çatışmalarda katılımını arttırmıştır. Bunun sonucu olarak, Batı desteğini sağlam tutmaya çalışan Türkiye, Balkanlar, Karadeniz bölgesi, Kafkaslar ve Orta Doğuyu dış politikasının bir alt sistem olarak yeni bileşenleri eklendi. Böylece, «Soğuk Savaş»tan on yıl sonra Türkiye'nin yeni merkezlerin yönde bağlarını genişletmek imkânı olmuştur.

Yukarıdaki tüm özellikler Kırım ve Kırım Tatarlara yönelik Türk politikasının başlıca eğilimleri incelemek, çeşitli siyasi güçlerin ve modern Türkiye'nin Kırım Tatar diasporasının Kırım sorunları ile ilgili görüşlerini analiz etmek, yanı sıra Kırım ve Türkiye ilişkilerin tarihsel özelliklerini açıklamak çok aktüel olduğunu gösteriyor.

Türkiye — Kırım Tatar ilişkilerin 600 yıllık tarihi vardır. Bu ilişkilerin başlangıç noktası olarak Osmanlı İmparatorluğuna müttefik Kırım Hanlığının meydana getirilmesi alınır. Sonraki yüzyıllar boyunca Kırımlılar Türklerle kesintisiz askeri-politik ve dinsel-kültürel ilişkilerde bulundu.

Şu anda, Kırım Tatarları ile Türkiye'nin ilişkileri, tüm kararlar Ukrayna merkezi makamların bilgisi ve izni ile yürütülmektedir. Bu doğrultuda Türkiye'nin etkinlikleri sadece kendi arkadaşlarının refahı için insani endişenin ifadesidir. Kırım Tatarları her zaman Türkiye ve Ukrayna arasında bir dostluk köprüsü olarak kabul edilmiştir.

Yakın gelecekte Türkiyenin dış politikası üç komşu alanlara: Karadeniz-Kafkasya bölgesi, Balkanlar ve Orta Doğuda odaklanacağı açıktır. Türkiye geleneksel olarak bölgesel siyasete karışmamaya özeniyor. Ancak, Türkiye her nasılsa o bölgede ciddi bir oyuncu olduğunu ve bölgesel etkinlikler ile kendilerini ilişkilendirmek gerek olduğunu anlıyor.

Türkiye'nin amacı Ukrayna ve Rusya ile birlikte, diğer Karadeniz ülkeleri ile işbirliği içinde, Karadeniz bölgesinde güvenliği ve istikrarı sağlamaktır. Her durumda, Türkiye Karadeniz bölgesinde Ukrayna ve Rusya'yı karşısına rakip olarak almak için değil, rekabet yerine kapsamlı bir işbirliği teklif etmektedir.

Anahtar kelimeler: Türkiye, Kırım, Kırım Tatarları, Karadeniz Jeopolitiği, Dış Politika, Uluslararası işbirliği.

Summary. End of the Cold War and the disappearance of the Soviet threat opened the way for significant changes in the geopolitics of Turkey. These significant changes have interrupted the traditional policy of isolation of Turkey from regional conflicts, and increased its participation in the regional divisions. In the end, trying to keep intact its Western support, Turkey has added new components — the Balkans, the Black Sea region, Caucasus and Middle East — as a subsystem of its foreign policy. Thus, a decade after the end of "Cold War" Turkey has been able to expand their ties in the direction of the new centers.

All the above characteristics identified the essence of our work, which attempts to provide answers to key trends in the Turkish policy towards the Crimea and Crimean Tatars, to analyze the views of various political forces and the Crimean Tatar

diasporas of modern Turkey, the Crimea, as well as historical features of light, as well as the relevance Crimean issue for Turkey.

History of Turkey — Crimean Tatar relations has about 600 years old. For a point of reference is taken ground allied Ottoman Empire, the Crimean Khanate. Over the next centuries Crimean remained with the Turks in the uninterrupted military-political and religio-cultural relations.

At present, Turkey's relations with the Crimean Tatars, all decisions are carried out with the knowledge and permission of the central authorities of Ukraine. Activities in Turkey in this direction are only an expression of humanitarian concern for the welfare of their brothers. The Crimean Tatars have always been considered as a bridge of friendship between Turkey and Ukraine.

It is clear that Turkish foreign policy in the near future will focus on three adjacent areas: the Black Sea-Caucasus region, the Balkans and the Middle East. Now Turkey has traditionally avoided involvement in regional politics. However, Turkey realizes that somehow it is a serious player in the region and to relate themselves with the regional events.

The aim of Turkey in cooperation with Ukraine and Russia, as well as with other Black Sea countries is to ensure the security and stability in the Black Sea region. In any case, Turkey is not going to get in the face of Ukrainian and Russian competitors in the Black Sea region, but rather offers a comprehensive cooperation instead of competition.

Keywords: Turkey, Crimea, Crimean Tatars, geopolitics, foreign policy, international cooperation.

Значительные изменения, произошедшие после развала Советского Союза и окончания холодной войны, прервали традиционную политику изоляции Турции от региональных конфликтов и усилили ее участие в региональных разногласиях. В итоге, пытаясь удержать свою западную поддержку неизменной, Турция добавила новые компоненты — Балканы, Черноморский регион, Кавказ и Ближний Восток как подсистемы своей внешней политики. Таким образом, за десятилетие после окончания «холодной войны» Турция была способна расширить свои связи по направлению к новым центрам.

Эти особенности определили сущность нашей работы, в которой предпринята попытка дать ответы на основные тенденции в политике Турции по отношению Крыму и крымским татарам, проанализировать взгляды различных политических сил и крымскотатарской диаспоры современной Турции на Крым, а также осветить исторические особенности возникновения и актуальность крымского вопроса для Турции.

Освещать крымскую проблематику, не коснувшись крымскотатарского вопроса, невозможно. История турецко-крымскотатарских отношений насчитывает около 600 лет. За точку отсчёта берётся основание союзного Османской империи Крымского ханства. На протяжении следующих веков крымцы пребывали с турками в непрерывных военно-политических и религиозно-культурных отношениях.

Широкая полоса земель к северу от Черного моря, которую составляют южные части современной Украины, была чрезвычайно важна для политики Османской империи. Крымский полуостров, обладая стратегически важным положением, не раз становился предметом раздора между Османской и Российской империей. И наоборот, потеря этих земель в пользу России являла серьезную угрозу Турции, что привело к появлению так называемого «восточного вопроса» по поводу раздела Османской империи между европейскими державами. [1]

Установившийся после захвата Крыма Россией жестокий колониальный гнёт, притеснения российской администрации и экспроприации земли у крымскотатарских крестьян, сопровождавшиеся физическим уничтожением коренного населения, вызвали массовую эмиграцию крымских татар в Османскую империю. Две главные волны эмиграции пришлись на 1790-е и 1850-е годы. До 1790 г. Крым покинуло свыше 300 тысяч, преимущественно горных татар. Всячески притесняя и изгоняя татар из Крыма, царское правительство в целях колонизации края щедро раздавало русским дворянам и сановникам освободившиеся таким образом земли в Крыму. Особенно большие размеры приняла эмиграция крымских татар после Крымской войны. В 1860—1863 гг. из Крыма лишь по официальным данным ушло 181 177 человек. [2]

В 1891 г. началась третья массовая эмиграция, достигшая высшего предела в 1893 г. Тогда ушло приблизительно 18 000 человек. Следующая вспышка эмиграции — в 1902—1903 гг.: ежедневно уезжало до 600—800 человек. Этот процесс фактически не прекращался до 20-х гг. XX в.

Эмигранты не перестали считать Крым своей Родиной. Создавая в местах эмиграции свои общества, организации, они вели дискуссии по Крымскому вопросу. Деятельность крымскотатарских организаций в Турции, Румынии, Болгарии особенно оживилась после революции 1905 г. Газеты, журналы и брошюры, издаваемые этими обществами и организациями, распространялись по всему мусульманскому Востоку и по всему миру: газета «Чолпан» (1905—1906 гг.), «Тарих иль Мусульман», (1908—1909 гг.), «Добруджа садасы», «Тешвик», «Кырым оджагы», «Кырым журналы», газета «Курултай», издававшиеся в первой четверти XX в.

18 мая 1944 года в соответствии с Постановлением ГКО СССР [3] началась операция по всеобщей депортации крымскотатарского народа, обвинённого в сотрудничестве с немецкими оккупантами, в Узбекистан, прилегающие районы Казахстана и Таджикистана. Небольшие группы были отправлены в Марийскую АССР, на Урал, в Костромскую

[1] Hakan Kirimli, Turko-Ukrainian Relations and the Crimean Tatars. *Tatarii in istorie si in lume,* edited by Tahsin Gemil. Bucuresti: Editura kirterion, 2003, pp. 313—321.

[2] Водарский Я. Е., Елисеева О. И., Кабузан В. М. Население Крыма в конце XVIII — конце XX веков. (Численность, размещение, этнический состав) Москва, 2003.

[3] Постановление ГКО СССР № ГОКО-5859 от 11 мая 1944 г. за подписью И. В. Сталина

область. Всего из Крыма было выселено 228 543 человека, 191 014 из них — крымские татары (более 47 тыс. семей).[1] В отличие от других депортированных в 1944 году народов, которым разрешили вернуться на родину в 1956 году, в годы оттепели, крымские татары были лишены этого права вплоть до 1989 года.

С 1960-х годов в местах проживания депортированных крымских татар в Узбекистане возникло и начало набирать силу национальное движение за восстановление прав народа и возвращение в Крым. Однако массовое возвращение началось в 1989 году. Основными проблемами крымских татар после возвращения стали массовая безработица, проблемы с выделением земли и развитием инфраструктуры, возникшими за последние годы крымскотатарских посёлков.

Актуальность крымского вопроса вновь проявила себя с распадом Советского Союза и не ослабевает до сих пор. Начиная с 1991 года на протяжении последовательных кризисов и напряженностей в Крыму, вызванных сепаратистскими усилиями России, крымские татары оказались единственной организованной и существенной местной силой в Крыму, которая намерена была защищать полуостров как часть Республики Украина.

В августе 2006 года, Комитет по ликвидации расовой дискриминации ООН выразил обеспокоенность по поводу сообщений о антимусульманских и антитатарских высказываниях со стороны православных священников в Крыму.[2]

Наиболее пассионарная часть крымско-татарского национального движения настроена к России и всем российским инициативам, особенно идее возвращения Крыма в состав РФ, крайне отрицательно. Причина в том, что депортация основной части крымскотатарского населения из Крыма проходила не без участия России. Как результат — пантеон национальных героев крымских татар представлен, в основном, историческими персонажами, отметившимися на ниве борьбы с Российской империей или Советским Союзом, что отражает динамику геополитического противостояния Турции и России.

Крымскотатарская диаспора в Турции

Крымские татары или крымцы (самоназвание къырымлы или къырымтатарлар) — коренной народ Крыма, сформировавшийся на территории Крымского полуострова. Численность народа на территории бывшего СССР порядка 600 тысяч человек, из них около 300 тысяч проживают в Крыму, остальные в Узбекистане, Казахстане, Киргизстане, Таджикистане, Украине.

Самая крупная на сегодняшний день крымскотатарская диаспора проживает в Турции. По данным местных крымскотатарских организаций, диаспора в Турции насчитывает несколько сотен тысяч человек, однако точные данные о её численности отсутствуют, так как в Турции не публикуются данные о национальном составе населения страны. Общее число жителей, чьи предки в разное время иммигрировали в страну из Крыма, оценивается в Турции в 4—6 млн. чел., однако большая часть этих людей считает себя не крымскими татарами, а турками крымского происхождения[3]. По сведениям журнала «Темпо», в Турции проживают около 5,5 миллионов потомков эмигрировавших в Турцию крымских татар.[4]

Крымскотатарская диаспора прекрасно интегрирована в турецкое общество и из ее среды вышло бесчисленное количество известных деятелей практически в каждой сфере деятельности страны. Одновременно очень трудно найти крымскотатарскую семью в Крыму (или в изгнании на территории бывшего СССР), которая не имеет каких-либо родственников в Турции.

Представители крымскотатарской диаспоры живут практически почти во всех частях Турции, начиная от Эдирне на западе до Диярбакыра на востоке страны. Граждане Турции крымскотатарского происхождения, конечно, обладают различным уровнем осознанности своей культуры и этнического происхождения. Однако их значительная доля имеет глубокие чувства принадлежности к своим историческим корням, чему свидетельствует тот факт, что в стране существуют множество серьезных и очень активных организаций диаспоры.

Наиболее компактно крымские татары проживают в провинции Эскишехир (33 населённых пункта с общей численностью 150 тыс. жителей), провинция Анкара (12 населённых пунктов), административная область Адана (4 населённых пункта), район Кескина (3 населённых пункта)[5]. В остальных регионах крымские татары проживают преимущественно дисперсно. Не удивительно, что самые крупные зарубежные крымскотатарские организации находятся как раз в Турции (Kırım Türkleri Kültür Yardımlasma Dernegi, Emel, Kırım и др.).

Большинство организаций в Турции объединено под руководством Генерального центра Крымско-турецких ассоциаций и действуют сообща. Эти объединения активно способствуют сохранению крымскотатарского культурного и художественного наследия, а также содействуют воспитанию нового поколения в духе патриотов своей исторической родины Крыма

Наличие многочисленой крымскотатарской общины почти во всех частях Турции позволяет крымскотатарской диаспоре найти широкую поддержку большинства политиков в Турции. Более того, идеальная интеграция диаспоры с турецким обществом, а также наличие множества выдающихся деятелей в рядах общества обеспечивают

[1] Бердинских В. А. Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России. М., 2005. — С. 650

[2] Комитет по ликвидации расовой дискриминации. Шестьдесят девятая сессия 31 июля — 18 августа 2006 года. Рассмотрение докладов, представляемых государствами-участниками в соответствии со статьей 9 Конвенции.Заключительные замечания Комитета по ликвидации расовой дискриминации. Украина.

[3] Türkiyedeki Qırımtatar milliy areketiniñ seyri, Bahçesaray dergisi, Mayıs 2009

[4] «Темпо». — Стамбул. — N 26, 1991, с. 16.

[5] Henryk Jankowski «Crimean Tatars and Noghais in Turkey» (International Committee for Crimea), http://www.crimean.org/forum/viewtopic.php?f=1&t=3569

критическую поддержку практически во всех сферах жизни. Мало того, во многих кабинетах министров Турции находилось, по крайней мере, несколько министров крымскотатарского происхождения (даже бывший премьер-министр Месут Йылмаз был наполовину крымскотатарского происхождения), в также крымских татар можно найти среди самых высоких чиновников, бизнесменов, ученых, художников. Следует отметить, что нынешний глава МИДа Турции А. Давутоглу не раз подчеркивал, что его зять и внук — крымские татары.

Следует отметить, что позиция крымскотатарской диаспоры по отношению к Украине была очень дружественной. В коллективной памяти не сохранилось практически ничего враждебного против Украины или украинцев, и даже поверхностное исследование крымскотатарских эмигрантских публикаций свидетельствует об очень теплом подходе к украинцам, которые испытали на себе такие же страдания в своей истории. До настоящего времени вышеуказанные крымскотатарские организации были лидерами дружбы и тесных связей между Турцией и Украиной. Проукраинская позиция крымскотатарской диаспоры сочетается с общей тенденцией среди турецкой общественности. Примечательно, что даже среди самых крайних националистических и шовинистических групп в Турции, которые демонстрируют агрессивное мышление в других международных вопросах, практически нет разговоров или намерений об ирредентистских территориальных претензиях или любых формах вражды, направленных против Украины. Другими словами, большое сочувствие и забота по отношению к крымским татарам никак не превратились в антагонизм в отношении украинцев. Напротив, помимо официальной позиции турецкой дипломатии, общественное отношение к украинцам действительно, очень позитивно.

Наряду с существованием значительной крымскотатарской диаспоры в Турции, некоторые интеллектуалы и политические деятели из числа крымских татар сыграли чрезвычайно важную роль в современной истории Турции и тюркского мира в целом.

Среди многих подобных фигур следует выделить Исмаил бея Гаспралы, одного из величайших первопроходцев и наставников идеи современного тюркского национального самосознания, единства и модернизма, который глубоко уважаем в Турции. С именем этого выдающегося просветителя связано и крымскотатарское возрождение.[1] Сегодняшнее поколение Турции с особым почтением относится к памяти крымскотатарского писателя Сабри Арыкана, сподвижника Исмаила Гаспринского, неустанного деятель в продвижении идеологии для будущих поколений. Кроме того, в Турции особой популярностью пользовался всемирно известный крымскотатарский писатель-романист Дженгиз Дагджи. Дженгиз Дагджи — знаковая фигура в сегодняшней культурной парадигме Крыма: сама история избрала его для выполнения особой миссии — миссии сближения культур Востока и Запада: Крыма — Украины — Турции — России — Польши — Англии. Еще одним крупным представителем крымскотатарского народа за пределами страны считается ныне покойный Ахмет Исхан Кырымлы — врач, ученый и политический деятель. Бывший министр туризма и культуры Турции Ахмет Ихсан Кырымлы возглавлял «Турецко-украинское общество дружбы», основанное в 1999 году. А с 24 октября 1987 года Ахмет Ихсан Кырымлы возглавлял главную организацию крымскотатарской диаспоры Турции — Общество культуры и взаимопомощи крымских татар, которое все эти годы оказывало помощь, в том числе и финансовую, своим соотечественникам, возвращающимся из мест депортации на родину в Крым. В 2000 году Ахмет Ихсан Кырымлы стал почетным доктором Крымского инженерно-педагогического университета.

В настоящее время в Турции пользуется огромной популярностью и уважением как национальный герой лидер крымских татар и нынешний председатель крымскотатарской национальной ассамблеи (Меджлис), депутат Верховной Рады Украины, Мустафа Кырымоглу (Джемилев). Идеи М. Джемилева по решению проблем крымскотатарского народа, основанные на принципе ненасилия, а также инициативы по объединению и сотрудничеству братских стран и народов получили высокую оценку в Турции. Многие турецкие политические деятели и чиновники высокого ранга, в том числе президенты Тургут Озал и Сулейман Демирель, выражали большое уважение к Кырымоглу во время каждой встречи. За свои заслуги председатель Меджлиса крымскотатарского народа был награжден Обществом писателей и деятелей искусства Турции премией «За служение Тюркскому миру».[2]

Уместно было бы напомнить, что официальная Анкара пристально следит за событиями, происходящими в Крыму, и так же, как и раньше, полностью поддерживает Джемилева и выступает против его дискредитации.[3]

История необходимого союза

Турция и Украина имеют очень глубокую историю взаимоотношений и общее прошлое. Турция была одной из первых стран, признавших независимость Украины в 1991 году. Дипломатические отношения между Украиной и Турцией были установлены после подписания протокола от 3 февраля 1992 г., вскоре после провозглашения независимости Украины.

Учитывая важную роль Украины в поддержании стабильности в нашем (Черноморском) регионе, Турция придает большое значение своим отношениям с этой страной и имеет желание развивать сотрудничество во всех областях деятельности. Еще во время визита премьер-министра Турции Месута Йылмаза на Украину в феврале 1998 года бывший в то время премьер-министром Валерий Пустовойтенко заявил о планах Украины перевести отношения с Турцией на уровень стратегического партнерства.[4]

Из-за важности географического расположения между Европейским Союзом и Россией, а также из-за

[1] Hakan Kirimli, Turko-Ukrainian Relations and the Crimean Tatars. *Tatarii in istorie si in lume,* edited by Tahsin Gemil. Bucuresti: Editura kirterion, 2003, pp. 313—321.

[2] http://qha.com.ua/haber2.php?id=7385

[3] http://www.gazetegercek.com/davutoglu-karadeniz-bir-baris-alani-gerginlik-alani-degil.html

[4] Турецко-украинские отношения получают новый импульс. Тарас Кузио. http://www.otechestvo.org.ua/statyi/300403.html

экономического потенциала Украина была определена в качестве страны, с которой отношения Турции будут развиваться и в приоритетном направлении в 2012 году. [1]

5—6 мая 2010 года во время визита министра иностранных дел Турции в Украину с целью подъема отношений с Украиной на уровень стратегического партнерства была парафирована Декларация о создании Стратегического Совета на высшем уровне. Данная Декларация была подписана главой правительства Турции и украинским президентом Виктором Януковичем во время официального визита премьер-министра Эрдогана в Украину 24—25 января 2011 года.

Визит премьер-министра Турции в Украину также способствовал взаимопониманию для начала переговоров по соглашению о зоне свободной торговли и Соглашения о безвизовом режиме.

Стоит отметить, что в последнее время отношения между Украиной и Турцией приобрели характер настоящего стратегического партнерства, лучшим свидетельством чего является стабильный рост товарооборота и взаимных инвестиций, поддержка Анкарой и Киевом международных инициатив друг друга.

С одной стороны, Турция является крупным торговым партнером Украины. С другой стороны, эксперты акцентируют внимание на отставании политических отношений от экономических. Турция граничит с Украиной и помогает крымским татарам в их обустройстве в Крыму. Украинцы не первый год отдыхают на турецких курортах, а рекреационная зона Крыма очень даже привлекательна для Турции. Однозначно, что Турция важна для Украины.

Следует отметить, что Турция на 3 месте по авиационному пассажиропотоку в Крым через Международный аэропорт «Симферополь», после Москвы и Киева. Пассажиропоток из Турции через Международный аэропорт «Симферополь» в **2011** году составил 47 тыс. человек, что лишь на 3% больше, чем в 2010 году. «Однако в этом году мы ожидаем существенный рост пассажиропотока из этой страны, в том числе и туристического. Отмена визового режима с Турцией даст возможность увеличить турпоток более чем в два раза», — отметил заместитель министра курортов и туризма Крыма Николай Маринов. [2]

В свою очередь, Турецкая национальная авиакомпания Турецкие Авиалинии (Türk Hava Yolları) совместно с Министерством курортов и туризма АРК 31 октября 2011 года в Стамбуле начали реализацию проекта «Go Crimea», направленного на популяризацию Крыма как курортно-туристического направления в Турции. Также в рамках «Go Crimea» для представителей турецких масс-медиа будет организован инфотур в Крым. [3]. Турция — страна с 75 миллионным населением. Это огромный потенциал для Крыма. В Анкаре уверены, что данный проект поможет укрепить взаимоотношения между Турцией и Крымом.

Кроме прочего, Турция на сегодняшний день является одним из крупных партнеров Крыма в сфере внешней торговли. Внешнеторговые сделки товарами автономия осуществляла с партнерами из 124 стран мира. Наибольшие объемы экспортных поставок осуществлялись в Российскую Федерацию (30% общего экспорта товаров), Беларусь (6,7%), Германию (5,9%), Турцию (5,5%), Казахстан (4,4%), Индию (3,8%). [4] Наибольший удельный вес импорта товаров приходится на Китай — 41%, Германию — 23,3%, Российскую Федерацию — 5,3%, Великобританию — 3,8%, Турцию и Венгрию — по 3,9%, Республику Македония — 3,7%. [5]

Министерство иностранных дел Турции во главе с А. Давутоглу вывело внешнюю политику Турции на «стратегическую глубину». Этот подход в большой мере полагается на создание новых путей сотрудничества со странами Черноморского бассейна. Как следствие — турецко-украинские отношения в настоящее время переживают один из самых интенсивных периодов. Турция видит в Украине новую торговую цель, а Украина держит Турцию в фокусе своих энергетических инициатив. [6]

Усиление и углубление отношений между Турцией и Украиной имеет позитивное влияние на экономическое развитие этих стран. Поскольку оба государства испытывают потребность в новых рынках, стало очевидным, что Турция и Украина как никогда важны друг для друга. В сущности, развитие отношений между Украиной и Турцией делает очень ценный вклад в стабильную и богатую мировую экономику. Обе страны могут стать двигателями в экономике своего региона.

Сам факт приравнивания Турции к числу стран, которые на приоритетной основе посетил украинский премьер Виктор Янукович после избрания на эту должность в августе 2006 года, четко свидетельствует о большом потенциале дальнейшего развития отношений между Украиной и Турцией. [7]

Ожидания турецкой стороны относительно этого визита в большой степени подтвердились. Стороны подписали Соглашение о сотрудничестве в оборонной сфере и Протокол об участии Украины в операции «Черноморская гармония». Премьеры договорились в первой половине того же года провести заседания межправительственной комиссии по вопросам экономического и научно-технического сотрудничества, а также комиссии по вопросам туризма. В рамках этого визита состоялось заседание рабочей группы по вопросам энергетики, на котором оба премьер-министра дали согласие на проведение в ближайшее время встречи министров энергетики Украины и Турции, чтобы обсудить вопросы, составляющие общий интерес. В этом отношении, вполне очевидно, что визит премьера Януковича дал новый импульс. [8]

---

[1] http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ukrayna-siyasi-iliskileri.tr.mfa

[2] http://qha.com.ua/turtsiya-na-3-meste-po-aviatsionnomu-passajiropotoku-v-krim-106848.html

[3] http://www.turkhaber.com.ua/haberler/10338.html?task=view

[4] http://qha.com.ua/rossiya-i-turtsiya-krupneishie-torgovie-partneri-krima-105398.html

[5] http://qha.com.ua/rossiya-i-turtsiya-krupneishie-torgovie-partneri-krima-105398.html

[6] http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ukrayna-siyasi-iliskileri.tr.mfa

[7] Эрдоган Ишджан: визит Януковича дал новый импульс турецко-украинским отношениям. http://www.day.kiev.ua/176009/

[8] Эрдоган Ишджан: визит Януковича дал новый импульс турецко-украинским отношениям. http://www.day.kiev.ua/176009/

5 мая 2010 года состоялась встреча министра иностранных дел Республики Турция А. Давутоглу с президентом Украины В. Януковичем в г. Киеве. Во время встречи с турецкой делегацией президент Украины В. Янукович отметил постоянный рост турецких инвестиций в экономику Украины. Турция является четвертым по общему объему товарооборота внешнеторговым партнёром Украины, уступая лишь России, Германии и Туркменистану. В 2008 г. товарооборот между странами, по сведениям А. Давутоглу, достигал 8 млрд. долл. США, а в 2009 г. снизился на 50% — до 4 млрд. долл. США. Правда, в феврале 2010 г. в ходе ознакомительного рабочего визита в Крым Чрезвычайный и Полномочный Посол Турции в Украине А. Бюлент Мерич оценил объем товарооборота между странами в 2009 г. гораздо скромнее — в 60 млн. долл. США.[1] Турецкая сторона также выразила надежду на увеличение товарооборота между двумя странами до 10 млрд. долларов в скором времени.[2]

На переговорах в г. Киеве речь шла не только об экономическом сотрудничестве. На встрече в Киеве президент Украины подчеркнул необходимость обмена опытом с южным соседом в вопросах европейской интеграции, а также в торгово-экономической, энергетической, военно-технической и научной областях.[3] В ходе переговоров Украина и Турция выступили за создание межгосударственного стратегического совета.

После этого глава турецкого МИДа направился с официальным визитом в Крым.[4] Во время рабочей поездки особое внимание было уделено внутриполитической ситуации в Крыму и экономике автономии, а также финансовому обеспечению движения крымских татар, культурно-просветительским и образовательным проектам для крымских татар. В ходе поездки состоялась встреча с Председателем Верховной Рады Крыма и главой крымского правительства, на которой присутствовал лидер крымских татар М. Джемилёв. В ходе официального визита обсуждались вопросы положения и обустройства крымских татар и помощи им со стороны Украины.

О желании углубления крымско-турецкого сотрудничества свидетельствовало высказанное главой турецкого МИДа намерение создать Генеральное консульство Турции в городе Симферополе вместо Почетного консульства, открывшегося здесь в 2005 г. А. Давутоглу заверил также о намерении двух государств организовать паромную переправу, которая соединит город Ялту и турецкий город Синоп. Отметим, что из г. Севастополь налажено морское сообщение в Турцию. Глава МИДа посетил поселок Зуя Белогорского района, где участвовал в торжествах по случаю окончания строительства 2-го блока крымскотатарской национальной школы.

22 декабря 2011 года в ходе официального визита в Турецкую Республику Президенты Украины и Турции обсудили вопросы углубления и развития двустороннего сотрудничества в различных сферах, в том числе энергетике. Предметом обсуждения глав государств стало также развитие культурных и гуманитарных связей между Украиной и Турцией.[5]

Виктор Янукович и Абдуллах Гюль акцентировали внимание на увеличении товарооборота между странами. Глава Украинского государства также высказал убеждение, что документы, которые будут подписаны по итогам заседания украинско-турецкого Стратегического совета высокого уровня, станут «коротким итогом работы, проводимой в пользу граждан Украины и Турции, экономик двух стран и укрепления межчеловеческих отношений».[6]

В ходе официального визита в Анкаре между Кабинетом Министров Украины и Правительством Турции было подписано соглашение об отмене визового режима между странами. Премьер-министр Эрдоган, в частности, назвал подписание этого документа важным шагом в развитии межчеловеческих контактов.[7]

На фоне улучшения двухсторонних отношений Турецкая Республика и Крым решили начать работу по созданию совместного туристического продукта для Китая, Японии и Кореи. Соответствующий вопрос обсуждался на встрече заместителя Председателя Совета министров — министра курортов и туризма Крыма Георгия Псарева с Министром культуры и туризма Турецкой Республики Эртугрулом Гюнаем, в рамках презентации Крыма в Турции. Стороны также обсудили содействие со стороны Министерства культуры и туризма Турции в сфере реформирования санаторно-курортного и туристического комплекса Крыма, а также рост туристического потока из Анкары, Анталии, Стамбула и Измира с медицинской, санаторно-курортной и оздоровительной целями.[8]

TİKA — надежный партнер в Крыму

Следует отметить, что в настоящее время массовое возвращение в Крым не является актуальной темой для крымскотатарской диаспоры.[9] Хотя в российской прессе можно встретить информацию о том, что якобы Анкара поддерживает стремление некоторой части крымских татар Турции репатриироваться на историческую родину, создавая им для этого приемлемые финансовые условия,[10] реальных движений в этом направлении не происходит. Одна из причин — отсутствие благоприятных экономических условий в Крыму.

Это, однако, отнюдь не свидетельствует об отсутствии интереса к Крыму. На самом деле, все организации

[1] Крымские известия — № 34—18 февраля 2010 г. — С. 1

[2] Голос Крыма. — № 20 (855). — 14 мая 2010 г. — С. 1—2

[3] Голос Крыма. — № 20 (855). — 14 мая 2010 г. — С. 1—2

[4] http://www.avrasya-haber.net/ukrayna/davutoglu-ukrayna-ile-ekonomik-entegrasyona-gidiyoruz

[5] http://www.tccb.gov.tr/haberler/170/81576/ukrayna-devlet-baskani-yanukovic-cankaya-koskunde.html

[6] http://qha.com.ua/ukraina-i-turtsiya-hotyat-uvelichit-tovarooborot-mejdu-stranami-105238.html

[7] Başbakan'dan vize açıklaması. http://www.sabah.com.tr/Gundem/2011/12/22/basbakandan-ilk-aciklama

[8] http://qha.com.ua/krim-i-turtsiya-dogovorilis-o-sozdanii-sovmestnogo-turprodukta-102632.htm

[9] Hakan Kirimli, Turko-Ukrainian Relations and the Crimean Tatars. *Tatarii in istorie si in lume,* edited by Tahsin Gemil. Bucuresti: Editura kirterion, 2003, pp. 313—321.

[10] Крым: российско-турецкий перекрёсток http://blackseafleet-21.com/news/21—11—2011_krym-rossijsko-turetskij-perekrjostok

крымскотатарской диаспоры в Турции имеют активные связи с Крымом и помогают восстановлению связей между родственниками в обеих странах. С 1989 года в рамках различных кампаний, организации крымскотатарской диаспоры собирали пожертвования для оказания гуманитарной и культурной помощи своим соотечественникам для возвращения в Крым.

В Турции с пониманием относятся к трудностям, которые встречаются в Украине в процессе переселения и интеграции крымских татар, возвращающихся на историческую родину, и поэтому официальная Анкара первым делом предложила свою помощь в создании инфраструктуры и строительства жилья для крымских татар.[1]

Гуманитарная политика Анкары в Крыму отличается динамичностью и постоянством. Однако, наряду с гуманитарной помощью важна и культурная помощь. Крымскотатарская национальная культура понесла огромные потери во времена советской власти и особенно после массовой депортации населения. И теперь многие вновь зарождающиеся крымскотатарские культурные организации, которые начали бурно развиваться в Крыму, нуждаются в особой поддержке. С другой стороны, некоторые элементы крымскотатарской культуры, которые были утеряны для сосланного населения, сохранились в среде диаспоры. Поэтому Генеральный центр Крымских ассоциаций Турции оказывает регулярную поддержку, по крайней мере, шести национальным школам, университетам, а также нескольким библиотекам в Крыму. Кроме того, при поддержке центра открыты типография и детская больница с 30 койками, а также современная поликлиника возле Симферополя (Akmescit). Генеральный Центр также активно работает с турецким правительством и госучреждениями, доводит до их сведения информацию о крымскотатарских репатриантах. Во многом благодаря усилиям генерального центра и при поддержке турецкого правительства, около 500 крымскотатарских студентов из Крыма получили финансовую поддержку и возможность обучения в университетах Турции. Ежегодная квота Министерства образования Турции для крымских татар — 45 мест. В Крыму с 1993 года действует турецкий лицей для одаренных детей (50 выпускников в год). Ежегодно 25 абитуриентов направляются крымскотатарским меджлисом также в университеты Турецкой республики Северного Кипра.

18 мая 1994 года по случаю 50-летия депортации крымских татар Генеральный центр внес предложение президенту Турции Сулейман Демирелю о постройке 1000 домов для крымских татар в Крыму за счет средств турецкого правительства. Приветствуя предложение, несколькими днями позже во время своего визита в Киев, Демирель поднял вопрос перед Леонидом Кравчуком, и план был включен в совместном коммюнике турецкого и украинского президентов.[2] Выполнение этого проекта было поручено турецкому агентству по международному сотрудничеству (ТИКА). Мероприятие получило широкую огласку. К сожалению, проект стал жертвой повестки дня тогдашней внутренней политики Турции, которая находилась в постоянном кризисе.[3] Тем не менее, по состоянию на апрель 2000 года в общей сложности 260 крымскотатарских семей репатриантов были обеспечены 240 домами, 189 из которых были куплены, а 51 были построены в рамках проекта.

Как уже было отмечено, со времени массового возвращения на родину крымских татар Турецкая республика оказывает большую помощь в обустройстве, развитии и сохранении культуры родственного народа. Взаимодействие между Турцией и Украиной в решении проблем крымскотатарского народа, в основном, осуществляется через Турецкое агентство содействия и развития TİKA, координационный офис которого находится и в Крыму с 1998 года. Турецкое агентство содействия и развития осуществляет свою деятельность на основе подписанного между Турцией и Украиной соглашения, предусматривающего проведение в жизнь различных проектов. Принятые к реализации проекты TİKA регистрирует в Министерстве экономики Украины, куда также представляются отчеты о ходе их выполнения. Организация поддерживает связи и с различными крымскими учреждениями.[4] Так, к примеру, при содействии TKA в 2006 году Турецкой республикой выделены средства на реставрацию Зынджырлы медресе. Ныне первый этап проекта практически завершен. Реставрация Зынджырлы медресе — один из значительных проектов в Крыму, реализованный совместно с Бахчисарайской райгосадминистрацией. За истекший период проведены не только реставрационные работы, но и археологические исследования, в результате которых обнаружены остатки средневековых построек. Реализация этого проекта позволила сохранить архитектурные памятники Зынджырлы медресе и мавзолей, открыть новые исторические объекты для изучения и посещения, что увеличит интерес и туристический потенциал. А это в свою очередь предоставит работу научным сотрудникам, бизнесменам, обеспечит занятость жителям Бахчисарая.

TİKA планирует осуществлять помощь в реконструкции, материальном обеспечении школ с крымскотатарским языком обучения. Проекты по сохранению родного языка, возрождение школ с родным языком обучения являются также приоритетными. С 2006 года в регионах компактного проживания крымских татар TİKA профинансировала реконструкцию, материальное обеспечение семи национальных школ. Также планировалось финансирование строительства детского сада в г. Карасубазаре (Белогорске) и школы с крымскотатарским языком обучения в пос. Зуя, материальное оснащение классов с крымскотатарским языком обучения в школах Джанкоя и Акмесджита (Симферополя).

[1] Hasan Kanbolat. Crimean Tatars: Turkish-Ukrainian relations on the 20th anniversary of Ukrainian independence. http://www.unpo.org/article/13249

[2] Hakan Kirimli, Turko-Ukrainian Relations and the Crimean Tatars. Tatarii in istorie si in lume, edited by Tahsin Gemil. Bucuresti: Editura kirterion, 2003, pp. 313—321

[3] Hakan Kirimli, Turko-Ukrainian Relations and the Crimean Tatars. Tatarii in istorie si in lume, edited by Tahsin Gemil. Bucuresti: Editura kirterion, 2003, pp. 313—321

[4] http://www.goloskrima.com/?p=1758

Турция активно содействуют в программах по обустройству школ с крымскотатарским языком обучения. Напомним, что в Крыму функционируют 14 т.н. национальных крымскотатарских школ, в которых образование получают порядка 6 тысяч детей, то есть 10% крымскотатарских детей школьного возраста.[1] С 2006 г. турецкое агенство TİKA на развитие образования в автономии потратило 3 млн. 200 тысяч долл. США, реализовав 41 проект.[2]

В Украине TİKA также сотрудничает с такими университетами, как Крымский инженерно-педагогический университет, Национальный университет им. Т. Шевченко в Киеве и Одесский университет.[3] TİKA оказывает содействие в материальном оснащении отделений тюркологии университетов, обеспечении преподавателями из Турции, предоставлении научных изданий и исследований на турецком языке, проведении научных чтений и конференций, осуществлении научно-методического сотрудничества с образовательными учреждениями Турции.

Кроме того, TİKA оказывает содействие крымскотатарским СМИ: телеканалу ATR, агентству QHA (Qırım Haber Ajansı). Следует отметит, что в Турции существуют крупные различные медиаобъединения, к примеру, «Тюрк хабер аджансы» (Турецкое агентство новостей), которые оказывают содействие в тюркских странах телеканалам, газетам, журналам, издательствам, осуществляют подготовку специалистов, журналистов, организуют стажировки в Турции. В этом направлении TİKA помогает в налаживании связей и партнерства между крымскотатарскими СМИ и медиаструктурами в Турции.[4]

Турция также намерена оказать финансовую поддержку Крыму в строительстве Центра полиэтнической культуры молодежи на базе Крымского инженерно-педагогического университета. Совместно со специалистами Стамбульского технического университета был разработан и выбран проект полиэтнического центра. Из 33-х проектов центра, предложенных на выставке в Стамбульском техническом университете 29 июня 2011, был выбран один, который предполагает создание на территории центра девяти самостоятельных корпусов.[5] Предполагается, что в строительстве корпусов центра будут принимать участие университеты разных стран. Уже свое согласие на участие в проекте подтвердили Стамбульский Технический Университет, а также вузы Азербайджана, Казахстана, Татарстана.

В 2011 году во время встречи М. Джемилева с президентом Турции Абдуллой Гюлем была достигнута договорённость о финансировании Турцией строительства нескольких школ с крымскотатарским языком обучения, строительства или приобретения жилых домов, строительства национального культурного центра..[6]

К сожалению, до сих не был принят «Закон о восстановлении прав крымских татар и представителей других депортированных народов», принятия которого добиваются крымские татары на протяжении многих лет. Кроме того, по информации, поступающей из Крыма, число немногих представителей крымских татар в исполнительной власти автономии в прошедшем году сократилось еще больше: были уволены несколько соотечественников, занимавших руководящие должности в различных ведомствах.[7]

В 2011 году Турция профинансировала реализацию 4-х проектов в Крыму. Наибольшее количество проектов — 25 — реализовано при финансовой поддержке США. Европейский Союз поддержал реализацию 22 проектов, ООН — 7, Германия — 3, другие страны и организации — 31.[8] Основным донором в 2011 году выступили США, на реализацию проектов которых было направлено 39 млн. грн., а также Германия (16,97 млн. грн.), Европейский Союз (8,1 млн. грн.), Турция (8,1 млн. грн.), Организация Объединенных Наций (5,8 млн. грн.).[9] Наибольший объем донорских средств был направлен на поддержку социальной инфраструктуры, здравоохранения, регионального развития. При этом больше всего проектов было в сфере образования и науки (23), культуры (16), регионального развития (12).[10]

Следует отметить, что для деятельности TİKA приоритетными являются проекты по оснащению и реконструкции школ и классов с крымскотатарским языком обучения. Объемы финансовой и материальной помощи определяются совместно с Крымским Республиканским Комитетом по делам национальностей и депортированных народов и местными органами власти. Кроме того, TİKA оказывает и будет продолжать содействие организованным в кооперативы группам граждан, стремящихся к созидательному труду в самых различных сферах деятельности: развитии культуры, туризма, здравоохранения, сельскохозяйственным кооперативам по обработке земли и выращиванию сельскохозяйственной продукции.

Крым в свете национальных интересов Турции

Следует отметить, что Турция не может оставаться посторонним наблюдателем, если в Украине будут создаваться предпосылки для государственного и территориального расчленения страны. По словам видного американского политолога турецкого происхождения Омера Ташпынара из «Института Брукингса» (Вашингтон), отношения с Украиной являются одним из турецких геополитических приоритетов, и от позиций Турции на украинской арене во многом зависят ее позиции в мире. По словам О. Ташпынара, Украина все еще не определилась в геополитических

[1] Avdet. — № 18 (597). — 12 мая 2010 г. — С. 2

[2] http://www.kirimdernegi.org/istanbul/bahcesaray/bulten.asp?sayi=27&yazi=7

[3] http://www.goloskrima.com/?p=1758

[4] http://www.goloskrima.com/?p=1758

[5] http://qha.com.ua/turtsiya-pomojet-kipu-sozdat-polietnicheskii-tsentr-foto-105946.html

[6] http://www.regnum.ru/news/polit/1485826.html

[7] http://tatar-gazeta.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=1175:-q-q&catid=1: latest-news&Itemid=102

8 http://qha.com.ua/turtsiya-v-2011-goda-profinansirovala-realizatsiyu-4-proektov-v-krimu-107490.html

9 http://qha.com.ua/turtsiya-v-2011-goda-profinansirovala-realizatsiyu-4-proektov-v-krimu-107490.html

10 http://qha.com.ua/turtsiya-v-2011-goda-profinansirovala-realizatsiyu-4-proektov-v-krimu-107490.html

предпочтениях, и Турция могла бы играть более важную роль в прочной «привязке» Украины к Западу, осуществляя конкретные геоэкономические, оборонные и другие стратегии. [1]

По мнению исследователя «Центра внешней политики» (Лондон) Катинка Бериши, от позиций и отношений Турции с Украиной во многом зависят отношения Турции с США и Россией, место и роль Турции не только в Черноморском регионе, но в более обширном международном диапазоне. Коллега К. Бериши по данному исследовательскому Центру и тематике Марк Леонард допускает, что преимущественные позиции Турции в ряде направлений по Украине могут привести к повышению значимости Турции для США и к изменению политики игнорирования турецких интересов, а также к росту авторитета Турции в Европе. Директор программы по Евразии Центра им. Р. Никсона (Вашингтон) Пол Сандлер согласен со своими коллегами в том, что политика Турции в регионах Черного моря, Кавказа и Балкан недооценивается американцами. [2]

Все это приводит Турцию к пониманию того, что предстоит нелегкая работа в Украине и следует осуществлять последовательную работу в направлении интегрирования этой страны в мировое сообщество. Один из видных турецких политологов Мустафа Айдын высказался по этому поводу следующим образом: «Украина достаточно сложная страна как в политическом, так и в социальном аспекте. Украина весьма удобна для многих договоренностей, но в силу своих национальных и общественных особенностей непредсказуема и не будет легким политическим партнером для Турции». [3] По мнению же директора Центра ближневосточных исследований Игоря Семиволоса и эксперта Института демократии имени Пилипа Орлика Наталии Белицер, «Турция не планирует присоединять Крым к своей территории». [4]

Следует напомнить, что сама Украина заинтересована в том, чтобы Турция оказывала помощь крымским татарам, проживающим и приезжающим на полуостров. «Сама Украина не может осуществить эту помощь в полном объеме, а татары не имеют собственных сбережений»,— посетовал спикер Верховной Рады Владимир Литвин во время встречи с турецким вице-премьером Бюлентом Аринчем в Анкаре. [5] Литвин заявил, что в Крыму 6 тысяч татарских семей нуждаются в квартирах, 21 тысяча — в помощи для индивидуального строительства. Также существуют проблемы с водой, энергией, прокладкой дорог и строительством учреждений социально-культурного значения, в том числе — строительством школ. Литвин предложил Турции ежегодно финансировать строительство тысячи квартир для крымских татар. Вопрос поддержки крымских татар Литвин поднимал и на встрече с президентом Турции. «Прогнозированное и цивилизованное развитие Крыма принесет спокойствие не только на полуострове, но и в весь регион»,— заявил украинский спикер. [6]

Отметим, что Турция оказывает помощь крымским татарам, но при этом не имеет никаких «тайных планов» относительно полуострова. Эту мысль подтверждает и Чрезвычайный и Полномочный Посол Турции в Украине Ахмет Бюлент Мерич. По словам посла, «у Турции нет тайных планов относительно Крыма. Ее цель — помочь крымскотатарскому народу вновь освоиться на исторической родине, получить хорошее образование, сохранить культурную идентичность в Крыму». [7] Непростые отношения между украинским правительством и крымскими татарами являются предметом беспокойства в Турции, но Турция не будет настаивать на официальном статусе арбитра взаимоотношений официального Киева и крымских татар, так как Анкара считает это внутренним делом Украины. [8]

Посол Турции также опроверг сведения украинского журнала «Власть денег», который опубликовал информацию о том, что Турция якобы ежегодно выделяет на поддержку крымских татар 50 млн. долларов. Отметим, что общая сумма вклада Турции до 2000 года составила 23 344 288 долларов США, при этом все это происходило с разрешения и при полном информировании правительства Украины. [9]

В отношениях Турции с крымскими татарами все принятые решения выполняются с ведома и разрешения центральных властей Украины. [10] Деятельность Турции в этом направлении является лишь выражением гуманитарной заботы о благополучии своих собратьев. [11] Крымские татары всегда рассматривались как мост дружбы между Турцией и Украиной.

Изложенное выше подтверждает высказывания премьер-министра Турции Реджепа Тайипа Эрдогана. Турецкий премьер 13 сентября 2012 г. в ходе второго заседания Стратегического совета высокого уровня между Турцией и Украиной заявил, что Турция рассматривает Крым как мост в двусторонних украинско-турецких отношениях. «Крым, который мы воспринимаем как мост в наших инвестиционных и других отношениях, действительно может превратиться в точку тяжести регионального значения» [12] — сказал премьер Турции. Эрдоган отметил, что в Турции уделяют большое значение отношениям с Крымом, в частности, исходя из значимости установления личных отношений крымских татар, живущих на полуострове, с потомками крымских татар в Турции. По его словам, Крым — это тот регион, которому Турция придает большое значение в отношениях с Украиной, как с экономической точки зрения, так

1 http://burasiwashington.blogspot.com/2007/04/bw-2-abd-ile-stratejik-ortak-myz.html

2 http://www.novorossia.org/politika/20-turcija-delaet-stavku-na-os-zapadnye-oblasti.html

3 http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1231915980

4 http://obozrevatel.com/politics/85961-turtsii-ne-nuzhen-kryim-ekspertyi.htm

5 Литвин просит Турцию выделять больше денег на поддержку крымских татар, http://pda.nr2.ru/kiev/316769.html

6 Литвин просит Турцию выделять больше денег на поддержку крымских татар, http://pda.nr2.ru/kiev/316769.html

7 http://kr-alemi.com/index.php?name=News&op=printpage&sid=3598

8 http://kr-alemi.com/index.php?name=News&op=printpage&sid=3598

9 TİKA Faaliyet raporu, http://store.tika.gov.tr/yayinlar/kurumsal-yayinlar/avrasya-bultenleri/2005/av38.pdf

10 http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ukrayna-siyasi_iliskileri-.tr.mfa

11 http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ukrayna-siyasi_iliskileri-.tr.mfa

12 Турецко-украинские отношения не могут развиваться без крымских татар, 14.09.2012, http://www.islamsng.com/ukr/news/5377

и культурно-гуманитарной. При этом премьер Турции отметил важность интеграции крымских татар в украинское общество, однако с сохранением своих традиций, языка, культуры. Кроме того, Реджеп Тайип Эрдоган положительно оценил последний визит главы Совета министров Крыма Анатолия Могилева в Турцию и отметил, что национальное агентство Турции по сотрудничеству и развитию (ТИКА) осуществило в Крыму проекты на общую сумму на 25 млн. долл. США [1]. С этой точки значения, последний визит премьер-министра Турции Реджепа Тайипа Эрдогана в Украину имело прогрессивное значение [2].

Поэтому важности крымскотатарского фактора в двухсторонних отношениях не стоит удивлятся. Помощь Турции крымским татарам должна рассматриваться как ликвидация последствий тоталитарных режимов и мост для укрепления дружбы с Украиной. Рассматривая турецко-украинские отношения за последнее десятилетие, можно уверенно сказать, что это не просто дипломатические фразы, а вполне реалистичные действия.

Следует отметить, что большинство политических партий Турции придерживаются согласия в отношении турецкой внешней политики, уважения основных принципов, целей и инструментов. Конечно, в Турции имеются радикальные и сепаратистски настроенные группы, но внутри турецкого общества они занимают маргинальное положение и не являются сколько-нибудь заметным элементом в политической «палитре» страны.

Ясно, что внешняя политика Турции в ближайшем будущем сосредоточит внимание на трех граничащих территориях: Черноморско-Кавказский регион и Балканы, а также Ближний Восток. Подтверждение тому выбранный маршрут турне во время последнего визита премьера Турции. Страны, выбранные Эрдоганом для турне, символичны. Сначала Азербайджан, затем Украина, после Босния и Герцеговина, а после Босния и Герцеговина. Ясно одно, Украина, как и два других государства, рассматриваются Турцией как дружественные и стратегически важные [3].

На данном этапе политика Турции в Крыму, не направлена конкретно против какого-либо государства, и прежде всего, против Украины. Турция не видит себя в ближайшей перспективе в роли «хозяина Крыма», а также не собирается превращать его в важный рычаг своей геополитики. Можно уверенно сказать, что возможная геополитическая катастрофа — распад украинского государства — не входит в планы Турции. Да сама Турция пока традиционно избегает вовлечения в региональную политику. Однако официальная Анкара понимает, что так или иначе Турция является серьезным игроком в регионе и должна соотносить себя с региональными событиями.

Цель Турции в сотрудничестве с Украиной и Россией, и с другими причерноморскими странами — обеспечить безопасность и стабильность в Черноморском регионе. В любом случае Турция не намерена получить в лице Украины и России конкурентов в Черноморском регионе, а наоборот, предлагает всестороннее сотрудничество взамен соперничеству.

Список использованной литературы

1. Avdet. — № 18 (597). — 12 мая 2010 г. — С. 2.
2. Бердинских В. А. Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России / В. А. Бердинских. — М., 2005. — 650 с.
3. Водарский Я. Е. Население Крыма в конце XVIII — конце XX веков. (Численность, размещение, этнический состав) / Я. Е. Водарский, О. И. Елисеева, В. М. Кабузан. — Москва, 2003.
4. Голос Крыма. — № 20 (855). — 14 мая 2010 г. — С. 1—2.
5. Крымские известия — № 34—18 февраля 2010 г. — С. 1.
6. Kirimli Hakan, Turko-Ukrainian Relations and the Crimean Tatars. Tatarii in istorie si in lume, edited by Tahsin Gemil / Hakan Kirimli. — Bucuresti: Editura kirterion, 2003.
7. Kanbolat Hasan. Crimean Tatars: Turkish-Ukrainian relations on the 20th anniversary of Ukrainian independence / Hasan Kanbolat.//http://www.unpo.org/article/13249
8. Jankowski Henryk. Crimean Tatars and Noghais in Turkey (International Committee for Crimea) / Henryk Jankowski.//http://www.crimean.org/forum/viewtopic.php?f=1&t=3569
9. Türk Ocakları Eğitim ve Kültür Vakfı başkanı Nevzat Kösoğlu, Kırım Türklüğü'nün Hüzünlü Sesi Cengiz Dağcı Konferansı. — 12.11.2011
10. Türkiyedeki Qırımtatar milliy areketiniñ seyri // Bahçesaray dergisi. — Mayıs. — 2009.
11. «Темпо». — Стамбул. — N 26, 1991, с. 16.
12. Визит Эрдогана в Украину имеет прогрессивное значение, 13.09.2012.//http://qha.com.ua/vizit-erdogana-v-ukrainu-imeet-progressivnoe-znachenie-116631.html
13. Крым: российско-турецкий перекрёсток // http://blackseafleet-21.com/news/21—11—2011_krym-rossijsko-turetskij-perekrjostok
14. Литвин просит Турцию выделять больше денег на поддержку крымских татар //http://pda.nr2.ru/kiev/316769.html
15. Постановление ГКО СССР № ГОКО-5859 от 11 мая 1944 г. за подписью И. В. Сталина.
16. Комитет по ликвидации расовой дискриминации. Шестьдесят девятая сессия 31 июля — 18 августа 2006 года. Рассмотрение докладов, представляемых государствами-участниками в соответствии со статьей 9 Конвенции. Заключительные замечания Комитета по ликвидации расовой дискриминации. Украина.
17. TİKA Faaliyet raporu //http://store.tika.gov.tr/yayinlar / kurumsal-yayinlar/avrasya-bultenleri/2005/av38.pdf
18. http://www.mfa.gov.tr / turkiye-ukrayna-siyasi_iliskileri-.tr.mfa
19. Тогрул Исмаил. Эрдоган на Украине, 2012—09—14.//http://www.vestikavkaza.ru/articles/Erdogan-na-Ukraine.html
20. Турецко-украинские отношения не могут развиваться без крымских татар. — 14.09.2012.//http://www.islamsng.com/ukr/news/5377

[1] Там же.

[2] Визит Эрдогана в Украину имеет прогрессивное значение, 13.09.2012, http://qha.com.ua/vizit-erdogana-v-ukrainu-imeet-progressivnoe-znachenie-116631.html

[3] Тогрул Исмаил. Эрдоган на Украине, 2012—09—14, http://www.vestikavkaza.ru/articles/Erdogan-na-Ukraine.html

21. Турецко-украинские отношения получают новый импульс / Тарас Кузио // http://www.otechestvo.org.ua/statyi/300403.html
22. Эрдоган Ишджан: визит Януковича дал новый импульс турецко-украинским отношениям // http://www.day.kiev.ua/176009/
23. http://www.avrasya-haber.net/ukrayna/davutoglu-ukrayna-ile-ekonomik-entegrasyona-gidiyoruz
24. Başbakan'dan vize açıklaması // http://www.sabah.com.tr/Gundem/2011/12/22/basbakandan-ilk-aciklama http://burasiwashington.blogspot.com/2007/04/bw-2-abd-ile-stratejik-ortak-myz.html
25. http://www.gazetegercek.com/davutoglu-karadeniz-bir-baris-alani-gerginlik-alani-degil.html
26. http://www.goloskrima.com/?p=1758
27. http://qha.com.ua/haber2.php?id=7385
28. http://qha.com.ua/krim-i-turtsiya-dogovorilis-o-sozdanii-sovmestnogo-turprodukta-102632.htm
29. http://qha.com.ua/rossiya-i-turtsiya-krupneishie-torgovie-partneri-krima-105398.html
30. http://qha.com.ua/turtsiya-na-3-meste-po-aviatsionnomu-passajiropotoku-v-krim-106848.html
31. http://qha.com.ua/turtsiya-pomojet-kipu-sozdat-polietnicheskii-tsentr-foto-105946.html
32. http://qha.com.ua/turtsiya-v-2011-goda-profinansirovala-realizatsiyu-4-proektov-v-krimu-107490.html
33. http://qha.com.ua/ukraina-i-turtsiya-hotyat-uvelichit-tovarooborot-mejdu-stranami-105238.html
34. http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1231915980
35. http://www.kirimdernegi.org/istanbul/bahcesaray/bulten.asp?sayi=27&yazi=7
36. http://kr-alemi.com/index.php?name=News&op=printpage&sid=3598
37. http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ukrayna-siyasi-iliskileri.tr.mfa
38. http://www.novorossia.org/politika/20-turcija-delaet-stavku-na-os-zapadnye-oblasti.html
39. http://www.regnum.ru/news/polit/1485826.html
40. http://obozrevatel.com/politics/85961-turtsii-ne-nuzhen-kryim-ekspertyi.htm
41. http://tatar-gazeta.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=1175:-q-q&catid=1: latest-news&Itemid=102
42. http://www.tccb.gov.tr/haberler/170/81576/ukrayna-devlet-baskani-yanukovic-cankaya-koskunde.html
43. http://www.turkhaber.com.ua/haberler/10338.html?task=view

КУЛЬТУРА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ КАВКАЗА И КРЫМА

Керимли Вугар,
канд. культурологии
Азербайджан

Аннотация. В настоящее время практически невозможно найти ни одной этнической общности, которая не испытала бы на себе воздействия со стороны культур других народов. Именно эта тенденция культурной глобализации особенно обостряет интерес к культурной самобытности. Культурное многообразие современных народов даже увеличивается, и каждый из них стремится сохранить и развить свою целостность и культурный облик.

Проведенное автором культурологический анализ, тюркских народов Крыма и Кавказа, позволяет сделать вывод о формировании современной тюркской идеологии, объединяющей народы сходной культурой.

Регион тюркского мира представляет собой зону довольно высокого социального и этнопсихологического напряжения. Близкое соседство и крупнейшие политические связи способствуют усилению ориентации коренных тюркских этносов юга России и Украины на те формы государственного самоопределения, которые создают больший простор для развития тюркских мусульманских культур.

Ключевые слова: Традиционная культура, этнокультура, Кавказ, Крым, тюркские народы.

Özet. Çağdaş dönemde kültürel bakımdan dünya halklarının tecrübesinden bahrelenmeyen etnik toplum, birliğ bulmak zor. Evet, şu anane kültürel küreselleşmede kültürel kimliğe ilgini çoğaldır. Çağdaş halkların türlü kültürleri sürekli gelişir, bütünlüyünü, kültürel kimliğini koruyarak dünya kültür seviyesine ulaşımı için çaba gösterir.

Kültürolojik araştırmalardan belirlenir ki, Kırım ve Kafkas`ın Türk halklarının benzer kültür bilikteliği çağdaş Türk ideolojisinin formalaşmasına şerait oluşturur.

Bu erazi yüksek sosyal ve etnopsikolojik gerginlik objesi gibi görünmektedir. Yakın komşuluk ve büyük siyasal ilişkiler müsliman kültürünün gelişmesi için imkan sağlayan Rusiya ve Ukrayna`nın devlet taleyini teyinetme ve bu yönden Türk etnoslarının köklü şekilde gelişimine hizmet edir.

Anahtar sözcükler: Kafkas, Kırım, etnik kültür, Türk etnosları.

Summary. Now it is almost impossible to find a single ethnic community, which has not experienced the impact from the cultures of other peoples. It was this trend of cultural globalization especially sharpens interest in cultural identity. The cultural diversity of contemporary peoples even increased, and each of them seeks to maintain and develop its integrity and cultural character.

The author of the cultural analysis of the Turkic peoples of the Crimea and the Caucasus reveals a modern Turkic ideology uniting peoples with similar culture.

The Turkic world region is an area of relatively high social and ethno psychological tension. Close proximity and the largest political ties strengthen indigenous Turkic ethnic groups of southern orientation of Russia and Ukraine in the form of self-determination that create greater space for the development of the Turkic Muslim cultures.

Keywords: Caucasus, Crimea, ethnic culture, Turkic people.

В современную эпоху тюрок разделяют политические границы, идеологические и религиозные барьеры, все более обособляющиеся языки и даже применяемые алфавиты (арабица, латиница и кириллица). За последние 200 с лишним лет некогда великий кочевой суперэтнос Евразии пришел в упадок.

Обращение к историческому прошлому тюркских народов — это не просто процесс изучения родственных тюрков (по языку, по происхождению, по культуре, и т. д.), а главным образом справедливое акцентирование внимание на проблемы исторического развития тюрков и неоднозначные оценки их роли в регионе.

В настоящее время в культурологической науке значительное внимание уделяется изучению культурного феномена этноса, и в частности изучению народных обычаев и обрядов. Это способствует решению важных вопросов, и в первую очередь, исследованию вопроса происхождения того или иного народа, этнокультурного взаимодействия с другими народами, и позволяет заполнить имеющиеся пробелы в знании древних пластов традиционной культуры.

Обычаи и обряды являются важными составляющими элементами духовной культуры каждого народа, в которой из поколения в поколение передается содержание и форма всех обрядов, представляющих ценность для культурного и хозяйственного развития народа. Накопленные знания хранятся в народной памяти в виде верований и примет, в виде определенной системы счета времени и т. д. Обычаи и обряды являлись как бы неписаным сводом правил поведения в общественном и семейном быту.

В традиционной культуре непосредственно отражаются все изменения, происходившие с народом на протяжении его истории, будь то смена хозяйственного уклада, территории проживания, религии и т. д., что, в конечном счете, называется этнической историей. Более или менее значительные изменения в народной обрядности происходят только под действием глубоких и длительных этнокультурных процессов.

Сохранить свою этническую и этнокультурную идентичность народ способен только посредством заботы о сохранении национального языка, традиционных форм быта и культуры. Традиции поддерживают связь между прошлым, настоящим и будущим, формируют бытие истории. В этом стремлении народа существенную помощь способно оказать демократическое, выражающее волю народа государство.

Национальные культуры народов Кавказа и Крыма находятся в постоянном движении-исчезают красивые обычаи, забываются нормы национального этикета. Такое положение обусловлено многими факторами. Утрата традиционных культур грозит дальнейшему существованию самого этноса. У тюркских народов Кавказа и Крыма много общего в этногенезе и этнокультуре, что нашло отражение в их обычаях, и в традициях. В историческом прошлом закладывались основы их материальной и духовной культуры. Накопленные всей историей, духовные ценности закреплялись в памяти этноса. Традиции и обычаи в этих обществах, имели силу закона. Здесь все принадлежало всем, и все в равной степени были ответственны перед традициями и обычаями.

Крым так же как и Кавказ является многонациональной общностью, которая связана между собой генетически, большей частью — контактно, а в целом имеет близость в историко-культурном развитии. В течение многих столетий среди многочисленных племен и народов происходили особенно интенсивные межэтнические процессы, приводившие к сложным и многообразным культурным взаимовлияниям.

Тюркоязычные племена если и были когда-то одним народом, то очень давно. Родственные племена соединялись, образовывали союзы, часто воевали, либо захватывали их, либо, потерпев поражение, становились частью их войск. В многовековой истории тюркских племен были случаи возникновения могущественных империй. Как правило, это происходило вследствие объединения ряда племен и народов с последующим их распадом на мелкие ханства. Поэтому этнические имена тюркских народов то исчезали бесследно, то сменялись другими, то вновь возрождались, обретая былую славу. В истории это известно как феномен так называемых «скользящих этнонимов» [3].

Тюркские племена, заселившие обширные территории, в результате постоянных контактов между собой в течение веков выработали единую духовную и материальную культуру. А так как это возможно только тогда, когда люди владеют одним языком или, по крайней мере, разговаривают на близких, взаимопонимаемых языках, то на всей этой огромной территории должен был быть единый язык или, скажем, диалекты близкородственного языка. Это корневое единство сохранилось в тюркских языках до наших дней. Язык нельзя назвать сознательным изобретением человечества, но и он совершенствовался на протяжении тысячелетий, и должен рассматриваться как часть культуры, связанной с мышлением и своей структурной завершенностью. Стремление тюрков к совершенствованию отразилось на формировании их языка. Устойчивость и сохранность тюркских языков давно известна — она заложена в самой основе агглютинации. Когда человечеству потребовался искусственный язык межнационального общения, он был создан по тюркской модели из ограниченного числа корней, где основную роль играют словообразующие суффиксы.

Тюркские языки очень близки друг к другу, особенно если отвлечься от иностранных слов, проникших в огромном числе в языки тюрков-мусульман. При сравнении отдельных тюркских языков между собой легко выявляется один общий тип языка, яснее всего выступающий у алтайцев. Тип этот характеризуется своей необычайной стройностью. Звуковой состав слов нормируется рядом законов, которые в чисто тюркских, незаимствованных словах не терпят исключений.

Исследователи отмечают зональную близость Кавказа и Крыма. Как пишет В. И. Абаев: «Все народы Кавказа, не только непосредственно соседствующие друг с другом, но и более отдаленные, связаны между собой сложными прихотливыми нитями языковых и культурных связей. Создается впечатление, что при всем непроницаемом многоязычии, на Кавказе складывался единый в существенных чертах культурный мир» [1]. Грузинский фольклорист и ученый М. Я. Чиковани подтверждает подобный вывод: «Многие «вековые образы», созданные кавказскими народами, давно уже вышли за национальные рамки и, стали общим достоянием, несмотря на языковые преграды.

Глубоко содержательные сюжеты и образы, с которыми связаны возвышенные эстетические идеалы, нередко развивались коллективными творческими усилиями. Процесс взаимообогащения фольклорных традиций кавказских народов имеет многовековую историю».

Сохранение и воспроизводство традиционной культуры в новых социально-экономических условиях потребовали ответа на такой принципиальный вопрос — кто является субъектом воспроизводства традиционной культуры? Таким единственным субъектом является народ. Однако роль различных социальных слоев в этом процессе неодинакова. Сохранение традиций на Кавказе объясняется многими причинами и, в частности, тем, что здесь многие народы довольно долго развивались в рамках традиционного общества.

Традиции, обычаи формировались в жизни народа в течение многих столетий. По ним можно было судить не только о национальном характере людей, но и отношениях в области экономики и духовной жизни народа. На традиционном опыте и связях кавказских народов основывалось и основывается развитие политики, философии, искусства, литературы, быта, нравственности, воспитания и многих других явлений в духовной жизни. Как свидетельствует история, нравственное воспитание и этническая культура у кавказских народов складывались и осуществлялись на основе традиций, обычаев и нравов, унаследованных в социальном опыте и жизни предыдущих поколений. Обычаи, традиции, передаваемые из поколения в поколение, в различные эпохи находились во взаимосвязи с общественной моралью.

Традиционная культура кавказских народов изобилует традициями, в которых закреплялись символические (знаковые) формы отношений. У народов Кавказа традиции и обычаи обозначались термином «адат», что означает «неписаный закон». Адатом, народными обычаями, управлялись все дела. Возникновение и формирование нравственных обычаев и традиций происходили на основе общественных потребностей, интересов, чувств, эмоций, навыков, привычек людей. В обычаях кавказских народов особое место занимает гостеприимства. Уникальность и неповторимость кавказских гостеприимства заключается в том, что важнейшие его принципы чуть ли не по пунктам совпадают с требованиями дипломатии всех времен и народов.К древнейшим обычаям и традициям кавказских народов относится общественная взаимопомощь. К ним относятся формы взаимопомощи, связанные с хозяйственным и семейным бытом (пахота, сев, обработка полей, уборка урожая, заготовка сена, содержание скота, по случаю рождения ребенка, в свадебных и похоронных обрядах). Традиции взаимопомощи как неотъемлемая часть общественного быта играют важную роль в жизни людей. В них находит отражение подлинный характер человеческих отношений, атмосфера настоящего коллективизма и товарищества, сплоченность и дружба в обществе, в котором они бытуют. Многие известные ученые: С. И. Семенов, К. В. Чистов, И. В. Суханов, Ю. М. Лотман и др., — начали разрабатывать проблемы сущности традиций и традиционности, показали отдельные аспекты социально-культурного наследования, различия между «первичными» и «вторичными» традициями [2].

В нынешних условиях большинство жителей Кавказа и Крыма стремятся возвратиться к ценностям прошлого, в том числе и к традициям. Такой поворот сознания объясняется тем, что культурная традиция в своей сущности «смыкается» с гуманистическими ценностями и прежде всего, с коллективистской природой человека, которая выражает достоинство и личностную ценность индивида в общности. На мой взгляд, актуален анализ полиэтничных регионов, где резко меняющиеся социальные условия в очередной раз подвергают испытанию на прочность национальные культуры.

Этнические культуры могут содержать нетрадиционно-модернистские элементы. Учитывая это, можно дать такое определение: «Традиционная культура — это тип культуры, для которого характерно такое социальное регулирование, приспособление к среде и развитие человека, в котором главную роль играет традиция, т. е. социально санкционированный стереотип поведения и мышления». Важнейшие отличия традиционной культуры от нетрадиционной видно в относительно низких темпах обновления социальных стереотипов, их степенях автономности и обособленности. Понятие, сущность и типологические отличия традиционной культуры — вот главный предмет анализа. Вместе с этим обратим внимание на социальные аспекты традиционности и в частности, на особенности положения в ней личности. Выявляется важное отличие традиционной культуры Кавказа от традиционных культур некавказских народов. С моей точки зрения, социальная грань между различными слоями в кавказских традиционных обществах не была столь явной, как это было в некавказских культурах. Подобное определение параметров Кавказа и такое разделение социально-экономического пространства, полагаем, наиболее адекватно отражают современную геополитическую реальность региона. С точки зрения цивилизационного развития Средневековье оставило нам великое культурное наследие. Это касается как Европы вообще, так и конкретно Кавказского региона. Именно в средние века сформировалась европейская цивилизация, частичная универсализация которой впоследствии осуществилась во всем мире.

Современное изучение этнических культур основывается на методах этнографического и исторического анализа, социологии, достижениях структурной лингвистики. Культура при этом рассматривается как система символов и значений, которая требует своей интерпретации и объяснения.

Мы будем исходить из следующего понимания культуры. Культура — это внебиологический выработанный и передаваемый способ человеческой деятельности. Именно такое комплексное понимание культуры на основе деятельностного подхода позволяет найти адекватное определения феномена этнической культуры. Это совокупность присущих этносу способов освоения условий своего существования, направленных на сохранение этноса и воспроизводство условий его жизнедеятельности.

Семейный быт каждого народов, как и культурно-бытовой уклад вообще, обладает национальной спецификой. В недавнем историческом прошлом в культуре и быте коренных народов Кавказа и Крыма было немало общих черт, обусловленных причинами как этнического, так и исторического порядка [4].

Однако и у неродственных между собой народов региона в силу сходных условий жизни и многовековых культурных взаимодействий выработался ряд близких, а подчас и тождественных особенностей быта. Моноэтническое изучение семейного быта как феномена автохтонной культуры открывает такие возможности обобщения, которых не всегда дает исследование какого-нибудь отдельно взятого народа. Именно такой подход позволяет выявить не только этнические, но и этнорегиональные особенности и закономерности культуры и тем самым составляет необходимую ступень в установлении общего и национально-особенного в современном образе жизни, как последовательном процессе развития культурных феноменов.

Сегодня уже XXI век! И давно уже в ходу не столько слова ум, разум, сколько такие как интеллект, культура. Легко согласиться, что человека разумного создала сама живая природа, предлагая ему решение ряда задач, связанных с необходимостью приспосабливаться к условиям, которые она ему и диктует, и где, как выявили ученые, неумолимо действует закон естественного отбора. На вопрос: действуют ли эти законы природы на нас сейчас, в условиях нынешней глобализации? — ответ может быть только положительным. Да, действуют, ибо и поныне человек в своей абсолютной массе пребывает в нужде, и потому вынужден приспосабливаться к обстоятельствам. То есть, говоря иначе, человек, из статуса «homo sapiens» «человека разумного», переходит в статус «homo culture» «человека культурного».

Символы и знаки — это зрительный образ, в котором закодирована память. В этом смысле интересны символы и знаки, относящиеся к этнической памяти. Расшифровать — значит более полно понять сегодня, что хотели сказать мастера прошлого о своей духовной жизни, о красоте, о значительных событиях в жизни этноса. Изучение и раскрытие этих символов позволяют почерпнуть знания не только исследователю-этнографу, но и человеку, прикоснувшемуся к загадке и тайне, скрытых в этих символах.

Символ, орнамент, вышивка — это иносказательный язык души, образное восприятие народа. Крым и Кавказ — это необычное, живописное сочетание красок, красоты пестрых цветов и контрастов. Сама природа диктовала выбор определенного цвета.

Менталитет степных женщин выражался в выборе основных цветов, связанных с физической силой, с практическим, земным ощущением. Глубокое бордо обозначает зрелость, силу мужского начала. И, конечно же, общий — красный, который носили исключительно женщины. Это цвет активного начала, иногда он использовался как оберег от дурного глаза. Секреты и тонкости вышивания переходили наследственно по женской линии от матери к дочери, из рода в род. Мастеру или мастерице, изготавливающим любую вещь, приписывалась особая сила. Это было определенное таинство, от которого зависело, как будет носиться эта вещь и принесет ли она удачу [5].

Большинство известных символов носит характер общечеловеческих. Например, символ шестиконечной звезды, — звезды Дауда. Выбор именно этого символа на ювелирном украшении «фес-тепелик» (навершие на фес) не случаен. На темени у человека находится так называемый энергетический центр связи человека с космосом, Богом. Можно только восхититься мудростью предков, которые, возможно интуитивно, выбрали именно этот символ.

Крымо-кавказские связи прослеживаются в духовной культуре многих этносов-в обычаях, нравах, обрядах, фольклоре, а также в дохристианских и домусульманских религиозных верованиях. Подытожив, можно заключить, что тождество многих черт культуры народов Кавказа и Крыма объясняется не только сходством их географического положения, но и одним общим истоком-вкладом тюркских племён в материальную и духовную культуру региона. Эти контакты привели к созданию многих сходных черт в культуре, традиционных верованиях в быту, фольклоре и т. д.

Надо заметить, что в последнее время наиболее участились случаи искажения истории и этнологии Кавказа и Крыма, создаются разного рода мифологемы по этому поводу. В этом плане особенно активизировались представители тех этносов, которые сравнительно поздно стали коренными этносами этих регионов. Имеют место факты присвоения пришлыми этносами чужого культурного наследия, истории и достижений некогда живших на этих территориях и исчезнувших коренных этносов.

Важно отметить, что, становясь участниками любого вида межнациональных контактов, люди взаимодействуют с представителями других культур, как правило, существенно отличающихся друг от друга. Отличия в языках, нормах общественного и семейного быта зачастую делают эти контакты трудными и даже невозможными. Главное препятствие, мешающее успешному решению проблемы межэтнического взаимодействия, состоит в том, что человек воспринимает другие культуры через призму своей культуры, поэтому его наблюдения и заключения ограничены ее рамками.

Библиография

1. Дамениа О. Н. Кавказская культурная общность: миф или реальность? / О. Н. Дамениа // Научная мысль Кавказа. — 2002. — № 1. — С. 45—55.

2. Захаров А. В. Традиционная культура в современном обществе / А. В. Захаров // Социс. — 2004. — № 7. — С. 105—106.

3. Лайпанов К. Т. О происхождении тюркских народов / К. Т. Лайпанов, И. М. Мизиев. — Нальчик, 1993

4. Стратинович Г. Г. Этнонимы / Г. Г. Стратинович. — Москва, 1970.

5. Кафаров Т. Э. Традиционные этические ценности в современной этносоциальной среде / Т. Э. Кафаров // Научная мысль Кавказа. — 2006. — № 2. — С. 22.

TÜRKÇÜLÜK HAREKETİ VE İSMAİL GASPIRALI

Kılıç Murat,
Yrd. Doç. Dr.
Türkiye

Tebliğ özeti. Batıda siyasi bir akım olarak ortaya çıkan milliyetçiliğin Türkiye toprakları ile buluşması Türkçülük akımının doğuşu şeklinde ilmi, edebi ve siyasi olmak üzere üç safhada gerçekleşmiştir. İlk iki safhada birçok milliyetçilik akımında olduğu gibi Türkçülük kendini dil, edebiyat ve tarih alanındaki çalışmalarla göstermiştir. İmparatorlukta yaşayan Türkler, dil, edebiyat, tarih ve kültürlerinin hem Osmanlı hem de daha geniş bir Türk mirası olduğunu açıkça görmüşlerdir. Osmanlı Devleti dışında Türkçe konuşan Müslümanlar milletdaş olarak kabul edilmiş, yavaş yavaş Türk Birliği fikri, kültürel terimlerle ifade edilmeye başlanmıştır. Türkçülüğün Türk milliyetçiliğine, yani siyasal bir akıma dönüşmesi ve örgütlenmesi ise II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki ile gerçekleşmiştir. Türkçülüğün teorisini hazırlama konusunda şüphesiz en önemli isim Ziya Gökalp'tir. Bununla birlikte Türkçülüğün Osmanlı sınırlarıyla mahdut olduğu söylenemez. Özellikle Azerbaycan, Kırım gibi Rus Çarlığı sınırları içerisinde bulunan Türk coğrafyasında yaşayan aydınlar bazen direkt bazen dolaylı olarak bu akıma önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu aydınlardan biri de İsmail Gaspıralı'dır. Bu bildiride İsmail Gaspıralı'nın Kırım'daki faaliyetleri ve ortaya koyduğu düşüncelerin Osmanlı sınırları içerisindeki yansımaları, Türkçülük akımını ve Türkçü aydınları nasıl etkilediği, bunların Türkçülük akımı açısından önemi ve İsmail Gaspıralı'nın Türkçüler açısından yeri ele alınacaktır.

Türkçülük, yani bütün Türkleri bir araya getirme fikri 19. Milliyetçilik çağının genel iklimine uygun olarak bu yüzyılda ortaya çıkmış bir akımdır. Ancak Türk asıllı toplumları yaşadığı ve yayıldığı coğrafyaya paralel olarak bu akım tek bir merkezde ortaya çıkmış ve bu merkezden yürütülmüş değildir. Osmanlı topraklarında olduğu gibi Rusya sınırları içerisinde bulunan Kazan, Azerbaycan ve Kırım bu akımın görüldüğü ve sahiplenildiği yerler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Rus İmparatorluğu topraklarında görülen Türkçülük hareketi içerisinde ise Gaspıralı'ya ayrı ve büyük bir önem atfedildiği muhakkak ve tartışılmazdır. Rusya'da Pantürkizm ve Müslümanlık isimli eserin yazarı Zenkovsky, Gaspıralı'yı Rusya'daki Müslümanların en önemli lideri, babası olarak nitelemektedir[1]. Hatta bütün Türkçülük hareketi için aynı payeyi Gaspıralı'ya veren görüşleri görmek de mümkündür. Nitekim Yusuf Akçura İsmail Gaspıralı'yı Türkçülük hareketinin en önemli ve merkez siması olarak niteler[2]. Bunların dışında Gaspıralı'ya gereken önemin verilmediği ya da gerçek öneminin teslim edilmediği yönünde ya da Türkiye'de Yusuf Akçura ve Ahmet Ağaoğlu gibi Gaspıralı'nın da Gökalp'e göre ikinci dereceden ilgi görmesini Türkçülüğün Cumhuriyete kadar geçirdiği evrimle ve süreçle alakası olduğu yönündeki yorumlara rastlamak mümkündür[3].

Gaspıralı'nın ortaya koymuş olduğu "dilde, fikirde, işte birlik" düsturu bugün dahi Türk milliyetçileri tarafından kullanılmaktadır. Sadece bu dahi Gaspıralı'nın Türkçülük/Türk Milliyetçiliği ve Türk Milliyetçileri için önemini göstermek için yeterli bir veridir. Konumlandırmanın güçlüğü yanında etkisi tartışılmazdır. Üstelik bu etki sadece Türkçüler üzerinde de değildir. İkinci Meşrutiyet döneminde İslamcılık, Batıcılık gibi fikir akımları farklı açılardan da olsa Gaspıralı'dan düşünce temelinde kendileri için önemli noktalar bulabilmekteydi. Gaspıralı Jön Türklerle 1908 öncesine dayanan ilişkilere sahipti. Nitekim Jön Türklerden birçoğuna duyduğu sempatiyi de gizlememekteydi. Türkiye'de de Gaspıralı gayet iyi tanınmakta ve kendisine derin bir saygı duyulmaktaydı. Ancak şüphesiz İkinci meşrutiyet bütün Osmanlı fikir ve siyasi hayatında olduğu gibi Gaspıralı ve Osmanlı Türkçüleri arasındaki ilişkide de bir canlanmaya vesile oldu. II. Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul'daki ortam Gaspıralı'nın burada aktif bir takım faaliyetlere girişmesini mümkün kılmıştı. O, bu yeni şartları genel olarak Türk milliyetçiliği ve reform fikirlerinin yayılabilmesi için müsait görüyordu. Bu dönemde Osmanlı münevver çevreleri ile ilişkileri oldukça yoğunlaşan Gaspıralı çeşitli İstanbul dergilerine de makaleler yazmaktaydı[4]. 1908'de kurulan Türk Derneği'nin kurucu üyeleri arasında yer aldı[5]. Türkçülük ideolojisinin yükselişine paralel olarak Türk Ocakları ve Türk Yurdu çevresinde Gaspıralı İsmail Bey'e atfedilen anlam ve önem ciddi boyutlardaydı. Bu durum yine ikinci Meşrutiyet döneminin en etkili yayın organı Türk Yurdu'nun kurucuları, yayın yönetmeni ve yazı kadrosu Osmanlı toprakları dışından gelen Türkler tarafından sıklıkla vurgulandı. Yusuf Akçura ve Ahmet Ağaoğlu, Gaspıralı'ya yazılarında önem vermişler bunu da bulundukları atıflarla göstermişlerdir. Gaspıralı'nın İstanbul'a son geliş tarihi 20 Haziran 1330 (1912) tarihindeki ziyareti Türkçü çevrelerde büyük heyecanla karşılanmış Türk Yurdu sayfalarında Gaspıralı'ya bu ziyarete geniş yer ayrılmıştır[6].

Gaspıralı'nın Türkçü çevreler üzerindeki etkisi ve prestije karşın izlenilen yol ve Türkçülüğü ele alış açısından Osmanlı Türkçüleri ile önemli farklar göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki ve belki de en önemlisi Türk Birliği için izlenen hareket tarzı ve bu birliğin niteliği hususudur. Türkiye'de önce bilim ve edebi sahada ortaya çıkan Türkçülük İkinci Meşrutiyet dönemi ile birlikte Siyasi safhada yaşam ve tartışılma şansı bulmuştu. Yakın ve uzak Türkçülük olarak tezahür eden bu oluşum sırasında Türkler önce Osmanlı İmparatorluğunda milli bir bilince sahip olacaklardı. Türkçülüğün teorisini hazırlama işini ve Ziya Gökalp ve ekibi üstlenmişti. Bu ekip "Yeni Hayat" adını verdikleri doktrinle Türkçülüğün sosyal, siyasal ve ekonomik yönlerini

[1] Serge A. Zenkovsky, *Rusya'da Pantüürkizm ve Müslümanlık*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983, s. 40.
[2] Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, Kaynak Yay., İstanbul 2002, s. 66.
[3] Rıdvan Akın, *Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi*, Der Yay., İstanbul 2002, s. 232.
[4] Hakan Kırımlı, "İsmail Bey Gaspıralı, Türklük ve İslam", *Doğu Batı*, s.168.
[5] Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, İletişim Yay., İstanbul 2003, s.26—28.
[6] Akın, *a. g. e.*, s.232.

belirlemişlerdi. Ancak Türkçülük, sadece Osmanlı topraklarıyla sınırlı kalmayarak ikinci bir safhaya geçmişti. Bu ikinci safhada ülke dışı Türklerle birleşilecek ve "Turan" adlı büyük ülke gerçekleştirilecekti. Türkçüler çöken bir imparatorluk karşısında milli bir devletin kuruluşunu düşünmeyerek yeni bir imparatorluk tezini işlemişler, bunun için de milliyetçilik akımını "Uzak Türkçülüğe" ve Turancılığa dönüştürmüşlerdi [1]. Gökalp, *"Vatan ne Türkiye'dir Türk için ne Türkistan; Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan"* dizeleri [2] ile akımın hedefini ortaya koymaktaydı.

Gaspıralı Türkler arasında bir birliği savunmasına karşın direk olarak bir siyasi birlikten bahsetmez. Rus İmparatorluğu içerisinde dağınık şekilde yaşayan Türk-Müslümanlar sosyal ve iktisadi sıkıntılar içindedir ve bu sıkıntıları, problemleri tek başlarına aşmak için gerekli güce ve enerjiye sahip değillerdi. Dolayısıyla bir birlik kurulması elzemdir. Diğer taraftan yaşanmakta olan çağ, milliyetçilik, milli birlikler ve pan hareketler çağıydı ki Gaspıralı Rusya'daki ve Avrupa'daki yıllarında bunları yakından inceleme şansı bulmuştu [3]. Gaspıralı'nın tasavvur ettiği birliğin muhatabı olan ve Rusya'da yaşayan Müslümanlar dinleri gereği zaten uhuvvet duygusu ile birleşmeye yöneleceklerdi. Ancak esas birleştirici unsur küçük lehçe farklarıyla aynı dili yani Türk dilini konuşmalarıydı. Bir etnik-dilsel temelli birlik meydana gelmeliydi. Müslüman Türk halkları birleşip bütünleştikleri takdirde büyük bir potansiyel meydana getirebilirlerdi. Bütün bunları ön şartı ise bu toplulukların geri kalmışlık ve cehaletten kurtaracak ve birbirlerine yakınlaşıp bütünleşmelerini sağlayacak çağın ihtiyaçlarına cevap verebilen bir eğitim sisteminin tesisiydi. Bu sistem Türkçe eğitim verecek ve Gaspıralı'nın tasavvurundaki milli bütünleşmenin alt yapısını hazırlayacak ortak bir Türk edebi dilinin teşekkülüne vasıta olacaktı. Bunun yanında oluşacak milli bir Türk basını da toplumların birbirinden haberdar olmalarında ve kaynaşmalarında hayati bir rol oynayacaktı [4].

Gaspıralı'nın Türk birliği anlayışındaki bu nüansın Osmanlı Türkçüleri de fakındaydı. Türk Yurdunda İsmail Gaspıralı'nın doğrudan siyasal eylemle ilgili olmadığı, *bir muallim, inkılapçı ve müceddid* olduğu vurgulanmış, *bütün hayatını ilim ve irfanın Türkler arasında intişarına vakfettiği* belirtilmiştir [5]. Bu nüansın oluşmasında ise en temel faktör Gaspıralı'nın siyasal birliği en son aşama olarak görmesidir. Kültürel, sosyal, iktisadi birlikleri tamamlamadan siyasi birliğin peşinde koşmak onun nezdinde gerçekçi değildir. Hatta Türk/Müslümanların başına gelen felaketlerin siyasi ayrılıktan ya da onun tabiri ile *her su boyunda bir han, ya da emire tabi* bulunulmasından değil; her su boyunda bir şive kullanıp şimdiye kadar *umumi lisan-ı hitabet, lisan-ı edeb* getirmemekten kaynaklandığını düşünür. Hal böyle iken siyasi birliği öncelik sıralamasında kültürel birliğin gerisine yerleştirir. Hatta bu konuda sabırsızlık gösterenleri tecrübesiz olarak niteler ve kültürsüz bir halkın herhangi bir sosyo-ekonomik edinime ulaşmayacağını savunur. [6]

Gaspıralı'nın siyasi birliğin kültürel, sosyal ve iktisadi alt yapısına verdiği önemle birlikte, siyasi birliğin ikinci plana atılması aynı zamanda pragmatik ve zorunlu bir sonuçtur. Gaspıralı, muhtemel birlik için Rusya'nın varlığını önemser ve hesaba katmaktadır. Her şeyden önce Rusya'ya rağmen Rusya sınırları içerisinde bir birlikten bahsetmek kolay değildir. Zamanından önce, hazırlıksız bir şekilde bunun gündeme getirilmesi olabilecek muhtemel birliği de tehlikeye itmektedir. Bu açıdan Gaspıralı zaman ve şartlara büyük önem verir. Deyim yerindeyse Rusya'yı ürkütmeden bu işi kotarmanın yollarını arar ve bunları uygular. Bunu ne kadar ustaca yaptığının en önemli kanıtı ise Türk/Müslümanlar arsında Türkçülüğün bayrağı haline gelen Tercüman'ın 31 yıl boyunca tek bir kez dahi kapatılamaması ve tek kelimesinin dahi sansüre uğramamasıdır. Bu manada Gaspıralı belki de zor olan metodu başarıyla uygulamaktaydı.

Onun esas kaygısı münhasıran böyle bir birliğin sosyo-kültürel alt yapısını hazırlayabilmekten ibaretti. Hayatının son yıllarında İstanbul'daki Türk Ocaklarının reisi Hamdullah Suphi'ye özel olarak bu hususstaki kanaatlerini şu şekilde ifade etmişti: *Bazı düşünceler vardır ki bize yasaktır. Onların bizden sonra gelecek nesillere bırakalım, biz manevi birliği yapalım, dilleri birleştirelim. Siyasi birliği başkaları düşünsün* [7].

Görüldüğü üzere Gaspıralı Türkçülük hareketi içersinde Osmanlı Türkçülerine göre daha itidalli bir çizgide yer almaktadır. Türkçülük akımı içerisinde muhakkak ki Gaspıralı gibi düşünen şahıs ve gruplar mevcuttur. Ancak genel karakter açısından bakıldığında Gaspıralı'nın çizgisine göre daha fevri ya da romantik anlayışları görmek mümkündür. Bu iki yaklaşımı siyaset tarzı açısından değerlendirme ya da bir isimlendirme çabası içine girer isek Gaspıralı'nın yaklaşımını, kapıyı aralamak, ayağını kapının arasına koyup sırayla, yapabilirlik ölçüsüne, kabul oranına ve yetkisine göre aşama aşama amaçları gerçekleştirmek olarak tanımlanan "Dal-Branch" ya da "Fabian" olarak isimlendirilen [8] bir hareket, siyaset tarzının başarılı bir örneği olarak değerlendirmek mümkündür. Osmanlı Türkçülerinin ise Gaspıralı'ya nazaran bu tarzın tersi olan daha en başta amacı ortaya koyarak, gerektiğinde zor kullanarak gerçekleştirmek olarak tanımlanan ve "Kök-Root" ya da "Blitzkrieg" olarak isimlendirilen yaklaşıma sahip oldukları ya da en azından daha yakın oldukları söylenebilir.

Tabi böyle bir farkın oluşmasında ana etken Gaspıralı'nın ve Osmanlı Türkçülerinin içinde bulundukları, faaliyetlerini yürüttükleri şartlar ve atmosfer kadar bu konjoktör içindeki konumları da önemli rol oynamıştır. Osmanlı'da Türkçüler, her ne kadar Abdülhamit döneminde muhalif idilerse de kendi imparatorlukları içerisinde asli unsur olarak varlıklarını

[1] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.I, İletişim Yay., İstanbul 1998, s.43., *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876—1938*), C: I,, İBÜ Yayınları, İstanbul 2003, s.137.

[2] Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Bordo-Siyah Yay., İstanbul 2004, s. 90.

[3] Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketle*r, TTK, Ankara 1996, s. 43.

[4] Hakan Kırımlı, "İsmail Bey Gaspıralı, Türklük ve İslam", *Doğu Batı*, S. 31, s. 152.

[5] Ağaoğlu Ahmet, "İsmail Bey Gasprınski", Türk Yurdu, C. VII, S. 1, 1330, s. 2417; Akçuraoğlu Yusuf, "Muallime dair", Türk Yurdu, C. VI, S. 12, 1330, s.2409'dan aktaran Rıdvan Akın, Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi, Der Yay., İstanbul 2002, s. 232.

[6] Zenkovsky, *a. g. e.,* s. 33.

[7] Kırımlı, *a. g. e*., s.47.

[8] Huntington, *Political Order in Chancing Societies*, s.346'dan aktaran Suna Kili, *Atatürk Devrimi, Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2003, s.188.

sürdürmekteydiler. Kaldı ki İttihat Terakki iktidarı fiili ve resmi olarak ele geçirdikten sonra özellikle 1912 sonrasında Türkçülük muhalefetten iktidara geçen akım olarak karşımıza çıkmaktadır. Gaspıralı ise başka bir imparatorlukta azınlık olarak nitelenen bir grubun üyesi olarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Biri bir devletin asli unsuru olarak devlete sahip çıkma diğeri ise azınlık psikolojisi olmasa bile statüsünde geliştirilen iki hareketin niteliksel açıdan farklı olması doğaldır. Ancak aynı zamanda bu durum, Gaspıralı'nın yapmış olduğu işlerinde ne kadar değerli olduğunun en önemli göstergesidir.

Sonuç olarak dilde, fikirde, işte birlik gibi güçlü bir formülasyona imza atan Gaspıralı bu üçlemeyi birbiri ile ilgili, biri diğerinin üzerine inşa edilebilecek unsurlar olarak görmüş ve faaliyetlerini buna göre düzenlemiştir. Osmanlı Türkçüleri ise bu üçlemeye sahip çıkmakla birlikte temel kaygıları işte birliktir. Diğerlerini bunun olmazsa olmaz aşamaları olarak değil işte birliği oluşturan unsurlar olarak görmüştür denilebilir.

КРЫМСКИЕ ТАТАРЫ В ОРГАНАХ ВЛАСТИ И УПРАВЛЕНИЯ КРЫМСКОЙ АССР В КОНТЕКСТЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ (20—30-е ГОДЫ XX ст.)

Кондратюк Г.Н.,
к. ист. н., доцент
Украина, Крым

Аннотация. В статье проанализировано формирование и реализацию национальной политики в Крымской АССР в отношении крымских татар. Важнейшими компонентами советской этнополитики стали «коренизация аппаратов», создание национальных сельских советов, проведение аграрной реформы, формирование пролетариата из числа крымских татар, преобразования в культурно-гуманитарной сфере. Советская власть стремилась максимально широко привлечь крымских татар в проведение практических мероприятий политики татаризации в автономии.

Ключевые слова: крымские татары, коренизация, Крымская АССР, национальный пролетариат, национальные сельские советы.

Анотація. В статті проаналізовано формування та реалізацію національної політики в Кримській АРСР щодо кримських татар. Важливими компонентами радянської етнополітики були коренізація органів влади та управління, створення національних сільрад, здійснення аграрної реформи, формування пролетаріату з кримських татар, перетворення в культурно-гуманітарній галузі. Радянська влада прагнула максимально залучити кримських татар в здійснення практичних заходів політики татаризації в автономії.

Ключові слова: кримські татари, коренізація, Кримська АРСР, національний пролетаріат, національні сільські ради.

Актуальность темы. Этнологами в современном мире насчитывается около пяти тысяч народов, но государств — только порядка двухсот. Ключевой проблемой национальной политики многих государств является поиск баланса между правом каждого народа на самоопределение и сохранением государственной целостности существующих стран. В данных условиях максимально полная реализация потребностей различных народов, прежде всего в экономической и социально-культурной сфере, выступает фактором гармонизации межнациональных отношений. Выработка целостной концепции регулирования национального вопроса должна учитывать опыт советской этнополитики в отношении крымских татар межвоенного двадцатилетия. **Цель работы** состоит в том, чтобы проанализировать степень вовлеченности крымских татар в мероприятия советской этнополитики в 1920-1930-х годах.

Историография вопроса. Изучение и анализ практических мероприятий советской этнополитики в отношении крымских татар было начато ещё в межвоенное двадцатилетие. Авторами публикаций являлись партийные и советские работники, представители интеллигенции. В данных работах содержались как доктринальные установки реализуемой этнополитики, так и осмысление проведённых практических мероприятий в области работы советских органов власти, местных советов, создания национальных крымскотатарских районов. В последующем, были опубликованы и острополемические работы, направленные против «национал-уклонистов». Таковы, в частности политические публикации Биляла Чагара, Рамазана Александровича, А. Самединова. Анализ национальной политики происходил как на региональном уровне, у названных авторов, так и представителями центральных органов власти и управления. Так, в публикациях работников Народного комиссариата по делам национальностей, фиксировались доктринальные установки национальной политики в отношении тюркских народов. Публикации 1920-х годов характеризуются разнообразием мнений и подходов. В 1921 году увидел свет сборник статей, подготовленный Народным комиссариатом по делам национальностей РСФСР. Авторами работ являлись нарком И.Сталин, И. Трайнин, М. Павлович. Анализу был подвергнут самый широкий спектр вопросов. В области аграрных преобразований отмечалось, что «РКП ставит задачей возвращение пахотных участков и вообще всех пригодных земель трудовым туземным массам» [1, с.44]. Для крымских татар земельная реформа была насущнейшей, так как половина крестьян была безземельной и арендовала землю на крайне невыгодных для себя условиях. Подобного рода работы были подготовлены и позднее. В сборнике под редакцией Г.И. Бройдо, был сделан акцент на значении национально-освободительного движения в колониях. Большевики ещё жили идеями «экспорта революции» «коммунистические партии обязаны оказывать активную поддержку всем тем национальным движениям и войнам, которые направлены за своё освобождение против империализма» [2, с.31]. Крымская АССР рассматривалась как плацдарм для экспорта революционных идей на Ближний Восток и Турцию. Для крымских татар должна была быть создана образцовая автономия с тем, чтобы продемонстрировать тюркскому миру, что национальные вопросы решаются только в СССР. Акцент работ 1930-х годов

иной – это борьба с уклонистами от «ленинской национальной политики». Был рожден лозунг «социалистической по содержанию, но национальной по форме культуры» означавший завершение относительной свободы национального развития [3, с.20]. Вывод носил бескомпромиссный характер «наши коммунистические организации на окраинах могут стать на ноги только в том случае, если они преодолеют национализм» [4, с.9]. Подавляющее большинство крымских татар, членов местной организации ВКП(б) были отнесены к «правым» или «левым» национал-уклонистам и подверглись разным формам репрессирования.

Советская этнополитика межвоенного периода получила название коренизации. Её основные принципы были провозглашены на X и XII съездах РКП(б), в частности в апреле 1923 года. Провозглашение коренизации стало своеобразным подведением некоего промежуточного итога в поиске советской модели этнополитики. Её формирование было начато в период гражданской войны. Своё видение фундаментальных принципов этнополитики в отношении тюркских народов, в частности крымских татар, Мирсаид Султан-Галиев и Мулланур Вахитов представили в Декларации прав народов Востока 2 ноября 1917 года и «Обращении ко всем трудящимся мусульманам России и Востока» от 20 ноября 1917 года. Авторы этих основополагающих документов, принципиально важным считали формирование государственности для тюркских народов. По их мнению, без государственности невозможно было разрешить ни одной насущной задачи. В марте 1918 года была провозглашена Татаро-Башкирская советская республика. На первом этапе её существования национальное начало доминировало над коммунистическим. Опыт строительства автономии был перенесён затем и в другие регионы тюркских народов, в том числе и Крым. Крымская ССР создавалась как национальная крымскотатарская автономия, структуры которой были призваны решать насущные проблемы крымскотатарского народа. Численность крымских татар в данном процессе, не стала препятствием. В одном из своих публичных выступлений М.И. Калинин говорил, что «у нас в Крыму только 26% татар. Однако, у нас существует Крымская республика, которая является татарской республикой» [5, с.5].

Один из лозунгов большевиков декларировал стремление уничтожить национальное угнетение. В ответе на вопрос о том, как же регулировать межнациональные отношения мнения в партии разделились. Бесспорным было одно. РКП(б) должна была сохранить монополию на обладание политической властью и происходящие этнические процессы направить в необходимое для себя русло. Осознание данного факта привело таких теоретиков восточного коммунизма, как М. Султан-Галиев, к необходимости формирование тюркских коммунистических структур. Такие специализированные структуры были созданы. В 1921 году в Москве состоялся II Всероссийский съезд Мусульманских Коммунистических организаций. В резолюции по партийно-организационному вопросу отмечалось, что «наша коммунистическая партия централизована в боевой штаб, борющийся за всемирную революцию против тёмных сил» [6, л.11]. Съезд принял решение об организации Центрального бюро Организаций Народов Востока. Центральное Бюро формировалось из 7 человек. Задача Центрального Бюро состояла в том, чтобы направить и координировать всю партийную работу через областные бюро в тюркских республиках. Центральное Бюро формировалось из отдела международной пропаганды, издательского, информационного и организационного. Необходимо отметить, что в работе II съезда принял участие Исмаил Фирдевс. И. Фирдевс вынес на рассмотрение съезда проект резолюции по докладу заместителя председателя Центрального бюро Коммунистических Организаций Народов Востока. Резолюция отмечала, что съезд «рельефно и отчётливо выразил взгляд коммунистов-мусульман на постановку национального вопроса среди трудовых татарских масс» [7, л.4].

Формирование национальной политики в отношении крымских татар было обусловлено комплексом внутренних и внешних факторов. Один из главных внутренних факторов – перехватить инициативу у движения национальной интеллигенции, выросшей из джадидизма. Представители национальной интеллигенции пользовались огромным авторитетом у крымскотатарского крестьянства. Революция вызвала подъём творческой энергии крымских татар. Созданная в революционные годы крымскотатарская партия «Милли-фирка» в первой половине 1920-х годов продолжала свою деятельность. Её легальной формой стал крымскотатарский кооператив «Шеркет». Подъём общественно-политической активности явился обще татарской тенденцией. На данный факт обратил внимание заместитель народного комиссара по делам национальностей М. Султан-Галиев. М. Султан-Галиев побывал в Крыму с инспекционной поездкой в феврале-марте 1921 года и был хорошо знаком с ситуацией в Крыму. Мирсаид Султан-Галиев в статье «Татары и Октябрьская революция» отмечает общественно-политическую активность тюркских народов, которая логически должна была быть оформлена новым государственно-административным статусом. М. Султан-Галиев пишет: «Мы видим пробуждение целой закабалённой царизмом и обречённой на полное культурное и экономическое вырождение и вымирание нации. Забивает ключом освободившаяся от оков новая мысль. Начинается лихорадочное искание новых путей развития…Лейтмотивом всей общественно-политической мысли этой эпохи была идея национального возрождения татар» [8, с.2]. Общая задача в реализации национальной политики решалась во всех регионах Советского Союза, в том числе в Крымской АССР. Второй вектор – социальная и экономическая модернизация в которую был вовлечён крымскотатарский народ. Модернизация на социалистических, большевистских установках, а не в прежней системе координат. Модернизация предполагала проведение аграрной реформы и создание национального пролетариата. Для крымскотатарского народа аграрная реформа, ликвидация бедности, являлись насущной задачей. Без обладания реальными политическими рычагами решить эту задачу было невозможно. Необходимо отметить, что неслучайно М. Султан-Галиев содержание национальной политики трактовал рационально: «Основная политическая установка наша по нацвопросу в СССР заключалась в стремлении завоевать для нацрайонов соответствующий их экономическому значению и политической роли удельный вес в общественно-политической жизни Советского Союза. Организационно мы это мыслим как минимум действительное закрепление за нацрайонами тех конституционных прав, которые были выработаны в процессе развития Октябрьской революции и окончательно зафиксированы, как неприкосновенное право националов, XII партсъездом; как максимум мы это представляли в расширении конституционных прав автономных нацобразований РСФСР…до положения союзных республик. Политически же это мыслилось в усилении активной роли националов в разрешении общесоюзных экономических, политических и социально-культурных вопросов по линии партийной и советской, в усилении их влияния на постановку и разрешение отдельных вопросов социалистического строительства в союзном и

республиканском масштабах в соответствии с интересами нацрайонов и националов вообще и в организации подлинного представительства националов в соответствующих центральных органах» [9, с.565-566]. Почти половина крестьян крымских татар были безземельными, являясь арендаторами-скопщиками. Руководство Народного комиссариата земледелия, наркомы С. Меметов, а затем У. Ибраимов инициировали проведение внутриселенного и межселенного землеустройства. Специфика крымской аграрной реформы, в отличие от преобразований в Средней Азии, в том, что земельная реформа должна была повлиять на формирование этнического баланса региона в будущем. Межселенное землеустройство предполагало, что часть безземельных южнобережных крестьян будет переселена в Северный Крым и таким образом, предпосылки притока иноэтнического населения из-за пределов Крыма будут блокированы. Таким образом, земельная реформа состояла не столько в изменении права собственности, сколько перспектив развития крымскотатарского народа. Земельная реформа, проводимая в различных регионах Советского Союза, должна была дать зримые результаты для крестьян и сформировать, таким образом, социальную базу для поддержки власти большевиков. Специфика национальной и аграрной политики проявилась также и в том, что руководство крымской автономии во главе с Председателем ЦИК Крымской АССР Вели Ибраимовым, отдали приоритет развитию хозяйств зажиточных крестьян. «Кулацкий» путь развития аграрного сектора Крымской АССР вызвал особо острую критику общесоюзного партийно-политического руководства. Распределение земельной собственности между различными народами Крымской АССР составило один из ключевых элементов национальной политики на полуострове. В условиях этнически более гомогенных регионов Средней Азии взаимозависимость «этнос - земельная собственность» был не так выражен. Аграрные преобразования были начаты с момента установления советской власти в ноябре 1920 года. Приоритетное оказание помощи крестьянам крымским татарам нашло закрепление в резолюции по докладу «О сельскохозяйственном строительстве в Крыму», принятой II беспартийной татарской областной конференцией. В документе отмечалось, что «самыми разорённым с/х является хозяйство татарского крестьянства, то поэтому оно более всех других народов нуждается в поддержке государства» [10, л.30об.]. Большевиками в начале 1920-х годов решение национального вопроса виделось как решение крестьянской потребности в земле. Конференция приняла решение, что помощь будет оказана при посредстве Сельскохозяйственного банка, в состав правления которого будут направлены три представителя крымских татар, делегированных мероприятием. Коллегия С/х банка должна была приоритетно оказывать помощь крестьянам крымским татарам.

Тезис о решении, прежде всего экономических запросов тюркских народов, как практическая реализация национальной политики, прозвучал в выступлении Мирсаида Султан-Галиева «О задачах Советского строительства среди татаро-башкир». Докладчик отметил, что «состояние экономики татаро-башкир настоятельным образом диктует Советской власти и её хозяйственным органам необходимость выделения работы по восстановлению и возрождению хозяйства татаро-башкир, в смысле ударности, первоочерёдности» [11, л.14]. М. Султан-Галиев сформулировал комплекс причин, которые по его мнению, привели к экономической катастрофе: «хозяйственно-экономическая жизнь татаро-башкир характеризуется крайней отсталостью и состоянием полной разрухи и разлада…Такое состояние татаро-башкир объясняется следующими причинами: а) культурная, политическая и экономическая порабощённость татаро-башкир до революции. Система эта заключалась в следующем: а) искусственное обезземеливание татаро-башкир, путём насильственного отчуждения земельных угодий б) ограничение татаро-башкир в правах недвижимой собственности на окраинах, в) искусственное экономическое обезсиливание татаро-башкир в районах колонизации, путём материальной и моральной поддержки, конкурирующих с ними в хозяйственном отношении переселенческих и колонизационных элементов» [12, л.11-12].

Национальная политика в тюркских регионах Советского Союза реализовывалась не только в аграрном секторе, но и промышленности и кустарных промыслах. Во всех тюркских национальных республиках отсутствовала социальная база большевистской власти в виде пролетариата. Большевистская доктрина была ориентирована на промышленный пролетариат. В результате хозяйственной разрухи 1918-1920 года Крым оказался деиндустриализирован и количество промышленных рабочих в социальной структуре невелико. Формирование слоя промышленных рабочих крымских татар стало более интенсивным с началом индустриализации 1930-х годов. Для всех предприятий определялись квоты, которые должны были пополняться только крымскими татарами. В составе ЦИК Крымской АССР в сентябре 1929 года был создан специализированный структурный орган – Комиссия по татаризации советского, кооперативного аппарата и общественных организаций. Невыполнение квот объявлялось «уклонизмом» и было наказуемо. Коренизация на промышленных предприятиях была тесно связана с «выдвиженчеством». Выдвиженцы из среды батраков и рабочих должны были замещать посты так называемых «ответработников», то есть руководителей предприятий. Этот процесс получил также название «орабочивание аппарата».

Важнейшим направлением в реализации национальной политики стал процесс получивший название «коренизация аппарата». Коренизация в органах власти и управления означала выделение квот для служащих определённой национальности. В Крымской АССР коренизация органов власти и управления получила название татаризации. Термин не случаен, так как в 1920-х годах национальная политика была ориентирована, прежде всего, на крымских татар. Помимо квотирования важным политическим аспектом коренизации стало применение крымскотатарского языка в области государственного строительства. Определение крымскотатарского языка государственным, наряду с русским, закреплённое в Конституции Крымской ССР 1921 года, существенно изменило сферу его применения. В резолюции крымскотатарской беспартийной конференции отмечалось: «Принимая во внимание опубликованный декрет КрымЦИК и Совнаркома по вопросу о татаризации советских аппаратов и применения татарского языка в государственном быту, Всекрымская Татарская Беспартийная конференция выносит пожелание о скорейшем и энергичном проведении этого декрета в жизнь, не жалея никаких сил и средств» [13, л.30]. Также резолюция была принята по докладу «Об участии трудящихся татар в советском строительстве», сделанном председателем правительства автономии Османом Дерен-Айерлы. Конференция высказала пожелание о создании постоянно действующего органа по практическому осуществлению мероприятий по «татаризации советских аппаратов и огосударствления татарского языка в Крыму».

Национальная политика в отношении тюркских народов в начале 1920-х годов включала также построение определённых отношений с национальной интеллигенцией, линии «власть-духовенство». Руководство крымской

автономии было вынуждено признать влияние национальной интеллигенции, активно участвовавшей в национальном движении периода гражданской войны. Из части этой интеллигенции вышли советские служащие, сотрудники народных комиссариатов, прежде всего Народного комиссариата просвещения. Национальные школы и техникумы призваны были подготовить новое поколение молодёжи проникнутое духом патриотизма и готовое участвовать в государственном строительстве.

Специфика национальной политики в отношении тюркских народов заключалась в форме автономного образования. Тюркские народы получали статус для своих административно-территориальных единиц в форме республики, края или области. Границы этих образований и объём полномочий определялись многими факторами. На I Всекрымском съезде советов Крым был объявлен автономной советской социалистической республикой. Одним из главных факторов создания республики являлся внешнеполитический. Надежды большевиков на пролетарскую революцию в Западной Европе не оправдались. Выступления коммунистов в Баварии, Венгрии в 1918 году завершились поражением. Вектор внешнеполитических надежд был обращён на Восток: Турцию и Иран. Создание крымской автономии должно было продемонстрировать, что потребности тюркских народов находят решение. Советский Союз предлагает свой вариант модернизации для тюркского мира, основанный на принципах коммунистической партии, а не кемалистов. В свою очередь крымские татары должны были стать проводниками коммунистического влияния на Ближнем Востоке. Показателен характер докладной записки, подготовленной членом крымского обкома РКП(б) Г. Шидаревым 16 июля 1921 года «Методы подхода к устройству Крымской ССР, как факела Российской социалистической революции на Ближнем Востоке». Г. Шидарев пишет: «Крым является всероссийским окном в Турцию, в значительно большей степени, чем кавказские республики, потому что нет народа более тесно связанного с турками, чем крымские татары… Крым должен стать притягательным для мусульман центром, доступным для обозрения всему Востоку и Крым может стать таким только при условии использования предоставленной ему автономии» [14, л.325].

В сентябре 1920 года в Баку состоялся съезд народов Востока. Мероприятие предполагало наметить перспективы для революционного движения на Ближнем Востоке. Крымская автономия должна была стать транзитным пунктом в экспорте коммунистических идей в Турцию. Данная установка активно обсуждалась в среде коммунистов крымских татар. Одним из первых коммунистов С. Меметовым был подготовлен доклад «К вопросу о государственной форме Крыма». Автор указывает на то, что автономия на полуострове создана с учётом международных, революционных и национальных факторов. Удовлетворение потребностей крымских татар занимает одно из центральных мест в работе органов государственной власти. В своей работе С. Меметов писал, что в Крыму необходимо создать «образцовый советский уголок», который бы послужил агитацией для всего Востока и притянул бы ориентацию Востока к себе [15, л.73]. Необходимо отметить, что целый ряд преобразований, проводившихся в контексте национальной политики в отношении тюркских народов, кореллируются с мероприятиями в Турции. Это светский характер государства, отделение школы от церкви, латинизация алфавита, индустриализация и поддержка национального промышленного производства. В конечном итоге национальная политика призвана была реализовать коренные интересы тюркских народов, позволив им занять своё место в динамике событий XX века.

Практические мероприятия национальной политики рождались во внутрипартийных дискуссиях РКП(б). Общесоюзные мероприятия вырабатывались Народным комиссариатом по делам национальностей (Наркомнацем). Региональная специфика обсуждалась в Крымском ОК РКП(б), ЦИК и СНК Крымской АССР. К 1923 году в крымской партийной организации сформировались две группы крымских татар-коммунистов, так называемые «правые» и «левые». Подобное деление существовало в партийных организациях Казани, Уфы и других тюркских республик. В среде «правых» и «левых» активно дискутировалась практика этнополитики Советского Союза. Яркими фигурами внутри крымской партийной борьбы стали Исмаил Фирдевс, Осман Дерен-Айерлы, Решид Ногаев, Вели Ибраимов, Умер Ибраимов, Мурат Мамут-Недим, Усеин Балич, С. Меметов. Участники внутрикрымских дискуссий поддерживали связь, в частности, с представителями казанской партийной организации, бывшими лидерами Наркомнаца. Одна из ключевых фигур Наркомнаца, заместитель наркома М. Султан-Галиев. Он стал одной из центральных фигур политической оппозиции тюркских республик в начале 1920-х годов. Несколько месяцев в феврале-марте 1921 году М. Султан-Галиев работал в Крыму, проводил обследование крымской партийной организации. В марте 1921 года в Симферополе прошла партийная конференция. Один из центральных докладов был сделан М. Султан-Галиевым «Очередные задачи партии в национальном вопросе». Центральная идея выступавшего, состояла в том, что решение национальных проблем, не тактический приём, а долгосрочная перспектива.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что в реализации национальной политики в отношении крымских татар можно выделить четыре этапа. Первый датируется 1917-1923 годами. Его хронологические рамки начинаются с момента большевистской революции и продолжаются до XII съезда РКП(б) в апреле 1923 года. Это период поиска концептуальных принципов реализации этнополитики, создания национальных автономных республик, возможностей дискуссий о сфере национальных отношений. Второй этап может быть датирован с 1923 по 1928 год. Начало этапа обозначается официальным провозглашением коренизации. Завершается период судебным процессом по делу Вели Ибраимова, ставшим сигналом наступления на национал-коммунистов в тюркских республиках. Третий этап с 1928 по 1934 год. Он может быть обозначен как административный. Создание крымскотатарских административных единиц и квотирование является его отличительной особенность. Четвёртый этап с 1934 по 1938 год. Формирование национальных колхозов и крымскотатарского пролетариата, новой культуры – «национальной по форме, но социалистической по содержанию».

Источники и литература

1. Национальный вопрос и Советская Россия. — М.: Государственное издательство, 1921. – 91с.

2. Национальный и колониальный вопрос и РКП(б). Материалы и статьи / под ред. Г.И. Бройдо. — М. : «Московский рабочий», 1925. — 411с.

3. Национально-культурное строительство в РСФСР к XV летию Октябрьской революции. Сборник статей. / под ред. А.Р. Рахимбаева. — М.-Л.: Наркомпрос РСФСР, Государственное учебно-педагогическое издательство, 1933. — 191с.

4. Итоги разрешения национального вопроса в СССР. Сб. статей. / под ред. С.М. Диманштейна. — М. : Издательство «Власть Советов» при президиуме ВЦИК, 1936. — 223с.
5. Калинин М.И. Евреи в СССР / М.И. Калинин. — М. : издание ЦС ОЗЕТ, 1932. — 16с.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) Ф. 1, оп. 20, д. 753, л. 11.
7. Там же. д. 753, л. 4.
8. Жизнь национальностей. — 1921. — 5 ноября. — №24(122).
9. Султан-Галиев М. Избранные труды / М. Султан-Галиев. — Казань : Гасыр, 1998. -719с.
10. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Ф. 17, оп. 61, д. 112, л. 30 об.
11. РГАСПИ. Ф.17, оп. 61, д. 104, л. 14.
12. Там же. д. 104, л. 11—12.
13. Там же. д. 104, л. 30.
14. Государственный архив Автономной Республики Крым (ГААРК). Ф. П-1, оп. 1, д. 63, л. 325.
15. ГААРК. Ф. П.-1, оп. 1, д. 102, л. 73.

МАССОВЫЙ ГЕРОИЗМ СОЛДАТ И ОФИЦЕРОВ КРЫМСКИХ ТАТАР ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ (ПО ДАННЫМ ЦЕНТРАЛЬНОГО АРХИВА МИНИСТЕРСТВА ОБОРОНЫ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ)

Куртсеитов Р.Д.,
к. соц. наук, доцент
Украина, Крым

В последнее время наблюдается активность всякого рода политических деятелей, в частности депутатов Верховной Рады Украины (фракция коммунистов), заканчивая отдельными историками, которые в открытой или завуалированной форме пытаются оправдать злодеяния советской тоталитарной системы, сталинский геноцид в отношение, как отдельных граждан, социальных групп, так и целых народов. Основная цель этой «информационной войны» — уйти от ответственности и оправдать преступников, совершивших геноцид в отношении крымскотатарского народа, «узаконить» его последствия и результаты. Общеизвестно, что геноцид как преступление против человечности не имеет срока давности, уже нет в живых тех, кто непосредственно совершил это преступление, но остаются идейные наследники, намеренно искажающие исторические факты, занимающиеся манипулированием цифр, взятых «с потолка» или нацистских и советских пропагандистских документов, в которых фигурируют мифические данные о количестве коллаборационистов из числа крымских татар, вольно или невольно включая в их число погибших на фронтах, инвалидов и всех выживших в этой войне.

В этой связи исследования проблем истории второй мировой войны как глобального, так и локального характера не теряют своей актуальности, не смотря на то, что величайшая трагедия двадцатого века все дальше и дальше по времени отдаляется от нас. Исследование многих ее проблем требуют новых подходов исходя из появившихся возможностей анализа и доступа к тем информационным базам источников, которые были ранее ограниченны или вовсе не доступны.

Война и последовавшая в ходе нее тотальная депортация (1944 г.) отразились на судьбах всех без исключения солдат и офицеров крымских татар. Их, как победителей в войне с нацизмом, унизили и оскорбили самым жестоким образом. Сталинский режим не позволил им вернуться в родные села и города к своим семьям. Их семьи были в мае 1944 года тотально депортированы из Крыма в отдаленные районы СССР, в то время когда они воевали и погибали, получали увечья на полях сражений. Многие выжившие в войне солдаты и офицеры, демобилизованные из армии после победы, не нашли свои семьи, которые к этому времени умерли от голода и болезней в местах спецпоселений. Только за первые два года нахождения в местах спецпоселений умерло 46,2% выселенных из Крымской АССР крымских татар, значительную часть которых составляли дети, женщины и старики. Весь послевоенный период вплоть до самого распада СССР для крымских татар существовали жесткие запреты и ограничения на возвращение на историческую родину. Все эти годы народ организованно боролся за возвращение и восстановление своих попранных прав. В этой борьбы с тоталитарной системой офицеры и рядовые ветераны войны — крымские татары, проявили еще раз свой героизм, до последних дней своей жизни боролись за возвращение на родину, абсолютное большинство их умерло в местах изгнания.

На протяжении десятилетий газета «Ленин байрагъы» («Ленинское знамя»), которая стала издаваться на крымскотатарском языке с мая 1957 года в Узбекской ССР, в рубрике «Джесарет» («Подвиг») публиковала материалы об участии крымских татар во второй мировой войне. В издательстве им. Гафура Гуляма (г. Ташкент), была издана серия сборников с очерками об участниках войны, Героях Советского Союза — крымских татарах. Писателем Риза Фазылом, был подготовлен и издан сборник очерков о женщинах крымских татарках — участницах войны «Аналар яш экенде» («Когда матери были молодыми») [1]. После возвращения в Крым коренного народа в крымскотатарских средствах массовой информации на крымскотатарском и русском языках систематически публикуются материалы об участниках боевых действий. Писателем, журналистом, исследователем этой проблемы Аблязизом Велиевым в последние годы изданы ряд книг, посвященных участию крымских татар во Второй мировой войне. Книга «Къараманлар ольмейлер» («Герои не умирают» 2005 г.) [2], содержит информацию о Героях Советского Союза

и полных кавалерах ордена «Славы». Второй сборник «Дженк офицерлери» («Боевые офицеры» 2007 г.) [3] содержит информацию о 1200 офицерах крымских татарах. Третий сборник «Муаребе аскерлери» («Солдаты войны» 2011 г.) включает информацию о 2500 солдат и сержантах и дополнительно о 100 офицерах, не вошедших во вторую книгу [4].

Сегодня появились новые возможности в освещении неисследованных проблем второй мировой войны, и в том числе участия в ней крымских татар. Круг и количество первичных источников неимоверно увеличился в связи с созданием по указу президента Российской Федерации Обобщенного банка данных «Мемориал» («Подвиг народа») [5], благодаря которому стала доступна информация о картотеках немецких концлагерей на военнопленных солдат и офицеров Красной армии, о погибших, попавших в плен, пропавших без вести.

К настоящему времени существует ряд проблем связанных с определением численности крымских татар призванных в РККА с началом войны, проходивших срочную службу к началу войны и кадровых военнослужащих РККА и флота, а также служивших в других войсках (НКВД и др.). Достоверность информации даже официальных советских источников выглядит абсурдной. Из докладной записки Б. З. Кобулова и И. А. Серова направленной 22 апреля 1944 года на имя наркома внутренних дел СССР Л. Берии — «Все призванные в Красную Армию (из Крымской АССР) составили 90 тысяч чел., в том числе 20 тыс. крымских татар. …20 тысяч крымских татар дезертировали в 1941 году из 51-й армии при отступлении ее из Крыма». Это всего лишь один пример манипуляции на государственном уровне недостоверными цифрами, а точнее тотальной дезинформации.

В июне — июле 1941 года в Крыму были призваны в армию все военнообязанные граждане разных возрастов подлежащие мобилизации. И в том числе и крымские татары, которые были в абсолютном большинстве направлены на формирование частей воевавших за пределами крымского полуострова. [6]. По данным Государственного архива Российской Федерации численность возвратившихся с фронта и ставших на учет как спецпереселенцев 1945—1946 гг. крымских татар составила 8995 человек из них 524 офицера, 1392 сержантского состава и 7079 рядовых. [7]. Нет информации о численности погибших, пропавших без вести, попавших в плен военнослужащих крымских татарах. Нет информации о численности крымских татар, продолжавших служить в армии и других военных формированиях после окончания войны, которые не находились на спец.поселении и спец.учете. А. Велиев в своих книгах дает информацию собранную лично, редакцией газеты «Ленин байрагъы» («Ленинское знамя») на протяжении десятилетий его издания в местах ссылки, а также взятую из «Книги памяти Автономной Республики Крым» о численности офицеров — крымских татар, которая превышает 1300 человек. Нами проанализированы наградные листы 5 000 солдат и офицеров разных национальностей (ровно столько выдается фамилий, при запросе из ОБД «Мемориал» только при введении одного из параметров поиска «место призыва» — Крымская АССР). Кроме этого просмотрены списки включающих около 50 000 человек представителей тюркско-мусульманских народов СССР с общими, что и у крымских татар фамилиями (Асанов, Ибраимов, Ибрагимов, Османов и т. д.) награжденных во время войны, призванных различными районными и городскими военкоматами всех республик СССР. Военнообязанные крымские татары проживали во многих республиках СССР. По запросам с указанием как типичных так редко используемых крымскотатарских антропонимов (фамилия, имя, отчество) в различных вариациях. Даже при сходстве некоторой части имен, фамилий и отчеств тюрко-мусульманских народов, сочетание фамилии и имени, а также фамилии, имени и отчества дает почти 100% результат по поиску военнослужащих крымских татар. Антропонимы крымских татар и татар (Поволжья) также имеют свою специфику и отличаются друг от друга, в тоже время в наградных листах указывается национальность — татарин (ка), исключение составляют отдельные наградные листы, где указывается национальность «крымский татарин», «казанский татарин». Обработка большого массива наградных листов позволила установить предварительную численность офицеров крымских татар свыше 2 000 человек. При этом остается не обработанной до конца информация по потерям. В информационном банке данных также имеются сведения по погибшим, пропавшим без вести (к настоящему времени все еще числится более 5 млн. человек), но не имеющим наград и по этой причине не попавшим в число более 13 млн. человек, чьи наградные листы обработаны ЦАМО Российской Федерации и выставлены в ОБД «Мемориал».

При изучении содержания информации наградных листов на солдат и офицеров крымских татар, призванных на фронт районными и городскими военкоматами Крымской АССР, становиться очевидным, что абсолютное большинство призванных из Крыма начало воевать на разных фронтах войны с июня 1941 года. С первых же дней войны принимали участие в боевых действиях и военнослужащие, которые проходили срочную службу и кадровые военные, чья служба в РККА началась еще с середины 20-х годов.

Информационная база «Мемориала» позволяет вернуть из забвения тысячи и тысячи имен крымских татар, и в том числе представленных к званию «Герой Советского Союза». Нами собрана и проанализирована информация о крымских татарах, представленных к этому высокому званию, но не награжденных, а также внести уточнения в истории награждения уже известных Героев. Поиск таких Героев является достаточно кропотливым и затруднен тем, что многие крымскотатарские фамилии, имена, отчества искажены до неузнаваемости. Часто только после тщательного анализа нескольких наградных документов, справок о безвозвратных потерях удается идентифицировать человека: определить воинскую часть, в которой он служил, занимаемую должность, представлялся ли он к наградам ранее. Вот краткая информация о представленных но не награжденных Героях.

Старший лейтенант **Люманов Эмир Люманович**, 1911 г. р. крымский татарин, в РККА с 1933 года, командир батальона 586 Гвардейского стрелкового полка 5-й Гвардейской стрелковой дивизии. Был посмертно представлен (3 марта 1942 года) к званию «Герой Советского Союза» за проявленный героизм в боях под Ельней летом 1941 года. Наградной лист подписали командир полка майор Галат и военный комиссар полка старший политрук Черных [5].

Высшую награду Люманову заменили орденом «Ленина». Люманов Эмир, по имеющимся у нас данным, является первым представленным из числа крымских татар к званию «Герой Советского Союза».

Старшина второй статьи **Халиев Асан Салиджанович (Салижанович)** (в одном наградном листе Салиджа**р**ович, в другом Салижарович, допущена опечатка, 1915 г. р., татарин (крымский татарин). Халиев Асан, был призван в армию в июне 1941 года Евпаторийским городским военкоматом Крымской АССР. Снайпер 305 отдельного стрелкового батальона 83 Краснознаменной отдельной морской стрелковой бригады, принимал участие в обороне Севастополя в 1941—1942 гг., защищал Северный Кавказ, имел ранения, до представления к званию «Герой Советского Союза» за 242 уничтоженных солдат и офицеров противника был награжден орденом «Красная Звезда» [5].

В наградном деле хранится приказ, подписанный командующим фронта Ив. Петровым, членом Военного Совета фронта Фоминых о награждении четырех снайперов орденом «Красное Знамя»: Зайнутдинова Калимуллу Вазыховича, Зубова Григория Федоровича, Уварова Ивана Алексеевича, Халиева Асана Салижа**р**овича. В деле имеются Наградные листы на всех четырех награжденных. Халиев А.С за 242 уничтоженных гитлеровцев и Зайнутдинов К. В. за 226 представлялись к званию «Герой Советского Союза». Уваров И. А. за 153 уничтоженных гитлеровцев и Зубов Г. Ф. за 118 к ордену «Красное Знамя». В итоге всех четверых наградили орденом «Красное Знамя». Халиев Асан дожил до победы (в 1985 г. к юбилею Победы был награжден орденом «Отечественная война» первой степени), у нас пока нет информации о том, где он жил после войны.

Гвардии старший лейтенант **Керимов Абляз Хаирович,** в базе данных на него имеются три наградных дела, 1919 г. р., татарин (крымский татарин), командир 3 эскадрона 56 Гвардейского кавалерийского полка, 14 кавалерийской Мозырьской, Краснознаменной дивизии, 7 кавалерийского корпуса, в РККА (Рабоче-крестьянской Красной армии) с сентября 1941 года [5]. Первым награждением Керимова стало представление его к званию «Герой Советского Союза» 1 февраля 1945 года. Все инстанции были за присвоения звания Героя за исключением последней — инспектора кавалерии 1 Белорусского фронта генерал-майора Ильина, 2 марта 1945 года он расписывается под распечатанной резолюцией «Достоин награждения орденом «Красное Знамя».

В итоге «за форсирование реки Одер в составе главных сил полка, не допустивший прорыва противника к переправе, при создавшейся угрозе окружения 1-го эскадрона, расчистил путь от противника, присоединился со свои эскадроном к 1-му эскадрону, подвергся окружению, отбил атаки противника и вывел эскадрон без потерь с поля боя», Керимов Абляз был награжден орденом «Красное Знамя».

Керимов Абляз дожил до дня Победы, прошел через унизительные процедуры спецкомендатур в местах депортации крымскотатарского народа в Самаркандской области, вернулся через полвека на Родину и умер в Крыму.

Сержант **Чайлак Исмаил Умерович,** 1900 г. р., татарин (крымский татарин), призван Судакским РВК Крымской АССР, в РККА с 28 июня 1941 года. В базе данных имеется три наградных дела на Исмаила Умеровича [5]. Опечаток и ошибок в этих делах много. По двум делам в базе данных значится Чаплаков Исмаил Умерович, у которого год призыва в РККА значится 1942 и 1944 годами Судакским РВК.

Из Наградного листа явствует: «Товарищ ЧАЙЛАКОВ в составе своего стрелкового отделения участвовал в штурмовом батальоне при прорыве сильно укрепленной обороны противника в районе местечка Ракув. Из своего ручного пулемета подавил две огневые точки противника и уничтожил до 25 солдат противника. Пройдя путь до трех сот километров от Ракува до реки Одер тов. ЧАЙЛАКОВ уничтожил при этом до 100 немецких солдат. При форсировании реки Одер крупного оборонительного пункта противника тов. ЧАЙЛАКОВ со своим отделением переправились через реку под сильным пулеметно — минометным огнем первым вскочил в населенный пункт Кебен где мешали огневые точки противника форсированию нашей пехоте через реку. Тов. ЧАЙЛАКОВ двумя гранатами уничтожил прислугу пулемета противника и сам лично лег за пулемет противника и повел огонь по уничтожению немцев. В этом бою уничтожил до 90 солдат противника и поджег два бронетранспортера и четыре автомашины. В этом жестоком бою тов. ЧАЙЛАКОВ взял в плен 32 солдата противника». « За мужество, упорство и решительность в проведении боевых операций обеспечивших нанесение врагу поражения сержант ЧАЙЛАКОВ достоин звания «ГЕРОЙ СОВЕТСКОГО СОЮЗА». Командир 388 стрелкового Сандомирского полка подполковник Иванов 29.01.1945 года.

Заключение вышестоящих начальников. Командир дивизии Герой Советского Союза Гвардии генерал-майор Краснов — достоин присвоения звания «Герой Советского Союза». 30 января 1945 года. Командир 102 стрелкового корпуса генерал-майор Пузиков — достоин присвоения звания «Герой Советского Союза». 31 января 1945 года. Командующий войсками 13 армии генерал-полковник Пухов — достоин награждения орденом «Красного Знамени». 6 февраля 1945 года.

На этом военная эпопея Исмаила Умеровича, которому шел 45-й год, не закончилась. 15 мая 1945 года командир 338 полка подполковник Иванов подписывает еще один Наградной лист, в котором представляет Чайлак (именно так) Исмаила Умеровича к ордену «Славы» 2-й степени. Наконец-то Чаплаков, Чайлаков стал Чайлак Исмаил Умеровичем. В наградном листе указаны предыдущие награды орден «Славы» 3-ей степени, орден «Красное Знамя». В Наградном листе командир полка собственноручно пишет: «Разведчик тов. Чайлак при прорыве обороны немцев и форсировании реки Нейс 16 апреля 1945 года, скрытным путем переправился через реку на подручных средствах, смог разведать точно расположение огневых точек врага, в результате чего огнем минроты уничтожено и подавлено 2 батареи минометных и 1 Арт. Батарея. Сам тов. Чайлак при выполнении этого боевого задания уничтожил 6 немецких разведчиков. 17 апреля 1945 года при отражении контратаки противника связкой гранат подавил две пулеметных точки вместе с расчетом. За проявленную отвагу в бою и умение форсировать реки. Достоин правительственной награды ордена «Славы» второй степени». 15 июня 1945 года награждается орденом «Славы» второй степени. Исмаил Чайлак, представленный

к званию «Герой Советского Союза», но не получивший заслуженной награды, награжденный орденами «Красного Знамени», «Славы» третьей и второй степени, после окончания войны пополнил контингент спецпереселенцев. Исмаил Чайлак, не дожил до дня возвращения на Родину. Прах его покоится в местах спецпоселений.

Судьбу награждения званием «Герой Советского Союза» Исмаила Чайлака повторил командир стрелкового взвода 747 стрелкового полка, 172 стрелковой Павлоградской, ордена Суворова дивизии лейтенант **Умеров Тимофей Абрамович,** представленный к званию «Герой Советского Союза». Чайлак и Умеров воевали в одной 172 дивизии 102 стрелкового корпуса. Кроме того после решения командиров полков, затем командира дивизии Героя Советского Союза Гвардии генерала-майора Краснова 30 января 1945 года, командир корпуса генерал-майор Пузиков в один и тот же день, 31 января, выносит обоим решение: «Достоин присвоения звания «Герой Советского Союза». Командующий войсками 13 армии генерал-полковник Пухов разницей в четыре дня, 2 и 6 февраля 1945 года, ставит точку в их наградных делах, «достоин награждения орденом «Красного Знамени» [5].

Лейтенант **Умеров Тимофей Абрамович,** 1914 г. р., татарин, был призван в армию Приморским Райвоенкоматом Архангельской области. Из Архангельской области Вельским РВК был призван и другой боец, **Умеров Усеин,** 1911 г. р., татарин (крымский татарин), награжденный медалями «За отвагу» и «За боевые заслуги». Уточнить этническую принадлежность Умерова Тимофея Абрамовича будет несложно, изучив все архивные документы. В Архангельскую область из Крыма ссылали многих: раскулаченных сельских жителей, интеллигенцию, священников и другие категории населения. Умеров — распространенная фамилия среди крымских татар, у других тюркско-мусульманских народов она пишется — Омаров, Умаров, Гумаров. Из наградных дел призванных из Крымской АССР узнаешь много интересного и поучительного. Фамилии крымскотатарские, национальность указана татарин (фактически крымский татарин), имена и отчества — русские. Вот некоторые из них: Умеров Борис Михайлович 1917 г. р, сержант, призван Симферопольским ГВК, награжден орденами «Красное знамя» и «Славы» 3-ей степени, Мустафаев Алексей Матвеевич 1918 г. р., старший лейтенант, призван Алуштинским РВК, награжден орденом «Красная Звезда», Умеров Айдер Самуилович (возможно, Смаилович), 1920 г. р. сержант, призван Ялтинским ГВК, награжден орденом «Красная Звезда», Кадыров Яков Михайлович,1913 г. р., Гвардии капитан, призван Ялтинским ГВК, награжден двумя орденами «Красного Знамени», орденом «Красная Звезда», Мусаев Федор Михайлович 1920 г. р., лейтенант, призван Бахчисарайским РВК, награжден орденом «Красная Звезда» и др. При знакомстве с русскими, крымские татары называют свое имя, а в ответ звучит, «а как тебя зовут по-русски», через некоторое время по-русски названное имя переходит в официальные документы. Привожу ярчайшие примеры. Полный кавалер ордена «Славы» **Насибулла Велиляев** в наградных документах представлен как **Леонид Велиляев** [5]. Насибуллу в начале называют Леней, затем Леонидом. Герой Советского Союза **Фетислям Абилович Абилов** в наградных документах представлен как Анатолий Абилович Абилов. Фетислям — Толя — Анатолий — вот путь трансформации имени человека. Фетислям Абилов получил заслуженную награду только в перестроечное время.

Среди представленных к званию «Герой Советского Союза» во время войны и не удостоенных его Гвардии подполковник **Абилов Анатолий (Фетислям) Абилович,** 1915 г. р. татарин (крымский татарин) занимает особое место. Призванный в армию Джанкойским РВК Крымской АССР, командовавший в разное время гвардейским 130 стрелковым и 444 стрелковыми полками, дважды (1944 и 1945 гг.) представлялся к званию Героя [5]. История его двух представлений является настоящей эпопеей. В первом Наградном листе на командира 130 гвардейского стрелкового Краснознаменного полка 44 гвардейской стрелковой Краснознаменной, Барановичской дивизии, представленного к званию Героя командиром дивизии Гвардии генерал-майором Борисовым 9 сентября 1944 года содержащееся краткое описание боевых заслуг поражает воображение, но вышестоящие начальники решают по-своему. Командир 105 стрелкового корпуса генерал-майор Алексеев 13 сентября 1944 года пишет: «Достоин правительственной награды орден «Ленина». Командующий 65 армии генерал-полковник Батов и член Военного Совета армии генерал-майор Радецкий заключают: «Наградить орденом «Красное Знамя».

Второй Наградной лист на представление к званию «Герой Советского Союза» подписан командиром 108 стрелковой дивизии генералом-майором Теремовым 25 апреля 1945 года. К этому времени гвардии подполковник Абилов, воевавший с июня 1941 года, уже был награжден тремя орденами «Красное Знамя» и орденом «Суворова» третьей степени. Из краткого изложения личного боевого подвига следует: «444 стрелковый Краснознаменный полк, выполняя боевой приказ — овладеть западным берегом ост. Одер/8 км. южнее г. ШТЕТТИН/, в ночь на 17.04.45 года подразделения полка, форсировав ост. Одер, ночной атакой овладели западным берегом ост. Одер и к утру очистили дамбу и вышли на восточный берег вест. Одер. Особо упорное сопротивление противник оказывал с береговых устоев моста, имея железобетонные казематы, которые не поддавались разрушению артиллерии. Только благодаря умелому руководству боем, личным бесстрашным действиям командира полка, задача была выполнена…» далее «В ночь 20.04.45 года 444 стрелковый Краснознаменный полк совместно с другими частями перешел в атаку с форсированием вест. Одер и первым ворвался в траншею противника, и к утру расширил плацдарм на 2 км. оседлав автостраду ЗАРАНЦИХ — БЕРЛИН, 22.04.45 года, расширяя плацдарм, перерезал шоссе ШТЕТТИН—БАРТЦ. Своими активными действиями полк обеспечил форсирование реки других частей…, в результате чего все части 46 стрелкового корпуса и приданные средства усиления — артиллерия и танки имели возможность выйти на западный берег вест. Одер. Противнику нанесен большой урон в живой силе и технике. За героические действия полка и лично командира полка Гвардии подполковника тов. АБИЛОВА за форсирование ост. Одер, вест. Одер и проявленное при этом мужество и отвагу гв. подполковник Абилов заслуживает присвоения звания «ГЕРОЙ СОВЕТСКОГО СОЮЗА» с вручением ордена ЛЕНИНА и медали «ЗОЛОТАЯ ЗВЕЗДА»

Вышестоящие начальники оценивают подвиг Абилова по-разному. Командир 46 стрелкового корпуса Гвардии генерал-лейтенант Эрастов 28 апреля 1945 года налагает резолюцию: «Достоин присвоения звания ГЕРОЙ СОВЕТСКОГО СОЮЗА». Командующий 65 армией генерал-полковник Батов собственноручно пишет: «Достоин награждения орденом Ленина».

В итоге Абилову второй раз не присваивают звание «Герой Советского Союза», он не удостаивается ордена «Ленина», его в очередной раз награждают орденом «Красное Знамя». Генерал-полковник П. Батов в своих послевоенных книгах-воспоминаниях высоко оценивал боевые и командные качества Абилова. Что не позволило ему по достоинству оценить ратный подвиг одного из своих командиров полка во время войны? Спустя десятилетия в 1990 году к 45 годовщине Победы А. Абилов был в третий раз представлен к званию Героя и награжден им указом Президента СССР. Похоронен в Подмосковном городе Жуковском.

Среди представленных к званию «Герой Советского Союза», но не награжденных, значится капитан **Джевдет Дерменджи** 1918 г. р., татарин (крымский татарин), призван в армию Симферопольским РВК, командир 112 отдельного истребительного батальона. Был представлен к званию «Герой Советского Союза» 31 октября командующим артиллерией 12—ой Армии генерал- майором Семиным [5]. К этому времени Дерменджи, призванный в армию в августе 1941 года, имел большой боевой опыт, был награжден орденами «Красного Знамени», «Александра Невского». Из Наградного листа на представление к званию: «26 сентября 1943 года батальон капитана ДЕРМЕНДЖИ, входя в состав десантной группы по сильным артиллерийско-минометным и пулеметным огнем противника первым форсировал реку Днепр. Переправившись на правый берег ДНЕПРА капитан ДЕРМЕНДЖИ с ходу повел подразделение к траншеям врага. С криками «Ура»… увлекая за собой, бросился в траншеи, забрасывая врага гранатами и уничтожая в рукопашной схватке. Батальон штурмом овладел сильно укрепленной полосой обороны противника, заставив его откатиться назад. Задача по овладению плацдармом на правом берегу ДНЕПРА была выполнена. В течение четырех суток батальон мужественно дрался с превосходящими силами врага, неоднократно отражая контратаки танков и пехоты противника, тем самым дал возможность переправиться остальным частям и основательно закрепить завоеванный плацдарм. Капитан ДЕРМЕНДЖИ был ранен, но продолжал командовать батальоном». Согласно данным Аблязиза Велиева, который неоднократно встречался с Героем, Джевдет Дерменджи был в списке из 29 человек представленных к званию «Героя Советского Союза», 28 были удостоены этого звания, кроме Дерменджи, его наградили орденом «Ленина» Указом Президиума ВС СССР от 22 февраля 1944 года. Всего за форсирование Днепра более тысячи солдат и офицеров удостоились звания Героя. Среди них наш соотечественник командир 2-го стрелкового батальона 175 стрелкового полка 58 Гвардейской, Красноградской стрелковой дивизии майор **Абдуль Тейфук,** батальон которого одним из первых форсировал Днепр и удерживал плацдарм на правом берегу. К званию «Герой Советского Союза» был представлен 27 октября 1943 года, награжден Указом Президиума ВС СССР от 20 декабря 1943 года [5.]. Следует сказать, что до присвоения звания Героя Абдуль Тейфук представлялся к орденам «Красное Знамя» (27 мая 1943 г.) и «Ленина» (3 октября 1943 г.), но оба раза его награждали на два порядка ниже, соответственно орденом «Отечественная война» второй и первой степени. **Абдуль Тейфук погиб в 1945 году** на территории Германии, похоронен на Холме Славы во Львове. Совсем иначе сложилась история с награждением танкиста **Азизова Фазыла**.

Гвардии лейтенант **Азизов Фазыл Асанович,** 1917 г. р., крымский татарин, уроженец деревни Къары Ленинского района Крымской АССР, командир взвода средних танков, второго танкового батальона 32 Краснознаменной гвардейской отдельной танковой бригады [5]. Азизов Ф. А. был призван в армию Микояновским РВК г. Астрахани в 1941 году. До войны окончил танковое училище. Азизов Ф.А, был представлен к званию Героя Советского Союза 10 апреля 1944 года за мужество и героизм, проявленный при прорыв вражеской обороны на Перекопе. Танк Азизова был подбит, получив тяжелое ранение, продолжал бой до потери сознания. Высшую награду — звание Героя Советского Союза ему заменили на орден «Красного Знамени». В 1969 году родственники погибшего героя получили из ЦАМО копию наградного листа. Электронную копию наградного листа в настоящее время можно получить из ОБД «Мемориал». Азизов Фазыл погиб в 1945 году при освобождении г. Вршац в Югославии. Неоднократные обращения родственников в высшие государственные органы СССР о присвоении уже посмертно Азизову Ф. А. звания Героя Советского Союза, как и обращения в Администрацию Президента Украины 2004—2005 гг. о присвоении звания Героя Украины (посмертно) оказались безрезультатными

Военная судьба еще одного танкиста-героя гвардии капитана **Джелилова Нури** оказалась более удачной, он вернулся с войны живым, но история представления к званию Героя Советского Союза повторилась один к одному, что и у выше перечисленных воинов.

Джелилов Нури, 1913 г. р., татарин (крымский татарин) в армию призван в июне 1941 года Феодосийским ГВК Крымской АССР [5]. Джелилов к первой награде ордену «Красная Звезда» был представлен 10 января 1943 года, когда служил в отдельном Дивизионе разведки 3-ей Краснознаменной Кавалерийской дивизии, за активное участие в боях, будучи секретарем парторганизации Дивизиона разведки. Приказом по войскам 51 Армии от 16 марта 1943 года его награждают орденом «Красное Знамя». Это был первый и последний случай, когда его наградили наградой выше, чем он представлялся изначально. Из второго наградного листа, заполненного 2 февраля 1945 года узнаем, что гвардии капитан Джелилов Нури командует танковой ротой 90 Гвардейского тяжелого танкового полка 11 отдельной тяжелой танковой Корсуньской, Краснознаменной, ордена Суворова бригады. За бои на территории Польши, за овладение западной окраиной г. Познань за уничтожение живой силы и техники Джелилов представляется к ордену «Ленина». Приказом по войскам 61 армии от 22 марта 1945 года награждается орденом «Красное Знамя». Из третьего Наградного листа подписанного командиром полка Героем Советского Союза, Гвардии майором Калашниковым явствует, что

командир роты тяжелых танков 90 Гвардейского тяжелого танкового полка, награжденный до этого двумя орденами «Красное Знамя» 2 мая 1945 года представляется к званию «Герой Советского Союза»: «За время ведения полком боевых действий по прорыву сильно укрепленной, глубоко эшелонированной обороны противника на левом берегу р. Одер с 14 апреля, и бои за овладение гор. Берлин с 43.04 по 2 мая 45 г. танковая рота под командованием капитана Джелилова, прошла тяжелый, с ожесточенными боями путь. Успех роты зависел только от инициативы и находчивости лично тов. Джелилова.

В боях за овладение Рингенвальде, Райхенберг рота отличилась дерзкими действиями и маневром, использованием местности и огня танков. Что давало возможность пехоте с малыми потерями очищать населенные пункты от противника.

С выходом подразделений полка на окраины города Берлин, тов. Джелилов создал штурмгруппы, которые действовали непосредственно под его руководством. И прокладывая путь нашей пехоте, благодаря маневрированию обеспечил ей овладение кварталами Берлина с незначительными потерями.

Ведя бой за ул. Миллен штрассе, когда танки оказались окруженными фаустнниками, тов. Джелилов принял решение вести бой вне танка, и экипажи разбили группу фаустников гранатами и автоматным огнем. Принятым решением тов. Джелилов предотвратил танки от неминуемой гибели». Далее приводится статистика уничтоженной ротой живой силы и техники противника.

Вышестоящие начальники вынесли свой вердикт «Достоин ордена «Красное Знамя». Приказом по 5 ударной Армии от 8 июня 1945 года Джелилов Нури в третий раз был награжден орденом «Красное Знамя».

А. Велиевым представлен вопиющий факт, связанный с гвардии старшиной **Рефатом Османовым** воевавшем с начала войны на разных фронтах, а в 1943—1945 гг. в составе 60 гвардейского стрелкового полка 20 гвардейской стрелковой дивизии 57 армии [2], участником парада Победы, награжденного двумя орденами «Красного Знамени», «Отечественной войны» первой степени, медалями. Османова в соответствии с приказом командира части № 06724 Старых от 27 февраля 1946 года 28 февраля командировали в Москву в Народный Комиссариат Обороны СССР для награждения, с предоставлением отпуска с 1 марта по 15 апреля сроком 45 суток. В командировочном предписании (в настоящее время хранится в семье) основанием для командировки указан «приказ командира части от 27 февраля на основании Указа президиума Верховного Совета Союза ССР для получения высшей правительственной награды звания Герой Советского Союза»». Прибыв в НКО СССР, Османов Р. выразил свое возмущение, тем, что его семью выслали из Крыма. После возникшего инцидента награду ему не вручили, а самого выслали из Москвы, указ о его награждении, видимо, аннулировали.

Принято считать, что в авиации существовали четкие нормативы по сбитым и уничтоженным самолетам, живой силе и технике противника, что наших славных летчиков **Дважды Героя Советского Союза Амет-Хана Султана** за 30 лично сбитых самолетов противника и 19 в группе в конце войны просто не могли не наградить второй звездой Героя, как и летчика штурмовой авиации **Абдураима Решидова** за огромные боевые заслуги в июне 1945 года. Все оказалось не так просто, благодаря ОБД «Мемориал» мы теперь имеем два наградных листа на присвоение звания Героя, две истории (пока) награждения.

Первый наградной лист на звание Героя, на **Решидова Абдраима** (именно Абдраима, а не Абдураима, Абдуреима) Измайловича, старшего лейтенанта, командира эскадрилии 5 ближне-бомбардировочного авиаполка, был подписан командиром полка майором Соловьевым в начале ноября 1941 года [5].. Об этом факте нигде ранее не писалось. Не писалось и о том, что Решидов принимал участие в советско-финской войне. В строке «Чем ранее награжден», указано «пред. к Правительственной награде орд. «Красное Знамя» и орд. «Ленина». В наградном листе подробно описаны заслуги Решидова, к началу ноября 1941 года он уже имел 71 боевой вылет на бомбардировку войск противника, на разведку и другие задания. Последний абзац перечисления боевых заслуг гласит: «За проявленное мужество, смелость, железную решительность, отвагу и героизм, согласно приказу НКО № 0299—41 г. представляется к третьей высшей Правительственной награде «Герой Советского Союза».

Заключения вышестоящих начальников от командира авиадивизии полковника Губанова до командующего войсками ЮЖФРОНТА генерал-лейтенанта Малиновского 7 января 1942 г за представление звания Героя.

Приказом по войскам Южного фронта № 0140/н от 23 февраля награжден орденом «Ленина».

Орден «Ленина», которым наградили Решидова, по счету должен был быть вторым, а третьим полученный со звездой Героя в июне 1945 года. На всех фотографиях и в перечне наград мы видим только два ордена «Ленина». А где же первый? Получается, что Решидова не наградили по второму представлению к награде, орденом «Ленина», а по представлению к третьей награде к званию Героя в 1941 году, ограничились награждением орденом «Ленина».

Абдуреим Измайлович Решидов не только Герой войны, но и выдающаяся личность, чего стоит его послевоенная эпопея с возвращением на Родину в Крым. Будучи «Героем Советского Союза» он мужественно перенес все глумления и издевательства крымских партийных и советских властей, крымскотатарская общественность хорошо знает содержание его открытого письма к маршалу авиации Вершинину с требованием решения вопроса его прописки в Крыму. Абдуреим Решидов принимал активное участие в национальном движении крымскотатарского народа. Его боевой и жизненный путь настоящая эпопея мужества и порядочности, он единственный из Героев Советского Союза, полных кавалеров ордена «Славы» крымских татар похороненных на родине в Крыму.

Абдуреим Решидов по праву заслужил звания «Дважды Героя Советского Союза» как и **Джафер Осман Топчи** дважды представленный к званию Героя, второй раз к сожалению посмертно, но не разу не удостоенный это высокого

звания. Фамилия, имя и отчество правильно должны были писаться в следующей последовательности — Топчи Джафер Осман. В наградных листах имя указывается как фамилия.

Джафер Осман Топчи, 1921 года рождения, татарин (крымский татарин), майор, был призван в Красную Армию в марте 1940 года Бахчисарайским ГВК. На фронте с 22 июня 1941 года [5]. Из первого наградного листа на присвоение звания «Героя Советского Союза» явствует, что он к этому времени был награжден двумя медалями «За отвагу» и орденом «Отечественная война» второй степени. Краткое изложение боевого подвига «В полку с момента его формирования — марта 1942 года. За время боевых действий полка прошел большой путь от Дона до Днестра, командуя сначала взводом автоматчиков, а затем командиром батальона. В наступательных действиях батальона, проявил умение и исключительную храбрость при выполнении боевых задач. Имеет шесть ранений и по инвалидности освобожден от военной службы, но как патриот полка, после излечения всегда возвращался в свою часть.

В ночь с 13 на 14.5.44 года, при наступлении батальона, в районе Дороцкое, умелым маневром и решительными действиями прорвал оборону противника и в короткий срок захватил две линии траншей, открыв путь для наступления полку и в дальнейшем ликвидации плацдарма немцев в излучине Днестра.

В тяжелых, напряженных боях, в излучине Днестра с 14 по 21.5.44 года, батальон под командованием капитана ДЖАФЕР, попав в окружение и отрезанный от баз снабжения, стойко сдерживал натиск врага, отбивая ежедневно по 4—5 контратак противника, но не отступил ни на шаг.

По приказу командования, батальон в ночь с 20 на 21.5.44 года, прорвал вражеское кольцо окружения, где капитан ДЖАФЕР и личный состав батальона проявил исключительную организованность и выдержку. Лично капитан ДЖАФЕР возглавил ударную группу при выходе батальона из окружения и на приданном танке раздавил четыре противотанковые пушки, два бронетранспортера, шесть автомашин и до 60 гитлеровцев. Достоин присвоения звания «Герой Советского Союза».

Командир 610 СП подполковник Гурский 24 мая 1944 г. ».

Высшую награду страны Джаферу Осману Топчи 29 июля 1944 г. заменяют орденом «Красное Знамя».

29 сентября 1944 года командир полка подполковник Губский представляет уже майора Джафера Османа Топчи, заместителя командира 610 стрелкового полка по строевой части за новые его подвиги к ордену «Александра Невского». Приказом по войскам 53 Армии от 4.11.44 г. его награждают орденом «Александра Невского», который он уже не получит. Джафер Осман Топчи геройский погибнет в бою 10.10.44 года.

15 ноября 1944 года командир полка Гурский представит своего первого заместителя во второй раз к званию «Герой Советского Союза» (посмертно).

На этот раз командир 203 стрелковой Запорожской Краснознаменной дивизии вынесет решение «Достоин высшей Правительственной награды — ПРИСВОЕНИЯ ЗВАНИЯ «ГЕРОЙ СОВЕТСКОГО СОЮЗА». 18 ноября 1944 года. **Заключение Военного Совета Армии —** «Достоин присвоения звания «Герой Советского Союза». Командир 57 Стрелкового корпуса генерал — майор Осташенко. 28 ноября 1944 года. **Заключение Военного Совета Фронта —** «Достоин ордена Отечественной войны первой степени». Командующий 53 Армией генерал-лейтенант Манагаров. 16 декабря 1944 года.31.12.44 г. награжден орденом Отечественной войны первой степени.

Шесть раз раненный боевой офицер, освобожденный от военной службы, награжденный орденами и медалями Джафер Осман Топчи после каждого ранения возвращается в свою часть и продолжает воевать. Дважды представленный в 1944 году к званию «Герой Советского Союза» и дважды не удостаивается им даже ценой своей жизни. Первое представление было сделано 24 мая, второе 15 ноября 1944 года, оба представления после объявления крымских татар «народом — предателем».

Крымские татары до войны проживали во многих областях и республиках за пределами Крымской АССР, откуда призывались на службу, а после начала войны на фронт.

Закирья Усеин Захарович (Закирьяевич)1908 года рождения, татарин (крымский татарин), уроженец г. Бахчисарая. В Красной Армии с мая 1941 года. Был призван Старо-Керменчикским РВК, Сталинской области (ныне Донецкая). Старший лейтенант, заместитель командира 2-го стрелкового батальона по политической части 910 Стрелкового полка 243 Стрелковой Никопольской Краснознаменной дивизии [5].

На старшего лейтенант Закирья Усейна пока имеется только один наградной лист с представлением его к высшей Правительственной награде — званию «Герой Советского Союза» (посмертно), который подписан командиром 910 стрелкового полка майором Костенко 23 мая 1944 года. Из наградного листа явствует: «14—15 мая 1944 года в боях по ликвидации плацдарма противника на левом берегу реки Днестр тов. ЗАКИРЬЯ, будучи в боевых порядках батальона действовал смело и решительно.

В этих же боях при наступлении батальона на деревню Кошница, он, находясь в 5-й стрелковой роте, личным примером воодушевлял бойцов на стремительное движение вперед и беспощадное уничтожение фашистов. Тов. ЗАКИРЬЯ лично убил 2 немцев.

20.5.44 года, когда батальон, где находился тов. ЗАКИРЬЯ стрелковым ротам угрожало окружение, он не струсил, а занял круговую оборону и отражал яростные контратаки противника.

В этот день противник пытался контратаковать подразделение, где находился тов. ЗАКИРЬЯ, последний встретил сильным пулеметным и автоматным огнем руководимыми им ротами.

Но, не смотря на то, что тов. ЗАКИРЬЯ был уже тяжело ранен, не ушел с поля боя, а продолжал командовать батальоном.

Превозмогая боль от тяжелого ранения тов. ЗАКИРЬЯ продолжал командовать батальоном до тех пор пока не отразил 3 яростных контратаки противника. В этом бою было уничтожено до 50 гитлеровцев. Тов. ЗАКИРЬЯ, как подлинный герой дрался с ненавистным врагом до последней капли крови.

За проявленные боевые подвиги перед Родиной, смелость, мужество и отвагу тов. ЗАКИРЬЯ достоин высшей Правительственной награды звания «Герой Советского Союза». ПОСМЕРТНО.»

С представлением командира полка на присвоение звания «Героя Советского Союза» Закирья Усейну, согласен командир дивизии, но вышестоящее начальство наградило Героя только орденом «Отечественной войны» первой степени.

Месутов Веис Асанович 1919 года рождения, татарин (крымский татарин). В Красную Армию призван в 1939 году Алуштинским РВК Крымской АССР. Старший лейтенант, командир 2-й батареи 670 Зенитного Артиллерийского полка 5-й Зенитной дивизии РГК [5].

До представления к званию «Герой Советского Союза» в октябре 1943 года, в июле этого же года был представлен и 24 июля награжден орденом «Красная Звезда».

В наградном листе на присвоение звания «Герой Советского Союза» Месутова Веиса (посмертно) написано, что он принимал участие в боевых действиях с 23 июня 1941 года на Северо-Западном затем Калининском, Воронежском, Степном фронтах. Из краткого, конкретного изложения личного боевого подвига или заслуг: «… прикрывая переправу через сев. Донец его батарея под арт.минометным и ружейно-пулеметным огнем пр-ка выполняла боевые задачи и не допускала авиации пр-ка бомбардировать переправу в районе Топлинка. В этот период его батарея сбила 4 самолета противника, за что он был награжден орденом «Красная Звезда». При форсировании Днепра нашими войсками его батарея надежно прикрывала их с воздуха в результате чего наши части от бомбардировки потерь не имели. 5.10.43 батарее т. Месутова было приказано первым форсировать р. Днепр. т. Месутов под арт.минометным огнем пр-ка форсировал р. Днепр не имея потерь в личном составе и технике и своевременно выполнил боевую задачу. В этот период батарея Месутова сбила 2 самолета противника. 8.10.43 при выполнении боевой задачи т. Месутов погиб смертью храбрых в бою, оставаясь до конца своей жизни верным присяге и Соц. Родине. За геройство в боях за нашу Советскую Родину, за форсирование первым р. Днепр т. Месутов Достоин звания «Герой Советского Союза»

Приказом по Армии 16.11.1943 года награжден орденом «Красное Знамя». После командиров батальонов Абдуля Тейфука, Джевдета Дерменджи, командир батареи Веис Месутов был третьим из крымских татар представленных к званию Героя за форсирование реки Днепр, а четвертым был командир стрелковой роты Хаиров Сулейман.

Хаиров Сулейман Абдулович 1922 года рождения, татарин, (нет сомнений, что крымский татарин), старший лейтенант. В армию призван 1 августа 1941 года Бакинским ГВК [5]. Скорее всего, после окончания Бакинского пехотного училища в звании лейтенанта. Некоторые детали мы еще уточним в ЦАМО. На Хаирова Сулеймана имеется три наградных листа, все они подписаны командиром 589 Стрелкового полка, 108 Стрелковой дивизии, 50 Армии 1-го Белорусского фронта полковником Гречко в течение 1944 года.

Второй раз командира 2 роты старшего лейтенанта Хаирова Сулеймана имевшего уже четыре ранения представили к званию «Герой Советского Союза». Из наградного листа: «При форсировании реки Днепр и во время жестоких боев с немецкими захватчиками на правом берегу Днепра в Быховском районе, Могилевской области 22—25 февраля 1944 года, тов. Хаиров С. А. проявил себя героем и показал исключительный образец правильного руководства боевыми действиями роты. Умело подготовив личный состав т. Хаиров, под ураганным огнем противника, первый с ротой перешел р. Днепр и закрепился на правом берегу. Противник делал неоднократно яростные попытки сбросить роту Хаирова в Днепр, но он умело организовал оборону занятого выгодного рубежа и отбил все контратаки немцев, дружным залповым и метким огнем. Развивая дальнейший успех, рота т. Хаирова стремительным броском овладела дер. Адаменка, не отрываясь от противника, выбила его из следующих траншей, не давая в них закрепиться немцам. Наступая все время в авангарде полка рота т. Хаирова заняла далее пос. Земледелие и 25.244 г. провела жестокий бой с противником в лесу, где немцы 4 раза бросались в яростные контратаки, т. Хаиров во главе роты стойко и решительно боролся, личным примером доблести и отваги …В этом бою тов. Хаиров был ранен, но так же стойко продолжал командовать ротой, пока противник не был разбит и отброшен назад, только после этого через ПМП (полевой медицинский пункт — прим. авт..) т. Хаиров был отправлен в госпиталь.

За исключительную личную храбрость и доблесть проявленные в боях с немецкими оккупантами, т. Хаиров С.А достоин высшей Правительственной награды — звания «ГЕРОЙ СОВЕТСКОГО СОЮЗА». 9 марта 1944 г. Командир 539 стр. полка полковник ГРЕЧКО. **Заключения вышестоящих начальников.** Достоин награждения высшей Правительственной наградой орденом «ЛЕНИНА» с присвоением звания «ГЕРОЙ СОВЕТСКОГО СОЮЗА» Командир 108 стрелковой дивизии Гвардии Полковник Теремов 10 марта 1944 г. **Отметка о награждении.** Награжден орденом «Красное Знамя» приказом по 50-й Армии 10.4.44 г.

Еще один пример и еще одна военная судьба представителя славного корпуса крымскотатарских офицеров. В книгах писателя и журналиста Аблязиза Велиева «Къараманлар ольмейлер» («Герои не умирают» 2005 г.) и «Дженк офицерлери» («Боевые офицеры» 2007 г.) есть подробная информация о **гвардии полковнике Идрисе Хайбулаеве** награжденного за боевые подвиги тремя орденами «Красного Знамени», орденом «Отечественной войны» первой степени и многими медалями. Прошедшего путь от командира взвода до командира полка. В этих книгах не достает весьма существенной информации о том, что 16 марта 1942 года, будучи еще командиром взвода лейтенант Идрис Хайбулаев был представлен к званию «Герой Советского Союза».

Хайбулаев Идрис 1915 года рождения, татарин (крымский татарин), родом из Судакского района Крымской АССР. В Красной армии с 1933 года, на фронте с февраля 1941 года. На фронт призван Алма-Атинским ГВК Казахской ССР после окончания военного училища [5]. До представления к званию «Герой Советского Союза» наград не имел.

Командира взвода автоматчиков 1-го отдельного стрелкового батальона 39 отдельной стрелковой бригады Хайбулаева Идриса представили к званию Героя командир батальона подполковник Полевик, военный комиссар батальона старший батальонный комиссар Багаев: «В бою под деревней Починки 29 января 1942 г. тов. ХАЙБУЛАЕВ проявил исключительное геройство в борьбе против фашистских извергов.

На рассвете 29 января 1942 г. батальон на большаке между КРЕСТАМИ и ВЕЛИЖЕМ, встретив большой обоз противника с пехотным прикрытием, атаковал его. Фашисты, укрывшись за сани, орудия и убитых лошадей, вели по батальону ураганный огонь, не давая возможности батальону броситься в атаку. Лейтенанту ХАЙБУЛАЕВУ со взводом было приказано переползти через большак и атаковать противника с тыла. Тов. Хайбулаев это приказание выполнил с честью; …Тов. ХАЙБУЛАЕВ подбежал к брошенному фашистами орудию, зарядил его и стал расстреливать артиллерийским огнем убегающих фашистов. Но в это время тов. Хайбулаев был ранен в обе ноги и после ранения, несмотря на то, что не мог стоять на ногах, он расстреливал фашистов из своего автомата. Действия тов. ХАЙБУЛАЕВА обеспечили полностью выполнение задания батальону».

Приказом по войскам Калининского фронта № 0263 от 22 июля 1942 года Хайбулаева Идриса наградили орденом «Красное Знамя». Это была его первая награда.

Из историй награждений солдат и офицеров из числа крымских татар **можно сделать некоторые выводы**.

В начальный период войны и особенно в первый год из-за тяжелых поражений и отступлений РККА, огромных потерь убитыми, ранеными, попавшими в плен количество награждений было во много раз меньше, чем в заключительный период. Замена награды **Эмира Люманова** со звания Героя (посмертно) на орден «Ленина» за тяжелые бои лета 1941 года, в начале 1942 года можно объяснить именно этими причинами. Проведенный нами анализ более двух тысяч наградных листов солдат и офицеров крымских татар, извлеченных из ОБД «Мемориал», показал, что буквально с первых дней войны крымских татар представляли и награждали самыми высокими наградами СССР. За отражение танковой атаки на Западной границе, уже на третий день войны 24 июня 1941 года представили, а 22 июля Указом Президиума Верховного Совета СССР наградили орденом «Красного Знамени» командира орудия 141 гаубичного артиллерийского полка младшего сержанта **Усейнова Саид Халиля**, призванного Ялтинским ГВК [5]. Из наградного листа: «… Командир орудия Усейнов остался у орудия один, остальной расчет не мог работать у орудия, не давала истребительная авиация противника. Но не испугался свинцовых пуль командир орудия Усейнов, он продолжал прямой наводкой расстреливать танки противника. Многие танки были охвачены пламенем огня, а враг продолжал свое движение на огневую позицию. Передний танк противника был на расстоянии 150 метр. от огневой позиции, командир орудия метко навел 152 мм. гаубицу на танк и вражеский танк запылал. Радость т. Усейнова описать нельзя т. Усейнов вскочил на лафет гаубицы и начал танцевать, эта была победная радость комсомольца Усейнова. В этом бою Усейнов прямой наводкой вывел из строя 3 танка, управляя один орудием».

В самый тяжелый период обороны Москвы в ноябре — декабре 1941 года летчики-истребители, летчики-штурманы крымские татары, воевавшие в истребительной, штурмовой авиации защищали небо столицы. Младший лейтенант **Аджи-Халиль Абдарман (Абдраман) Ахтем** из деревни Ай-Василь, проживавший на улице Ленина 32, которая располагается над Ялтой, служивший в бомбардировочной авиации, 46 авиаполку, 10 декабря 1941 года был награжден орденом «Красного Знамени» [5]. К этому времени у него было более 40 боевых вылетов на бомбардировку противника и разведку, а через два дня экипаж не вернулся с боевого задания. К настоящему времени установлены фамилии более 250 авиаторов крымских татар, выпускников Качинской, Павлоградской и других авиашкол.

Крымские татары воевали во всех родах войск, были награждены всеми орденами и медалями СССР за исключением только ордена «Победа», от медали «За боевые заслуги» до ордена «Ленина» и звания Дважды Героя Советского Союза, стали полными кавалерами ордена «Слава», среди них есть награжденный четырьмя медалями «За отвагу» (**Абулкаим Эбулисов**) [5].

На заключительном этапе войны, когда велись масштабные наступательные операции по освобождению советской территории и разгрому нацисткой Германии, происходило самое большое по количеству награждений и в том числе званием «Герой Советского Союза», в это время крымские татары, как правило, уже не награждались высшими наградами. Причиной этому было изменение «статуса народа», перевод его в разряд «народов предателей», список которых к концу войны увеличился. К этому времени были репрессированы и депортированы двенадцать народов, а также различные этнические группы.

Часть солдат и офицеров, из числа репрессированных народов, демобилизовали из армии до окончания войны и отправляли в трудовую армию и в места спец.поселений на самые тяжелые работы, их положение мало чем отличалось от положения немецких военнопленных. Зам. начальника отдела спецпоселений НКВД СССР полковник Государственной Безопасности Мальцев 10 октября 1944 года докладывает Заместителю Народного Комиссара Внутренних дел Союза ССР Чернышеву «Демобилизованные из армии спецпереселенцы прибыли к месту расселения в летнем армейском, вполне исправном обмундировании. Работая в лесу без спецодежды свою одежду и обувь изорвали. На некоторых стахановцах одежда настолько истлела, что не поддается никакому ремонту […]. Необходимо отметить также отсутствие у спецпереселенцев постельных принадлежностей: одеял, подушек, простыней. Отсутствие одеял приводит к тому, что спецпереселенцы используют для этой цели свои уже достаточно поношенные шинели, что приводит к антисанитарии и способствует вшивости. […] … в июле был период, когда кормили исключительно

похлебкой из крапивы с небольшой примесью овсяной муки. Стоимость такой похлебки составляла 6 копеек. […] Одеждой и обувью спецпереселенцы не обеспечены, производят впечатление оборванцев, а между тем многие из них на груди носят ордена и медали» (ГАРФ, ф.9479, оп. 1, д.157, лл. 51—55) [8]. Ратный подвиг солдат и офицеров репрессированных народов не был по достоинству оценен, особенно в той части, когда дело касалось награждения званием Герой Советского Союза. Формируемый в общественном сознании миф о «народах предателях» еще тогда мог быть легко развенчан. Замену наград на награды более низкого статута можно проследить на примере офицеров, особенно старших. На гвардии майора **Османова Рефата**, начальника штаба артиллерии 38 гвардейской стрелковой дивизии, имеется 3 наградных листа с подробным перечислением его боевых заслуг в ноябре 1944 года, феврале и мае 1945 года. Его дважды представляют к ордену «Красного Знамени» и оба раза заменяют орденом «Отечественной войны» первой степени, в третий раз представляют к ордену «Кутузова» третьей степени и эту награду заменяют орденом «Отечественной войны» но уже второй степени [5]. Замена наград происходит, как правило, в последней инстанции. Примеров таких достаточно много.

Кроме перечисленных выше солдат и офицеров крымских татар, представленных к высшей награде СССР, наградные листы которых можно извлечь из ОБД «Мемориал» и других источников. География призыва крымских татар в армию и на фронт обширна, что подтверждают нами перечисленные Герои, поиск других продолжается.

Среди них числится гвардии полковник **Сулейманов Усеин**, командир 1242 полка 374 стрелковой дивизии 54 армии, к званию Героя был представлен за прорыв блокады Ленинграда в районе Синельниково.

За проявленный героизм при обороне Севастополя был представлен к высшей награде командующим Черноморским флотом вице-адмиралом Ф. С. Октябрьским командир пулеметного отделения 8 отдельной бригады морской пехоты старшина второй статьи **Языджиев Исмаил**. Командующий флотом лично перед строем поздравил его с высокой наградой. О героизме И. Языджиева в своих воспоминаниях пишет участник обороны г. Севастополя впоследствии дослужившийся до звания контр-адмирала М. Г. Байсак. Участник парада Победы 24 июня 1945 года **Чалбаш Эмир-Усеин**, во время войны командир эскадрильи 49 Краснознаменного истребительного авиационного полка, сбил лично 11 самолетов противника и 6 в составе группы. Подготовил и обучил за время войны сотни молодых летчиков, войну закончил в звании подполковника, после войны, будучи полковником, командовал авиационным полком.

Только через полвека после окончания войны солдаты-победители получили формальное право возвратиться на родную землю, за которую они проливали кровь, большинство не дожило до этого времени, прах многих из них покоится вдали от родного Крыма.

«Война для крымскотатарского еще не окончена. Война считается оконченной лишь тогда, когда последний погибший солдат будет захоронен, последний пленный обменен и последний живой вернется с фронта. Последние оставшиеся в живых солдаты-победители — крымские татары — через 65 лет (2010 г.) после Победы, вынужденно проживающие в местах изгнания, все еще не могут вернуться домой с войны, и умирают на чужбине. Пройдет еще некоторое время и не станет последнего солдата победителя вернувшегося с войны, но недошедшего до родного дома. Все это ляжет позором на страны правопреемницы СССР, которые несут ответственность за преступления тоталитарного режима». Эти слова были произнесены мною 24 апреля 2010 года на заседании гуманитарной секции международной конференции «Университеты и общество» в МГУ им. Ломоносова в Москве в присутствии двух сотен ученых историков, философов, социологов, политологов, языковедов, педагогов. Наше прошлое всегда должно быть с нами.

(*орфография и пунктуация документов сохранена*)

Источники и литература

1. Аналар яш экенде. Очерки. Ташкент. Гафура Гуляма,1977. — 288 с.
2. Велиев А. Къараманлар ольмейлер / А. Велиев. — Симферополь : Крымучпедгиз, 2005. — 348 с.
3. Велиев А. Дженк офицерлери / А. Велиев/Симферополь. АнтиквА, 2007. — 392 с.
4. Велиев А. Муаребе аскерлери / А. Велиев/. Симферополь. Крымучпедгиз, 2011.— 478 с.
5. Обобщенный банк данных «Мемориал» : [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http//www.obd — memorial.ru.
6. Поляков В. Е. Страшная правда о Великой Отечественной. Партизаны без грифа «Секретно» / В. Е. Поляков. — Москва : Яуза-пресс, — С. 390 —417.
7. Бугай Н. Ф. Депортация народов Крыма / Н. Ф. Бугай. — Москва, «ИНСАН», 2002. — С. 193.
8. Бекирова Г. Т. Крым и крымские татары в XIX—XX веках : Сборник статей/Г. Т. Бекирова. — Москва, 2005. — С. 132—134.

ОСОБЕННОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОФОРМЛЕНИЯ ЖЕНСКОГО КАРАИМСКОГО КОСТЮМА И ДРУГИХ ТЕКСТИЛЬНЫХ ИЗДЕЛИЙ 18—19 ВЕКОВ

Левицкая В.А.,
соискатель
Украина, Крым

Аннотация. В статье рассматриваются особенности декорирования женского караимского костюма 18—19 веков, а также текстильных изделий бытового и религиозного назначения, дается характеристика основных видов узорного шитья крымских караимов, построение орнаментальных композиций, рисунка вышивки и характерного колорита в одежде и предметах быта, технические приемы выполнения вышивки в костюме, место ее расположения, используемые виды нитей, тканей и материалов и их цветовая гамма.

Summary. The article considers the features of the decoration woman Karaite costume the 18—19th centuries, as well as textiles domestic and religious purposes, given the characteristics of the main types of patterned sewing of the Crimean Karaites, construction of ornamental compositions, pattern and character of color in clothes and household items, techniques of execution of embroidery in the suit, the place of its location, used types of yarns, fabrics and materials and their colours.

Özet. Bu makalede, 18—19 yüzyıllarına ait Karaim kadın halk kıyafeti yanı sıra ulusal ve dini tekstil ana türlerinin dekorasyon özellikleri açıklanır. Kırım Karaitlerin, dekoratif kompozisyon dikişi, nakış tekniği ve giyim, halk elbisenin renkli resim nakışı ve konumu, iplik türü, kumaş, malzeme ve onların renk çeşitleri gösterilir.

Постановка проблемы. История костюма любого народа является в известной мере отражением процесса формирования всего этноса. Наряду с другими источниками она помогает увидеть генетические, исторические и культурные связи народа, иногда подтверждая уже сложившиеся теории, а иногда и восполняя недостающие звенья в цепи сведений по этим связям.

Крымские караимы-тюрки (Караи) — малочисленная народность, населяющая крымский полуостров еще с 12 столетия, является этнокультурным реликтом, потомками древнейшего населения Крыма и наследниками хазарской культуры. Двадцатый век с его войнами и социальными революциями, с тяжелыми последствиями после них, нанес удар малым народам и поставил их на грань полного исчезновения. Так караимы занесены в Красную Книгу ООН, как самый малочисленный народ во всем мире. За последнее время культура караимов пришла в упадок, катастрофически исчезают даже наиболее устойчивые обряды и обычаи. Крымские караимы, история и корни которых уходят в глубину тысячелетий, как этнос, нуждаются в спасении его святынь и возрождении культуры, в том числе и через народный костюм, который является частью не только материальной, но и духовной культуры народа, которая впитала в себя его традиции, мировоззрение от самых истоков зарождения.

Факт существования высокоразвитого бытового искусства караимов Крыма давно установлен. Также определена высокая научно-художественная ценность традиционного костюма крымских караимов. Отправленные в 1928 г. Крымгосторгом в Торгпредство в Париж образцы художественного тканья и шитья крымских татар и караимов получили высокую аттестацию и отнесены к уникальным музейным экспонатам. Одним из ведущих центров по изучению культуры народов Крыма являлся Евпаторийский археолого-этнографический музей, основанный в 1916 году. Уже к 1920-му году этнографические материалы, характеризующие культуру и быт караимов Крыма, занимали в музее «первое место». Караимы свозили в музей рукописи, книги, костюмы, предметы быта и религиозного культа. Большой вклад в изучение истории караимов, их культуры и особенно национального костюма внесла Полина Яковлевна Чепурина, будучи директором Евпаторийского музея. В 1926 г. в издании РОПИК выходит ее очерк «Евпаторийский музей», в котором дается полная характеристика предметов культуры караимов. 5 февраля 1929 г. в Опросном листе для научных работников зарегистрирована рукопись П. Я. Чепуриной «Караимский костюм», подготовленная к печати, выявить которую пока не удалось.

Общая история караимского народного костюма ещё не написана, поскольку для этого требуется объединение усилий археологов, этнографов, лингвистов, историков, искусствоведов и модельеров. Проблемой в исследованиях национального костюма крымских караимов является малое количество достоверной печатной литературы о караимах. Систематического описания национальной одежды крымских караимов с соответствующим иллюстративным материалом в литературе достаточно мало.

Музейные коллекции предоставляют возможность детального изучения караимского костюма, но, что касается одежды XVIII в., то возможности её исследования ограничены из-за того, что большинство образцов не сохранилось. Потому следует полагаться исключительно на изобразительные источники и письменные свидетельства.

Анализ последних исследований и публикаций.

Что касается женского народного караимского костюма, то наиболее полная информация о нем содержится во второй части шестого тома Народной Караимской Энциклопедии. Женская одежда представлена по ассортименту и используемым тканям, но очень кратко, без описания силуэтных форм, расположения декора и схем кроя. Нет

описания орнаментальных композиций, которые использовались для декорирования различных частей костюма. В энциклопедии представлены черно-белые фотографии женских костюмов конца 19 — начала 20 века.

Особый интерес представляет том I Народной Караимской Энциклопедии, изданный в Москве в 1995 г., в котором приводится весьма любопытное описание караимских свадеб, происходивших во времена ханов в известной караимской крепости Джуфт — Кале, со строгим соблюдением всех обрядов и описанием свадебных караимских костюмов.

Любопытны свидетельства путешественников, посетивших полуостров в 19 веке. А. Демидов в своей работе «Путешествие в Южную Россию и Крым» в 1853 г. дает краткое описание женского костюма.

Польский писатель А. Новосельский выпустил в свет в 1854 г. в двух небольших томах описание своего путешествия, совершенного в 1853 г. на юг России и в Крым под названием «Степи, море и горы», где дает характеристику типа внешности, одежды, быта, поведения караимов, которые представляют несомненный интерес.

Очень важные сведения по истории караимов, их материальной культуре в области костюма, украшений, обстановки, семейного и общественного быта, торговых сношений содержатся в статье Ельяшевича Б. С. «Караимские брачные договоры — шетары», которая была написана совместно с П. Я. Чепуриной — директором Евпаторийского музея.

Необходимо также отметить, что профессор Мозеловский, изучая караимский народный орнамент на домашних тканях и по вышивкам караимок приходит к заключению об их турецком происхождении в статье «Tkaniny Ludove Karaimskie a sprava pochodzenia Karaimov krymskich I polskich» (1934).

В 1935 г. на страницах журнала «Искусство» П. Я. Чепурина представила обзор собранных материалов по караимской вышивке. Основными видами бытового искусства народов Крыма являлись ткани и вышивки, как наиболее сохранившиеся виды народного творчества.

Обширный материал по вопросу изучения орнаментального шитья караимов Крыма П. Я. Чепурина обобщила в отдельной монографии (1938 г.).

Полученные результаты. Народный костюм является историческим источником для изучения этногенеза и формирования культуры народа. Этнографические исследования народной одежды связаны с изучением традиционного кроя, используемых тканей, технологии пошива и определением особенностей декора.

Рассмотрение костюма с разных точек зрения (кроя, техники шитья, орнаментики, подбора цветовой гаммы, материала, силуэта, манеры ношения, а также особенностей терминологии) предоставляет дополнительные источники для восстановления путей формирования народа, иногда подтверждая, а часто и дополняя исторические свидетельства. Определенную роль в характеристике картины социального, бытового устройства общества, его мировоззрения сыграло рассмотрение костюма по ряду признаков, выделяющих определенные моменты: социальный, семейный, половозрастной, будничный — праздничный, профессиональный и конфессиональный. С конфессиональной принадлежностью этноса тесно связан его обрядовый костюм, имеющий самые стойкие традиции, всегда отраженные в деталях одежды рядом символических знаков.

В этнографических музеях Евпатории, Феодосии, Ялты и Бахчисарая сохранились старинные караимские артефакты: костюмы, образцы вышивки,

предметы быта, отражающие их культуру. На формирование национального костюма крымских караимов повлияло много факторов: особенности географической среды обитания и климатические условия, хозяйственный уклад, историко-социальные процессы, культурные и религиозные процессы, а также влияние культур соседних народов. В течение длительного периода на территории Крымского полуострова проживали одновременно несколько национальностей, что привело к взаимному проникновению культур. В различные исторические периоды, в зависимости от численности преобладания той или иной национальности наблюдалась интенсивность влияния преобладающего этноса. Из всех национальностей, проживающих в Крыму в течение длительного периода, наиболее многочисленными были крымские татары. Как представители господствующего этноса, они старались распространить татарские обычаи, изменяя особенности материальной культуры коренных народов, что очень явно отразилось и на костюме, ставшем для многих народов внешне объединяющим фактором. Очень сильное влияние крымско-татарского костюма испытали на себе народы, издревле жившие на полуострове — караимы и крымчаки, костюм которых во многих своих деталях и даже в терминах, их определяющих, почти полностью совпадает. Даже при описании костюмов крымчаков и караимов у исследователей по этнографии часто встречается фраза «они одеваются по-татарски». Это обусловлено тем, что эти национальности проживали в течение длительного времени на одной территории, имели тесные связи и частые контакты.

Караимы появились в Крыму раньше, чем крымские татары, но численное преобладание крымских татар оказало интенсивное влияние на малочисленных соседей. Костюмы крымских татар и караимов весьма похожи, но все же есть отличия.

Общими композиционными элементами одежды у этих национальностей являются:

— многослойность одежды;

— наличие нижней и верхней одежды и нательных штанов;

— членение костюма по линии талии и подчеркивание линии талии поясами;

— густой орнамент на используемых тканях;

— обилие орнаментики, вышивки, накладных украшений, таких, например, как накладные манжеты;

— обязательное наличие головного убора.

Проанализируем влияние крымско-татарской культуры на караимскую на примере комплексов женских костюмов, сложившихся в 18—19 вв., одновременно описывая художественные особенности караимского костюма. Сравнивая костюмы по ассортименту, крою, используемым тканям и материалам, дополнениям (головным уборам, поясам, обуви, украшениям), были выявлены следующие особенности. Оба костюма состояли из длинной и широкой нижней рубашки (хлопчатобумажной или шелковой), длинного верхнего распашного платья, шаровар, доходящих до ступни. У крымских татарок длинные широкие с глубокими складками шаровары «думан» или «дон» закрывали щиколотку, нижние части штанин, начиная от колен, делались из ярко-красной материи с таким расчетом, что они всегда были видны из-под рубашки. Караимские женщины носили одноцветные, чаще белые шаровары «шальвары» с широким напуском «токмебалаклы шальвар». Нижние рубахи караимки шили из тончайших хлопчатобумажных и льняных тканей с оборками и кружевами, а также из крученого шелка. В качестве отделки использовали вышивку золотом. Тканые рубахи украшали геометрическим орнаментом. Часто нижняя рубаха была соединена с «завоями» — головными покрывалами. «Завой» замужние женщины обвивали и завязывали вокруг головы. Поверх нижней рубахи караимки надевали нижнее платье или верхнее — длинный кафтан «антери», напоминающий по форме платье. Нижнее платье длинное изготавливали из хлопчатобумажной и атласной ткани, а также из дамасской ткани «шамаладжи» — это разноцветная хлопчатобумажная полосатая материя с преобладающим синим цветом. Верхнее платье «капама» было особенно роскошным длиной до пят из тканей, привезенных из разных стран. Это турецкая шерсть и «гробарин» — плотная шелковая ткань; тонкое ярко красное сукно «кармазин»; легкая шерстяная косотканная материя «стамед»; полосатый дамасский атлас вышитый золотыми нитями и полосатый китайский штоф вышитый золотом. Это и дорогие венецианские ткани, и персидские шелковые ткани «хара» с цепеобразными полосками. Цветовая гамма очень разнообразна — ярко красный, вишневый, зеленый, синий, темно фиолетовый, белый. Манишка, борта и подол верхнего платья вышивались растительным узором. Верхнее платье распашное, часто отрезное и присборенное по линии талии с цельнокроенными или втачными рукавами.

Крымские татарки поверх рубашки надевали короткий до колен или несколько ниже кафтан «зыбын» с короткими рукавами, вырезом на груди «кокус», который вне дома закрывался нагрудником «кокуслюк». Верхнюю одежду крымской татарки составляет длинный до пят кафтан, который плотно облегая тело женщины, ниже талии значительно расширяется при помощи особых клиньев «джабу» с боков. Длинное распашное платье обычно шилось из полосатой шелковой ткани. Платье на талии стягивалось широким поясом из шелка, бархата, кожи с металлическими вставками и металлической пряжкой в виде двух выпуклых полусфер. Пояс был обязательным атрибутом костюма крымско-татарских и караимских женщин. Поверх платья иногда надевали передник из белой хлопчатобумажной и льняной ткани или «пултебенек» из маломерной кожи.

В крымскотатарском костюме широко распространены жилеты, расшитые по горловине, бортам, низу сложным орнаментом золотыми или серебряными нитями. В отличие от татарского, в караимском женском костюме жилеты не получили широкого распространения. Поверх платья караимки надевали бархатные кофточки «фермам», «кырха», длиной до талии и без застежек, распашные на груди с широкими рукавами чуть ниже локтя. Кофточки шили главным образом из бархата, атласа, шелка, реже из парчи, и расшивали золотыми и серебряными нитями разных оттенков традиционным караимским узором по полочкам, спинке и рукавам. Тканые и вышитые узоры, располагавшиеся на деталях одежды, по мнению многих исследователей, изначально выполняли обереговые функции, так как их обычно помещали на местах, прикрывающих самые уязвимые и значимые участки тела.

В качестве теплой верхней одежды караимки очень любили шубки из суконной или атласной (часто полосатой) вышитой золотом ткани на горностаевом, беличьем меху. Использовали также мех пестрой куницы. Верхняя одежда караимки — это также плащ «беныш» из шелковой персидской материи «хара» с полосками, украшенный галунами.

Крымские татарки и караимки с особенным вниманием заботились об украшении головы. Разделив волосы на две ровные половины, они сплетали их в тонкие косички, которые отбрасывали на спину. На голову крымские татарки одевали конусообразную бархатную шапочку «фес», вышитую золотом или серебром, иногда украшенную мелкими монетами и покрытую круглой с узорами пластиной золотого цвета «фес тепелик». Головным убором караимских женщин также является феска, но она имеет скругленную форму с выпуклым донышком, покрытым сверху ажурной вязаной накладкой, расшитой жемчугом, бисером. Часто сбоку фески свисают кисти золотистого цвета. Также как у крымско-татарских женщин феска покрывалась марамой, платком, шелковой вуалью, вышитой золотом с галунами, пышным тюлем, украшенным золотыми нитями. В качестве праздничных вуалей носили, закрывая лицо, алый шелк «алчетки» и расшитый золотыми нитями шелковый тюль «дюль бент». Головное покрывало вышивали золотыми и шелковыми нитями караимским растительным двусторонним орнаментом, по краям оставляли бахрому, кисти или вязаную сетку.

Из украшений крымские татарки любили носить кольца, большей частью золотые, и серебряные браслеты. Распространены также серьги, бусы, изготовленные из драгоценных камней, стекла, горного хрусталя, а также мониста.

В отличие от татарок, караимки украшали грудь жемчужной сеткой, либо кулонами, но даже самая бедная караимка имела монисто-ожерелье из множества монет — «гэрданлык». Караимки также носили золотые браслеты с драгоценными камнями и миндалевидные серьги «ботеке». Отличным от крымско-татарского является и украшение караимки в виде диадемы на лбу, состоящей из позолоченной серебряной пластины с начерченными на ней древнееврейскими письменами или арабскими изречениями.

Обувь крымской татарки имела различное назначение: мягкие сафьяновые сапожки или туфли «терлик» надеваются

зимой в комнате, а туфли без задников с острыми носками «папуч» летом. Осенью и зимой на ноги надевают обувь с деревянной подошвой «налын» или «табалдрык» с ремешком для продевания ноги.

Распространенной обувью у караимских женщин были мягкие изящные сафьяновые сапожки, расшитые мишурой «ишлеме мест», поверх которых надевали твердые туфли без задников.

Пояса крымских татарок отличались большим разнообразием: то узкие, то широкие, они привлекали внимание красотой геометрических и растительных узоров. Плетенные из золотых нитей, серебряные и позолоченные, филигранные, бархатные, расшитые золотом, на кожаной основе с пряжками сложных форм в виде корзин с цветами, круглыми, миндалевидными. Основными видами декорирования поясов служили гравировка, зернение, филигрань, чеканка, литье, ковка, серебрение, чернение. Пояс караимки имел более простой вид, а бляхи на поясах всегда имели круглую форму в виде двух полусфер. На поясе делали металлические вставки, реже использовали драгоценные камни. По всей длине пояс расшивался золотом или серебром традиционными орнаментами.

При чтении старейших описей приданого крымских караимов, поражает количество и качество описываемых в них предметов. Шелк, золото, богатейшие ткани, драгоценности — все сливается в одну гармоничную картину восточной жизни, ее духовного и материального быта. И это не случайно, так как центром торгово-культурного влияния для караимов Крыма был Ближний Восток. Чувствуется большое влияние Персии и Малой Азии через Дамаск — Брусу — Токат, из которых привозили лучшие ткани.

И внутреннее содержание, и форма внешнего украшения дает возможность по Евпаторийскому собранию шетаров — брачных договоров проследить перелом переживаемый караимской нацией при переходе от одной культуры к другой. Достаточно беглого просмотра собрания шетаров от ханских времен до половины 19 в., чтобы наглядно убедиться по орнаментации, как от шетара к шетару уменьшается влияние Востока и постепенно нарастает европеизация караимов Крыма. Особенно эти изменения видны в одежде.

С 70-х годов 19 века происходит массовое увлечение европеизацией. Теперь уже о народном одеянии не было и речи: все одевались в европейские костюмы. Только на представителях духовенства и стариках можно было еще увидеть национальную одежду с традиционными вышивками и орнаментами, унаследованными от предков.

Орнаменты крымских татар и караимов очень похожи между собой. В вышивках зачастую можно встретить одинаковые элементы, но есть у караимов орнаменты характерные только им — это, например, дубовые листья и колосья. Все орнаменты имеют символическое значение. Крымские татары славятся разнообразными техниками вышивки, в том числе золотого шитья. Отличительной особенностью вышивки у караимов является использование в орнаменте нескольких оттенков золотых нитей. Отмечено орнаментальное богатство рисунка, высокая техника шитья и тканья крымских караимов, сохранивших искусство шитья тамбурным швом. Караимы, жившие в тесном бытовом соприкосновении с татарами, имели постоянное сношение с зарубежными караимами Сирии, Палестины и Египта. Караимские вышивки непосредственно перенесли влияние, орнаментного шитья Дамаска, Багдада и Иерусалима (Сирии, Палестины) в Крым и привили караимам особую изысканность шитья и сложность орнаментной композиции. Молитвенная вышивка обычно вырабатывается характерной манерой тамбурного старо-дамасского шитья с вливанием тона в тон, что привилось лишь на вышивках караимов Крыма. Ценность этих предметов культа в определении художественного творчества караимов огромна. Чем старинее предметы культа, тем вернее их караимское происхождение, так как религиозная нетерпимость не допускала в дом молитвы изделия рук иноверца.

В Бахчисарайском Ханском дворце экспонируется караимский молитвенный коврик 18 века из красной шелковой ткани, вышитый несколькими оттенками золотой и серебряной нити. Он представляет собой вертикальный прямоугольник, разделенный на 4части горизонтальными полосами с вышитыми золотом надписями. Каждая часть содержит по два растительных орнамента округлой формы — это вазоны с цветами или древо жизни. Узоры растительного орнамента составлены из цветов и плодов. В орнаменте встречается изображение коробочек хлопка, цветов граната и гвоздики, а также растительные побеги и колосья. Вышивка выполнена в технике двустороннего золотого шитья с вливанием тона в тон из золотых и серебряных нитей нескольких оттенков, а также шелковых нитей разных цветов.

Расцвет вышивального искусства крымских караимов приходится на ханский период — это 17 —18 вв. Появляется большое разнообразие швов, применяемых на одном вышитом предмете, использование нитей мягких тонов, имевших множество оттенков, незаметно переходивших один в другой. Шитье всегда было двустороннее, и невозможно было отличить изнанку от лица. На вышивках 19 века, выполненных в технике двустороннего шитья, в отличие от вышивок ханского периода, изнанка обычно видна. Некоторые изделия по колориту используемых цветов, узору и его расположению, качеству нитей, особенностям приемов шитья очень похожи на турецкие. Для турецких вышивок всегда было характерно большое разнообразие цветов и оттенков, особенно это относится к красному цвету. Кроме того на караимских вышивках часто можно увидеть тамбурную технику шитья золотыми нитями, принятую также в Турции.

Выводы. По элементам орнамента, представляющим в целом систему символов, можно проследить генетические и исторические связи крымских караимов с различными народами, в прикладном искусстве которых встречаются эти же элементы.

И внутреннее содержание, и форма внешнего украшения изделий декоративно-прикладного искусства крымских караимов дает возможность проследить перелом переживаемый караимской нацией при переходе от одной культуры к другой. Достаточно беглого просмотра, чтобы наглядно убедиться по орнаментации, как уменьшается влияние Востока и постепенно нарастает европеизация караимов Крыма.

Литература.

1. Рославцева Л. И. Одежда крымских татар XVIII — начала XX в. в. /Л. И. Рославцева — М.: Наука, 2000. —392 с.
2. Монастырлы Х. А. Одежда крымских татар / Х. А. Монастырлы. — Симферополь, 1890.
3. Герцен А. Г. Крепость драгоценностей Кыркор. Чуфут-кале / А. Г. Герцен, Ю. М. Могаричев. — Симферополь, 1994
4. Паллас П. С. Путешествие в Крым (в 1793—1794 годах) / П. С. Паллас // Зап. Императорского Одесского общества истории и древностей. Т. 12. — Одесса: Тип. Л. Даникана, 1881.
5. Демидов А. Путешествие в Южную Россию и Крым / А. Демидов. — М., 1853.
6. Маркевич А. Н. В. Гоголь и В. А. Жуковский в Крыму / А. Маркевич // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — 1902. — № 34.
7. Чепурина П. Я. Татарские вышивки / П. Я. Чепурина // Искусство. — 1935. — С. 103—108.
8. Morelowski M. Tkaniny ludowe karaimskie a sprawa pochodzenia Karaimow Krymskich i Polskich / M. Morelowski // Mysl Karaimska. — 1934. — № 10. — S. 37—87.
9. Чепурина П. Я. Караимские брачные договоры «шетары» / П. Я. Чепурина, Б. С. Ельяшевич. [оттиск из Известий Таврического Общества Истории, Археологии и Этнографии. Т. 1]. — 1927.

УКРАЇНСЬКО-КРИМСЬКІ ВЗАЄМИНИ В XVIII ст. В ДЗЕРКАЛІ ФРАНЦУЗЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ

Луняк Е.Н.,
к. ист. н., доцент, докторант
Украина, Нежин

Аннотация. В статье рассмотрено состояние ознакомления французской общественности с Украиной в XVIII в. на фоне исторических взаимоотношений Украины и Крыма. Проанализированы причины интереса французских дипломатов к взаимоотношениям между казаческой Украиной и Крымским ханством.

Ключевые слова: Украина, Крымское ханство, запорожские казаки, дипломатия, Франция.

Анотація. У статті розглянуто стан ознайомлення французької громадськості з Україною в XVIII ст. на тлі історичних взаємин України та Криму. Проаналізовано причини цікавості французьких дипломатів до взаємин між козацькою Україною та Кримським ханством.

Ключові слова: Україна, Кримське ханство, запорозькі козаки, дипломатія, Франція.

Summary. The acquaintance's state of the French public with Ukraine in the XVIII-th century against the background of historical mutual relations of Ukraine and Crimea in the article is covered. The reasons for the interest of French diplomats to the relationship between Cossack's Ukraine and Khanate of Crimea is analyzed.

Keywords: Ukraine, Khanate of Crimea, Zaporizhian Cossacks, diplomacy, France.

Татарські набіги на землі України були постійним руйнівним фактором нашого минулого. Проте між Кримом і Україною нерідко існували періоди не тільки мирного співіснування, але й співпраці. Загальновідомо, яку важливу роль відіграв Крим при підтримці становлення Гетьманщини на початковому етапі Хмельниччини. Кілька разів впродовж XVIII ст. українські козаки та кримські татари опинялися то в ролі ворогів, то в ролі союзників. Геополітичні зміни на південному сході Європи, зважаючи на глобальні наслідки, які вони спричиняли, викликали посилену увагу західних урядів й особливо Версаля. Французьке інтелектуальне суспільство розглядало ці складні та мінливі українсько-кримські взаємини як стосунки між двома спорідненими народами. Багато тогочасних науковців сприймало українських козаків за відгалуження татар. Так, історик Жан-Батіст-Блез де Рош де Партене (1690—1766) зауважував: «Козаки — народ татарського походження, що мешкає в Україні. Вони утворили собі своєрідну республіку під керівництвом генерала, посада якого є виборною й залежить від того правителя, який на той час є найбільш грізним. Підкоряючись послідовно Польщі, Туреччині та Росії, вони взяли за звичай змінювати свого господаря» [14, p. 231—232]. На спорідненості козацької нації з татарами наголошували Антуан-Огюстен Брюзен де ла Мартін'єр (1683—1746) [17, p. 292], Елеазар де Мовійон [11, p. 447] (1712—1779) та Габріель Бонно де Маблі [10, p. 49—50] (1709—1785). Останній був відомим дипломатом і мав великий вплив на зовнішню політику уряду Людовіка XV. Знаменитий історик-орієнталіст Жозеф де Гінь (1721—1800) у своїй праці «Загальна історія гунів, турків, монголів та інших татар», виданій у 1757 р., висував припущення, що саме слово «козак» є похідним від перекрученого «кипчак» (*Kaptchak*), а зародження козацтва відбулося з «решток безмежності турецьких і татарських орд» [3, p. 520]. Найвідоміший геній французького Просвітництва — Вольтер (1694—1778) — кілька разів підкреслював, що «українці, яких називають козаками, є поєднаним збіговиськом давніх роксоланів, сарматів і татар (*Les Ukrainiens qu'on nomme Cosaques sont un ramas d'anciens Roxelans, de Sarmates, de Tartares réunis*)» [23, p. 171; 24, p. 42]. Звичайно, під терміном «роксолани» розумілися тогочасні українці-русини, а «сарматами» «королем філософів» було названо поляків.

Налагодження Іваном Мазепою спільно з Карлом XII у 1708—1709 рр. військово-політичного союзу з Кримським ханством розглядалося на заході як своєрідне продовження політичних традицій Богдана Хмельницького, спрямованих на утворення в Україні самостійної козацької держави. Той же Вольтер відзначав, що Крим намагався підтримати козаків і шведів з метою послаблення Росії, однак така підтримка не врятувала українського гетьмана і шведського

короля від поразки [23, p. 172]. Саме підтримка з боку Криму й Османської імперії дозволила Мазепі та Карлу XII знайти порятунок у «землях Татарії» [9, p. 155]. Безпосередню збройну підтримку з боку кримців отримав гетьман Пилип Орлик у поході на Україну взимку-навесні 1711 р., про що писали Анрі-Філіпп де Лімьє [9, p. 286—287] (?-1725) та Жан Руссе де Міссі, або «боярин Іван Іванович Нестезюрануа» [13, p. 257] (1686—1762). Зауважимо, що прізвище «*Nestesuranoi*» є анаграмою справжнього імені автора «*Jean (n) Rousset*» (складання подібних анаграм було модою того часу, згадаймо приклад Вольтера).

Наслідком союзу між Кримом і мазепинцями стало перебування запорожців у володіннях хана до 1734 р. та екзильна діяльність гетьмана Орлика. Як відомо, останній мав значну підтримку з боку Франції, а його син Григір був людиною наближеною до Людовіка XV і справляв вагомий вплив на політику Версаля в Східній Європі.

Пом'якшення тиску на Україну в післяпетрівській Росії на фоні посилення протиріч між козаками та Кримом зумовило повернення запорожців під царську владу й утворення останньої Запорозької Січі, так званої Нової Січі. Ця акція з боку уряду імператриці Анни Іоаннівни переслідувала стратегічну мету: використати військовий потенціал запорозького козацтва під час нової російсько-турецької війни. За словами відомого військового історика та теоретика XVIII ст. Луї-Фелікса Гінемана де Кераліо (1731—1793), козаки добре зарекомендували себе на фронтах цієї війни, зробивши істотний внесок у перемоги росіян над турками та татарами. Особливо виділяє історик запорожців, які були неперевершеними розвідниками, вирізнялися найбільшою мобільністю, здатністю до подолання перешкод і пристосованістю до ведення прихованих, по суті, партизанських бойових дій. Він наголошує, що це єдині воїни, які успішно могли вести бойові дії як кінно, так і в пішому порядку, а також відзначалися гарним вмінням вести військові операції на воді. Автор згадує про вдалі дії невеличкого флоту запорожців під Очаковом і на Дністрі, коли вони вчиняли раптові, несподівані напади на розгубленого неприятеля. Саме козаки прославилися частим взяттям полонених і захопленням ворожих коней та худоби. Як фахівець з військової справи, дослідник позитивно оцінює вміння козаків швидко споруджувати військовий табір з возів і тримати там оборону. Він повідомляє, як одного разу татари кілька разів йшли на штурм цього імпровізованого укріплення й щоразу були відбиті. Попри все, в російській армії Кераліо вважає козаків найслабшою ланкою, якщо справа доходила до організованих зіткнень, тому саме на них в першу чергу спрямовували свій головний удар турки та татари. Результат цього кривавого протистояння, закріплений Белградським договором, історик вважає невиправданим для Росії. В той же час внаслідок війни посилалася могутність імперії. Спустошення Криму та суттєве ослаблення Порти створили сприятливі умови для продовження російської експансії у південному напрямку [6, p. 119, 125; 7, p. 6, 9, 113].

Однак після переможного завершення для Росії війни з турками та татарами українські козаки все сильніше почали відчувати на собі тиск з боку царського уряду. Великим ударом по суверенним правам Запоріжжя стало утворення Нової Сербії, яка значною мірою розташувалася на землях запорожців. Цей наступ на Вольності війська запорозького був відвертим порушенням домовленостей між козаками та Росією. Однак захоплення запорозьких володінь надалі тільки посилювалося. Так, наприклад, історик і дипломат Жан-Бенуа Шерер (1741—1824) зауважував, що Росія весь час була спрямована на обмеження та звуження української автономії, і навіть в часи прихильної до козацтва Єлизавети воно не припиняло зазнавати утиску своїх прав. На підтвердження своїх слів він наводить історію намагань запорозьких козаків відстояти за собою Чорний ліс (на теренах сучасної Кіровоградщини), яким здавна володіли їхні предки і який російська влада прагнула прилучити до Нової Сербії: «Але козацьких доводів навіть не слухали. А щоб покарати козаків за зухвалість їхніх вимог, у них було відібрано всі ці землі» [20, p. 47—52; 2, с. 39—41]. Розповідь про цей акт несправедливості стосовно козаків Шерер ще більше підсилює повідомленням про те, що всіх їхніх посланців до Петербурга запроторювали за грати, де ті гинули від горя й знущань. В утворенні Нової Сербії дослідник, подібно до січовиків, бачив не стільки оборонний задум російського уряду для відсічі кримським татарам, з якими на той час значних військових зіткнень не відбувалося, а існували налагоджені торгівельні та господарські взаємини, скільки засіб контролю над Запоріжжям і знаряддя постійного тиску на нього з метою його остаточного знищення [20, p. 259—262; 2, с. 145—146.].

Інший француз Ніколя-Габріель Леклерк (1726—1798), який свого часу був особистим лікарем Кирила Розумовського та довгий час проживав в Росії й Україні, згадував про постійні скарги запорожців в 1760-х рр. Катерині II на порушення їхніх прав. Повідомляючи про їхні вимоги щодо повернення відібраних земель, Леклерк зауважував, що козаки, якщо їм не залишено буде вибору, навіть погрожували цариці знову «приєднатися до своїх братів-татар» [8, p. 431—432]. Зрозуміло, що подібна загроза не була пустопорожньою й за умов замаху на традиційні права запорожців мала всі підстави на реалізацію, що власне й відбулося в 1775 р. під час остаточного знищення Січі. З іншого боку подібні заяви могли ґрунтуватися лише на тісних налагоджених контактах між Запоріжжям і Кримом. Відзначимо, що сам Леклерк особисто спілкувався з запорожцями й навіть визначив поміж ними двох своїх земляків, про шляхи потрапляння яких на Запоріжжя можна лише пофантазувати, якщо, звичайно, Леклерк не помилився й просто не зустрівся з козаками, які володіли французькою мовою [8, p. 427].

В середині XVIII ст. взаємини між Україною та Кримським ханством мали здебільшого мирний характер. Про жваву українсько-кримську торгівельно-економічну співпрацю в цей період свідчив французький консул у Криму Клод-Шарль де Пейссонель (1727—1790). У своєму «Трактаті про чорноморську торгівлю» він згадує про активну участь українських козаків, і зокрема запорожців, в торгівельних операціях у містах Криму. Пейссонель повідомляє, що козаки спускаються на своїх човнах Бористеном до Очакова та Криму, везучи різноманітний крам. Вони продають шкіри, тютюн (*kasak-tutun*), мотузки, коноплі, полотно, вугілля, рибу, а купують сіль, вина, сушені фрукти, олію, мило, ладан, кінське спорядження, овечі кожухи, котрі називаються «повстяками» (*postaki*) [16, p. 93, 100—102, 294—299].

В даному творі Пейссонеля українські козаки постають не як вправні степові воїни, а як не менш вмілі торгівці, що здійснюють комерційну діяльність в згаданому регіоні. Втім, безумовно, під узагальнюючою назвою «козаків» автор міг мати на увазі всіх українців Наддніпрянщини, хоча основним рушієм українсько-кримської торгівлі все ж таки були саме запорожці в силу своєї географічної наближеності.

У зв'язку з цим цікаво відзначити свідчення згаданого вище Нестезюрануа, який повідомляв про перебування в південних степах ще на рубежі XVII-XVIII ст. «якихось російських татар, підданих хана» (*quelques Tartares Russiens Sujets du Kam*). Непросто зрозуміти, який етнос в даному випадку мався на увазі. Можливо, тут мова йде про українців, які проживали в степових районах Причорномор'я й залежали від кримського хана. З цим добре узгоджується пізніше повідомлення історика про те, що козаки мали приязні стосунки з ногайськими татарами й постійно підтримували з ними торгівельні зносини. Без сумніву, велику роль у такій торгівлі могли відігравати вищезгадані «російські татари» [12, p. 28—36].

Як відомо, у XVIII ст. Франція була традиційним недругом Російської імперії, й навіть коли ці дві держави ситуативно опинялися в ролі союзників, як це було в роки Семирічної війни, уряд Людовіка XV не припиняв антиросійських інтриг. Саме в цей час активізує свою діяльність французька дипломатія в Османській імперії, котра була традиційним противником Росії. Відбувається також активізація французької присутності у Кримському ханстві, а в Бахчисараї утворюється постійно діюче дипломатичне представництво на чолі з консулом. Одним з напрямків розвитку антиросійської політики Версаль традиційно вважав можливість використання українського козацтва. Досить відомі в цьому плані більш ранні намагання французького емісара Григора Орлика спровокувати козаків на виступ проти Росії.

Значну цікавість представляє таємна місія незадовго до початку Семирічної війни графа Шарля-Франсуа де Брольї (1719—1781), французького посла в Польщі, до козаків-мазепинців, котрі перебували під опікою Криму. Зауважимо, що граф де Брольї був не лише дипломатом, але й співробітником таємної розвідувальної служби Людовіка XV «*Secret du roi*» («Секрет короля»), яку згодом й очолив, а одним з базових завдань тогочасної французької політики було обмеження російського впливу в Європі. Емісар Версаля мав вивідати настрої козацтва стосовно Росії, налагодити з ним контакт і вивчити можливість використання козацького невдоволення російською присутністю в Україні для ослаблення «імперії царів». Як згадував про це секретне завдання тогочасний військовий і політичний оглядач Клод-Карломан де Рюльєр (1735—1791), «граф де Брольї (*le comte de Broglie*) знайшов у далеких закутках на узбережжі Чорного моря давніх компаньйонів Мазепи, цього старовинного та нещасного повстанського ватажка в Україні, і завдяки їм налагодив секретну кореспонденцію з незадоволеними людьми з козацької нації» [18, p. 232]. Ця згадка дозволяє з певністю стверджувати про налагоджені тісні взаємини між запорожцями та колишніми мазепинцями, котрі сприяли зближенню між Запоріжжям і Кримом.

Цілком вірогідно, що одним з цих старих мазепинців був Федір Іванович Мирович (?-1758). Принаймні, до такого припущення підштовхує той факт, що саме в цей час близьке знайомство з цим прибічником Мазепи мав вищезгаданий французький консул у Криму Пейссонель, який давав йому таку характеристику: «Мсьє Мирович, козацький полковник (*Mierovitz, Colonel Cosaque*), що перебував колись на польській службі, а тепер вже довгий час проживав у Бахчисараї» [15, p. 143]. Де Рюльєр також відзначав поширення антиросійських настроїв серед запорозького козацтва у зв'язку з утворенням Нової Сербії.

Отже, запорожці всерйоз розглядали можливість свого повернення під покровительство Кримського ханства й Оттоманської Порти, а тому намагалися підтримувати мирні й добросусідські взаємини з Кримом, уникаючи збройних зіткнень.

З цим повністю узгоджується свідчення французького консула в Кримському ханстві барона Франсуа де Тотта (1733—1793) про те, як взимку 1768—1769 рр. під час походу Кирим-Гірея на Нову Сербію запорожці не тільки не відгукнулися на заклик про допомогу від місцевого генерал-губернатора в Єлисаветграді, але й спочатку оголосили татарам про свій нейтралітет, котрого на перших порах дотримувалися обидві сторони [21, p. 263]. Де Тотт супроводжував Кирим-Гірея у його поході на Україну, а, значить, був безпосереднім свідком подій, що тут розгорталися.

Останній похід кримців на Україну досить детально висвітлено в працях французьких сучасників. Так, крім де Тотта, про нього залишили свої свідчення Рюльєр [19], Гінеман де Кераліо [5], П'єр Жубер [4] та ін. Хоча масштаби втрат від цього вторгнення були значно меншими ніж в часи найжахливіших спустошень попередніх часів, він все ж таки мав руйнівні наслідки для господарства та мешканців Середньої Наддніпрянщини, яка зазнала найбільших збитків. На початку цього конфлікту Запоріжжя дійсно дотримувалося з Кримом своєрідного пакту про ненапад, обіцяючи не надавати підтримку російській армії у випадку, якщо кримці не завдаватимуть шкоди володінням Січі. Це свідчить про небажання січовиків проливати свою кров за територію згаданої Нової Сербії, яка була в них забрана для переселенців з Балкан і стала головною ціллю Кирим-Гірея. Втім, як відомо, жертвами останнього великого набігу кримців на Україну все ж таки стали саме українці. Розгортання воєнних дій зумовило безпосередній вступ запорожців, традиційних оборонців України, до війни на боці Росії. Не можна ігнорувати також і природного бажання запорожців пограбувати володіння кримського хана в умовах війни, що стрімко набирала обертів, приносячи страшне лихо Україні. Зокрема, де Тотт згадує, як татарами й турками було знищено містечко Аджамку (*Adgemka*), вщент випалено околиці навколо містечок Буки (*Bouky*) та Цибулів (*Sibiloff*), а тамтешніх мешканців забрано в неволю. При цьому француза, який хоч і був союзником татар і турків, вжахнуло їхнє звіряче поводження з полоненими (жорстокі убивства, побиття, знущання, наруги над релігією і т. д.). Розподіл бранців і решти військової здобичі відбувся у Саврані (*Savran*), на південній околиці Польської України. Дипломат згадує, що цих кочовиків не стільки цікавила війна, скільки

можливість грабувати та брати невільників. Він зауважує, що деякі зазначені розорені населені пункти перебували на теренах Речі Посполитої, а, отже, належали державі, яка формально дотримувалася у цій війні нейтралітету. Однак це не зупиняло кримців від руйнування і Польської України, доводячи той факт, що їм байдуже було, які землі спустошувати, аби лише не наразитися на сильний опір, як, наприклад, було з тим же Цибулевим, котрий татари штурмувати не наважилися, зважаючи на його укріплення та артилерію [21, p. 269—273; 22, p. 3—4, 8]. За спогадами де Тотта, Кирим-Гірей сам передбачав, що, йдучи на Нову Сербію, він може попутно пограбувати й Польську Україну, а тому намагався провести певні дипломатичні заходи щодо цього [21, p. 241]. Кілька разів де Тотт згадує, що союзниками татар виступали «Ігнат-козаки» (*Inat-Cosaques*), яких у вітчизняній історіографії найчастіше іменують некрасівцями (їхній перехід від російського підданства до татар французьким автором фривольно пояснюється тим, що їхній отаман Ігнат не захотів голити бороду за наказом Петра) [12, p. 2]. Зважаючи на важливість даних спогадів французького дипломата в якості історичного джерела, частина їх, яка безпосередньо торкалася обставин походу Кирим-Гірея в Україну, була перекладена російською мовою й опублікована в часописі «Киевская старина» [1].

Інший французький автор Жубер відзначає зіткнення кримців з російськими регулярними та козацькими частинами у Калинівці (*Kalinowka*) поблизу фортеці Святої Єлизавети, Цибулеві (*Zibulef*), Бахмуті (*Bachmut*), а також неподалік «містечка Гола Кам'янка (*le Bourg Golayakamenka*) на Бористені» (нині у складі лівобережної частини Дніпропетровська). Автор схвально оцінює продуману організацію оборони краю генералом Олександром Степановичем Ісаковим (? — бл. 1770), комендантом фортеці Святої Єлизавети. Відзначає він також і вмілі дії стосовно відбиття татарської агресії генерала Аврама Івановича Романіуса (? — бл. 1798), який здійснював захист Лівобережжя [4, p. 78—79]. Цікаво відзначити, що згадка Жубера про оминання татарами земель запорожців (*Saporogi*) підтверджує тезу де Тотта про першопочатковий нейтралітет Січі у цьому конфлікті [21, p. 263].

Хоча набіг кримців на початку 1769 р. призвів до великих руйнувань, він не похитнув військової міці російських військ, які на той момент вже отримали значну підтримку від запорозького козацтва. Ще одним чинником, що не дав можливості повторення агресії з боку Криму, стала раптова смерть Кирим-Гірея одразу по завершенню цього походу. Як підозрюють, внаслідок отруєння. З 1769 р. разом з російськими військами запорожці повели наступ на турків і татар, який завершився переможним Кучук-Кайнарджийським миром і не лише став тріумфом Росії, але й означав смертний вирок для самого Запоріжжя.

Кримське ханство і козацька Україна виявилися між собою у тісному історичному симбіозі. Їхнє існування було паралельним і почалося та закінчилося майже одночасно. З проголошенням незалежності Криму в 1774 р. він остаточно потрапив під російський політичний вплив, що цілковито знищувало загрозу з його боку та робило непотрібним для російського уряду існування Січі. Після знищення в 1775 р. Катериною II Запоріжжя, останнього уламку української автономії, рештки запорозького козацтва подібно до великої маси кримських татар, своїх одвічних ворогів/союзників, змушені були шукати захисту під турецькою протекцією. Свідчення іноземців, в даному випадку французів, проливають додаткове світло на історію українсько-кримських взаємин у XVIII ст. і потребують уважнішого вивчення.

Література

1. [Тотт Ф. де.] Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию (С предисловием и послесловием С. Е.) / [Ф. де. Тотт]//Киевская старина. — 1883. — Том VII. — № 9—10 (сентябрь-октябрь). — С. 135—198.
2. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії : Пер. з фр. В. В. Коптілов./ Ж.-Б. Шерер. — К.: Український письменник, 1994. — 311 с.
3. Guignes J. de. Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols, et des autres Tartares occidentaux, etc. avant et depuis Jesus-Christ jusquà present, précédée d'une introduction contenant des tables chronol. & historiques des princes qui ont regné dans l'Asie: ouvrage tiré des livres chinois & des manuscrits orientaux de la Bibliotheque du Roi / J. de Guignes. — P.: Chez Desaint et Saillant, 1757. — T. 3. — 542 p.
4. [Joubert P., abbé] Histoire des révolutions de Pologne, depuis la mort d'Auguste III, jusqu'à l'année 1775 / [P. Joubert]. — Varsovie, 1775. — T. 2. — 616 p.
5. Kéralio L.-F. Guynement de. Histoire de la derniere guerre entre les Russes et les Turcs. — T. 1. / L.-F. Guynement de Kéralio. — P. : Chez la veuve Desaint, 1777. — 128+387 p.
6. Kéralio L.-F. Guynement de. Histoire de la guerre des Russes et des impériaux, contre les Turcs, en 1736, 1737, 1738, & 1739, & de la paix de Belgrade qui la termina / L.-F. Guynement de Kéralio. — P.: Chez Debure, l'ainé, 1780. — T. 1. — VII+304 p.
7. Kéralio L.-F. Guynement de. Histoire de la guerre des Russes et des impériaux, contre les Turcs, en 1736, 1737, 1738, & 1739, & de la paix de Belgrade qui la termina / L.-F. Guynement de Kéralio. — P.: Chez Debure, l'ainé, 1780. — T. 2. — 326 p.
8. Le Clerc [dit], Clerc N.-G. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne / N.-G. Clerc (Le Clerc [dit]). — P. : Chez Froullé, Libraire, 1783. — T. 2. — XXIV+562 p.
9. Limiers H.-Ph. de. Histoire de Suede sous le regne de Charles XII. Où l'on voit aussi les Réarrivées en differens tems dans ce Royaume; toute la guerre du Nord, et l'Avénement de la Reine & du Roi Régnant à la Couronne, jusqu'à present. Par M. De Limiers docteur en droit / H.-Ph. de Limiers. — Amsterdam: Chez les Jansons à Waesberge, 1721. — T. 5. Contenant la Bataille de Pultowa, & ses suites, avec séjour du Roi à Bender, jusqu'à son retour à Stralsund. — 540 p.
10. Mably G.-B. de, abbé. Le droit public de l'Europe, fondé sur les traités, par Mr. l'Abbé de Mably. Avec des remarques historiques, politiques & critiques par Mr. Rousset / G.-B. de Mably. — Amsterdam & Leipzig: Chez Arkstee & Merkus, 1761. — T. 2. — 414 p.
11. Mauvillon E. de. Histoire de Pierre I, surnommé le Grand, empereure de toutes les Russies, roi de Siberie, de Casan, d'Astracan, grand duc de Moscovie, etc. etc. etc./E. de Mauvillon. — Amsterdam-Leipzig: Chez Arkstée et Merkus, 1742. — T. 1. — 464 p.
12. Nestesuranoi Iwan. Memoires du regne de Pierre le Grand, empereur de Russie, pere de la patrie, etc. etc. etc. Nouvelle Edition augmentée / Iwan Nestesuranoi. — Amsterdam: Chez les Wetsteins & Smith, 1740. — T. 2. — 496 p.

13. Nestesuranoi Iwan. Memoires du regne de Pierre le Grand, empereur de Russie, pere de la patrie, etc. etc. etc. Nouvelle Edition augmentée / Iwan Nestesuranoi. — Amsterdam: Chez les Wetsteins & Smith, 1740. — T. 3. — 452 p.

14. Parthenay J.-B. Blaise Des Roches de. Histoire de Pologne sous le regne d'Auguste II par Mr. L'Abbé de Parthenay / J.-B. Blaise Des Roches de Parthenay. — La Haye: Chez Jean Van Duren, 1734. — T. 3. — 304 p.

15. Peyssonel C.-Ch. de. Observations historiques et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont-Euxin par M. de Peyssonel, ci-devant Consul pour Sa Majesté auprès du Khan des Tartares… / C.-Ch. de Peyssonel. — P. : Chez N. M. Tilliard, Libraire, 1765. — XLIV+364 p.

16. Peyssonel C.-Ch. de. Traité sur le commerce de la Mer Noire par M. de Peyssonel / C.-Ch. de Peyssonel. — P.: Chez Cuchet, Libraire, 1787. — T. I. — IV+340 p.

17. Pufendorff S. de, Bruzen de la Martiniere A.-A. Introduction à l'histoire moderne, generale et politique de l'univers; ou l'on voit l'origine, la révolution & la situation présente des différents Etats de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique & de l'Amerique: Commencé par le Baron de Pufendorff, augmentée par M. Bruzen de la Martiniere. Nouvelle édition, revue, considérablement augmentée, corrigée sur les meilleurs auteurs, & continuée jusqu'en mil sept cent cinquante / S. de Pufendorff, A.-A. Bruzen de la Martiniere. — P.: Chez Merigot, Grange, Hochereau, Robustel, 1756. — T. 4. — 640 p.

18. Rulhière C.-C. de. Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République / C.-C. de Rulhière. — P. : Chez H. Nicole et Desenne, 1807. — T. 1. — LXXVI+346 p.

19. Rulhière C.-C. de. Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République / C.-C. de Rulhière. — P. : Chez H. Nicole et Desenne, 1807. — T. 4. — 431 p.

20. Schérer J.-B. Annales de la Petite-Russie; ou Histoire des Cosaques-Saporogues et des Cosaques de l'Ukraine, ou de la Petite-Russie. Depuis leur origine jusqu'à nos jours; suivie d'un Abrégé de l'Histoire des Hettmans des Cosaques, & des pièce justificatives: Traduite d'après les Manuscrits conserves à Kiow, enrichie de Notes / J.-B. Schérer. — P. : Chez Cuchet, 1788. — T. 1. — XVI+328 p.

21. Tott F. de, baron. Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares / F. de Tott, baron. — P., 1785. — T. 1. — XXXII+273 p.

22. Tott F. de, baron. Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares / F. de Tott, baron. — P., 1785. — T. 2. — 264 p.

23. Voltaire. Histoire de Charles XII, roi de Suede / Voltaire. — P.: De l'imprimerie et de la fonderie stereotypes de Pierre DIDOT l'aîné, et de Firmin DIDOT, 1802. — 342 p.

24. Voltaire. Oeuvres completes. — T. 24. — Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand / Voltaire. — Kehl.: L'imprimerie de la société littéraire-typographique, 1784. — 435 p.

ДРЕВНЕТЮРКСКИЕ БОГИНИ ХУМАЙ И ЙЕР-СУБ

Мовсумова Лала Джафар кызы
д. фил. наук, главный научный сотрудник
Института Философии, Социологии
и Права НАН Азербайджана
Азербайджан

Аннотация. Исконными религиозными верованиями древних тюрок было сочетание веры в Гёк-Танры с шаманизмом. В статье рассматривается одна из этих религиозных систем, в частности вера в Гёк-Танры. Основой шаманизма явилась сложившаяся система религиозных взглядов с выдвижением на передний план шаманов и способствующих им духов, обеспечивающих благосклонность сверхъестественных существ.

Что же касается веры в Гёк-Танры, следует отметить, что сохранившиеся многочисленные источники позволяют нам судить о характере религиозной системы древних тюрок, которая базируется на культе Танры и Хумай. В отличие от религий, созданных пророками и их последователями, эта религия возникла естественным, историческим путем на основании народного мировоззрения. Своеобразной и характерной чертой этой религии является родственная связь человека с окружающим его миром, природой.

В статье представляется детальный анализ двух основных по значимости женских культов древнетюркского религиозного пантеона Хумай и Йер-Суб. Они обе непосредственно подчинялись и выполняли поручения верховного бога — Танры. Если божество Йер-Суб управляла всем живым на земле и в воде, то божество Хумай дарила особую божественную силу людям.

У тюрков Хумай выступала как высокочтимое женское божество, которое покровительствовало всему тюркскому народу. Вместе с Танры и Йер-Суб она участвовала в достижении победы над врагом. В орхонской надписи в честь Тоньюкука есть такие слова: «Тэнгри, (богиня) Хумай, священная Йер-Суб — вот они, надо думать, даровали (нам) победу». И та и другая богини относились к доброжелательным божествам и духам.

Ключевые слова: религиозные системы, женские культы, древнетюркские божества.

Summary. The original populated in the Azerbaijan were the combination of faith to Goy Tanri and shamanism. This article covers one of these religious systems, particularly belief in Gek Tanri. The base of shamanism appears the existing system of religious beliefs with push to the first plan the shamans and the spirits supports that helped them in their supernatural issues.

According the beliefs to Goy Tanri it is basis on the cult of Tanri and Umay. In contrast to the beliefs established by the profits and their followers this faith has been established in natural and historical way on basis of national outlook. The original and typical features of this belief were the sibling connection between human and the world surround him, nature. In this article there is detailed analyse of 2 fundamental women cults of the ancient Turk religious pantheon Umay and Yer-Sub. Both of them

were obey and implement all instructions of the main God — Tanri. If the goddess Yer-Sub was controlling all the creatures on the land and water, the goddess Umay was present the special divine power to the humans. Among the ancient Turks, Umai was considered to be the honourable and highle appreciated female deity who patronized all Turkic people. Alongside with Tanri and Yer Sub she has participated in achieving a victory over the enemy and contributed a lot into this process. The Orkhon inscription dedicated to Tonyukuk contains the following words: "Tengri, (Goddess) Umai, the Sacred Yer-Sub, it could be assumed that they have helped us to win and gifted (us) a victory". Both of them were concerned to the benevolent goddesses.

Keywords: the religious systems, women's cults, the ancient Turkish Goddess.

Исконными религиозными верованиями древних тюрок было сочетание веры в Гёк-Танры с шаманизмом. Рассмотрим одну из этих религиозных систем, в частности веру в Гёк-Танры. Следует отметить, что сохранившиеся многочисленные источники позволяют нам судить о характере религиозной системы древних тюрок, которая базируется на культе Танры и Умай. Имеющийся в нашем распоряжении материал позволяет считать, что одной из ранних религиозных систем, приспособленных под государственную идеологию (зафиксировано еще в хуннском государстве), стал именно культ Танры. «В древнетюркском обществе почитание Тенгри, — по мнению С.Ак-Атай, — достигает своего наивысшего развития. Тенгри приобретает форму государственной идеологии, становится не только именем небесного божества и сущего, но и точкой отсчета временных и пространственных континиумов» [1; с. 98].

Культ Танры больше принадлежал к миру первобытных религий. Еще до появления в области распространения данной системы государственных институтов и соответствующей идеологии оно объективно уже имело многие черты развитых религий: монотеизм основного персонажа, отход на периферию тотемных и фетишных основ, существенная унификация функций персонажей божественного пантеона, их численное сокращение и т. д. [2; с. 31]. Аргументируется это семантическим многообразием понятия «танры», «тенгри», а также тем, что тюрки поклонялись божествам Хумай, Эрклиг и другим, в том числе тотемическим культам [2; с. 31—32]. Исследователь ислама Н. Д. Нуртазина считает, что «… серьезных оснований считать тенгрианство монотеизмом мы не имеем». Оно не было, по ее мнению, «этической религией» и поэтому «… не могло стать истоком цивилизации» [2; с. 31—32].

В пантеоне богов религии тюрков главное место занимал Танры. Представление о Танры, восходящее своими корнями к V—IV тысячелетиям до нашей эры, как о главном божестве было характерно для всех тюрков, что дало повод французскому исследователю религий Жан-Полю Ру назвать его обобщающим термином «тенгризм» [3]. По мнению Жан-Поля Ру, тюрки, задолго до новой эры, поклонялись «человеку-небу», «человеку-солнцу» — Тенгри. Китайские историки отмечают появление у тюрков культа Тенгри самое позднее в V — Ш вв. до нашей эры. Наскальные рисунки с религиозными сюжетами полностью подтверждают сведения французского ученого и китайских хронографов. В «Древнетюркском словаре» [3] термин «тэнгри», «танры» означает «небо», видимая часть мироздания «бог», «божество», «повелитель», «господин» «дух-хозяин». Существует также версия, что слово «тенгри» образовалось из двух слов — «Тан-Ра» — от тюркского слова «тан», «дан» — «восход» и древнего религиозного названия солнца — «Ра». Таким образом, «Танра», «Танры», «Тенгри» обозначает восходящее солнце.

Тенгрианство возникло естественным, историческим путем на основании народного мировоззрения, воплотившего и ранние религиозные и мифологические представления. Эта религия связана с отношением человека к окружающей среде, приспосабливается к ней, когда надо противиться этой среде, борется с ней и вместе с тем полностью зависит от нее.

Своеобразной и характерной чертой этой религии является родственная связь человека с окружающим его миром, природой. Тенгрианство было порождено обожествлением природы и почитанием духов предков. Тюрки поклонялись предметам и явлениям окружающего мира не из страха перед непостижимыми и грозными силами, а из чувства благодарности к природе за то, что, несмотря на внезапные вспышки своего необузданного гнева, она чаще бывает ласковой и щедрой. Древние тюрки умели смотреть на природу как на существо одушевленное. Именно тенгрианская вера дала тюркам знание и умение чувствовать дух природы, острее осознавать себя ее частью, жить в гармонии с ней, подчиняться ритму природы, наслаждаться ее бесконечной переменчивостью, радоваться ее многоликой красоте. Все было взаимосвязано, и тюрки бережно относились к степям, лугам, полям, горам, рекам, озерам, т. е. к природе в целом, как носящей божественный отпечаток.

Так, живя за счет своей земли и добывая средства к существованию из окружающей среды, люди выработали в себе уважение к обитающим рядом с ними живыми существам, несмотря на то, что иногда их приходилось убивать для поддержания собственной жизни. Разорять природу считалось оскорблением Духа Неба Танры и духов природы. Отношения людей с природой рассматривались скорее как взаимозависимость, чем как ее эксплуатация, и подобная почтительность по отношению к миру природы позволяла тюркам жить на своей земле тысячелетиями без отрицательных последствий для окружающей среды. Такой образ жизни нашел свое выражение в древней религии тюрок, согласно которой человек должен жить в равновесии с миром, поддерживая баланс как в природе, так и в обществе. Фактически, человеческие культура и общество не считаются чем-то уникальным или отличным от таковых у других живых существ, скорее, общество людей, даже будучи наиболее сложным, тем не менее остается одной из форм выражения естественных процессов природы.

Мифология тюркских народов, особенно сказки, изображают животных и даже деревья, думающими почти таким же образом, как люди, и даже способными при определенных обстоятельствах превращаться в людей. Лес,

горы, озера, реки и деревья имеют своих собственных духов, которых необходимо уважать и быть благодарными за их дары — еду и предоставленное убежище [4;5;6;7].

Выразительной особенностью тенгрианства является распределение среды обитания божеств по трем зонам во Вселенной. К небесной зоне относили светлых и доброжелательных по отношению к человеку божеств и духов, которые хотя и наказывали людей, но только за непочтение к себе. К земной — различных божеств и духов окружающей природы, духов огня и ветра, болезней, а также умерших камов. Эти божества и духи наиболее близки людям. К ним тюрки могли обращаться без помощи кама, чествуя и угощая их напитками, кусочками своей пищи, называя их по именам, произнося свою просьбу или пожелания. Состав божеств и духов земли был наиболее многочисленным, раздробленным на категории. Третьей зоной обитания божеств и духов был подземный мир.

Тенгрианство — религия, которая не имела письменного изложения своей теологической доктрины. Все основывалось только на устной и визуальной базе, крайне простом и небольшом по количеству священном реквизите. Благодаря простоте ритуалов и ясности доктрина тенгрианства просуществовала несколько тысяч лет, причем в одних и тех же устойчивых формах религиозного ритуала и практики. Ее практичность и эффективность обеспечивали сохранность и стабильность основных теологических представлений и культовой практики. Закодированная в мифах и легендах, связанная с национальными традициями она помогала с детских лет познавать и закреплять в сознании тюрков основы этой религии, ее обычаи и обряды, ритуалы, моления и жертвоприношения.

По представлению тюрков, управление Вселенной происходит по многоступенчатой иерархии. На высшей ступени управления находятся божества, затем хозяева местности и последние духи. Они считали, что нашей Вселенной правят 99 божеств-тенгри. Облик Танры никому неизвестен. Понятие о нем было отвлеченным. Танры — дух. Его не представляли в виде человека или животного. Слова «Танры» и «Небо» были для тюрков синонимами. Мурад Аджи в книге «Европа, тюрки, Великая Степь» перечисляет пять обращений тюрок к Всевышнему. Первое, общее, — Тенгри, потом — Бога (Божат), Ала (Алла, Элой), Ходай (Кодай), Гоз-боди (Господи). И как пишет исследователь, каждое из обращений имело свой оттенок, и каждое из них сохранилось по сегодняшний день [8; с. 172]. Человек рождается и живет на Земле. Земля — его среда обитания. После смерти Земля его и поглощает. Земля дарует человеку только материальную оболочку чтобы он созидал и этим отличался от других живущих на Земле. Если Танры мог упоминаться без Земли, то Земля без Танры — никогда. Танры считался отцом, Земля матерью. Йер (земля) и Танры (Дух Неба) у тюрков воспринимались как две стороны одного начала, не борющиеся друг с другом, а взаимопомогающие.

Вторым по значимости культом древнетюркского религиозного пантеона выступает богиня-покровительница всего живого Хумай [5]. Этот культ часто встречается в орхоно-енисейских надписях (памятники в честь Куль-Тегина и Билге Кагана), упоминается он и Махмудом Кашгари. В трехчастной системе верховных божеств индоевропейцев широко известны подобные божества плодородия и изобилия, такие, как Сарасвати, Пушан, Опс, Флора, у ираноязычных алан — Дзерасса. Умай и Дзерасса — богини-сестры, их функции очень схожи, поскольку Мать Умай это также посредник между верховным божеством Танры и миром людей и животных как и Дзерасса.

Аналогом Хумай, по словам А. Инана, со ссылкой на труды Башкирского ученого Тажетдина Ялсыгулова, служит волшебная птица Хюма, живущая на небе и приносящая людям благо. А. Инан делает очень важный вывод о статусе Хумай, утверждая, что Хумай — это общетюркское божество, являющееся одной из ключевых фигур тюркского пантеона [9]. Она входит в число духов порождающих, обеспечивающих изобилие и достаток, защищающих матерей и новорожденных. В ее честь читались молитвы и проводились празднества. Судя по руническим надписям Хумай в определенных случаях являлась покровительницей и знатных людей обоего пола [10;11]. Впоследствии богиня Хумай стала рассматриваться только как покровительница рожениц и маленьких детей от злых духов земного мира.

Олицетворение женского биологического начала отразилось и в самом названии Хумай, которое означало чрево матери, плаценту и даже отрезанную пуповину [12; с. 291]. Оно подчеркивало специфику функций Хумай как божества умножения населения. У нее и спрашивали детей бездетные или малодетние супруги, женщины, у которых дети умирали в младенческом возрасте, и т. д. Камы камлали Хумай при трудных родах, женщины и называли ее Хумай-ана — «мать Хумай».

Обратимся к божеству Йер-Суб. Слово «Йер-Суб» у тюрков имело два значения. Одно — как великое божество. Другое, как видимый мир, в образе Родины. Божество Йер-Суб древние тюрки представляли как полную красивую женщину, покровительствующей Родине (Земле-воде). В ее подчинение входили природа и все живое на земле и воде, кроме человека. Поэтому тюрки почитали божество Йер-Суб как высшее божество после Танры. Это божество упоминается вместе с Танры в орхонских надписях под названием Йер-Суб (священная Земля и вода). Вот одна из записей: «Вверху Тэнгри тюрков и тюркская священная Йер-Суб вот так сказали: «Да не исчезнет тюркский народ! Да будет народом!» ». Опираясь на древние памятники, можно сделать вывод, что главенствующую роль в определении судеб людей, целых народов древние тюрки признавали за божеством Танры, а силу имело то решение божества Йер-Суб, которое принималось в согласии с Танры. Иногда, по приказанию Танры, Йер-Суб карала людей за грехи. Но в основном ее считали доброй богиней, она в согласии с Танры покровительствовала и защищала тюрков. Чтобы ее задобрить, каждый год, весной, перед подготовкой домашнего скота к появлению приплода, а у земледельцев перед началом полевых работ совершались жертвоприношения Йер-Суб. Жертвоприношения божеству проводились и осенью, после завершения сельскохозяйственных работ. Жертвоприношения проводили в верховьях речки, на берегу озера. В жертву ей приносили коня рыжей масти и просили плодородия на скот, урожай, здоровья и благополучия тюркскому роду [14].

Почитая Хумай, тюрки во многих семьях делали символические изображения в виде маленького лука со стрелой или веретена, игравших роль оберега для младенцев. Для мальчиков предназначался лук со стрелами, для девочек — веретено. Эти обереги прикрепляли в жилище, вблизи того места, где обычно находилась колыбель ребенка. Делали их при первом же укладывании новорожденного в колыбель, с приглашением кама, а снимали, когда дети подрастали и уже не пользовались колыбелью.

У тюрков Хумай выступала как высокочтимое женское божество, которое покровительствовало всему тюркскому народу. Вместе с Танры и Йер-Суб она участвовала в достижении победы над врагом. В орхонской надписи в честь Тоньюкука есть такие слова: «Тэнгри, (богиня) Хумай, священная Йер-Суб — вот они, надо думать, даровали (нам) победу». Тюрки не приносили в жертву богине Хумай домашних животных. Для этого они специально приготовляли молочные и мясные блюда и торжественными церемониями посвящали их ей.

Хумай была женским божеством, относящимся к доброжелательным божествам и духам. Ее считали любимой женой Духа Неба Танры и обитала она в небесной зоне. Как и Йер-Суб Хумай непосредственно подчинялась и выполняла поручения Танры. Если божество Йер-Суб управляла всем живым на земле и воде, то божество Хумай дарила особую божественную силу людям.

В отношении двуединства есть сведения этнографического характера, свидетельствующие о том, что божества Танры и Хумай в древнетюркское время были супругами и, видимо, это должно было символизировать дуальную сущность высшей государственной власти в Тюрк Эль [13; с. 133].

Представить себе образ божества Хумай невозможно. Живя в небесной зоне, она излучает на землю лучи, которые проникают в человека и, как горячие искры, живут в нем до самой смерти. Эта искра поддерживает в человеке его жизненную энергию и физическую силу, но ни духом, ни кутом она не является. Она — божественная сила, связывающая человека с небесной зоной и посылаемая Небом для его величия. Если искра гаснет, то и человек гаснет, умирает… Таким образом, двум божествам Йер-Суб и Хумай были подвластны все духовное и материальное в нашей Вселенной.

Список использованной литературы

1. Ак-Атай С. «Тенгризм» / С. Ак-Атай // Культурные контексты Казахстана: история и современность. — Алматы : Ниса, 1998.
2. Нуртазина Н. Д. Ислам в истории средневекового Казахстана / Н. Д. Нуртазина. — Алматы: Фараб, 2000.
3. Древнетюркский словарь / [ред. В. М. Наделяев, Д. М. Насилов, Э. Р. Тенишев, А. М. Щербак]. — Л. : Наука, 1969.
4. Миряли Сейидов. Азярбайжанын мифик тяфяккцрцнцн гайнаглары / Миряли Сейидов. — Бакы 1983.
5. Миряли Сейидов. Азярбайжан халгынын сойкюкцнц дцшцняркян / Миряли Сейидов. — Бакы, 1989.
6. Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос / В. М. Жирмунский. — Л., 1974.
7. Мифология и литература Востока / [ответ. ред. Е. С. Котляр, РАН. Институт мировой литературы им. А. М. Горького]. — М. : Наследие, 1995.
8. Мурад Аджи. Европа, тюрки, Великая Степь / Мурад Аджи. — М. : Мысль, 1998.
9. Инан А. Шаманизм тарихта һәм бөгөн / А. Инан. — Өфө, 1998.
10. Потапов Л. П. Умай — божество древних тюрков в свете этнографических данных / Л. П. Потапов // Тюркологический сборник. — М., 1972.
11. Дыренькова Н. П. Умай в культе турецких племен / Н. П. Дыренькова // Культуры и письменности Востока. Кн. III. — Баку, 1928.
12. Потапов Л. П. Алтайский шаманизм / Л. П. Потапов. — Л., 1991.
13. Кляшторный С. Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках / С. Г. Кляшторный. — М., Наука, 1981.
14. Окладников А. П. Конь и знамя на ленских писаницах / А. П. Окладников // Тюркологический сборник. — № 1. — М-Л., 1951.

НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ ОБ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ КРЫМСКИХ ТАТАР В 30-Х ГОДАХ XX ВЕКА

Непомнящий А.А.,
д. ист. наук, профессор
Украина, Крым

Аннотация. В указанный период в Крыму развернулась работа над одним из крупномасштабных проектов — академическим изданием «История народов Крыма», подготовка которого пришлась на конец 34-го — 35-й год. 7 октября 1934 года Крымский обком ВКП (б) принял решение о подготовке двух многотомных изданий «Истории народов Крыма» и «Советской энциклопедии Крыма». К работе над воссозданием полного очерка истории Крыма были привлечены крупные научные силы: Государственная академия истории материальной культуры, институты Академии наук СССР и Академии наук УССР. Начало этому процессу положило заключение договора с Историко-археографическим институтом Академии наук СССР о публикации ряда ценных материалов по истории Крыма. К составлению словника и написанию статей для «Советской энциклопедии Крыма» были привлечены ученые и музейные работники не только Крыма, но и Москвы, и Ленинграда. План работы над созданием энциклопедии предусматривал организацию экспертизы по паспортизации археологических памятников полуострова, описание архивных фондов, касающихся Крыма, из архивов Симферополя, Москвы, Ленинграда и Одессы. Первоначально по отделу «История» было утверждено 13 плановых статей, а по отделу «Народы Крыма и национально-культурное

строительство» — 16. Повальная полоса арестов и уничтожение цвета крымской интеллигенции в 1936—1937 годах свела на нет все подготовительные работы.

Крымских историков на этом этапе объединил журнал «Литература и искусство Крыма», который начал издаваться в 1935 году. Н. Л. Эрнст возглавил работу по реализации идеи об издании «Серии старинных путешествий и описаний Крыма».

Summary. During this period, in the Crimea turned work on one of the large-scale projects — academic publication «History of the Peoples of Crimea», the preparation of which took place at the end of the 34 th — 35 th year. October 7, 1934 Crimean Regional Committee of the CPSU (b) adopted a decision to set up two multi-volume editions of «History of the Peoples of Crimea» and «Soviet encyclopedia of the Crimea». To work on the re-creation of the full essay history of Crimea were attracted major scientific strength: Academy of Material Culture, institutes of the Academy of Sciences of the USSR Academy of Sciences. The process has put contract with archeografic Historical Institute of the Academy of Sciences of the publication of a number of valuable material on the history of the Crimea. By compiling vocabulary and writing articles for the «Soviet encyclopedia of Crimea» were attracted scholars, museum professionals, not only of the Crimea, but Moscow and Leningrad. Work plan for the creation of the encyclopedia include the organization on certification examination of archaeological sites of the peninsula, the description of archives relating to the Crimea, from the archives of Simferopol, Moscow, Leningrad and Odessa. Initially, the department «History» review, 13 planned articles, and the department "Peoples of Crimea and the ethnic and cultural construction" — 16. Endemic band arrests and the destruction of the color of the Crimean intellectuals in 1936—1937 brought to naught all the preparatory work. Crimean historians at this stage joined the magazine «Art and Literature of the Crimea», which began publication in 1935. NL Ernst led the effort to implement the idea of publishing «Series vintage travel and descriptions of the Crimea».

30-е годы XX века — наименее изученный период истории крымоведения. Только в последнее время в научный оборот введены материалы, характеризующие состав краеведческих сил этого периода и их деятельность [1]. В Крыму общественная жизнь протекала исключительно в русле общесоветских тенденций. Так, Центральное бюро краеведения РСФСР в это время ратовало исключительно за проведение на местах линии партии, за борьбу против правого уклона, «лево-троцкситских загибов» и «право-левацких тенденций», переключение всех разработок «на обслуживание текущих задач социалистического строительства». При этом краеведам категорически запрещалось проводить научно-исследовательские экспедиции, «не занимающиеся изучением нашего социалистического строительства» [2]. Именно тогда — в 1930 году — настал конец всем провинциальным организациям, реальная, живая работа которых была прекращена окриком из Москвы.

В это неспокойное время в Крыму развернулась работа над одним из крупномасштабных проектов — академическим изданием «История народов Крыма», подготовка которого пришлась на конец 34-го — 35-й год.

В Советском Союзе в это время наблюдался феномен «энциклопедической эпидемии» (термин, встречающийся в лексиконе рубежа 20-х — 30-х годов XX века). Около десятка регионов страны к середине 30-х уже имели свои энциклопедии либо опубликованные словники к таковым. Зная об опыте создания региональных энциклопедий в различных регионах СССР, крупнейший деятель местного краеведческого движения Н. Л. Эрнст предложил реализовать аналогичный проект в отношении Крыма. Изначально не было ясности, как будет называться предполагаемое сочинение, энциклопедия это будет или фундаментальная многотомная универсальная монография, количество и состав авторов, объемы работ. Позже определись отдельные векторы этого проекта.

7 октября 1934 года Крымский обком ВКП (б) принял решение о подготовке двух многотомных изданий «Истории народов Крыма» и «Советской энциклопедии Крыма». Выступая на Пленуме Областного комитета партии секретарь Крымского обкома ВКП (б) Борис Александрович Семенов [3] отметил: «Наша Крымская парторганизация сейчас приступает к осуществлению очень большой и очень важной работы по национальному и культурному строительству в Крыму. Мы приступаем к созданию ряда крупных работ, как, например, «Советской энциклопедии Крыма», фольклора, толкового словаря крымскотатарского языка, «Истории колхозов Крыма» и т. д. Осуществление всех этих мероприятий поднимает на высшую ступень качество всей нашей работы по практическому осуществлению Ленинско-Сталинской национальной политики партии. В этих работах должна принять участие вся наша партийная организация, она поможет росту молодых национальных кадров» [4]. Выход в свет шести томов «Советской энциклопедии Крыма» планировался в 1938—1939 годах. Был опубликован и предварительный проект издания, составленный крупным крымским библиографом, видным деятелем краеведческого движения этого периода Виктором Васильевичем Симоновским (1869—1933), но не оконченный им из-за внезапной смерти.

Программные положения будущего издания были изложены в специальной статье председателя Крымского областного бюро краеведения А. Г. Максимовича [5]. Вот как видел цели и задачи энциклопедии лидер крымских краеведов тридцатых годов: «Прежде всего, выдвигается здесь задача провести научную систематизацию того огромного материала, который собран уже в виде археологических памятников, предметов материальной культуры, исторических документов, затем историко-географического и экономического характера описаний Крыма, существующих в большом количестве от эпохи Геродота и вплоть до второй половины XIX столетия. Эти материалы по истории Крыма только частично находятся в самом Крыму, огромная часть их хранится в архивах, музеях и библиотеках Москвы, Ленинграда, Украины и других местностей Советского Союза. Необходимо описать и оценить эти материалы как источники нашего знания об историческом прошлом Крыма, необходимо создать раздел источниковедения истории Крыма, как основное условие всей дальнейшей работы [6]. <…>

Работа над историей Крыма требует привлечения крупных научных сил. К работе над историей Крыма необходимо привлечь такие мощные научные организации, как Государственная академия истории материальной культуры (ГАИМК), как институты Академии наук СССР и Академии наук УССР. Начало этому уже положено заключением договора с Историко-археографическим институтом Академии наук СССР о публикации ряда ценных материалов по истории Крыма. ГАИМК давно уже проводит работу в Крыму в форме археологических экспедиций. Наряду с этим необходимо в первую очередь использовать все научно-исторические силы Крыма <…>. Большую роль в этом деле призваны осуществить крымские краеведческие организации, объединяющие кадры историков-краеведов. Начало этому уже положено редакцией «Советской энциклопедии Крыма» и «Истории народов Крыма» в форме организации ряда научно-исследовательских работ и проведении публичных научно-исторических рефератов» [7]. Как видно, крымские краеведы реально очерчивали колоссальный объем работ, необходимых для подготовки академических обобщающих изданий по крымской истории и этнографии.

Всю непосредственную организационную работу по подготовке изданий выполняла помощница Б. С. Ольхового Г. Комская — сотрудница Крымгосиздата. Н. Л. Эрнст принимал и редактировал материалы совместно с ней, как специалист в области археологии, истории, краеведения. В 1936 году, когда Г. Комская несколько месяцев болела, вся организационная работа полностью легла на плечи Николая Львовича.

К составлению словника и написанию статей для «Советской энциклопедии Крыма» были привлечены ученые и музейные работники не только Крыма, но и Москвы, и Ленинграда. Важно отметить и то, что план работы над созданием энциклопедии предусматривал организацию экспертизы по паспортизации археологических памятников полуострова, описание архивных фондов, касающихся Крыма, из архивов Симферополя, Москвы, Ленинграда и Одессы. Сотрудник редакции этого издания В. В. Салтыковский, раскрывая этапы работы над разделом «Население», сообщил, что крымские краеведы в процессе подготовки статей для энциклопедии имели возможность работать в архивах и музеях Москвы и Ленинграда (в частности, Этнографический музей Московского госуниверситета, Этнографический музей в Ленинграде). В архиве Государственной академии истории материальной культуры они использовали «ценную, еще не опубликованную библиографию по Крыму А. И. Маркевича. Эту библиографию ГАИМК намерена выпустить в свет, привлекая к обработке ее крымские организации» [8]. Вместе с тем В. В. Салтыковский заметил, «важно, чтобы «СЭК» не стал только обширным справочником. В росте рабочего ядра, в повышении ценности самого человеческого коллектива, в росте ранее угнетенных национальных групп надо отразить и подчеркнуть наши достижения социалистического строительства на основе ленинско-сталинской национальной политики» [9].

Задержка переговоров о финансировании и распределении обязанностей исходила от чиновников Крымского ЦИК, которые слабо представляли себе объемы работ, хотели, как всегда, быстрого результата при минимальных вложениях. В итоге переписки между Симферополем и Ленинградом в феврале — марте 1935 года [10] было подготовлено несколько вариантов договора между Историко-археографическим институтом АН СССР и ЦИК Крымской АССР. По условиям подписанного-таки в апреле этого года документа (от Института — директор Семен Григорьевич Томсинский, от Крыма — председатель ЦИК Ильяс Умерович Тархан) Историко-археографический институт АН СССР брал на себя работу по выявлению крымоведческих материалов в архивах и подготовке текстов очерков «Истории народов Крыма». Крымский Центральный исполнительный комитет должен был заниматься редактированием подготовленных в Ленинграде материалов [11]. Предполагалось, что первый том издания будет готов к 1 октября 1935-го, а второй — к 1 января 1936 года. Сроки рекордные, но в документах речь шла только о подготовке текстов.

Желая привлечь архивный материал, отложившийся в Крыму, сотрудники Историко-археографического института АН СССР в Ленинграде подняли вопрос о передаче в архив Института «Воронцовских архивных материалов, хранящихся в Алупкинском дворце» [12]. Наркомат просвещения Крымской АССР в этом деле занял решительную позицию по сохранению культурного наследия на месте. В Ленинград отписали, что в Алупке остались лишь разрозненная переписка Управления Воронцовским имением и архив Воронцовых-Дашковых, который разрабатывается на месте, и «не может быть передан» [13].

Уже в декабре 1935 года задачи проекта были изменены. Партийное руководство постановило, что материалы двух многотомных изданий лучше будет обобщить в одном. Согласно протоколу № 82 заседания бюро Крымского областного комитета ВКП (б) от 23 декабря 1935 года приняли решение выпустить «Полное описание Крыма» в десяти томах, два из которых посвятить истории края. Это же заседание утвердило редакционную коллегию в составе: политического руководства Крымской АССР товарищей А. Самединова, Б. А. Семенова, И. У. Тархана, Б. А. Чагара и деятелей науки, краеведческого движения — Р. М. Александровича, Гусева, С. А. Зернова, Г. Комской, Милюкова, Б. С. Ольхового, Н. С. Самокиша [14].

Б. С. Ольховый поручил Н. Л. Эрнсту ведение исторических разделов изданий «Крымская энциклопедия» и «История народов Крыма», а позже — «Полного описания Крыма»

Были утверждены также редакции отделов. В редакции отдела «История» — Б. М. Вольфсон, Б. Д. Греков, С. А. Жебелёв, Зиядинов, У. Б. Ипчи, Кулаев, А. Г. Максимович, А. С. Рабинович, Троицкая, Чешмеджи, Н. Л. Эрнст. В редакцию отдела «Народы Крыма и национально-культурное строительство» — А.—Г. Н. Батыр-Мурзаев, Иргат-Кадыр, М. П. Михайлов, Мустакаев, Степанов, Щербаков.

Все десять томов общим объемом триста типографских листов большого формата планировалось закончить в 1937 году. Издание предполагалось печатать в Москве в типографии «Правда» имени И. В. Сталина и продавать по подписке, которую уже начало оформлять Главная контора подписных изданий Крымского отделения Государственного издательства по цене 15 рублей за том. Позже редакция приняла решение о расширении отдела

истории, для чего предоставлялся дополнительный том. Все издание, таким образом, включало одиннадцать томов общим объемом 330 печатных листов.

Первоначально по отделу «История» было утверждено тринадцать плановых статей. Их авторами стали как представители власти, так и лучшие силы крымского краеведения: Григорий Дмитриевич Белов, Генов, профессор Гуковский, Сергей Александрович Жебелёв, Федор Степанович Загородских, Каримов, Лукомский, Алексей Георгиевич Максимович, Юлий Юльевич Марти, Борис Семенович Ольховый, Александр Иванович Полканов, Александр Соломонович Рабинович, Самединов, Троицкая, Турчанинов, Эльяшев, Николай Львович Эрнст, Анатолий Леопольдович Якобсон.

По отделу «Народы Крыма и национально-культурное строительство» утвердили 16 плановых статей. В числе авторов этого отдела: Абаев, нарком просвещения Крымской АССР Рамазан Мустафаевич Александрович, Павел Петрович Бабенчиков, Николай Степанович Барсамов, Абдул-Гамит Нухаевич Батыр-Мурзаев, Ян Петрович Бирзгал, профессор Бойко, Буковский, Моисей Яковлевич Гинзбург, Владимир Львович Дашевский, академик Николай Севастьянович Державин, поэт и этнограф Керим Джаманаклы, Емельянченко, профессор филолог-русист Леонид Владимирович Жирицкий, Калужский, Анатолий Григорьевич Коренев, Сергей Дмитриевич Коцюбинский, Максим Платонович Михайлов, Борис Семенович Ольховый, Полевой, Александр Иванович Полканов, Райко, композитор и этнограф Асан Мамутович Рефатов, Р. М. Степанов, Ильяс Умерович Тархан, Тухватуллин, Шевчук, Мухтар Шерфединов, Николай Львович Эрнст и др.

Для «Полного описания Крыма» Н. Л. Эрнст подготовил цикл статей по древней и средневековой истории края. Эти рукописи Н. Л. Эрнста были изъяты сотрудниками НКВД при аресте Б. С. Ольхового и присоединены к его следственному делу отдельными томами, а позже утрачены. До нас дошел только подготовленный Н. Л. Эрнстом очерк «Источники изучения истории Крыма», которые предполагалось напечатать сначала в нескольких номерах журнала «Литература и искусство Крыма». Так, материал, предназначенный для публикации в четвертом номере за 1936 год, сохранился отдельно. Он заканчивается словами, «продолжение следует» [15].

Редакция успела провести большую работу по подготовке к печати карт для первых двух томов. Руководил ею технический редактор Лукин, изготавливал карты чертежник Джинеев [16].

Повальная полоса арестов и уничтожение цвета крымской интеллигенции в 1936—1937 годах свела на нет все подготовительные работы. Руководитель редколлегии «Советской энциклопедии Крыма» — заведующий отделом культуры и пропаганды Ленинизма Крымского обкома ВКП (б) Б. С. Ольховый — также был репрессирован. Понятно, что подготовленные врагами народа научные материалы не имели права на выход в свет. Судьба партийного чиновника, вхожего в 20-е в кремлевские кабинеты теперь уже «врагов народа» была предрешена. Во время ареста Б. С. Ольхового 7 января 1937 года, согласно «протоколу обыска», кроме личных документов у него были изъяты 22 папки с материалами по истории Крыма: воспоминания Айвазова, материалы по введению Нового тюркского алфавита, по истории Гражданской войны и контреволюции в Крыму, крымского подполья, с отзывами и рецензиями на различные работы, лекциями по истории партии, «со статьями для всеобщего описания Крыма», «рукописями по истории Милли-Фирка», «с материалами по эмиграции татар» и истории крымской деревни [17]. Судьба изъятых дома у Б. С. Ольхового бумаг туманна. Они хранились как дополнительные материалы к его следственному делу, а затем, скорее всего, были уничтожены. Оставались также многочисленные материалы и разработки к «Полному описанию Крыма», которые хранились непосредственно в помещении редколлегии. Согласно протоколу № 24 заседания бюро Крымского областного комитета ВКП (б) от 11 сентября 1937 года по поводу рассматриваемого вопроса «О положении редакции «Полное описание Крыма»» (докладчики Комская, Зубова) было решено: «1. Редакцию «Полное описание Крыма», созданную по решению бюро Обкома от 25 декабря 1935 года, как несправившуюся с возложенной на нее работой — упразднить. 2. Материалы, подготовленные к печати одного тома «Природа Крыма», поручить издать КрымГИЗу в первой половине 1938 года, отобрав для этого научно наиболее ценный материал. 3. Весь остальной материал поручить редакции «Полное описание Крыма» передать КрымГИЗу для использования по своему усмотрению» [18]. Таким образом, часть подготовленных статей была изъята у деятелей краеведческого движения при арестах, а другой массив наработок был отдан для перепечаток и использования без указания фамилий настоящих авторов, а во многом — просто для растопки. Масштабный региональный проект научно-справочного издания был забыт [19].

Борис Семенович Ольховый, имевший опыт редактирования крупных центральных периодических изданий, при поддержке и непосредственном участии Н. Л. Эрнста начал в 1935 году издание журнала «Литература и искусство Крыма». Название говорила само за себя. Задачей периодического органа была культурно-просветительская работа среди населения. Ответственным редактором был назначен известный крымский литератор Михаил Робертович Вейс (род. 1910 г.) [20]. Свет увидели четыре номера, по два в 1935 и 1936 годах соответственно. В них, наравне с художественными произведениями и поэзией Алтанлы, Михаила Вейса, Умера Ипчи, Иргата Кадыра, Бориса Сермана, Ильяса Тархана, Эшрефа Шемьи-заде и многих других авторов, печатались крымоведческие труды С. Д. Коцюбинского, Е. В. Петухова, А. С. Рабиновича, Н. Л. Эрнста, хроника научной и культурной жизни полуострова, литературоведческие очерки самого Б. С. Ольхового. Издание было тепло встречено крымской интеллигенцией. Критики отмечали, что это «первый в Крыму серьезный литературно-художественный журнал на русском языке» [21]. на своеобразии крымскотатарской культуры [100].

Сотрудничество крупнейшего краеведа Крыма той эпохи Н. Л. Эрнста с Б. С. Ольховым позволило краеведу начать

реализацию давно вынашиваемой им идеи об издании «Серии старинных путешествий и описаний Крыма» [22]. Свободно владевший немецким языком Н. Л. Эрнст подготовил к печати сразу два перевода: сочинения профессора университета в Галле Ганса Ерлика Тунманна [23] «Крымское ханство», изданное, как указал Н. Л. Эрнст, в 1783 году [24] и бывшего в 1753 году французским консулом в Бахчисарае Шарля Клода Пейсонелля «Трактат о торговле на Черном море и о политическом и общественном устройстве Крымской Татарии», изданное, по свидетельству Н. Л. Эрнста в 1778 году [25]. Б. С. Ольховый редактировал эти работы и лоббировал их издание через партийные советские органы [26].

Удалось издать в 1936 году только сочинение Г. Е. Тунманна «Крымское ханство». Книжка вышла под грифом энциклопедического издания «История народов Крыма», общую редакцию которого осуществлял Б. С. Ольховый. Н. Л. Эрнст отмечал в ведении что «Вопрос о необходимости издания в русском переводе ряда старинных и редких сочинений о Крыме был поднят еще в дооктябрьское время в среде Таврической ученой архивной комиссии по инициативе известного крымского историка-археолога-нумизмата А. Л. Бертье-Делагарда. Он же взял на себя организацию выполнения таких переводов. В исполнении этого намерения был сделан перевод Тунманна с сестрой Бертье-Делагарда С. Л. Белявской, перешедший потом в портфель Таврического общества истории, археологии и этнографии, ныне Общества изучения Крыма» [27]. Николай Львович отметил, что перевод Софьи Львовны Белявской страдал рядом недостатков, что заставило его исправить и частично выполнить работу заново. На титульном листе книги значатся два переводчика: Н. Л. Эрнст и С. Л. Белявская. В обстоятельном «Предисловии» переводчик объяснил причины «чрезвычайно активного, живого интереса к географическим знаниям, к описаниям всяческих стран», усилившегося во второй половине XVIII века. В это время издается множество различных географических карт, хотя и не совершенных из-за отсутствия точных съемок, но представлявших значительный шаг вперед по сравнению с предыдущим объемом знаний. Описание Крымского ханства Тунманна впервые было опубликовано в Бюшинговом землеописании и представляло для своего времени «большой шаг вперед в области познания территорий, входивших в состав Крымского ханства. Это было первое систематическое, всестороннее, исчерпывающее описание ханства в меру уровня тогдашних знаний. До этого в литературе существовали лишь либо разрозненные, случайные сведения о Крыме, либо описания путешественников, излагавших, конечно, только то, что они видели, либо отдельные мемуарные записи, либо изложения отдельных сторон жизни ханства, либо, наконец, совсем робкие попытки систематических описаний. Тунманн дал, например, первый связный очерк всей истории Крыма от легендарных до-греческих времен, до его, автора, дней. В этом очерке много фактических ошибок, много пробелов объясняемых тогдашним уровнем знаний, методологией и объемом доступных источников. Эти ошибки и пробелы не умаляют его пионерского значения. Мы на сегодняшний день, через 150 лет после Тунманна, не можем похвалиться, что имеем хорошее связное изложение всей истории Крыма. Скажем прямо, мы все еще не имеем пока никакого, даже плохого. Тем выше нужно оценить достижение Тунманна» [28]. Далее автор предисловия остановился на характеристике источников, которыми пользовался Ганс Ерлик Тунманн. Указывая классические работы древних и средневековых авторов, Н. Л. Эрнст заметил, что «источниками могли быть архивные сведения, главным образом из дипломатических донесений, более же всего устные данные, получавшиеся им от бывавших в Крымском ханстве негоциантов, дипломатов, военных, путешественников» [29]. Выделяя несомненные достоинства публикуемого исторического источника, в частности «историзм» Тунманна, с учетом «идеологической ситуации» Н. Л. Эрнст отметил, что хотя «Тунманн старается придать своему очерку Крымского ханства характер сугубо ученого, беспристрастного, «объективного», «аполитичного» исследования и описания. Однако эта его тенденция не может нас обмануть, не может скрыть тех идеологических, политических позиций, на которых стоит автор, хотя он и проявляет их в совершенно завуалированном, сообразно его эпохе, виде, а может быть даже и невольно» [30]. Составитель в качестве приложения поместил в издании три документа — тексты Кючук-Кайнарджийского мирного договора 1774 года, конвенции с Турцией о границах от 4 апреля 1775 года и «Именный, данный Сенату указ об учреждении Азовской губернии с разделением оной на две провинции — Азовскую и Бахмутскую от 14 февраля 1775 года». Украшением издания стала «Карта Крыма и Восточного Ногая», приложение к немецкому изданию.

Уже набранный Крымгосиздатом сделанный Н. Л. Эрнстом перевод Ш. К. Пейсоннеля был задержан Главлитом. Цензоров насторожили идеи автора о необходимости и перспективах возможных экономических связей Крыма с Западной Европой [31].

В показаниях арестованной совместно с Б. С. Ольховым партийной и советской элиты Крыма назойливо звучали обвинения в националистической деятельности всего состава редакции «Полного описания Крыма». В частности, об этом говорил арестованный второй секретарь Крымского обкома ВКП (б) и нарком просвещения Крымской АССР Билял Абла Чагар (1900—1938). В этой связи весь проект создания первой крымской энциклопедии был обречен.

Крымское правительство в это время активно занималось преобразованием Южного берега Крыма во всесоюзную здравницу. С этой целью при Совете Народных Комиссаров Крымской АССР был создан Комитет по планировке Южного берега Крыма (руководил нарком Эмир-Салиев). Тогда же рассматривались проекты строительства железнодорожной ветки от Севастополя до Ялты. Все побережье покрывалось сетью санаториев с обширными коммуникациями. В этой связи потребовалось скорейшее обследование этих территорий на предмет наличия археологических памятников, проведения археологических разведок и фиксация объектов, экспертиза их ценности. После этих мероприятий большая часть древностей, находящихся вблизи побережья, была уничтожена в связи с застройкой. К работе в Комитете по планировке Южного берега Крыма были привлечены Н. И. Репников и Н. Л. Эрнст, территория разбита на секторы. Координировал исследования Алупкинский государственный дворец-музей, который в 1934—

1937 годах провел совместно с Н. И. Репниковым и Н. Л. Эрнстом (с каждым отдельно) ряд экспедиций, в которых также участвовали Я. П. Бирзгал и С. Д. Коцюбинский. Исследователи тщательно проверяли все известные факты о памятниках района, в частности, сообщенные в «Крымском сборнике» П. И. Кёппена, обнаружили в описаниях крымоведа-классика огромное количество ошибок и неточностей. Ими были подготовлены многотомные описания памятников Южнобережья (на каждый памятник заводилась отдельная папка с обязательной фотофиксацией объекта). Материалы передавались на хранение в фонды Алупкинского государственного дворца-музея [32]. Н. Л. Эрнст отмечал: «В 1934 и 1935 г. Алупкинский дворец музей проявил инициативу в этом деле и провел две продолжительные экспедиции под моим руководством для обследования, учета и описания всех историко-археологических памятников Южного берега Крыма на всем его протяжении от мыса Айя до Алушты. Обследованию и описанию подверглись все памятники истории, начиная от первобытных и вплоть до революционных. Их оказалось великое множество и среди них много совсем неизвестных. Хотя Южный берег является районом, который при его популярности и интенсивнейшей посещаемости (как экскурсантами так и учеными) должен был бы быть давно досконально изученным пришлось констатировать совершенно неведомые древности в наиболее посещаемых известных прямо-таки истоптанных местах, да еще вблизи большого шоссе, по которому ежедневно передвигаются тысячи людей. Например — в Орианде, Никите, Алуште и т. д.

Наиболее значительными группами выявленных памятников древности на Южном берегу оказались: 1) памятники доклассового, первобытного общества в виде стоянок людей каменного века на Яйле и на склонах гор, могильников тавров бронзового века, состоящих из больших гробниц, сложенных из четырех каменных плит с крышкой, так называемых дольменов, и стоянок этих же тавров; таких могильников с дольменами очень много на ЮБК; 2) римской эпохи — Римская крепость Харакс I — III вв. н. э., уже упомянутая выше и склепные могильники этого же времени; 3) готские могильники раннего средневековья; 4) развалины греческих церквей, часовен и монастырей с VIII до XVII веков; 5) развалины греко-готских крепостей X — XIV веков так называемых исаров; таких укреплений на скалах Южного берега найдено и обследовано 25, некоторые из них были до сих пор совершенно неизвестны; они представляют высокий научный и туристический интерес; 6) греко-готские могильники позднего средневековья; 7) развалины генуэзских крепостей; 8) остатки старых греческих и татарских деревень; 9) древности современных татарских деревень: старинные дома, мечети, кладбища с надгробиями; 10) памятники первой эпохи русской царско-помещичьей колонизации ЮБК, дворцы, помещичьи усадьбы, винные подвали, парки и т. д.; 11) памятники дворянско-буржуазной колонизации ЮБК в эпоху капитализма, дачи, виллы, дворцы, особняки и т. д.; 12) памятники, связанные с пребыванием в Крыму выдающихся деятелей культуры писателей, художников, ученых и т. д.; 13) памятники революционного движения и Гражданской войны, могилы, места расстрелов, памятные здания и т. д.

Таким образом, имеется большое многообразие и изобилие исторических памятников на ЮБК, являющееся свидетельством продолжительной, сложной и бурной истории этого края. Многие из этих памятников имеют существеннейшее научное, просветительное и туристическое значение» [33].

Ученые занялись составлением «Археологической карты Южного берега Крыма» с основательной легендой к ней в виде описания и атрибуции археологических объектов. Результаты этих работ были опубликованы в 1935 году в сборнике «Социалистическая реконструкция Южного берега Крыма». Материал «Историко-археологические памятники», подготовленный Н. И. Репниковым и Н. Л. Эрнстом по своим секторам, помещен без подписи. С учетом научного противостояния двух крупных археологов-крымоведов ни один из них не давал согласия на публикацию материала в соавторстве. Очевидно, редакция сочла возможным самостоятельно обобщить полученные от обоих археологов материалы [34]. В этом же сборнике была опубликована составленная Н. Л. Эрнстом «Карта историко-археологических памятников Южного берега Крыма» [35].

В 30-е года Николай Львович активно сотрудничал с Алупкинским государственным дворцом-музеем. С 1934 года в планы научно-исследовательской деятельности учреждения была включена работа по собиранию и изучению фольклора крымских татар и выявлению кадров сказителей. Заметим, что в это время над изучением фольклора крымских татар плодотворно трудились и сотрудники Крымского научно-исследовательского института [36]. Так, в 1936 году ими были подготовлены два сборника крымскотатарских сказок и развернулась работа над толковым словарем крымскотатарского языка [37]. В апреле 1936 года Ян Петрович сообщал редакции «Красного Крыма» о подготовке Алупкинским музеем двух сборников — сказок и легенд крымских татар [38]. Первый фольклорный сборник Алупкинского государственного дворца-музея «Сказки и легенды татар Крыма» был напечатан в 1936 году [39]. Материалы были записаны фольклорной бригадой музея под руководством Я. П. Бирзгала. Текст к печати и вступительную статью подготовил научный сотрудник Сергей Дмитриевич Коцюбинский — крупный крымский этнограф. Этот выпуск включал лишь часть из записанных памятников устного народного творчества, которых было собрано более сотни только за первый год работы. Профессор Н. Л. Эрнст осуществлял научное консультирование сотрудников. Он также подготовил к печати три текста легенд и составил примечания и пояснения к публикуемому фольклорному материалу. Названные работы Н. Л. Эрнст проводил одновременно с изучением археологических памятников Южного берега Крыма.

Литература

1. Непомнящий А. А. Профессор Николай Эрнст: Страницы истории крымского краеведения (Серия: «Биобиблиография крымоведения»; Вып. 15) / А. А. Непомнящий. — Киев : Стилос, 2012. — 464 с.

2. Щавелёв С. П. «Дело краеведов ЦЧО» 1930—1931 годов (Курский филиал) / С. П. Щавелёв. — Курский гос. мед. ун-т. — Курск, 2007. — С. 78.

3. ГААРК, ф. П-849, оп. 1, д. 216, л. 173.

4. Цит. по: Максимович А. За большевистскую историю Крыма / А. Максимович // Экономика и культура Крыма. — Симферополь, 1935.— № 2. — С. 111.

5. См. подробнее про развитие крымского краеведения в сложный период 30-х годов XX века: Непомнящий А. А. З історії кримського краєзнавства в 30—і роки XX століття: за неопублікованим листуванням А. І. Маркевича / А. А. Непомнящий // Краєзнавство. — Київ, 2005. — № 1/4. — С. 160—171; Непомнящий А. А. Из истории крымоведения тридцатых: Проекты и их реализаторы / А. А. Непомнящий // Питання історії науки і техніки. — Київ, 2008. — № 3 (7). — С. 57—64; Непомнящий А. А. Подвижники крымоведения. Т. 2: TAURICA ORIENTALIA (Серия: «Биобиблиография крымоведения»; Вып. 12) / А. А. Непомнящий. — Респ. комитет АРК по охране культурного наследия. — Симферополь, 2008. — 600 с.

6. ГААРК, ф. Р-3283, оп. 1, д. 14, л. 1—85. Материал был опубликован в 2004 году. См. : Эрнст Н. Л. Источники изучения истории Крыма / Н. Л. Эрнст // Историческое наследие Крыма. — Симферополь, 2004. — № 5.— С. 97—127.

7. Максимович А. За большевистскую историю Крыма / А. Максимович // Экономика и культура Крыма. — Симферополь, 1935. — № 2. — С. 112—114.

8. Салтыковский В. В редакции «Советской энциклопедии Крыма» / В. Салтыковский // Экономика и культура Крыма. — Симферополь, 1935. — № 2. — С. 115.

9. Там же. — С. 116.

10. ПФАРАН, ф. 133, оп. 1, д. 1410, л. 2—3.

11. Там же, л. 7—8.

12. Там же, л. 10.

13. Там же, л. 15.

14. ГААРК, ф. П-1, оп. 1, д. 1397, л. 338—338 об.

15. Там же, ф. Р-3283, оп. 1, д. 13, л. 1—32.

16. Комская Г. «Полное описание Крыма» / Г. Комская // Литература и искусство Крыма. — Симферополь, 1936. — № 2. — С. 143—144.

17. ГААРК, ф. Р-4808, оп. 1, д. 09575, т. 1, л. 15—16.

18. Там же, ф. П-1, оп. 1, д. 1751, л. 38—40 об.

19. См. также: Непомнящий А. А. Неизвестный энциклопедический крымоведческий проект / А. А. Непомнящий // Треті Заремб'івські читання: Матеріали Третіх Всеукраїнських Заремб'івських наукових читань «Українське пам`яткознавство: сучасні проблеми та тенденції», присвячених 20-річчю Центру пам`яткознавства НАН України і УТОПІК, м. Київ, 23 травня 2011 р. / Центр пам`яткознавства НАН України і УТОПІК. — Київ, 2011. — С. 95—104.

20. ГААРК, ф. Р-4808, оп. 1, д. 09681, л. 237—238.

21. [Зайко В. С.] «Литература и искусство Крыма». — № 2. — 1936 г. //Красный Крым. — Симферополь, 1936. — № 285 (4791). — 11 декабря.— С. 3.— Изд. под псевд.: Вихров В.

22. Архив ГУ СБУ в АРК, ф. 8, оп. 1, д. 010598, т. 1, л. 151 об., 154 об.

23. См.: Зиновьев А. [З.] Известия о жизни Иоанна Ерлика Тунманна: Из похвального слова Эбергарда / А. Зиновьев. — Москва, 1828.— 45 с.; Савельев-Ростиславич А. В. О жизни и сочинениях Тунмана / А. В. Савельев-Ростиславич.— Санкт-Петербург, 1848. — 9 с.

24. Издание 1783 года нам не удалось выявить. Библиографически оно не определяется. Очевидно, Н. Л. Эрнст привел год выхода книги по памяти, а пользовался он изданием 1784 года. См. : Thounmann. Die Krim Statthalterschaft. — Leipzig, 1774; Thounmann. Der Krimische Staat // Büschings A. F. Grosse erdbeschreibung vierter band das Asiatiche Russland und die Krimische Tartarei. — Troppan, 1784; [Thounmann]. Beschryving van de Krim, Vertaald door H. Frieseman. — Amsteldam, 1786.—XVI, 112 s.; Thounmann. Die Taurische Statthaltersschaft oder die Krim // Büschings grosse Erdbeschreibung. — 2 ed.: in 24 bd. — Gamburg, 1787.

25. Издание Шарля Клода Пейссонеля (1727—1790) по другим данным (1700—1757) — члена-корреспондента Парижской Академии надписей и словесности — 1778 года библиографически не определяется. Очевидно, имеется в виду издание 1788 года. См.: Peyssonel Ch. Die Verfassung des Handels auf dem Schwarzen Meere: Aus dem Französischen. — Leipzig, 1788. —XXXII, 460 p.

26. Архив ГУ СБУ в АРК, ф. 8, оп. 1, д. 010598, т. 1, л. 154 об.

27. Эрнст Н. Л. Предисловие // Тунманн [Г. Е.]. Крымское ханство / Пер. с нем. Н. Л. Эрнста, С. Л. Белявской; прим., прил. Н. Л. Эрнста. — Симферополь: Госиздат Крымской АССР, 1936.— (Серия «История народов Крыма / Под ред. Б. С. Ольхового; Серия старинных путешествий и описаний Крыма»). — С. 15.

28. Там же. — С. 7.

29. Там же. — С. 11.

30. Там же.

31. Архив ГУ СБУ в АРК, ф. 8, оп. 1, д. 010598, т. 1, л. 238.

32. ГААРК, ф. Р-3283, оп. 1, д. 25, л. 2.

33. Эрнст Н. [Л.] Археологическое исследование в Крыму в 1935 году // Литература и искусство Крыма.— Симферополь, 1936.— № 2.— С. 139—140.

34. [Репников Н. И., Эрнст Н. Л.] Историко-археологические памятники // Социалистическая реконструкция Южного берега Крыма: Материалы районной планировки ЮБК / Комитет по планировке Южного берега Крыма при СНК Крымской АССР.— Симферополь: Госиздат Крымской АССР, 1935.— С. 423—444.

35. Эрнст Н. Л. Карта историко-археологических памятников Южного берега Крыма // Социалистическая реконструкция Южного берега Крыма: Материалы районной планировки ЮБК / Комитет по планировке Южного берега Крыма при СНК Крымской АССР.— Симферополь: Госиздат Крымской АССР, 1935.— С. 440.

36. Крымский научно-исследовательский институт был создан 11 сентября 1925 года. В 1932—1937 годах он назывался Крымский НИИ национального строительства и краеведения (встречаются и названия — Институт национальной культуры; Институт национальных культур), а с января 1937 года — Крымский НИИ татарского языка и литературы имени А. С. Пушкина. Учреждение издавало «Труды», проводило археологические и этнографические исследования.

37. В Институте национальной культуры // Красный Крым. — Симферополь, 1936. — № 66 (4572). — 21 марта. — С. 4.

38. Сборник фольклора южнобережных татар // Красный Крым. — Симферополь, 1936. — № 85 (4591). — 12 апреля. — С. 4.

39. Сказки и легенды татар Крыма / Алупкинский государственный дворец-музей; Фольклорный сборник № 1; Тексты записаны фольклорной бригадой Алупкинского музея под рук. Я. П. Бирзгала; Подг. текста С. Д. Коцюбинского, Н. Л. Эрнста; вступ. ст. С. Д. Коцюбинского; Предисл. Я. П. Бирзгала; Прим. Н. Л. Эрнста.— Симферополь: Госиздат Крымской АССР, 1936. — 373 с.

KIRIM'IN ÇAR RUSİYASI İŞGALİNDEN SONRA VE SOVYETLER DÖNEMİNDE DEĞİŞTİRİLMİŞ YER ADLARININ TARİHI VE DİLBİLİMSEL ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE

Nuriyeva (Tekleli) Minahanım,
Prof. Dr.
Azerbaycan

Tebliğ özeti. Bildiride Kırım'ın değişime uğramış eski meskenleri hakkında geniş bilgi verilecektir. Bu yönde gözlemler gösteriyor ki, Kırım'ın çar Rusyası idaresine girdikten ve özellikle Sovyet döneminde isimleri değiştirilmiş meskenlerinin tarihinin öğrenilmesi işine daha önceler önem verilemiyordu. Nitekim eğer Belokamensk, Feodosiya, Belgorod, Geroyevsk, Sevastopol ves. şehirleri araştırılıyorsa bu zaman yalnız son 100—200 yıllık bir tarihten bahs olunurdu. Türk-tatar kalesi ve ya şehiri olarak eski kaynaklarda, tarihi evraklarda, dönemin gezginlerinin notlarında sıkca gördüğümüz İn Kirman, Kafa, Karasu, El Tekin, Akyar diye onların gerçek tarihi araştırılmıyor. Kırım'ın: Akyar (şimdi: Sevastopol), Eltekin (Geroyevsk), Şah Mamay (Ayvazovski), Kermencik, Ak Mescit (Simferopol), Or Kapı (Perekop), Karasu Bazar (Belogorsk), Kafa (Feodosiya), İnkirmen (Belokamensk), Gözlev (Yevpatoriya) ves. bir çok şehirlerin tarihinin değiştirilib unutturulması onun araştırılmasında da bir çok zorluklar doğurmaktadır. Bildiride bu şehirlerin tarihinin araştırılması yanısıra geniş çapda Kırım'ın değişime maruz kalmış bir çok yaşayış mıntıkalarının isimleri tarihi-dilbilimsel tetkikata celb edilmekle kendisinde muhafaza ettiği bir sıra değerli hususiyetleri öne çıkarılacaktır. Bu anlamda Kırım'ın relyef özelliklerini yansıtan isimler, nesil, soy bildirenler, eski türk kelimelerini muhafaza eden lugavi elementlere ayrıca dikkat edilmiş, yeri geldikçe etimolojik-dilbilimsel yönden açıklanmışdır.

Uzun zamandır bu yönde yaptığım araştırmalarla Kırım ve Karadeniz civarının yüz yıllar öncesine dayanan tarihi, ve ülkenin Çarlık Rusyası tarafından istilasından sonra ve Sovyetler zamanı sistemli olarak tarihinin, şehir isimlerinin, ahalinin terkibinin değişimi yönünde yapılan işlemlerin gerçek anlamları aşkara çıkarılmış ve değerlendirilmiştir.

Ümid ediyoruz ki, unuttuklarımızı restore etmekle başlayan bu gibi çalışmalar umumtürk areal toponimlerinin sınırlarının aydınlaştırılmasında ehemmiyetini gösterecek, sonuç olarak bu konuyla ilgili sistemli, inkarolunmaz bilgilerin oluşturulmasına neden olacaktır.

Anahtar kelimeler: Kırım, türk, tatar, rus, etimoloji.

Аннотация. В этой статье дается обширная информация об изменившихся названиях древних поселений в Крыму. Наблюдения в этом направлении указывают на то, что в царской администрации и во время Советского Союза изучению истории измениших ся географических названий Крыма не придавалось значения.

Так, если и изучали историю таких городов, как Белокаменск, Феодосия, Белгород, Героевск, Севастополь, принималась во внимание история только последних 100—200 лет.

Не изучается истинная история городов и поселков Ин-Керман, Кафа, Карасу, Ел-Текин, Акъяр, которые встречаются в древних источниках, документах, отметках путешественников как турецко-татарских крепостей или городов.

Изменение историй многих городов и поселков Крыма, например Акъяр (Севастополь), Эль Текин (Героевск), Шах-Мамай (Айвазовский), Керменчик, Ак Месджит (Симферополь), Ор Капы (Перекоп), Карасу базар (Белогорск), Кафа (Феодосия), Ин-Керман (Белокаменск), Гозлев (Евпатория) привносит многотрудностей в их исследовании.

В этой статье исследуется история этих городов, и изменившие названия многих поселений привлекаются к историко-лингвистическому исследованию. В этом смысле описаны названия, которые отражают рельефа Крыма, названия поколения, семьи, которые сохранили старые турецкие лексические элементы.

В результате наших исследований в этом направлении в течение длительного времени объясняется и оценивается столетняя история Крыма и вокруг Черного моря, и реального значения систематических изменений истории, названия городов, состав населения страны после оккупации царской Россией и во время Советского Союза.

Мы надеемся, что исследования, начиная с восстановления забытых историей названий, будут важными в объяснении тюркских топонимов и в результате приведут к формированию систематической, достоверной информации.

Ключевые слова: Крым, турецкое, татарское, русское, этимология.

Summary. In this article has been transformed an extensive information about the ancient dwellings of the Crimea. These observations indicate that the Crimea, especially during the Soviet era and in the administration of Czarist Russia learning of the history of changing names didn't have previously importance. Indeed, if conducted an investigation on the history of the Belokamensk, Feodosiya, Belgorod, Geroyevsk, Sevastopol etc. it was starting from the last 100—200 years.

The researches on determining the real history of the Turkish-Tatar fortress or cities which have seen frequently in the ancient sources, historical documents and notes of travelers as In Kirman, Kafa, Karasu, Al Tekin, Akyarare not conduct.

The forcing to forbidden by changing the names of some cities in Crimea as Akyar (now: Sevastopol), Eltekin (Geroyevsk), Shah Mamay (Aivazovsky), Kermencik, Ak Masjid (Simferopol), Or Door (Perekop), Karasu Bazar (Belogorsk), Kafa (Feodosiya), İnkirmen (Belokamensk), Gozlev (Yevpatoriya) and etc. raises many difficulties in the investigation of the history of these cities.

In the article, as well as to investigate the history of these cities have been exposed historical-linguistic investigations about

the changed place names of Crimea. In this sense, has given much attention to the names reflecting the relief characteristics, generation, lexical elements which protected the old Turkish words of the Crimea and are explained by etymological-linguistic aspects.

As a result of our research in this direction for a long time are explained and evaluated the hundred years history of Crimea and around the Black Sea, and the real meanings of the operations of a systematic changing of the history, names of cities, the composition of the population of the country after the invasion by Czarist Russia and the Soviet period.

We hope that the studies by starting to restore of forgotten history will show its importance at explanation of the borders of shareholder Turkish toponyms and as a result cause the formation of the systematic, undeniable information.

Keywords: Crimea, Turkish, Tatar, Russian, etymology.

ПОЛУЗАБЫТЫЕ ЛИЦА И СТРАНИЦЫ ИЗ ИСТОРИИ ТЮРКОЛОГИИ В ТУРКМЕНИСТАНЕ

Соегов Мурадгелди,
д. филол. наук профессор,
академик АН Туркменистана
Туркменистан

Аннотация. Статья посвящена раскрытию заслуг Ивана Александровича Беляева в развитии туркменской и каракалпакской филологии, в частности, языкознания и фольклористики, в первые десятилетия прошлого века. Наряду с анализом основных работ ученого рассматриваются также вопросы, связанные с восстановлением его биографии, важные стороны которой остаются не изученными до настоящего времени.

Ключевые слова: выпускник университета, служащий администрации, словарь, грамматика, сказание, предание.

Summary. The article is devoted to the merits of Ivan Aleksandrovich Belyaev in the development of the Turkmen and Karakalpak philology, in particular, linguistics and folklore, in the early decades of last century. Along with the analysis of major works of the scholar also it is considered the issues, related to the restoration of his biography, important aspects which are not studied to date.

Keywords: university graduate, employee of administration, vocabulary, grammar, story, legend.

Кто же они такие все в штатском?

Многие фигуранты групповой фотографии, состоящей из восьми человек, которая была снята неизвестным фотографом, скорее всего, в Ташкенте (Ашхабаде?) еще до 1906 года и размещена недавно на соответствующем сайте Википедии — свободной энциклопедии в Интернете, являются знаменитыми людьми России, служившими в Туркестанском генерал-губернаторстве (крае), в том числе Закаспийской области. Имеется немало сведений о них в существующей литературе, а также содержится информация справочного характера в той же Википедии. Отдельные из них оставили заметный след в истории науки Туркменистана в начале XX века.

Нетрудно заметить, что каждый из них (особенно сидящие) при фотографировании выбрал достойную для себя позу, которая соответствует своей натуре и положению в обществе, за исключением последнего стоящего, недавнего выпускника факультета восточных языков Санкт-Петербургского университета. Именно о нем и его работах собственно и попытались мы рассказать в настоящей статье наиболее подробно. Но сначала несколько слов о других фигурантах коллективной фотографии:

Сидят (слева направо): 1. **Андрей Дмитриевич Калмыков** (1870—1931), востоковед, собиратель восточных рукописей. Председатель отделения Общества востоковедов (Ашхабад, 1901). В 1921 консул в Смирне. С 1921 жил в Германии (Потсдам); с 1923 в Нью-Йорке. Продолжал занятия востоковедением, с 1924 член Американского восточного общества; 2. **Николай Петрович Остроумов** (1846—1930), известный учёный-ориенталист, историк и этнограф. Наряду с акад. В. В. Бартольдом один из основателей и руководителей Туркестанского кружка любителей археологии. Тесть Н. Г. Маллицкого. В 1907 году издал сборник стихотворений великого туркменского поэта-классика Махтумкули (тираж — всего 50 экз.) и извлечения из «Дивана» узбекского поэта Мукими, в 1910 вышла его работа «Этимология сартовского языка»; 3. **Деан Иванович Субботич** (1852—1920), генерал-лейтенант, в 1900—1902 годах командовал

2-м Туркестанским армейским корпусом и был начальником Закаспийской области. В 1902—1903 годах был командующим войсками Приамурского военного округа и приамурским генерал-губернатором. С 28 ноября 1905 командовал войсками Туркестанского военного округа и являлся Туркестанским генерал-губернатором; 4. **Ефимов (Сахаров?).** Можно предположить, что в фотографии присутствует **А. Ефимов** (?—?), преподаватель Ташкентской офицерской школы восточных языков, капитан Закаспийского саперного батальона, который является автором нескольких учебников-самоучителей по восточным (туркм., узб. и др.) языкам, в том числе «Спутника русского врача по Средней Азии», состоящего из русских фраз и их переводов на персидский, узбекский и туркменский языки, написанных русскими буквами [См.: 7, с. 161]; 5. **Николай Гурьевич Маллицкий** (1873—1947), зять Н. П. Остроумова, известный учёный-географ, профессор Среднеазиатского государственного университета, до революции 1917 года — ташкентский градоначальник. *Стоят (слева направо):* 1. **Александр Александрович Семенов** (1873—1958), виднейший востоковед, доктор исторических наук, профессор, один из основателей Среднеазиатского государственного (Ташкентского) университета, академик Академии наук Таджикской ССР (1951), член-корреспондент Академии наук Узбекской ССР (1943), директор Института истории, археологии, этнографии АН Таджикской ССР (с 1954 года); 2. **Иван Дионисьевич Ягелло** (1865—1942), полковник, военный востоковед: индолог, иранист, арабист. В 1897—1911 гг. издавал более 80 работ по Индии. Составил «Персидско-русский словарь» (1908) и «Полный персидско-арабский словарь» (1910), служивший долгое время ценным пособием широкому кругу читателей; 3. И, наконец, последний из трёх стоящих — **Иван Александрович Беляев,** который, по словам акад. А. Н. Самойловича, умер в 1920 году (документально не подтверждено), а дата его рождения, к сожалению, исследователями еще не установлена вообще [См.: 7, с. 122]. Сведений о нем в Интернете отсутствует.

О деятельности И. А. Беляева

Обучавшийся в 1901—1905 гг. на факультете восточных языков Санкт-Петербургского университета студент И. А. Беляев Русским Комитетом для изучения Средней и Восточной Азии в историческом, археологическом и этнографическом отношениях, еще в 1903 году по рекомендации своего научного руководителя проф. П. М. Мелиоранского был командирован в Туркестанский край для изучения каракалпакского языка.

Как отмечает современный каракалпакский ученый акад. М. К. Нурмухамедов (1930—1986), «он (И. А. Беляев — М. С.) прожил среди каракалпаков два месяца и с помощью народных певцов и грамотных людей из каракалпаков собрал рукописи эпических поэм «Едигей», «Коблан», «Родословная каракалпаков», несколько произведений Махтумкули, бытующих среди каракалпаков, сделал много записей-заметок о языке, по истории и народному творчеству местного населения» [19, с. 52]. Таким образом, И. А. Беляев вернулся в Санкт-Петербург с богатым материалом для дальнейшего исследования, и не только по каракалпакам.

В те годы в российской столице, в частности в ее университете и Петербургской Академии наук были сосредоточены большие научные силы, лучшие умы страны. Председателем указанного выше Русского Комитета был виднейший тюрколог, акад. АН, проф. В. В. Радлов (1837—1918), товарищем председателя (то есть заместителем председателя) — иранист, чл.-корр. АН, проф. В. А. Жуковский (1858—1918), а секретарем — историк-тюрколог, проф. (в дальнейшем академик) В. В. Бартольд (1869—1930). Наряду с другими маститыми учеными членом Комитета состоял также 36-летний профессор П. М. Мелиоранский, который выступил сообщением на его заседании, состоявшем 22 марта 1904 года. Он ознакомил присутствующих с результатами работы своего студента И. А. Беляева, командированного комитетом в 1903 году для исследования наречия каракалпаков и после исполнения поручений Комитета добровольно прожившего до половины февраля 1904 года в Семиречинской области, где им было собрано значительное количество материалов для изучения устной и письменной словесности каракиргизов (то есть казахов). В результате обсуждения этого вопроса по предложению бюро Комитета постановлено ассигновать в распоряжение студента Ивана Беляева 150 рублей для обработки собранных им материалов [23, с. 2—3]. Но обработанные И. А. Беляевым материалы были изданы лишь спустя 12—13 лет уже в Ашхабаде (по орфографии того времени — Асхабаде).

Первые опубликованные научные труды И. А. Беляева появляются еще в студенческие годы. Во втором выпуске «Записок Русского географического общества» за 1903 год (том 28) он в соавторстве с Н. Бравиным публикует указатель племенных имен (стр. 3—32) к статье Н. И. Аристова «Заметки об этническом составе тюркских племен и сведения об их численности», который был издан под редакцией проф. П. М. Мелиоранского. В газете «Туркестанские ведомости» за номером 73 от 1 июля 1904 года, издающейся в Ташкенте, И. А. Беляев выступил с небольшой статей под названием «Интересная рукопись», в которой, в частности, говорилось:

«В Закаспийской области, недалеко от местности Кара-Кала среди туркмен сохраняется большой рукописный том известного туркменского поэта XVIII столетия Махтумкули, написанный рукою самого поэта. В этом интересном литературном памятнике попадаются превосходные образцы безискусственной народной туркменской поэзии.

Сочинения Махтумкули весьма любимы и распространены не только среди туркмен Закаспийской области, но также и по берегам Аральского моря, среди каракалпаков. Некоторые отрывки из произведений этого поэта, собранные известными учеными А. Вамбери, А. Н. Самойловичем и другими исследователями туркменской литературы, указывают на большой и разносторонней талант Махтумкули…

Было бы весьма желательно, если бы кто-либо из местных любителей восточной литературы и истории обратил внимание на означенную рукопись Махтумкули. По рассказам туркмен, этот автограф ежегодно во время съезда народных судей привозится для описывания в город Асхабад» [См.: 15, с. 12].

Сведения, содержащиеся в данной статье И. А. Беляева, со времен появления их на газетной полосе вот уже более

104 года находятся в центре внимания махтумкуливедов, ибо рукопись, выполненная собственноручно великим туркменским поэтом, до настоящего времени не обнаружена и не выявлена среди приобретенных ранее рукописей его произведений.

По свидетельству акад. Х. Хамидова в библиотеке Санкт-Петербургского отделения Института востоковедения РАН (фонд 198, опись 1, дело № 3) среди других рукописей хранятся шесть больших стихотворений Махтумкули, которые были записаны И. А. Беляевым в 1903 году из уст каракалпакских сказителей [33, с. 393].

Закаспийский кружок любителей археологии и истории Востока, обоснований в 1901 году в Ашхабаде — тогдашнем административном центре Закаспийской области Туркестанского генерал-губернаторсва России и активно работавший два-три года, после десятилетнего перерыва в 1914 году возобновил свою работу и в 1915—1917 годах издал четыре выпуска протоколов своих заседаний и сообщений, заслушанных на этих заседаниях [См.: с. 53—59]. Одним их деятельных членов Кружка во втором этапа его активной работы был И. А. Беляев — инспектор народных училищ Закаспийской области с 1905 года (так указывается в литературе, а в действительности он занимал эту должность несколько позже) и редактор «Закаспийской туземной газеты», первого периодического издания на туркменском языке, которое выпускалось в 1914—1917 годах в Ашхабаде на арабском алфавите. Он умело использовал страницы изданий Кружка для опубликования упомянутых выше каракалпакских материалов, собранных им еще в студенческие годы.

Как явствует из цитированной выше работы М. К. Нурмухамедова, на страницах третьего выпуска «Протоколов заседаний и сообщений членов Закаспийский кружок любителей археологии и истории Востока» за 1917 год И. А. Беляев в своем переводе публикует «Из преданий о Чингисхане», каракалпакскую поэму «Сказание об Едигее и Тохтамыше» и «Краткие сведения о каракалпаках», а четвертый выпуск «Протоколов…» за тот же год постановлением заседания Кружка (протокол № 1, 1917 г.) специально был посвящен каракалпакским текстам. Он называется: “Материалы для изучения каракалпакского наречия. Туземный текст: «Сказание об Едигее Тохтамыше», и «Родословная каракалпаков», поэма «Коблан». Собрал и напечатал И. Беляев”. О содержании четвертого выпуска «Протоколов…» сообщалось заранее в их третьем выпуске, который, кстати, тоже почти целиком был посвящен каракалпакским материалам И. А. Беляева, переведенным им же на русский язык. Ему по праву принадлежит слава первооткрывателя каракалпакского эпоса для науки, что очень справедливо отмечается в работах акад. В. М. Жирмунского, акад. М. К. Нурмухамедова и других ученых [См.: 19, с. 52—53].

И. А. Беляев наряду с изданием каракалпакских текстов, часто выступал на заседаниях Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока по местной, то есть туркменской тематике. Так, на заседании, которое состоялось 23 сентября 1915 года, заслушано его сообщение «Из истории туркмен Закаспийской области», посвященное рассказам Ходжалы-муллы о Кеймир-кёре (о туркменском оригинале этих рассказов и их русском переводе см. [20]).

Десятилетний период деятельности инспектора народных училищ Закаспийской области И. А. Беляева в Ашхабаде, конечно, прежде всего, характеризуется его безупречным выполнением своих прямых служебных обязанностей, которые включили в себе не только инспектирование открываемых русской администрацией новый учебных заведений, но и ознакомление с работой существующих с давних времен туркменских мектебов и медресе и оказание им необходимой помощи. Эта сторона деятельности И. А. Беляева нашла свое должное освещение в совместной книге видных ученых-педагогов акад. А. А. Курбанова и доц. О. Д. Кузьмина по истории народного образования Туркменистана [14, с. 16—38].

Одновременно с большой инспекторской и редакторской работой И. А. Беляев в течение нескольких лет упорно занимался изучением туркменского языка, результатом которого явилось издание в Ашхабаде его «Русско-туркменского словаря» и «Грамматики туркменского языка» соответственно в 1913 и 1915 годах.

Словарь И. А. Беляева, изданный в объеме 176 страниц, является первым самостоятельным печатным лексикографическим трудом по туркменскому языку переводного характера. Примечательно то, что в нем все туркменские лексические единицы даны в традиционной арабской графике с обязательным указанием их транскрипции на кириллице [6]. В предисловии к Словарю, приводя примеры типа *баш* и *ба: ш, долы* и *до: лы, даш* и *да: ш* автор указывает на смыслоразличительную особенность кратких и долгих гласных туркменского языка. Если раньше, например, в учебниках П. П. Шимкевича [35] и М. С. Агабекова [1] приводились словари, отражающие туркменскую лексику, использованную лишь в упражнениях, статьях, помешенных в учебнике, то словарь И. А. Беляева представлен в лексическом отношении значительно шире. В нем много слов и выражений, относящихся к живой туркменской речи. Особую ценность представляет включение в Словарь многочисленных пословиц и поговорок, записанных самим автором и заимствованных им из произведений туркменского фольклора и письменной литературы. Это позволило убедиться многозначности соответствующего слова, прочно усваивать многие фразеологические единицы. Несмотря на то, что в Словаре нередко встречаются неточные переводы слов, выражений, он в свое время имел большое значение для изучения туркменского языка со стороны русскоязычного читателя.

«Грамматики туркменского языка» И. А. Беляева (объем 125 стр.) выполнена в виде учебного пособия и состоит из девяти разделов и приложения [5]. В основных разделах рассматриваются следующие вопросы: Учение о письме и звуках; Об именах существительных; Имена прилагательные; Местоимения; Имена числительные; О глаголах; О причастиях и деепричастиях; Спряжение глаголов; О глаголах (продолжение); Послелоги. Приложение работы посвящено «Словопроизводству в туркменском языке».

Первый раздел учебника, названный «Учение о письме и звуках», служит для русскоязычного читателя как бы своеобразным «Букварем» туркменского языка. Но в последующих разделах данного учебника, как и ожидалось, даны лишь элементарные понятия о каждой части речи. Например, в разделе «Об именах существительных», в частности,

читаем: «Туркменский язык не имеет ни числа, ни грамматического различия рода… Для различия естественного рода служат или отдельные слова (например: *айгыр* — жеребец, *байтал* — кобылица, *öкуз* — бык, *сыгыр* — корова) или род обозначается прибавлением некоторых слов, например: *эркэк* — самец, *уркачи (ургачи)* — самка; *эркэк пишик (пшик)* — кот, *уркачи пшик* — кошка… Существительные имеют два числа: единственное и множественное. Множественное образуется от единственного путем прибавления к нему частицы *лар,* которая после мягких слогов произносится как *лэр: ок* — стрела, *оклар* — стрелы; *сöз* — слово, *сöзлер* — слова…» [5, с. 14—16]. Подобные примеры можно приводить также из других глав книги.

Несмотря на имеющиеся недостатки, данный учебник И. А. Беляева по грамматике сыграл немалую роль в изучении туркменского языка, являясь одним из основных пособий для русско-туркменских школ, а также для тех, кто изучал язык местного населения самостоятельно. Им пользовались вплоть до второй половины двадцатых годов XX века, ибо тогда появляются новые учебники туркменского языка, выполненные на русском языке.

Из существующей литературы известно, что кроме «Русско-туркменского словаря» и «Грамматики туркменского языка», И. А. Беляев является автором еще одной самостоятельной книги, а именно изданного в 1906 году в Ташкенте «Руководства сартовского языка», составленного им в то время, когда работал еще преподавателем сартовского (узбекского) и персидского языков при Туркестанской учительской семинарии.

Будучи редактором «Закаспийской туземной газеты» в 1914—1917 годах И. А. Беляев оказывал поддержку талантливому туркменскому писателю-публицисту Мухамметкули Атабай оглы (1885—1916) — выпускника Туркестанской учительской семинарии 1908 года и добывался своевременного появления на страницах газеты его многочисленных и остросюжетных статей на злободневные темы. И. А. Беляев также выступал редактором первого новометодного туркменского «Букваря», составленного А. С. Алиевым (1883—1933) и изданного в 1913 году в Баку, а затем в 1914 году — в Ашхабаде [См.: 27, с. 92—95].

Служба И. А. Беляева в Закаспийской области продолжалась до начала апреля 1917 года. Газета «Асхабад» от 21 апреля 1917 года сообщила своим читателям, что инспектор народных училищ И. А. Беляев постановлением областного съезда народных учителей 5 апреля отстранен от занимаемой должности [3]. «И. А. Беляев, который был освобожден от своей должности, говорят, уехал в Тифлис» — таково сообщение «Закаспийской туземной газеты» от 10 мая 1917 года о своем, но уже бывшем редакторе [10].

Сказание об Едигее и Тохтамыше

По утверждению акад. А. Н. Самойловича, который ссылается на соответствующую работу И. А. Беляева, текст «Сказания об Едигее и Тохтамыше» был записан «по заказу студента И. А. Беляева в 1903 г. в селении Чимбай среди каракалпаков одним местным грамотеем со слов неграмотного каракалпака…» [24, с. 193]. Сам И. А. Беляев в своей работе эти данные передает несколько другими словами: «сообщаю, что поэма «Едигей» записана в 1903 году в селении Чимбай Аму-Дарьинского отдела со слов Чимбайского уроженца, 45-и летнего каракалпака из рода шеруще, Бек-Мухаммеда, человека неграмотного и по-мусульмански совершенно необразованного, но искренно любящего свою родную поэзию» [21, Предисловие, с. V].

Студенты профессора П. М. Мелиоранского по факультету восточных языков Санкт-Петербургского университета А. Н. Самойлович и И. А. Беляев специализировались по тюркским языкам и литературам народов Средней Азии, а именно первый из них по туркменскому языку, а второй — по каракалпакскому. Александр Николаевич Самойлович (1880—1938), один из первых русских ученых-туркменоведов (в последующем академик АН СССР), посетил Закаспийскую область еще в студенческие годы и защитил в 1903 году дипломную работу по текинскому диалекту туркменского языка на золотую медаль [См.: 7, с. 254—256].

Не трудно предположить, что выпускник Санкт-Петербургского университета 1905 года И. А. Беляев свою дипломную работу посвятил именно каракалпакскому языку и фольклору. Хотя его в последующем интересовали вопросы лексики и грамматики туркменского языка, тем не менее, никогда не переставал заниматься избранной еще в студенческие годы тематикой, свидетельством чего является издание каракалпакских текстов в 1917 году в Ашхабаде — тогдашнем административном центре Закаспийской области Туркестанского края.

В этой связи следует отметить, что А. Н. Самойлович крайне отрицательно отзывался об отдельных туркменоведческих [25], а также каракалпаковедческих работах И. А. Беляева. Например, он, имея в виду «Сказанию об Едигее и Тохтамыше», утверждал: «Перевод на русский язык, исполненный И. А. Беляевым, недоброкачественен» [24, с. 194]. Трудно согласиться с подобной оценкой. Хотя бы потому, что данный перевод был отредактирован самим профессором П. М. Мелиоранским — учителем И. А. Беляева и того же А. Н. Самойловича. По этому поводу в «Предисловии» к русскому переводу «Сказания об Едигее и Тохтамыше» И. А. Беляев писал: “Проф. П. М. Мелиоранский два раза просматривал мой перевод, многое исправлял и дополнял, а некоторые места текста оставил без разъяснений, замечая, что рукопись необходимо еще раз проверить на месте, т. е. среди каракалпаков. По счастливой случайности, в 1913 г. в г. Ашхабаде мне удалось познакомиться с одним Чимбайским каракалпаком, проживающим здесь на заработках. Благодаря его некоторым разъяснениям, без особого труда удалось выяснить многие «темные» места каракалпакской рукописи «Едигей» и понять те ее строки, которые П. М. Мелиоранским были собственноручно подчеркнуты (синим карандашом), как недостаточно выясненные. Таким образом, представилась возможность и приступить к печатанию «Едигея»” [21, Предисловие, с. II].

«Сказание об Едигее и Тохтамыше» в переводе И. А. Беляева на русский язык было опубликовано в 3-м выпуске сборника «Протоколы заседаний и сообщения членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории

Востока» за 1917 год согласно постановлению заседания его членов от 12 января того же года, проходившего под председательством и. д. начальника области генерал-майора Н. К. Калмакова.

«Предисловие» к русскому переводу «Сказания об Едигее и Тохтамыше», написанное И. А. Беляевым в 1916 году, начинается следующими словами: «В 1903 году (в тексте ошибочно: В 1913 году) я, как ученик профессора П. М. Мелиоранского, имел честь быть командированным Русским комитетом по изучению Средней и Восточной Азии в Аму-Дарьинский отдел Сыр-Дарьинской области для изучения наречия проживающих там (в Нукусе, Чимбае и Кунграте) тюркских кочевников — каракалпаков».

Далее он пишет, что, как и у других кочевников Туркестана, среди каракалпакского населения оказалось значительное число народных певцов-сказителей (по местному «джирау»), распевающих при всяких торжественных случаях, например, при свадьбах, играх и т. п. под музыкальный инструмент «домбра» свои песни, былины и другие различные сказания («джир»), дающие богатый материал для изучения языка, поэзии и этнографии каракалпаков и местной жизни вообще.

«Эти певцы,— продолжает И. А. Беляев,— отнеслись ко мне очень любезно и внимательно: целые ночи они проводили в моей кибитке и без конца рассказывали и пели про прошлое своего народа». Ссылаясь на соответствующую литературу, он приводит справедливое и меткое сообщение казахского этнографа Чокана Валиханова (1835—1865), что "каракалпаки почитаются в степях первыми поэтами и песельниками». Прожив в сообществе с такими певцами около двух месяцев, И. А. Беляев действительно имел полную возможность, при посредстве грамотных каракалпаков, собрать в рукописном виде значительную часть того, что пелось и рассказывалось ему каракалпакскими «джирау»". Затем он сообщает: какие рукописи в настоящее время находятся у него в наличии, а далее пишет о туркменском поэте-классике Махтумкули:

"В моем распоряжении имеются три каракалпакские (современные) рукописи, а именно: сказание «Едигей», большая поэма «Коблан» и «Родословная каракалпаков», а также несколько отрывков из сочинений Махтумкули, известного туркменского поэта Закаспийской области (XVIII ст.), который неоднократно бывал у каракалпаков, и поэтическое влияние которого заметным образом отразилось и на поэзии каракалпаков. Память о Махтумкули окружена у каракалпаков большим вниманием…" [21, Предисловие, с. I].

В подтверждение цитированных выше слов И. А. Беляева будет уместно здесь привести четверостишие каракалпакского поэта Бердаха (1827—1900) из его стихотворения «Я искал» [См.: 4, с. 43]:

Твои стихи, Махтумкули,
Слагать мне песни помогли,
Я все сокровища земли
В поэзии твоей сыскал.
(Перевод Н. Гребнева)

Взаимосвязь и взаимодействие литератур туркменского и каракалпакского народов никогда не были односторонним процессом. Одним из ярких примеров этого может служить туркменский народный дестан «Тулум Ходжа», бытующий среди човдурских туркмен (этрап Болдумсаз Дашогузского велаята) и сформировавшийся в XIX веке под влиянием «Сказания об Едигее и Тохтамыше», в частности, его каракалпакского варианта [31].

В поэме «Едигей», как справедливо отмечает И. А. Беляев, очень много красивых поэтических мест, за что эта поэма и дорога каракалпакскому народу. Поэма «Едигей» носит также яркие следы эпического творчества. Главные действующие лица поэмы Едигей и его сын Нураддин являются для народа идеалами героического прошлого. Как эпическая поэма, «Едигей» заключает в себе много старинных народных выражений, прибауток, пословиц и поговорок, изложенных в большинстве случаев в стихотворной форме. По оценке И. А. Беляева, поэма «Едигей» чисто-народное повествование, понятное всякому даже и неграмотному человеку [21, Предисловие, с. III].

Как многоплановое произведение, поэма «Едигей» (в русском переводе «Сказание об Едигее и Тохтамыше») удовлетворяла духовные потребности многих слоев каракалпакского народа того времени. И. А. Беляев подробно описывает это обстоятельство, которое не утратило свою ценность и в наши дни:

«Муллы и благочестивые люди-кочевники у Аральского моря и по Аму-Дарье восхваляют эту поэму за то, что она во многих местах подчеркивает значение в жизни веры в мусульманскую религию; поэма учит: всякий герой, с верой призывающий имя Бога, не погибнет в несчастиях мирской юдоли.

Матери — жены каракалпаков — слушая «Едигея», с умилением представляют те страдания матери Нураддина, которые она переживала при горестной разлуке с своим сыном, которого уже приговорили к смертной казни; гордятся и умиляются этой поэмой оне еще и потому, что она посвящена и описанию сердечности женщины и ее глубокой верности семейной жизни.

Каракалпакским юношам очень нравится в поэме те места, где описываются битвы и сражения богатырей, которые в боях "точно водою, кровью врага упиваясь, не дают ему пощады: спасается только тот, кто убегает".

Девицы-каракалпачки с восторгом слушают «Едигея» в той части, где описывается избавление храбрым Едигеем царской красавицы Ак-Билек от пленения ее из рук богатыря-дива Каратеина, которого "даже и стрела не берет".

Нравится поэма и детям; здесь описываются таинственные превращения отца Едигея в белого с желтою головою лебедя с целью спасения от погибели невинных людей, принужденных под лучами палящего солнца блуждать в песчанных пустынях.

Надо ли говорить, с какою гордостью каракалпакский певец-сказитель поет те места, где воспевается то древнее

время, когда Чингиз-хан и др. властители мира охотно слушали песни народных сказителей; выписывали их из далеких стран и, одаряя подарками восточной щедрости…» [21, Предисловие, с. III—IV].

После этой большой цитаты, которая содержит в себе блестящую оценку достоинств «Сказания об Едигее и Тохтамыше», нам с огорчением приходится говорить об одном досадном недостатке его русского текста, хотя он и издательско-полиграфического характера. Дело в том, что в 3-м выпуске сборника «Протоколы заседаний и сообщения членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока» за 1917 год, где самостоятельной нумерацией страниц (с 1 по 39 стр.) опубликован русский перевод «Сказания об Едигее и Тохтамыше», 36-я и 37-я страницы почему-то отсутствуют. По-видимому, эти две страницы отводились четвертой части повествования, краткое содержание которого приводится в «Предисловии» И. А. Беляева: «Четвертая (часть) посвящена описанию договора между Тохтамыш-ханом и Едигеем, который уже становится властелином “пяти частей всего алты-айлыкского ногайского народа”, кочевавшего на берегах двух рек — Волги и Яика (Джаика—Урала)» [21, Предисловие, с. III].

Скорее всего, еще при оттискивании сборника в типографии по халатности какого-то технического работника указанные выше страницы, содержавшие четвертую часть повествования, не вошли в тиражированное издание. Путаница при нумерации страниц допускалась также в начальных частях сборника [21, с. I—IX и с. V—VIII]. Надеемся в будущем будет устранен этот пробел русского текста на основании каракалпакского оригинала «Сказания об Едигее и Тохтамыше», опубликованного И. А. Беляевым в 4-м выпуске указанного выше сборника за 1917 год [22], а также по последующим записям (в 1929 и 1934 гг.) и изданию эпоса «Едигей», осуществленных еще в 1939 году видным каракалпакским фольклористом Каллы Аимбетовым, 100-летие со дня рождения которого торжественно отмечалось в 2008 году.

В настоящее время указанные сборники сохранились лишь в фондах редких изданий центральных библиотек нескольких стран СНГ и, являясь большой библиографической редкостью, практически недоступны многим читателям и исследователям, особенно молодым, начинающим. Учитывая неослабевающий научный интерес к произведениям каракалпакского устного народного творчества, мы сочли необходимым заново воспроизвести полный текст «Сказания об Едигее и Тохтамыше» в переводе И. А. Беляева, разделив его условно на три примерно равные части в виде трёх статей с самостоятельными предисловиями, которые были опубликованы на страницах соответствующих номеров «Вестника Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан» за 2009 год [30].

Каракалпакское предание о Чингисхане

Каракалпакское предание о Чингис-хане (Тэмуджин, Темучин, 1155—1227), основателе и великом хане огромной Монгольской империи (с 1206 г.), которая присоединила в себе многие страны Азии и Восточной Европы, было записано в 1903 году в Нукусе со слов неграмотного кочевника-каракалпака тогдашним студентом И. А. Беляевым во время этнолого-лингвистической практики. Он, назвав его в своем русском переводе «Из преданий о Чингиз-хане» (затем в предисловии еще и сказкой «Чингиз-хан»), спустя 14 лет, будучи инспектором народных училищ Закаспийской области, опубликовал в упомянутом третьем выпуске «Протоколов заседаний и сообщений членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока», изданном в Ашхабаде в 1917 году. Текст предания, который разделен на две части, переводчик снабдил кратким предисловием и некоторыми пояснительными записями.

В конце текста перевода И. А. Беляев, пользуясь знаком (*), делает примечание, где пишет, что «у каракалпаков роды *кыят* и *канлы* пользуются особым авторитетом, так как, по преданиям, эти роды, в лице своих родоначальников, восходят к временам Чингиза». Далее он, ссылаясь на соответствующую литературу, отмечает, что род *канлы* в составе некоторых других тюркских народов имеет правописание в виде *канглы* [21, с. 12].

Последний языковой факт, скорее всего, связан с главными историческими событиями, происходившими в прошлом в Хивинском ханстве, на территории которого издревле проживал каракалпакский народ.

Хивинское ханство, появившееся в землях древнего Хорезма и просуществовавшее в период между 1511—1920 годами, управлялось правителями сначала династии Арабшахидов, а затем династии Конгратов. Ханство было основано кочевыми племенами, которые захватили в 1511, под руководством султанов Ильбарса и Бальбарса, потомков Ядигар Хана. Они принадлежали к ветви Чингизидов происходящей от Арабшах ибн Пилада, сына Шибана, который в свою очередь был пятым сыном Джучи. Он же родился в 1182 году от первой, самой уважаемой и влиятельной жены Чингисхана — Борте.

Династия Арабшахидов вымерла к концу XVIII века, к этому времени очень выросла власть племенных вождей и они стали приглашать Чингизидов из казахских степей на ханский трон. Два главных племен, конграт и мангыт, вели борьбу за власть в ханстве и их борьба сопровождалась отделением северной части Хорезма, Арала (дельта Аму Дарьи). Племена Арала, в большинстве кочевники, как было это при Арабшахидов, провозгласили ханами своих Чингизидов. Так возникла в Хиве династия Конгратов [См.: 34].

Этими историческими обстоятельствами можно объяснить во многом трансформации в каракалпакском предании названия рода *канглы* в *канлы* (ханлы), то есть попытка к установке связи его происхождение непосредственно с Чингис-ханом — далеким, но грозным предком всех правителей Хивинского ханства, где наряду с узбеками, казахами и туркменами основным населением были и каракалпаки. Следует сюда же добавить, что каракалпакское предание начинается с рассказа о царе Алтан-хане, именем которого названы некоторые прославленные герои монгольского фольклора [17, с. 210—227].

Исходя из указанного выше замечания И. А. Беляева о роде канглы, теперь хотелось бы обратиться к сведениям

«Родословного древа туркмен» — сочинения Хивинского хана и историка Абу-л-Гази Бахадур-хана (1603—1663), который в разделе «Об именах сыновей и внуков Огуз-хана» наряду с кыпчак, карлык и калач первым перечисляет канклы (канглы) среди илей, названных Огуз-ханом — древним родоначальником туркмен, и тут же добавляет, что они не происходят из его, Огуз-хана, рода (несил), но присутствовали в знаменитом тое Огуз-хана [См.: 13, с. 51].

Еще до этого, в разделе «О царствовании Огуз-хана» своего сочинения Абу-л-Гази Бахадур-хан описывает следующие события: «Татарский народ в те времена обитал вблизи Джурджута. Джурджут — большая страна (йурт); в ней много городов и селений; находится она к северу от Хатая. Индийцы и таджики ее называют Чин-Мачин. Огуз-хан пошел и напал на татар. Татарский хан с многочисленным войском выступил против него; они сразились. Огуз-хан внезапно напал и разбил его, татарского хана, войско. В руки Огуз-ханова войска попало много добычи; для ее погрузки не хватило вьючного скота. Был там один хороший искусный человек; поразмыслив, он построил арбу и, погрузил на них добычу, возвратились домой. Арбу назвали *канк*. До этого не было ни ее самой т. е. арбы, ни ее названия; ее назвали *канк* потому, что во время движения она производит звук *канк*. Человека, построившего ее, прозвали *Канклы*. Весь иль *Канклы* — потомки того человека. Огуз-хан в продолжении семидесяти двух лет воевал с монголами и татарами, хотя они одной с ним кости. На семьдесят третьем году он подчинил их всех себе…» [13, с. 42—43].

Небезинтересно будет здесь узнать, что сочинение Хивинского хана Абу-л-Гази Бахадур-хана «Родословное древо туркмен» было переведено А. Г. Туманским (1861—1920) на русский язык и впервые издано в Ашхабаде в 1897 году [См.: 7, с. 273—274], то есть ровно 20 лет раньше до появления в печати каракалпакского предания о Чингис-хане, кстати, тоже в Ашхабаде. Следует также констатировать, что данное сочинение Абу-л-Гази Бахадур-хана является своеобразным сводным текстом разных списков и устных вариантов «Огузнаме» — сборника исторических легенд и преданий о туркменских династиях и племенах, начиная с их родоначальника Огуз-хана.

Возвращаясь непосредственно к изучаемой теме, отметим, что приведенный выше рассказ из «Родословного древа туркмен» имеет общность с каракалпакским преданием о Чингис-хане: и здесь, и там описывается случай, как для правителя мастерили арбу. По этому случаю, самого мастера, а в последующем его потомков звали *канглы* (канклы) или *канлы* (ханлы). В этой связи напрашивается уточнение: когда же именно царствовал Огуз-хан?

Вслед за Н. Я. Бичуриным (1777—1853), который перевел и издал на русском языке древние китайские летописи [8], многие современные ученые склонны считать Огуз-хана одним и тем же лицом с Мао-дуном (Модэ, Метэ), упомянутом неоднократно в этих документах в качестве правителя хуннов — грозных соседей китайцев [26, с. 101—116.]. Из китайских источников явствует, что Мао-дун (то есть Огуз-хан) сел на перестол в 209 году и, царствовав 35 лет, умер в 174 году до н. э. [36, с. 52—53].

Таким образом, временная разница между эпохами Огуз-хана и Чингис-хана составляет не менее 1300 лет. Примерно в ту эпоху, когда жил и правил Мао-дун (то есть Огуз-хан) существовали на нижней и средней Сырдарье государство Канглы (Кангюй, около II века до н. э. — IV век н. э.) и Кангюйская культура в древнем Хорезме (около IV века до н. э. — I век н. э.) [См.: 11, 12, 32].

Из всего изложенного вытекает вывод, что рассказ о *канклы* (канглы) из «Родословного древа туркмен» имеет больше шанса на историческую подоплёку, нежели рассказ о *канлы* (ханлы) из изучаемого нами предания. Скорее всего первый, являясь более древним, переопределил появление второго в период завоевания Чингис-ханом Хорезма или еще позднее время. По-видимому, канглы долгое время имели в Хорезме огромный вес. Неслучайно, великий Махмут аз-Замахшари (1075—1144) в своем труде «Мукаддимет ул-Едеб» («Введение в культуру речи — языкознание»), созданный по поручению хорезмшаха Атсыз ибн Мухаммеда для его дворцовой библиотеки, включил языковые факты не только огузов-туркмен и кипчаков, но пользовался материалами языка канглы, а Шемседдин ибн Кайс ар-Рази создал специальное сочинение под названием «Тюркский словарь на языке канглы» («Тибйан Лугат ат-Тюрки ала лисан ал-Канглы») и преподнес его хорезмшаху Джелаледдину Менгбурны (? — 1231) [См.: 16, с. 162; 18, с. 289—290]. По сообщению того же Абу-л-Гази Бахадур-хана, во времена пребывания туркменского героя Угюрджик-алпа со своим илем в Крыму народ канглы еще проживал в местностях Ала-кенк и Кара-каш, а хана его звали Кёк-тонлы [13, с. 72].

Информатор И. А. Беляева, рассказывая ему предание о Чингис-хане, как бы наделил антроэтноним *кыят* некоторым отрицательным смыслом: «Один подал жалобу с какой-то фальшью-хитростью (хыял-кыял-билен). Чингиз-хан сразу сметил в чем дело. Этому человеку он тотчас-же сказал: “А ведь ты хитрый (кыят)”! Вот так и произошло название рода “кыят”…». Хотя рассказчик связывает слово *кыят* с лексемой *хыял-кыял,* но это не препятствует наведению исследователя на мысль: нет ли тут связи с древним *Кият* (фантастическое животное, мифическое чудовище) из текста списка «Огузнаме», выполненного в XV веке на древнеуйгурском алфавите (Национальная библиотека, Париж). Несмотря на все это, И. А. Беляев в своем единственном примечании считал необходимым специально оговорить, что род *кыят* наряду с родом *канлы* пользуется особым авторитетом у каракалпаков, ибо эти два рода, в лице своих родоначальников, восходят к временам Чингис-хана. В настоящее время Интернет изобилует информацией о племени кыят (кият) любителей истории и этнологии: одни считают кият монгольским племенем, а другие — тюркским, из которого вышел сам Чингис-хан. Некоторые из них связаны с эйфорией возвышения Чингис-хана как гениального полководца и мудрого правителя, которая наблюдается в последние десятилетия в сознании отдельных лиц. Но могут заслужить внимание серьезных исследователей лишь те высказывания, которые имеют какое-либо научное обоснование.

Изучение вопросов историчности фольклорных произведений в целом и исторических преданий, в особенности,

давно стало важной и перспективной научной проблемой. Внесение в научный обиход новых, ранее не исследованных фактов по данной области поможет решению многих актуальных вопросов, стоящих перед учеными-фольклористами и историками. Если подходить с этих позиций к преданию о Чингис-хане, то, кроме рассмотренных выше фактов, следует обратить внимание еще на его «парные» герои — Алтан-хан и его младший брат, Тамаул и Шабан-кёр (охотники), Бадантай и Биргутай (сыновья Шабан-кёра), Шайки-бий и Майки-бий (приближенные царя), и, наконец, Кыят и Канлы, все они, своей «парностью» находят какую-ту аналогию в истории наших народов. Вспомним хотя бы правителей-братьев Бледу и Аттилу (Европейские хунны — гунны), Бильге-кагана и Кёлтегина (Древнетюркский каганат), Чагры бега и Тогрул бега (Великие Сельджукиды), а также арслан-ханов и бугра-ханов (Караханиды), которые олицетворяли, прежде всего, двухкрылость в государственном управлении — основной элемент в жизни государства [См.: 29, с. 281—288]. Его далеким, оглушенным эхом в туркменской классической литературе можно считать героический дестан «Юсуп и Ахмет» Курбанали Магруфи (1734— 1808), который назван именами братьев-кузенов.

Что касается сундука, который с главным героем во внутри течет по реке (море), то он является одним из атрибутов фольклора каракалпакского, туркменского и других прибрежных народов, которые в течение многих веков имели дело с большой водой (река Амударья и Аральское море). Наряду с рассмотренным нами преданием данный атрибут присутствует в любовном дестане «Зохре и Тахир» туркменского поэта-классика Молланепеса, 200-летний юбилей которого торжественно, в международном масштабе, отмечался в 2010 году.

Учитывая большую библиографическую редкость цитированных выше «Протоколов…» и идя навстречу пожеланиям молодых исследователей-фольклористов, мы заново воспроизвели полный текст каракалпакского предания о Чингисхане в том же русском переводе И. А. Беляева, правда, с соблюдением правил современной орфографии и учетом соответствующего деления текста на абзацы в сборнике «Тюрко-монгольские народы Центральной Азии: язык, этническая история и фольклор», который был издан в 2012 году в г. Абакан (Республика Хакассия/РФ) [См.: 28, с. 244—249].

Заключение

На основе краткого анализа «Русско-туркменского словаря» (1913), «Грамматики туркменского языка» (1915) и некоторых других работ, а также освещая пройденный жизненный путь Ивана Александровича Беляева, мы попытались характеризовать его как одного из первых русских туркменоведов XX века, который вполне заслуживает занимать свое достойное место в истории российской тюркологии с подробным изложением его биобиблиографии, но, увы, не разработанной исследователями до настоящего времени. Исходя из того, что выпускник факультета восточных языков Санкт-Петербургского университета 1905 года А. Н. Самойлович родился 1880 году, а И. А. Беляев окончил тот же факультет в 1905 году, можно предположить, что последний родился в 1882 году. Согласно словам того же А. Н. Самойловича, он умер в 1920 году, т. е. выходит, что И. А. Беляев прожил всего 38 лет. Надеемся, что сведения о нем и его работах, приведенные в нашей статье, служат в будущем полезным подспорьем для дальнейших разработок по данному направлению на основе анализа материалов о факультете восточных языков Санкт-Петербургского университета, хранящихся в архивах, также архивных дел чиновников администрации Закаспийской области, относящихся к первым десятилетиям прошлого века.

Мы на конкретном материале русских переводов И. А. Беляева коснулись также некоторых аспектов изучения каракалпакских исторических сказаний и преданий, но далеко не исчерпали их. Несмотря на это, рассмотренные нам вопросы позволяют прийти к определенным выводам, основное содержание которых сводится к следующему: Без учета того, что каждое значительное произведение устного народного творчества в своей эволюции прошло сложные периоды окончательного становления, равно как и без историко-сравнительного подхода к изучаемому фольклорному явлению, трудно бывает объективно определить их научный статус. Это, во-первых. И, во-вторых, приведенные в статье материалы убедительно показывают, что чем глубже мы изучим произведения родного фольклора, тем смелее и увереннее будем ставить и решать как общетеоретические, так и конкретные вопросы тюркской фольклористики.

Литература

1. Агабеков С. Учебник тюркменского наречия с приложением сборника пословиц и поговорок тюркмен Закаспийской области / С. Агабеков. — Асхабад, 1904.
2. Артемов И. В. Закаспийский кружок любителей археологии и истории Востока в отечественной историографии / И. В. Артемов // Известия АН Туркм. ССР. Серия гуманитарных наук. — 1990. — № 3.
3. Асхабад. — 1917. — 21 апреля.
4. Бердах. Избранные произведения / Бердах. — Ташкент, 1951.
5. Беляев И. А. Грамматика туркменского языка / И. А. Беляев. — Асхабад, 1915.
6. Беляев И. А. Русско-туркменский словарь / И. А. Беляев. — Асхабад, 1913.
7. Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов. Дооктябрьский период / [под редакцией и с введением А. Н. Кононова]. — М., 1974.
8. Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Ч. 1. / Н. Я. Бичурин (Иакинф). — М.-Л., 1950.
9. Жирмунский В.М., П.М. Мелиоранский и изучение эпоса «Едигей» / В. М. Жирмунский // Тюркологический сборник 1972 (Памяти П. М. Мелиоранского посвящается). — М., 1973.
10. Закаспийская туземная газета. — 1917. — 10 мая.
11. Канглы (Кангюй, Канцзюй) // http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D1%8E%D0%B9 (05.06. 2010).

12. Кангюйская культура // http://www.c-cafe.ru/words/73/7182.php (07.06.2010)
13. Кононов А. Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского / А. Н. Кононов. — М.-Л., 1958.
14. Курбанов А. А. Очерки по истории развития педагогической мысли в Туркменистане (1886—1941 г.). Ч. I. / А. А. Курбанов, О. Д. Кузьмин. — Ашхабад, 1972.
15. Махтумкули. Памятка / Махтумкули. — Ашхабад, 1959.
16. Международная конференция, посвященная Джаруллаху Замахшари. 8—9 января 2004 года: [сборник статей]. — Ашхабад: Культурный центр Посольства ИРИ в Туркменистане, 2004.
17. Михайлов Г. И. К вопросу об эволюции монгольского героического эпоса / Г. И. Михайлов // Тюрко-монгольское языкознание и фольклористика. — М., 1960.
18. Неджмеддин Кубра и духовно-культурный мир Востока: [материалы Международной научной конференции. 4—6 сентября 2008 года]. — Ашхабад, 2008.
19. Нурмухамедов М. К. Из истории русско-каракалпакских культурных связей / М. К. Нурмухамедов. — Ташкент, 1974.
20. Протоколы заседаний и сообщения членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока. Выпуск 2-й (1915—1916 гг.) / Издан при содействии и. д. начальника Закаспийской области генерал-майора Н. К. Калмакова. — Асхабад: Типография И. И. Александрова, 1916.
21. Протоколы заседаний и сообщения членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока. Выпуск 3-й / Издан при содействии и. д. начальника Закаспийской области генерал-майора Н. К. Калмакова. — Асхабад: Типография И. И. Александрова, 1917.
22. Протоколы заседаний и сообщения членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока. Выпуск 4-й / Издан при содействии и. д. начальника Закаспийской области генерал-майора Н. К. Калмакова. — Асхабад: Типография И. И. Александрова, 1917.
23. Протоколы заседаний Русского Комитета для изучения Средней и Восточной Азии в историческом, археологическом и этнографическом отношениях. — (СПб.). — 1904. — № 2.
24. Самойлович А. Н. Вариант сказания об Едигее и Тохтамыше, записанный Н. Хакимовым / А. Н. Самойлович // Тюркологический сборник 1972. (Памяти П. М. Мелиоранского посвящается). — М., 1973.
25. Самойлович А. Н. Первый букварь для туркменов (рецензия) / А. Н. Самойлович // (перепечатана из газеты «Санкт-Петербургские ведомости» от 13 ноября 1913 г.). — Асхабад. — 1913. — 26 ноября.
26. Соегов М. Об одном способе восстановления недошедших до нас древнетюркских текстов на основе их китайских аналогов (на материале русскоязычных источников) / М. Соегов // Актуальные проблемы востоковедения: [сборник научных трудов по материалам IV Международной конференции «Актуальные проблемы востоковедения» 24 мая 2012 г. Вып. 4]. — Хабаровск, 2012.
27. Соегов М. История одного учебника в предисловиях и рецензиях / М. Соегов // Известия Академия наук Туркменистана. — 1995. — № 6.
28. Соегов М. Каракалпакское предание о Чингисхане, записанное в 1903 году, в свете данных «Родословного древа туркмен» и некоторых других источников / М. Соегов // Тюрко-монгольские народы Центральной Азии: язык, этническая история и фольклор (к 100-летию со дня рождения В. М. Наделяева). [материалы Международной научной конференции (г. Кызыл, 20—23 мая 2012 г.)]. — Абакан, 2012.
29. Соегов М. О двухкрылой системе управления государством хазарскими правителями в Итиле (Астрахань) и ее древних тюрко-огузских корнях / М. Соегов // Гуманитарные исследования. — Астрахань. — 2012. — № 1 (41).
30. Соегов М. Произведения каракалпакского фольклора, опубликованные в 1917 году в Ашхабаде: Сказание об Едигее и Тохтамыше. Ст. 1-я / М. Соегов // Вестник Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан. — 2009. — № 2; Ст. 2-я — № 3; Ст. 3-я — № 4.
31. Тулум Хожа. Дессан / [чапа тайярлан ве созбашы язан Б. Велиев]. — Ашгабат, 1993.
32. Ушницкий В. Канглы — предки кангаласцев // http://www.kyrgyz.ru/?page=49 (10.06.2010)
33. Хамидов Х. О рукописях сочинений Махтумкули, записанных в Каракалпакстане в XIX — начале XX века / Х. Хамидов // Махтумкули и духовно-культурные ценности мира. [материалы международной конференции]. — Ашхабад, 2008.
34. Хивинское ханство. 1511—1920. Династии Арабшахидов и Конгратов // http://kungrad.com/history/khorezm/dinasty /(07.06.2010).
35. Шимкевич П. Практическое руководство для ознакомления с наречием туркмен Закаспийской области. Изд. 2. / П. Шимкевич. — Асхабад, 1899.
36. Söyegov M. Çin Yıllıklarına Göre Birkaç Hunca Sözcük ve Kısa Açıklaması / M. Söyegov // Tarih Türk Dünyası Kültür Dergisi. — Sayı: 256. — Nisan. — İstanbul, 2.

KIRIM YARIM ADASININ YATIRIM POTANSİYELLERİ

Sümer Kutluk Kağan
Yrd. Doç. Dr.
Türkiye

Özet. Kırımın mevcut nüfus, eğitim, ekonomi gibi temel demografi bilgileri verildikten sonra çalışmada Kırım yarım adasının bölgeler itibariyle öne çıkan sektörleri incelenecektir. Bu sektörlerdeki mevcut FDI (Direk Yabancı Sermaye yatırımları) irdelenecek, UNDP ve AB fonlarının Kırımdaki mevcut yatırımları ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bütün bu yatırımların Kırım Tatarları lehine nasıl etkin olabileceği incelenecektir.

Çalışmanın sonunda Kırım Yarım Adasına yapılması muhtemel yatırımlarla ilgili genel bir SWOT analizi yapılmaya çalışılacaktır.

Abstract. The current population of the Crimea, education, economy, basic demographics, such as the Crimean peninsula after study highlights the sectors at the regions examined. Available in these sectors FDI (foreign direct capital investments) will be examined, Crimean UNDP and the EU funds will put forward their existing investments. How do all these investments could be effective in favor of the Crimean Tatars will be examined.

At the end of the study on the possible investments will be aimed a general SWOT analysis in Crimean peninsula.

KIRIM

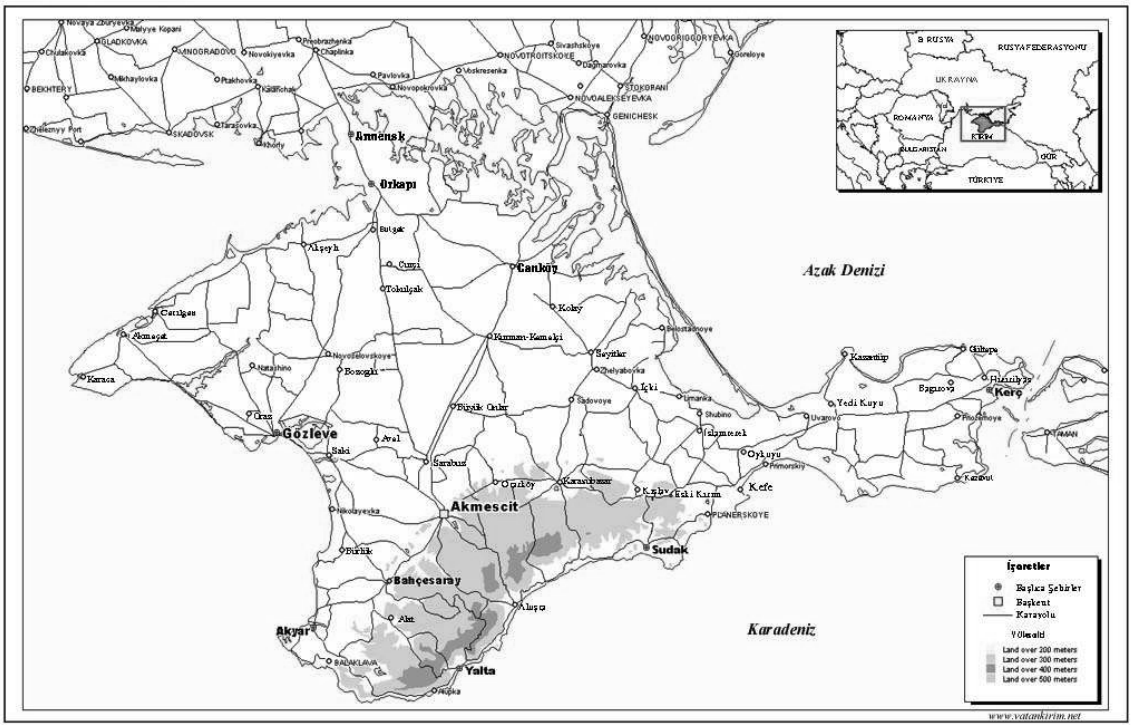

Harita 1: Kırımın coğrafi yeri, karayolları ve yükseltiler

Resmi Adı:	Kırım Özek Cumhuriyeti (*Автономная Республика Крым, Avtonomnaya Respublika Krym*)
Devlet Şekli:	Ukraynaya bağlı muhtar cumhuriyet
İdari Bölümleme:	25 Bölge, 11 Şehir idaresi
Başkent:	Akmescit (Simferepol)
Nüfus:	1 963 500
Nüfus Yoğunluğu:	76 kişi/km^2
Nüfus Yapısı:	Kırım'ın 2005 nüfus sayımı sonuçlarına göre nüfusu 1.994.300 idi. 1989—2001 yılları arasında Kırım'ın nüfusu 396.795 (1989 yıl nüfusun%16,33) azalmıştır. Kırım Tatarları gibi grupların geri dönüşlerine karşın 2001—2005 arasında daha 239.400 (2001 yılın nüfusunun%2) azalmıştır. 2001 Ukrayna nüfus sayımına göre, Kırım'ın nüfusu 2.033.700 kişiden oluşur.
Etnik Guruplar:	Ülke nüfusunun büyük çoğunluğu Rus olmakla birlikte, ülkede Ukraynalılar ve Kırım Tatarları oldukça büyük nüfusa sahiptir. Ruslar:%58,32; Ukraynalılar:%24,32; Kırım Tatarları:%12,1; Beyaz Ruslar:%1,44; Tatarlar:%0,54; Ermeniler:%0,43; ve Yahudiler:%0,22. Diğer azınlık grupları: Polonyalılar, Moldovalılar, Azeriler, Özbekler, Koreliler, Yunanlar ve Karadeniz Almanları, Çuvaşlar, Romanlar, Bulgarlar ve Gürcüler'dir.
Diller:	Devletin resmi dili Ukrayna dili'dir; ancak devlet işlemleri sıklıkla Rusça ile yürütülmektedir. Eğitim ve devlet işlerindeki Ukraynacalaştırma girişimi fazla başarılı olamamıştır. Geniş ölçüde konuşulan diğer dil de Kırım Tatarcası'dır. Nüfus sayımına göre, Kırım sakinlerinin ana dilleri:%77 Rusça,%11,4 Kırım Tatarcası ve%10,1 Ukraynaca
Alan:	26 860 km^2

Coğrafi Yer:	Kırım Karadeniz'in kuzeyinde Azak Denizi'nin güneyinde bir yarımadadır. Kerç yarımadası ile doğuya doğru uzanır. Kuzeye doğru çorak bozkırlar hafif engebeler ile 1000—1500 metreye doğru yükselir. Güney yamaçları sert eğimlerle, kayalık körfezlere iner. Kuzey rüzgârlarına kapalı olan bu alanda Akdeniz iklimi egemendir. Eskiden Ukrayna topraklarına Perekop yarımadası ile bağlanmakta olup yapılan kanalla Ukrayna ile fiziki bir bağlantısı kalmamıştır.
En Yüksek Nokta:	Roman Kosh Dağı (1545 m)
Para Birimi:	Grivna (UAH)
Kur:	1 USD = 7.94 UAH (1 Nisan 2011)

Bölgeler ve Şehirler:

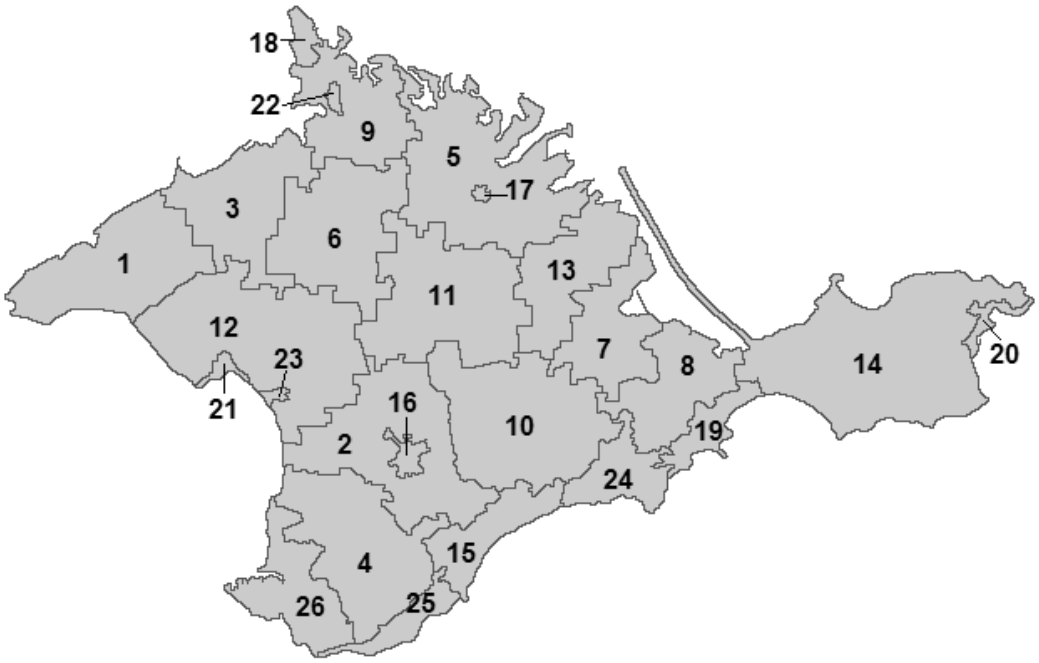

Harita 2: Kırım'ın Siyasi Bölümlemesi

Bölgeler:

- 1 Akmeçet Bölgesi (Çornomorske)
- 2 Simferopol Rayonu
- 3 Akşeyh Bölgesi (Razdonoye)
- 4 Bahçesaray Rayonu
- 5 Canköy Rayonu
- 6 Pervomayskiy Rayonu
- 7 Sovetskyi Rayonu
- 8 Kirovske Rayonu
- 9 Krasnoperekopsk Rayonu
- 10 Bilohirsk Rayonu
- 11 Krasnohvardiyske Rayonu
- 12 Sak Bölgesi
- 13 Nizhnegorskiy Rayonu
- 14 Lenine Rayonu

Şehir idareleri:

- 15 Aluşta
- 16 Simferopol
- 17 Canköy
- 18 Ermenbazarı
- 19 Feodosya
- 20 Kerç
- 21 Evpatorya
- 22 Krasnoperekopsk
- 23 Sak
- 24 Sudak
- 25 Yalta
- 26 Sivastopol — Bu bölge Kırım Özerk Cumhuriyeti'ne bağlı olmayıp merkeze bağlıdır.

Şehir	Ukraynaca adı	Rusça adı	Kırım Tatarcası adı	Nüfus
				01.Oca.06
Simferopol	Сімферополь	Симферополь	Aqmescit	340.644
Sivastopol	Севастополь	Севастополь	Aqyar	340.295
Kerç	Керч	Керчь	Kerç	151.327
Evpatorya	Євпаторія	Евпатория	Kezlev	106.456
Yalta	Ялта	Ялта	Yalta	79.796
Feodosya	Феодосія	Феодосия	Kefe	71.725
Canköy	Джанкой	Джанкой	Canköy	39.664
Krasnoperekopsk	Красноперекопськ	Красноперекопск	Krasnoperekopsk	30.677
Aluşta	Алушта	Алушта	Aluşta	29.913
Bahçesaray	Бахчисарай	Бахчисарай	Bağçasaray	26.395
Sak	Саки	Саки	Saq	26.389
Armyansk	Армянськ	Армянск	Ermeni Bazar	22.893
Bilohirsk	Білогірськ	Белогорск	Qarasuvbazar	18.399
Sudak	Судак	Судак	Sudaq	14.772
Primorsky	Приморський	Приморский	Hafuz	14.338
Gvardeyskoe	Гвардійське	Гвардейское	Sarabuz	12.621
Şçolkino	Щолкіне	Щёлкино	Şçolkino	11.419
İnkerman	Інкерман	Инкерман	İnkerman	11.263
Oktyabrskoe	Октябрське	Октябрьское	Büyük Onlar	11.100
Haspra	Гаспра	Гаспра	Gaspra	11.063
Çornomorske	Чорноморське	Черноморское	Aqmeçet	10.976
Gresovskiy	Гресівський	Грэсовский	Gresovskiy	10.713
Krasnogvardeyske	Красногвардійське	Красногвардейское	Qurman	10.661

Neden Kırım?:

Büyüme için olağan üstü fırsatlar: Son yıllarda Ukrayna yatırımcılar için bir fırsat penceresi olmuştur. Kırım Özerk Cumhuriyeti ülkedeki yatırımlar için en cazip bölgeler arasında yer almaktadır. Son yıllarda artan brüt katma değer, sürekliliği bölge ekonomisi için sürdürülebilir bir büyüme göstergesi halini almıştır. Kırım da bazı sektörlerde büyüme ve ihracat endeksleri yüzde 10—50 arasında dır. Hacimleri 2009 ile karşılaştırıldığında 2010 yılında yüzde 32 oranında yükselmiştir. İki milyon vatandaşı ve artan doğum oranları ile Kırım olumlu demografik eğilimler ve büyük bir iç pazar geliştirme potansiyeline sahiptir. Kırım tüketicilerin satın alma gücü 2010 yılında% 20.7 nominal ücret artışı ile bir şaşırtıcı bir büyüme göstermiştir.

Kırım hizmet ve kaynakların yanı sıra vergi teşvikleri için rekabetçi fiyatlarla yatırımcılara büyük ölçüde işletme maliyetlerini düşürmek ve karlılığı artırmak için olanak sağlamaktadır. 1 Nisan 2011 tarihinden bu yana, kar üzerindeki vergi oranı 23 ila yüzde 25 düşürülmüştür ve kademeli olarak 2014 yılına kadar% 16 ya indirilmesi planlanmaktadır. Bunun dışında, yeni kabul edilen Vergi Usul Kanunu hafif sanayi ve otelcilik için on yıllık kardan vergi muafiyetleri tanımaktadır. Ayrıca, modernleşme ve yenilik yatırımları yapan herhangi bir şirketin varlıkları da gelir vergisinden muaf tutulmaktadır.

Ukrayna ve Karadeniz Piyasalarına Erişim: Kırım'ın eşsiz konumu ve ihracat potansiyeli olan karayolu sisteminin gelişimi teşvik edilmektedir Bu uluslararası ulaşım ağlarına entegrasyonunu kolaylaştırmaktadır. Kırım Karadeniz Bölgesi üzerinde Ukrayna ve Rusya pazarları gibi diğer pazarlara doğru genişleme için mükemmel bir sıçrama tahtasıdır. Sivastopol, Yalta, Feodosia, Kerç ve Eupatoria ve deniz limanları, Rusya Federasyonu, Gürcistan, Türkiye, Bulgaristan, Romanya ile yarımadanın ticaretinde büyük rol oynamaktadır. İstanbul Boğazı, Çanakkale Boğazı ve Cebelitarık Boğazı gibi Krasnodar Bölgesi ile açılan kalanalla bir yapay boğaz oluşturulmuştur. Bütün bu coğrafi imkanlarla yarımada hemen hemen dünyadaki deniz kıyısı ülkelerle bağlamaktadır

Mayıs 2011'de BDT ile imzalanan serbest ticaret anlaşmasının yanı sıra Avrupa Birliği ile serbest ticaret anlaşması bünyesinde Ukrayna'nın AB üyeliği ile bölge ihracat için güçlü bir ivme kazanacaktır.

TABLO 1: Sivastopol Limanının Diğer Karadeniz Limanlarına Mesafesi	
Odesa	158 mil = 254.22 km
Köstence	212 mil = 341.11 km
Varna	154 mil = 247.79 km
Istanbul	299 mil = 481.09 km
Batum	419 mil = 674.17 km
Novorossiysk	219 mil = 352.37 km

Uygun Fiyatlarla Mükemmel İnsan Sermayesi: Kırım işgücünün üçte biri tarım, gıda ve işleme sanayi, işletme ve yönetim, mühendislik, inşaat, enerji, tıp gibi son derece ihtiyaç duyulan alanlarda yükseköğretim imkanına sahiptir. Ortalama ücret gelişmiş Avrupa ülkelerinin yanı sıra diğer Karadeniz ülkelerindeki işçilik maliyetlerinin çok daha altında olduğundan nitelikli insan kaynakları konusunda fiyat açısından da rekabetçi özelliğe sahiptir.

TABLO 2: Ortalama Ücretler (Avro)	
Kırım	178
Ukrayna	204
Bulgaristan	410
Romanya	365
Türkiye	446
Gürcistan	372
Rusya	452

TABLO 3: BM İnsani Gelişmişlik İndeksi	
Kırım	0,796
Bulgaristan	0,743
Romanya	0,767
Türkiye	0,679
Gürcistan	0,698
Rusya	0,719

Nüfus:
Yaklaşık iki milyon olan Kırım Nüfusunun%62,36 sı kentlerde%37,64 ü kırsal kesimde yaşamaktadır.

TABLO 4: Yerleşik Nüfus[1]		
	(bin)	%
Kent	1218,9	62,36
Kır	735,5	37,64
Kırım Toplamı	1954,5	

Kırım nüfusunun yaş dağılımı incelendiğinde toplam nüfusun%14 ü çocuk%43'ü genç%28 i orta yaşlı ve%15 i yaşlıdır. Kırım'ın nüfusu genç ve dinamik bir yapı sergilemektedir.

Kişi başına hane halkı geliri incelendiğinde%2,5düşük gelir gurubunda%30,4 düşük üstü%51,2 orta gelir gurubunda ve%15,9 yüksek gelir gurubunda insan görmek mümkündür.

TABLO 5: Kırım Nüfusunun Yaş	
Dağılımı (%)	
0—14	14
15—24	14
25—44	29
45—64	28
65<	15

TABLO 6: Kişi Başına HaneHalkı Geliri%	
Düşük	2,5
Düşük Üstü	30,4
Orta	51,2
Yüksek	15,9

Ülke nüfusunun büyük çoğunluğu Rus olmakla birlikte, ülkede Ukraynalılar ve Kırım Tatarları oldukça büyük nüfusa sahiptir. Ruslar:%58,32; Ukraynalılar:%24,32; Kırım Tatarları:%12,1; Beyaz Ruslar:%1,44; Tatarlar:%0,54; Ermeniler:%0,43; ve Yahudiler:%0,22.

Diğer azınlık grupları: Polonyalılar, Moldovalılar, Azeriler, Özbekler, Koreliler, Yunanlar ve Karadeniz Almanları, Çuvaşlar, Romanlar, Bulgarlar ve Gürcüler'dir.

Eğitim:

Bölge ekonomisinin hemen hemen her sektörü için Kırım eğitim kurumları uzmanlaşmış bir eğitim vermektedir. Kırım istatistik bürosu eğitim sisteminin 724 okul öncesi okul dışı eğitim tesisi, 615 kapsamlı ortaöğretim okulu, 30 meslek yüksek okulu ve yüksek öğretim kurumları dahil olmak üzere 32 kurumdan oluşan geniş bir ağı olarak tanımlamaktadır.

Özellikle önemli olan yüksek öğretim kurumları aşağıdaki gibidir:

- Taurida'ya Ulusal Vernadsky'nin Üniversitesi,
- Kırım Devlet Tıp Üniversitesi Georgiyevsky,
- Milli Bioresources Üniversitesi ve Ukrayna (Kırım Agrotechnological Üniversitesi) Doğa Yönetimi Güney Şubesi,
- Çevre ve Resort Geliştirme Ulusal Akademisi.

2500 ün üzerinde insan, 100'den fazla bilimsel araştırma ve tasarım enstitüleri, planlama ve tasarım ofisleri ve deneysel araştırma istasyonunda bilimsel araştırma yapılmaktadır.

TABLO 7: Eğitim düzeyine göre Kırım nüfusunun Dağılımı (2010)

Eğitim düzeyi%	
Yükseköğretim (tam, temel, eksik)	36,5
Orta Öğretim (tam, temel)	50,8
Meslek lisesi mezunları	12,5
İlk Öğretim	8,4
İlköğretim Almamış	4,3

TABLO 8: Çalışma alanlarına göre kurumlar (2009—2010 öğretim yılı başından itibaren)

Mezunların çalışma sayısı,% Alanı	
Ekonomi, ticaret, iş	42,0
Eğitim	13,0
Mühendislik	11,0
Tıp	9,0
Hukuk	6,0
Beşeri	5,4
Doğal bilimler	3,6
Kültür ve sanat	3,3
Matematik	2,1
Sosyal bilimler	2,0
Ulaştırma	2,0
Mimarlık	0,5
Tarım, balıkçılık, ormancılık	0,1

TABLO 9: Çalışma Alanları (2009) Bakımından Meslek Yüksek Okulu Öğrencileri Dağılımı

Çalışmalarda% Alanı	
Ticaret ve catering	28,3
Sanayi	25,4
Ulaştırma	12,4
İnşaat	15,6
Diğer alanlar	18,3

TABLO 10: Öğrenci ve mezun sayıları ile Kırım eğitim kurumlarının Dağılımı (2009—2010)

	Eğitim Kurumu Sayısı	Öğrenci Sayısı	Mezun Sayısı
Ortaöğretim Kapsamlı okullarda	615	184875	25067
Meslek okulları	30	14172	8955
Yükseköğretim Kurumları	32	60412	13488

Ekonomi:

Kırım Özerk Cumhuriyeti yarımadanın ekonomik ve coğrafi konumu, doğal kaynak kullanılabilirliği, sağlık tesisleri, turizm imkânları ve doğası, sanayi ve bilimsel araştırma potansiyeli, gelişmiş ulaşım altyapısı ve bankacılık sektörü ve Ukrayna, BDT ülkeleri, Avrupa ve Asya pazarlarına kolay erişimi sebebiyle bütün bölgesel zorluklarına rağmen yabancı yatırımcıları çeken bir bölge olagelmiştir. Bölgede yatırımlar için başlıca sorunu siyasi riskler taşımaktadır. Kırım siyasi olarak Ukrayna, AB destekçileri ve Rusya sempatizanları olmak üzere iki kampa bölünmüş bulunmaktadır. Yoğun Rus nüfus sebebiyle özellikle Rusya sempatizanları bölgede ön plana çıkmaktadır. Zaten yaklaşık yirmi yıldır bağımsız olan Ukrayna ve Kırım Özerk Cumhuriyetinde demokrasi, insan hakları ve piyasa ekonomisi bilinci çok gençtir ve hala oturmamıştır.

Ne yazık ki yarım adanın siyasi durumu ekonomik durumunu da yakından etkilemektedir. Siyasi kurumlara güvensizlik, ülkedeki ekonomik gelişmeyi etkileyecek reform ve iyileştirmeleri geciktirmektedir. Kırım Özerk Cumhuriyetinde açık bir pazar yapısı ve alt piyasaların gelişimi sınırlı bir ölçüde vardır. Yatırımlar için yasal çerçeve (hatta bir yabancı yatırımlara dair yönetmelik), mülkiyet yapıları, yatırımcıyı koruma garantileri Ukrayna kanunlarıyla garanti altına alınmıştır.

Bununla birlikte Kırım'ın özerk bir cumhuriyet olması yatırımcılarda tedirginlik yaratmaktadır. Son yıllarda meydana gelen vergi sistemi değişiklikleri, Avrupa birliği müktesebatı ile ilgili değişiklikler siyasi belirsizliklere ve istikrarsızlıklara rağmen mükellefler üzerindeki vergi baskısını azaltarak ekonomiyi canlandırmıştır.

Kırım ekonomisi artan ülke GSMH'sının bir sonucu olarak, giderek büyümektedir. Kırım ekonomisinin en önemli bölümü bölgenin toplam GSMH'sının yaklaşık yüzde 25'ini oluşturan ve 100 bin civarında kişiye istihdam sağlayan 2 bin işletmenin bulunduğu sanayii dir.

GSMH toplam sanayi üretiminin% 80'in üzerindeki kısmı üretimden,%6 madencilik sektöründen yüzde geri kalan yüzde 14ü ise enerji, gaz ve su üretim ve dağıtım işletmeleri gelmektedir.

TABLO 11: Ürün Satış Kompozisyonu (Endüstriler Tarafından) (Ocak — Kasım 2010)

	Milyon Grivna	%
Toplam	**13311,5**	**100,0**
Maden Ve Imalat Sanayi	10045,5	75,5
Maden Sanayi	672,2	5,0
Üretim	9373,3	70,5
Orada:		
Gıda Ve Tütün Ürünler Üretimi	3978	29,9
Hafif Sanayi	21,4	0,2
Selüloz Ve Kağıt Sanayi, Yayıncılık	108,5	0,8
Kimya Ve Petrokimya Endüstrisi	3000	22,6
Diğer Metal Olmayan Mineral Ürünlerin Imalatı	310,1	2,3
Metal Mamul Ürünler Metalürji Ve Üretim	316	2,4
Makine Mühendisliği	1600	12,0
Enerji, Gaz Ve Su Üretimi ve Dağıtımı	3266	24,5

2010 yılına ait ürün satış kompozisyonları incelendiğinde ise toplam sanayi üretiminin% 75'in üzerindeki kısmı üretimden, % 5 madencilik sektöründen yüzde geri kalan yüzde 24,5 ise enerji, gaz ve su üretim ve dağıtım işletmeleri gelmektedir.

TABLO 12: Kırım'da Sektörlerin Katma Değer Üretimi Dağılımı

Sanayi	17,6
Ticaret	13,6
Taşıma	10,1
Tarım	9,7
Emlak	9,5
Sağlık	8,3
Kamu Yönetimi	8,2

Eğitim	6,1
İnşaat	5,0
Oteller Ve Restoranlar	4,4
Finans	3,4
Kamu Hizmetleri	3,1

Kırım Özek Cumhuriyetindeki sektörlerin bölgelere göre dağılımları aşağıdaki haritada (harita 3) verilmiştir. Bu manada Kırım Yarım adasını coğrafi olduğu gibi ekonomik yedi bölgede değerlendirmek mümkündür.

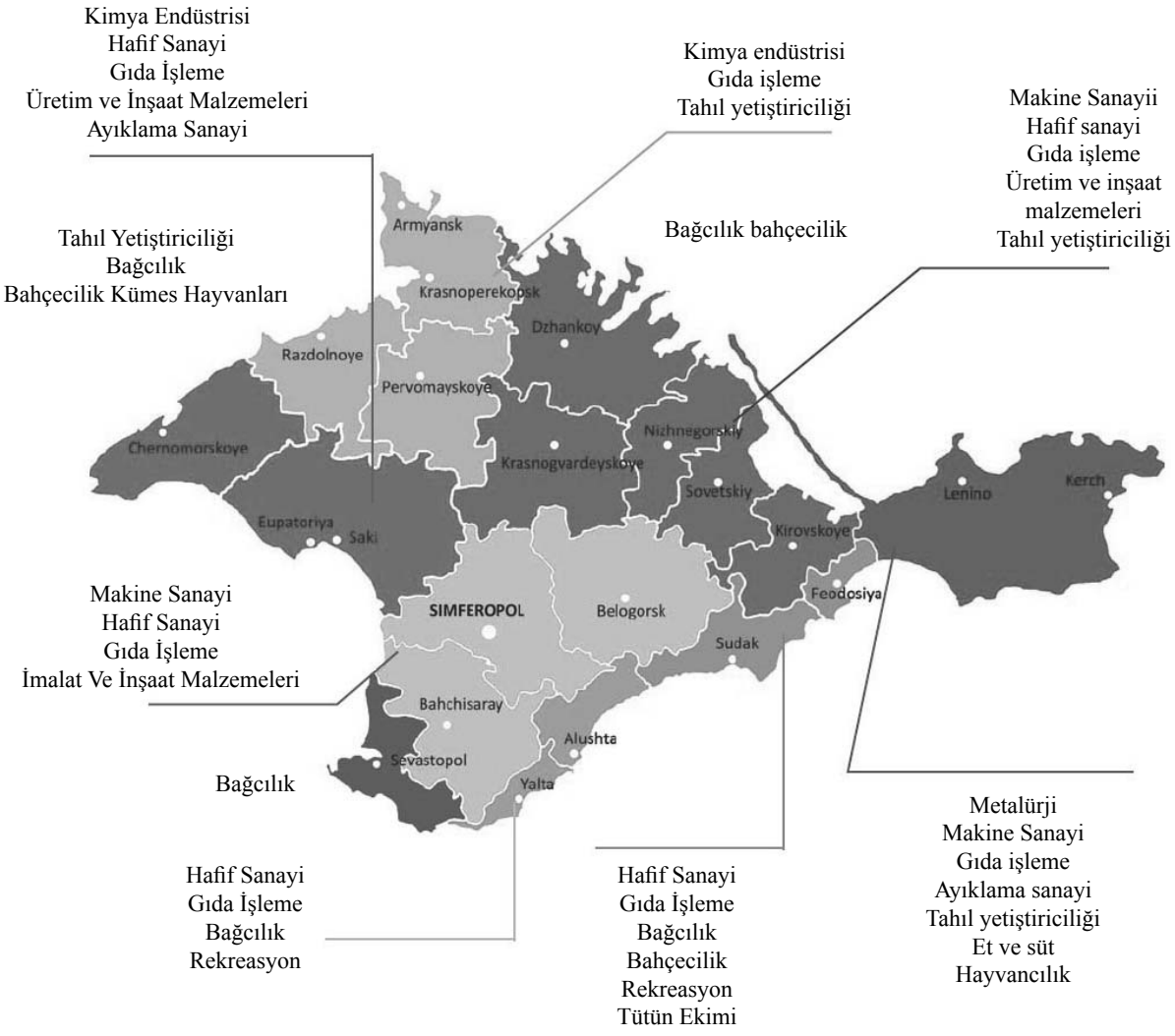

Harita 3: Bölgelere göre ekonomik sektörlerindağılımı

Aşağıdaki haritada (Harita 4) İş gücü kapasitesi, endüstrilerin dağılımları, şirket sayıları ve sanayide istihdam edilenlerin sayıları coğrafi koordinat sistemiyle grafiksel hale getirilmiştir.

İş gücü kapasiteleri incelendiğinde yoğunluğun kimya sektöründe olduğu Akşeh (Razdonoye) Bölgesi, Yalta, Aluşta, Sudak gibi sahil kesimidir.

Bahçesaray ve Simferopol kısımlarında yine iş gücü kapasitesinin yoğun olduğu bölgelerdir.

Kerç, Simferopol ve Feodosia bölgeleri makine imalatının, kuzey bölgeleri ise Kimya endüstürisinin öne çıktığı bölgelerdir. Güney bölgeler Sivastopol, Yalta, Aluşta, Sudak, Feodosia yiyecek endüstürisinde başı çeker. Bu bölgelerdeki bağlar dillere destandır.

Şirket sayılarına bakıldığında Simferopol (Akmescit), Sivastopol açık ara öndedir. Buraları özellikle Kerç takip etmektedir.

Sanayide istihdamda Simferopol, Sivastopol, Kerç, Feodosia, Krasnopereskop bölgeleri ağırlıklıdır.

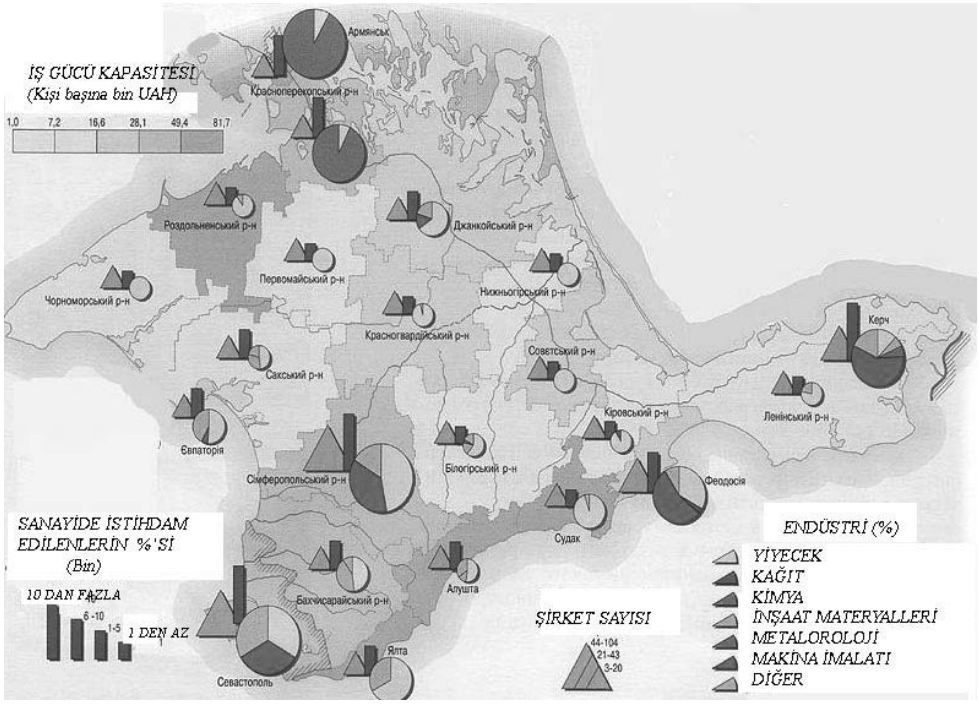

Harita 4: İş gücü kapasitesi, endüstrilerin dağılımları, şirket sayıları ve sanayide istihdam edilenlerin sayıları

İnsan kaynaklari:

Kırım büyük emek potansiyeli olan bir bölgedir. Yaklaşık 1,2 milyon kişilik çalışma çağındaki nüfusun 883.000 kişisi ekonomiye aktif olarak katkıda bulunmaktadır.

TABLO 13: Kırım işsizlik oranları ILO metodolojisine göre, yüzdesel toplam yaş grubundaki nüfusun oranı%	
	2010 3. çeyrek
15 ve 17 yaşları arasındaki nüfus	6,1
Yaş bağımlı nüfus	6,7

Kırımda nitelikli işgücü oldukça rekabetçi fiyatlarla mevcuttur. Örneğin, 2010 yılında ortalama aylık ücretlerin değeri (1991 (178 EUR), UAH) Romanya ve Gürcistan'ın yarısı Rusya veya Türkiye'nin çeyreğinden azdır.

Temel işgücü piyasası eğilimleri:

- ♦ İnsan kaynakları şehir ve kasabalarda kırsal kesimden oldukça farklılık göstermekte
- ♦ Şehir, kasabalarda ekonomik faaliyetin ana sektörü sanayi değil,
- ♦ Kentsel yerleşimlerde aşırı emek söz konusu
- ♦ Nüfusun gençleşiyor;
- ♦ İnsan gücü kaynakları sürgün edilen Kırım Tatarlarının vatan a dönüşüyle artmakta.

TABLO 14: 2010 Ortalama Aylık Maaşı, Grivna ve USD Olarak Çalışanların Ortalama Aylık Ücretleri (Ekonomik Faaliyet Sektörlere Göre)		
Ekonomik faaliyet Sektörü	Grivna	USD
Tarım ve İlgili Hizmetler	1580	199,0
Sanayi	2250	283,4
İnşaat	1400	176,3
Ticaret	1331	167,6
Otel, Restoran İşletmeciliği	1711	215,5
Ulaştırma ve Haberleşme	2801	352,8
Finans	3047	383,8

Gayrimenkul, Kiralama, Mühendislik	1855	233,6
Kamu Yönetimi	2582	325,2
Eğitim	1901	239,4
Sağlık İşleri ve Sosyal Hizmetler	1768	222,7
Kültür ve Spor	1655	208,4

TABLO 15: Ekonomik Faaliyetlere Göre 2010 Yılında Sektörlerde Çalışan Sayısı (Ekonomik Faaliyet Sektörlere Göre)		
	Tam zamanlı çalışanlar Çalışanların ortalama sayısı	Toplama Oranı %
Tarım ve İlgili Hizmetler	26965	6,57
Sanayi	67361	16,41
İnşaat	17014	4,14
Ticaret	27979	6,81
Otel, Restoran İşletmeciliği	12468	3,04
Ulaştırma ve Haberleşme	40373	9,83
Finans	8451	2,06
Gayrimenkul, Kiralama, Mühendislik	26766	6,52
Kamu Yönetimi	28576	6,96
Eğitim	59158	14,41
Sağlık İşleri ve Sosyal Hizmetler	75013	18,27
Utilities, Kültür ve Spor	18923	4,61
Diğer Sektörler	1513	0,37
Toplam	410560	100,00

Diş ticaret:

Kırım Özek Cumhuriyeti dış ticaretinin büyük bölümünü Avrupa ve BDT ile yapmaktadır. İhracatının%37.8 ini BDT ye%30.7 sini Avrupa'ya yapmaktadır. İthalatının%42.2 si avrupadan%23.13 ü BDT den yapmaktadır. İthalatta%30 civarında asya ülkeleri yer almaktadır. Asya ülkelerinin ihracattaki payı%19.5 civarındadır.

TABLO 16: 2010, bin ABD doları cinsinden emtia ticareti Coğrafi yapısı				
Bölge	İhracat	İthalat	İhracat %	İthalat %
BDT	213009.2	75712.8	37.82	23.13
Avrupa	173360.4	138139.3	30.78	42.21
Asya	109868.9	99892.2	19.51	30.52
Afrika	17778.6	404	3.16	0.12
Amerika	47103	13117	8.36	4.01
Avustralya ve Okyanusya	2142.1		0.38	
Toplam	**563262.2**	**327270.3**	**100**	**100**

Dış ticaretin mal birleşimine bakıldığında ihracatın%47.5 i kimya sektörüne aittir. Bunu%19.6 ile taşıma araçları ve yol donanımları,%12.6 ile makine teçhizat ve elektrikli cihazlar alır.

İthalatın%25.1 i makine teçhizat ve elektrikli cihazlar,%13.3 ü mineral ürünler,%10.8 i metal türevleri,%9.5 kimya sanayi ve%8.7 ile bitkisel ürünler şeklindedir.

TABLO 17: Dış Ticaretin Mal Bileşimi		
	İhracat%	İthalat%
Kimyasal veya Ilgili Sanayi Ürünleri	47,5	9,5
Taşıma Araçları ve Yol Donanımları	19,6	1,1

Mekanik Ekipman (Makina ve Mekanizma, Elektrikli Ekipmanlar)	12,6	25,1
Adi Metallerden Adi Metaller ve Türevleri	4,7	10,8
Bitkisel Ürünler	4,5	8,7
Hazırlanan Gıda Maddeleri	4,0	4,4
Mineral Ürünler	2,5	12,3
Hayvansal Ürünler	0,1	1,9
Tekstil ve Tekstil Malzemeleri	0,1	1,4
Alçı ve Çimento Ürünleri	0,1	1,5
Polimerik Malzemeler, Plastik, Kauçuk	0,4	4,7

BAŞARILI PROJELER:

Turizm:

Oreanda Otel CJSC — Bir eğlence kompleksi geliştirilmesi.
Yatırımcılar: Letonya, Ukrayna bankaları.
Cronos Ltd — Yenileme, Alushta kentinde geliştirme, işletme ve Albatross Sanatorium bakım.
Yatırımcı: Rusya Federasyonu.
Krymbolgaryugservice Ltd — Aquapark eğlence kompleksi ve state-of-the-art su sporları parkı ilk aşaması geliştirilmesi.
Yatırımcılar: Birleşik Krallık, ABD, Aval Bank.

İnşaat:

Globus Varlık Yönetim Şirketi — bir üst-sınıf özel tatil Zolotoy Plyazh inşaatı.
Yatırımcı: Ukrayna.
Metro Cash & Carry Ltd — bir alışveriş merkezi inşaatı.
Yatırımcı: Almanya.
Konsol Ltd — Eupatoria kentinde çok katlı apartmanların yapımı.Proje, şirketin kendisi tarafından finanse edilmektedir.

Sanayii

UKsnab CJSC — Soğutma ekipmanları üretimi.
Yatırımcı: Kanada.
Krymsky TITAN CJSC — Titanyum dioksit geliştirme üretim, sülfürik asit üretim kompleksi inşaatı.
Yatırımcı: Almanya.
AEGaz Terminal CJSC — Sıvılaştırılmış hidrokarbon gaz aktarma terminali inşaatı.
Yatırımcı: Kazakistan.
Tarım
Starokrymsky PLC — Damla sulama üzüm büyüyen teknoloji, mekanize budama, asmanın kaldırma ve kırma. **Avis Agro Sivash Ltd** — Bahçecilik yayım hizmetleri.

YABANCI SERMAYE YATIRIMLARI:

Ukrayna yabancı yatırımları çekmek için Kırım Özek Cumhuriyetini öncelikli 10 bölge arasında görmektedir. Ukrayna'nın toplam yatırımları içerisinde Kırım Özek Cumhuriyetinin payı%2.7 dir. Kırım Özek Cumhuriyetinin toprakları üzerinde 2008 yılında toplam maliyeti 296 milyon $ olan 26 yatırım projesi için çalışma yapılmaktadır. Bu çalışmaların öne çıkanlarının bölgelere göre dağılımı aşağıdaki gibidir:

Aluşta	10 Proje	81 milyon USD
Yalta		37 milyon USD
Sivastopol		18 milyon USD
Kerç		18 milyon USD
Feodosia		7 milyon USD

Bu projelerden 140 milyon USD lik kısmı tamamlanmıştır. Bu projelerin üç yıllık geri dönüş oranları%91 civarındadır. Bu projelerin%27 si Ukrayna kaynaklarından%73 ü yabancı yatırımlar şeklinde olmuştur.

Hükümet yatırım süreçlerini kolaylaştırmak için çeşitli teşvik ve destekleme politikaları uygulamaktadır. Yabancı yatırımlar bu politikaların ışığında yüksek sermaye girişleriyle yüksek cirolar elde etmiştir. Yatırımların yoğunlaştığı başlıca bölgeler Yalta, Simferopol Armyansk bölgeleri olmuştur.

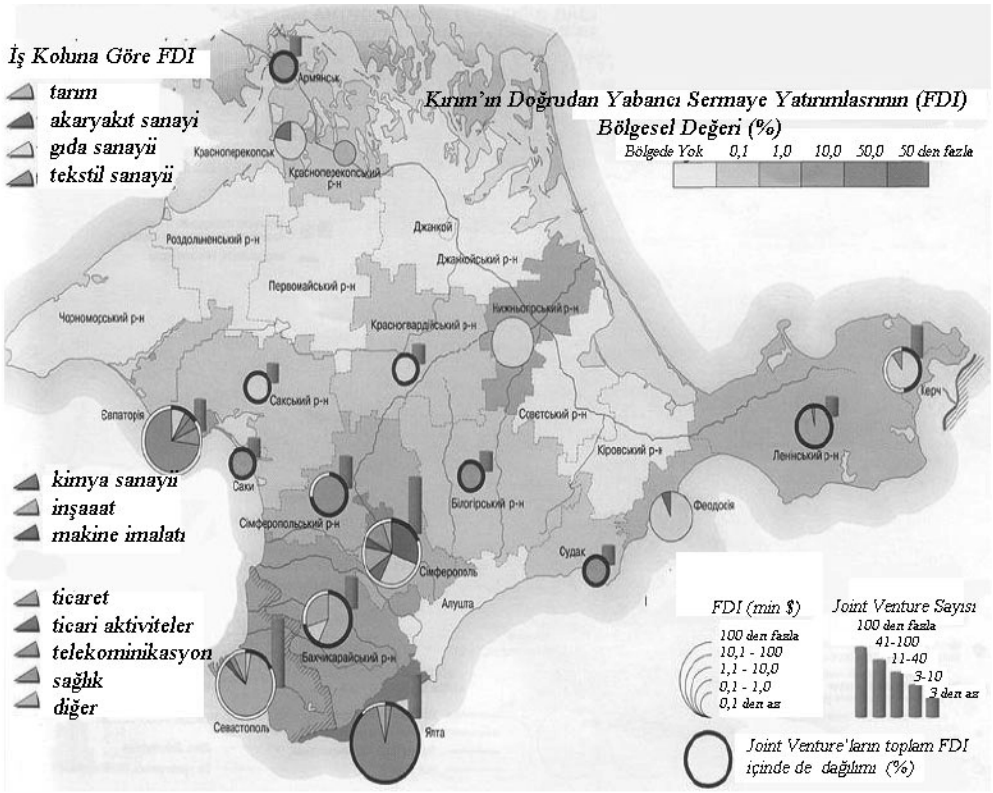

Harita 4: Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları

Yabancı sermaye yoğunlaşmasının başlıca sektörleri sanayi (2008 yılında yatırım miktarları 175.5 milyon USD) İnşaat (149.1 milyon USD), sağlık ve rekreasyon (135.6 milyon USD) dir.

Rekreasyon yatırımları için en cazip alan güney Kırımdır. 1 Ocak 2011 tarihi itibariyle Kırım Özerk Cumhuriyetindeki doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının (DYSY)%27.9 u inşaat,%25.5 i Ağır sanayi,%16.4 ü imalat sanayi,%12.5 i petrokimya endüstrisi,%11.5 u ulaştırma ve haberleşme sektöründedir. (Tablo 18)

Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ülkelere göre dağılımına bakıldığında%40.5 ile 298.8 milyon USD lik kısım Rusya Federasyonuna,%14.3 lük kısımla 105.4 milyon USD lik kısım Almanya'ya%12.8 lik kısım 94.7 milyon Kıbrıs Rum kesimine aittir.

TABLO 18: 1 Ocak 2011 Itibariyle Kırım Ekonomisine Doğrudan Yabancı Yatırım Girişi (Endüstriler Tarafından)

	%
İnşaat	27,9
Ağır Sanayi	22,5
Maden Sanayi	1,1
İmalat Sanayi	16,4
Kimya ve Petrokimya Endüstrisi	12,5
Makine Mühendisliği (Makine İmalat)	2,0
Ulaştırma ve Haberleşme	11,5
Oteller ve Restoranlar	8,3
Ticaret	2,2
Tarım ve Ilgili Hizmetler	1,3
Finans	0,5
Gayrimenkul Işlemleri	14,1
Eğitim	0,1
Sağlık	8,5
Kültür ve Spor	3,5

% 6.8 lik 63.1 lik kısım Virgin Adaları merkezli paravan fonlara aittir. İlginç bir şekilde doğrudan yabancı yatırımları konusunda ilk üç'e giren ülkeler Kırım üzerin de siyasi emel besleyen ülkelerdir. Türkiye'nin hiç yatırımı yoktur.

TABLO 19: Kırım ekonomisine doğrudan yabancı yatırım girişi (ülkelerin)		
	Milyon ABD doları	%
Rusya Federasyonu	298.8	40.5
Almanya	105.4	14.3
Kıbrıs	94.7	12.8
Virgin Adaları	63.1	8.6
Birleşik Krallık	55.6	7.5
Sicilya	31.5	4.3
Amerika Birleşik Devletleri	26.9	3.6
Fransa	26.3	3.6
Özbekistan	21.8	3.0
Beyaz Rusya	13.1	1.8
Toplam	**737.2**	**100**

Yabancı sermayeli şirketlerin Ukrayna'da ve Kırım Özerk Cumhuriyetinde yaygınlık kazanmasına rağmen belli başlı problemler de ortaya çıkmaktadır. Önde gelen problem kaynakları bürokrasi ve çok uzun süren bekleme süreleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ukrayna'daki makroekonomik çerçevenin gelen ve gelecek olan yatırımlar açısından içerdiği riskler şunlardır:

- Kararsız mevzuat
- Hukukun uygulanması ile ilgili zorluklar
- Yatırım ve ekonomik çıkarlarının az koruması
- Altyapı eksikliği riskleri
- Özellikle transit yük için güvenilir ulaşım ağı yokluğu
- Borç ödemeleri ile ilgili güvensizlik
- Banka transferlerinde gecikme
- Kararsız tarife düzenleme ve sınır ve gümrük hizmetleri ile ortaya çıkan zorluklar
- Hesaplanamaz yolsuzluk ödemeleri
- Nitelikli yerinde idari personel bulmakta zorluk
- Ukrayna firmalarının şeffaf olmayan işletme yapıları
- Yaşanan sorunlarla ilgili muhatap bulunamaması
- Tarafların fiyatlar ve karlar konusunda gerçekçi olmayan beklentileri
- Birlikte yatırım yapan şirketlerin uyumsuzlukları
- Uyumsuzlukların çözümünde devletin zayıf kalması (Bazen hiç karışmaması)

Kırımda yabancı sermayeli şirketlerle yapılan iş yapmanın problem faktörleri ile ilgili bir araştırmanın sonuçları grafik 1 de verilmiştir.

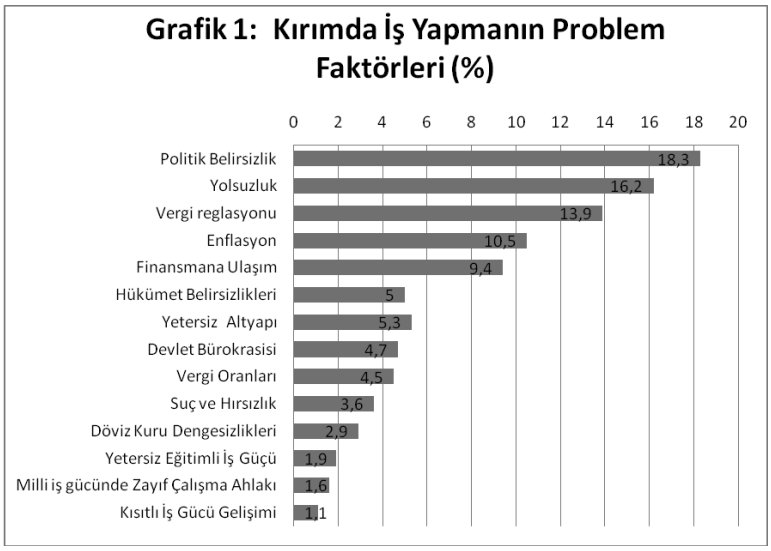

İhtiyaç Duyulan Yatırım Faaliyetleri:

Kırım Özerk Cumhuriyeti ulusal ekonomide köklü değişiklikleri hedeflemektedir. 2010 yılına kadar uzun vadeli hedefleri kapsayan bir program yeni tamamlanmış ve yarım adada önemli bir sermaye girişine imkân yaratmıştır. Bu gelişmeler yabancı sermaye bahsinde incelenmiştir.

Tablo 20 de Kırım Özerk Cumhuriyetinde ekonominin ihtiyaç duyduğu sektör ve yatırımlar özetlenmeye çalışılmaktadır.

TABLO 20: Ekonomi Tarafından İhtiyaç Duyulan Geliştirme Faaliyeti	
İhtiyaç Duyan Sektör	**İhtiyaç Duyulan Aktivitesinin Tipi**
Boş Zaman ve Turizm	Modern bir otel kompleksinin inşaası; otel geliştirme yenileme, rehabilitasyon kaplıca ve rehabilitasyon (wellness) içeren bir ağ geliştirilmesi, diğer turistik yapılar yönelik sistemlerin bakım ve geliştirilmesi
Agro-Endüstriyel Kompleks	Yüksek verimli damızlık teknolojilerin tanıtılması, yeni işleme teknolojisi ve tarım ürünleri mevcut mekanizasyonu; ambalaj ve tarımsal ambalaj malzemeleri geliştirme; üretiminde yeni kapasiteler oluşturulmasını sağlama ve koruma; gıda üretimi şirketleri bazında yenileme ve modernizasyon; makine mühendisliği; konserve endüstrisi için tesislerin yapılması
Hafif Sanayi	İplik, tekstil, giysi, ayakkabı ve deri ürünleri imalatı
Güç Mühendisliği	Madencilik, gaz ve ana elektrik dağıtım şebekelerinin inşası, jeotermal enerji nesneleri İnşaatı, modernizasyonu ve yeniden yapılanması, geleneksel olmayan tekniklerin geliştirilmesi, üretim ve yenilikçi enerji tasarrufu, petrol geliştirme, rüzgar tarlaları geliştirilmesi
İnşaat	Çimento, tuğla ve blok üretimi, yeni inşaat malzemeleri ve ürünleri, tadilat ve endüstriyel nesneler, Bina ve endüstriyel nesnelerin yeniden modern tekniklerle üretimi, döşeme kaplama geliştirilmesi
Taşıma Sistemi	Deniz ticareti için liman inşası, çevre dostu bir petrol terminali inşası, boru hatlarının geliştirilmesi, yüksek kaliteli yolların inşaatı ve modernizasyonu
Sanayi	Elektrik üretimi

Gerek 2010 yılına ait planlamada gerekse bundan sonraki planlarla ilgili olarak cumhuriyetin sosyoekonomik kalkınma, iklim ve kaynak potansiyeli, bölgede emeğin uzmanlaşması da dikkate alınarak bölgenin uzun vadeli öncelikleri aşağıdaki gibi özetlenebilir.

— Tatil ve eğlence komplekslerinin geliştirilmesi, bunun genel ekonomi içinde temel sektör olarak şekillendirmektedir;

— Nüfus ve tüm ekonominin ihtiyaçlarını karşılamak için izin verecek seviyelere yakıt, enerji, su ve ekonomi sektörlerinin geliştirilmesi gerekmektedir;

— Reformları ve geleneksel Kırım ihracatını artırmak amacıyla, gıda maddelerindeki sakinlerin ve misafirlerinin ihtiyaçlarını karşılayacak ve hammadde ve bu hammaddeyi işleme amacıyla tarım ve tarım ürünleri işleme sektörünün geliştirilmesi;

— Deniz limanların ve ulaşım ve dağıtım fonksiyonlarının genişletilmesi de dahil olmak üzere tüm ulaşım araçlarının daha da geliştirilmesi;

— Bir yüksek teknolojili rekabetçi endüstriyel kompleks oluşturularak, piyasa koşulları ve bölgenin ihtiyaçlarını karşılayan ve Ukrayna ve diğer ülkelerin ekonomik ilişkilerine katılma yeteneğinin adapte edilmesi;

— Sürgün edilen halkların özellikle Kırım Tatarlarının yeniden Kırım'a döndürülüp yerleştirilmesi için daimi ikamet, iş, eğitim imkânlarının yaratılması. İhtiyaç duyulan ek iş gücü için bunların planlanması.

SWOT ANALİZİ:

Güçlü Yönler:

- Ulaştırma ve turizm kullanımına uygun avantajlı jeopolitik konumu, pazarlara erişim;
- Benzersiz rekreasyonel potansiyeli, hemen hemen her türlü gelişmenin sağlanması turizm ve rekreasyon
- Önemli tarım ve iklim kaynakları, doğal kaynakların, çeşitli de sırasında giderleri en aza indirmek için yüksek gelişim alanları ile birlikte yatırım projelerinin gerçekleştirilmesi;
- Yüksek nüfus yoğunluğu, kalifiye işgücü durumu, mezunların yüksek payı
- Ekonomik ve yatırım kalkınma
- Dinamik yasal çerçeve
- Kırım Özerk Cumhuriyeti, mali ve kredi sistemi aktif gelişimi

Zayıf Yönler:

- İş faaliyetleri aşırı düzenleme
- Çok sayıda sanayi şirketleri üretimini durdurmuştur
- Uzun ömürlü ekonomik reform süreci
- Sosyo-ekonomik kalkınmada büyük bölge içi farklılıklar
- Oblastaki birkaç ilin ekonomik potansiyelinin Crucial konsantrasyonu

- Nüfusun kayda değer payının Çok düşük gelir düzeyi
- Düşük iç enerji güvenliği
- Yüksek faiz oranları
- İş gücündeki Büyük bölge içi farklılıklar
- Bölgede kısıtlı istihdam olanakları
- Bölgede otoyol ağı
- Yetersiz gelişme
- Yetersiz su temini ve atık
- Sosyal altyapının Düşük seviyeli geliştirilmesi

Fırsatlar:

- Doğu-Batı ve Kuzey-Güney ticaret yollarının kavşak noktasında stratejik konumu,
- Rusya ve AB için hem de üretim ve ihracat için ideal bir platform
- Uluslararası Çalışanları
- Bölgesel iş dünyası temsilcilerinin eğitim sektöründe danışmanlıklar
- Oblast topraklarının trasformasyonu
- Tarım iklim (Agro-climatic) potansiyeli, verimli tarım arazilerinin kültürler ve ayrı sıcaklık bölgeleri subtropikal kültürünün tüm spektrumu büyümeye uygunluğu
- Özel iş bölgelerinin varlığı
- Aktif modernizasyon ve limancılık sektörünün gelişimi

Tehditler:

- Transit ulaşım ağının yolculuklar için istenen düzeyde geliştirilmesi
- Sınır, gümrük ve transit yük tarife hizmetleri güçlükleri
- Bölgenin Ukrayna'nın başkenti göre bölgesel pozisyonu ve uzaklığı
- Maden ve enerji kaynaklarının dağıtıma bağımlılığı
- Dış enerji tedarikçilerine bağımlılığı.
  Dış yatırımların yetersiz yapısı
- Potansiyel ortakların bölgenin olanakları hakkında kötü bilgilendirilmesi
- Yatırımları ve iş bağlantılarının korunması hususunda iş ortaklarına verilen garanti sözlerinin tutulmaması

Sonuç

Kırım tarafından sunulan ekonomik ve pazar avantajlarına bakıldığında bölgenin Ukrayna'nın diğer bölgelerine göre yatırımcıların ilgisini daha fazla çekebileceği açıktır. Ne yazık ki, bütün bu avantajlarının yanı sıra Ukrayna birçok diğer bölgeleri gibi Kırımda da yatırımlar ve bölgenin çekiciliği çeşitli nedenlerle az gelişmiştir. Bir dizi faktör Kırımın yabancı yatırımcılar için çok zor bir bölge olduğunu göstermektedir. Bölge yönetim zafiyetleri, verimsizlik, çözülmemiş ekonomik ve sosyal sorunlar ve Slav çoğunluk ve Tatar azınlık arasındaki ilişkilerde gerginliğin giderek arttığı riskli bir hal almaktadır. Harici olarak, Ukrayna'ya bağlı olan özek cumhuriyette Rusya'nın etkisi giderek genişlemektedir.

Ayrıca, ekonomik potansiyeli ile birlikte, sosyal ve ekolojik faktörleri çok büyük yatırımlar ve düzenlemeler gerektirmektedir. Yatırım projelerinin başlangıçta gerekli üretim seviyesi ve etkin çalışmasına imkân sağlayacak şekilde mevcut şirketlerin kapasitelerini yükseltmek için bile önemli miktarda sermaye gerekmektedir. Buna ek olarak, yeni iş alanlarında yatırım yüksek düzeyde risk taşımaktadır çünkü nüfusun çoğunluğu düşük satın alma gücüne sahiptir. Kırımın turizm gelirleri bölgeyi Ukrayna'nın en zengin bölgelerinden biri yapmış olsa da bölge tüm avantajlarına rağmen az gelişmiş bir bölgedir.

Kaynakça

1. William Varettoni; Crimea's Overlooked Instability; The Washington Quarterly •summer 2011; 34:3 pp. 87_99
2. Investment profile of the Autonomous Republic of Crimea; Agency for Regional Development of the Autonomous Republic of Crimea;1—41
3. Nataliya Blyakha; Investment potential of the Crimea region; Electronic Publications of Pan-European Institute 17/2009
4. Crimea — the territory of success. (2009). Publications of the Ministry of Economy of the
5. Autonomous Republic of the Crimea. http://www.minek.crimea-portal.gov.ua.
6. Dacyshyn, M., Vdovych P. (2003) Investment rating of the Ukrainian regions. Publications of Think Tank Institute for reforms. http://www.ipa.net.ua.
7. Expert RA (2008) Ukraine's regions investment potential ranking. http://www.raexpert.ua/.
8. Information Portal of Autonomous Republic of Crimea (2009) http://www.crimeaportal.gov.ua/.
9. Investment portal of Autonomous republic of Crimea (2009). http://invest-crimea.gov.ua/.
10. Investment portrait of Crimea (2008). Publications of the Ministry of Economy of the Autonomous Republic of the Crimea. http://www.minek.crimea-portal.gov.ua.
11. State Statistics Committee of Ukraine (2009) http://www.ukrstat.gov.ua/.
12. Statistical Office of Autonomous Republic of Crimea. (2009) http://sf.ukrstat.gov.ua/.
13. Terterov, M. (2005) Doing Business with Ukraine A guide to investment opportunities and business practice. GMB Publishing.
14. WEF (2008) The Ukraine's Competitiveness report 2008, World Economic Forum http://www.weforum.org/en/initiatives/gcp/index.htm./.
15. Investment portrait of the Autonomous Republic of crimea (2009). Publications of the Ministry of Economy of the Autonomous Republic of the Crimea.http://www.minek.crimea-portal.gov.ua.

KIRIM'IN SÜRGÜN ÇOCUKLARININ İMGELERİNDE 'VATAN'SIZLIK' RESİMLERİ

Şahindokuyucu Melek
Yrd. Doç., Dr.
Türkiye

Özet. Halkların tarihlerinde mutlaka unutmak istedikleri zaman dilimleri vardır. Ya da hiç hatırlamak istemedikleri..

18 Mayıs 1944 tarihi de Kırım Tatarlarının vatan topraklarından kopartılarak eski Sovyetler Birliği'nin çeşitli yerlerine sürgün edildikleri, insanlık tarihinin kara lekesidir. Öyle bir zulümdür ki bu, o yaşlarda çocuk olan insanların bile iliklerine kadar işlenen keder ve acıları yüreklerde hapsetmiştir.

Yaşanılan topraklardan koparılıp, trenlere doldurulup, çoluk çocuk, tıkış tıkış insanlık onurunun hiçe sayıldığı bir sürgündür. Kırım topraklarından koparılışı yaşayan 1940'lı yıllarda henüz çocuk olan İbrahim Cankişev, Valeriy Kurbanov, Zarema Trasinova gibi Kırımlı sanatçılar sürgünü çocukluklarının içinde yaşamak zorunda kalmışlardır.

Resim gibi duygulara hitap eden ve çoğunlukla "öznel, felsefi, duygusal dokunuşları" barındıran ve sanatçıda yaşanmışlığının dışa vurumu olarak düşünülen görsel ifade biçiminin, Kırım'dan sürgün edilmiş bu sanatçılardaki yorumları ise çok dramatiktir. O dönemlerde çocuk olan sanatçıların kendi ailelerinin yaşadıkları ve içinde bulundukları sürgün koşulları onların imgelerinde vahşi izler bırakmıştır. Çocukluk, hafızada korunanların unutulmadığı en saf dönemdir.

Öyle ki; sürgün sonrası doğan bazı Kırım'lı sanatçılar (Mahmut Çurlu, Halis Atayev, Meker Borlakov, Balkar Hazır Teppeyev gibi) bile belleklerindeki "vatana hasret kalma" duygusunu içlerinden söküp atamamışlar, sanatsal çalışmalarında "vatanlarından ayrı kalmanın", bir başka devletin hegemonyasının etkilerini konu edinmişlerdir.

Sanatçılarda estetik hazları ve duygusallığı gerektiren resim sanatı; Kırım'lı Tatar ressamların çocukluk anılarında sürgün edilişin ve vatansızlığın acısını dillendiren bir araç olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kırım, Kırım Tatar, Sürgün, Çocuk, Resim.

Summary. There are absolutely some timezones in people's history that they want to forget or at least they never want to remember. The fact that Crimean Tatars were taken away from their own home and exiled to some of the various places in The Soviet Union on 18 May 1944 is a black mark in the human history. It was such a cruelty that people (some of whom were children at that time) suffered so much pain and grief and had to keep this agony in their heart for years.

It was an exile in which human dignity was ignored.and people, even children were taken away on trains from their home.

Crimean artists; İbrahim Cankişev, Valeriy Kurbanov and Zarema Trasinova, who were children at that time, had to experience being taken away from home during their childhood in 1940s.

The visual expressions, interpreted by the Crimean artists who were exiled, which refer to feelings like painting, which have subjective, philosophical emotional aspects, and which are considered expressions of experiences of the artists' especially dramatic.

The experiences of the artists, who were children at that time, and their families and the exile conditions that they had to live left immense impressions in their images. Childhood is the most pure period in which experiences that are kept in the memory can never be forgotten. Some of the Crimean artist (Mahmut Çurlu, Halis Atayev, Meker Borlakov, Balkar Hazır Teppeyev) who were born after the exile could not remove the feeling of 'homesickness' from their memory, and in their works, they mentioned 'being away from their country' and 'the effects of living under the hegemony of another country'.

The art of painting that requires pleasure and sentimentality in artists became a tool that expressing the agony of being homelessness and being exiled from the childhood memories of the Crimean Tatars.

Keywords: Crimea, Crimean Tatars, Exile, Children, Pictures.

"*Dünyada bir kişinin vatanını kaybetmesinden daha büyük bir keder yoktur"*
Euripides. M. S. 431

Sürgün; kelime anlamı olarak; insan'da tüyler ürperten bir sözcük olmuştur. Alışılmış olan coğrafyadan başka topraklara, hiç tanımadığınız ülkelere, çoğunlukla da özgürlüğünüzü kısıtlayacak alanlara doğru gidiş…

Sürgün = Ölüm;!!??

Ya da ölmek belki sürgün edilmekten yeğdir.!!?? Çünkü ölmek bir anı betimlerken sürgün tekrar tekrar ölmeyi düşündürebilir…

Sürgün; vatana uzak kalmak, anılarını, yaşanmışlığını, aileni, sevdiklerini bırakmak zorunda kalmaktır. Yaşayan bir insana yine bir başka insan ya da insanlar tarafından yapılan onursuz bir eylemdir SÜRGÜN.

Vatan hasreti çeken toplumların acıları, yoksunlukları onları daha da yaklaştırır birbirlerine; Acının paylaşımı daha bir İNSAN yapar kişileri.

Kırımtatar halkı da işte bu "VATANSIZ — BIRAKILMA" acısını yaşamış bir halktır. Kırımtatar halkının sürgün acısı asırlara uzanan zaman diliminde hala ilk günkü gibi, kanatırcasına sıcaklığını korumaktadır.

" 18 Mayıs 1944 gecesi tüm Kırım' da üçyüzbini aşkın Türk tren vagonlarıyla Sibirya ve Orta Asya'ya sürgün edildi. Kırım üzerinde tek bir Türk bırakılmadı. Türkler'den geriye kalan herşey yağmalandı yok edilmek istendi." (http://h4bib.blogspot.com)

18 Mayıs 1944 tarihi Kırımtatarları'nın en acı günü, insanlık tarihinin de kara lekelerindendir. Bu acı kederi Mübeyin

Batu Altan 18 Mayıs 2007 tarihinde sürgünün 63. Yıl dönümü münasebetiyle Kırım Türkleri Amerikan birliğinde yaptığı konuşmada şöyle anlatmaktadır.

18 Mayıs 1944'de Kırım'da yaşayan Kırım Tatarları, Arabat şeridindeki 4 balıkçı köyünde yanlışlıkla unutulanlar haricinde, son ferdine kadar evlerinden toplatılmış ve Kırım'dan sürülmüştü. (O unutulan Kırım Tatar balıkçı köylerindeki vatandaşlarımız da 7 Temmuz 1944'de botlara doldurularak Azak Denizi ortasına götürülmüş ve orada boğularak imha edilmişlerdi.) Uyku sersemliği içinde ne olduğunu anlayamayan garip vatandaslarimiz zorbalıkla, silah zoruyla evlerinden alınarak kamyonlara doldurulmuş ve oradan da en yakın tren istasyonlarında onları bekleyen hayvan vagonlarına tıka basa doldurularak Orta Asya'ya Urallar'a ve Sibirya'ya en kötü şartlar altında sürülmüşlerdi. Haftalarca süren, nereye götürüldüklerinden dahi haberleri olmayan, büyük bir çoğunluğu kadın, çocuk ve yaşlılardan oluşan 238.000 Kırım Tatarından (113.000 çocuk, 93.000 kadın) 109.546'si (toplam Kırım Tatar nüfusunun%46.3) açlık, susuzluk ve hastalıktan helak olmuşlardı. Sovyet Hükümeti Kırım Tatarlarına "İşgal kuvvetleri ile isbirligi yaptıkları" iftirası ile soykırımı, sürgünü uygularken Sovyet ordusunun değişik branşlarında 53.000 ve Kırım'da Nazi kuvvetlerine karşı savaşan 12.000 Kırım Tatar genci Sovyetler Birliği için kan dokuyordu. Bu savaşta 30.000 Kırım Tatarı hayatını yok yere yitirmişti.

Harp sonunda terhis edilen Kırım Tatar subay ve askerlerinin bile anavatanlarına gitmelerine müsaade edilmemiş ve gitme fırsatı bulanlar da tekrar Orta Asya'ya sürülmüş ve Kırım'da bulamadıkları ailelerini sürgün bölgelerinde aramaya mecbur edilmişlerdi. (http://www.fikirdebirlik.org)

Sürgün edilmek, sürgünde yaşamak ve ömrün vefa edip yaşadığında sürgünden kurtulduğunda da sürgündeki aileni aramak ve belki de hiç bulamamak geride kalanları..

İnsanın boğazında düğüm düğüm olan bir acıdır sürgün acısı… Kaybettiklerine, geride kalanlara dair sadece anılar bıraktıran hain, alçak bir olaydır sürgün.

Gencinden, yaşlısına, çocuk olanına değin belleklerde derin izler bırakan yarım kalış öyküleri yaşamıştır Kırımtatar halkı.

Bu sürgünün en küçük tanıkları ise 1944 yılında henüz çocuk olan, ya da sürgünde doğan çocuklardır elbette..

Son dönemlerde, özellikle 1980'lerin sonundan itibaren sürgünün dünkü çocukları olan bugünün yetişkin sanatçıları, eserleri aracılığıyla sürgün hatıralarını çocukluk pencerelerinden bugüne aktarmaktadırlar.

Perestroyka, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve yeni bağımsız devletlerin ortaya çıkması ile oluşan genel ahlaki ve siyasal hava, Stalinist rejimin cinayetlerine, sürgünlerin trajik içyüzüne karşı toplumun ilgisinin son derece artmasını sağladı. Bütün bu sorunların boyutları Sovyet vatandaşlarından uzun süre gizlendiği gibi, özellikle Perestroykanın arifesinde bu konuları irdelemekten özenle kaçınılmış, Stalin döneminde yapılanlar "savaş dönemi gereği" olarak aklanmak istenmişti. Bu bağlamda Kırım Tatar, Karaçay ve Balkar yazar ve sanatçılarının kendi çocukluk hatıralarına dayanarak sürgün felaketinin gerçekçi tablosunu çizmeye çalıştıkları eserleri, son dönem Sovyet edebiyatındaki ve yeni bağımsız devletlerin genç edebiyatlarındaki 1930—1940'lı yıllardaki devlet terörünü, kitlesel siyasal temizlemeleri, çalışma kampları konusunu ve kurbanların dramını yeni vatandaşlık değerleri açısından irdeleme hareketinde bir halka oluşturdu. Aleksandr Soljenitsın'in GULAG Takım Adası ve Birinci Katta romanları, Varlam Şalamov'un çalışma kamplarının korkunç gerçeklerini konu edinen hikayeleri, Yevgeniya Ginzburg'un Sarp Güzergah eseri, Lev Razgon'un hatıraları vb. eserlerin ortaya çıkması, daha da önemlisi halka ulaşması ve geniş kitlesel talebe konu olması, Sovyetler Birliği için görülmemiş bir durumdu. Bütün bu eserler, Balkarların, Karaçayların ve Kırım Tatarlarının edebi ve sanatsal biçim almaya başlayan sürgün hatıralarının olumlu tepki ve destekle karşılaşabileceği bir duygusal ortamı yarattılar. Aynı zamanda söz konusu eserler de şekillenmekte olan yeni edebi ve sanatsal akıma önemli katkıda bulundular.

Kafkasyalı ve Kırımlı yazarların Rus edebiyatının bu akımı ile yakın bağlantı kurmasını sağlayan ilk halka, Anatoliy Pristavkin'in 1980'lerin sonunda ortaya çıkan ve binlerce Rusyalı okurların yüreğinde taht kuran eseri, Altın Bulutun Gecelediği Yer adlı hikayesi oldu. Bu hikaye doğrudan sürgün konusunu ele alması ve mekan olarak Kuzey Kafkasya'yı seçmesinin de ötesinde olayları çocuk bakışıyla değerlendirmesi (hikayede hayatta kalmak için büyük uğraş vermek zorunda olan 10—11 yaşındaki öksüz çocukların duygu ve özlemleri tasvir edilir) ve Kafkasyalı ile Kırımlıların ruhuna hitap eden çoşkun romantik ahengi ile söz konusu yakınlığı mümkün kılmıştır. (www.kamatur.org)

Sürgünde yaşamış, ya da sürgünde doğmuş bu çocukların mutsuz, dertli ve aç geçen çocukluklarının bölük pörçük anıları birleşerek geçmiş tarihi yeniden yorumlamayı, kendi halkının incitilmiş onurunu korumayı ve zalimlerin kimliğini ifşa etmeyi amaç edinen bir vatandaş protestosuna dönüşmüştür. (Bu vatandaş protestolarından bir güzel örneği ressam R. K. Eminov Kırımtatar'larının toplu olarak sürüldüklerinin 65. Yıl dönümüne ithaf resimleriyle vermiştir.)

Edebiyat, kelimelerin gücüyle sürgün çocuklarının dili olurken, resimler de kelimelerin yerlerine geçerek ifade bulmuşlardır sürgün çocuklarının fırçaları ile.

Edebî sürece parelel olarak sürgün konusunun görsel sanatlarda da irdelenmesi önem taşımaktadır. Görsel sanatların kendine özgü ifade biçimleri, sulu boya, resim, heykel sanatında kullanılan çağdaş yöntemler, ustaların çarpıcı eğretilemelere, sembolik anlatımlara, çağrışımlar zincirini uyandıran çözümlere ulaşmalarında yazarlara göre daha cesur davranmalarını sağladı. Hafızada korunanların veya tarihî kaynaklardan öğrenilenlerin titizlikle kaydedilmesine, geçmişin ve geçmişteki şartların gerçeğe uygun bir şekilde aktarılmasına önem veren belgeselcilik eğilimi, çok sürmedi ve sadece amatörlerin eserlerine mahsus olan bir özelliğe dönüştü. Profesyonel sanat alanında ise cesur ve karmaşık romantik çözümler yaratmaya yönelik çalışmalar başladı. İlginçtir ki, sürgün konusunda en yaratıcı ve olgun çözümlere ulaşanlar arasında yaşlı neslin değil, orta yaşlı ve genç neslin temsilcileri, yani sürgünü ya çok küçük yaşta yaşayan ya da hiç yaşamayanlar çoğunluğu oluşturdu. Örneğin, 1940 doğumlu İbrahim Cankişev Balkarların sürgün edildiğinde dört yaşında iken, Valeriy Kurbanov iki yaşında olmuştur. Sürgünden sonra doğan Kırım Tatarı Mamut Çurlu (1946), Karaçaylar Umar Mijiyev (1947), Dadaş Blimgotov ve

Halis Atayev (1949), Meker Borlakov (1956), Balkar Hazır Teppeyev (1957) ve diğerleri, sürgünü bizzat yaşamamış olmalarına rağmen bir çocuğun yüreğe işleyen sürgün hatıralarını büyüleyici bir gerçeklik ve samimiyetle irdelemeyi başarmışlardır.

Görsel sanat dallarında sürgün konusu edebiyata göre daha geç tarihlerde irdelenmeye başladı. Bu durum sanatçılarda istek, cesaret veya yetenek eksikliğinden değil, görsel sanatı resmi ideolojiye uygunluk açısından sıkı denetim altında tutan çeşitli bürokratik uygulamalar ve engellerden kaynaklanmıştı. Sürgün konusu da resmi makamların tasvip etmediği konulardan biriydi. En azından SSCB Ressamlar Birliği'nin düzenlediği sergilerde böyle bir konuyu irdeleyen eserlerin sergilenmesi söz konusu olamazdı. Moskova ve Saint-Petersburg gibi büyük şehirlere toplanan "yeraltı" sanat dünyası ise "Asyalı taşralılara" küçümseyerek baktığı için Kuzey Kafkasya, Orta Asya ve daha yeni yeni canlanmaya başlayan Kırım Türk dünyası kökenli sanatçılara kapılarını kapalı tutmaktaydı.

Sürgün konusu, Kırım'da 1990'ların başından itibaren sergilenmeye başlayan Kırım Tatar görsel sanatları eserlerinde kendine özgü bir boyut kazandı.

Kırım Tatar resim sanatının uluslararası çapta tanınan ustası Mamut Çurlu bu konunun açılımına büyük katkıda bulunmaktadır. M. Çurlu'nun toplumsal içerikli avangard stili kapsamında değerlendirebileceğimiz tabloları aynı zamanda belirgin bir milli ruh, milli program içermektedir. Sürgün konulu eserlerini yaratırken ressam hatıralara değil bilinç süreçlerine dayandığı halde, önceki nesillerin hafızasına uzanmayı ve bir halk ruhunun en derin akımlarına ulaşmayı başarmaktadır.

Mamut Çurlu'nun sosyal içerikli tablolar yaratmaya başlamasının sebebi, SSCB televizyonunun 23 Temmuz 1987 tarihli akşam haberleri programında verdiği Kırım Tatarlarının sürgün edilmesini aklayan bir haber olmuştur. Kırım Tatarlarının ve Sovyetler Birliği toplumunun demokratik kesimlerinin büyük tepkisini çeken bu olay Mamut Çurlu üzerinde sarsıcı bir etki yaratır. Bundan sonra icat ettiği eserlerde milli Kırım Tatar kültürünün yüksek değerini savunması ve Tatarlarsız kalan Kırım'da bu değerlerin yok olmaya mahkum oluşunu ortaya koyması bir nevi vatandaş protestosunu oluşturmaktadır. (www.kamatur.org)

Mahmut Çurlu "Sürgünlük", 1995

Sürgün tablosunda kareler, eş kenarlar gibi geometrik şekiller ve tablo alanını yanlamasına kesen sert çizgilerle meydana getirilen soyut çözüm, aniden sarsılan bir yaşamın, beklenmedik bir şekilde omuzlara çöken felâketin dehşetini hissettirmektedir. İnsanların istif edildiği vagonun hem göğe aşıyormuş gibi, hem uçuruma yuvarlanıyor gibi belirsiz tasviri, hiçbir yere giden yolculuğun sonsuzluğunu ifade eder. (www.kamatur.org)

Bir diğer sürgün çocuğu olan ressam Zarema Trasinova şiirsel akıcılığa sahip resimleriyle kimi zaman Kırımtatar destanlarının görsel taraflarını resimlerine konu edinirken diğer taraftan kitaplar da resimlemiştir. Ama her şeyden önce o bir sürgün çocuğudur.

Bütün Kırım Tatar halkı gibi, Zarema'da sürgünü yaşamıştır. Ama onun eserlerinde karanlık renkler yoktur.Aksine aydınlık ve yarınlara ümitle bakan renkler mevcuttur. Sürgün sırasında iki yaşındaki kardeşini kaybeden ressamımız bütün ömrü boyunca kardeşini aramaktan vazgeçmemiştir. (http://www.kalgaydergisi.org)

Zarema Trasinova "Qara Bulutlar", 2004

Zarema "Kara Bulutlar" resminde sürgün acısının kadınlarda ve çocuklardaki çaresizliğini yaşatır. "Destanlar" serili resimlerindeki folklorik alegorinin tersine bu resminde acının, annelikle birleştiğindeki hüznünü görüyoruz. Çaresizlik kadınların yüzlerinden okunurken evlatlarını bu zulümden korumak istercesine onlara sarılmaları resme bakan kişinin yüreğini sızlatmaktadır. Resmin ortasında yer alan kızıl kırmızılar ise yaşanan vahşetin rengidir.

Çağdaş Kırım Tatar resminde Zarema Trasinova'nın eserleri ayrı bir sayfa açar. Sanatçı, beş yaşında geçirdiği sürgünün hatıralarını ve kardeşini yitirmenin acısını (aynı Lilya Bucurova'nın şiirine konu olan olaydaki gibi sanatçının annesine oğlunu kreşten almaya izin vermemişlerdir) gençlik ve olgunluk çağının getirdikleri ile birleştirerek Namaz (1990) ve Gurzuf Unutmadı (1991) gibi yarı gerçekçi, yarı kurgusal eserler yaratmaktadır. Gurzuf Unutmadı eserinde yanan caminin altın alevleri, tablonun duygusal ve görsel düğümünü oluşturur. Gurzuf Camiinin ne zaman yok edildiği bilinmemektedir. Büyük ihtimal, sürgün tarihi olan 18 Mayıs'tan sonra yakılmıştır. Dolayısıyla bu görüntünün çocuk hafızasına kazınan gerçek bir olayın yansıması mı, yoksa savaş döneminde yaşanan bütün bombalamaların, yangınların dehşetini birleştiren bir eğritileme mi olduğuna karar vermek zordur. Tarihî gerçekler burada bireysel anılar ve acılarla sımsıkı birleşmekte ve Kırım Tatar resim sanatının en çarpıcı ve duygu yüklü eserini ortaya çıkarmaktadır. Yanan, yıkılan şehrin fonunda gecenin lacivert ve siyah karanlığı içinde koşan bir kadının ince silueti seçilmektedir. Bu kadında ressam kendi annesinin, oğlunu almaya gitmek için çırpınan, izin vermeleri için yalvaran, hazırlık için ayrılan 20 dakika içinde yetişeceğine yemin eden çaresiz kadının hatırasını resmeder. (www.kamatur.org)

Bir diğer sanatçı Zaur İbragimov da sürgün yaşamış bir ressamdır.

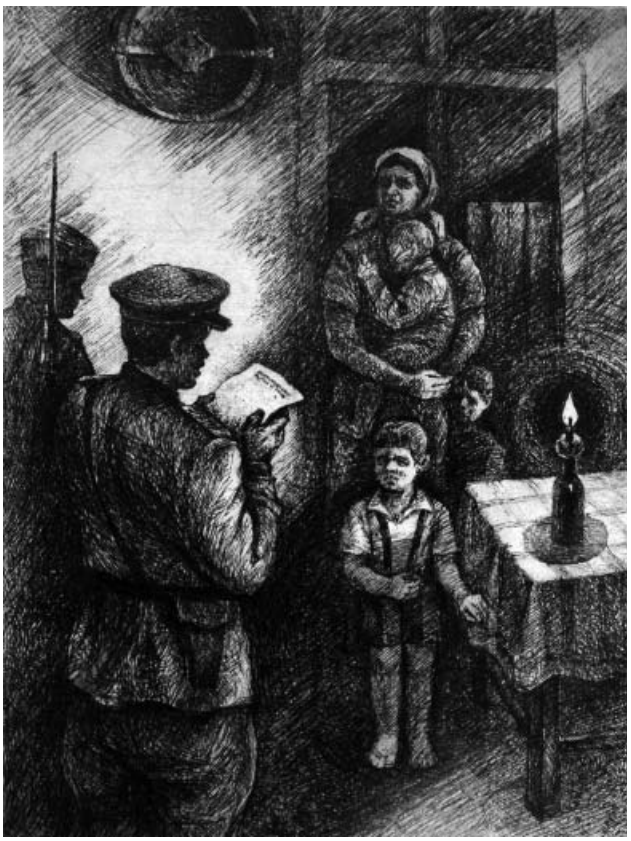

Zaur İbragimov "1944 senesi, Mayıs 18", 1997

Yukarıdaki resimde (Zaur İbragimov "1944 senesi, Mayıs 18", 1997) renksizliğin ve çizginin betimlediği figürler dikkat çeker. Zaur'un renkli manzaralarına inat bu resim; siyah beyazdır. Konu yine 1944 senesi ve sürgün anının Sovyet askerleri tarafından okunmasıdır. Anne, üç çocuk, yoksulluk ve vatana veda edecek olmanın acısı..

1953 senesinde doğan İsmet Veliullayev sürgünü yaşamamış olmasına rağmen, mensubu olduğu Kırımtatar halkının acılarına anlatılanlardan, sürgün acısını çekenlerin anılarından tanık olmuştur.

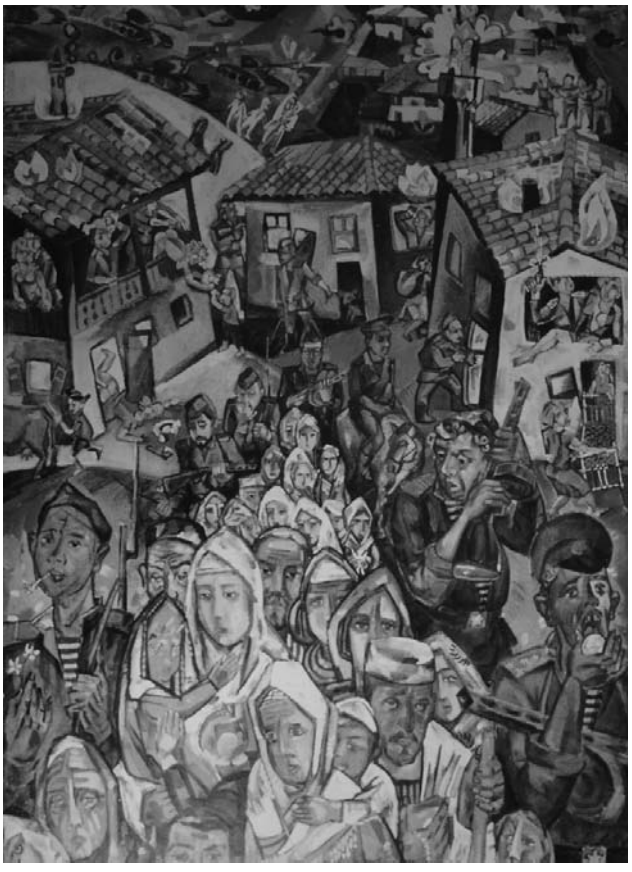

İsmet Veliullayev "Qırımtatar halqının sürgün etilüvei", 1994

Cıvıl cıvıl renklerin hakim olduğu bu resim ilk bakıldığında renkleriyle dikkat çekip bir gülümseme yaratırken birden soğuk yeşil üniformalarıyla Sovyet askerlerinin lakayt halleri ve silahlarına sarılarak halkı, özellikle kadınları ve çocukları ortalarına alıp götürmeleri ile sanki bir filmin dondurulmuş bir anını temsil etmekte.

Arka planda ise; vahşeti anlatan savaş, talan edilen yurt, tecavüz edilen kadınlar, renkli görünüme inat, vatansız bırakılmanın, işgalin, acımasızlığı görülmektedir.

Sürgün resimlerinin Kırımtatar ressamlarından biri olan Rüstem Kazimoğlu Emin ise 1950 doğumludur. Yani sürgünde dünyaya gelmiştir. R. Emin'de sürgün' ü çocukluğunun hafızalarından (çoğunlukla da halkının yaşanmış sürgün acısından) çıkararak resimlerine aktarmış duyarlı bir sanatçıdır.

Rüstem Eminov sürgünü görmedi. Sürgünden sonra yabancı illerde dünyaya geldi. Lâkin milletin ağrısı, acısı ona da rahatlık vermedi. Sürgün onun eserlerinin baş konusu oldu. (http://www.kalgaydergisi.org Leyla Tair)

R. Eminov'in sürgüne karşı duruşu resimleri aracılığı ile olmuştur. Özellikle Yayın Kırımtatarlarının toplu olarak sürüldüklerinin 65. yıldönümüne ithafen yaptığı resimler büyük ses getirmiştir.

R. Eminov "Ay Sonatasi
(Arabat faciasinin qurbanlarina…) 2003

R. Eminov "18 Mayıs 1944'ün
kara şafağı, 2001

R. Eminov "Ölüm treni — 1", 1996

R. Eminov "Ölüm Treni — 2", 1997

R. Eminov “Unutma — 1” 1997

R. Eminov “Unutma — 2” 1996

R. Eminov “Unutma — 3” 1997

R. Eminov “Unutulmuş” 1998

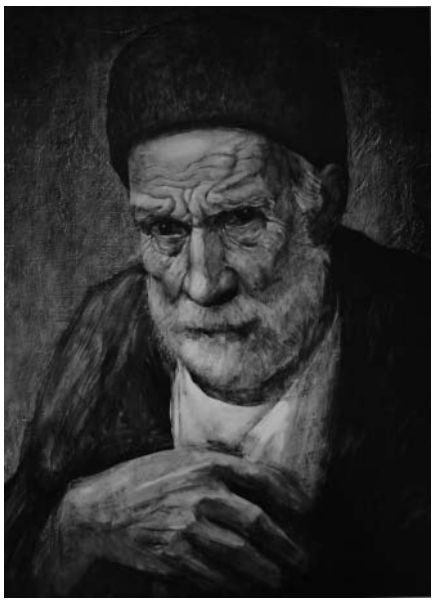

R. Eminov “Unutulmuş” 1998

R. Eminov “Ne için?..” 1998

R. Eminov “Soykırım-1” 2001

R. Eminov “Soykırım-2” 2003

R. Eminov “Soykırım-3” 2002

Ressamın betimlediği Kırımtatar halkının faciası insanları etkiliyor. Bu acıya kayıtsız kalmak imkansızdır. Ressam böylece insanlığa karşı bu cinayetin, soykırımın imkansızlığını vurgulamaktadır. (Karamonov. N. R.)

Soğuk mavilerle anlatılan sürgün resimlerindeki (R. Eminov “Ay Sonatasi (Arabat faciasinin qurbanlarina…) 2003), (R. Eminov “18 Mayıs 1944’ün kara şafağı, 2001) yaşlı kadın figürleri acının ve yıkılışın anıtsal tanıklığındalar. Çocukların boş bakışlarında, boyunları bükük hallerinde olup biteni algılayamamaları ama bir gidişin ve ayrılığın kesin bilincindeki durumları ne kadar dramatiktir.

Eserlerini halkı ile sonsuzluğa ulaştı-ran ressamımız Kırım Tatar halkının başına ge-len faciayı resimlerinde canlandırmaya karar verir. Böylelikle sürgün kurbanları hakkında mu-azzam resimler dizisi hayata geçer.

Bu konuda olayları resme geçirme yolu uzun-dur. Önce fikir doğuyor, sonra taslaklar, etüdler, krokiler üzerinde zahmetli, ağır bir çalışma dönemi başlıyor. Realist akımın izleyicisi olan Eminov resimlerini düşünüp çıkarmıyor. Aksine canlı şahitleri tasvir ediyor. Binlerce taslaktan sonra ilk üçleme “Sürgün Çocukları” ortaya çıktı. Onun ardından “Ümit tek Allah’tan” “Ne için?”, “Vatanını kaybeden İnsanlar” gibi üçlemeler ve bunların benzeri kırk resim. Sadece eserlerin adları bile dehşet doğuruyor, hatırayı yakalıyor.

Önümüzden insan tipleri tekrarlanmaz karakterler sıra ile geçiyor.Birisinin yüzünde düşünce, diğerinin yüzünde keder, üçüncüsü ümit ve inançla öne çıkıyor Ama bunların hepsini bir facialı nokta birleştiriyor.-Belirsizlik arifesinde gam, kaygı duygusu. Resimlerdeki insanlar kalplerimize yakın, çünkü bunlar bizim dedelerimiz, anne-babalarımız, ağabey-kardeşleri-

miz, evlatlarımız.Rüstem eserlerini öyle yaratıyor ki, resimlere bakarken onların kahramanlıkları ile göz göze, yüz yüze geliyorsunuz.Sanıyorsunuz ki, onlar sizden yardım bekliyorlar, bu dehşetli facianın sebebini soruyorlar… Bunlar o sürgünün bütün ağırlığını, müthişliğini omuzlarına yükleyen sıkıntılarını görüp geçiren insanlar. Sessizliğe gömülmüş sürgün kurbanları heryeri sükûnet, dehşetli suskunluk kaplıyor. Resimlere bakanlar korkudan bağırmak istiyorlar. (http://www.kalgaydergisi.org Leyla Tair)

Koskocaman bir dünya da ne yazık ki insan denen canlı çoğu zaman "Kardeşçe yaşamı" başaramamıştır.

Tüketmiştir insanlığını savaşlarda, zulmetmiştir üzerinde yaşanılan topraklar adına bir diğer toprağın insanına.

Kırımtatar halkının sürgün acısında, ressam çocuklarının gözleri; yürekleri olmuştur. Fırçaları acıların ve sessiz çığlıklarının tuvallerini betimlemiştir.

Resim gibi duygulara hitap eden ve çoğunlukla "öznel, felsefi, duygusal dokunuşları" barındıran ve sanatçıda yaşanmışlığının dışa vurumu olarak düşünülen görsel ifade biçiminin, Kırımtatarlı sürgün çocuklarının resimlerindeki yorumları çok dramatiktir.

İnsanlık tarihine kara bir leke bırakmış 18 Mayıs 1944 tarihi sürgün çocuklarının iliklerine kadar işlenen keder ve acıları hala unutturamamıştır.

Kaynakça

1. Eminov R. K. Soykırım / R. K. Eminov. — Simferepol (Akmesçit) : Lemeşko K. A. — 22 c.
2. Zaatov İ. Qırımtatar Ressamları XIX asırnın sonu — XXI asırnın başı Ressamlıq, Grafika, Heykelcilik / İ. Zaatov. — Simferepol : QCI "Qırımdevoquvpedneşir" neşriyatı, 2008.
3. http://www.fikirdebirlik.org/yazdir.asp?yazi=200705003
4. http://h4bib.blogspot.com/2012/05/buyuk-surgun-krm-tatar-turkleri.html
5. http://www.kamatur.org/makaleler/edebiyat/640-cuk-gle-1943—1944-kirim-tatar-karay-ve-balkar-sg
6. http://www.kalgaydergisi.org/index.php?sayfa=dergiicerik&sayi=15&kod=621
7. http://www.kalgaydergisi.org/index.php?sayfa=dergiicerik&sayi=16&kod=610

НАВРЕЗ-БАЙРАМ: ИСТОКИ И СОВРЕМЕННОСТЬ (ЭТНОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)

Узунова Л.В.,
кандидат искусствоведения, доцент
Украина, Крым

Аннотация. В предложенной статье проводится этнокультурологический анализ праздника Наврез-байрам с точки зрения структурологии и морфологии праздника как предмета научного изучения, а именно с позиции неотъемлемой части этнокультуры тюркских народов и с позиции социального явления в современной культуре крымских татар с учетом полиэтничности региона их проживания.

В статье определини некоторые задачи этнокультурологии на территории Украины и Крыма в том числе; подаётся краткий очерк истории возникновения данного праздника в тюркской культуре. Основной акцент автор делает на структурно-сравнительном и сравнительно-семиотическом анализе данного праздника:

а) с точки зрения древнейших религиозных верований: анимизма, тотемизма, фетишизма;

б) с точки зрения языческих истоков обрядовой структуры данного праздника и его фольклорного наполнения: обряды «арфе куню», «девичьи гадания под розовым кустом», «очищения огнем», обряд «вождения рыжей козы», обряд «наврез-чечеги» и отражения содержания этих обрядов в музыкально-песенном материале — «Наврез-чечеги», «Сары эчким» и «Кара тавух»;

в) с точки зрения идентичности некоторых структурных компонентов и реквизитов данного праздника со славянскими народными праздниками, также основанных на языческих и древнейших верованиях в домонотеистический период.

Summary. In the report etnoculturologic analysis of Navrez-Bayram holiday, from the point of view of structure and morphology of the holiday as a subject of scientific study, namely, from the perspective of an integral part of the Turkic peoples and ethno-culture from the perspective of a social phenomenon in modern culture of Crimean Tatars the polyethnic nature of the region in which they live is proposed. The proposed report gives the definition of the concept of ethno-cultural and its tasks on the territory of Ukraine and Crimea, including highlights some aspects of the history of this holiday of Turkic culture. The author makes the emphasis on structural and comparative analysis of the holiday:

a) from the point of view of the most ancient faiths: animism, fetishism, totemism;

b) from the point of view of the pagan origins of the ceremonial structure of the holiday and its folklore filling: rites of "harp", "maiden day divination by Pink Bush", "purification by fire", "driving the Red goat", "navrez-čečegi";

c) from the point of view of the identity of certain structural components and details of this holiday with Slavic folk festivals, also based on ancient beliefs in the pagan and the pre-monotheistic period. The report underlines the importance of the revival of this holiday.

Özet. Önerilen raporda ètnokul′turologičeskij analiz Navrez-Bayram tatili, strukturologii point of view ve morfolojis ibilimsel çalışma konusu olarak tatil, ayrılmaz bir parçası olan Türk halkları ve etno-Kültür sosyal bir olgu KırımTatarları modern

kültürde bakış açısından bölgenin polyethnic doğa yani içinde yaşadıkları. Önerilen raporda Ukrayna topraklarında ve Crimea, dahil olmak üzere; etno-kültürel kavramı ve onun görev tanımını verir Bu tatil Türk Kültür tarihinin bazılarını vurgular. Yazar tatil yapısal ve karşılaştırmalı bir analizini vurgu yapar: bir) açıdan en eski inançlara sahip: Animizm, fetişizm, totemism; b) açıdan, tatil ve onun folklore dolum tören yapısını putperest kökeni: mezhepler "harp", "kızlık kunû kehanet pembe Bush tarafından", "arıtma by fire", "kırmızı keçi sürüş" navrez-čečegi;

c) açısından bakıldığında bazı yapısal bileşenler kimliğinive Slav halk festivaller bu tatil ayrıntılarını, ayrıca eski inançlar pagan ve pre-monotheistic dönemin dayalı. Rapor, tatil Navrez-Bayram Kırım Tatarları modern kültürde bir canlanma sosyal bir olgu, sanatsal ve estetik ve modern KültürKırımTatarları geleneğinde medya olarak önemini altını çiziyor.

Постановка проблемы. Изучение фольклорной традиции как объединяющей части культуры и познание её в динамике общего и частного является актуальным вопросом в духовном возрождении украинской нации, представленной культурой различных этнических общностей и этносов. В этой связи возникает объективная необходимость в научном осмыслении истоков традиционной культуры, её трансформации в современную культуру и изучение данного явления через призму этнокультурологических ценностей.

Отрицательное отношение к традиционным обрядам и праздникам в советский период исходило из политики атеистической идеологии и восприятия обрядово-празничной народной культуры как антипода. Падение догм советской идеологии дало возможность возрождения давно отвергнутых элементов народной культуры, основанной на религиозной (как политеистической, так и монотеистической) традиции. Примером тому может стать возрастающий научный интерес к традиционному празднику тюркских народов Наврезу, реконструкцию которого можно проследить в современной культуре крымских татар.

В наши дни изучением процесса ретрансляции народних праздников различных этносов и их вхождением в современную культуру с учетом трансформации занимается, сравнительно новая в Украине, наука этнокультурология, представляющая одно из направлений культурологии.

Цель данной статьи — раскрыть некоторые аспекты этнокультурологического анализа (сравнительно-семиотического направления) традиционного празника НАВРЕЗ в культуре крымских татар с учетом полиэтничности региона их проживання.

Нужно заметить, что научные работы в области исследования Наврез-байрама в Крыму практически отсутствуют. Однако, учитывая многовековую историю этого празника у тюрских народов можно упомянуть работы следующих ученых: Мафедзева С. Х. «Обряды и обрядове игры адыгов 19-начала 20 вв»; Лаврова В И. «Доисламские верования адыгейцев и кабардинцев»; Васильева Л. С. « История религий Востока. Религиозно-культурные традиции»; Булатовой А. Г. «Традиционные праздники и обряды народов горного Дагестана — XIX—XX вв.»; Исмайлова Х. «О народных трудовых традициях узбеков», а также научные работы ученых этнографов Бромлея Ю. В., Маркова Г. Е. и др.

Исследовать народно-праздничную традицию с точки зрения этнокультурологии — значит исследовать не только морфологию празника: его символику и семиотику, содержание в региональных отличиях, народную драматургию, режиссуру в процессе реконструкции и ретрансляции, но и проводить структурно-типологический и сравнительно-семиотический анализ празника как в вертикальном, так и в горизонтальном срезе. Конечно, объём данной статьи не позволит нам раскрыть исследование празника Наврез во всех аспектах, поэтому предлагаем раскрыть данный прадзник с точки зрения сравнительно- семиотическогого анализа, направленного на поиск идентичных элементов в традиционной обрядово-праздничной культуре народов Крыма.

Итак, краткая историческая справка. Навруз (перс. **زورون** — «новый день»), а также Международный день Навруз (21 марта) — праздник нового года по астрономическому солнечному календарю у иранских и тюркских народов.

Происхождение этого праздника уходит своими корнями в дописьменную эпоху истории человечества. Официальный статус он приобрел в Ахеменидской Империи как религиозный праздник зороастризма. Продолжает повсеместно отмечаться и после исламских завоеваний, вплоть до настоящего времени. В современное время отмечается в дни, на которые приходится весеннее равноденствие.

Следует отметить, что на территории Ближнего Востока Навруз празднуется только представителями тех народов, которые проживали там до прихода арабов, распространения Ислама и возникновения Арабского Халифата. Соответственно, Навруз, например, не празднуется арабами в Ираке и Сирии. В Турции с 1925 года по 1991 год официально празднование Навруза было запрещено. В Сирии празднование Навруза запрещено до сих пор» [1].

30 сентября 2009 года Навруз был включён ЮНЕСКО в Репрезентативный список нематериального культурного наследия человечества, с этого времени 21 марта объявлено как Международный день Наурыз.

Празднование Навруз под различными названиями широко распространено во многих культурах, входивших ранее в зону влияния Персидской Империи и персидской культуры. Вот неполный список вариантов названия этого праздника в разных языках: перс. نوروز — Now ruz, курд. Newroz, тадж. Наврӯз, узб. Наврўз, Navro‘z, азерб. Novruz, туркм. Новруз, Nowruz, каз. Наурыз, уйг. Нороуз, кирг. Нооруз, тат. Нәүрүз / Nəwrüz, тур. Nevruz, крымскотат. Navrez / Наврез, башк. Нәүрүз / Näwrüz, чуваш. Нарăс. Также он отмечается под местными названиями на других языках. » [1].

В настоящее время Навруз отмечается как официальное начало нового года 21 марта в Иране и Афганистане, а также как государственный праздник 21 марта в Таджикистане, Татарстане, Башкортостане, Дагестане, других регионах России и в СУАР, Албании, Иракском Курдистане, Индии, Кыргызстане, Македонии, Турции, Туркменистане и Узбекистане; и как государственный праздник 21—23 марта в Казахстане и Азербайджане.

30 сентября 2009 года Навруз был включён ЮНЕСКО в Репрезентативный список нематериального культурного наследия человечества наряду с другими 76 элементами нематериального наследия со всего мира. Решение о включении данных 76 элементов нематериального наследия было принято 24 государствами-участниками Межправительственного комитета по сохранению нематериального наследия. 19 февраля 2010 года на 64-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН в рамках пункта 49 повестки дня «Культура мира» консенсусом была принята резолюция, озаглавленная «Международный день Навруз».

В соответствии с текстом резолюции Генеральная Ассамблея ООН:

— признаёт 21 марта как Международный день Навруз;

— приветствует усилия государств-членов, в которых отмечается Навруз, по сохранению и развитию культуры и традиций, связанных с Наврузом;

— побуждает государства-члены прилагать усилия к повышению уровня информированности о Наврузе и организовывать при необходимости ежегодные мероприятия в ознаменование этого праздника;

— призывает государства-члены, в которых отмечается Навруз, изучать историю происхождения и традиции этого праздника в целях распространения знаний о наследии Навруза в международном сообществе;

— предлагает заинтересованным государствам-членам и Организации Объединенных Наций, в частности её соответствующим специализированным учреждениям, Фондам и программам, главным образом ООН по вопросам образования, науки и культуры, и заинтересованным международным и региональным организациям, а также неправительственным организациям принимать участие в мероприятиях, проводимых государствами, в которых отмечается Навруз.

Проблему использования языческих элементов и магии в традиционных праздниках мусульманского народа рассматривает в своей научной работе А. Г. Булатова [43, 199], которая неоднократно подчеркивает сложную проблему взаимоотношения ислама и традиционной мифологии. На ряде примеров автор показывает, как в праздничном поведении людей, приверженных магии, бессознательно смешивались архаическая практика с установлением ислама. Причем, одно отнюдь не противоречит другому [2].

Вопросам возрождения традиционной мусульманской культуры, ее типологического родства с другими этническими группами посвящена работа Исмайлова Х. «О народных трудовых традициях узбеков» [4], в которой автор проводит аналогии некоторых элементов мусульманской обрядности узбеков и остаточных элементов язычества, которые используются и в культуре крымских татар. Данная работа представляет особый интерес для мусульманских народов, возвратившихся в Крым из Средней Азии и Казахстана.

Так, налицо общность сезонных праздников в Крыму, включая множество однородных обрядовых действий очистительного и аграрного характера. Обряды весеннего, весенне-летнего, летне-осеннего цикла, возникшие в эпоху развивающегося хозяйства были одинаково направлены на обеспечение обильного урожая, плодородия скота, семейного благополучия людей, их здоровья, связанного с поверьями, удачи во всех делах. Выявляется стадиальная близость у народов Крыма земледельческой обрядности и аграрных культов, эротических черт в свадебных и календарных (весенних) обрядах, форм почитания солнца и огня, священной воды и камней, а так же примет и гаданий. Памятники археологии и средневековые исторические сведения свидетельствуют о глубокой древности пережиточных ритуалов. Так устанавливаются закономерности возникновения, бытования и исторической трансформации обычаев и обрядов в пределах обширного региона. Пример языческой идентификации народных календарных праздников можно привести, обратившись к календарю народных праздников Крымского региона, в частности к встрече нового года у народов различного вероисповедания.

У крымских татар этот праздник, как и у всех тюркских народов, приходит в день весеннего равноденствия, что само по себе является остаточным явлением языческого календаря, когда у славян год начинался с 1 марта (день знахарей). В переводе с иранского «новруз» — «новый день». В Крыму это название трактуется как Наврез, равно как и название Великого поста перед Уразой: «Рамадан» — «Рамазан». Существует три версии возникновения этого праздника, из которых видно, что корни его уходят глубоко в язычество и потому он впитал все его формы: тотемизм, анимизм, анимизм, фетишизм, магию, мантику,— в равной степени, просочившиеся как в мусульманскую, так и в христианскую культуры. Длится этот праздник от 3 до 5 дней. За неделю до праздника хозяйки очищают дом, готовят к сожжению старые вещи. Накануне праздника разжигают костер и прыгают через него очищаясь и предварительно обливаясь водой. **Проведем аналогию**. Культ огня с его очистительной силой и ритуальными действиями успешно используется и христианскими народами в период Масленицы, особенно в последний день масленичной недели, сопровождающейся игровыми забавами с костром, на котором сжигают не только Масленицу, но и старые вещи, и украденные у хозяев-зевак колеса, которые, спускаясь с гор осуществляют обряд культа плодородия. У тюркских народов этот культ выражается в обряде «первой борозды», проводимого мужчинами в Наврез, и в детском обрядовом фольклоре. Он связан с тщательным приготовлением костюмов ряженых, маски козы, которую водят вечером по домам и поют традиционную песню «Сары эчким» (Рыжая коза), изготовлением специальных веточек, украшенных подснежниками «Наврез чечеги», которыми в день праздника стучат в окна к ожидающим хозяйкам и поют песню «Черная курица» [5, 178]. Услышав пение, хозяева одаривают гостей сладостями и орехами, обязательно сладкое песочное печенье различной формы — курабье, сладкие слоеные лепешки, закрученные в рожки — катмерпте [7, 164]. И, если бы не чисто крымско-татарские названия некоторых атрибутов праздника, то складывается невообразимое впечатление Рождественских праздников, в частности «Коляды» у христианских народов, с полной идентификацией тотема (коза), обрядом подаяния, волочебными действиями и величальными песнями, которые аналогично используются и в период «Великодня» на Украине, аналогичны им и русские «виноградьи» — величальные песни, исполняемые волочебниками для хозяев дома перед Пасхой.

Знамениты у Крымских татар Наврезовские девичьи гадания: и перед зеркалом о суженых, и с кувшином воды, в который бросают свои кольца или ожерелья незамужние девушки и ставят его на ночь под «розовый куст» (куст чайной розы), а в канун нового года вытаскивают предметы и предсказывают будущее друг другу. Аналогичны новогодние гадания и у русских, украинских, белорусских, болгарских и армянских девушек и других христианских народов, в культуру которых смело, проникли зороастрийские традиции Ирана, наслоившиеся на более древние языческие представления.

И еще два эпизода крымско-татарского праздника «Наврез», раскрывающих нам полную картину типологического родства в народно-праздничной культуре различных этносов, проживающих в Крыму. Наврезовское утро — 21 марта — старики начинают с молитвы — намаз. Обращаясь к Богу, прославляя его, они просят прощения за прегрешения, содеянные в прошедшем году, а затем поминают души умерших родственников, употребляя в пищу отварные куриные яйца (символ рождения новой жизни) и специально приготовленную сладкую поминальную халву (Черная халва: мука, поджаренная на топленом масле с добавлением сахара и воды, раскладывается ложкой на блюдо и употребляется в застывшем виде). А ведь Рождественское утро у христианских народов или утро еврейского Рош Ха-Шане — Нового года, отмечаемого в сентябре, когда трубят в бараний рог — «шефер» — прямо в синагоге, тоже посвящено обращению к Господу Богу, прославлению его посланников будь то Иисус, пророк Мухаммед или Моисей. «Да будешь ты вписан в книгу на хороший год!» — желают друг другу крымские евреи, подразумевая Великую Книгу Жизни и Добрых дел, которую ведет сам Господь Бог [8, 1]. А элемент поминовения умерших в новогодние праздники четко прослеживается не только на татарских байрамах, но и на всех христианских праздниках. Идентификация этого обряда связана с одним из древних форм языческого восприятия мира — *анимaтизмом*— вера в существование души умершего человека. Таковы уникальные семейные обычаи в трапезе на Святвечір. Здесь, и обереги, и уважение к духам умерших, да и сама сладкая кутья, не что иное, как основное поминальное блюдо, которое сопровождает все праздники славянских народов, использования как обрядового атрибута крашеных яиц на Пасхальных праздниках.

Новогодний обряд обливания водой у тюркских народов, как очищение, четко прослеживается и у иудеев в обряде «ташлях» — стряхивание полы одежды в ближайший водоем, и у Христиан на Водокрещение.

Древнейшее представление наших предков о рождении нового как производного от отжившего старого воплотилось в обрядовых действиях с яйцами и поклонении птице, как хранительнице души человеческой. Так, в день Навреза, в отличие от всех других крымско-татарских байрамов, основным обрядовым блюдом является курица отварная и лапша с куриным бульоном, да и дети, во время волочебного обряда в день Нареза, идут по большей мере туда, где есть большие курятники и желают достатка яиц в дом хозяйке и сакральных оберегов в песне «Кара тавух». Аналогичный эпизод можно встретить и у православных христиан на Святвечір: «Квох, квох, квох! Несу кутю на покутю, а узвару до пари» — говорит хозяйка, накрывая явства нарождественский стол, а дети продолжают квохтать, чтоб куры в новом году хорошо неслись. И жареный цыпленок на праздничном столе у крымских евреев, и гусь с яблоками на рождественском столе у русских — все это элементы типологического родства народно-праздничной культуры не только народов Крымского региона, но и вцелом по Украине, а дополнив вышесказанное детальными примерами, можно отнести и к народам Евразии. Они принимали сходные формы и семиотическую идентичность во многих государствах в периоды, предшествующие становлению развитых и сложных религиозно-философских систем. Близкие обрядово-зрелищные комплексы, связанные с поклонением стихийным силам природы

и с жизненным циклом, возникли у разных народов независимо друг от друга, они были этнически неспецифичны ввиду закономерностей связи между сходными формами трудовой деятельности и формами мировоззрения. Иногда, в точности совпадает вещественная атрибутика, растительные, звериные и антропоморфные символы, способы гаданий о будущем. Таковы, например, круговые танцы (у крымских татар, русских, украинцев, евреев, армян, болгар, караимов, немцев), восходящие к культу солнца и полной луны и не порывавшие с аграрной магией и её символикой. Повсеместно символом плодородия служили крашенные или отварные яйца, злаково-бобовая пища, как обрядовое блюдо на всех календарных и семейных праздниках. Вера в целительную силу огня и воды воплотилась в сходных обычаях на огромных территориях Европейского континента [9].

Типологическое родство обрядовых эпизодов различных национальных праздников народов Крыма во многом связано с включением в них наслоений различных эпох. Например, к глубокой древности восходит ряженье, впитавшее мощные пласты языческих представлений и элементов. Так, использование зооморфных масок, поклонение своему тотему, обряд жертвоприношения используется по всему Крымскому региону: маска козы, петуха, принесение в жертву барашка, курицы, гуся, оживление различных героев и персонажей из национальной мифологии, поверий, исторических событий — все это обязательно связано с ряженьем или воспроизведением для зрительного восприятия неодушевленных или ушедших в небытие предметов, людей, явлений, образов. Традиционное ряженье — характерная особенность традиционного праздника у евреев Пурим (жребий), во время которого инсценируется легенда о спасительнице еврейского народа девушке Эстер.

Система ряженья у христианских народов Крыма претерпела некоторую трансформация к упрощению. Так, во многих районах Крыма (Симферопольский, Сакский, Красноперекопский, Евпаторийский, ЮБК) — волочебные обряды исполняются только на Васильев вечер (Щедрый вечер в канун Нового года по старому стилю). Традиционно собирается детвора, рядятся в различных героев — цыгане, Петух, Свинья, Коза, в национальные русские и украинские костюмы- и водят переодетую разрумяненную Меланью, поздравляя хозяев с наступающим Новым годом. Колядовальные обряды с Козой тщательно готовятся.

Интересна и сакральная символика Наврез-байрама, например веточки наврез-чечеги должны придавать силу и здоровье всем, кого они коснуться, а недуг и невезение забрать на себя. По окончании обрядового действия подростки уносят эти веточки к водоёму и пускают их по воде. Здесь целесообразно вспомнить болгарский праздник встречи нового года «Сурва година» и его основной сакральный атрибут ветки кизила, которые выполняли аналогичную функцию с наврез чечеги. Традиционные народные праздники других народов Крыма — немцев, поляков, грузин, армян, греков, караимов и крымчаков и др. — разделяются по их современному вероисповеданию, национальным, региональным особенностям в период формирования и имеют специфические особенности, связанные с языковым отличием и религиозным синкретизмом сформировавшимся на протяжении многих веков. Однако, несмотря на разность монотеистических религий этих народов, в традиционной обрядово-праздничной культуре их объединяют единые элементы древних верований: анимизма, фетишизма, тотемизма, аграрной магии и сезонной трудовой деятельности.

Таким образом, исследуя идентичность структурно символических элементов празника Наврез байрам с аналогичными элементами в обрядовой культуре народов Крыма мы находим тот общий механизм культурной реликвии который представляет на сегодняшний день этнокультурную ценность для всех народов, населяющих полуостров. Реконструкция и популяризация этого праздника, на наш взгляд, поможет не только в процессе возрождения этнической культуры крымских татар, но и облегчит процесс адаптации её в полиэтническом и поликультурном пространстве Крымского региона. Важность возрождения праздника Наврез-байрам в современной культуре крымских татар определяется как социальной потребностью народа, художественно-эстетического материала, носителя тюркской традиции в современной культуре крымских татар, так и явления, представляющего этнокультурологическую ценность для АРК в целом.

Список используемой литературы и источников

1. Ru.wikipedia.org/wiki/ — Новруз.
2. Булатова А. Г. Традиционные праздники и обряды народов горного Дагестана XIX—XX вв. / А. Г. Булатова. — Л. : Эльбрус, 1988. — 211 с.
3. Бромлей Ю. В. Этнография / Ю. В. Бромлей, Г. Е. Маркова. — М. : Наука, 1996. — 317 с.
4. Исмайлов Х. О народных трудовых традициях узбеков / Х. Исмайлов // Этнографическое обозрение. — 1990. — № 6. — С. 18—19.
5. Чуприн А. Крымские татары / А. Чуприн. — Симферополь : Таврия, 1993. — 178 с.
6. Токарев С. А. Религия в истории народов мира / С. А. Токарев. — М. : Политиздат, 1986. — 576 с.
7. Крымскотатарские национальные блюда. — Симферополь : Крымиздат, 1991. — 164 с.
8. Гительман Ц. Формирование еврейской культуры и самосознания / Ц. Гительман // Этнографическое обозрение. — 1991. — № 1. — С. 33—44.
9. Васильев Л. С. История религий Востока. Религиозно-культурные традиции / Л. С. Васильев. — М. : Высшая школа, 1993. — 369 с.

НЕИЗВЕСТНЫЕ СТРАНИЦЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТОТАЙКОЙСКОГО ПЕДТЕХНИКУМА 1922 —1931 гг.

Усманова С.А.,
аспирант РВУЗ «КГУ»
Украина, Крым

Аннотация. Статья посвящена проблеме деятельности Тотайкойского педтехникума которая до сегодняшнего дня оставалась неисследованным, темным пятном в деле национального образования крымских татар в начале XX века опираясь на архивные документы ГААРК, считавшиеся утерянными и которые впервые вводятся в научный оборот.

В 1922 году в бывшем имении помещика Кесслера в селе Тотайкой (ныне село Ферсманово) недалеко от Симферополя были созданы Педагогические курсы, которые в 1923 году были переименованы в Крымский Татарский Педагогический Техникум. В быту, это учебное заведение стали называть «Тотайкойский педтехникум». Преподавательский состав Тотайкойского педтехникума за все время его существования объединял лучшие кадры крымскотатарской интеллигенции: Амет Озенбашлы, Бекир Чобан-заде, Асан Сабри Айвазов, Шевки Бектуре, Абибулла Одабаш, Асан Рефатов, Фейзи Эдгем, Мемет Абдулла, О. Акчокраклы, Умер Аджи-Асан, Бекиров Мустафа, Вели Габилев.

Тотайкойский педтехникум разработал учебно-методические планы применительно к своей специфике. Тотайкойский педтехникум с поставленной задачей справился на отлично, дав Крыму новое поколение крымскотатарской интеллигенции. За известные годы существования техникум выпустил 201 курсанта, среди которых учителя, поэты, ученые, общественные деятели.

Ключевые слова: образование, национальная щкола, педагог, крымскотатарский язык, крымскотатарская интеллигенция, педтехникум.

Summary. The article deals with the problem of the Totaykoy pedagogical college which until now has remained unexplored, dark spot in the national education of the Crimean Tatars in the beginning of XX century on the basis of archival documents GAARK, considered lost and who first introduced into scientific circulation.

In 1922, the former estate of the landowner in the village Totaykoy Kessler (now the village Fersmanovo) near Simferopol were established teacher training courses, which in 1923 was renamed the Crimean Tatar Teachers College. In the home, the school became known as “Totaykoysky pedtehnikum.” Teaching staff of Totaykoy pedagogical college for the lifetime of the united the best shots of the Crimean Tatar intelligentsia Amet Ozenbashly, Bekir Choban-zade, Hasan Sabri Aivazov, Sevki Bekturov, Abibulla Odabash, Asan Refat, Feyzi Edgem, Mehmet Abdullah O. Akchokrakly, died Aji-Asan, Bakir Mustafa Veli Habil.

Totaykoy pedagogical college developed educational and methodical plans with respect to its specificity. Totaykoy pedagogical college the task is handled excellently, giving a new generation of Crimea Crimean Tatar intelligentsia. Known for years of the College issued a 201 cadets, including teachers, poets, scientists and public figures.

Keywords: education, national school, teacher, Crimean Tatar, Crimean Tatar intelligents, pedagogical college.

Постановка проблемы. Народное образование — составная часть национальной культуры и духовной жизни общества. Изучение истории народного образования позволяет глубже понять многие проблемы отечественной истории, в том числе эффективность социальной политики государства, роль общества, интеллигенции, народных масс, в становлении культуры в целом. Обращение к историческому опыту развития народной школы в XIX — начале XX вв. определяется необходимостью научного познания прошлого нашей страны, возможностью использования этого опыта для анализа современного состояния народного образования. Оторванность современной школы от национальных традиций образования очевидна для многих практиков и теоретиков ее реформирования. Она началась в советский период и привела к забвению множества элементов воспитания. Сегодня остро встает вопрос о необходимости воспитания подрастающего поколения с учетом не только общечеловеческих идеалов и ценностей, но и этнических особенностей. Исторический опыт представляет неисчерпаемый ресурс, из которого можно черпать материал для обновления форм и методов обучения. Для этого стоит еще раз обратиться к анализу деятельности ранее существовавших образовательных учреждений.

Актуальность избранной темы объясняется тем, что критическое осмысление нашей действительности требует возвращения к опыту народа, идеи народной педагогики являются неисчерпаемым источником для изучения культуры народа, для возрождения системы национального образования и воспитания подрастающего поколения.

Вопросы развития и структуры конфессионального образования, дающего право работать учителями в начальной школе и духовных училищах, в Крыму XIX — начале XX столетия рассматривались в отдельных работах Ф. Андриевского, У. Боданинского, В. Ганкевича, И. Гаспринского, В. Григорьянца, И. Зайченко, Д. Прохорова, А. Глузмана, Л. Редькиной, С. Тигранян, З. Хайрединовой, Д. Абибуллаевой, Э. Аблаева, М. Прохорчик, Э. Абибуллаевой, Г. Кондратюка и др.

Цель — представить общественности ряд интересных фактов о деятельности Тотайкойского педтехникума, которые до сегодняшнего дня оставались неисследованным, темным пятном в деле национального образования крымских татар в начале XX века опираясь на архивные документы ГААРК, считавшиеся утерянными и которые впервые вводятся в научный оборот.

В рамках поиска материала для диссертационного исследования в Государственном архиве Автономной Республики Крым, найдено 125 дел под грифом «Ялтинский татарский педагогический техникум». При детальном изучении выяснилось, что данные материалы относятся к Тотайкойскому педтехникуму и проливают свет на историю развития и становления педагогического образования в Крыму в 20—30-е годы прошлого столетия. В найденных ценных материалах оказались протоколы школьных заседаний, переписка с Профобром Крыма, списки курсантов, методическая работа техникума, учебные планы и списки преподавателей, расписание занятий и многое другое. По утверждению архивных работников, со дня поступления в Архив этих дел не касалась рука исследователя.

В 1922 году в бывшем имении помещика Кесслера в селе Тотайкой (ныне село Ферсманово) недалеко от Симферополя были созданы Педагогические курсы, которые в 1923 году были переименованы в Крымский Татарский Педагогический Техникум с четырехлетним курсом обучения на основных курсах и один год на подготовительном отделении [1, л. 60]. В быту это учебное заведение стали называть «Тотайкойский педтехникум», это название сохранилось за ним и после перевода в Симферополь летом 1924 года. В Симферополе техникум занял дом предпринимателя Христофорова, по улице Феодосийской дом 1/2 (ныне ул. Киевская 75/1). Открытие Крымского татарского педагогического техникума в феврале 1922 году было своевременным и целесообразным. Целевой установкой Педтехникума являлась подготовка учителей для татарских школ 1-й ступени. Отделение было одно — школьное, язык преподавания татарский и русский, принимали исключительно лиц крымскотатарской национальности [2, л. 52]. Первоначально учебный план педтехникума был с сельскохозяйственным уклоном: первые два курса — общеобразовательный с педагогическим уклоном, и III и IV специально педагогическим уклоном [3, л. 1].

В Крымском Татарском Педагогическом Техникуме преподавали учителя, имена которых навсегда вошли в историю. Преподавательский состав Тотайкойского педтехникума за все время его существования объединял лучшие кадры крымскотатарской интеллигенции: Амет Озенбашлы, лекции по филологии читал профессор, ученый-тюрколог с мировым именем Бекир Чобан-заде, после отъезда в Азербайджан его заменяет Асан Сабри Айвазов, родной язык — Шевки Бектуре, Хамиде Бектуре учила рукоделию, психологию вел поэт и педагог Абибулла Одабаш, музыку — композитор Асан Рефатов, краеведение и экономическую географию — Фейзи Эдгем, естествознание — Мемет Абдулла, О. Акчокраклы, Умер Аджи-Асан, Бекиров Мустафа, Вели Габилев. Народный Комиссариат Просвещения подбирал кадры для техникума. Ведущую роль по управлению техникумом играл заведующий. Первым заведующим техникума был — Амет Озенбашлы. С 1924 года по 1925 годы техникумом заведует Мустафа Бекиров [4, л. 34]. В 1925 г. заведующим был назначен талантливый педагог и писатель Вели Габилев [5, л.11]. С декабря 1926 г. по конец 1928 гг. техникумом заведует известный ученый-языковед Якуб Азизов, после него эту должность занимает А. Мензатов с 28.02.1929 года [6, л.48].

Состав 1922—1925 года состоял из 18 преподавателей, из них крымских татар — 6. В 1925—1926 учебном году число преподавателей — 18 человек. В 1926—1927 учебном году работает 16 педагогов, из которых татар — 9. Высшее образование имеют — 13 человек, среднее — 3. Педагогический стаж абсолютного большинства свыше — 5 лет. Нагрузка колеблется от 12 часов и выше, максимальная нагрузка одного преподавателя — 30 недельных часов. [7, л. 16].

Из сведений о языке преподавания предметов, становится известно, что в 1925—1926 году в Крымском Татарском Педагогическом Техникуме на родном крымскотатарском языке, курсантам преподавалась часть математики в младших курсах — С. Байрашевская, татарский язык и история татарской литературы — А. Айвазов, обществоведение у 1, 2 курса — Гафаров, обществоведение у 3,4 курса — Аблямитов, политпросвет работу — В. Габилев, методика татарского языка — А. Одабаш, музыка и пение — А. Рефатов. Остальные предметы велись на русском языке [8, л. 75].

Руководство Техникума стремилось к тому, чтобы большинство предметов преподавалось на родном языке. Однако в виду того, что квалифицированных преподавателей из числа крымских татар было очень мало, в 1927 году около 54% учебных дисциплин преподается на русском языке, которым учащиеся не достаточно владеют. По сравнению с 1925—1926 учебным годом, сведение преподавания дисциплин на родном языке почти до половины, можно считать достижением техникума, так как до 1927—1928 учебного года преподавание на русском языке велось на 65%. И педруководство Техникума в 1927—1928 учебном году ставило целью понизить% преподавания на русском языке до 45% благодаря привлечением крымскотатарских преподавателей. В связи с отсутствием учебников на родном языке, преподаватели ведущие преподавание на татарском языке нередко пользовались учебниками на русском языке. Это положение также очень сильно ослабляло и понижало производительность и продуктивность энергии затрачиваемой учащимися [9, л.81].

В 1928—1929 учебном году преподавателей в техникуме было 20 человек, из низ крымских татар — 7, русских — 13.

Преподавательский состав Тотайкойского Техникума за известные годы:

Преподаватели	1922—1923	1923—1924	1924—1925	1925—1926	1926—1927	1927—1928	1928—1929	1929—1930
Русских		8 ч.- 50%	8 ч.— 44,5%	11 ч.- 64,7%	10 ч.- 55,5%	9 ч.- 52,9%	12 ч.- 57,1%	13 ч.- 65%
Татар		8 ч.— 50%	10 ч.- 55,5%	6 ч.- 35,3%	8 ч.- 44,5%	8 ч.- 47,1%	9 ч.-42,9%	7 ч.- 35%
Всего		18	18	17	18	17	21	20

Из составленной нами таблицы видно процентное соотношение преподавателей.

В техникуме большое внимание уделялось кружковой работе. Наиболее интенсивно работал кружок краеведческий, главной задачей которого являлось обследование г. Симферополя, кружок по письмоводству и политический, работа которого носила характер практический и велась активно-трудовыми методами; многие из учащихся посещали литературный кружок преподавателя А. Айвазова [10, л. 113].

Также активно велся музыкальный кружок, где студенты занимались не только пением, но и игре на музыкальных инструментах, был создан духовой оркестр под руководством Асана Рефатова. Известно, что в это время талантливый композитор А. Рефатов написал «Тотайкойский марш», «Марш джигитов» (на слова Б. Чобан-заде). Можно предположить, что «Тотайкойский марш» был своеобразным гимном педтехникума.

Поступать в Тотайкойский педагогический техникум имели возможность лица только татарской национальности с 14 до 28 лет, предпочтение отдавали рабоче-крестьянской молодежи, девушкам.

По данным найденным в архиве ГААРК нами составлена таблица показывающая состав и количество учащихся за период 1922 по 1928 годы:

	1922—1923	1923—1924	1924—1925	1925—1926	1926—1927	1927—1928	1928—1929	1929—1930
Подготовит.			28	32	52	50	41	41
I			32	35	41	45	41	43
II		59	40	31	29	44	41	44
III		54	62	35	27	30	37	34
IV			34	59	34	22	24	29
Семинарская группа		—	—	—	7	—	—	—
Муж / жен					148/42	147/44	134/52	125/67
От 13—14 л.			2	—	—	—	—	
От 15—18 л.			83		20	41		41
От 18—20 л.			53		81	110		71
От 20—25 л.			58		80	22		57
Св. 25 л.					9			5
Всего	150	168	196	192	190	191	186	192

Стипендии в 1925—1926 году отпускалось на 200 человек из расчета 9 р.50 копеек на питание одного человека в месяц и 44 рубля в год на одного человека на вещевое довольствие. Из общих сведений о техникуме: «Обмундирование учащиеся удовлетворены на все 100%. Отпускаемая на питание сумма в 9 р.50 коп. на одного учащегося в месяц — цифра не достаточная, в особенности с повышением цен на продукты» [2, л. 53].

В 1926—1927 стоимость обучения одного учащегося за год равнялась — 26 р.30 коп. Распределение этой стоимости обучения таково — стипендия составляет 54%. Содержание помещений, ремонт, топливо и разные хозяйственные расходы — 14%, содержание обслуживающего персонала — 24% и учебные расходы — 8% [7, л.22].

В 1927—1928 годовая стоимость одного ученика — 371 р.70 к. (стипендия, питание и вещевое довольствие — 165 р.,

содержание обслуживающего персонала — 142,50 к., содержание помещений: ремонт здания, топливо и хозяйство — 38,20 к., учебные расходы — 26 р. [11, л. 80].

В техникуме была библиотека, которая насчитывала в 1927 году свыше 7.000 экземпляров [11, л. 81].

Учебный год делился на три части, так называемые триместры. Были зимние, весенние и летние каникулы с 15 июня по 15 августа. В связи с отсутствием среди татарской рабоче-крестьянской молодежи подготовленных для Педагогического Техникума ученических кадров, Тотайкойскому техникуму пришлось значительно уклониться от действующего нормального положения приема в Педагогический Техникум.

К 1927—1928 учебному году Тотайкойский педтехникум окончательно выработал учебно-методические планы применительно к своей специфике. По этим составленным планам Тотайкойский педагогический техникум работал до 1931 года. К сожалению сведения о данном педтехникуме на этом обрываются и до сих пор доподлинно неизвестно, на основании каких фактов он был закрыт.

До 1928 года, учащиеся получали квалификационные дипломные работы вначале 2 триместра, приблизительно в начале января. Учащиеся должны были к концу учебного года их проработать и защитить. В 1928 году дипломные работы были даны в конце учебного года, проработать и защищать их учащиеся должны были после годовой практической работы, на основании ежедневного опыта в школе [12, л. 77].

Техническая сторона получения квалификации представлялась таким образом: во-первых, учитывался академический успех учащегося за все время его пребывания в техникуме в особенности последнего его года, во-вторых, принималась во внимание дипломная работа и работоспособность на педпрактикуме во всех видах и отраслях школьной работы. Эти сведения прорабатывались предварительно и подытоживались педколлективом и затем в конце года квалификационной комиссией. По окончании курсантами техникума на руки им выдавалось удостоверение.

В 1922—1923 учебном году число окончивших техникум — 3 человека [13, л.23].

В 1923—1924 учебном году Тотайкойский педтехникум выпустил первый полный выпуск курсантов — 28 человек (19 мужчин и 9 женщин). Выпуск курсантов произошел 28.08.1924 года в 18—00 в доме Просвещения. [14, л.16].

В 1924—1925 учебном году педтехникум выпустил — 34 курсанта.

В 1925—1926 учебном году выпуск составил 59 человек. Трое, из данного выпуска поступили в Вузы, один послан по линии политпросвет работы, один по комсомольской линии, трое уехали на Кавказ (один из которых заведует Областным Политпросветом, а двое работают учителями). Семь человек оставлены в семинарской группе техникума и одновременно работают в школах города Симферополя. Остальные 45 человек распределены учителями деревенских школ по районам Крыма, один (вследствие дефекта — заикания) — на техническую работу. При выпуске Педтехникум обязал всех окончивших, по истечении учебного года прибыть на конференцию техникума, сдать отчеты о годовой проделанной работе, разобрать очередные методические вопросы [7, л. 20].

В 1926—1927 учебном году выпуск составил 33 человека [11, л. 79].

В 1927—1928 году очередным выпуском выпустил и направил — 21 преподавателя, из них 2 женщины. Все выпускники были распределены Крымнаркомпросом по районам Крыма. Выпускников поделили на три группы: первая группа — из 9 человек — могут с успехом вести работу во всех областях школьной работы и руководить педагогическими коллективами. Вторая группа из 7 человек — в состоянии справится с работой в татарских школах 1-й ступени. И третья группа — учителями массовой школы [15, л. 23; 11, л. 91].

В 1929 году выпуск составил — 23 человека. Из них сельскими учителями — 16 человек, поступили в ВУЗ/пединститут — 5 человек, уехал на Кавказ — 1, в других учебных заведениях — 1.

Из вышеизложенных данных за известные нам годы существования, Крымский Татарский Педагогический Техникум выпустил в общей сложности — 201 педагога, так нужных для школ Крыма.

Выводы. Тотайкойский Педагогический Техникум в 1922—1930 годы являлся центром возрождения и развития народного образования и продолжения традиций народной педагогики, воспитания интеллигенции, повышения уровня грамотности и развития культуры крымскотатарского населения. Сфера его профессиональной деятельности — образовательная и воспитательная выступали стержневой основой национальной культуры.

За время своего существования техникум систематически завоевывал симпатию населения. Деятельность техникума должна рассматриваться с точки зрения особых условий, в которых он находился. К этим особенностям относятся в первую очередь слабая подготовка поступающих в техникум, незнание русского языка, ограниченное количество учебников и учебных пособий, слабая материальная база и многое другое. Тотайкойский педтехникум в первую очередь ставил перед собой задачу — подготовить в своих стенах квалифицированных педагогов для школ. Несмотря на сложную обстановку как политическую, так и образовательную, Тотайкойский педтехникум с поставленной задачей справился на отлично, дав Крыму новое поколение крымскотатарской интеллигенции. Тотайкойский педагогический техникум за период своего существования 1922—1931 гг. подготовил и выпустил целую плеяду выпускников, которые оказались достойными своих выдающихся учителей. Впоследствии некоторые из выпускников педтехникума, а именно Мерьем Османова, Зейнеб Аббасова, Мустеджап Тогунджи, Эмирасан Куртмоллаев, Девлетов Али, Джавтобели Зиядин, Джаманакълы Керим, Кадыр Халиль, Касимов Асан, Кендже Джемиль, Куртмоллаев Эмирасан, Эюпов Гафар и др., становятся педагогами и руководителями учебных заведений, авторами учебников для крымскотатарских школ. Амит Алиев, Энвер Муратов, Осман Батыров, Ибраим Бахшиш и др., мы встречаем среди переводчиков учебников. Проявили себя как поэты — Зиядин Джавтобели, Фетта Аким, Джемиль Кендже, Зейнеб Аббасова, Ибраим Бахшиш,

Ибраим Акманайлы, Таир Усеин. Большой вклад в развитие крымскотатарской фольклористики и литературоведения внес кандидат филологических наук Керим Джаманаклы. Асан Касимов стал впоследствии известным ученым-химиком. Почетное место среди выпускников занимает выдающийся организатор крымскотатарского национального движения за возвращение в Крым, журналист Джеппар Акимов.

Список использованной литературы
1. ГААРК, ф. Р-3440, оп. 1, д.33
2. ГААРК, ф. Р-3440, оп. 1, д. 44
3. ГААРК, ф. Р-3440, оп. 1, д. 8
4. ГААРК, ф. Р-20, оп. 3, д.20
5. ГААРК, ф. Р-3440, оп. 1, д. 13
6. ГААРК, ф. Р-3440, оп. 1, д. 128
7. ГААРК, ф. Р-3440, оп. 1, д. 64
8. ГААРК, ф. Р-3440, оп. 1, д.34
9. ГААРК, ф. Р-3440, оп. 1, д. 87
10. ГААРК, ф. Р-3440, оп. 1, д. 10
11. ГААРК, ф. Р-3440, оп. 1, д. 111
12. ГААРК, ф. Р-3440, оп. 1, д. 135
13. ГААРК, ф. Р-3440, оп. 1, д. 130
14. ГААРК, ф. Р-3440, оп. 1, д. 6
15. ГААРК, ф. Р-3440, оп. 1, д. 138

SÜRGÜNLİKTEN SOÑ (1990—2012 ss.) DEVİRDE QIRIMTATAR TEATRİ

Veysova Vetana,
Yrd. Doç. Dr.
Ukrayna, Qırım

Аннотация. В статье рассматривается тема, связанная с проблемой сохранения и развития крымскотатарской культуры, обусловленная трагическими противоречиями времени — депортацией крымских татар в 1944 году, прервавшей на многие годы развитие национальной культуры, и жизненно важной для народа необходимостью возрождения и дальнейшего развития духовной и материальной культуры.

Пребывание в депортации негативно сказалось на всех составляющих культуры крымскотатарского этноса. Приостановилось, а в ряде случаев прекратилось самобытное развитие различных видов декоративно-прикладного искусства. С начала 1940-х годов более пятидесяти лет не работал крымскотатарский театр. Была в известной мере нарушена культурная преемственность поколений.

Поэтому возрождение крымскотатарской культуры в целом, и театрального искусства в частности, актуально не само по себе, а прежде всего в контексте развития полнокровной жизни одного из коренных народов Крыма — крымских татар. Кроме того, возрождение культуры — это одно из условий эстетического и нравственного преображения не только сообщества крымских татар, а и всех народов, проживающих в Крыму.

Крымскотатарское театральное искусство прошло длительный исторический путь развития, что находит подробное освещение в ряде работ. С. Керимова в монографии «Страницы истории крымскотатарского довоенного театра и драматургии» подробно анализирует материалы национальной периодической печати о театре конца XIX—начала XX в., а также многочисленные источники по данному вопросу 20-х—30-х годов XX столетия. И. Заатов в книге «Крымськотатарський національний театр (сторінки історії)» осветил отдельные моменты, связанные с историей возрождения крымскотатарского театра в 90-е годы XX века.

О достижениях и проблемах современного крымскотатарского театрального искусства в периодической печати сообщают статьи Э. Черкезовой, Ф. Ваит, М. Халиловой, Г. Усеиновой.

Несомненно, история крымскотатарского театра неразрывно связана с трагической судьбой крымскотатарского народа, почти полвека не имеющего возможности развивать свои театральные традиции. С 1989 года в Крыму началось возрождение Крымскотатарского театра, который вызвал не только огромный интерес, но и колоссальный духовный подъем всего народа.

Ключевые слова: культура, театр, крымские татары.

Tetqiqatımız mevzusınıñ aktualligi qırımtatar medeniyetiniñ saqlanuvı ve inkişafınıñ keskin ihtiyacına şart etip qoyula. Sürgünlikte bulunuv qırımtatar etnosınıñ bütün terkibine menfiy tesirini kösterdi. Ameliy-dekorativ sanatı çeşitleriniñ özgün inkişafı toqtaldı ve bazıda atta bütünley bitti. 40-ncı senelerniñ başından ta elli yıl devamında qırımtatar teatrosı çalışmadı. Belli bir derecede nesiller arasında medeniy mirasçılıq bozuldı.

Qırımtatar halqınıñ bundan soñ inkişafı medeniyetiniñ ğayrıdan canlanuvınen üzviy bağda buluna, çünki medeniyet — bu halqnıñ canıdır. Böyle ğayrıdan canlanuv ve ilerige taba inkişaf yaş nesilge öz halqınıñ maneviy menbaalarını ögrenmege

yardım eter, etnomedeniy hatıra ananelerni saqlamağa vasta olur. Onıñ içün qırımtatar medeniyetiniñ umumiy tarzı ve, ayrıca, teatro sanatınıñ ğayrıdan canlanuvı tek özü aktual olmaqnen birge, Qırımnıñ tamır halqlarından biri — qırımtatarlarnıñ tolu ayat yaşaması kontekstinde aktualdir. Başqaca söylegende, medeniyetniñ ğayrıdan canlanuvı — bu tek qırımtatarlar degil de, Qırımda yaşağan episi milletlerniñ estetik ve ahlâqıy cehetten türlenüvine bir şarttır.

Mevzuniñ aktualligine qırımtatar teatriniñ qayrıdan tiklenüvi murekkep ve çoqtaraflama protsessi olması şart ola. Ğayrıdan tiklenüviniñ maqsat ve vazifeleriniñ ayatqa keçirilüvi tek içtimaiy-iqtisadiy ve siyasiy resurslarnıñ bar oluvına bağlı degil. Ğayrıdan tiklenüv protsessi salmaqlı ilmiy esaslarğa qurulmaq kerek, yani medeniyet boyunca ğayrıdan tiklenüviniñ mahiyeti, doğrulışı, mundericesine bağlı faktorlar zemaneviy ilmiy bilgiler sisneması kerek.

Qırımtatar teatro sanatı devamlı tarihiy yoldan keçkeni, S. Kerimovanıñ «Страницы истории крымскотатарского довоенного театра и драматургии» („Cenkten evel qırımtatar teatro ve dramaturgiyasınıñ tarih saifeleri”) adlı, XIX as. soñu — XX as. başı teatri boyunca milliy matduat materiallarını tafsilâtlı ögrengen monografiyasını ve XX as. 20—30 ss. boyunca çoq menbaalarda ğayet tafsilâtlı aksini tapa.

İ. Zaatov «Кримськотатарський національний театр (сторінки історії)» („Qırımtatar milliy teatrosı (tarih saifeleri)”) kitabında 20 as. 90-ncı senelerde qırımtatar teatriniñ ğayrıdan tiklev tarihiniñ ayrı noqtalarını aydınlattı. Zemaneviy qırımtatar teatro sanatınıñ irişmeleri aqqında devriy matbuatta E. Çerkezova, F. Vait, M. Halilova, G. Useinova maqalelerde haber bereler.

Şubesiz ki, qırımtatar teatriniñ tarihı tamam ile yarım asır devamında öz teatro ananelerini inkişaf ettirip olamağanı qırımtatar halqınıñ facıalı taqdirinen üzviy bağdadır. 1989 s. başlap, Qırımda qırımtatar teatriniñ ğayrıdan canlanuvı başlandı. Bu, büyükten büyük meraq doğurmaqtan ğayrı, halqnıñ ruhiy cehetten köterilmesine de küçlü siltem oldı.

İlkide 1989 s. mayıs 23-te M. Gorkiy adına akademik rus drama teatri yanında Qırımtatar muzıka-drama teatr-studiyası teşkil etilgen edi. A. Dittanova, M. İbraimova, S. Osmanov, A. Cemilev, S. Umerovlardan aktörlar icadiy taqımı meydanğa keldi. Oña İ. Bahşış ve D. Bekirov reberlik yaptılar [2].

1990 s. mart 30-da, endi Qırımtatar muzıka-drama teatr-studiyası esasında Qırımtatar muzıka-drama teatri meydanğa ketirile.

Eger de baştan, qırımtatarlarnıñ Vatanına avdetinden, qırımtatar ziyalılarnıñ teşebbüs gruppasınıñ talabı olğan teatriniñ açıluvı siyasiy qarar olsa, 20 yıl soñra Qırımtatar teatri Ukraina teatr haritasından degerli yer aldı. Ayrette qaldırğan, özgün, hususiy energetikağa malik olğan spektakller teatrşınaslar ve, eñ emiyetlisi, seyircilerde aqiqiy meraq doğurdılar. Lâkin ğayet ağır içtimaiy-iqtisadiy alda olğan, birinci maqsatları ev qurmaq, qorantasını baqmaq, qırımtatarlarnıñ şaraitleri teatrlerge qatnamaqqa çoq qanaat bermey edi. Çalışmaq içün teart fiyatlarnı ucuzlaştırıp, qırırmtatarlar toplu yaşağan yerlerde köstermege mecbur oldı. Spektakller milliy tilde qoyula ve rus tilli eali içün añlaşılmaz edi, şu sebepten seyirciler dairesi tarlaşa ve kelir az ola edi.

Bu künlerde Qırımtatar teatri, qırımtatar icadiy taqımına pekitilgen yekâne bina, qırımtatar medeniy merkezi. Bu şaraitlerde Qırımtatar teatri öz esas missiyasını böyle etip añlata: içtimaiy añına halqnıñ ğaye ve degerlliklerini bildirmege ve adamlarda icatqa aveslik doğurmaqtır. Teatr öz halqınıñ ruhiy dünyasını şekillendirmege, halqnıñ medeniy ananelerini saqlamaq kerek, kelecek nesilni umuminsan ahlâq degerliklerine köre terbiyelemege, qırımtatar teatrini inkişaf ettirgende, seyircilernen zemaneviy teatro tilinde qonuşmağa kerek. Bundan da başqa, teatro qırımtatar tiliniñ saqlanması ve inkişaf ettirmekte esas vastalardan biridir.

1990 s. aprel 15-te Y. Bolatnıñ pyesasına V. Anosov ve S. Osmanov tarafından sanalaştırğan „Arzı qız” spektakliniñ kösterilmesi ğayrıdan canlanğan teatriniñ açılmasını qayd etti.

Qırımtatar teatri repertuarlı teatrleriniñ esabına kire ve çeşit saalarda çalışqan mutehassıslarnıñ davet etilmesi, azırlav, seçip alınmasından fayda, o, daimiy truppasına has olmaqtan başqa, bu taqımda Ukrainanıñ icadiy aliy oquv ustalıqnıñ esaslarını ögrengen aktörlar, teatrde, buyuk nesil sana ustalarınen beraber, rejissörlarnen çalışqanda öz zenaat bilgilerini terenleştirdiler [5].

Teatrniñ esasçılarına rastkelgen ciddiy meselelerden biri — kadrlarnıñ, aktörlar, rejissörlarnıñ azırlavı endi çezilgen edi. Böylesinen, 1995—2000 ss. Harkov sanat institutında 12 adam aktörlıq fakultetinde oqudı. Kiyev devlet teatro sanatı institutında 2001 senesinde 14 aktör ve 3 rejissör (Ahtem Seitablayev, Elmar Ablayev, Edem Namazov) oqup, mezun oldılar.

Teatro milliy medeniyeti ananelerini taşıy, klassik mirasnı, ukrain cemiyetiniñ qısmı sayılğan qırımtatarlarnıñ ruhiy ihtiyacları boyunca añlay. Şu arada, o, zemaneviy qırımtatar pyesaları ve dünya edebiyatı ve dramaturgiya nümüneleriniñ qırımtatar tercimeleriniñ esas sımarışçısıdır.

Teatrniñ repertuarı bir qaç yönelişte şekillene:

— keçken asırlarda faaliyet köstergen eñ eyi qırımtatar yazıcılarnıñ icadı esasında yazılğan qırımtatar pyesalar;

— dünyaca meşur dramaturglarnıñ klassik pyesaları;

— zemaneviy qırımtatar yazıcılarğa yapılğan sımarışlar;

— zemaneviy türk tilli halqlarnıñ (turkler, azeri, özbek) pyesalarınıñ tercimeleri [5].

Buña baqmadan, teatr milliy dramaturgiyası saasında buyuk qıyınlıqlar köre.

Bu problema yañı degildir. XX as. 2-nci yıllarında teatr sezonnıñ terkibine kirgen 6—7 pyesasından tek eki danesi qırımtatar edi, qalğanları ise — tercimeler [3]. Bu künlerde de bizler tamam böyle tendentsiyanı közetemiz.

Qırımtatar teatrine devlet taraftan kerekli kölemde ayırılğan diqqat aqqında aytmağa yeri kelmey. Qırımtatarlarnıñ dünyada yekâne teatri davuş teminatınen donatılmağan, büyük olmasa da, zemaneviy teatr binasınıñ quruluvına ümütler bağlamaq mümkündir. Seyirci içün uyğun ve oñaytlı bir bina, qırımtatar milliy üslüpke has bir bina kerek. Qırım paytahtı — er bir milletke ürmetnen yanaşqan, tolerant bir şeherniñ ayrıca bir hususiyeti olğan bir binadır. Yañı bina quruluvına para qazanmaq

teatrniñ imkânları yoq, amma seyirciler dairesini kenişletmek, qırımtatar tilini bilmegen seyircilerni mahsus tercimanlıq teminatsız celp etmek iç de mümkün degil.

Teatrniñ kelirini toqtatıp turğan faktorlardan bir sıra daa añmaq mümkün:

— tsehlerniñ olmayuvı. Bu Ukrainada iç bir tsehi olmağan, dekoratsiyaları azbarda elnen yasalğan yekâne bir teatrdir;

— bir şeherde 5 dane, mahsus qurulğan ya da rekonstruktsiya yapılğan binalarda şalışqan teatrler mevcutlığında ğayet kergin konkurentsiya şaraitleri peyda ola;

— halqnıñ milliy özgünlügi ve koloritni aydın açıqlağan, qırımtatar tilinde kösterilgen spektakllerge rus tilli seyircilerini davet etmege imkânlarnıñ yoqluğı;

— spektakllerni eki tilde qoydurtmaq mecburiyeti (şu sırada rus tilde de) repetitsiya protsessiniñ vaqıtını süre;

— sürgünlikten soñ tamam bus-bütün yoq etilgen keyfiyetli qırımtatar dramatik eserlerniñ olmağanı [5].

Qırımtatar akademik muzıkalı-drama teatri — qırımtatarlarnıñ yekâne teatridir. Onıñ içün kollektivi teatr sanatınıñ janrları facia, komediya, drama, masaldan ğayrı, milliy ve dünya klassik muzıka materialı esasında kontsert programmalarnı da teşkil ete. Bundan da başqa, sanalaştırıcı rejissörlar, eksperiment tarzında, muzıkalı drama teatr janrına ait olmağan qoqla spektakli ve horeografik sanalaştıruv „Arzı qız" kibi eserler üzerinde çalışalar.

Teatrniñ orkestri Motsart, Verdi, Bethoven, Ştraus, Şopen, Gaydn, Tşaykovskiy kibi bestekârlarnıñ eñ belli eserleri doyunca tizilgen „Klassik muzıkasınıñ şah serleri" adlı kontsert programmasını azırladı. „Bizim taraf" kontsertinde eñ meşur qırımtatar yır ve oyunları nuvayış etile. Bu teatrleştirilgen kontsertni yarıadada qırımtatarlar toplu yaşağan yerlerde köstereler. Teatrde, bundan ğayrı, çetel medeniyet erbaplarınıñ yübileyleri nisbeten (teatrniñ birinci müdirlerinden biri, belli dramaturg, yazıcı ve şair Ümer İpçiniñ 105-yıllığı; D. Verdiniñ 100-yıllığı, V.A. Motsartnıñ 240-yıllığı) icadiy aqşamlar tarzda yapılğan davetler ve halqara festivallerde qazanılğan ğalebeler buña isbat ola.

1990 —2012 ss. olıp keçken qırımtatar teatriniñ inkişafı boyunca yapılğan tetqiqatlar böyle neticelerge alıp ketireler:

1990 s. aprel 15-te açılğan qırımtatar teatri öz halqınıñ ruhiy dünyasını şekillendirmege, halqnıñ medeniy an'anelerini saqlamaq kerek, kelecek nesilni umuminsan ahlâq degerliklerine köre terbiyelemege, ehaliniñ teatro ihtizclarını şekillendirüv ve qandıruv kibi maqsatlar qoya.

Teatrniñ repertuarı böyle esas yönelişlerde şekillene: keçken asırlarda faaliyet köstergen eñ eyi qırımtatar yazıcılarnıñ icadı esasında yazılğan qırımtatar pyesalar; dünyace meşur dramaturglarnıñ klassik pyesaları; zemaneviy qırımtatar yazıcılarğa yapılğan sımarışlar; zemaneviy türk tilli halqlarnıñ (türkler, azeri, özbek) pyesalarnıñ tercimeleri.

Medeniy-milliy ğayrıdan canlanuv talaplarına milliy mirasta saqlanıp qalğanını menimsemek, tarihte şekillengen degerliklerini uyantmaq kibi areketler kirsetile.

Qırımtatar medeniyetiniñ ğayrıdan tiklev şartlarınıñ esası — bu protsessini idare etüvdir. Ameliyatta resurslar kerekli kölemde berilse ve ratsional tarzda darqatılsa; medeniyet faaliyetiniñ çeşit subyektlerinen partnörlıq munasebetler şekillense; globalizatsiya şaraitlerinde qırımtatarlarnıñ hususiy medeniy özgünligi saqlanılsa, Ukraina cemiyetiniñ ve devletiniñ qıymetler sistemasınıñ yañısına keçüvı muitinde yüz bergen idare etüv effektli olacaqtır.

Qırımtatar teatri ve, umumen medeniyetiniñ qayrıdan tiklenüviniñ esas hususiyeti şunda ki, o ukrain cemiyetinde içtimaiy-iqtisadiy, siyasiy ve ruhiy-ideologik sisteması transformatsiyada bulunğan muitte, bir sıra degerlikler ve medeniy paradigmalarğa yañı qıymet kesüv zamanında keçedir. Ukrain cemiyeti yaşağan tarihiy devir medeniyetnıñ degeler motivatsion tarafınıñ krizisi olıp keçkeninen belgilene. Bu adiseni ukrain cemiyetiniñ, şu sırada qırımtatarlarda da, medeniy-ahlâqiy temeliniñ qırılmasında, tüşkünlikte körmege mumkün. Şu sebepten, ğayrıdan tiklenüviniñ aktual vazifelerinden biri — halqnıñ qıymetler boyunca doğrultuvda birlikke yetmek, onıñ siyasiy ve icadiy elitasınıñ birligidir. Birlik degende, halqnıñ içtimaiy añınıñ oyle bir tarz-alı közde tutula ki, millet (etnos) esas-temel degerliklerge bir yanaşuvda olğanını añlı surette bile.

Aynı zamanda, qırımtatar teatriniñ ğayrıdan canlanuvı yolunda ilki musbet deñişüvlerini qayd eterek, bu areketiniñ sur'atı ğayet yavaş ve cemiyet ihtiyaclarına teñ kelmey. Daa tek birinci adımlar atılğan, mezkür sanatnıñ ğayrıdan canlanuvına belli bir temel qoyulğandır.

Sanatnıñ ğayrıdan tiklenmeknıñ esas meşaqatları maddiy-sermiya resurslarnıñ yetişmemesinen, medeniy infrastrukturanıñ yavaş ilerilevinen, kadrlarnıñ yetmemeknen bağlı.

Medeniy ğayrıdan tikleviniñ yönelişleri, yolları ve tehnologiyalarınıñ añlamaqta intellektual elitanıñ belli bir passivligi de qayd etile.

Ğayrıdan tiklev faktorı olaraq, Ukraınanıñ içyimaiy sistemasınıñ rolü devletniñ reberleri ve Qırım Muhtar Cümhüriyeti ükümet organları tarafından qırımtatar teatri ve umumen medeniyetiniñ mevcutlığı ve ğayrıdan canlanuvı, iqtisadiy, içtimaiy-siyasiy ve içtimaiy-medeniy saalarğa has, qırımtatar medeniyetini kötermekke doğrutılğan, bir sıra areketler kompleksiniñ kerekligini anlamaqqa esaslana.

Qırımtatar medeniyetiniñ ve şu sırada teartriniñ ğayrıdan canlanuv programmasınıñ işlep çıqarıluvı aktual bir vazifedir. Bu programmada neler ve ne muddette yapılacağını qayd etmek kerek: a) devlet parasına; b) Qırım Muhtar Cumhuriyerti sermiyasına. Teatrniñ ğayrıdan canlanuvında çeşit cemaat teştkilâtlarnıñ emiyeti ve yerini belgilemek kerektir.

Qırımtatar teatriniñ ğayrıdan tiklenüvde belli bir maiyetke devletlerara bağlar ve munasebetler de maliktir. Bugun de bu saada meraq etken devletlerara institutlar ve teşkilâtlar ile medeniy işbirlikke ihtiyac saqlanmaqta. Qırımtatar teatriniñ ğayrıdan tiklenüviniñ meseleleri ve meşaqatlarını añlağan episi devlet ve devleten tış teşkilâtlarnen, teart kollektivleri, diger icadiy professional ve aveskâr teşkilâtlarnen belli bir muyaenlikni saqlağan munasebetlerni devam ettirmek kerektir. Böyle işbirlikniñ şekilleri, 20 yıllıq ameliyat köstergeni kibi, çeşit türlü olmaq mumkün.

Qırımtatar teatriniñ ğayrıdan canlanuvda icatkâr qırımtatar ziyalılarnıñ faalligi pek muimdir. Akkumulâtsiya, adaptatsiya, medeniy regulâtsiya, medeniy integratsiya kibi funktsiyalarnı eda etip, munevverler teatr inkişafınıñ mundericesini,

maqsatlarını şekillendire, öz halqınıñ añına teatrniñ ğayrıdan tiklenüvi ve ilerilevi boyunca inam siñdirmekte. Globalizatsiya protsessleri idare strukturalardan neticesi qırımtatarlarnıñ medeniy özgünligini qorçalav, halqnıñ medeniy degerliklerniñ saqlanmasını teminlegen areketlerni ve çarelerni talap eteler.

Böyle etip, qırımtatar teatriniñ ğayrıdan canlanuvı qırımtatar milletiniñ inkişafı, medeniyeti, maneviyeti inkişafınıñ aktual meselesi ola. Bu meseleniñ çezmek yollarınıñ araştıruvını devletimizniñ kulturologiya feniniñ muim bir vazifesi dep körmege mümkün. Şu sebepten bugün qırımtatar etnosınıñ maneviy ğayrıdan canlanuvınıñ ilmiy-nazariy tetqıqatı içtimaiy-medeniy inkişafınıñ zemaneviy devirinde Ukraina ögünde qoyulqan meseleler ve suallerniñ sotsial emietiniñ daa da teren añlaması ve ameliyatta çezmesine obyektiv tarzda yardım ete.

Edebiyat

1. Керимова С. Страницы истории крымскотатарского довоенного театра и драматургии: [монография] / Севиль Керимова. — Симферополь : Доля, 2002. — 192 с.
2. Керімова С. Кримськотатарський національний театр: (сторінки іст.) / С. Керімова, І. Заатов, А. Веліев. — Сімферополь : Кримнавчпеддержвидав, 2003. — 263 с.
3. Мурат Г. Театр санъатымызнынъ саифелерден / Гъани Мурат. — Ташкент : Гъафур Гъулам адына эдебият ве санъат нешрияты, 1990. — 149 с.
4. Очерки истории и культуры крымских татар / [ред. Э. Чубаров]. — Симферополь, 2005. — 208 с.
5. [Elektron resursı] / http: // www. kirimtatar-teatri.org.

İŞTİRAKÇİLER / KATILIMCILAR / УЧАСТНИКИ

Vugar KERİMLİ, Doç. Dr.
AZERBAYCAN
yanshaq@gmail.com

İştvan VAŞARİ, Prof. Dr.
MACARİSTAN
vasaryi@gmail.com

Maria İVANİÇ, Prof. Dr.
MACARİSTAN
res13986@helka.iif.hu

Okan YEŞİLOT, Doç.Dr.
TÜRKİYE
okanmarmara@gmail.com

Zekeriya BAŞARSLAN, Yrd. Doç. Dr.
TÜRKİYE
zekeriyab@yahoo.com

Toğrul İSMAYİL, Doç. Dr.
TÜRKİYE
togrul65@hotmail.com, tismayil@etu.edu.tr

Işılay Işıktaş SAVA, araştırma görevlisi
TÜRKİYE
isilaysava@yahoo.com

Zühal YÜKSEL, Prof. Dr.
TÜRKİYE
zyuksel@gazi.edu.tr

Mehmet AÇA, Prof Dr.
TÜRKİYE
mehmetaca@balikesir.edu.tr

Hüseyin DURGUT, Yrd. Doç.Dr.
TÜRKİYE
hu_durgut@hotmail.com, hdurgut@balikesir.edu.tr

Melek ŞAHİNDOKUYUCU, Yrd. Doç. Dr.
TÜRKİYE
meleksd@hotmail.com

Nazmiie BAVBEKOVA, doktora öğrencisi
TÜRKİYE
nazmiyemurtazayeva@gmail.com

Reşide ACİUMEROVA, doktora öğrencisi
TÜRKİYE
reshidekirim@gmail.com

Mehmet Turgut BERBERCAN, Yrd. Doç. Dr.
TÜRKİYE
mehturber@hotmail.com

Mehmet KARAASLAN, Yrd. Doç. Dr.
TÜRKİYE
halkbilimci@gmail.com, mehmetkaraaslan@nevsehir.edu.tr

Mehmet Ali YOLCU, Yrd. Doç. Dr.
TÜRKİYE
mehmetaliyolcu@gmail.com

Mehmet ÖZÇELİK Yrd.Doç. Dr.
TÜRKİYE
mehmetozcelik@sdu.edu.tr

Halil Altay GÖDE Yrd.Doç. Dr.
TÜRKİYE

Murat KILIÇ, Yrd. Doç. Dr.
TÜRKİYE
muratkilic@sdu.edu.tr

Osman YILDIZ, Prof. Dr.
TÜRKİYE
osmanyildiz@sdu.edu.tr

Kamile ÇETİN, arş. gör.
TÜRKİYE
kamilecetin@sdu.edu.tr

Ahmet AKGÜL, okt.
TÜRKİYE
ahmetakgul@sdu.edu.tr

Vedat KARTALÇIK, Yrd. Doç. Dr.
TÜRKİYE
vedatkartalcik@sdu.edu.tr, kartalcik@hotmail.com

Kutluk Kağan SÜMER, Yrd. Doç. Dr.
TÜRKİYE
kutluk@istanbul.edu.tr

Fatma Meliha ŞEN, Dr.
TÜRKİYE
fmsen@istanbul.edu.tr

Oksana TİSÇENKO-MONASTIRSKA, Dr.
UKRAYNA / KİYEV
tyshchenko.monastyrska@gmail.com,
oksana_monastyrska@yahoo.com

Yevgen LUNİAK, Doç., Dr.
UKRAYNA/ NEJİN
lunyak@ua.fm

Lala Cafar kızı MOVSUMOVA, Prof. Dr.
AZERBAYCAN
reklam@lidertv.com

Muratgeldi SOYEGOV, Prof. Dr.
TURKMENİSTAN
msoyegov@gmail.com

Roza EYVAZOVA, Prof. Dr.
AZERBAYCAN
roza-eyvazova@rambler.ru

Gülşat GALİULLİNA, Prof. Dr.
TATARİSTAN
caliullina@list.ru

Alfiya YUSUPOVA, Prof. Dr.
TATARİSTAN
alyusupova@yandex.ru

Minahanım NURİYEVA TEKELİ, Prof. Dr.
AZERBAYCAN
mnuriyeva@yahoo.com, minexanim@yahoo.com

Nazile ABDULLAHZADE, Prof. Dr.
AZERBAYCAN
nazile.s.m.d@mail.ru, abdullazade.elm@hotmail.com

Rabia UÇKUN, Yrd. Doç. Dr.
TÜRKİYE

Ceyda ÖYKE, arş. gör.
ceydaoyku@hotmail.com

Mustafa ARSLAN, Doç. Dr.
BOSNA HERSEK
marslan@ibu.edu.ba, arislan66@hotmail.com

Fazıl GÖKÇEK, Prof. Dr.
Türkiye
fgokcek@hotmail.com

Nariman ABDULVAAPOV, öğretim üyesi
UKRAYNA / KIRIM
lale64@mail.ru

Safiye ABDURAMANOVA, araştırmacı
UKRAYNA / KIRIM
sofiaplus@mail.ru

Enise ABİBULLAYEVA, Dr.
UKRAYNA / KIRIM
eniseabibulla@mail.ru

Azize ABLAYEVA, doktora öğrencisi
UKRAYNA / KIRIM
azizeablaeva@gmail.com

Ruslan ABLAYEV, doktora öğrencisi
UKRAYNA / KIRIM
ruslan-abla@mail.ru

Gülnar ACİMAMBETOVA, Dr.
UKRAYNA / KIRIM
edrudem@mail.ru

Nuriya AKÇURİNA,Prof. Dr.
UKRAYNA / KIRIM
akchurina_05@mail.ru

Susanna ALİYEVA, Dr.
UKRAYNA / KIRIM

Alime APSELİAMOVA, Dr.
UKRAYNA / KIRIM
alime76@mail.ru

Leyla N. ASANOVA, Dr.
UKRAYNA / KIRIM
asleyla@mail.ru

Ülker ASANOVA, Doç.Dr.
UKRAYNA / KIRIM
musaeva_ulker@mail.ru

Zera ASANOVA, doktora öğrencisi
UKRAYNA / KIRIM
zera_asan@mail.ru

Lilya A. ASANOVA, doktora öğrencisi
UKRAYNA / KIRIM
lily-qirim@ukr.net

Ahtem CELİLOV, Dr.
UKRAYNA / KIRIM
pikas@front.ru

Adile EMİROVA, Prof. Dr.
UKRAYNA/KIRIM
adile.emirova@gmail.com

Nuriya EMİRSUİNOVA, Doç., Dr.
UKRAYNA / KIRIM
enurija@rambler.ru

Züre FOZİLOVA, öğretim üyesi
UKRAYNA / KIRIM
fzure@mail.ru

Emine GANİYEVA, Doç. Dr.
UKRAYNA / KIRIM
emineg59@mail.ru

Aliye KEFİLEVA, doktora öğrencisi
UKRAYNA / KIRIM
aliye@ua.fm

İsmayil KERİMOV, Prof. Dr.
UKRAYNA / KIRIM
alimes@mail.ru

Grigoriy KONDRATÜK, Doç., Dr.
UKRAYNA / KIRIM
kondratjukkipu@gmail.ru

Lenura KÖROĞLU, Doktora öğrencisi
UKRAYNA / KIRIM
lenura@mail.ru

Vera LEVİTSKAYA, öğretim üyesi
UKRAYNA / KIRIM
levitskaya.vera@mail.ru

Zekiye MAMUTOVA, Dr.
UKRAYNA / KIRIM
rusridmam@mail.ru

Ahtem MAZİNOV, Doç. Dr.
UKRAYNA / KIRIM
achtemm@yahoo.com

Andrey NEPOMNİASŞİY, Prof. Dr.
UKRAYNA / KIRIM
aan@home.cris.net

Oleg RUSTEMOV, Dr.
UKRAYNA / KIRIM
biblos@ukr.net

Hediye SARANAYEVA
UKRAYNA / KIRIM
prezentsarana@mail.ru

Milara SATTAROVA, öğretim üyesi
UKRAYNA / KIRIM
milarasettarova@ukr.net

Saniye SATTAROVA, öğretim üyesi
UKRAYNA / KIRIM
sanies_@bk.ru

Nariman SEİTYAGYAYEV, Doç. Dr.
UKRAYNA / KIRIM
kirim@i.ua

Fera SEFEROVA; Doç. Dr.
UKRAYNA/KIRIM
fera-seferova@rambler.ru

Leniyara SELİMOVA, Dr.
UKRAYNA / KIRIM
pro100key@rambler.ru

Nariye SEYDAMETOVA, Yrd. Doç. Dr.
UKRAYNA / KIRIM
nariye@mail.ru

Sayde USMANOVA, doktora öğrencisi
UKRAYNA/KIRIM
sayde777@mail.ru

Lüdmila UZUNOVA, Doç.Dr.
UKRAYNA / KIRIM
lyudmila.uzunova@mail.ru

Vetana VEİSOVA, Dr.
UKRAYNA / KIRIM
veisovavetana@mail.ru

Alime YAYAYEVA, Doç.
UKRAYNA / KIRIM
alimeyayayeva@mail.ru

Gayana YÜKSEL, Dr.
UKRAYNA / KIRIM
gayanayuksel@gmail.com

Zera SATTAROVA, Doç.Dr.
UKRAYNA / KIRIM
zeraarpatli@mail.ru

Alime BATTALOVA, Doktora öğrencisi
UKRAYNA / KIRIM
alimebatalova@mail.ru

Refiq QURTSEİTOV; Doç., Dr.
UKRAYNA / KIRIM
kurtseitov@mail.ru

Zure MEMETOVA, Doktora öğrencisi
UKRAYNA / KIRIM
kunes_28@mail.ru

Наукове видання

ЗБІРНИК ДОПОВІДЕЙ І ТЕЗ
ІІІ МІЖНАРОДНИЙ ТЮРКОЛОГІЧНИЙ СИМПОЗІУМ
«МИНУЛЕ—ТЕПЕРІШНЄ—МАЙБУТНЄ КРИМСЬКИХ ТАТАР»
(15—17 жовтня 2012 р., Сімферополь — Крим / Україна)

Відпов. ред. *Н.С. Сейдаметова*

Директор *І.Б. Чегертма*
Оператор *Е.Р. Аджалімова*

Підписано до друку 17.02.2014 р. Формат 60x84$^{1}/_{8}$.
Гарнітура «Times New Roman». Умовн. друк. арк. 38,6. Обл.-вид. арк. 21,0.
Обсяг 41,5 друк. арк. Тираж 100 прим. Зам. № 16/39.

КРП «Видавництво «Кримнавчпеддержвидав»
95000, м. Сімферополь, вул. Горького, 5.
E-mail: krimuchpedgiz@gmail.com
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи ДК № 508 від 26.06.2001 р.

Надруковано у СПД-ФО Подгорнов О.В.
95023, м. Сімферополь, вул. Радіонова, 17, кв. 23.
Свідоцтво про Державну регістрацію № 04055564Ф0090012, від 28.05.2002 р.